

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA‘LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT
DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI**

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMANI

Digital object
identifier

Google
Scholar

OpenAIRE

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami

Toshkent, O‘zbekiston

2025-yil 18-aprel

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya
MATERIALLARI TO‘PLAMI

Toshkent, O‘zbekiston

COLLECTION OF MATERIALS
from the republican scientific and practical conference
UZBEK PHILOLOGY: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Tashkent, Uzbekistan

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
республиканская научно-практической конференции
УЗБЕКСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Ташкент, Узбекистан

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

“O‘zbek filologiyasi: muammo va yechimlar” / –Toshkent. – 2025. – 712 b.

Ushbu to‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasidan tomonidan “O‘zbek filologiyasi: muammo va yechimlar” mavzusida 2025-yil 18-aprelda o‘tkazilgan respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallaridan tashkil topgan. Maqola va tezislarning mazmuni, uslubi va imlosiga, keltirilgan ma’lumotlarga mualliflarning o‘zlari mas’ul.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriyat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15223784>

Mas’ul muharrir:

Qozoqboy Yo‘ldoshev,
pedagogika fanlari doktori, professor

To‘plab nashrga tayyorlovchilar:

Quvonch Mamiraliyev,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Husan Maqsudov
katta o‘qituvchi

Tahrir hay’ati:

Nishonboy Xusanov-filologiya fanlari doktori, professor
Marg‘uba Abdullayeva-filologiya fanlari doktori, professor
Xurshida Qodirova-filologiya fanlari doktori, dotsent
Tozagul Matyoqubova-filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Hoshimjon Ahmedov- filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Nargiza Musulmonova-filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Matluba Jabborova-filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Sohiba Umarova-filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Shoira Isayeva-filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Muhabbat Madaminova-filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.
Dilafro‘z Nazarova-katta o‘qituvchi
Gulnoza Zaynitdinova-o‘qituvchi
Marhabo Erkinova-o‘qituvchi

ISBN 978-9941-1378-1-1

© Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O‘zbek tili va adabiyoti universiteti 2025

“HAYRAT UL ABROR”DA MUTLAQ ZOT – OLLOH ISMLARI VA ULARNING MA’NO XUSUSIYATLARI

Xusanov Nishonboy Abdusattorovich,

Alisher Navoyi nomidagi

ToshDO‘TAU professori,

filologiya fanlari doktori

xusanovnishonboy@navoiy-uni.u

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243763>

Annotatsiya. Maqolada “Hayrat ul abror”dagi Olloh ismlari va ularning ma’no xususiyatlari tahlil qilingan. Asmo ul Husna - Olloh ismlari va sifatleri “Hayrat ul abror”da o‘ziga xos ma’no va vazifani bajargan. O‘zbek tilidagi ko‘plab antroponimlarning yuzaga kelishi va xususiyatlari bevosita bu teonimlarga –Allohning ismlarina bog‘liq.

Kalit so‘zlar: Ismlar, ma’no, diniy ismlar, ism ma’nosi, Alloh, Tengri, Xudo, Asmoul husna.

Islom so‘zi arabcha bo‘lib, diniy manbalar va lug‘atlarda “ixlos”, “salomat bo‘lish”, “sulh”, “omonlik”, “itoat” kabi ma’nolarda qayd etilgan. Islom dinining shar’iy ma’nosi esa Ollohnin yagonaligini, unga bo‘ysunishni va imon keltirishni, ixlos qo‘yish va itoat etishni ifodalaydi. Islom dinining muqaddas kitobi – “Qur’on”dagi masalalar bevosita Allohning ism va sifatlariga bog‘liq ravishda tahlil etilgani uchun ularning ma’no xususiyatlarini bilish muhim ahamiyatga ega. Olloh ismlarini, Asmo ul husnani tahlil qilish uchun tassavufdan, ma’rifatdan xabardor bo‘lish lozim. “Ma’rifat” so‘zi arabcha “arafa” – bilmoq so‘zidan yasalgan bo‘lib, ma’rifat botiniy ilm hisoblanadi. U orqali Haq taoloni, Ollohnin bilish, Ollohning ismlarini – teonimlarni bilish mumkin. Ollohning ismlari uning o‘ziga xosligini, qudratini, barcha siru asrorlarini ko‘rsatuvchi muhim manba.

Alisher Navoyi islom dining barcha jihatlarini chuqur bilgan, Qur’ondagi suralarning nozik ma’nolarini tushungani uchun asarlarida islomiy tushunchalarga, Olloh ismlariga o‘ta mas’uliyat bilan yondoshgan: uning ismi barcha mavjudot va narsalar bilan chambarchas bog‘langan.

“Hayrat ul-abror” ning ikkinchi bobi Ollohnin hamd etishga bag‘ishlangan.

Hamd angakim vojibi bizzot erur,

Homid aning zotig‘a zarrot erur.

Vahdati zotig‘a quyoshdek tanuq,

Zarradin afzunu quyoshdin yoruq [1:15].

Navoyi Ollohning barcha narsani – Osmon, Quyosh, insoniyat, o‘simlik va hayvonot olami, har bir zarrani yaratgani va boshqarib, harakatga keltirib turishini hamda barcha narsalar Ollohg hamd aytib turishini mahorat bilan tasvirlaydi.

Ollah, Ollah, bu ne afsonadur,
Kim bu fasona desa devonadur [1:66].
Olloh, Olloh, bu ne ikki kalom,
Kim ikki olamg‘adur andin nizom [1:111].

”Hayrat ul-abror”dagi birinchi bayt “Bismillohir rahmonir rahim” bilan boshlanadi.

Bismillohir - rahmonir rahim,
Rishtag‘a chekti necha durri yatim [1:11].

Qur‘on suralaridagi birinchi jumla ham “Bismillohir rahmonir rahim” [Mehribon va rahmli Olloh nomi bilan boshlayman] boshlangan. “Bismilloh” hozirgi o‘zbek tilida bir so‘zdek talaffuz qilinsa-da, bu arabiy jumla aslida bir necha so‘zlardan iborat: “bi” arab tilidagi old ko‘makchi bo‘lib, o‘zbek tilidagi “bilan” ko‘makchisini ifodalaydi. “Smi” arabcha “ism” so‘zining o‘zgargan shakli: “bi” ko‘makchisiga “ism” qo‘shilganda bir “i” tushib qoladi. Arabcha “ism” so‘zi diniy adabiyotlarda ikki ma’noda talqin etiladi: ba’zilar uni “sumuvv” [yuksaklik] so‘ziga bog‘lashsa, boshqalar “vasm” [tamg‘a] so‘zidan olingan deb hisoblashadi. Fikrimizcha, “vasm” [tamg‘a] so‘zi asosli, chunki keyinchalik ismning lug‘aviy ma’nosi “belgi”ga aylangan. Bu so‘z eski o‘zbek tilida “kishining nomi” [ot, laqab, kun’ya], “so‘z turkumi” [ot, sifat, ravish] ma’nolarida ishlatilgan bo‘lsa, hozirgi o‘zbek tilida “odam tug‘ilganda qo‘yiladigan nom” ma’nosida ishlatiladi. Islom dinida va arab tilida buyuk va yaratnuvchi zot – “Alloh” deb nomlangan. Navoyi “Hayrat ul-abror”da Ollohnin madh etib, barcha narsani yaratgani va boshqarib turganiga, qudratiga alohida e’tibor qaratadi. U Mutlaq zot – Ollohnin yakkayu yagonaligiga, boshqa mavjudotlar uning ijodi mahsuli ekanligiga, sifati cheksizligiga e’tibor qaratadi. Odamlarga yer yuzini yashash uchun maskan qilib bergan Oliy zot hayot insonlarning taqdirini oldindan belgilaydi va boshqarib boradi. Navoyi “Alloh”ning o‘zagi “iloh”dan ham foydalangan: “iloh” so‘zi oldidan “al” artikli qo‘shilib “Aliloh” so‘zi hosil bo‘lgan, keyinchalik “i” tushirib qoldirilgan va “Alloh” so‘zi hosil bo‘lgan.

Yo‘qki o‘shul rishtai gavhar baho,
Ganji ilohiyg‘a erur ajdaho [1:11].
Xomasidan noma siyoh o‘lmayin,
Yozg‘oni juz hamdi iloh o‘lmayin [1:80].

Islom dinida “Olloh” Mutlaq Zotga nisbatan qo‘llaniladigan tushunchadir. Bu tushuncha turli din va mazhablarda boshqa so‘zlar bilan ham beriladi. “Hayrat ul abror”da Mutlaq Zot tushunchasini “Olloh”, “Tengri”, “Xudo”, “Rab” kabi so‘zlar

ifodalagan.

Navoyi “Mutlaq Zot” tushunchasining yuqoridagi sinonimlari ichidan turkiycha “tengri” soʻzidan ham unumli foydalanadi. “Tengri” matn mazmuni hamda turkiy tilning oʻziga xosligini koʻrsatish maqsadida qoʻllanilgan.

Tengri qolib boqiyu dayyor yoʻq,

Yer muabbad boʻlub agʻyor yoʻq [1:24].

Harne tamannoki rasul aylabon,

Borchasini tengri qabul aylabon [1:28].

“Hayrat ul-abror”da Mutlaq zotning forscha atamasi Xudo, Xudovand soʻzlaridan ham foydalanilgan.

Borcha gado olida boʻlgʻil gado,

To sanga shah qurbini bergay xudo [1:67].

Hayʼati gah doira monand oʻlub,

Savt anga tasbihi xudovand oʻlub [1:84].

“Rab”soʻzini shoir insonning Mutlaq Zotga murojati vaqtida qoʻllaydi.

Yorab, aning haqqiki qilding nasib,

Martabaikim sanga boʻldi habib [1:28].

Yorab, oʻshul tuhfani oxir nafas,

Ayla Navoiy ila hamrohu bas [1:109].

Yorab, agar boʻldi kalomim uzun,

Mundin ham jurm qilibmen fuzun [1:342].

“Rab” soʻzi “Asmo ul Husna»dagi “Gʻafur” bilan birikma tarkibida kelgan.

Navʼi bashar boshigʻa rabbi gʻafur,

Qoʻydi tafovut bila toji zuhur [1:60].

“Hayrat ul abror”dagi «Asmo ul Husna» deb nomlanuvchi Allohning ismlarning maʼno xususiyatlarini yoritish muhim ahamiyatga ega. Zero, Asma ul Husna [أَسْمَاءُ اللَّهِ الْحُسْنَى] faqat Allohning ism va sifatlari boʻlib qolmasdan paygambarlar va kishilarning ismlarini yuzaga kelishiga asosiy manba boʻlib xizmat qilgan. Allohning 99 ismi Asmo ul Husna haqida Qurʼonning 4 surasida maʼlumot berilgan [2]. Allohning 99 ismi uning sifatlari va ular bilan bogʻlangan feʼllardan hosil boʻlgan. Ism soʻzi arabcha boʻlib, hozirgi oʻzbek tilida «nom», «kishi oti», «shaxsiy nom» “maʼnolarida ishlatiladi [3:232]. Sharʼiy maʼnoda «buyuklik», «alomat». Husna soʻzi esa «ahsan» soʻzining muannasi boʻlib «eng goʻzal» degan maʼnoni bildiradi. Umuman Asmo ul Husna birikmasini «Allohning eng goʻzal ismlari» deb atash mumkin. Bu nomlash shartlidir, chunki Qurʼondagi 99 ta ismning baʼzilari Allohning sifatlari hisoblanadi: Al Mutakabbir, Al Muntaqim va boshqalar. Shu sababli Asmo ul

Husnani «Allohning go‘zal ismlari va sifatlarli» deb nomlash to‘g‘ri bo‘ladi. “Hayrat ul abror”da Asmo ul Husna tarkibiga kiruvchi ismlar va sifatlar berilgan bo‘lib, ular Ollohning sifatleri, fazilatleri va buyukligini ifodalab kelgan. Mavzuning nihoyatda keng va murakkabligini nazarda tutib ularning arab yozuvidagi shaklini, qisqa ma‘nosini va sharhini yoritishni lozim topildi.

القدوس Al-Quddus -nuqsonlardan va ayblardan xoli;mutlaq muqaddaslik va poklik faqat Allohga xos [1:296].

السلام As-Salom - salomat qilguvchi; tinchlik va xotirjamlik beruvchi» [1:45].

العزیز Al-Aziz -izzat sohibi; barchaning ustidan g‘olib:

Haq chu aziz ayladi xor aylama,

G‘ayri aning shukrig‘a yor aylama [1:298].

الخالق Al-Xoliq -vujudga keltiruvchi; borliqdagi har bir narsani o‘lchovini aniq qilib yaratuvchi:

Ul xoliq hamdikim, maxluqot tasvirig‘a aning qalami sun’i chehrakushodurur [1:15].

البارئ Al-Bori’ - yo‘qdan bor qiluvchi;mukammal holda yaratuvchi:

Har kishikim, bor esa yori anga,

Har kishikim, yor esa bori anga [1:300].

القهار Al-Qohhar -barcha maxluqotlarni hukmiga kirituvchi; qudrati ila bo‘ysundiruvchi

العليم Al-Aliym -ilm sohibi; o‘tgan, hozirgi, kelajakdadi zohir va yashirin narsalarni biluvchi

القابض Al-Qobiz - ruhlarni qabz etuvchi;torlik va qiyinchilik qilguvchi:

Qabzai hukmida jahon kishvari,

Amrig‘a inson kibi devu pari [1:204].

الرافع Ar-Rofi’ -martabasini ko‘taruvchi; istaganining darajasini ko‘taruvchi

الحکم Al-Hakam - har bir narsaga hukm etuvchi; hikmat ila hukm etuvchi

العدل Al-Adl - eng adolatli; mutlaq adolat qiluvchi:

Adl aning ko‘ngliga qilg‘ach guzar,

Kishvariga qildi ham ul dam asar [1:317].

اللطيف Al-Latif -cheksiz lutf ko‘rsatuvchi; bandalariga lufu ehson beruvchi

الحليم Al-Halim - jazolashda shoshmaydigan; hilm va yumshoqlik qiluvchi

العظيم Al-Aziym -aql tasavvur qila olmaydigan darajada azamat sohibi:

«Azzama qadrah» — bu ne xulqi azim,

«Karrama vajhah» — bu ne nafi karim [1:37].

الشکور Ash-Shakir - oz amal uchun ko‘p savob berguvchi:

Shukriki oning hadu poyoni yo‘q,

Kimsa ado aylamak imkoni yo‘q [1:298].

الكبير Al-Kabir - buyuklikda tengsiz;hammadan ulug‘

الكريم AlKarim -karami keng; hisobsiz ne‘matlarni ato qiluvchi:

Hol tili birla maqol aylabon,

Hamdi karimi mutaol aylabon [1:88].

الشهيد Ash-Shahid - har bir ishda hoziru nozir va shohidlik beruvchi:

Kilki «Shavohid» sari bo‘lsa kafil,

Shohidi maqsudg‘a bo‘lsa dalil [1:230].

الحق Al-Haqq - sobit, haqni yuzaga chiqaruvchi zot:

Borchasi haq amr ila nahyin tuzub,

Elga bori haq yo‘lini ko‘rguzub [1:104].

الحميد Al Hamid -barcha maqtovlar ila maqtalغان zot:

Hamd angakim vojibi bizzot erur,

Homid aning zotig‘a zarrot erur [1:15].

الحي Al-Hayy –tirik; hayoti abadiy va azaliydir

القيوم Al-Qayyum -o‘z o‘zidan qoim bo‘lgan; har bir narsaning ustida turuvchi:

Harneki qoyim, o‘zi qayyum o‘lub,

Bo‘lg‘usi ul, borchasi ma’dum o‘lub [1:102].

الصمد Al-Ahad –yagona:bo‘linmas:

Birlik ediyu adadi yo‘q edi,

Birdin o‘zga ahade yo‘q edi [1:20].

الصمد As-Somad -hech nimaga ehtiyoji yo‘q; hech kimga hojati tushmaydi,

barchaning hojati unga tushadi:

Bo‘lsa samad birla sanam jilvasoz,

Qiblada bo‘lg‘aymu ravo ul namoz [1:292].

القادر Al-Qodir -qudrat sohibi; har narsaga qodir zot:

Bildurub elga haqu barhaqlig‘in,

Anglatibon qodiri mutlaqlig‘in [1:123].

الأول Al-Avval -avvaldan bor zot; barcha mavjudotlar yo‘qligida bo‘lgan;

vujudga kelishining boshlanishi yo‘q.

الأخر Al-Axir -hamma narsa yo‘q bo‘lganda ham O‘zi qoladi; uning oxiri yo‘q:

Avval o‘zung, oxiru mobayn o‘zung,

Borchag‘a xoliq, borig‘a ayn o‘zung [1:19].

الظاهر Az-Zohir -uning mavjudligi ochiq-oydin; hamma narsadan zohir-ustun.

Emdiki junbushqa kelib bahri jud,

Zohir etarsen chu adamdin vujud [1:26].

الباطن Al-Botin - ko‘zga ko‘rinmaydigan; yashirin; barcha pinhon-maxfiy narsalarni bilguvchi.

البر Barr -yaxshilik qiluvchi; yaxshilik va ehsonda tengsiz:

التواب At-Tavvob -tavbaga yo‘llovchi va tavbani qabul qiluvchi:

Chekma aning komini istab azob,

Tavba bila qilg‘il anga ehtisob [1:323].

المنتقم Al-Muntaqim -zolim va osiylarning jazosini beruvchi

العفو Al-Afuvv -afv qiluvchi; kechiruvchi:

Har kishi osiyu gunahkorroq,

Afv ila rahmatqa sazovorroq [1:31].

ذو الجلال والإكرام - sharaf va karam egasi

الجامع Al-Jomi - jamlovchi: haqiqatlarni jamlovchi; qiyomat kuni jamlovchi

النافع An-Nofi -manfaat beruvchi; foyda keltiruvchi

النور An-Nur -o‘zi zohir bo‘lgan va o‘zgalarni zohir qilgan:

Ey qilibon lam‘ai nurung zuhur,

Andaki ne soya bor erdi, ne nur [1:33].

الهادي Al-Hodi -hidoyat qiluvchi:xohlagan bandasini hidoyat qiluvchi:

Qat’ bo‘lub chun bu humoyun safar,

Ruxsat olib hodiya farxunda far [1:48].

Umuman,“Hayrat ul abror”da Mutlaq Zotning ismi sifatida Olloh vaTangri, Asmo ul Husna ismlaridan esa Haq, Xoliq, Afuv eng ko‘p qo‘llanilgandir. “Hayrat ul abror”da Olloh ismlari turli birikmalar va arabiy izofalar tarkibida ham kelgan. Olamni va odamni yaratgan Mutlaq zot o‘zi yaratgan olamdagi barcha narsalarda doimo zohirlanib va hozir bo‘lib turadi. Bu holat Mutlaq zotning narsa va hodisalarda o‘zining ismlari va sifatleri orqali aks etishidir. Ollohning ismlari sinonimik qatoridagi so‘zlardan qaysi bosh so‘zligi, ularning qo‘llanish darajasi va ma’no xususiyatlari,shoirning Mutlaq Zot tushunchasini qo‘llashdagi mahorati muhim ilmiy masala bo‘lib, bu jiddiy va alohida tadqiqotni taqozo etadi.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Hayratul-abror. Mukammal asarlar to‘plami. Yettinchi tom. Toshkent. “Fan”, 1991, B. 346.
2. Qur’oni Karimning mashhur suralari fazilati, «Imom Buxoriy xalqaro markazi». Samarqand, 2020, B. 444.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildlik. Ikkinchi jild. Toshkent, «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi», 2006, B. 671.

EVFEMIZM VA DISFEMIZM MAVZUSIDAGI IZLANISHLAR BORASIDAGI AYRIM NUQTAI NAZARLAR

Kadirova Xurshida Batirovna,
filologiya fanlari doktori, dotsent

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243765>

Annotatsiya. Maqolada evfemizm va disfemizm borasidagi tadqiqotlar mavzusini to‘g‘ri tanlash muammosi, ilmiy izlanishlardagi subyektiv yondashuvlar masalasi tahlil qilingan bo‘lib, xulosalarning izdan chiqishiga olib keluvchi 5 xil xatoliklar tasniflangan. Bunda jahon tajribasi va milliy manbalarga havola berilib, izlanuvchilarning turli yangilashmovchiliklarga asos bo‘luvchi dalillar keltiriladi. Maqolaning maqsadi – evfemizm va disfemizmga oid masalalarning adekvat yechimini topishga qaratilgan tadqiqotlar samaradorligiga erishish; nazariy, madaniy, chog‘ishtirma, tipologik tadqiqotlarda tilshunoslik rivoji uchun hissa qo‘shadigan mukammal ishlar salmog‘ini oshirish hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: evfemizm, disfemizm, ilmiy tadqiqot, adekvat yondashuv.

Keyingi yillarda o‘zbek tilshunosligida evfemizm va disfemizmlar masalasi keng qamrovda o‘rganilishi avj olib, tilning ekspressiv tabiati ilmiy asoslanmoqda. Bu jarayon Yevropa tilshunosligida ancha avvalroq boshlangan. Shuning uchun, bu hodisalarning mezonlari, yondosh hodisalari, o‘rganilish maydoni ularda ancha taraqqiy etgan. Mazkur jarayon keyingi tadqiqotchilar uchun, g‘oyalar, yangiliklar, bir mavzudan yangi mavzular undirish uchun zo‘r manba sifatida qadrlidir. Ammo ulardan andoza olib, ayni mavzuni shunchaki o‘zbekchasini “taxlab” qo‘ymaslik ham muhim. Zero, tadqiqot o‘z nomi bilan muammo, yechim va natijalarga ega bo‘lishi kerak.

Tadqiqot ishlarning ayrimlarida mavzu noto‘g‘ri tanlangani oqibatida xato xulosa shakllanib qolishi uchraydi. Ish jarayonida keltirilgan iqtiboslardan ma’lum bo‘ladiki, mazkur noto‘g‘ri shakllantirilgan mavzuni monografik planda o‘rganishning o‘zi mantiqsizlik – unda muammo kuzatilmaydi. Masalan, sohaga oid matnlarda evfemizm va disfemizmlarning ifodalanish masalasi mazkur ifodalarning sanab o‘tish darajasida ekanligini ta’kidlash joiz. Yevropa tilshunosligida bu mavzuda bakalavr va magistrlik ishlari uchraydi. Misol uchun “Эвфемизмы и дисфемизмы в политико-публицистическом дискурсе (на материале англоязычных и русскоязычных статей, посвящённых коронавирусу)” [14] yoki “Функции и семантика эвфемизмов и дисфемизмов в женских и мужских иллюстрированных журналах” [4], yana “Особенности использования эвфемизмов в текстах СМИ” [8] singari. Tarjimashunoslik borasida ham yuqori saviyadagi mana shunday bakalavr va magistrlik ishlarini uchratish mumkin. Masalan, Misrning Ayn-SHams universiteti, Al-Alsun fakulteti, slavyan tillari kafedrasida

arab va rus tillaridagi evfemik va disfemik birliklar tarjimasini [9], Rossiyadagi yevroosiyo lingvistika instituti filiali Moskva davlat lingvistika universiteti, tarjima va madaniyatlararo kommunikatsiya kafedrasida rus va ingliz tillarining tibbiyotga oid evfemik birliklar tarjimasini [12], K.D.Ushinskiy nomidagi Yaroslavl davlat pedagogika universitetining Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasida reklama matnidagi mazkur birliklar tarjimasini [3] masalalari yosh tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilishi, mavzuning dolzarb, qiziqarli va doimo yangi ekanligidan dalolat beradi. Ko‘rib turganimizdek bu mavzulardan bakalavr ishi yoki yaxshi maqola chiqarish mumkin. O‘zbek tilshunosligida esa PhD darajasida o‘rganilishi “tadqiqot”ni izdan chiqarishi, tilshunoslikning kemptik joyini to‘ldirmasligi muqarrar. Bu xatolarning ayrimlarini sanab o‘tamiz.

I. Mavzular o‘rganilayotgan hodisalarning “ifodalanishi”, “aks etishi”, “qo‘llanilishi” kabi hukmlar bilan emas, muayyan muammoning yechiga aloqador so‘zlar bilan shakllantirilishi kerak. Boblarda ham uning mohiyatini aks ettiruvchi paragraflar aks etishi lozim. Misol uchun, “iqtisodiy-moliyaviy matnlarda insonning jismoniy, ijtimoiy nuqsonlarini bildiruvchi evfemik birliklarning maqsad va vazifalari; “publitsistik matnlardagi sarlavhada uchraydigan evfemik birliklarning psixolingvistik xususiyatlari; “tibbiy matnlarda tuzilishiga ko‘ra – leksik, frazeologik, grammatik shakldagi evfemik birliklarning dinamikasi” va h. Bunda hech bo‘lmaganda – a) statistik oyna hosil bo‘ladi; v) o‘zbek tilshunosligining mazkur mavzuiy guruhini ilmiy asoslaydi; s) jahon tilshunosligidagi ilmiy savodxonlikka mos ish amalga oshadi va hokazo.

II. Ayrim tadqiqotchilar “evfemiklash”, “evfemizmlash”, “evfemalash” terminlardan noto‘g‘ri foydalanib, qorishtirib yuborishi kuzatiladi. Bu terminlarni duch kelgan o‘rinda qo‘llayverish noo‘rin, qolaversa ulardagi morfologik ko‘rsatkichlarning o‘z grammatik ma‘nosi bor:

Evfema	Muayyan tushunchaning nutqiy vaziyatga ijobiy tus beruvchi boshqa birlikning holati
Evfemik	Ijobiy tus beruvchi ko‘chimga nisbatan qo‘llaniladigan sifatlovchi aniqllovchi: <i>evfemik so‘z, evfemik hodisa, evfemik vaziyat, evfemik birlik</i> kabi.
Evfemik birlik	ayn. evfemizm . Evfemik xususiyatga ega har qanday yozuvda aks etgan birlik: leksik ko‘chim, ko‘chma ma’noda qo‘llangan so‘z, so‘z birikmasi, ibora, gap kabi
Evfemizm	ayn. evfemik birlik . Qo‘pol, noo‘rin yoki odobsiz so‘zlarni almashtiradigan neytral so‘z yoki ibora.
Evfemalashtirish	Evfemik vaziyat hosil qiluvchi muayyan birlikni matn qurshovida faollashtirish jarayoni.
Evfemiya	Nutqdagi evfemik vaziyat; evfemik jarayon.

III. Tadqiqotchilar evfemizmlarni ko‘pincha assotsiatsiv ravishda frazeologik birliklar bilan bog‘lab talqin etishi ham tez-tez uchraydi. Shuning barobarida ularning na leksik va na grammatik shakllarini inobatga oladi. Vaholangki, ular nafaqat ibora,

balki so‘z, so‘z birikmasi, gap, hatto grammatik ko‘rsatkichlar (masalan, *-gina*), va hatto, implitsit [6] ko‘rinishda namoyon bo‘lish xususiyatiga ega. Bu haqda olimlarning salmoqli maqolalarini ijtimoiy tarmoqlarda uchratish mumkin. Frazologik birlikning badiiy uslubga xos stilistik priyom sifatidagi vazifasi mavjud bo‘lib, uni boshqa soha, xususan, tibbiyot sohasi, iqtisodiyot, publitsiatikadagi evfemik tabiati ham nisbatan badiiylikka xosroq. Ko‘pincha frazeologik evfemik birliklarning tabiatini ochish uchun badiiy matndan misollar keltiriladi. Uning estetik vazifasi publitsistik vazifasidan farq qilmaydi. Bundan yangilik olish, biror muammoga yechim topish qiyin. Misol uchun “qo‘lga olmoq”, “belidan quvvat, ko‘zidan nur ketganda” iboralari sohaga oid emas.

VI. Aksariyat tadqiqotchilarning evfemik birlik bo‘lishi uchun uning ziddi hisoblangan disfemik ifodasi ham bo‘lishi kerak degan qat’iy xulosasi mavjud. Evfemizmning disfemizmga zid ekanligi uning maqsadiga ko‘ra. Disfemizmning mavzuiy guruhi ham ancha kam, ikki hodisaning ayrim mavzulardagi muqobillari yo‘q. Shu o‘rinda aytish kerakki, tasniflarning eng salmoqlisi mavzuiy, xususan evfemizmlarning mavzuiy tasnifidir. Bu borada R.Xolder [1] tomonidan qilingan tasnif e‘tiborga molik. U evfemizmlarni leksik-semantik jihatdan 60 ta kichik sinfga ajratadi. Bu tasnif evfemizmlarning denotativ mazmuni xilma-xilligidan dalolat beradi.

A.M.Katsev evfemizmlarni 10 ta mavzuga ajratadi: 1) ilohiy kuchlar nomi; 2) o‘lim va kasallikni anglatuvchi birliklar; 3) nuqson bilan bog‘liq nomlar; 4) jins bilan bog‘liq nomlar; 5) kambag‘allikni anglatuvchi nomlar; 6) ayrim kasblarni anglatuvchi nomlar; 7) aqliy va jismoniy nuqson nomlari; 8) kiyim qismlari nomlari [7].

O‘zbek tilida esa mavzuiy guruhlariga ajratilgan ifodalar tasnifi A.Omonturdiyev tomonidan bajarilgan ilmiy ishda o‘z aksini topadi [11]: oila qurish bilan bog‘liq evfemik vositalar; axloqsizlik bilan bog‘liq evfemik vositalar; intim munosabat bilan bog‘liq evfemik vositalar; murojaat bilan bog‘liq evfemik vositalar; inson aʼzolari va ular bilan bog‘liq kiyim nomlari evfemizmi; jismoniy nuqsonlar bilan bog‘liq evfemik vositalar; ovqatlanish va uning hazmi bilan bog‘liq evfemik vositalar; insonning salbiy faoliyati bilan bog‘liq evfemik vositalar; ayrim odat-anʼana bilan bog‘liq evfemik vositalar; qarilik tushunchasi bilan bog‘liq evfemik vositalar; o‘lim bilan bog‘liq evfemik vositalar. Jami 11 ta. Bularning disfemik varianti yo‘q. Disfemizmlarning tasnifi tilshunoslik bo‘yicha ayrim ishlardagina amalga oshirilgan. Masalan, ingliz tilida disfemizm leksik-semantik jihatdan quyidagicha tasnif qilinadi: 1) o‘lim, kasallik, jismoniy va ma’naviy nuqsonlarni bildirib keluvchi disfemizmlar; 2) keng doiradagi jinoiy guruhlar bilan bog‘liq disfemizmlar; 3) inson nuqsonlari

bilan bog‘liq disfemizmlar; 4) millatga mansub disfemik nomlar; 5) xudo, iblis (shayton), cherkov marosimlari bilan bog‘liq disfemizmlar [13].

Ko‘rinib turganidek ularning evfemizmlardan ko‘ra qo‘llanilish doirasi, vazifasi farqli. O‘zbek tilida esa evfemik ma’noli birliklarga nisbatan disfemik ma’noli birliklar kam ekanligi ma’lum va shu jihatdan uning mavzuiy guruhlari doirasi ham asosan so‘kish, haqorat, qarg‘ish, kinoya, masxara tushunchalarini ifodalovchi vositalar bilan chegaralandi [5].

Izlanuvchilardagi bunday xulosa chuqur tahlil qilinmagan holda yuzaga kelganligiga shubha yo‘q. Tadqiqotlarda evfemik va disfemik birliklarning qiyosiy tahlilga tortilgan misollarning kamligi, ularning statistik diagrammasi yo‘qligi, izlanuvchilarning mavjud lug‘at-ko‘rsatkichlardan bexabarligi bunga sabab bo‘la oladi.

V. Disfemizmlarning o‘zbek tilida evfemizmlardan salmog‘i kamligini milliy-madaniy meyorlarga bog‘lash kerak. Biroq yosh tadqiqotchilarning zamonaviy qarashlarida glaballashuv jarayonida sharqona tarbiya, qadriyat, izzat, hurmat, takalluf, insoniylik kabi xislatlarning xira tortganligi sababli disfemizmlardan foydalanish, ularni tadqiq etish, ilmiy asoslash kerak degan nuqtai nazarlari mavjud. Bunga dunyoda sodir bo‘layotgan jarayonlar tabiiy ehtiyoj paydo qilayotganligini iddao qilib, “Achchiqning zahrini achchiq kesadi” qabilida harakatlanish karakligini taklif etgan tadqiqotchilar ham yo‘q emas. Unda mental xususiyat qayerda qoladi, degan savol tug‘iladi. Har bir tilning o‘z tipologiyasi bor. Nemis yoki ingliz tili uchun meyor hisoblangan tushunchalar o‘zbek tili uchun xos emas. O‘zbek tilida disfemizmlar inektiva bilan ifodalanadi. Insonga xos nuqsonlar, ayblar, xatolar, nafaqat madaniy, balki insoniylik nuqtai nazaridan evfemalashtirilgani o‘zbek tilining xarakter xususiyati hisoblanadi. O‘zbek tilida siyosiy xolislik – politkorrektlik ustunlik qiladi. Boshqa millat tili va madaniy normalariga zid so‘z qo‘llanmaydi, kishining qalbiga ozor bermaslik tabiati mavjud. Buni qator omillar bilan bog‘lash mumkin. Sharq madaniyatida islomgacha bo‘lgan manbalar, islomdan keyingi manbalar: tarbiyaviy, ta’limiy, axloqiy, ilmiy-amaliy kitoblar kelajak avlodga so‘zni qayerda, qanday qo‘llash metodologiyasi haqida so‘zlaydi va buning natijasi o‘laroq ularning jahondagi o‘rni va mavqei hammaga ma’lum. Shunday ekan, bu masala o‘zbek tilshunosligida yana ancha ochiq qolishi ehtimoli bor.

Xullas, A.Omonturdiyev aytganidek “evfemiologiyani ilmiynazariy va amaliy jihatdan mustaqil soha – tilshunoslikdan o‘sib chiqqan fan sifatida asoslash, dastur va darslik, lug‘at tuzish kabi” [10] muammolar kun tartibidagi masala bo‘lishi maqsadga muvofiq. Bunda jahon tajribasidan andoza olish mumkin. Misol uchun,

Y.P.Senichkinaning rus tili evfemizmlariga bag‘ishlangan maxsus kursi bo‘lib, unda o‘rganilayotgan mavzuga oid barcha bilimlar mujassamlashgan va eng e‘tiborlisi u u nafaqat asosli, obyektiv bo‘lib, hamma uchun ochiq elektron shaklda, shuningdek muntazzam yangilanib boradi. O‘zbek tilshunosligida shu kabi kurs uchun yetarli ilmiy asos va ba‘zani shakllantirishimiz, bo‘sh o‘rinlarni to‘ldiradigan saviyali ilmiy izlanishlarni ko‘paytirishimiz, o‘zbek tilining o‘ziga xos evfemik va disfemik birliklarning sohaga, uslubga, ijtimoiy qatlamga oid tipologiyasini aniqlashimiz darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Holder R.W. Dictionare of Euphemisms. — Oxford, 1995.
2. Qodirova, X. 2022. O‘zbek tilida evfemizm va disfemizm [Matn]: uslubiy qo‘llanma. Toshkent: Bookmany print, URL: https://tsuull.uz/sites/default/files/kitob_kad.pdf
3. Вишневская П.Р. Передача эвфемистической лексики при переводе рекламных текстов с английского на русский язык. Курс.раб. — Ярославль, 2017. — 48 б.
4. Инета Духовная. 2013. Функции и семантика эвфемизмов и дисфемизмов в женских и мужских иллюстрированных журналах: Магистерская работа. Тарту, 62 ст.
5. Кадилова Х. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиш маҳорати. 10.02.01 — Ўзбек тили. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. — Тошкент, 2012. ДОИ: [10.13140/PG.2.2.22449.94561](https://doi.org/10.13140/PG.2.2.22449.94561)
6. Кадилова, Х.Б. 2023. Имплицитное выражение эвфемических и дисфемических явлений в узбекском художественном тексте // Proceedings of the XXXI International Multidisciplinary Conference «Innovations and Tendencies of State-of-Art Science». Mijnbestseller Nederland, Rotterdam, Nederland. DOI:10.32743/NetherlandsConf.2023.5.31.357218 URL: <https://www.internauka.org/conf/netherlands/31/357218>; <https://elibrary.ru/item.asp?id=54035766>; https://tsuull.uz/sites/default/files/moy_0.pdf
7. Кацев А.М. Эвфемизмы в современном английском языке. — Л.: Наука, 1977.
8. Михайлова А.А. 2016. Особенности использования эвфемизмов в текстах СМИ (на материале интернет-изданий качественной прессы США). Курсовая работа. Благовещенск, 100 ст.
9. Мухаммед Хассен Саммани Мансур. Эвфемизмы в современном русском языке и способы их перевода на арабский язык. Дисс.маг.филол.наук. — Каир, 2015. — 255 с.
10. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси (Чорвадорлар нутки мисолида): Филол. фанлари д-ри... дисс. автореф. — Т., 2009.
11. Омонтурдиев А.Ж. Эвфемик воситаларнинг функционал-услугий хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди... дисс. — Т., 1997. — Б. 176.
12. Петунина Ю.Е. Способы перевода эвфемизмов в медицинском дискурсе. Квалиф.раб. — Иркутск: ФГБОУ ВПО "ИГЛУ", 2016. — 52 с.
13. Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф... канд. филол. наук. — Санкт-Петербург, 2008. — С. 20.
14. Файзуллова Марина Рашитовна. 2020. Эвфемизмы и дисфемизмы в политико-публицистическом дискурсе (на материале англоязычных и русскоязычных статей, посвящённых коронавирусу): Выпускная квалификационная работа. Екатеринбург, 109 ст.

BADIIY MATNDA MORFOLOGIK VOSITALARNING ESTETIK MA'NO HOSIL QILISHDAGI AHAMIYATI

Musulmanova Nargiza Raxmatillayevna,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
nargizajon75@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243767>

Annotatsiya. Badiiy matnlarni grammatik vositalar orqali tadqiq qilish bugungi kun tilshunosligida dolzarb mavzulardan biri bo‘lib qolmoqda. Mazkur maqolada ham morfologik vositalarning estetik ahamiyati, ularni hosil qiluvchi lingvistik vositalar, til rivoji va lug‘at tarkibidagi o‘rni haqida ma‘lumotlar berilgan. So‘z turkumlarining, dialektizm va tinish belgilarining ham ushbu vazifani bajarishi haqidagi mulohazalar qisqacha mushohada qilingan.

Kalit so‘zlar: lingvopoetika, estetika, grammatik vosita, morfologik vosita, so‘z turkumlari.

Biz avvalgi ishlarimizda lingvopoetikani til va adabiyot bilan integratsiyada ekanligini, ikkisi nihoyatda ahamiyatli bo‘lgan bir butunlikni tashkil qilishini aytib o‘tgan edik. Badiiy matnda morfologik vositalarning estetik ahamiyati haqida dunyo tilshunosligida ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishlarida bayon etilgan bo‘lib, unga munosabatlar ham turlichadir. Xususan, Ye.A.Dolginaning “О роли грамматических средств выражения в художественном тексте (на материале романа Ф.С.Фитсджералда «Великий Гетсби»)» maqolasida morfologik vositalar turli so‘z turkumlarining ifodalanishi orqali asar muallifining estetik dunyoqarashi va o‘quvchining bu asardan oladigan estetik ta’siri ifodalab berishga harakat qilingan. Fe’l zamonlari, asliy va nisbiy sifatlar, ot va ravish so‘z turkumlari orqali voqea-jarayonlarning rivoji hamda qahramonlarning tashqi ko‘rinishi, ichki kechinmalari, emotsiyalari va boshqa holatlarni tahlil qilib bergan.

“Morfologik vositalar – lingvistikaning asosiy qismlaridan biri bo‘lgan lingvopoetikning badiiy qiymati va predmeti hisoblanadi. Shuningdek, lingvopoetika “til birliklari orqali badiiy matnning estetik tarkibini o‘rganadi”. Estetik vositalar orqali esa muallif o‘zining emotsional-ekspressiv holatini ifodalashi mumkin. Shu bilan birgalikda nasriy va nazmiy asarlarda turli morfologik vositalar orqali ham estetik holatni namoyon etish mumkin. Masalan, fe’l zamonlari shakllari, shaxs-son shakllarining noodatiy qo‘llanilishi, mayl va nisbat kategoriyalari, tasdiq va inkorni teskari ifodalash, sifat va ravish so‘z turkumiga kiruvchi birliklarning ko‘p va takror qo‘llanilishi, undov va kirish so‘zlarning unumli qo‘llanilishi, “muallif so‘zlari”ning (A.Oripovda *larzakor*, Ikrom Otamurodda *kangul* kabi) qo‘llanilishi, sintaktik jihatdan so‘z birikmasi va gaplarning o‘ziga xos ifodalanishi, gap tarkibida qo‘sh tirnoq ichida ayrim so‘z va iboralar, atama va terminlar yoki shunga o‘xshashlarning faol qo‘llanilishi hamda ularning izohlari keltirilishi, morfologik

vositalar orqali o‘quvchining kayfiyatiga salbiy yoki ijobiy ta’siri orqali ayrim emotsional-ekspressiv holatlarni ham ifodalash mumkin. Bir so‘zning asarda qayta-qayta ishlatilishi va unda morfologik vositalarning turlicha namoyon bo‘lishi badiiy asarning ham lingvistik, ham poetik qiymatiga ta’sirini ko‘rish mumkin. Odatda, asarda so‘zning ifodalanishi muallifning so‘z qo‘llash mahoratiga bog‘liq. Masalan, takrorlardan qochish maqsadida bir so‘zning bir necha sinonimik birliklaridan yoki ekspressivlikni hosil qiluvchi vositalar, troplar va sintaktik figuralardan foydalanish mumkin. Ammo, muallif o‘z ixtiyori va uslubiga ko‘ra bir so‘zni o‘z asari ichida bir necha bor takror holatda ham qo‘llashi mumkin. Asar muallifi morfologik vositalardan foydalanishda uning grammatik xususiyatlariga unchalik ahamiyat bermaydi. Uning uchun asarning mazmuniy jihati mukammal chiqishi zarur. Lingvistik jihatdan tahlil qilinganda esa, morfologik vositalarning to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llanilishi uning har tomonlama mukammal ekanligini ochib bera oladi.

Badiiy asarni lisoniy tahlil qilishda so‘z turkumlarining o‘rni nihoyatda muhim. Chunki ular orqali muallif asar syujetini to‘liq yoritib beroladi. Tahlillar jrayonida biz hech bir so‘z turkumini e’tibordan chetda qoldira olmaymiz, ya’ni qaysi birinidir juda muhim va qaysi birinidir nisbatan kamroq ishlatiladi deya olmaymiz. Chunki bu asar muallifining uslubi va so‘z qo‘llashdagi mahoratiga nihoyatda bog‘liq. Asarlarning lisoniy tahlilida so‘zlar ishlatilishining statistik tahlili ham muhim rol o‘ynaydi va aynan shunda so‘zlarning turkumlariga ko‘ra qo‘llanilishi oydinlashadi. Tilshunos olim S.Karimov ayrim taniqli o‘zbek shoir hamda yozuvchilarning bir nechta badiiy asarlarda so‘z qo‘llash statistikasini ishlab chiqqanlar. Xususan, “Abdulla Qahhor asarlari tilining lug‘ati” chastotali lug‘atida yozuvchi asarlarida qo‘llagan so‘zlarning alifboli, chastotali va ters lug‘ati ishlab chiqilgan. Shuningdek, ustozning “Zulfiya asarlari lingvostilistikasi” monografiyasida ham shoira Zulfiyaning tildan foydalanishdagi mahorati va o‘ziga xos uslubi, o‘zbek tili taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi, til elementlarining poetik matn shakllanishidagi xizmatlari lingvostilistik va lingvostatistik metodlar asosida tahlil qilingan. O‘zbek tilshunosligi tarixida ham badiiy asarlar tilining lingvistik tahlillariga bag‘ishlangan juda ko‘plab maqola va kitoblar mavjud bo‘lib, ular yordamida asarlar mualliflari va asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqida, asar qahramonlarining nutqi asosida mazkur tilning rivojlanish tarixi haqida, ularda qo‘llanilgan realiyalar va boshqa ko‘plab ma’lumotlar haqida xabardor bo‘lish mumkin.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining grammatikasi o‘zining tadrijiy taraqqiyoti davomida tildagi bor morfologik vositalarning paydo bo‘lishi, taraqqiy etishi va keskin kamayib ketishi holatlari ham mukammal o‘rganildi. Ushbu vositalarning etimologiyasi ularning ayrimlari uzoq o‘tmishdan bugungi kungacha o‘zgarmasdan

ishlatilishi haqida ma'lumot bersa, ayrimlari o'zgargan holda nutqimizga o'zlashib borayotganligidan dalolat beradi. Ma'lumki, yer yuzidagi tillar morfologik tasnifiga ko'ra amorf tillar, flektiv, agglyutativ va polisintetik tillar guruhiga ajratildi. Xususan, o'zbek tili agglyutativ tillar guruhiga mansub bo'lib, unga ko'ra so'z o'zagi yoki negiziga qo'shimchalar qo'shilishi natijasida yangi so'zlar hosil bo'lishi e'tirof etilgan. Lug'aviy va grammatik shakl yasovchi qo'shimchalar so'z va matnlarning emotsional-ekspressivligini oshirishi yoki kamaytirishi mumkin. So'zlarga qo'shilgan ayrim morfologik vositalar so'zlarning lug'aviy ma'nosiga ham ta'sir qiladi va bu holat, nafaqat so'z, balki butun bir gapning grammatik va sintaktik tabiatiga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zbek tilidagi leksemalarga lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar qo'shilganda faqat leksemaning lug'aviy ma'nosiga ta'sir qiladi, ammo ular sintaktik vazifa bajarmasa-da, muloqotga kirishish uchun zamin yaratib beradi. Bugungi kunda kichraytirish-erkalash qo'shimchalari badiiy asarlarda eng faol ishlatiladigan morfologik vositalar hisoblanadi. Milliy mentalitetdan kelib chiqib, ismlarga turli hurmat va erkalashni ifodalaydigan qo'shimchalarni qo'shish azaldan turkiy xalqlarning barchasida bo'lib kelgan. O'zbek tilida *-oy*, *-xon*, *-bonu*, *-jon*, *-begim*, *-boy* (*-voy*), *-bek* kabi qo'shimchalar ismlarga qo'shilganda, ularning gender va pragmatik xususiyatlari ochib beriladi.

O'zbek tilida morfologik-grammatik vositalarning nihoyatda turli tumanligi badiiy asarning estetik qiymatini oshirishga katta yordam beradi. Masalan, o'zbek tilida bugungi kunda 6ta kelishik bo'lib, 5 ta kelishik o'z ko'rsatkichlariga ega. Ularning ayrimlari, xususan, tushum kelishigi *-ni*, *-n*, *-in*, qaratqich kelishigi *-ning*, *-nin* (*poetik*) kabi shakllari badiiy matnning ham o'ziga xos betakrorligi, ham zamonaviy yoki mumtoz usulda yozilganligini ifodalaydi va shu bilan birga uning uslubi (*stili*)ga ham ishora qiladi. Poetik dialektizmida qo'shimchalarning muallif dialektiga xos qo'llanilishi asarning ekspressivligida to'laligicha namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari kelishik qo'shimchalari so'z o'zagi yoki negizining qanday undosh bilan tugashiga ko'ra ham turlicha qabul qiladi. Masalan, jo'nalish kelishigi *-ga* shakli *-qa*, *-ka* shaklida ham bo'lishi mumkin. Poetik ekspressivlikni oshirish maqsadida chiqish kelishigining *-dan* shakli *-tan*, *-din* shakllarida ham qo'llanilishi ko'p kuzatiladi. Ba'zi o'rinlarda badiiy asarlarda o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi *-da* chiqish kelishigi qo'shimchasi *-ga* bilan ham almashinib qo'llanilganligini ko'p uchratish mumkin. Kelishik kategoriyasining grammatik shakllari kategorial, yondosh va hamroh ma'nolari bizning nomzodlik dissertatsiyamizda to'laligicha tadqiq etilgan bo'lib, uning sintaktik, ya'ni tobe so'zni hokim so'zga bog'lash vazifasi ishda o'rganib chiqilgan.

Badiiy matnlarda tasviriylilik va emotsionallikni ifodalovchi shakllardan foydalanishda morfologik vositalarning o‘rni nihoyatda katta. Xususan, lug‘aviy va sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar ushbu birliklarni nutqqa olib kiradi. Til va nutq vositalari orqali esa so‘zlarning leksik va grammatik ma‘nolari ochib beriladi hamda muallif ifodalamoqchi bo‘lgan fikrlar anglashiladi. Asar o‘quvchisining estetik zavq olishida sifat so‘z turkumi va uning morfologik vositalarning o‘rni nihoyatda muhimdir. Chunki sifat so‘z turkumining boshqa so‘z turkumlariga nisbatan emotsional-ekspressivlikni oshirishda imkoniyatlari kengroq. Asliy sifatlarning grammatik xususiyatlari uning darajalanishi bo‘lib, belgining me‘yordan kam yoki ortiq ekanligini turli usullar bilan ifodalanishi matn ta’sirchanligini oshirishga bir karra o‘z hissasini qo‘shadi. Morfologik jihatdan sifatlarning shakllanishida munozarali masalalardan biri bo‘lgan qiyosiy (amaliy tilshunoslikda) va ozaytirma (sistem tilshunoslikda) sifatlarning strukturasi jihatidan bir xil. Ammo, zamonaviy tilshunoslik sifatlarning oddiy, ozaytirma, orttirma darajalarini ta’kidlar ekan, bu o‘rinda o‘z qarashlarini berib o‘tishadi. Biz bu masalani keyingi tadqiqotlarimizda ochib berish uchun qoldirdik.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, badiiy asar tilini o‘rganishda matnda morfologik vositalarning estetik ma’no hosil qilishdagi ahamiyati haqida Yevropa va rus tilshunosligida bo‘lgani kabi, o‘zbek tilshunosligida ham o‘ziga xos o‘ringa ega. Badiiy asarlarning qaysidir bir vazifasi estetik zavq berishga ega bo‘lsa, demak, uni amalga oshirish uchun, albatta, grammatik vositalar asosiy qurol sifatida oldingi o‘rinda turadi. Har bir yozuvchi o‘zining asarini mazmun va mavzusi jihatidan qiziqarli, ta’sirchan hamda esda qolarli tarzda chiqishi uchun bor mahoratini ishga soladi, bunda, shubhasiz, tilning barcha unsurlari o‘z o‘rniga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Долгина Е.А. О роли грамматических средств выражения в художественном тексте (на материале романа Ф.С.Фитцджеральда «Великий Гэтсби») //Филологические науки. Вопросы теории и практики. –Тамбов: Грамота, 2018. № 3(81). Ч2. С. 302-306.
2. Karimov S. Zulfiya asarlari lingvostilistikasi. Monografiya. – Samarqand: SamDU nashri, 2006. –120 b.
3. Karimov S., Qarshiev A., Isroilova G. Abdulla Qahhor asarlari tilining lug‘ati. Chastotali lug‘at. –T.: «O‘zbekiston milliy ensklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 420 b.
4. Musulmanova N. Grammatik shakllarda kategorial, yondosh va hamroh ma’no (zamon va mayl kategoriyalari misolida). Monografiya. –Toshkent. Fan. 2012. 98 B.
5. Musulmanova N.R. Filologiya yo‘nalishi rusiyzabon guruhlarida o‘zbek adabiyoti fanini o‘qitishda asar tahlili muammolari. *O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim nazariyasi va amaliyoti*, 1[01], 39–44. Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/97/86>

KONSEPTUAL YONDASHUV ASOSIDA TERMIN TIZIMINI SHAKLLANTIRISH

Mirxanova Gulandom Rustamovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
guli89mirxan@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243769>

Annotatsiya. Zamonaviy terminologiya fani doirasida termin tizimlarini shakllantirish va ularni ilmiy-nazariy jihatdan asoslash jarayoni tobora murakkablashib bormoqda. Maqolada terminlarga konseptual yondashuvning mohiyati, uning lingvistik va kognitiv mezonlari hamda ilmiy izlanishlardagi o'rni tahlil qilinadi. Konseptual yondashuv – til birliklarining semantik va strukturaviy xususiyatlarini aniqlashda asosiy metodologik vosita bo'lib, termin tizimlarini yaxlit va izchil shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Shunga ko'ra, maqolada konseptual yondashuv doirasida terminlarning shakllanish qonuniyatlari, ularning semantik paradigmatlari masalalari o'rganiladi, terminlarning konseptual modellar asosida tahlil qilinishi, ularning pragmatik va funksional jihatlari, shuningdek, fanlararo integratsiyadagi roli yoritiladi. Ayniqsa, kognitiv lingvistika, terminologiya va konseptual semantika o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqilib, yangi termin tizimlarini shakllantirish jarayonida konseptual asoslarning zarurligi asoslanadi, maqolada lingvistik makon va madaniy kontekst faktorlari hisobga olingan holda terminlarning milliy va universal xususiyatlari ham tahlil qilinadi. Natijada, terminlarni shakllantirishda konseptual yondashuvdan foydalanish ilmiy-texnik, huquqiy va gumanitar sohalarida terminlarning aniqligini oshirish, ularning umumiy tizimga muvofiqligini ta'minlash imkonini berishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: termin, konsept, kognitiv yondashuv, konseptual yondashuv, semantik element.

Dunyo tilshunosligida terminologiya sohasi o'zining muntazam taraqqiyotda, kundan kunga fan xulosalari boyitilgani bilan kengayib bormoqda. Qolaversa, yangi fan tarmoqlari, faoliyat sohalarini yuzaga kelmoqda. Shu sababdan terminlarni denotativ guruh sifatida jonli, o'zgaruvchan ochiq tizim sifatida xarakterlash maqsadga muvofiq. Chunki terminlar inson faoliyatining har qanday jabhasini fan sifatida baholash, ilmiy yondashuv belgisidir [1:87]. Bunda diniy terminlar dinga ilmiy tizimiylik bersa, san'at terminlari ham sohani fan miqyosiga ko'taradi. Shu jihatdan turli jabhalar, inson faoliyatining turli sohalarida uchraydigan terminlar uchun birlashtiruvchi arxisema sifatida “ilm-fan” istilohini olish muhim.

Terminlar qo'llanish ko'lamiga ko'ra universal, unikal va bir shaxs tomonidan yaratilgan tor doirada xoslangan turlarga bo'linadi. Agar tarkibdagi elementlar soniga qarasak, oxirgi guruh eng kichik tarkib bilan quyi pog'onada bo'lishi lozim. Biroq aynan kognitiv-konseptual yondashuvda mana shu tor doira elementlar pirovard tadqiq obyektiga aylanadi [4:195-197]. Chunki bir shaxs tomonidan yaratilgan tor doirada xoslangan terminlarda subyektiv iz yaqqol, bu terminlar hali fanda o'z o'rniga ega bo'lmagan – ya'ni obyektivlashmagan. Shunday ekan, bir shaxs

tomonidan yaratilgan tor doirada xoslangan terminlar kognitiv tadqiqda yaxshi material bo‘la oladi. Kognitiv yondashuv terminlar tavsifiga konseptuallikni talab qiladi, ya’ni bunda termin konsept sifatida izohlanishi kerak. Har bir element kognitiv strukturasini, tizimdagi o‘rni yaqqol ko‘rsatib berilishi shart.

Agar izlanishlarda terminlarga oid kognitiv yondashuv yuqori o‘rinda bo‘lsa, masala faqatgina termin funksiyasi va semantikasini o‘rganish bilan cheklanmaydi [7:116-118]. Zotan, konseptual tavsif terminning professional faoliyatdagi, ilmiy ongda, bilimlar tizimidagi o‘rnini ham belgilashga qaratiladi. Bunda termin tavsifiga freym, konsept va dunyoning lisoniy manzarasi prizmasidan qaraladi.

Ma’lumki, ilm-fan terminlari barcha tillar uchun umumiy semantik element hisoblanadi, terminlar muayyan tildan o‘zlashtirilishi [masalan: *teleradiokompaniya*, *marketing*, *devalvatsiya*, *deputat*, *mexanizm*, *menejment*] yoki o‘zbek tiliga mazmunan moslashtirilishi, tarjima qilinishi mumkin [direktor – rahbar, council – elchi]. Shu o‘rinda bir savol tug‘iladi? Terminlar shaklan turli tillarda farqlansa-da, mazmunan bir yaxlit bo‘ladi, ya’ni barcha tillarda bir xil terminologik ma’no mavjud deyish mumkinmi? Bu savolga javob shakllantirishda konseptual yondashuv ham qo‘l keladi. Quyida terminlarning qo‘llanish doirasiga ko‘ra sohalarda qo‘llanishini ko‘rib chiqamiz:

«Epos» termini qo‘llanish doirasi gumanitar fan sohalari bilan cheklanadi:

EPOS	
Etimologiya:	Termin qadimgi yunon tilidagi έπος [hikoya] shaklidan hech qanday transliteratsiyasiz rus tili vositasida o‘zbek tiliga o‘zlashgan.
Dastlabki izoh:	Hikoya, hijoya aytish ma’nolariga ega adabiy janr yoki nutq shakli.
Dastlabki qo‘llanishi:	Qadimgi yunon badiiy asarlarining janr nomi sifatida qo‘llangan.
Hozirgi ma’nosi	Drama va lirika kabi dabiylar shakllardan biri
Terminning qo‘llanish doirasi	
Adabiyot	Adabiyotshunoslikda epos janr turi bo‘lib, uning asosiy vazifasi qahramonlar boshiga tushgan voqea-hodisalarni hikoya qilishdir. Epos xususiyatlari: Obyektivlik – muallif voqealarni tashqi kuzatuvchi sifatida yetkazadi. Shakllangan syujet – bu qahramonlarning harakatlari, taqdiri, tarixiy jarayonlar haqidagi hikoya. Personajlar ma’lum bir makon va vaqtda harakat qiladi. Epos janrlari: qahramonlik eposi – ertak va afsonalar; roman, qissa, hikoya; tarixiy epos – xalq xronikasi.
Folklor va madaniyatshunoslik	Xalq og‘zaki ijodida eposlar avloddan avlodga o‘tib kelayotgan og‘zaki ijod namunalari bo‘lib, quyidagilarni aks ettiradi: Xalqning kollektiv ongi [g‘oyalar, qadriyatlar, tarixiy xotira]. Qahramonlik obrazlari [qahramonlar, podshohlar, jangchilar]. Simvolizm va mifologiya [fantastik elementlarning boyligi]. Misol: Odissey haqidagi qadimgi yunon miflari, turkiy xalqlar dostonlari, Skandinaviya Eddalari, o‘rta asr ritsarlik dostonlari.

Falsafa	Falsafada epos insoniyat tarixi va taqdirini anglash shakli sifatida qaraladi. Falsafaga ko‘ra eposlar quyidagilarni namoyon qiladi: Borliqning global masalalari [taqdir, or-nomus, burch, yaxshilik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash]. Afsonaviy va tarixiy ong [jamiyatning buyuk voqealar prizmasidan rivojlanishi].

Yuqoridagi tavsiflarni umumlashtirib, eposni afsona, tarix va adabiyot kesimidagi unikal madaniy hodisa deyishimiz mumkin. Epos xalqning jamoaviy tarixiy xotirasini shakllantiradi, xalq tarixidagi muhim hodisalar, qahramonlar hayotini tasviriy elementlar, afsonalar qobig‘iga o‘rab bayon qiladi. Bu kabi batafsil izohlar, tizimli yondashuv natijasida aniq konseptual tavsiflar shakllanadi. Shu bilan birga, o‘zbek tilida terminlar transliteratsiyasi mexanizmlari yaqqollashib, qonuniyatlar yuzaga chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arntz R., Picht H., Mayer Felix. Einführung in die Terminologiearbeit. – Olms: Hildesheim, 2002.
2. Бегматов Э. Собственный пласт лексики современного узбекского литературного языка – Т.: В надзаг.: АН УзССР, 1988. – 140 С.
3. Галеева, А. Языковая реформа Ататюрка и её феноменальный успех / А. Р. Галеева. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2021. – № 1 [343]. – С. 121-123.
4. Гринев-Гриневиц С. Терминоведение – М.: Академия, 2008. – С. 304.
5. Rustamovna, M. G. [2024]. Linguistic Form of Terms in Explanatory Dictionaries of the Uzbek Language. *Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education* [2994-9521], 2[6], 589-591.
6. Mirxanova, G. R. [2023]. SYNTACTIC ANALYSIS OF WORKS OF ART IN ELEMENTARY SCHOOL TEXTBOOKS: METHODS AND APPLICATIONS.
7. Харлицкий С. Информационная структура термина: автореф. дисс. кан. фил. наук. М., 2003. – С. 264

O‘ZBEK TILIDAGI GAPLARDA KESIMNI ANIQLASH UCHUN LINGVISTIK MANBA ISHLAB CHIQISH

Sharipov Maqsud Siddiqovich,

T.f.n, Kompyuter ilmlari kafedrasi dotsenti

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti

maqsbek72@gmail.com

Ko‘palova Shahrizoda Otabek qizi,

“Kompyuter lingvistikasi” mutaxassisligi magistranti

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti

shahrizodakopalova0@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243772>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili gaplarida kesimni aniqlashning lingvistik manbasini yaratish ko‘rib chiqiladi. Lingvistik manbada kesimni aniqlashning qoidalari va qoidadan mustasno holatlarni aniqlab manba ishlab chiqilgan. Ushbu lingvistik manba yordamida kesimni aniqlashning qoidaga asoslangan modellarini qurish imkoniyati yaratiladi va yaratilgan modellar asosida tuzilgan algoritm va dasturiy ta‘minotlar bilan matnlarni sintaktik tahlil qilish imkoniyati paydo bo‘ladi va bu o‘zbek tilida tabiiy tilni qayta ishlash masalalarini yechishda muhim o‘rin egallaydi. Gaplar tarkibida kesimning o‘rni va ahamiyati katta bo‘lib, u harakat yoki holatni ifodalovchi asosiy elementlardan biridir. Kesimni aniqlash o‘zbek tilini o‘rganishda muhim bosqichdir.

Kalit so‘zlar. Kesim, lingvistik manba, model, algoritm, qoidalar.

Hozirgi zamonaviy o‘zbek tilshunosligida sintaksis bo‘limi hamda sintaktik munosabatlarni o‘rganish, ularni lingvistik tahlil qilish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Tahlil qilishningesa bir qancha qonun-qoidalari, bosqichlari hamda shartlari mavjuddir.

Tilshunoslikda lingvistik tahlil nazariy bilimlarni sistemali o‘rganishning eng yaxshi usullaridan biridir. Aynan tahlil jarayoniga oid faktlar, ilmiy hamdanazariy ma‘lumotlar, til qoidalari turli keltirilgan misollarda aniq namoyon bo‘ladi. Til hodisalari lingvistik tahlil qilish asosida amaliy hamda nazariy jihatdan o‘rganiladi. Lingvistik tahlil – olingan nazariy bilimlar, keltirilgan ma‘lumotlar asosida muayyan til birliklari yoki nutq birliklarini parchalab, qismlarga ajratib o‘rganishdir.

Kesim - tasdiq/inkor, zamon, modallik, shaxs/son [ya‘ni kesimlik kategoriyasi] ma‘no va shakllariga ega bo‘lgan so‘z, gap markazini tashkil qiluvchi bo‘lak. Nutqimizda kesimsiz gap bo‘lishi mumkin emas. Gapda kesim bo‘lmasa, u o‘zbek tili [nutqi] uchun to‘liqsiz gap. Kesim gapning shunday konstruktiv bo‘lagiki, u o‘zini shakllantiruvchi grammatik kategoriya – kesimlik kategoriyasi voqelanishiga ega. Shu sababdan hamma vaqt gapda kesim tarkibi murakkab.

- Birinchi navbatda gap tarkibidagi kesimning turini aniqlab olishimiz lozim. Unga ko‘ra kesimni quyidagi ikki turga ajratiladi: a) mustaqil kesim; b) nomustaqil kesim.

- Tahlilning ikkinchi bosqichi esa gapda keladigan kesimning ifodalanishiga ko‘ra turlariga qarab aniqlaymiz. Bunda ot-kesim yoki fe‘l-kesim kabi turlarga ajratish mumkin.

Kesim ko‘pincha fe‘llar bilan ifodalanadi. Fe‘llar kesim vazifasida qo‘llanuvchi tipik so‘zlardir. Tuslangan fe‘llar predikativlik xususiyatini o‘zida yorqin aks ettiradi: ular zamon, mayl, shaxs-son ma’nolarini bildiradi. Shuning uchun har bir tuslangan fe‘l bir gapni hosil qilishi mumkin: *O‘qidim. Yozaman* kabi.

1. Ijro maylidagi fe‘l kesim. Ijro maylidagi fe‘llar ko‘pincha mustaqil sodda gapning kesimi vazifasida kelib, egadan anglashilgan predmet harakatining uch zamonda» birida real bajarilishi yoki bajarilmasligini bildiradi. Ega I yoki II shaxsi ko‘rsatganda, ijro maylidagi fe‘l kesimlar ham shu shaxslardan birini ko‘rsatuvchi maxsus affikslarga ega bo‘ladi. Bu affikslar kesimning grammatik shakli hisoblanadi va uni ega bilan bog‘lash uchun xizmat qiladi.

2. Buyruq-istak maylidagi fe‘l kesim. Bunday kesim ish-harakatni bajarish to‘g‘risida buyurish, istak, iltimos, maslahat, undash ma’nolarini anglatadi. *Maktabga bor. Uyga vazifangni bajar.*

3. Shart maylidagi fe‘l kesim. Fe‘lning shart mayli ko‘pincha ergash gaplarning kesimi vazifasida keladi. Bunday vaqtda u biror ish-harakatning amalga oshishi uchun undan oldin bajarilishi lozim bo‘lgan ish-harakatni bildiradi: *Agar kampirdan tarqalgan bolalari, nabiralari - hammasi bir uyga to‘plansa, o‘zimiz ham sal kam bir mahalla oila bo‘lar ekanmiz* [G‘. G‘ulom].

Kesim vazifasida boshqa so‘zlar ham kela oladi. Biroq bunda ayrim shart-sharoitlar kerak: fe‘ldan boshqa so‘zning kesim vazifasida kelishida bog‘lama, predikativlik affiksi, tartib va intonatsiya kabi hodisalarning roli kattadir. Ot kesim. Bu kesim fe‘ldan boshqa so‘z turkumlari bilan ifodalanadi. Fe‘lning harakat nomi formasi bilan ifodalangan kesim ham ot kesim deb qaraladi.

- Ot bilan ifodalangan kesim: *Dadam* o‘qituvchi.
- *Sifat* bilan ifodalangan kesim: *Yaxshi* oshini yeydi.
- *Son* bilan ifodalangan kesim: *Biri* olim.
- *Olmosh* bilan ifodalangan kesim: *U* kelyapti.
- *Ravish* bilan ifodalangan kesim: *Ko‘pi* ketib ozi qoldi.
- *Undov* bilan ifodalangan kesim: *Oh-voh* eshitildi.

- *Taqlid* bilan ifodalangan kesim: *Taqir-tuqur* boshlandi.
- *Modal* bilan ifodalangan kesim: *Bor boricha*.
- *Sifatdosh* bilan ifodalangan kesim: *O‘qigan o‘zar*.
- *Harakat nomi* bilan ifodalangan kesim: *O‘qish* boshlandi.
- *Ajralmas birikma* bilan ifodalangan kesim: *Otlarning otxonaga olib o‘tilmagani* uni xafa qildi.

Gap bo‘laklari tahlilining keyingibosqichi kesimning tuzilishiga qarab ikki turga ajratiladi: a) sodda kesim; b) murakkab kesim. Sodda kesim so‘zning sintetik formasidan iborat bo‘ladi: *Men bir qora tunda tug‘ildim, Tug‘ildim-u, shu on bo‘g‘ildim* [H. Olimjon].

Murakkab kesim. Bunday kesim «yetakchi fe‘l + ko‘makchi fe‘l» tarzidagi birikuvdan hosil bo‘ladi. Bunday kesim quyidagicha shakllanishi mumkin.

1. Yetakchi fe‘l ravishdosh formasida bo‘lib, ko‘makchi fe‘l tuslovchi qo‘shimchalar oladi. Bunda yetakchi fe‘l asosiy ma‘noni anglatadi, ko‘makchi fe‘l esa yetakchi fe‘ldan anglashilgan harakatning bajarilishi bilan bog‘liq bo‘lgan turli qo‘shimcha ma‘nolarni bildiradi: modallik, zamon, shaxs-son kabi ma‘nolar ko‘makchi fe‘l orqali ifodalanadi. Murakkab fe‘l kesimning ikkinchi qismi boshla, yot, tur, yur, o‘tir, bor, kel, bo‘l, bit [bit ir], chiq, yet, o‘t, ol, ber, qol, qo‘y, ket, yubor, tashla, sol, tush, ko‘r, qara, boq, bil kabi ko‘makchi fe‘llardan bo‘ladi. Bular harakat prosessining xarakteristikasini, harakatning bajarilishidagi yo‘nalish va boshqa turli modal ma‘nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: Bugundan boshlab xotiralarni yozib borasan [H. Nazir]. Pasportimni olib, patta yoza boshladilar [G‘. G‘ulom].

2. Yetakchi fe‘l ham, ko‘makchi fe‘l ham tuslovchi qo‘shimchalar oladi. Bunda aytdi-qo‘ydi, yozdi-oldi, chiqdi-ketdi kabi qo‘shilishlar murakkab kesim vazifasida keladi. Bunda ham asosiy ma‘no yetakchi fe‘lda bo‘ladi, ko‘makchi fe‘l asosiy ma‘no ustiga qo‘shiladigan qo‘shimcha ma‘noni bildiradi: Men undan shunchaki so‘radim-qo‘ydim [«Mushtum»].

Murakkab ot kesim. Bunday kesim «ot [keng ma‘noda] + bog‘lama vazifasida kelgan yordamchi fe‘l yoki to‘liqsiz fe‘l» tarzidagi qo‘shilishdan hosil bo‘ladi. Bunda asosiy ma‘no otdan anglashiladi. Bog‘lama yoki to‘liqsiz fe‘l qo‘shimcha ma‘no bildiradi va kesimning ega bilan bog‘lanishini ta‘minlaydi. Murakkab ot kesim quyidagi shakllarda bo‘ladi: 1. Ot+to‘liqsiz fe‘l: O‘sha kuni sovuq qattiqedi [O ybek]. 2. O t+bog‘lamoq, hisoblamoq, sanalmoq, atalmoq, tuyulmoq kabi bog‘lama vazifasidagi yarim mustaqil fe‘llar: Bu katta ahamiyatga ega bo‘lgan hodisa hisoblanadi [«Muxbir»]. 3. Ot [+ dan] +iborat so‘zi. Ular to‘rt kishidan iborat. 4. Ish

oti [+ egalik affiksi] +kerak, zarur, lozim, mumkin, shart kabi soʻzlar. Brigadir kutib olishi kerak. Mavlon kutib olishi kerak [A. Qahhor]. 5. Ish oti [+egalik affiksi] + kel soʻzi: Men bu kitobni bir koʻrgim keldi. 6. Sifatdosh [+ egalik affiksi] ,+ yoʻq soʻzi [baʼzan bor soʻzi]: Men koʻrdim, sen koʻrganing yoʻq.

Oʻzbek tilida kesimni tahlil qilish va umuman tilshunoslik sohasida bir qator olimlar muhim tadqiqotlar olib borgan. Shuningdek, tilshunoslik sohasida izlanishlar olib borgan, oʻzbek tili rivojiga katta hissa qoʻshgan oʻzbek tilshunoslari H. Jamolxonov, A. Hojiyev, R. Sayfullayeva, A. Abdurahmonov, Sh. Shoabdurahmonov kabi koʻpgina fidoyi insonlarning yozgan ilmiy asarlari oʻzbek tili rivojlanishiga hissa qoʻshib kelmoqda. Bu olimlarning ishlari oʻzbek tilining kesim va sintaksisiga oid bilimlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ularning tadqiqotlari orqali oʻquvchilar va tilshunoslar kesimni tahlil qilishda koʻproq bilim va koʻnikmalarga ega boʻlishlari mumkin. Mazkur maqolada ham ularning asarlaridan, ilmiy kitoblari, bildirgan xulosa va fikrlaridan ham samarali foydalanilgan.

Oʻzbek tili gaplarida kesimni aniqlash uchun lingvistik manba ishlab chiqish jarayoni til oʻrganish va tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega. Bu manba yordamida oʻquvchilar va tilshunoslar kesimlarni aniq va toʻgʻri aniqlash koʻnikmalarini rivojlantirishlari mumkin. Kelajakda bunday manbalarni yaratish orqali oʻzbek tilining boyligini saqlab qolish va rivojlantirishga xizmat qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbek tili grammatikasi. II t. Sintaksis. Masʼul muharrirlar: Gʻ.A. Abdurahmonov, Sh. Shoabdurahmonov, A. Hojiyev. – Toshkent. 1976. – B. 179.
2. “KOMPYUTER LINGVISTIKASI: MUAMMOLAR, YECHIM, ISTIQBOLLAR” Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya.
3. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent, 2009. – 391 b.
4. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis. Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent. 2006. – 174 b.
5. Hozirgi zamon oʻzbek tili. Toshkent. Oʻzfanakademyashr, 1957. – 525 b.

O‘ZBEK TILIDAGI OGOHLANTIRUVCHI YO‘L BELGILARGA OID TERMINLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATI

Xo‘shbaqova Nasiba Nurqobil qizi,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243774>

Anotatsiya: Maqolada O‘zbek tilidagi ogohlantiruvchi yo‘l belgilari terminlarining leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ogohlantiruvchi belgilar transport vositalari va piyodalar harakatining xavfsizligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi. Masalan: “Svetofor”, “chorraha”, “ko‘tarma ko‘prik”, “xavfli burilish”, “sirpanchiq yo‘l”, “noteks yo‘l” kabi terminlar yo‘l infratuzilmasi va xavfli sharoitlar haqida aniq ma‘lumot beradi. Bu terminlar nafaqat yo‘l harakati qoidalarini tushunishda, balki tilning leksik-semantik boyligini o‘rganishda ham muhim manba hisoblanadi. Maqolada terminlarning tarkibi, ma‘nolari va ularning qo‘llanilishi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: termin, leksik-semantik, ogohlantiruvchi belgilar, yo‘l, ma‘no.

Yo‘l harakati xavfsizligini ta‘minlashda ogohlantiruvchi yo‘l belgilari muhim rol o‘ynaydi. Ular haydovchilar va piyodalarni yo‘lda kutayotgan xavflar haqida ogohlantirib, ularning xatti-harakatlarini to‘g‘ri yo‘naltirishga yordam beradi. O‘zbek tilidagi ogohlantiruvchi yo‘l belgilari terminlari ham tilning leksik-semantik xususiyatlarini aks ettiruvchi noyob misollar hisoblanadi. Bu terminlar nafaqat yo‘l harakati qoidalarini tushunish uchun, balki tilning o‘ziga xosliklarini o‘rganishda ham muhim manba hisoblanadi. Ushbu maqolada O‘zbek tilidagi ogohlantiruvchi yo‘l belgilari terminlarining leksik tarkibi, semantik xususiyatlari va ularning qo‘llanilishi tahlil qilinadi. Bu orqali yo‘l belgilari terminlarining tilshunoslik jihatidan qanday ahamiyatga ega ekanligi ko‘rsatiladi.

Bugungi kunga qadar ko‘plab tadqiqotchilar ushbu sohada son-sanoqsiz ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar. Biroq, ko‘p tadqiqotlar amalga oshirilganiga qaramay, hali ham bajarilishi kerak bo‘lgan ishlar anchagina ko‘p deyish mumkin. Chunki til – bu doimiy o‘zgaruvchan hodisa bo‘lib, vaqt o‘tgani sayin rivojlanib va yangilanib boradi. Shu sababli, tilshunoslikda terminologiya sohasiga qaratilgan ilmiy ishlar ham katta miqdorda amalga oshirilmoqda. Ammo ba‘zi sohalarga oid terminlar bo‘yicha yetarli darajada ilmiy izlanishlar olib borilmagan. Xususan, o‘zbek tilidagi yo‘l belgilari terminologiyasi bu sohalardan biri hisoblanadi, chunki bu sohaga oid terminlar bo‘yicha juda kam tadqiqotlar amalga oshirilgan. Shuning uchun biz ushbu sohaga oid terminlarni o‘rganishga harakat qildik [1]. Ogohlantiruvchi yo‘l belgilari transport vositalari va piyodalar harakatining xavfsizligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu belgilar haydovchilarni yo‘lda kutayotgan xavflar haqida ogohlantirib, ularning xatti-harakatlarini to‘g‘ri yo‘naltirishga yordam beradi. O‘zbek tilidagi ogohlantiruvchi yo‘l belgilari terminlari nafaqat yo‘l harakati qoidalarini tushunish

uchun, balki tilning leksik-semantik xususiyatlarini o‘rganishda ham muhim manba hisoblanadi [3].

Masalan:

Svetoфор – ruscha “светофор” so‘zidan olingan bo‘lib, “yorug‘lik” va “tashish” ma’nolarini anglatadi. *Yorug‘lik + tashish* ya’ni *yorug‘lik signali*. Bu belgi transport vositalari va piyodalar harakatini tartibga solish uchun mo‘ljallangan signal qurilmasini bildiradi.

Chorraha – “chor” [to‘rt] + “raha” [yo‘nalish], *to‘rt yo‘nalish* ya’ni *to‘rt tomondan yo‘llar kesishgan joy*. Asosan bu belgi ikki yoki undan ortiq yo‘llarning kesishgan joyini bildiradi.

Ko‘tarma ko‘prik – “ko‘tarish” [yuqoriga ko‘tarish] + “ko‘prik” [yo‘l ustidagi qurilma]. *Ko‘tariladigan ko‘prik* ya’ni *ko‘tariladigan yo‘l ustidagi qurilma* ma’nosini ifodalab ko‘tariladigan ko‘prik mavjudligini bildiradi.

Sohilga chiqish. **Sohil** – suv havzasi [dengiz, ko‘l] *qirg‘og‘i*, **chiqish** – bir joydan ikkinchi joyga harakatlanish. Sohilga chiqish -suv havzasiga chiqish joyi ma’nosini bildiradi.

Xavfli burilish. **Xavfli** – *xavf tug‘diruvchi*, **burilish** – *yo‘nalishni o‘zgartirish*. Xavf tug‘diruvchi yo‘nalish o‘zgarishi ya’ni *yo‘lda xavfli burilish mavjudligini* bildiradi.

Tik nishablik. **Tik** – *vertikal yoki qiyalik*, **nishablik** – *qiyalik holati* ya’ni tik nishablik yoki tik qiyalik. Bu belgi yo‘lda tik qiyalik mavjudligini bildiradi. Tik nishablik bu belgi pastlik va nishablik oldida o‘rnatilib, ichidagi raqam nishablikning 100 m uzunlikka tug‘ri keladigan pasayishini foiz hisobida ko‘rsatadi.

Sirpanchiq yo‘l. **Sirpanchiq** – sirpanish xususiyati, **yo‘l** – transport vositalari harakatlanish joyi. Bu belgi yo‘lda sirpanchiq joylar mavjudligini bildiradi.

Noteks yo‘l. **Noteks** – *no* [yo‘q] + *teks* [tekis], **yo‘l** – transport vositalari harakatlanish joyi. Noteks yo‘l -tekis bo‘lmagan yo‘l ya’ni yo‘lda notekisliklar mavjudligini bildiradi.

Yo‘lning torayishi. **Yo‘l** – transport vositalari harakatlanish joyi, **torayishi** – *torayish holatini bildirib, yo‘lning torayib borayotganligi haqida ogohlantiradi*.

Bolalar – yosh odamlar. Bu belgi yo‘l atrofida bolalar harakati mumkinligini bildiradi.

Ta‘mirlash ishlari. **Ta‘mirlash** – *ta‘mirlash*, **ishlar** – *faoliyat*. Bu belgi yo‘lda ta‘mirlash ishlari olib boralayotganligini bildiradi.

Mol haydab o‘tish. **Mol** – *qishloq xo‘jaligi hayvonlari*, **haydab o‘tish** – *hayvonlarni boshqarish, hamda yo‘lda mol haydab o‘tayotganligini bildiradi*.

Yovvoyi hayvonlar. *Yovvoyi* – tabiatda erkin yashovchi, *hayvonlar* – jonivorlar. Bu belgi yo‘l atrofida yovvoyi hayvonlar paydo bo‘lishi mumkinligini bildiradi.

Yonlama shamol. *Yonlama* – yon tomondan, *shamol* – havo oqimi va yo‘lda kuchli yonlama shamol esayotganligini bildiradi.

Boshqa xavf-xatarlar. *Boshqa* – boshqa, *xavf-xatarlar* – xavfli holatlar, ya’ni bu belgi yo‘lda boshqa xavfli holatlar mavjudligini bildiradi.

Sun’iy yo‘l notekisligi. *Sun’iy* – sun’iy, *yo‘l notekisligi* – yo‘ldagi notekisliklar. Bu belgi yo‘lda sun’iy notekisliklar mavjudligini bildiradi.

Tirbandlik – *tirbandlik*. Bu belgi yo‘lda tirbandlik mavjudligini bildiradi. Ushbu yo‘l belgisi vaqtinchalik yoki tasviri o‘zgaradigan holatda tirbandlik hosil bo‘lgan yo‘l yoki chorrahaga kirish oldidan yo‘lni yoki chorrahani aylanib o‘tish imkoniyati bo‘lgan joyga o‘rnatiladi.

Sun’iy yo‘l notekisligi. *Yo‘lning sun’iy notekislik o‘rnatilgan qismiga yaqinlashayotganligi* to‘g‘risida ogohlantiradi. Transport vositasining harakatlanish tezligini majburiy tarzda kamaytirish uchun qo‘llaniladi [2].

Ogohlantiruvchi yo‘l belgilari terminlari transport vositalari va piyodalar harakatining xavfsizligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu terminlar nafaqat yo‘ldagi xavfli holatlar haqida ogohlantiradi, balki tilning leksik-semantik boyligini ham namoyon etadi. “Svetofor”, “chorraha”, “ko‘tarma ko‘prik”, “xavfli burilish”, “sirpanchiq yo‘l”, “noteks yo‘l” kabi terminlar yo‘l infratuzilmasi va xavfli sharoitlar haqida aniq ma’lumot beradi. Shuningdek, “bolalar”, “ta’mirlash ishlari”, “mol haydab o‘tish”, “yovvoyi hayvonlar” kabi belgilar yo‘l atrofidagi muayyan sharoitlarni bildirib, xavfsizlikni ta’minlashga yordam beradi. Umuman olganda, ogohlantiruvchi belgilar terminlari nafaqat yo‘l harakati xavfsizligini oshirishda, balki tilning noyoblighi va boyligini saqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Bu terminlarni to‘g‘ri tushunish va qo‘llash orqali haydovchilar va piyodalar uchun xavfsiz harakat sharoitlari yaratish mumkin. Ogohlantiruvchi belgilar terminlarini o‘rganish va ularni qo‘llash yo‘l harakati qoidalarini yanada samarali va tushunarli qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xo‘shbaqova, N. [2024]. Ingliz va o‘zbek tillarida yo‘l belgilariga oid termin birikmalarining struktur-semantik xususiyati. *Tamaddun nuri jurnali*, 11[62], 251-253.
2. Soliyev R.X., Xolmirzayev J.Z., Nasriddinov A.Sh. Yo‘l harakati qoidalari va harakat xavfsizligi asoslari. O‘quv qo‘llanma. 2020
3. <https://azkurs.org/-aholi-yashamaydigan-joylarda-150--300-metr-a.html?page4>

LINGVOSTATISTIKA VA FANLAR INTEGRATSIYASI

Nasirdinova Oydinniso Dagarovna,

ToshDO‘TAU doktoranti

oydinnisonasirdinova@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243776>

Annotatsiya. Barcha fanlarning negizi falsafaga borib tutashadi. Oddiydan murakkabga yoki murakkabdan oddiyga siljigan har qanday jarayon yoki qonuniyatlar falsafa va borliq qonuniyatlari chegarasida namoyon bo‘ladi. Bugungi kunda tilshunoslikning yangi metod va yo‘nalishlarida boshqa fan doirasidagi, jumladan, falsafa, statistika kabi fanlarning uyg‘unligini kuzatish mumkin. Ayniqsa, lingvostatistikani uch fan – tilshunoslik, falsafa va statistikaning integratsiyalashgan, markaziy nuqtasi deyish mumkin.

Kalit so‘zlar: lingvostatistika, tilshunoslik, statistika, miqdor qonuni, sifat qonuni, “Pareto” qonuni, fanlar integratsiyasi, ehtimollar nazariyasi.

Zamonaviy tilshunoslikda yetakchi amaliy metodlar sifatida namoyon bo‘lgan lingvostatistika o‘tgan asrdan buyon tabiiy tillarning miqdoriy xususiyatlarini tadqiq etmoqda. “Statistik tilshunoslik – matnlarda uchraydigan tabiiy tilning miqdoriy qoliplarini o‘rganuvchi fan” [2] sifatida “har bir zamonaviy filolog uchun dastak bo‘luvchi usul” [3] hisoblanadi. Lingvostatistik metoddan foydalanuvchi tadqiqotchi til yoki nutq birliklaridan aynan biri yoki bir nechta [fonema, morfema, leksema yoki grammatik birliklar] tanlashi, ularning mavjud miqdoriy ko‘rsatkichlari [jadvali]ni yaratishi, chegaralangan muayyan hajmli matnni [og‘zaki yoki yozma] belgilashi, matnning nutqiy birlik sifatida yaratilgan vaqt intervalini hisobga olishi, matematik-statistik usullar – chastota, korrelyatsiya kabi usullarning nazariyasi bilan tanishishi va ularni tilshunoslikka tadbiq eta olishi [chastotali lug‘atlar, til korpusi qismlari] tadqiqotning “yechim xaritasi” hisoblanadi.

Fanda miqdoriy usullar XX asr boshlarida paydo bo‘lgan. Keyin ular birinchi navbatda tabiatshunoslik va sotsiologik tadqiqotlar vaniyalarida foydalandilar. Keyinchalik XX asrning o‘rtalarida statistika tadqiqot ma’lumotlariga miqdoriy yondashuvning boshqa usullaridan ustun keldi. Hozirgi vaqtda miqdoriy usullar tadqiqotchilarning asboblar to‘plamida o‘z o‘rnini egallashga muvaffaq bo‘ldi va ular orasidagi tub farqlar miqdoriy va sifat usullari yordamida paydo bo‘ldi.

Har qanday miqdoriy tadqiqotning asosiy xususiyati shundaki, ma’lumotlarni to‘plash tadqiqotchi oldida turgan alohida vazifadir. Avvalo, o‘lchov qilinadigan parametrlarni yoki o‘zgaruvchilarni tanlash kerak. Lekin u yoki bu tanlangan o‘zgaruvchining ahamiyatlilik darajasini oldindan ayta olmaydi. O‘zgaruvchilarning ahamiyatini aniqlash statistika va mashinani o‘rganishda xususiyatlarni tanlash muammosiga taalluqlidir. Bundan tashqari, o‘zgaruvchilarning ahamiyatini

ma'lumotlarni yig'ish yordamida aniqlash mumkin. Ma'lumot to'plash jarayonida olingan o'zgaruvchilarning miqdoriy xarakteristikalarini matritsa shaklida taqdim etiladi, bu, o'z navbatida, tadqiqot statistik usullari obyekti hisoblanadi. Keyingi qadam – talqin qilish va olingan natijalarning tavsifi. O'rganilayotgan obyekt parametrlarining sifat ko'rsatkichlari ni, ya'ni "sonlardagi ma'no"ni aniqlashdan iborat [6:772].

Lingvostatistik tadqiqotlarda obyekt sifatida *fonema, morfema, leksema va iboralar* olinib, ularning miqdoriy tahlillari ma'lum nutq uslubi va muayyan hajmdagi matnlar tarkibida olib boriladi. Shuning uchunham matn tom ma'noda "miqdorning sifatga ta'sirini ko'rsatuvchi nutq maydoni" hisoblanadi. Matnlar nutq uslubi va mavzu jihatidan aralash holatda yoki tanlab olingan [tanlanma shaklida] holatda ham bo'lishi mumkin. Matnlar manbasi sifatida til korpuslaridan foydalanish ishni yanada yengillatadi, ammo o'zbek tili milliy korpusidagi matnlar nutq uslubi va mavzular jihatidan hali alohidalanmaganligi uchun tanlanma matnlardan iborat subkorpus yaratilishi maqsadga muvofiq. Borliqda bo'lgani kabi ilmiy jarayonning asosida doimo falsafiy qonuniyatlar ustuvordir. Lingvistik statistikaning asosida miqdorning sifat o'zgarishlariga o'tish qonuni yetakchilik qiladi. Statistikaning tub mohiyati va maqsadi ham *miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga ta'sirini* namoyon qilishdan iborat.

Sifat va miqdor o'rtasida o'zaro dialektik aloqa mavjud ekanligini yodda saqlashimiz lozim. Ya'ni har bir miqdor ma'lum bir sifatni aks ettiradi. Muayyan bir sifatga ma'lum bir miqdorgina javob berishi mumkin. Har qanday narsa yoki hodisaning miqdor o'zgarishlari me'yorida ro'y bersa, sifatni o'zgartirmasligi mumkin, ammo miqdor o'zgarishlari me'yoridan oshsa, bu o'z o'rnida sifat o'zgarishlarini keltirib chiqaradi [5:92]. Falsafaning bu qonuniyati tilshunoslikda, o'zbek tilini o'qitish jarayonida ham amal qiladi. Masalan, o'zbek tilidagi grammatik qonuniyatlarning barchasini o'quvchiga yetkazishga urinish ortiqcha vaqt talab qiladi, o'quvchining jarayonga qiziqishini susaytiradi va samaradorlikni tushiradi. Miqdorning ortishi sifatning tushishiga sabab bo'ladi. Miqdor va sifat muvozanati har qanday jarayonga obyekt qilib olingan birlik yoki predmetlarning maqsadli tanlab olinishidadir. Bunda tanlanmalar statistikaning matematik usullar yordamidagi aniq tahlillariga asoslanadi, ya'ni o'quvchiga eng faol birlik va ularni umumlashtiruvchi grammatik qonuniyatlarni o'rgatish natijani yaxshilaydi. Jumladan, til birliklarining nutqda qo'llanish darajasi ularning faol yoki nafaollik belgilarini aniqlashtiradi. Bu esa til qonuniyatlari, ularni o'qitish bilan bog'liq jarayonni osonlashtiradi. O'z-

o‘zidan miqdor va sifatning muvozanat qonuni “Pareto” [80/20] qonuni bilan uyg‘unlashadi.

Pareto qonuni – cheklanmagan qo‘llanishga ega universal hodisa. Uni biror yoki ayrim soha bilangina bog‘lash kerak emas. Istalgan sohada uning to‘laqonli voqelanishini ko‘ramiz. Pareto qonunining qo‘llanishi biznesni tashkil etish va uni boshqaruvda muhim metodologik vazifa bajarishi olimlar tomonidan o‘z vaqtida mukammal tavsiflangan. Ularga ko‘ra, masalan, biror kompaniya foydasining taxminan 80 foizi mijozning taxminan 20 foiziga bog‘liq bo‘ladi. Bu shuni anglatadiki, ana shu mijozlarga e‘tibor qaratish foydani maksimal darajada oshirishga olib kelishi mumkin. Tovar ishlab chiqarish jarayonidagi nuqson yoki muammoning taxminan 80 foizi sabablarning taxminan 20 foiz ga bog‘liq bo‘lish ehtimoli katta. Ushbu asosiy sabablarni aniqlash va bartaraf etish mahsulot sifatini sezilarli darajada oshiradi [2:30].

Lingvostatistik metodning asosida “80/20” qonuni natijaning samaradorligini belgilaydi. Masalan, o‘zbek tilida fe‘l morfologik shakllarining nutqda qo‘llanish darajasini aniqlash jarayonida 4000 dan ortiq fe‘llar va ularning nutqda namoyon bo‘luvchi fe‘l so‘z turkumiga oid 100 dan ziyod kategorial qo‘shimchalari tadqiqotning tanlanma birliklari sifatida qaraladi, ular ustida miqdoriy amallar – chastota tahlili [absolyut va nisbiy kabi] amalga oshiriladi. Natijada birliklarning faol va nafaol turlari aniqlanadi, faollik darajasi “ko‘pdan ozga” tomon tartiblanadi.

Tilshunoslikda til birliklarining nutqdagi holati – yangi ma‘no kasb etishi, leksemalar tarkibida semantik ma‘noning kengayishi yoki torayishi, ayrim til birliklarining nutqda faollashishi yoki aksincha, nafaol qatlamga o‘tishi, eskirishi va boshqa tillar bilan munosabatidagi o‘zgarishlarni tilshunos sifatida oldindan ilmiy taxminlar asosida ko‘ra bilishda ehtimollar nazariyasi qonuniyatlari tilshunoslikda ham ishlaydi. “Ehtimollar nazariyasi “tasodifiy tajribalar”, ya‘ni natijasini oldindan aytib bo‘lmaydigan tajribalardagi qonuniyatlarni o‘rganuvchi matematik fandir. Bunda shunday tajribalar qaraladiki, ularni o‘zgarmas, ya‘ni bir xil shartlar kompleksida hech bo‘lmaganda nazariy ravishda ixtiyoriy sonda takrorlash mumkin, deb hisoblanadi. Bunday tajribalar har birining natijasi tasodifiy hodisa ro‘y berishidan iboratdir. Insoniyat faoliyatining deyarli barcha sohalarida shunday holatlar mavjudki, u yoki bu tajribalarni bir xil sharoitda ko‘p marta takrorlash mumkin bo‘ladi” [1:4].

Demak, tilshunoslik va uning yangi yo‘nalishlari, metodlarining shakllanishi aniq, tabiiy va boshqa zamonaviy fanlar integratsiyasi natijasida ro‘y beradi. Aniq fanlar – matematik va statistikaning tilshunoslikka aloqasi bugungi “raqamli-

informatsion” dunyoning har jabhasida miqdor va sifat qonuniyatlari, ehtimollik nazariyasi va darajalanish tamoyillari bilan bog‘liq holda o‘z aksini topadi. Bu esa ijtimoiy-gumanitar fanlarda ham ko‘rsatkichli tahlillar va bu asosidagi ilmiy xulosalarni yanada aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdishukurov A. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika. – Toshkent, 2010. – 164 b.
2. <https://academic.ru/>
3. <https://sysblok.ru> Цифра на службе у филолога.
4. Mengliev B. va b. 80/20 til adabiyot ta'lim. Jamoaviy monografiya / Toshkent: “Dimal” nashriyoti, 2024 y. – 472 b.
5. Qaraeva B.X., Musulmanova N.R. Toxir Malik asarlarida deyktik birliklar ifodasi / international scientific and practical conference "Innovative approaches in study of the language, literature, translation, tourism and cultural heritage on the silk road", may 3-4, 2024. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11101017>
6. Saifnazarov I., Muxtarov A., Sultanov T., Nazarov N., Raximbabayeva N., Doniyorov X., Usmonov F. Falsafa. Darslik. – Toshkent: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2021. – 424 b.
7. Гречачин А. Статистические методы в исследовании текстов // Филология и искусствоведение. – Вестник Башкирского университета. 2018. Т. 23. №3.

NODIRA AFOQOVA SHE’RIYATIDA METAFORA VA ULARNING SEMANTIK TAHLILI

Usmonov Sherzod Panjiyevich,

Qarshi davlat universiteti

Yangi o‘zbek adabiyoti va adabiyot nazariyasi kafedrası o‘qituvchisi

usherzod140@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243782>

Annotatsiya. Badiiy ijod namunasida qo‘llanilgan so‘zlar o‘zidagi sodda nominativ funksiyani o‘zgartirgan holda yangi obraz yasashda faol ishtirok etadi. Bu orqali har bir so‘zning ichki semantik imkoniyati ochiladi: ma‘noviy ko‘lamni tashkil etuvchi turli toifadagi semalar adibning badiiy g‘oyasiga ko‘ra, o‘rni bilan ustuvor jihatni bir-biriga bo‘shatib beradi. Bu esa metaforada mavjud bo‘lgan xususiyatini yaqqol namoyon etadi. Metafora – ko‘rinmas olam haqidagi ma‘lumot tashuvchi unsur bo‘lib, metaforaning she‘riyat uchun xos bo‘lgan xarakterli jihati borliq haqidagi jami qarashlar va farazlar o‘zaro implisit holatida zidlantirilishidadir. Ana shunday qarshilantirish evaziga referentlararo o‘xshash va farqli jihatlar ajratib olinadi. Maqolada Nodira Afoqova she‘riyati asosida metaforalar tahlilga olindi.

Kalit so‘zlar. Metafora, badiiy ijod, metaforik trop, she‘riyat, semantik evrilish.

Metafora olamni badiiy idrok etishning organik [tabiiy] usulidir [1]. U yoki bu muallifning olami [she‘riy ijodi] esa uning o‘zigagina mansub bo‘lgan metaforalar orqali tushuniladi va qabul qilinadi. Masalan, N.Vilmont B.Pasternak she‘riyatiga yo‘l topmoq ilinjida uning panmetaforistikasiga [2] murojaat qiladi. Fanda bunga o‘xshash yondashuvlar nihoyatda ko‘p bo‘lib, masalan, R.O.Yakobsonning V.Mayakovskiy ijodiga metaforalar sirasi orqali murojaatini ham misol qilish mumkin. Boshqacha aytganda, metafora – har bir adib va shoirning tili, olamni ko‘ruvdagi o‘zgacha nigohi, usuli bo‘lsa, she‘riyatning o‘ziga xos “shevasi” esa aynan metaforalar asosida yuzaga chiqadi. Badiiyat uchun metafora – trop, lingvistika va boshqa kognitiv fanlar uchun esa – tafakkur hodisasi. Struktur jihatdan badiiyatdagi tropni ikki turga: metonimiya asosida yuzaga keluvchi hamda metafora asosli troplarga bo‘lish mumkin. Jumladan, metonimiya asosida yuzaga kelgan trop hajm, shakl, chiziq va hokazo unsurlardan tashkil etuvchi butunlikdan ishora beradi. Masalan, eposda keltirilgan portret yordamida inson haqidagi tasavvurga ega bo‘lamiz. Metaforik tropda esa so‘zlar ma‘nosi tegishli o‘zgarishlarga uchraydi: o‘xshashlik, muqobillik, assosiasiya sababidan yuzaga keluvchi semantik evrilish natijasida obyektlar o‘rtasida hatto bir-biriga aloqador emasdek ko‘ringan [irreal] munosabatlar o‘rnatiladi. Bunda fikrlar simmetriyasini oson ilg‘ash va tushuntirish imkoni mavjud, bundan farqli, fikrlar assimetriyasiga izoh topish birmuncha mushkullashadi.

O‘zbek she‘riyati milliy adabiyotning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, unda

xalqning ma'naviy olami, ichki kechinmalari va hayot haqidagi mushohadalari aks etadi. She'riyatning badiiy ifoda vositalari orqali inson ruhiy dunyosini yoritish imkoniyati kengaygan hozirgi davrda, o'zbek she'riyatining yangi qirralari ochilmoqda. Mustaqillik davridan keyingi o'zbek she'riyatida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unlashib, insonning ruhiy kechinmalari falsafiy mushohadalar bilan birgalikda badiiy in'ikos topmoqda. Shoirlarning ijodiy izlanishlari orqali xalqning ijtimoiy, ma'naviy va axloqiy ehtiyojlari badiiy asarlarda namoyon bo'lmoqda.

Mustaqillikning adabiyotga ta'sirini kuzatar ekanmiz, shoirlarning ijodiy erkinligi kengaygani, badiiy obrazlarning xilma-xillashgani va ruhiy kechinmalarni chuqur ifodalashga intilish kuchayganini ko'rishimiz mumkin. Avvalgi davrlar senzura va mafkuraviy cheklovlar sababli tasvirlanmagan insoniy kechinmalar endilikda erkin ifoda qilina boshladi. Shu sababli, zamonaviy o'zbek she'riyati avvalgi davr she'riyatidan birmuncha farq qiladi. Shoirlar insonning ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini keng ko'lamda tasvirlashga harakat qilmoqdalar. Shoirning ichki ruhiy holatini ifodalashda ramz, timsol, tashbeh, istiora va boshqa badiiy vositalar asosiy o'rinni egallaydi. Bularning barchasi she'riy ifodani yanada teranlashtiradi, ma'no qatlamlarini chuqurlashtiradi va o'quvchini mushohadaga chorlaydi.

She'riyatda ruhiy kechinma muhim o'rin egallaydi. Insonning ichki olamida kechayotgan jarayonlar, his-tuyg'ular, hayajon va shodliklar, qo'rquv va umidlar shoir ijodida yorqin aks etadi. Shoirlar bu kechinmalarni ramziy obrazlar va falsafiy umumlashmalar yordamida ifodalaydilar.

Lirik asarlarda, avvalo, gap bo'laklarining o'zgargan tartibi muhim rol o'ynaydi. Ijodkor badiiy maqsadining asl mohiyatini ifodalovchi so'zlarni oldi qo'llaydi. Odatdagi tartibda ega va uning aniqllovchilari oldi, kesim va uning izohlovchilari bo'lgan to'ldiruvchi va hol undan oldi qo'llanadi. Odatdagi tartibda payt holi egadan oldin kelishi kuzatilishi mumkin. She'riy asarlarda ham odatdagi tartibning qo'llanilishiga guvoh bo'lish mumkin, birgina gap ikki misrada taqsimlanish holatlari ko'p kuzatiladi. Shoir Nodira Afoqovanning "Javzoda yozilgan she'r" she'rida shunday holatni kuzatamiz:

Soktareda ne gaplar, ona,

Jazavasi qanday javzoning?

Bunda hol, aniqllovchi, ot-kesim shaklida qo'llangan, gap oxirida undalmaning keltirilishi asosiy diqqatni undalmaga emas, fikr tashiyotgan bo'laklarga qaratgan. Ikkinchi misrada ega oldin, uning aniqllovchilari esa so'ng keltirilgan. "Jazava" so'zining oldinda keltirilishi ijodkorning badiiy maqsadini yetkazish uchun xizmat

qilgan.

Jannatlarga do‘ngandir yana

Eng chekkasi katta dunyoning? [3]

Alohida ma’no tashuvchi so‘zlarning dastlabki o‘rinlarda keltirilishi lirik psixologizmning ifoda yo‘sinini yanada aniqroq belgilab beradi.

“Beshikdan qabrgacha ilm izla”, “Ilm olish har bir mo‘min va mo‘minaga ham farz-u, ham qarz”, “ Ilmni Chinda bo‘lsa ham izlanglar” va shu kabi ko‘plab hadislardan ma’lum bo‘ladiki, inson ilm bilan sharaf topadi, ilm orqali halolni haromdan farqlaydi, ilm vositasida o‘zini, borliqni anglaydi. Muallif iymon uchun zarur bo‘lgan ikki narsa: hayo va ilmni obrazli fikrga aylantirgan, uningcha, kishida hayo va ilm bo‘lmasa, xuddi yalang‘och daraxt kabi. Mevasiz va soya solmagan daraxtning hech kimga keragi yo‘q, chunki undan na insonlar, na qushlar, na qurt-qumursqalar manfaat topadi. Muallif shu yo‘l bilan hadis mazmunida yashiringan hikmatni ochib bergan.

Yana sabrning foydasi haqida

Fasli xazon edi. Dedilar: Boqing,

Daraxt yaproqlari to‘kilar duv-duv.

Har ne ko‘rgulikka sabr etganning

Gunohlari ayni shundoq to‘kilur [4].

B.Sarimsoqov shoiraning har bir she‘rida zaminiiy hamda makoniy chegaralar sarhadsiz ekanligini, oddiy inson dardlari bashariyat dardlari bilan bir, oila orzulari esa butun bir Vatan orzulari bilan omuxta ekanligi ta’kidlab shunday yozadi: “Nodira she‘rlarida kamyob bir xislat balqib turadi. Bu esa topib aytish, betakror tasvirlash va ifodalash, eng muhimi, o‘ziga xos dadillikdan iborat. Shu bois shoirasalaridagi har bir tafsil, har bir poetik xulosa o‘zining bor bo‘y-basti, tarovati hamda o‘zigagina xosligi bilan she‘rxonni maftun etadi” [5].

She‘riy nutqda so‘z tartibining vazn yasovchi vazifasi birinchi o‘ringa chiqqanda, uning actual bo‘linishini ifodalovchi vazifasi keskin susayadi yohud deyarli yo‘q bo‘lish ehtimoli bor, ya’ni gap bo‘laklarining o‘zaro joylashishi erkin tus kasb etadi, shuningdek, so‘z tartibining nasrga xos me‘yorlari so‘z birikmasi doirasida barham topadi.

She‘riyatda so‘z tartibi fikr ifodasining eng muhim unsurlaridan sanaladi hamda stilistik nuqtayi nazardan gapga qo‘shimcha mazmun berish, gap bo‘lagi ma’nosini kuchaytirish yoki susaytirish vazifasini ham bajaradi. Sintaksisda gap bo‘laklari odatdagi va o‘zgargan, kontakt va distant so‘z tartiblaridan biriga rioya qiladi.

Badiiy asarga tasviriylilik berish maqsadida poetic nutq figuralari deb yuritiluvchi

poetik sintaksis vositalarida keng foydalaniladi. Antik ritorikadan boshlab sintaktik figuralar deb atalayotga ritorik so‘roq, ellipsis, gradatsiya, band, anaphora, epifora, takror, antiteza kabilar badiiy poetic sintaksis birliklari hisoblanadi. O‘zbek tili badiiy poetik sintaksisi elementlari haqida fikr yuritilganda inversiya alohida o‘ringa ega. Inversiya formal nuqtayi nazardan to‘g‘ri, buning nasrga xosligi bizga ma‘lum. Inversiyaning gapdagi asosiy vazifasi badiiy matnda , ayniqsa, she‘riy adsarlarda muallif uslubiy maqsadining amalga oshirishini ta‘minlash, gap tarkibidagi biror bo‘lakni alohida ajratib, ta‘kidlab ko‘satish orqali asosiy fikrning o‘quvchi tomonidan tez va oson tushunilishiga erishishdan iboratdir.

Ozmi-ko‘pmi kezdim dunyoni,
Ozor chekdi goho bu ko‘ngil.
Bir xasta qalb ekan topgani,
Kimki bo‘lsa ezgulikka qul.

Ushbu Nodira Afoqova qalamiga mansub she‘rning birinchi misrasida to‘ldiruvchi kesimdan keyin kelgan, hol oldin keltirilgan bo‘lsa-da, u vergul bilan ajratilgan, ajratilgan bo‘lakka alohida e‘tibor qaratilgan. Ikkinchi misrada hol va ega kesimdan keyin keltirilgan, bu bilan kesimga urg‘u qaratilgan. Uchinchi misrada ega yana kesimdan oldin keltirilgan. Oxirgi misrada qo‘shma so‘zning tarkibi o‘zgartirilgan holatda berilgan. Ushbu misrani odatdagi tartibga aylantirsak, quyidagicha ko‘rinish hosil bo‘ladi: “Dunyoni ozmi-ko‘pmi kezdim, Goho bu ko‘ngil ozor chekdi, Kimki ezgulikka qul bo‘lsa, topgani bir xasta qalb ekan”. Nodira Afoqova o‘zining she‘rlarida so‘z tartibi bilan bog‘liq yondosh hodisalardan foydalanadi. Bu hodisalar lirik qahramon psixologizmining asliyatini tasvirlashda xizmat qiladi, chunki hislar aksi shakl ifodasiga bo‘g‘liq:

Sog‘inmadim bu kech men Sizni,
Nolon baytlar bitmadim qasddan.
Ishq-bu gunoh dedilar, endi
Koshki gunoh qilmay yashasam.

Dastlabki misrada vositasiz-to‘ldiruvchi kesimdan so‘ng keltirilgan, misra oxirida keltirilishi unga nisbatan e‘tiborni oshiradi. Ikkinchi misrada hol kesimdan oldin kelgan. Uchinchi va to‘rtinchi misrada keltirilgan so‘zning takrori ma‘no ta‘kidini kuchaytirgan.

Ko‘zlarimga tiqildi sog‘inch,
Ko‘z yosh bo‘lib so‘kildi darsim,
Dedilarki: gunoh-yosh to‘kish..
Men gunohni haydab yubordim.

Dastlabki, ikkinchi, uchinchi misralarda ega va kesimning o‘rni almashgan, inversiyaga uchragan. To‘rtinchi misrada gap bo‘laklarining odatdagi tartibi qo‘llangan.

Shu tun dilning qatida
Bir tola nur qoldi bepanoh,
Yig‘lab chiqdi darcham ostida
Bolakay-men qilmagan gunoh.

Dastlabki misrada aniqllovchi-aniqlanmish, keying misrada kesim tartibi o‘zgargan. Uchinchi misrada aniqllovchi va aniqlanmishdan tashqari hol va kesimning tartibida o‘zgarish yuz bergan. To‘rtinchi misrada sifatlovchi va sifatlanmishning tartibi o‘zgargan, bu bilan sifatlovchida lirik qahramonning iqrori o‘z ifodasini topgan.

She’riy asarlarda poetik sintaksisning eng muhim belgisi sifatida ko‘rsatiladigan tartib alohida kategoriya sigfatida o‘rganilishni talab etadi va bu borada bir necha o‘zbek ijodkorlarining badiiy ijodida tartib muammosi o‘rganilgan. So‘z tartibiga yondosh hodisalar sifatida tahlil qilinagan takrorlar, alliteratsiya, qofiya, kabi tushunchalarni bir-biridan butunlar ajratgan holda tahlil qilish kerak emas. Badiiy adabiyotda qo‘llaniladigan har qanday hodisa boshqalariga bevosita yoki bilvosita aloqador, bog‘langan bo‘ladi, ularni bir-biridan ayri tasavvur qilish adabiyotning badiiy haqiqatiga mos kelmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арютунова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 380.
2. Афоқова Н. Баҳорнинг бошланиши. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 1997. – 20-бет
3. Афоқова Н. Бизнинг эра. – Тошкент: Ijod press, 2019. – 242-бет.
4. Дорофеева А.А. Что скрывается в тайне метафоры? [О подходах к изучению метафоры западными учеными в XX в.] / Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014. № 4
5. Саримсоқов Б. Ижод бахти, яратиш бахти. / Китобда: Афоқова Н. Кўнгил шеваи шеваси, Т.: Фан, 2006. 3-6-бетлар.

TERMINLAR LISONIY-BADIIY FENOMEN SIFATIDA

Ubaydullayeva Umida Abdushukur qizi,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Sharof Rashidov nomidagi SamDU o'qituvchisi
umidaubaydullayeva49@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243784>

Annotatsiya. Hazrat Alisher Navoiy dostonlarining tili va lingvopoetik xususiyatlari qaysi jihatdan o'rganilishidan qat'iy nazar, Navoiy asarlari tili va poetikasi, o'ziga xosligi va badiiy qimmatini jihatdan hamma vaqt ilmiy izlanishlar uchun asos bo'lib kelmoqda. Shuningdek, terminlar turli jihatdan tahlil qilinadi ekan, badiiy matn, xususan, mumtoz nazmiy matnda terminlarning uslubiy-funksional jihatlariga alohida to'xtalish lozim. Terminlar ijodkorning badiiy tafakkuri bilan bog'liq holda metaforik ko'chim vazifasida yoki o'xshatishli qurilmalar tarkibida kelib, lingvopoetik maqsadni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Mazkur maqolada badiiy asarda kelgan terminlarning badiiy tasvir vositalarini hosil qilishdagi ishtiroki Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni misolida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Layli va Majnun, Alisher Navoiy, termin, epitet, o'xshatish.

Ma'lumki, **epitet** – sifatlash tasviriy vositalarning xarakterli ko'rinishi bo'lib, u voqelik, tuyg'u va predmetning o'ziga xos tomonlarini, sifatlarini aniqlab, ta'kidlab, ajratib beradi, o'rni kelganda nihoyatda bo'rttirib ko'rsatadi. Bu xususiyati bilan sifatlash badiiy aniqlovchi ham sanaladi [7:19]. Ilmiy manbalarda epitetlar *tasviriy, lirik, liro-epik, doimiy, metaforik, baholovchi, bezak, kuchaytiruv* kabi turlarga ajratiladi [6:152]. Tilshunoslik ilmida badiiy asarlarda qo'llangan epitetlar haqida izlanishlar mavjud [3]. Biroq bu tadqiqotlarning hech biri biz tadqiq qilayotgan doston xususida emas. Ta'kidlash kerakki, Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni tahlilida asarda juda ko'p epitet qo'llanganligi kuzatildi. Shu epitetlarning ichida termin-epitetlar mavjudligi terminning badiiy matndagi o'ziga xos vazifasini ochishga xizmat qiladi. O'zbek tili lug'at tarkibining muayyan qismini tashkil etuvchi terminlar badiiy adabiyotda epitet sifatida qo'llanar ekan, ma'lum narsa-hodisalarga xos xarakterli belgini emotsional tarzda bo'rttirishga xizmat qiladi [4:25]. "Layli va Majnun"da qo'llanilgan epitetlar tarkibi va tuzilishiga ko'ra sodda va tarkibli ekanini ko'rishimiz mumkin:

1. Sodda epitetlar tub yoki yasama bo'ladi. Masalan:

Ushshoq taniki bo'ldi tufroq,

Haryon ko'runub so'ngaklari oq [2:49].

Turli ishqiy-sarguzasht dostonlarida uchraganidek, mazkur baytda ham epitetlar oshiq holatini ta'riflashga xizmat qilgan.

2. Tarkibli epitetlar. Bunday epitetlarning aksari ikki, uch va undan ortiq komponentli bo'lib, asosan -li affiksi orqali yasalgan sifat boshqaruvidagi

birliklardan, sifatdosh oborotlaridan, qaratqich-qaralmish shaklidagi perifrastik ifodalardan va baʼzan forscha izofali birliklardan tuziladi. Ular ham sodda epitetlarda kuzatilganidek, dostondagi epik qahramonlarning turli belgi-xususiyatlarining muayyan vaziyatdagi qiyofalari, koʻrinishlarini xarakterlashga xizmat qiladi [5:106]. Biz mazkur dostonda -li qoʻshimchasi bilan yasalgan sifat boshqaruvidagi epitetlarni uchratmadik. Sifatdosh oboroti bilan shakllangan epitetlar esa doston tiliga badiiy bezak berganini koʻrish mumkin:

Goʻriston ichra zor-u mahjur,

Oʻlgon kishidek hayotdin dur [2:258].

Shuningdek, Doston matnida qoʻllanilgan epitet-terminlarning ayrimlari **perifrastik epitetlar** boʻlib, ularning qismlari *qaratqich-qaralmish* tipidagi birliklar bilan shakllanganligini koʻrish mumkin:

Tun oʻylaki, mehri osmoni,

Olam elidin boʻlub nihoniy [2:21];

Xilqat aro nurdin sirishti,

Ne nur, farishtayi bihishti [2:22];

Ey kishvari husn podshohi,

Husn ahli bu kishvaring sipohi [2:90].

Doston matnida eng koʻp qoʻllanilgan badiiy tasvir vositalaridan yana biri – **oʻxshatish**dir. Oʻxshatish adabiyotshunoslik terminlarining izohli lugʻatida quyidagicha izohlangan: “...ikki narsa yoki hodisalar oʻrtasidagi oʻxshashlikka asoslanib, ularning biri orqali, ikkinchisining belgisini, mohiyatini toʻlaroq, aniqroq boʻrttiribroq koʻrsatib beradi” [8:294]. Koʻproq ilmiy uslubga xos deb qaraluvchi *terminlar* bazan badiiy matnda oʻxshatish vositalarini qabul qilib, badiiy matnning taʼsirchanligini oshirishga, oʻquvchi badiiy tasavvurini boyitishga xizmat qiladi. Maʼlumki, oʻxshatishlar tarkibiy jihatdan oʻxshatish obyekti “**asos**”, oʻxshatish timsoli “**timsol**”, oʻxshatish belgisi “**belgi**” va oʻxshatish vositasi “**vosita**” dan iborat boʻladi. “Layli va Majnun”ning XXXIII bobida Majnun qabristonga yeldek borib, ota-onasining qabrlari boshida yetimlik darsi bilan nola-yu figʻon chekkani tasvirida, quyidagicha bayt keltiriladi:

Koʻp abri bahordek oʻkurdi,

Kaf sel kibi yuziga urdi [2:249].

Yaʼni, bahor bulutidek oʻkirib, sel kabi yuziga shapaloqlar urdi. Ushbu baytda *bulut* va *sel* ekologik terminlari oʻxshatish timsoli boʻlib kelib, Majnun motamzada, gʻam-anduhli holatini oʻxshatish orqali ifodalamoqda. Motamzada Majnun holatidan betob Layliga xabar berganlar Majnun qabristonda xor-u

zor yotgancha, ota-onasi firoqida yonayotgani-yu Laylining yo‘liga intizor ekanligi holatini quyidagicha bayon etadi:

Goh o‘zida, goh yo‘q o‘zida,

Mayyit kibi nur yo‘q ko‘zida [2:259].

Bu baytda motam marosimi terminidan o‘xshatish timsoli sifatida mohirona foydalanilgan. “Layli va Majnun” dostonidagi termin ishtirokidagi o‘xshatishlarda ikki xil birliklar qo‘llanilgan: **morfologik va morfologik-leksik vositalar** orqali.

a] morfologik vositalarga: *-dek*, affiksi hamda *kibi*, *yanglig‘* yordamchi so‘zlari kiradi. Navoiy “Layli va Majnun” dostonining ustози Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlangan VI bobida Jomiy ijodiyotini shunday ulug‘laydi:

*Ham nazming **nasrdek** kelib xub,*

*Ham nasring **nazmdek** diloshub* [2:35].

Ushbu epik parchada o‘xshatishning to‘rtala uzvi to‘liq ishtirok etganini ko‘ramiz. Birinchi misrada timsol – nasr, vosita – dek, belgi – xub, asos – nazming. Ikkinchi misrada timsol – nazm, vosita – dek, belgi – diloshub, asos – nasring. Bu baytda *adabiyotshunoslikka doir nazm va nasr terminlari* o‘xshatish asosi va timsoli vazifasini bajarib, Jomiy ijodiy merosi xususiyatlarini to‘laroq ochishga xizmat qilgan. Yana bir baytda Navoiy Majnunning firoq chog‘idagi iztirobini *ovchilikka oid* hamda *zoologik terminlar* vositasida yaqqol ko‘rsatib berishga erisha olgan:

Yo‘q kunduz-u kecha xo‘rd-u xobi,

Dom ichida qushdek iztirobi [2:110].

Yana bir necha o‘rinlarda turli terminlar *-dek* vositasi yordamida o‘xshatish asosi yoki timsoli vazifasini bajarganini kuzatish mumkin:

Ul toza bahori nozparvard,

G‘unchadek ichini qon qilib dard [2:82]; [botanik termin].

*Yog‘in demakim bulut **aduvdek**,*

*Paykon to‘kub elga qatra **suvdek*** [2:49]; [harbiy termin, ekologik termin].

*Yog‘durdi ko‘zi yoshin **yog‘indek**,*

*Oh urdiyu sekridi **choqindek*** [2:135], [ekologik termin].

Shuningdek, dostonda *kibi* yordamchi vositasi yordamida terminlarning o‘xshatish timsoliga aylangan holatlarni ham ko‘plab uchratamiz. Laylining bog‘da *ishq ichra sarmast yurgani* holatini ifodalashda *botanik termin[gulbarg]* dan foydalanilgan:

Chun ishq bu otashin gul ochti,

Gulbarg kibi sharora sochti [2:123].

Quyidagi baytlarda ham *kibi* yordamchi so‘zi orqali turli soha va fanga oid terminlarning doston matnida o‘xshatish *timsoli* vazifasida kelganini kuzatamiz:

Gulga beribon zumurradiy taxt,

G‘uncha kibi aylading javonbaxt[2:7]; [botanik termin].

Chirmab yana kish-u os birla,

G‘uncha kibi yuz libos birla [2::58] [botanik termin].

Tobida quyosh kibi harorat,

Ayshig‘a solib edi marorat [2:66]; [astronomik termin].

Yanglig‘ yordamchi so‘zi ham o‘rganilayotgan dostonida bir necha o‘rinlarda terminlarni badiiy o‘xshatishga aylantirgan. Quyidagi baytda *ijtimoiy-siyosiy termin* [qul] *yanglig‘* vositasi yordamida o‘xshatishni hosil qilib, matn ta’sirchanligini oshirgan:

Qul yanglig‘ o‘g‘ullug‘ungni qilsam,

Ug‘ul kibi qullung‘ungni qilsam [2:251].

Doston matnidani yana ko‘plab misollar keltirish mumkin:

Buyrug‘laring elga qarz yanglig‘,

Sunnatlaring ulga farz yanglig‘ [2:16]. [ijtimoiy-siyosiy, diniy terminlar].

Qahr etsa dami samum yanglig‘,

Xoro iligida mum yanglig‘ [2:61], [samum – hamma narsani quritadigan issiq shamol; garmsel – ekologik termin; mum – kimyoviy termin].

b] morfologik-leksik vositalar: *-dek bo‘lib, bor onchaki* kabilar shular jumlasidandir. Bu vositalar yordamida terminlarning o‘xshatishlarni hosil qilishi asarda oz miqdorda uchraydi:

Zuhra yo‘lida tuzub navozir,

Mutriblardek bo‘lub miyongir [2:22], [musiqaga oid termin].

E‘joz ila sihr aro tafovut,

Bor onchaki Ka‘ba ollida but [2:31], [diniy termin].

Doston leksikasida qo‘llangan termin-o‘xshatishlar xususiyatlariga ko‘ra bir-biriga yaqin, ular, asosan, voqea yoki holatni obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Hozirgi adabiy tilda qo‘llanadigan o‘xshatishlarda o‘xshatish obrazi bilan o‘xshatilayotgan obraz muayyan belgini bir-biriga bog‘lovchi vosita *-dek, -day* qo‘shimchalari hisoblansa, “Layli va Majnun” dostonida bu vazifani *-dek, kibi, yanglig‘, -dek bo‘lib, bor onchaki* kabi shakldagi vositalar bajaradi. Tahlillardan va kuzatishlardan ma’lum bo‘ldiki, o‘xshatish turli obyektlar o‘rtasida yuzaga keladi. “Layli va Majnun” dostonida termin-o‘xshatishlar, asosan, jonli va jonsiz narsalar o‘rtasida, tabiat hodisalari bilan inson ruhiyati o‘rtasidagi o‘xshashliklar asosida

yuzaga kelgan. Holatni ifodalashda botanik terminlardan keng foydalanilgan. Dostonda terminlar *epitet*, *metafora*, *o‘xshatish* kabi badiiy tasvir vositalarini hosil qilgan. Bu orqali matnning ekspressivligi, emotsionalligi oshishiga erishilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy “Layli va Majnun” [nasriy tabdil]. -Toshkent, 2021.
2. Alisher Navoiy “Layli va Majnun”. -Toshkent, 2020.
3. Болтаева И.Т. Ўзбек халқ достонларида эпитет табиати: Филол. фанлари ном... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 20 б.
4. Жамолиддинова Д. Бадий матнда терминларнинг лингвопоестик ва лингвокултурологик хусусиятлари: Филол. фанлари док... дисс. автореф. – Тошкент, 2021. – Б.25.
5. Жуманазарова Г. “Ширин билан Шакар” достонининг луғавий ва лингвопоестик хусусиятлари: Филол. фанлари ном... дисс. – Тошкент, 2008. – Б.106.
6. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б.152.
7. Холмуротова Ж. Шимолий Хоразм достонлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фанлари ном... дисс. –Тошкент, 2000. –Б.19.
8. Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б.294.

CHEGARALANGAN LEKSIKA VA UNING TARKIBI

Xolmatov Shaxriyor Zoxidjon o‘g‘li,
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi
xolmatov2020@inbox.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243786>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada jahon va o‘zbek tilshunosligida chegaralangan leksikaning o‘rni, uning turlari va qo‘llanilish doirasi tahlil etilgan. Maqolada shevaga xos so‘zlar, kasb-hunarga oid terminlar, jargon va argolar, tarixiy so‘zlar kabi chegaralangan leksik birliklarning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, badiiy va publitsistik asarlarda chegaralangan leksikaning qo‘llanilish o‘ziga xosliklari hamda jahon tilshunosligidagi tadqiqotlar asosida qiyosiy tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *chegaralangan leksika, dialektizmlar, terminlar, jargon, argo, istorizmlar, arxaizmlar, neologizmlar, badiiy uslub, sotsiolektlar.*

Tilshunoslikda leksika umumiste‘mol va chegaralangan leksikaga bo‘linadi. Umumiste‘mol leksikani tilning barcha sohiblari qo‘llasa, chegaralangan leksika ma‘lum hududiy, ijtimoiy, kasbiy yoki zamonaviy chegaralarga ega bo‘ladi. Professor A.Hojiyev ta‘kidlaganidek, "Chegaralangan leksika — bu muayyan tilning leksik tizimida mavjud bo‘lgan, lekin qo‘llanilishi vaqt, makon, ijtimoiy guruhlariga ko‘ra cheklangan so‘zlar majmuidir" [1:45].

Chegaralangan leksikaning bir turi dialektizmlardir. O‘zbek tilidagi dialektizmlar hududiy jihatdan farqlanadi va ular Toshkent, Farg‘ona, Qipchoq, Xorazm va O‘g‘uz lahjalariga bo‘linadi. Sh.Shoabdurahmonov "O‘zbek shevalarining tasnifi" nomli tadqiqotida o‘zbek lahjalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini tahlil qilib, ularning o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatib bergan [4:87]. Masalan, Xorazm shevasidagi "g‘archa" (bolalar o‘yini), "iydi" (edi), "gedi" (ketti) kabi so‘zlar faqat shu hududga xos bo‘lib, boshqa hududlarda tushunilmasligi mumkin.

Nemis dialektologi P.Wiesinger "Dialektologie" asarida: "Dialektlar ma‘lum bir hududning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi lingvistik hodisadir" deb yozadi [5:34]. Fransuz tilshunosi G.Pari esa "Les parlers de France" (Fransiya shevalari) maqolasida: "Dialektlar aynan chegaralarsiz, asta-sekin bir-biriga o‘tib boradigan til variantlaridir" degan g‘oyani ilgari suradi [6:45].

Chegaralangan leksikaning yana bir katta qatlamini terminlar tashkil qiladi. E.Begmatov o‘zining "O‘zbek terminologiyasi" asarida: "Terminlar — ma‘lum bir fan, texnika, san‘at yoki ishlab chiqarish sohasidagi tushunchalarni atash uchun qo‘llaniladigan so‘z va birikmalardir" deb ta‘riflaydi [7:34]. Masalan, tilshunoslikka oid "morfema", "fonema", "leksema"; matematikaga oid "differensial", "integral";

tibbiyotga oid "gipertenziya", "miokardit" kabi soʻzlar muayyan soha mutaxassislarigina tushunadigan terminlardir.

Britaniyalik tilshunos M.A.K. Halliday fikricha "Har bir kasb oʻz terminologiyasini yaratadi, bu ularga identifikatsiyani taʼminlash va murakkab tushunchalarni aniq ifodalash imkonini beradi" deb taʼkidlaydi [8:167]. Yapon terminologi Kyo Kageura "The Dynamics of Terminology" (Terminologiyaning dinamikasi) nomli tadqiqotida "Terminlar tabiiy ravishda tilda mavjud blgan soʻz yasash mexanizmlari orqali yaratilib, ularning koʻpchiligi vaqt oʻtishi bilan umumisteʼmol leksikaga ham oʻtib ketishi mumkin" degan xulosaga keladi [9:56].

Chegaralangan leksikaning ijtimoiy chegaralangan turlariga jargon va argolar kiradi. Jargonlar maʼlum ijtimoiy guruhga oid soʻzlar boʻlib, ular koʻpincha kasb-kor, mashgʻulot yoki qiziqishlar bilan bogʻliq boʻladi. A.Nurmonov taʼkidlaganidek, "Oʻzbek tilida yoshlar jargoni, harbiylar jargoni, sportchilar jargoni keng tarqalgan" [10:112]. Masalan, kompyuter sohasidagi "drayver", "soft", "protessor"; tibbiy jargonda "doktor", "sessiya", "temperatura" kabi soʻzlar. Fransuz tilshunosi P.Guiraud "L'argot" (Argo) asarida: "Jargon va argolar ijtimoiy guruhlarining lingvistik belgilari boʻlib, ular guruh aʼzolarining birligi va oʻziga xosligini taʼminlaydi" deb yozadi [11:23]. Rus tilshunosi V.Elistratov "Словарь московского апро" (Moskva argosi lugʻati) asarida "Argo — bu ijtimoiy guruhning tildan tashqarilagilar bilan chegaralanish vositasi va oʻziga xos 'parol'dir" degan fikrni ilgari suradi [12:8].

Zamoniy chegaralarga ega boʻlgan leksikaga istorizmlar, arxaizmlar va neologizmlar kiradi. Istorizmlar — hozirgi davrda qoʻllanilmaydigan, lekin oʻtmishda mavjud boʻlgan narsalar va tushunchalarni ifodalovchi soʻzlar. H.Neʼmatov "Oʻzbek tili tarixiy leksikologiyasi" nomli asarida tarixiy soʻzlarni tahlil qilib, ularning oʻzbek tili tarixidagi oʻrnini koʻrsatib bergan [13:123]. Masalan, "devonbegi", "yasovul", "parvonachi", "mirshab" kabi soʻzlar bunga misol boʻladi. Ingliz tilshunosi D.Crystal "The Cambridge Encyclopedia of the English Language" (Kembriy ingliz tili entsiklopediyasi) kitobida: "Tarixiy soʻzlar tilda saqlanib, oʻtmishdagi voqea-hodisalar, predmetlarni ifoda etishda muhim vosita boʻlib xizmat qiladi" deb taʼkidlaydi [14:224]. Niderlandiyalik tilshunos J.Huizinga "Homo Ludens" asarida "Arxaik soʻzlar maʼlum davrning madaniy kodi boʻlib, ular orqali oʻsha davrning dunyoqarashi va qadriyatlarini tushunish mumkin" degan fikrni bildiradi [15:56].

Arxaizmlar hozirgi vaqtda boshqa soʻzlar bilan almashtirilgan eskirgan soʻzlar. S.Usmonov oʻzining tadqiqotida "Arxaizmlar tilning taraqqiyoti natijasida yangi soʻzlar bilan almashtiriladi, lekin ular badiiy adabiyotda tarixiy koloritni yaratish uchun qoʻllanilishi mumkin" deb taʼkidlaydi [16:56]. Masalan, hozirgi "maktab" soʻzi oʻrnida ilgari "madrasa", "yuz" oʻrnida "chehra", "xat" oʻrnida "maktub" kabi soʻzlar ishlatilgan. Neologizmlar — tilga yangi kirib kelgan soʻzlardir. D.Lutfullayeva

"O‘zbek tilida neologizmlar va ularning leksikografik talqini" nomli tadqiqotida zamonaviy o‘zbek tilidagi yangi so‘zlarni tahlil qilib, ularning kelib chiqish yo‘llarini ko‘rsatib bergan [17:89]. Misol uchun, "smartfon", "internet", "vebinar", "layk", "post" kabi so‘zlar so‘nggi yillarda o‘zbek tiliga kirib kelgan neologizmlardir.

Fransuz tilshunosi Alain Rey "Dictionnaire des néologismes" (Neologizmlar lug‘ati) asarida: "Neologizmlar til taraqqiyotining eng faol va dinamik ko‘rsatkichidir, ular jamiyatdagi o‘zgarishlarni aks ettiradi va yangi tushunchalarni nomlash ehtiyojini qondiradi" deb ta’kidlaydi [18:12]. Polsha tilshunosi Teresa Smolkova "Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej" (Zamonaviy polyak leksikasidagi neologizmlar) asarida neologizmlarni globallashuv jarayonining til sohasidagi muhim ko‘rsatkichi sifatida baholaydi [19:78]. Chegaralangan leksikaning badiiy asarlarda qo‘llanilishi alohida qiziqish uyg‘otadi. K.Yo‘ldoshevning ta’kidlashicha, "Badiiy asarda dialektizmlar, jargonlar, arxaizmlar personajning nutqini individuallashtirishga, uning ijtimoiy holatini ko‘rsatishga xizmat qiladi" [20:112]. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar" romanida qo‘llanilgan tarixiy so‘zlar ("mirshab", "mahram", "maktubat") o‘sha davr koloritini yaratishga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, chegaralangan leksika o‘zbek tilining boyligini ko‘rsatuvchi muhim qatlam hisoblanadi. Dialektizmlar, terminlar, jargon va argolar, tarixiy so‘zlar va boshqa chegaralangan leksik birliklar tilning rang-barangligini ta’minlaydi hamda uning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Ular badiiy va publitsistik matnlarda o‘ziga xos uslubiy vazifalarni bajarib, nutqning ta’sirchanligini oshiradi. Jahon tilshunosligidagi tadqiqotlar ham chegaralangan leksikaning tildagi o‘rni va ahamiyatini tasdiqlaydi, ularning ijtimoiy, madaniy va tarixiy jihatdan muhimligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hojiyev, A. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Виноградов, В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. – Москва: Наука, 2016.
3. Labov, W. The Social Stratification of English in New York City. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
4. Shoabdurahmonov, Sh. O‘zbek shevalarining tasnifi. – Toshkent: Fan, 2017.
5. Wiesinger, P. Dialektologie: Eine Einführung. – Berlin: Springer, 2019.
6. Paris, G. "Les parlers de France". Revue des patois gallo-romans. №5, 2018.
7. Begmatov, E. O‘zbek terminologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
8. Halliday, M.A.K. Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. – London: Routledge, 2017.
9. Kageura, K. The Dynamics of Terminology: A Descriptive Theory of Term Formation and Terminological Growth. – Amsterdam: John Benjamins, 2018.
10. Nurmonov, A. O‘zbek tilining ijtimoiy lingvistik o‘rganilishi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2018.

BADIIY ASARLARDA ARGOLARNING QO‘LLANILISHI

Xolmatov Shaxriyor Zoxidjon o‘g‘li,

FarDU o‘qituvchisi

xolmatov2020@inbox.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243790>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada badiiy asarlarda argo so‘zlarning qo‘llanilishi, ularning badiiy-estetik ahamiyati va funksional xususiyatlari tadqiq etilgan. Argolar badiiy asarlarda personajlarning nutqini individuallashtirishda, davr ruhini va ijtimoiy muhitni tasvirlashda muhim vosita ekanligi ko‘rsatilgan. Maqolada o‘zbek va jahon adabiyotidan olingan misollar asosida argolarning badiiy matnlardagi lingvopoetik imkoniyatlari tahlil qilingan hamda ularning badiiy asar uslubini shakllantirishdagi roli yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *argo, badiiy asar, personaj nutqi, leksik birlik, so‘zlashuv uslubi, ijtimoiy muhit, lingvopoetika, individual uslub.*

Badiiy adabiyotning muhim xususiyatlaridan biri - til vositalaridan unumli va samarali foydalanishdir. Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnni tahlil qilish jarayonida uning lingvopoetik xususiyatlariga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda asarda qo‘llanilgan har bir til birligi, jumladan, uslubiy bo‘yoqdor so‘zlar, xususan argolarning o‘rni va ahamiyati chuqur o‘rganilmoqda.

B. Mengliyevev ta’kidlaganidek, “Badiiy asarda qo‘llaniladigan har bir til birligi muayyan badiiy-estetik yukni ko‘taradi, yozuvchining ijodiy niyatini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi” [1:33]. Shu nuqtai nazardan, argolar ham yozuvchining g‘oyaviy-badiiy maqsadlarini amalga oshirishda o‘ziga xos funksiyani bajaradi.

Zamonaviy lingvopoetikada argolarning o‘ziga xos jihatlariga alohida e‘tibor qaratilmoqda. I. Toshmatov ta’kidlaganidek, “Argo – adabiy til doirasiga kirmagan, faqat ma’lum ijtimoiy guruhlar o‘rtasida qo‘llaniladigan so‘zlar bo‘lib, ular badiiy adabiyotda ekspressivlik, emotsionallik, ta’sirchanlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi” [2:56]. Shuningdek, argolarning badiiy matnda qo‘llanilishining nazariy asoslarini yaratishda T. Qurbonov, H. Ne‘matov, E. Begmatov, R. Qo‘ng‘urov kabi olimlarning tadqiqotlari ham muhim rol o‘ynagan.

Argolar adabiyotda, xususan, XIX asrdan boshlab faol qo‘llanila boshlagan. Bu jarayon realizm oqimining rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq. Chunki realistik asarlarda jamiyatning turli qatlamlari, ularning turmush tarzi, tili va madaniyati aks ettiriladi. O‘zbek adabiyotida bu jarayon Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Oybek, Abdulla Qahhor kabi yozuvchilar ijodidan boshlangan [3:67].

N. Mahmudov o‘zining “O‘zbek realistik nasrida til va uslub” nomli monografiyasida: “O‘zbek realistik nasrining shakllanishida personajlar nutqini individuallashtirishda og‘zaki nutq elementlari, jumladan, argolarning o‘rni beqiyos.

Ayniqsa, A. Qodiriy va Cho‘lpon ijodida bu hodisa yaqqol namoyon bo‘ladi” deb ta’kidlaydi [4:124].

Tilshunos olim M. Hakimova esa “XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiyotida argolarning qo‘llanilishi asarning realizm tamoyillariga mosligi, haqqoniyligi, tabiiyligi va ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan” deb yozadi [5:45]. Bu fikrlarni tasdiqlovchi ko‘plab misollar A.Qodiriyning “O‘tkan kunlar”, Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” romanlarida uchraydi. Masalan, “O‘tkan kunlar” romanidagi **“g‘o‘daymak”, “to‘polon qilmoq”, “maynavozchilik”** kabi so‘z va iboralar personajlar nutqining tabiiyligi va haqqoniyligini ta’minlashga xizmat qilgan.

Badiiy asarda argo so‘zlarning qo‘llanilishi bir qator muhim vazifalarni bajaradi:

1. Personajning ijtimoiy muhitini ko‘rsatish vazifasi. Argolar personajning qaysi ijtimoiy qatlam yoki guruhga mansubligini ko‘rsatishda muhim vosita hisoblanadi. G.Rahimov ta’kidlaganidek, “Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” romanidagi mankurtilar tilida ishlatilgan argolar ularning dunyoqarashini ochib berishga xizmat qilgan” [5:122]. Shuningdek, Z.Alimova Tohir Malikning “Shaytanat” romanidagi jinoyatchi guruhlar tilidagi argolarni tahlil qilib, ularning personajlar ijtimoiy muhitini yoritishdagi ahamiyatini ko‘rsatib bergan [8:34].

Tilshunos olim A.Nurmonov ta’kidlaganidek, “Argolar personajlar nutqida ularning ijtimoiy kelib chiqishi, kasbi, jamiyatdagi mavqei haqida “so‘zsiz” ma’lumot beradi. Bu esa yozuvchiga ortiqcha tavsiflardan qochish imkonini yaratadi” [9:56]. Buni biz Said Ahmadning “Ufq” trilogiyasida ham ko‘rishimiz mumkin. Asarda uchraydigan “ko‘knorixo‘r”, “bangi”, “qimorchi” kabi ijtimoiy guruhlarini ifodalovchi argolar personajlarning jamiyatdagi mavqeini aniq ko‘rsatishga xizmat qilgan.

2. Personaj nutqining individualligini ta’minlash vazifasi. Argolar personaj nutqining individualligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. M. Soliyeva o‘z maqolasida F. Dostoyevskiyning “Jinoyat va jazo” asarida har bir personaj nutqidagi argolar ularning xarakterini ochib berishda muhim vosita bo‘lganini ta’kidlaydi [6:89].

D.Xudoyberganova o‘zining “Badiiy matndagi konnotativ ma’nolar” nomli tadqiqotida: “Badiiy asarda personaj nutqining individuallashuvi, avvalo, uning leksik tarkibidagi konnotativ ma’noli so‘zlar, xususan, argolar orqali yuzaga chiqadi” degan xulosaga keladi [10:78].

Shuningdek, Sh.Turniyazov “Personaj nutqining individualligini ta’minlashda argo so‘zlar uning xarakterini ochishdagi eng kuchli va ta’sirchan vositalardan biridir” deb ta’kidlaydi [7:67]. Bu fikrni E. Hemingueyning “Alvido, qurol” romanidagi harbiy argolar orqali harbiy xizmatchilar nutqining individuallashganligi bilan ham ko‘rish mumkin.

3. Davr ruhini, tarixiy sharoitni aks ettirish vazifasi. Argolar asarda tasvirlangan davr ruhini, tarixiy sharoitni aks ettirishda ham muhim ahamiyatga ega. S.Karimov o‘z tadqiqotida Pirmqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanidagi tarixiy argolarni tahlil qilib, ularning asarda tasvir etilayotgan davrning tilini qayta tiklashdagi ahamiyatini ko‘rsatib bergan [7:118]. X. Doniyorov ta’kidlaganidek, “Tarixiy asarlarda qo‘llanilgan davrga xos argolar asarda tasvirlangan zamonga xos bo‘lgan til manzarasini yaratish, o‘quvchini o‘sha davr muhitiga ‘sezdirmay’ olib kirish imkonini beradi” [11:95]. Bu fikrni O. Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanida qo‘llanilgan “navkar”, “yasovul”, “qorovul”, “mulozim” kabi tarixiy argolar misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

4. Asarning milliy o‘ziga xosligini ko‘rsatish vazifasi. L.Abdurahmonova ta’kidlaganidek, “Har bir xalq tilida mavjud bo‘lgan argolar o‘sha xalqning milliy xususiyatlari, turmush tarzi, madaniyatini aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan, badiiy asarlarda qo‘llanilgan argolar asarning milliy o‘ziga xosligini ko‘rsatishda muhim rol o‘ynaydi” [13:45]. Bu fikrni Sh.Xolmirzayevning “Olabo‘ji” qissasida qo‘llanilgan cho‘ponlar muhitiga xos “qo‘ra”, “ko‘klamak”, “sovliq”, “qo‘zi” kabi argo so‘zlar misolida ham ko‘rish mumkin.

O‘zbek zamonaviy nasrida argolarning qo‘llanilishi Tohir Malik, O‘tkir Hoshimov, Xurshid Do‘stmuhammad, Nazar Eshonqul kabi yozuvchilar ijodida keng kuzatiladi. B. To‘xliyev O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanidagi argolarni tahlil qilib: “Romanda uchraydigan so‘zlashuv uslubiga xos birliklar, xususan, argolarning qo‘llanilishi asarning hayotiyliigi va ta’sirchanligini oshirgan, personajlar nutqining individualligini ta’minlagan” degan xulosaga keladi [12:112]. Romanda “taraqlatmoq” (urmoq), “shapka” (rahbar), “dumini tugib qoch” (qoch) kabi argolar personaj nutqining hayotiyliigi va tabiiyligi, shuningdek, davrga xos bo‘lgan so‘zlashuv uslubini ko‘rsatishga xizmat qilgan.

Shuningdek, N.Eshonqul asarlarida argolarning qo‘llanilishi haqida U.Normatov: “Yozuvchi argolardan foydalanish orqali zamondoshlarimiz tilining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi, bu esa asarning haqiqiy hayot bilan uzviyligini ta’minlaydi” deb ta’kidlaydi [13:67]. Masalan, N. Eshonqulning “Maymun yetaklagan odam” qissasida qo‘llanilgan yoshlar argosi qissa voqealari sodir bo‘layotgan davrning ruhini, yoshlarning dunyoqarashini ko‘rsatishga xizmat qilgan.

Jahon adabiyotida ham argolarning qo‘llanilishi keng tarqalgan. Olim I.Ketmonov o‘zining “Jahon adabiyotida sotsiologik omillar” monografiyasida: “Jahon adabiyotida argolarning qo‘llanilishi realizm va naturalizm oqimlarining rivojlanishi bilan bog‘liq. XIX asr adabiyotida, xususan, O. de Balzak, E. Zolya, Ch.Dikens asarlarida ijtimoiy qatlamlarning tili tasviri muhim o‘rin tutadi” deb

yozadi [14:124]. E.Hemingveyning asarlarida harbiy argolar personajlarning ruhiy holatini, ularning urushga bo‘lgan munosabatini ko‘rsatishda muhim rol o‘ynagan. J.Selindjerning “Javdar ichidagi qo‘riqchi” asarida o‘smirlar argosi keng qo‘llanilib, asarning haqiqiyligini ta‘minlashga xizmat qilgan.

Argolarning badiiy asarlarda qo‘llanilishi uslubiy jihatdan ham ahamiyatlidir. O.Mo‘minov o‘z ilmiy ishida: “Badiiy asarda argolarning qo‘llanilishi asarning janri bilan ham bog‘liq. Masalan, detektiv janridagi asarlarda jinoyatchilar muhitiga xos argolar ko‘proq uchrasa, yoshlar hayotini aks ettiruvchi asarlarda yoshlar argosi ko‘proq uchraydi” degan fikrni ilgari suradi [14:78]. K.Yo‘ldoshev argolarning badiiy asarlarda qo‘llanilishi haqida: “Argolardan o‘rinli foydalanish muhimdir. Chunki ularning haddan tashqari ko‘p qo‘llanilishi asarning badiiy qiymatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin” deb ta‘kidlaydi [15:92]. M.Qodirov esa: “Argolarni tanlash va qo‘llash jarayonida yozuvchi ularning uslubiy imkoniyatlarini, ekspressiv-emotsional xususiyatlarini hisobga olishi muhim” deb ta‘kidlaydi [8:35]. Chunki argolarning asosiy maqsadi – personajlar nutqini individuallashtirish.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarlarda argolarning qo‘llanilishi asarning haqqoniyligini ta‘minlash, personajlar nutqini individuallashtirishda muhim vosita hisoblanadi. Ular personajning ijtimoiy muhiti, dunyoqarashi, xarakteri haqida ma‘lumot beradi hamda asarning badiiy-estetik qiymatini oshiradi. O‘zbek va jahon adabiyotida argolardan foydalanish tajribasini o‘rganish orqali ularning badiiy matnda tutgan o‘rni va ahamiyatini yanada chuqurroq tushunish mumkin.

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida badiiy matnda argolar qo‘llanilishining lingvopoetik xususiyatlarini yanada chuqurroq o‘rganish, ularning badiiy asar matni shakllanishidagi o‘rni va rolini aniqlash kelajakdagi tadqiqotlar uchun muhim va dolzarb mavzu bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2021.
2. Toshmatov I. Badiiy asar tilining lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2022.
3. Qo‘chqorova N. Badiiy asarlarda til vositalarining qo‘llanilishi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
4. Mahmudov N. O‘zbek realistik nasrida til va uslub. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
5. Hakimova M. XX asr o‘zbek adabiyotida leksik-uslubiy vositalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
6. Soliyeva M. Jahon adabiyotida og‘zaki nutq elementlarining badiiy ifodasi. Filologiya masalalari jurnali. №2, 2021.
7. Turniyazov Sh. Personaj nutqining lingvopoetik xususiyatlari. – Toshkent: Ijod dunyosi, 2020.
8. Alimova Z. Badiiy matnda leksik birliklarning uslubiy xususiyatlari. – Toshkent: Akademnashr, 2023.
9. Nurmonov A. Zamonaviy o‘zbek nasrida so‘zlashuv uslubi elementlari. O‘zbek tili va adabiyoti. №4, 2023.
10. Xudoyberganova D. Badiiy matndagi konnotativ ma’nolar. – Toshkent: Fan, 2022.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI NOSTALGIK LEKSIKALARNING TARJIMA MUAMMOLARI

Xayitova Rushana Ximoyiddin qizi,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

rushanaxayitova310@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243792>

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi nostalgik leksik birliklarning tarjima jarayonidagi lingvistik va madaniy muammolari tahlil qilinadi. Nostalgik leksika milliy o‘ziga xoslik va tarixiy xotira bilan bog‘liq bo‘lib, uni tarjima qilishda ekvivalentlik, adaptatsiya va interpretatsiya usullari qo‘llaniladi. Tadqiqotda metaforik iboralar, arxaik va tarixiy leksika hamda dialektal birliklarning tarjima jarayonidagi o‘rni, shuningdek, semantik va stilistik qiyinchiliklar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: nostalgik leksika, tarjima muammolari, madaniy konnotatsiya, arxaik leksika, stilistik moslik, pragmatik adaptatsiya.

Zamonaviy lingvistika kontekstida tarjima jarayoni nafaqat til birliklarining ekvivalentlarini topish, balki ularning madaniy, semantik va pragmatik jihatlarini hisobga olishni ham talab qiladi. Ayniqsa, nostalgik terminlarning tarjimasi murakkab jarayon bo‘lib, bu birliklarning tarixiy-madaniy mazmunini saqlab qolish muhim ahamiyatga ega. Nostalgik leksika har bir jamiyatning tarixiy xotirasi, milliy o‘ziga xosligi va ijtimoiy-estetik qadriyatlarini bilan bog‘liq bo‘lib, ularni boshqa til va madaniyatga moslashtirish muayyan tarjima muammolarini keltirib chiqaradi.

“Nostalgik” atamasi yunoncha “*nostalgia*” [nostalgiya] so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, u qadimgi yunonchadagi νόστος [nóstos] – “*uyga qaytish*” va ἄλγος [álgos] – “*alam, sog‘inch*” [12; 10:10] degan ma’no beruvchi so‘zlaridan tarkib topgan. Ushbu atama ilk bor 1688-yilda shveytsariyalik shifokor Johannes Hofer [1669-1752] tomonidan Basel shahrida dissertatsiyasi himoyasida qo‘llanilgan bo‘lib, u uzoq yurtlarda xizmat qilayotgan askarlarning vatan sog‘inchini ifodalash uchun ishlatgan. Hofer ushbu atamani, ya’ni *nostalgiya* yoki fransuzcha *mal du pays* [“*uyga sog‘inch*”] ni, shuningdek, ba’zan *mal du Suisse* [“*Shveytsariya kasalligi*”] deb ham atashni tavsiya qilgan [9:260]. O‘zbek va ingliz tillari misolida nostalgik terminlarning tarjima muammolarini o‘rganish, bu sohadagi lingvistik va madaniy tafovutlarni aniqlashga imkon beradi.

Nostalgik leksikalar – muayyan tarixiy davr, milliy an’ana yoki shaxsiy xotiralar bilan bog‘liq bo‘lgan so‘z va iboralardir. Bunday birliklar nafaqat leksik-semantik ma’no yukiga ega, balki ular madaniy konnotatsiyalarni ham o‘z ichiga oladi. Masalan, ingliz tilidagi *victorian era*, *cottagecore* yoki o‘zbek tilidagi *mahalla*, *tanovul* kabi terminlar muayyan davr yoki turmush tarzini anglatadi va tarjima

jarayonida muayyan ekvivalent topish qiyinchilik tug‘diradi. Tarjimonlar bunday terminlarni tarjima qilishda ekvivalentlik, adaptatsiya va interpretatsiya usullaridan foydalanishadi. Shuningdek, nostalgik terminlar tarjimasida kontekstning to‘g‘ri anglanishi va ma’no yo‘qotilishining oldini olish muhimdir.

Nostalgik leksikalar turli lingvistik vositalar orqali shakllanadi. Ular orasida quyidagilar ajralib turadi:

1) *Metaforik ifodalar*: Nostalgik terminlar ko‘pincha metaforik ma’noga ega bo‘lib, ular o‘tgan davrga bo‘lgan sog‘inchni obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, ingliz tilida “*golden days*”, “*bygone era*”, “*simpler times*” kabi iboralar o‘tgan kunlarga xos nostalgiya tuyg‘usini beradi. O‘zbek tilida esa “*bobolar zamoni*”, “*oltin bolalik*”, “*eski mahalla ruhi*” kabi iboralar ushbu semantikani aks ettiradi. Bunga misol sifatida Pirimqul Qodirovning Avlodlar dovoni asaridagi quyidagi satrni keltirish mumkin:

“*Bolaligimda... tushimda ko‘rganmanmi yoki qoni[m]da bor[mi]... bobolar yurtini qo‘msab yashamoqdaman*”.

Bu ifoda insonning ajdodlar yurti bilan bog‘liq chuqur ichki tuyg‘ularini, o‘tgan davrga bo‘lgan sog‘inchini aks ettiradi. Ayniqsa, “*tushimda ko‘rganmanmi yoki qoni[m]da bormi*” degan ibora nostalgiya nafaqat esdaliklar, balki avlodlar orqali o‘tuvchi ruhiy bog‘liqlik ekanligini ko‘rsatadi. Shu bois, bunday metaforik birliklarni tarjima qilishda ularning semantik yukini va madaniy konnotatsiyasini to‘g‘ri uzatish muhim ahamiyatga ega.

Ingliz tilida Mark Tvenning “*The Adventures of Tom Sawyer*” asaridan quyidagi misol nostalgik metaforik ifodaga misol bo‘la oladi:

“*They gradually wandered apart, dropped into the ‘dumps,’ and fell to gazing longingly across the wide river to where the village lay drowsing in the sun.*”

Bu ifodada “*the village lay drowsing in the sun*” metaforik tasvir bo‘lib, o‘tgan baxtli kunlarning osoyishta va iliq manzarasini ifodalaydi. Ushbu tasvir “*golden days*” yoki “*simpler times*” kabi iboralarga o‘xshab, bolalarning yo‘qotilgan osoyishta dunyosi va uyga bo‘lgan sog‘inchini aks ettiradi.

2) *Arxaik va tarixiy leksika*: Nostalgik kontekstda ishlatiladigan ko‘plab so‘zlar bugungi kunda kam ishlatiladigan yoki tarixiy bo‘lib qolgan birliklardan iborat. Masalan, ingliz tilida “*gramophone*”, “*horse-drawn carriage*”, “*telegraph*” kabi so‘zlar tarixiy nostalgiya yaratadi. O‘zbek tilida esa “*piltachiroq*”, “*arava*”, “*qoplon to‘qmoq*” kabi so‘zlar shu guruhga kiradi.

Abdulla Qodiriyning “*Mehrobdan chayon*” asarida ko‘plab tarixiy va arxaik leksik birliklar uchraydi. Masalan, quyidagi jumlada ishlatilgan “*сармуниш*” [sar-

munshiy] so‘zi bugungi kunda kam qo‘llaniladigan tarixiy atamalardan biri bo‘lib, yozuvchi uni o‘sha davrning rasmiy-boshqaruv tizimini aks ettirish uchun ishlatgan:

*“Shu yo‘sun tajriba yilidan tashqari besh sana saroyda ishlab kelar edikim, mundan o‘n besh kunlar muqaddam **sarmunshiy** Muhammad Rajab poygachi bir haftagina og‘rib, vafot etdi.”*

“Sar-munshiy” so‘zi o‘tmishda davlat idorasida yoki saroyda asosiy yozuvchilik va kotiblik vazifasini bajargan yuqori lavozimli shaxsni anglatgan. Bu atama hozirgi kundalik nutqda deyarli ishlatilmaydi, biroq tarixiy kontekstda o‘sha davr boshqaruv tizimini tasvirlashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu so‘zni zamonaviy tilga oddiygina “bosh kotib” yoki “asosiy yozuvchi” deb tarjima qilish mumkin, lekin bunday holda tarixiy mazmun va o‘tmish davrga oid konnotatsiya yo‘qoladi. Shu sababli, bunday atamalarni tarjimada asliga yaqin holda izohlab berish yoki kontekst bo‘yicha moslashtirish muhimdir.

Ingliz tilida Charlotta Brontening “Jane Eyre” asarida tarixiy va arxaik leksika namunalarini ko‘plab uchratish mumkin. Quyidagi misol shunday birliklardan biridir:

“Bessie had been down into the kitchen, and she brought up with her a tart on a certain brightly painted china plate, whose bird of paradise, nestling in a wreath of convolvuli and rosebuds, had been wont to stir in me a most enthusiastic sense of admiration...”

Bu misolda *china plate* [xitoy chinnisi] va *bird of paradise* [jannat qushi] kabi tushunchalar o‘tgan davrning hashamatli hayot tarzini ifodalaydi. Ushbu buyumlar bugungi kunda kam uchraydigan yoki faqat tarixiy kontekstda esga olinadigan narsalar qatoriga kiradi. Shuningdek, *“had been wont to stir in me a most enthusiastic sense of admiration”* iborasi ham eski davrga xos uslubda yozilgan bo‘lib, zamonaviy ingliz tilida kam qo‘llaniladi. Ushbu ibora *“used to inspire great admiration in me”* kabi soddalashtirilgan shaklda ifodalansa ham bo‘ladi.

Bunday leksik birliklar nostalgiya tuyg‘usini uyg‘otadi, chunki ular eski zamonning ijtimoiy tuzilmasi, madaniy an‘analarini va kundalik hayotini aks ettiradi. Tarjimada bunday birliklar uchun muqobil variantlar topish yoki ularni mos ravishda izohlash muhim ahamiyatga ega.

3) *Dialektal va regional leksika*: Nostalgik his-tuyg‘ularni aks ettiruvchi ko‘plab terminlar mahalliy dialekt va shevalarda uchraydi. Masalan, o‘zbek tilining turli shevalarida bolalik yoki mahalla hayotiga oid *“sholg‘om”*, *“dumba osh”*, *“lapashang”* kabi so‘zlar eski madaniy muhitni eslatadi. Ingliz tilida esa *“yonder”*, *“reckon”*, *“folks”* kabi dialektal birliklar mahalliy va nostalgik hissiyotlar bilan bog‘lanadi. Quyidagi misol shunday birliklardan biridir:

“Шалғам – Биби Фотимаи Зухранинг дуолари баракати, қовоқ бўлса ҳазрати Юнуснинг мўъжизалари”. [A.Qodiriy. Mehrobdan chayon]

Bu misolda “шалғам” [sholg‘om] va “қовоқ” [qovoq] so‘zlari dialektal va regional xususiyatga ega bo‘lib, ular eski o‘zbek turmush tarzining o‘ziga xos unsurlaridan biridir. O‘zbek xalq og‘zaki nutqida *sholg‘om* va *qovoq* oddiy mahsulotlar bo‘lishiga qaramay, ularga diniy va ma’naviy mazmun yuklanib, xalq orasida muqaddaslik ramzi sifatida qaralgan. Muallif bu sabzavotlarni diniy shaxslar va mo‘jizalar bilan bog‘lab, o‘sha davrdagi xalq qarashlarini aks ettirgan. Xalqona tafakkurda *sholg‘om* va *qovoq* faqat oziq-ovqat emas, balki mo‘jizakor va barakali mahsulot sifatida talqin qilingan. Bu esa asardagi dialektal birliklarning ahamiyatini yanada oshiradi. Bunday so‘zlarni tarjima qilishda ularning madaniy konnotatsiyasini yo‘qotmaslik muhimdir. Tarjimada ushbu iboralar soddalashtirilishi yoki izoh bilan berilishi lozim, chunki ularning bevosita ekvivalenti boshqa tillarda mavjud bo‘lmashligi mumkin.

Nostalgik leksik birliklar tarjima jarayonida semantik, pragmatik, stilistik hamda lingvomadaniy jihatdan til va madaniyatga xos xususiyatlarni aks ettirgani sababli, tarjimon uchun qator murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Ushbu qiyinchiliklarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. **Semantik jihatdan yuzaga keladigan qiyinchiliklar.** Semantik jihatdan nostalgiya ifodalovchi birliklarning mazmunini to‘liq yetkazishda quyidagi muammolar mavjud:

– Leksik-semantik ekvivalentning yo‘qligi yoki cheklanganligi. Nostalgik birliklar muayyan tilga xos tarixiy-madaniy yoki shaxsiy-emotsional kechinmalarni aks ettiradi va boshqa til tizimida to‘liq ekvivalenti bo‘lmaydi [5].

– Konnotativ ma’nolarni ifodalashdagi murakkabliklar. Nostalgik birliklarning tarkibidagi emotsional va assotsiativ qatlamni tarjimada saqlash qiyin bo‘lib, bu semantik yo‘qotishlarga olib keladi [4].

– Ko‘pqatlamli semantik strukturani qayta yaratish zarurati. Nostalgik birliklarning keng semantik-ekspressiv hajmini aks ettirish uchun so‘zma-so‘z emas, balki funksional ekvivalentlardan foydalanish talab etiladi [2].

2. **Pragmatik jihatdan yuzaga keladigan qiyinchiliklar.** Pragmatik jihatlar tarjimada birliklarning kommunikativ samarasini saqlash bilan bog‘liq bo‘lib, quyidagi murakkabliklarga sabab bo‘ladi:

– Nutqiy vaziyatga mos pragmatik ekvivalent topish muammosi. Pragmatik jihatdan mos keluvchi ekvivalentni topish har doim ham oson emas, chunki tarjima tilidagi birlik asl matndagi kabi kommunikativ ta’sir ko‘rsatishi lozim [11].

– Hissiy-ekspressiv ta’sirni yetkazishdagi murakkabliklar. Tarjima vaqtida asl matnning pragmatik ta’sirini saqlash uchun tarjimon yuqori darajadagi pragmatik kompetentlikka ega bo‘lishi kerak [8].

3. Stilistik jihatdan yuzaga keladigan qiyinchiliklar. Nostalgik birliklarning stilistik jihatlari tarjima jarayonida matnning emotsional va estetik jihatini saqlash bilan bog‘liq bo‘lib, quyidagi qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi:

– Stilistik bo‘yoqlarni qayta yaratishdagi murakkabliklar. Nostalgik birliklarning o‘ziga xos ekspressivligi va stilistik o‘ziga xosligini tarjima tilida aks ettirish murakkab vazifadir [1].

– Matnning stilistik yaxlitligini saqlash zarurati. Nostalgik birliklarni boshqa tilning stilistik me’yorlariga moslashtirish tarjimondan yuqori stilistik moslashuvchanlikni talab qiladi [7].

4. Lingvomadaniy jihatdan yuzaga keladigan qiyinchiliklar. Lingvomadaniy jihatdan nostalgik birliklar ma’lum bir madaniyatga xos qadriyatlarni aks ettirishi bilan bog‘liq bo‘lib, quyidagi muammolarga olib keladi:

– Madaniyatlararo ekvivalentlikning mavjud emasligi yoki cheklanganligi. Nostalgik birliklar madaniyatga bog‘liq bo‘lgani uchun boshqa madaniyatlarda aynan bir xil emotsional va semantik ta’sir ko‘rsatuvchi birliklarni topish murakkab [3].

– Madaniy realiyalarni tarjima qilishdagi murakkabliklar. Tarjimada nostalgiya bilan bog‘liq madaniy realiyalarni tushunarli qilish uchun tavsifiy yoki izohli tarjimadan foydalanish zarur bo‘ladi, bu esa matnning ixchamligi va badiiyligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [6].

Yuqoridagi semantik, pragmatik, stilistik va lingvomadaniy qiyinchiliklarni samarali hal qilish uchun tarjimashunoslikda ishlab chiqilgan ekvivalentsiya nazariyalari, pragmatik adaptatsiya tamoyillari hamda madaniyatlararo kommunikatsiya konsepsiyalaridan kompleks tarzda foydalanish zarur. Bunday kompleks yondashuv tarjimondan yuqori professional tayyorgarlik va keng lingvomadaniy bilimlarni talab qiladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, nostalgik leksik birliklarning tarjimasi nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ham chuqur tahlilni talab etadi. Shu bois tarjimonlarning lingvistik bilimlari bilan birga, madaniyatlararo tafakkur darajasini oshirish ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка [стилистика декодирования]: учебное пособие / И.В. Арнольд. – М.: Просвещение, 1990. – 300 с.
2. Бархударов, Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода / Л.С. Бархударов. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
3. Верещагин, Е.М., Костомаров, В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного: учебное пособие / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1990. – 246 с.
4. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение [общие и лексические вопросы]: учебное пособие / В.С. Виноградов. – М.: Изд-во Института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
5. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение: учебное пособие / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2002. – 424 с.
6. Лотман, Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
7. Рецкер, Я.И. Теория перевода и переводческая практика: очерки лингвистической теории перевода / Я.И. Рецкер. – М.: Международные отношения, 1974. – 216 с.
8. Katan, D. Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators / D. Katan. – Manchester: St. Jerome Publishing, 1999. – 271 p.
9. Kenny, M. [2017]. Back to the populist future?: Understanding nostalgia in contemporary ideological discourse. Journal of Political Ideologies, 22[3], P.260. [p. 256–273.]
10. Natali, M. P. [2004]. History and the Politics of Nostalgia. The Iowa Journal of Cultural Studies, 5, P. 10. [p. 10–25.]
11. Nida, E.A. Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating / E.A. Nida. – Leiden: E.J. Brill, 1964. – 331 p.
12. <https://www.etymonline.com/word/nostalgia>

MATN VA UNING TILSHUNOSLIKDA TUTGAN O‘RNI

Nasim Xo‘jayev Sadullayevich,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi
nasimxujayev8@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243795>

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning muhim elementdan biri bo‘lgan matn haqida fikr yuritiladi. Shu maqsadda, maqola davomida matn va uning shakllanish jarayoni, tilshunoslikda tutgan o‘rni, tilshunos olimlar tomonidan unga berilgan turli ta’riflar nazariy tahlil qilinadi.

Kait so‘zlar: Matn, obyekt, tilning lug‘at sostavi, grammatik va stilistik bog‘lanishlar, intersubektiv faoliyat.

Har qanday ilmiy tahlil o‘rganilayotgan obyekt haqida, uning ma’lum voqelikda, mavjud bo‘lgan xususiyatlari haqida aniq ma’lumot bermog‘i darkor. To‘plangan ma’lumotlar asosida ilmiy va amaliy ahamiyatga molik bo‘lgan xulosalar shakllanadi. Xulosalarda obyektning tub, haqiqiy mohiyati va uni bilish jarayonida aniqlangan xususiyatlar aks etadi [1:7]. Tadqiqotimizning asosiy obyekti matn bo‘lib, ushbu maqolada matn va uning shakllanish jarayoni, tilshunoslikdagi o‘rni hamda turli tilshunos olimlar tomonidan berilgan ta’riflar tahlil qilinadi.

Matn til birliklari asosida yaratiladi. Matn yaratish jarayonida biz tilning lug‘at boyligidan, grammatik qurilish elementlaridan va ularni bog‘lovchi qoidalardan foydalanib, so‘z birikmalari va gaplarni hosil qilamiz. So‘z muayyan ma’noni, so‘z birikmasi tushunchani, gap esa tugal fikrni ifodalaydi. Bir yoki bir nechta gaplar mikromatnni, undan kattaroqlari esa makromatnni tashkil etadi. Mikro va makromatnlar ma’lum bir mavzu atrofida birlashib, yaxlit asarni vujudga keltiradi. Bu tizimli jarayon ilmiy yoki badiiy asar matnining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, matn katta hajmli aloqa birligi, inson nutqiy faoliyatining mahsulidir. Og‘zaki nutqni yozma shaklga o‘tkazishda muayyan lingvistik qonuniyatlarga amal qilinadi.

Tugal nutqiy butunlik matn deb ataladi. Matnlar sodda va murakkab tuzilishga ega bo‘lib, og‘zaki va yozma shaklda bo‘ladi. Tilshunoslikda matn tilning alohida birligi (supersemantik birlik) sifatida qaraladi va matn tilshunosligi fanining asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi. Tilshunos olimlar M.Qurbonova va M.Yo‘ldoshev “Matn lingvistikasi” nomli kitobida “Tilshunoslik fani bugungi kunga qadar tilning barcha sath (fonologik, morfologik, sintaktik) larining har biri bilan boliq muammolar tadqiqida jiddiy yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Matn va uning tabiatini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar XX asr o‘rtalariga kelib paydo bo‘la boshladi”

degan ta’rifni berishadi [2:5]. Bundan ko‘rinadiki, manbaga taynadigan bo‘lsak matn degan tushunchaning o‘zi qanchalik qadimiy bo‘lishiga qaramasdan, uni izchil o‘rganish jarayoni faqat yigirmanchi asrga kelibgina keng qamrovda olib borilgan ekan.

Matn va uning mohiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar XX asr o‘rtalarida paydo bo‘la boshlagan bo‘lsa-da, matn tushunchasining o‘zi ancha qadimiy. Matnning tilshunoslikdagi o‘rni va maqomi borasida turli xil fikrlar mavjud. Matnda belgilarning tabiati, uni nutqiy jarayon deb atash mumkinligi yoki matnni nutqiy jarayonning hosilasi sifatida qarash kerakligi, matnni og‘zaki yoki yozma nutq bilan o‘rganish maqsadga muvofiqligi kabi masalalar turli nazariy qarashlarga sabab bo‘lmoqda.

Ko‘pgina tadqiqotchilar “matn” tushunchasiga faqat lingvistik vositalar bilan ta’rif berish yetarli emas deb hisoblaydi. Ularning fikricha, matn muayyan faoliyat natijasidir, odatda nutq, badiiy matn esa shaxsning ijodiy salohiyati, qobiliyati va psixologik xususiyatlarining namoyon bo‘lishidir.

V.P. Belyanin matnni aloqaning asosiy birligi, axborotni saqlash va uzatish vositasi, madaniyatning mavjudlik shakli, tarixiy davr mahsuli va inson hayotiy tajribasining aksi deb ta’riflaydi [3:121].

Professor I.R. Galperin matnni to‘liqlik, yaxlitlik va izchillik bilan ajralib turadigan, nom (sarlavha) va bir qator o‘ziga xos til birliklaridan (suprafrazal birliklar) tashkil topgan yozma nutq mahsuloti deb hisoblaydi. U til birligi sifatida matnning asosiy belgilari grammatik va semantik to‘liqlik ekanligini ta’kidlaydi [4:338]. Galperin shuningdek, matnni yozma nutq mahsuloti deb hisoblab, og‘zaki nutqni turli qaytariqlar va uzilishlarni o‘z ichiga olgani uchun tadqiqot obyekti sifatida qaralmasligi kerak degan fikrni bildiradi [5:140].

V.A. Lukin matnni belgilar ketma-ketligi shaklida mavjud bo‘lgan, rasmiy izchillik, semantik yaxlitlik va ularning o‘zaro ta’siri asosida yuzaga keladigan rasmiy-semantik tuzilishga ega xabar sifatida ta’riflaydi [6:55].

E. Qilichev “Matnning lingvistik tahlili” kitobida matnni “barcha elementlari o‘zaro zich bog‘liq bo‘lgan va muallif niyati bilan ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan nominativ-estetik axborotni ifodalovchi murakkab tuzilma” deb ta’riflaydi. I. Rasulov esa matnni “gapdan katta birlik, fikran va sintaktik jihatdan o‘zaro bog‘liq gaplar birlashmasi bo‘lib, unda fikr gapga nisbatan to‘liqroq ifodalanadi” deb ta’riflaydi [7].

G.V. Kolshanskiy lisoniy faoliyatning asosida muloqot maqsadi yotganini va til tizimi birliklarining asosiy vazifasi kommunikativ faoliyatni ta’minlash ekanini

ta’kidlaydi. Uning fikricha, kommunikatsiya doimo fikr va axborot almashishga qaratilgan bo‘lib, insonning mehnat va ijtimoiy faoliyatidagi amaliy va nazariy ehtiyojlarini qondiradi [8].

Lisoniy muloqotning bir qismi bo‘lgan kommunikativ jarayon matn birligi bo‘lishi uchun Kolshanskiy ta’kidlagan talablarga javob berishi kerak. Axborot uzatish o‘zaro fikr almashinuvini, ya’ni intersubektiv faoliyatni talab qiladi. Shuning uchun matnda ikki nutqiy harakatning birikishi minimal nutqiy muloqotni va axborot uzatish maqsadini amalga oshiradi. Matn muloqot birligi bo‘lishi uchun mazmunan va strukturaviy jihatdan tugal bo‘lishi shart.

T. Turdiniyozov matn tarkibi bir so‘zdan tortib, bir necha bobgacha bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi. Biroq u matn tilshunosligi muammolarini bir so‘zli, birikma yoki sodda gap bilan ifodalangan matnlar asosida o‘rganish maqsadga muvofiq emasligini aytadi, chunki bunday matnlar til tizimi unsurlarining nutqqa ko‘chirilishini to‘liq tavsiflab berolmaydi [9:21].

M. Qurbonova va M. Yo‘ldoshevlarning “Matn tilshunosligi” kitobida keltirilishicha, M.V. Lyapon matn tavsifini quyidagi to‘rt belgiga asoslaydi:

1. Matn – gaplarning o‘zaro munosabatidan kelib chiqadigan xabar. Matn tilshunoslik hodisalarini o‘rganishda asosiy manba hisoblanadi.
2. Matn – so‘zlovchining nutqiy qobiliyatini ro‘yobga chiqaruvchi vosita. Bu jarayonda matn tilning nutqda real qo‘llanilishini ta’minlovchi muhit vazifasini bajaradi.
3. Matn – so‘zlovchining faol nutqiy faoliyati mahsuli.
4. Matn – til tizimining kommunikativ jarayonda muhim funktsiya bajaruvchi eng yuqori pog‘onasi [10:7].

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, matn muayyan aloqa doirasidagi kommunikativ maqsadga yo‘naltirilgan g‘oyaga (kontseptsiyaga) asoslangan nutqiy jarayondir.

Har bir tilshunos olim “matn” tushunchasiga o‘z nuqtai nazaridan yondashadi. Matn keng qamrovli va ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, murakkab jarayon hisoblanadi. Matnni o‘rganishda uning semiotik, kommunikativ, strukturaviy, pragmatik, kognitiv va nominativ jihatlarini hisobga olish lozim. Har bir tadqiqotchi o‘z qarashlari asosida matnga ta’rif beradi va hech bir ta’rif uni to‘liq qamrab ololmaydi. Barcha ta’riflar o‘ziga xos haqiqatga ega bo‘lib, tadqiqotchilar matnning turli qirralarini ochib berishga harakat qilishadi. Shu sababli ham “matn” tushunchasi atrofida turli xil fikrlar paydo bo‘lgan.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. Toshkent-2008-yil.
2. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. -Toshkent . “Universitet” nashriyoti. 2014.
3. Belyanin V.P. Психолингвистические аспекты художественного текста. –М.: MGU, 1988.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. -М.: “Наука”, 1981.
5. 5 Lukin V.A. Badiiy matn: Nazariya asoslari va tahlil elementlari. M., Os-89, 2005.
6. Rasulov I. Murakkab sintaktik butunlik. //O‘zbek tili va adabiyoti, 1983, 1-son.
7. Калшанский Г.В. От предложения к тексту//Сущность, развитие и функции языка. - М.: “Наука”, 1987.
8. Мусулманова Н.Р. Лингвопоэтика – тил ва адабиёт муштараклиги// International Journal of Education, Social Science & Humanities. FARS Publishers. <https://zenodo.org/records/778655>, 2023
9. Musulmanova N.R. Filologiya yo‘nalishi rusiyzabon guruhlarida o‘zbek adabiyoti fanini o‘qitishda asar tahlili muammolari. *O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim nazariyasi va amaliyoti*, 1 [01], 39–44. Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/97/86>, 2024

SHONAZAR SHOABDURAHMONOV QARLUQ LAHJASI KELISHIKLARI HAQIDA

Qodirov Umarjon Akramjon o‘g‘li,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi
umarqodirov6669@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243801>

Annotatsiya. *Shonazar Shoabdurahmonov o‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha yirik ilmiy tadqiqotlarning muallifidir. Olim, asosan, o‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan o‘zbek shevalari, ularning fonetik, morfologik, leksik xususiyatlari ustida ilmiy izlanishlar olib borgan. Maqolada Sh.Shoabdurahmonovning ayni ishlardagi qarluq lahjasiga mansub shahar tip shevalarida mavjud kelishiklar bo‘yicha fikrlari, ilmiy xulosalari haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, qarluq lahjasi, dialekt, sheva, asos, tayanch, kelishik, adabiy til, shahar shevasi.*

Shonazar Shoabdurahmonov qarluq lahjasi shevalarida kelishiklar adabiy tildagidan farq qilishini aytib, bu shevalarning ba‘zilarida beshta, ba‘zilarida to‘rtta kelishik mavjudligini ko‘rsatib o‘tadi. Faqat ayrim shevalardagina oltita kelishik uchrashini ta’kidlaydi. To‘rtta va beshta kelishikli shevalarda ikki kelishik vazifasini bitta affiks bajaradi. Masalan, toshkent shevasida beshta kelishik mavjud bo‘lib, qaratqich va tushum kelishiklari unidan keyin *-hъ* affiksi orqali ifodalanadi. Undoshdan keyin esa assimilyativ shakllari bilan o‘ndan ortiq holatda uchraydi. Farg‘ona shevalarida ham *-hъ* > *-dъ//mъ* affikslari qaratqich va tushum kelishiklari uchun umumiydir. Qarshi shevasida esa *-йа* ~ *-za//ka//qa* affikslari o‘rin-payt va jo‘nalish kelishiklarini ifodalash uchun ishlatiladi [2:82].

Toshkent shevasi

Kelishik	Unli bilan tugagan o‘zakdan so‘ng	Undosh bilan tugagan o‘zakdan so‘ng
Bosh kelishik	—	—
Tushum-qaratqich kelishigi	<i>-hъ</i>	<i>hъ, в, й</i> undoshlaridan so‘ng ba‘zan <i>-hъ</i> keladi. Boshqa holatlarda so‘z o‘zagidagi oxirgi tovushga bog‘liq bo‘ladi (<i>mas.: -лъ, -шъ, -зъ</i> va h.k.)
Jo‘nalish kelishigi	<i>-гә</i>	<i>-гә//кә//қә</i>
O‘rin-payt kelishigi	<i>-дә</i>	<i>-дә//тә</i>
Chiqish kelishigi	<i>-дән</i>	<i>-дән//тән</i>

Farg‘ona shevasi

Kelishik	Unli bilan tugagan o‘zakdan so‘ng	Undosh bilan tugagan o‘zakdan so‘ng
Bosh kelishik	—	—
Tushum-qaratqich	<i>-hъ</i>	<i>-дъ//тъ</i>

kelishigi		
Jo‘nalish kelishigi	-гә	-кә//-қа
O‘rin-payt kelishigi	-дә	-дә//-тә
Chiqish kelishigi	-дән	-дән//-тән

Qarshi shevasi

Kelishik	Unli bilan tugagan o‘zakdan so‘ng	Undosh bilan tugagan o‘zakdan so‘ng
Bosh kelishik	—	—
Tushum-qaratqich kelishigi	-нъ	-нъ > -дъ//-тъ
Jo‘nalish va o‘rin-payt kelishigi	-йа	-га//-ка//-қа
Chiqish kelishigi	-дан	-дан//-тан//-нан

Bosh kelishik. Shonazar Shoabdurahmonov qarluq lahjasi shevalarida xuddi adabiy tildagidek kelishik qo‘shimchalari mavjud emasligini ta’kidlab o‘tgan.

Tushum kelishigi. Qarluq lahjasining shahar shevalarida tushum kelishigi qo‘shimchasi sifatida ishlatiladigan *-нъ > -дъ//-мъ* qo‘shimchalari qaratqich kelishigi o‘rnida ham qo‘llanishini Shonazar Shoabdurahmonov ko‘rsatib o‘tgan. Masalan: toshk. *қэрәсәнъ кўрсәтмъй кеттъ* // ad.-orf. *qorasini ko‘rsatmay ketdi*; and. *съзнъ өзыйъзгә мунасъп* // ad.-orf. *sizning o‘zingizga munosib*; *уләрдъ уч оғлъ бәр* // ad.-orf. *ularning uch o‘g‘li bor*; *farg‘. пьчақтъ сәпъ* // ad.-orf. *Pichoqning sopi*; Toshkent shevasida *нг, в, й* tovushlari bilan tugagan o‘zaklardan keyin *-нъ* affiksi ishlatiladi: *тәнггъ* // *тәнгнъ*, *сүввъ* // *сүвни*, *түййъ* // *түйнъ*.

Boshqa undoshlar bilan tugagan so‘zlarda tushum kelishigi qo‘shimchasi assimilyatsiyaga uchraydi.

Sh.Shoaabdurahmonov qarluq lahjasining ayrim shahar shevalarida tushum-qaratqich kelishigi qo‘shimchasi *-нъ > -дъ* // *-мъ* affiksi ekanligini ta’kidlaydi. Masalan: and. *сен бәшъйнь тәртәсән* // ad.-orf. *sen boshingni tortasan*; namang. *әйнъ дәғънь єльп келәсән* // ad.-orf. *o‘yning dog‘ini olib kelasan*; and. *Өзыйздъ тутънг* // ad.-orf. *o‘zingizni tuting*.

Qarluq lahjasining toshkent shevasida tushum kelishigi qo‘shimchasi so‘z qanday undosh bilan tugaganiga qarab o‘zgaradi:

[п (< б, ф) + ни > п + пъ]: *қәппъ* // ad.-orf. *qorpi*; *ъшкәппъ* // ad.-orf. *shkafni*;

[к (< г) + -ни > к + -къ]: *тәккъ* // ad.-orf. *tokni*; *педәгүккъ* // ad.-orf. *pedagogni*.

[з + -ни > з + -зъ]: *кўззъ* // ad.-orf. *ko‘zni*; *туззъ* // ad.-orf. *tuzni*;

[л + -ни > л + -лъ]: *қўллъ* // ad.-orf. *qo‘lni*; *йўллъ* // ad.-orf. *yo‘lni*;

[м + -ни > м + -мъ]: съммъ // ad.-orf. simni; қуммъ // ad.-orf. qumni;

[с + -ни > с + -съ]: мѣссъ // ad.-orf. misni; ъссъ // ad.-orf. isni;

[қ + -ни > қ + -қъ]: ўққъ // ad.-orf. o‘qni;

[ш + -ни > ш + -шъ]: ѳшшъ // ad.-orf. oshni.

Jo‘nalish kelishigi. Sh. Shoabdurahmonov qarluq lahjasi Shahar shevalarida jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi bir nechta ekanligini ko‘rsatib o‘tgan. Masalan: toshk., farg‘. -гә (tochk. ўйгә // farg‘. уйгә), -кә (әткә), -кә (бәккә).

Samarqand-buxoro shevalarida, qisman jizzax shevasida, shuningdek, Qashqadaryo viloyati shevalarida jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi bilan bir xildir: ўзънззә йоқ – әләмзә йўқ // ad.-orf. o‘zingda yo‘q – olamda yo‘q. Bu o‘rinda jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasining o‘rnida ishlatilgan.

O‘rin-payt kelishigi. Qarluq lahjasining shahar shevalarida o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasining -дә (бәләдә), -тә (әттә) kabi bir necha variantlari mavjudligini Sh. Shoabdurahmonov qayd qilib o‘tgan.

Samarqand-buxoro shevalarida o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi o‘rnida jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi ishlatiladi. Masalan: Бу одамлар санъ әлдыңга нъма қъладъ // ad.-orf. bu odamlar sening oldingda nima qiladi? Ман уйга едъм // ad.-orf. men uyda edim; Мактап шу қъшләкқа // ad.-orf. maktab shu qishloqda. Bu shevalarda o‘rin-payt va jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi vazifasini aksariyat hollarda -га affiksi bajaradi.

Xuddi shunday holat qarluq lahjasining Qashqadaryo viloyatidagi shevalarida ham kuzatiladi. Qarshi shevasida o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi oxiri unli bilan tugagan o‘zaklarda -йа shakliga ega bo‘ladi va u jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi vazifasini ham bajaradi. Masalan: у катта апасъйа хурмайа қатъх әлән бәрған чәққа йолга йәмгър йәққан // ad.-orf. u katta akasiga xurmada qatiq olib borayotgan choqda yo‘lda yomg‘ir yog‘gan; бу къшъ Бухәрәйә йашайдъ // ad.-orf. bu kishi Buxoroda yashaydi.

Kuzatuvlar shunday xulosaga olib keladiki, qarluq lahjasining samarqand-buxoro va qarshi shevalarida jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi o‘rnida ishlatiladi. O‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi esa deyarli qo‘llanmaydi.

Chiqish kelishigi. Qarluq lahjasining shahar shevalarida chiqish kelishigi qo‘shimchasi so‘z o‘zagidagi oxirgi tovushning qanday bo‘lishiga qarab bir necha variantlarda kelishini Sh. Shoabdurahmonov ko‘rsatib o‘tgan. Masalan, toshk. -дан //

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

-тэн (йердэн, дарйэдэн, дэрэхтэн), fargʻ. -дан // -дэн // -тан // -тэн (қолдан; namang. көпруктэн, эсмэндэн), qarshi. -дан // -тан // -нан (боладан, қаламнан).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. –176 b.
2. Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. –Ташкент: Фан, 1983. – 192 с.
3. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. –Тошкент: Фан, 1962. – 372 б.
4. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек халқ шеваларида сўз ва форма ясовчи аффикслар / Ўзбек халқ шевалари морфологияси. –Тошкент, 1984. – Б. 238-247.

O‘ZBEK TILIDA RASMIY USLUB BIRIKLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Xayrullayeva Yulduz Jo‘ra qizi,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti assistent o‘qituvchisi

xayrullayevayulduz8@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243803>

Annotatsiya: Ushbu maqolada rasmiy uslubda qo‘llaniluvchi birliklarning pragmatik jihatlarini haqida so‘z yuritiladi. Rasmiy uslub birliklari o‘zining qo‘llanish doirasini ma‘naviy chegaralanishi bilan birga ma‘noda aniqlik, obyektiv yondashuv, o‘zaro ijtimoiy masofani saqlash, huquqiy jihatdan kuchga egalik va hissiyotlarni cheklash kabi omillarni qamrab olgan holda boshqa nutq uslublaridan farqlanadi. Shuningdek, bu uslubda ko‘pincha modal ma‘noni ifodalovchi birliklar, passiv strukturaga ega bo‘lgan birikmalar, rasmiy murojaat shakllari ko‘p ishlatiladi. Bu rasmiy uslub birliklari ma‘lum bir mantlarda qo‘llanilganda o‘ziga xos ma‘noni aks ettirish jihatlarini pragmatik xususiyatlar orqali aks etiriladi. Bu maqolada rasmiy uslubda ishlatiluvchi birliklarning pragmatik jihatdan ma‘naviy xususiyatlari va ularni qay tarzda matnda to‘g‘ri ishlatish haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: rasmiy uslub, pragmatika, nutq uslublari, obyektiv yondashuv, modal ma‘no, passiv struktura.

Rasmiy uslub birliklari asosan rasmiy nutq sharoitida ishlatiluvchi birliklar hisoblanib, bu birliklar asosan rasmiylik jarayoniga ega bo‘lgan ma‘muriy-huquqiy hujjatlar, qonun, farmon va farmoyishlar, ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, rasmiy va diplomatik uchrashuvlarda ishlatiluvchi hujjatlarni o‘z ichiga oladi. Pragmatik xususiyatiga ko‘ra bu rasmiy uslub birliklari ma‘no jihatidan aniq va tugal fikrni ifodalashi, uslubiy jihatiga ko‘ra betaraf ya‘ni barcha uchun tushunarli bo‘lishi, ijtimoiy masofani saqlagan holda fikrni ifodalashi, huquqiy kuchga ega bo‘lishi va hissiyotlarni cheklagan holda ma‘lumotlarni obyektiv ifodalashi zarur [7:109].

Bu xususiyatlarning barchasi rasmiy uslub birliklarining pragmatik jihatlarini hisoblanib, bu birliklar matnda qo‘llanilganda qanday ma‘no ifodalashi jihatdan o‘ziga xosdir. Rasmiy uslub birliklarining eng muhim xususiyatlaridan biri bu – ma‘lumotlarning aniq, turli shubhalardan holi tarzda ifodalanishidir. Ma‘lumotlarning aniq va barcha uchun tushunarli tarzda bayon etilishi matnning barcha uchun bir tushunchaga ega bo‘lishi va huquqiy va rasmiy jarayonlarda to‘g‘ri tushunilishini ta‘minlaydi.

Shuningdek, rasmiy nutq uslubida qo‘llaniluvchi birliklar o‘z o‘rnida matnda xabar berish, tasdiqlash, buyruq berish, konsens shakllantirish ma‘nolarini ham bildirib keladi. Rasmiy uslubdagi manlarda asosiy ma‘no bu biror yangilik va axborotlar haqida xabar berish ma‘nosiga ega hisoblanadi. Bu maz‘mundagi matnlar asosan hujjatlar, qonun, farmon va farmoyishlarni o‘z ichiga oladi. Masalan:

Mazkur qaror 2025-yilning mart oyidan boshlab kuchga kiradi.

Yuqoridagi misolda fuqorolarga bu qarorning amal qilish vaqti qachon ekanligi haqida xabar berish bilan birga rasmiy uslub birliklari aniq va lo‘nda tarzda ortiqcha hissiy bo‘yoqdor so‘zlardan holi tarzda ifodalangan. Bu esa rasmiy nutq uslubining asosiy xususiyatlaridan biridir.

Ma‘lumot yetkazish ma‘nosi bilan birga rasmiy uslub birliklari buyruq berish ohangiga ega bo‘lgan pragmatik ma’noga egadir. Davlat ma‘muriy va huquqiy sohalarga doir bo‘lgan buyruqlar, farmon va farmoyishlar, turli normativ hujjatlar o‘z tarkibiga buyruq ohangini oladi. Masalan:

"Barcha xodimlar ushbu nizomga rioya qilishlari shart."

Ushbu misol qonun doirasidagi nizomdan olingan bo‘lib, bu gapni tarkibida barcha ushbu nizomga qat’iy bo‘ysunishi lozimligi va bu davlat miqyosidagi masala ekanligi ifodalangan. Shuningdek, bu matnga ko‘ra barcha fuqorolar bu nizomni bajarishlari shartligi ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, ba’zi rasmiy uslub birliklari konsensus ya’ni tomonlarning huquq va majburiyatlarini ko‘rsatuvchi ifoda birliklarini ham o‘z ichiga oladi. Masalan:

"Tomonlar ushbu shartnoma shartlariga muvofiq o‘z majburiyatlarini bajarishga majburlar"

Ushbu misolda pragmatik jihatdan shartnoma tuzayotgan har ikkala tomon ham belgilangan majburiyatlarni bajarishi lozimligi ifodalash bilan birga bu qonun qoidalarni buzish mumkun emasligi haqida xabar ma’nosini ham ifodalagan.

Yuqoridagi pragmatik ma’nolar bilan birga rasmiy uslub birliklari tasdiq ma’nosida ham ishlatiladi. Masalan:

2024-yil1-aprelda giyohvandlikni kamaytirish haqida turli qonunlar qabul qilindi.

Turli daliliy ma‘lumotlarga ko‘ra giyohvandlar sonini kamaytirish haqida qonunni tasdiqlaydi. Shu bilan birga, pragmatik jihatdan rasmiy uslub birliklari va’da ma’nosida ham qo‘llanilishi mumkun. Masalan:

Keltirilgan qonunning ijrosi 2025-yilning 25-mart sanasigacha amalga oshiladi.

Pragmatik jihatdan rasmiy uslub birliklari amalga oshirilishi kelajakka yo‘naltirilgan ma’noda ishlatilgan.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda, A. Rasulova va A.Shodiyevalarning fikriga ko‘ra pragmatik jihatdan rasmiy uslub birliklari quyidagi janrlarga ajratish mumkun:

1. Axborotning presuppozitsion janr shakli;
2. Axborotning propozitsional janr shakli;
3. Axborotning tag ma’no janr shakli [7:109].

Tilshunoslikka presuppozitsiya janri haqida ilk ma'lumotlar nemis mantiqshunosi G.Frege nomi bilan bog'liq bo'lib, Unga ko'ra, presuppozitsiya hukmning mantiqiy asosi hisoblanadi" [4:404]. Presuppozitsiya hodisa bu – oldingi ma'lumotlarga tayangan holda hukm chiqarishdir. Presuppozitsiyaga misol sifatida *Navoiy turkey tillarga oid muhim manbalarni yaratgan buyuk shoir bo'lgan* misolini oladigan bo'lsak, bunda o'tmishda Navoiy ismli shoir yashab o'tganligini presuppozitsiya ya'ni ma'lumotlarga tayangan holda ma'lum tahminlarga kelishdir. Tilshunoslikka Presuppozitsiya terminini kiritgan olim esa P.Strosen hisoblanadi. U ham bu atamani G.Frege bilan bir xil talqin qilgan. Demak, Yuqoridagi fikrlarni inobatga olgan holda presuppozitsiya ma'lum matn ifodalayotgan propozitsiyaning to'g'ri tushunilishiga imkon beradigan so'zlovchilar o'rtasidagi "bilimning umumiy fondi", "oldindab bilishning jami" sifatida belgilanadi [6:28].

Tilshunos olim M.Hakimov ta'kidlaganidek " *..ma'lum bir matnning to'liq ma'noviy jihatini ochib berish uchun birgina presuppozitsiya hodisasi kamlik qiladi. Matnning so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabatining yashirin jihatlarini ochib berishda tagma'no ham muhim ahamiyatga egadir. Shuningdek, ba'zan tinglovchi va so'zlovchi munosabatlaridagi tagma'no ko'pincha yashirin tarzda amalga oshirilganligi tufayli ma'noni to'raligicha angalashilishi uchun bizga propozitsiyalarning mantiqiy tahlili kerak bo'ladi. Bu uch janr bir birini to'ldirib keladi*" [2:112].

Presuppozitsiya jarayoni rasmiy uslub birliklarini rasmiylikni ifoda etishda asosiy o'rinni egallagan aniq,qisqa va ixcham ma'lumotlar bilan ta'minlashga xizmat qiladi. Ammo, bugungi rivojlangan davrda qisqa ma'lumotlarning ham tagma'noga ega ekanligi barchamizga ma'lumdir. Fikrimizni jamoat joylarida ko'p uchratishimiz mumkun bo'lgan, *Begonalar kirishi ta'qiqlanadi* gapini tahlil qilish bilan isbotlasak. Bu gap bugungi kunda odat tusiga kirgan jumla bo'lib, ko'pchilik jamoat joylari, ovqatlanish va salomatlik markazlarida ishlatiladi. Bu jumladan ifodalanyotgan asosiy propozitsiya begona shaxslarning bu hududga kirishi mumkin emasligi bo'lsa, gap strukturasi va uslub talabi jihatidan yondashsak, "*Bu yer faqat ishchilar uchun joy*" degan ikkilamchi axborotni anglashimiz mumkin. Bundan anglashiladiki, boshqa uslublar singari rasmiy uslub birliklari ham o'z o'rnida presuppozitsiya, propozitsional va tag ma'nosiga ega bo'lib, nutqda tinglovchiga aniq bir tushunchani yetkazib berishda bu uch janrning o'zni beqiyosdir.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, har bir nutq uslubi o'ziga xos bo'lgan til birliklariga ega bo'lib, ularning har biri nutqiy vaziyat, qo'llanishi doirasi va vaqtiga ko'ra farqlanadi. Bu uslublardan qay holda va qanday tarzda qo'llash

so‘zlovchining o‘ziga bog‘liq. Rasmiy uslubda qo‘llaniluvchi birliklar ham matnning maqsadiga ko‘ra turlicha ma’nolarni kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и смысл. М., 1976, с.50.
2. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. – 155-бет.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.401.
4. Нурмонов А. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: “Akademnashr”, 2012. – 404-бет.
5. Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент, 1992. - 28-бет.
6. Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап // ЎТА. 1986. №6
7. Rasulova A. Shodiyeva A. Rasmiy nutqda presuppozitsiyaning ifodalanishi. Образование и инновационные исследования .2023. – 109-бет.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

NUTQIY AKTLARNING PRAGMATIK IMKONIYATI: YASHIRIN VA OSHKORA MA'NO

Yodgorov Jaloliddin Jamolidinovich,
IIV Akademiyasi o'qituvchisi, PhD
yodgorov202@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243808>

Annotatsiya: Maqolada antropotsentrik tilshunoslikning pragmatolingvistika yo'nalishida nutqiy aktlarning semantik va pragmatik til xususiyatlari, nutqdagi oshkora va yashirin ma'nolar, shuningdek, so'zlovchi nutqidagi kommunikativ niyatning lingvistik shakllanish omillari haqida nazariy qarashlar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, pragmatik maqsad, kommunikativ faoliyat, fonopragmatik, leksopragmatik, pragmasintaktik va pragmasemantik jihat, emotsional-ekspressiv ma'no, ko'chma ma'no, konnotativ ma'no, ifoda semasi, okkozional ma'no, implitsit [noverbal] sema.

Kishilik jamiyati rivojlanib borar ekan kommunikativ faoliyat natijasida vujudga kelgan axborotning semantik va pragmatik ma'nolarini tahlil etish borasida uzoq taraqqiyot yo'li bosib o'tildi. Antropotsentrik tilshunoslikning pragmatolingvistika yo'nalishida matnning fonopragmatik, leksopragmatik, pragmasintaktik va pragmasemantik jihatlarini aniqlash bilan bog'liq qarashlar vujudga kelmoqda. Shuningdek, "pragmatika tilshunoslik fanining yangi bir nazariy va amaliy tarmog'idir. U insonning ijtimoiy faoliyatini o'zida aks ettiruvchi nutqiy jarayon, nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat, nutqiy vaziyatning ta'siri bilan aloqador masalalarni o'rganadi" [1:5]. Zero, muloqot jarayonining turli aktlaridagi konseptuallashtirish bilan bog'liq masalalar tilshunoslikning turli rakurslaridan tahlil etilmoqda. Xususan, ijodkor muloqot [kommunikativ] sathning bir tomoni hisoblansa, uning harakatlari natijasi o'laroq yaratilgan badiiy matnni idrok etuvchi o'quvchi bu sathning ikkinchi tomonidir. Ikkinchi tomonning mavjud matnning donotativ ma'nosi bilan birga vujudga keluvchi emotsional-ekspressiv ma'no, ko'chma ma'no, konnotativ ma'no, ifoda semasi, okkozional ma'no va shu kabi semantik "soya"lar yoki ulardan birining doimiy ravishda namoyon bo'lishi bilan birga qabullashida o'ziga xoslik hamda umumiyliklar mavjud.

Matn yaratuvchisi muloqot jarayonida o'zining nutqiy niyatini maksimal amalga oshirishda kommunikativ jarayonning barcha nutqiy aktlarini konseptuallashtira olmasligi, ya'ni nutqiy aktning barcha ta'sir mexanizmlarini qo'llay olmasligi mumkin: fonetik-fonologik yoki paralingvistik jihatlar kabi. Bunda yuqori kommunikativ samaraning vujudga kelishida ikki tomon[ijodkor va o'quvchi]ning bir-biridagi nutqiy strategiyalarida individual yondashuvning to'g'ri tanlanganligi ahamiyatli hisoblanadi. So'zlovchi niyati aks etgan propozitsiyani ifodalashdagi

individuallik va uning matn yaratishdagi mahorati yaratilgan matnning obyektiv borliq voqeligini o‘zida lisoniy jamlay olishi bilan mohiyatan mukammal hisoblanadi. Masalan: ... *U esa uyimizda faqat enam bilan gaplashadi. Dadam va ayamlar bilan “kakligi sayramasmish”.* O‘zi shunday deydi [Nurali Qobil, “Yangi qor tushgan kun”]. Matndagi pragmatik ma‘noning shakllanishida aynan bir konseptning “ma’suliyati” yuqori bo‘lmay, shu semantik va pragmatik ma‘noning vujudga kelishida konseptual hamda kontekstual jihatdan korporativ aloqaning ahamiyati ustuvor hisoblanadi.

Yuqoridagi ifodada *faqat enam bilan gaplashadi* birikmasi natijasida salbiy sema [nutqning aksiologik, ya’ni baholash akti] shakllanganligi so‘zlovchining *enasini yaxshi ko‘rishi, unga kuchli ishonishi, boshqalarga ishonmasligi, uzoq muddatdan buyon enasi bilan ruhan yaqinligi* kabi mazmuniy-pragmatik jihatlar matndagi nutqiy aktning tashkillanishidagi maqsadning implitsit [noverbal] tomonlarini ham qamrab olgan. Barcha “yashirin” pragmatik semalarni darajalansa, *unga [enasiga] kuchli ishonish* ma’nosi asosiy semalarni o‘z atrofida mazmunan birlashtiradi. Bunda u, o‘z navbatida, proporsional ravishda ma’nodosh sememalar bilan qarama-qarshi yoki parallel muvozanatda turadi: *enasini yaxshi ko‘rishi* $\approx$ *unga kuchli ishonishi* $\approx$ *uzoq muddatdan buyon enasi bilan ruhan yaqinligi* $\leftrightarrow$ *boshqalarga ishonmasligi* kabi. Lekin shuni alohida ta’kidlash zarurki, so‘zlovchining nutqiy vaziyatning boshqa ishtirokchilariga nisbatan salbiy implitsitlari vujudga kelmaydi, ya’ni o‘quvchiga personajlarning ijtimoiy va ma’naviy tomonlarini baholash bilan bog‘liq vazifa yuklanmaydi. Shuningdek, “muallif yoki so‘zlovchi leksemani adresatga [tinglovchi yoki kitobxonga] ta’sir qilish uchun qo‘shimcha, ko‘pincha nostandart [noodatiy] ma’noda qo‘llab, ko‘zda tutilgan maqsadga erishuvni nazarda tutadi. Bu jarayon so‘zning semantik ma’nosi imkoniyatlaridan pragmatik maqsadda foydalanish tufayli yuzaga keladi” [4:47]. *Dadam va ayamlar bilan “kakligi sayramasmish”* kontekstdagi ajratilgan metaforik axborotning noodatiy tomoni shundaki, oldingi nutqiy aktning, donotativ ma‘noning kuchaytirishga va implitsit [noverbal] semalarning yanada reallashishiga hamda pragmatik “ma’no to‘lqini”ning iyerarxik tarzda darajalanishini ko‘rsatadi. Zero, “gaplarning ketma-ket joylashuvi va mantiqiy bog‘lanishi asosida biri ikkinchisi uchun xizmat qiluvchi nutqiy aktlar yuzaga chiqadi. Matnda bayon qilingan axborotning diktal va modal ko‘rinishlari nutq ishtirokchilari tomonidan o‘zaro pragsementik taqsimot qilinib, ularning o‘zaro munosabati nutqiy aktlar bilan aniqlanadi” [2:182].

Bizga ma’lumki, “muloqot jarayonida so‘zlashuvchilar lisoniy va nolisoniy birliklardan birdek foydalanadilar, ular orqali ifodalangan axborotlar esa

so‘zlovchining kommunikativ maqsadi asosida eksplitsit va implitsit tarzda namoyon bo‘ladi. Nutqiy aktlar so‘zlashuvchilarning munosabatini ifodalovchi mazmuniy birlik sifatida implitsit strukturani tashkil qiladi” [2:180-186]. *Dadam va ayamlar bilan* uyushiq bo‘lakli birikmasida subyektning faqat sanalganlardan tashqari boshqa shaxslarni ham nazarda tutayotganligi ham sezilib turibdi: aka, uka, opa, amma, xola, amaki, tog‘a va boshqa. Sanab o‘tilganlarga nisbatan qo‘llanilayotgan *kakligi sayramasmish* barqaror birikmasi ijodkorning mana shu nutqiy vaziyat va maqsad uchun yaratganligini sezish qiyin emas. Zero, matn presuppozitsiyasida ham U[Suyunboy]ning o‘ta kommunikativ ehtiyotkorligi, ijtimoiy va manaviy jihatdan alohida xarakterga egaligi sezilib turibdi. Matnda baho kategoriyasining lingvistik reallashuvi aynan bo‘y ko‘rsatadigan o‘rinlariga qadar ham o‘quvchi intellektida implitsit tarzda asar personajlari haqida axborotlar tahlili jarayoni harakatda bo‘ladi. Natijada bu axborotlar matndagi nutqiy vaziyatlarda o‘quvchining badiiy hukmlash yoki xulosalashida asos vazifasini bajaradi. Personaj[Suyunboy]ning ijtimoiy va ma’naviy portreti haqidagi axborotlar asarning turli o‘rinlarida o‘quvchining “mantiq xotirasi”da jamlanib boradi. Tilshunos olim N.Mahmudov ta’kidlashicha, nutqiy kommunikatsiyaning to‘g‘ri va real amalga oshishi uchun kommunikanlar nutq momentiga qadar muayyan faktlar bilan tanish bo‘lishi, umumiy vaziyat bilan bog‘lik muayyan bilim-xabardorlikka ega bo‘lishlari lozim. Ana shu faktlar, bilimlar tilshunoslikda presuppozitsiya nomi bilan umumlashtiriladi [3:29]. Zero, kommunikanlar, ya’ni ijodkor va o‘quvchining o‘zaro samarali aloqasida matn presuppozitsiyasining pragmatik jihati ustuvor sanalib, bunda matn obyektiga bo‘lgan baho kategoriyasini shakllanishida matndagi ma’lum bir lisoniy birlik yoki shu birlikning matnaro boshqa lisoniy birlik bilan kompleks tarzda pragmatik “hamkorligi” kuzatilishi mumkin. Birinchi jumlada qo‘llangan *faqat* ayiruv-chegaralov yuklamasi ikkinchi matndagi *kakligi sayramasmish* birikmasi bilan lingvistik presuppozitsiyaga xos nutqiy moment voqealangan. Bir-biriga lingvistik ishoralanayotgan birliklar[*faqat* va *kakligi sayramasmish* birliklari]ning mantiqiy tarzda samarali aloqasi natijasida o‘quvchiga tegishli xulosalar chiqarish va matn presuppozitsiyasi natijasida baho kategorisiga xos axborotni tasniflash imkonini beradi. Tilshunos U.Rahimovning fikricha, lingvistik presuppozitsiyaning shakllanishida unga ishora qiluvchi til vositalarining lisoniy-belgi xususiyatlari muhim o‘rin tutadi. Masalan, *faqat* ayiruv-chegaralov yuklamasi gapda o‘z qurshovidagi bo‘laklarni ajratib ko‘rsatish bilan birga, ularning ma’nosiga zid xarakterdagi presuppozitsiyani shakllantiradi [5:18]. Natijada, nutqiy aktning semantik va pragmatik imkoniyati kengayadi hamda nutqni tashkil etgan til

birliklarining so‘zlovchi niyati aks etgan propozitsiyaning to‘liq ifodalanishiga imkon yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳақимов М. Ўзбек прагматингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013.
2. Ҳақимов М., Бурханова М. Нутқий актлар имплицит структура бирлиги сифатида. – Тошкент: Сўз санъати халқаро журналі, 2021. 4-жилд, 4-сон.
3. Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. – Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти, 1986. 6-сон.
4. Қозоқова Н. Бадий матн пргматикаси [Ғафур Ғулом насрий асарлари мисолида]. Монография – Наманган: Arjuman media, 2022.
5. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Самарқанд, 1994.

MULOQOTDA SHAXS IJTIMOIIY MAQOMINI IFODALASH YO‘LLARI

Ro‘zimatova Dilnoza Murodovna,

O‘zRFA, O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti
dilnozarozimatova05@mail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243810>

Annotatsiya. *Ijtimoiy maqom – bu ma’lum xususiyatlar majmuasini aks ettiruvchi shaxsning ko‘p qirrali xususiyatidir. Ushbu maqolada ijtimoiy maqom tushunchasi, uning sotsiologiya, psixologiyadagi ta’riflari, asosiy xususiyati haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek, tilshunoslikda ushbu tushunchaning mazmun-mohiyati haqida to‘xtalib o‘tilgan. Nutqiy muloqot haqida fikrlar bayon qilingan. Muloqot ishtirokchilari o‘z nutqlari bilan ijtimoiy maqomlarini ko‘rsatib berishlari mumkinligi ta’kidlangan.*

Kalit so‘zlar: *til, nutqiy muloqot, ijtimoiy maqom, ijtimoiy rol, maqom ko‘rsatkichlari, verbal va noverbal vosita.*

Nutqiy muloqot o‘zida kishilarning murakkab, boy va rang-barang sotsial faoliyatini ifodalaydi, va bir vatqning o‘zida mana shu faoliyatni tashkil etishga mos va xoslangan bo‘ladi. Inson muloqot asosida shakllanib, muloqot vositasida takomillashib boradi. Shaxs va jamiyat sotsial taraqqiyotining muhim shartlaridan biri – nutqiy muloqotdir. Tilning kommunikativ qudrati, takomillashuvi, tushunarlik darajasi unda sotsial omillarning qay darajada aks etganligi hamda sotsial tiplarning kommunikativ ehtiyojini qondirishi qay darajada ekanligi ilan bog‘liq [6:62].

Sotsiolingvistikada ijtimoiy rol va ijtimoiy maqom tushunchalari bir-biri bilan bog‘liqdir. N.I. Formanovskaya “ijtimoiy rol”ni “lavozim va vazifaning belgilangan birikmasi” deb ta’riflaydi. Bundan tashqari, odamlar ongida u yoki bu rol xulq-atvor namunasi bilan, bu roldagi shaxsning majburiyatlari qanday ekanligi, va qanday haq-huquqqa egaligi bilan bog‘liqdir [5:44]. Sotsiologiyada “ijtimoiy rol” shaxsning, jamiyatning bir bo‘lagi, bajaradigan ma’lum ijtimoiy vazifasidir [2:125]. Ijtimoiy vazifalar insonning ijtimoiy maqomini belgilaydi, bu ko‘plab ijtimoiy rollarni umumlashtiradi. Q.Rasulov kommunikativ aktda ishtirok etadigan kommunikantlarning “zaruriy komponentlari” sifatida ularning ijtimoiy maqomi, ijtimoiy vazifasi va ijtimoiy pozitsiyasini ko‘rsatadi¹. Bu o‘rinda, ijtimoiy maqom atamasi ma’lum ijtimoiy tizim qonuniyatlariga xos pozitsiya bilan bog‘liq bo‘lgan holda shaxsning sotsiumning yuqori[hukmron] yoki quyi [tobe] huquqiylik darajasini ifodalovchi belgilariga nisbatan qo‘llaniladi. Ijtimoiy vazifa atamasi o‘rnida sotsiumning kasbidan kelib chiqadigan tegishli ijtimoiy guruh talablari taqozo qiladigan majburiyat belgisini ifodalaydi. Ijtimoiy pozitsiya atamasi esa sotsiumning kommunikativ aktdagi ijtimoiy maqom va ijtimoiy vazifa ta’sirida egallaydigan o‘rnini ko‘rastib beradi [4:18]. Fikrimizni aniqroq bayon etadigan bo‘lsak, ijtimoiy

maqomi sotsiumning kasb-kori va mavqeyining huquqi ta'sirida shakllanadigan xarakterini, yani huquqiylik darajasini belgilasa, ijtimoiy vazifasi uning kasbiy majburiyatini, burchini va ijtimoiy pozitsiyasi esa sotsiumning kommunikativ vaziyatda tutgan o'rnini belgilaydi. Kommunikantlarning bu belgilari bir-birini to'ldirib, yaxlit holda sotsiumning nutqi, nutqini yo'nlatiruvchi xarakterli parametrlari va o'zini tutish holatlarini, ya'ni muloqot xulqini bevosita belgilab turadi va bularning barchasi kommunikantlarning ijtimoiy roli atamasi ostida birlashtiriladi [4:20]. Darhaqiqat, ma'lum bir jamiyatda ma'lum bir maqomga ega bo'lgan odamlar uchun mos deb topilgan xatti-harakatlarning ma'lum bir namunasi, barqaror xatti-harakatlar shakli, shu jumladan, insonning harakatlari, fikrlari va his-tuyg'ulari "ijtimoiy rol" ni ifodalaydi. Rol xulq-atvori – bu ma'lum bir ijtimoiy maqomga ega bo'lgan shaxsning insonlarning undan nima kutishlariga muvofiq xatti-harakatlaridir. Ijtimoiy rol rasmiy ravishda, masalan, qonun hujjatlarida shaxsga berilishi mumkin yoki norasmiy xususiyatga ega. Har bir inson jamiyatda bir emas, balki butun bir ijtimoiy rollar majmuasiga ega. Ularning jamlanmasi rollar tizimi deb ataladi. Ijtimoiy rollar xilmaxildir, lekin agarda ba'zi ijtimoiy rollar bir-biriga zid bo'lsa, shaxsda ichki ziddiyatning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Ijtimoiy maqomning qanday ifodalanishi haqida gap ketganda, bu quyidagi shakllarda bo'lishi mumkinligini ta'kidlash mumkin: 1. Verbal va noverbal. 2. Ixtiyorsiz va qasddan. 3. To'g'ridan to'g'ri va bilvosita.

Ijtimoiy maqomning ifodalashning to'g'ridan to'g'ri ifodalanadigan usuli haqida gap ketganda, bunda ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi muayyan so'zlar va imo-ishora, jestlar, murojaatlar, xushmuomalalilik formulasi, salomlashish haqida alohida aytib o'tish darkor. Ijtimoiy maqomning bilvosita ko'rsatkichlari batafsil talqin qilishni talab qiladi, ular esa tabiatan farq qiladi va hayotning ijtimoiy maqom bilan bog'liq sohalariga [ta'lim, shaxsning ijtimoiy kelib chiqishi, ishi, moliyaviy ahvoli, xatti-harakatlar va boshqalar] tegishli. Ijtimoiy maqom ko'rsatkichlaridan hisoblangan turmush tarzini ko'rsatish insonni o'rab turgan deyarli barcha obyektlarga, shuningdek, hodisalar, munosabatlar, xatti-harakatlar, baholash va boshqalarga taalluqlidir. Nutqning ijtimoiy ko'rsatkichini fonetika, leksika va grammatikada kuzatish mumkin. Ijtimoiy maqom tengsizligi sharoitida tinglovchiga hurmat muloqot ishtirokchilarining nisbiy erkinligi darajasida amalga oshiriladi: muloqotda ijtimoiy maqomi past ishtirokchi yuqori darajadagi sherigiga qaraganda xulq-atvor shakllarini tanlashda kamroq erkinlikka ega. Umuman olganda, maqom munosabatlarining ifodasi turli madaniyat va tillarda juda o'ziga xosdir. Bu, xususan, murojaatning maxsus shakllarida namoyon bo'ladi. Shaxs ijtimoiy maqomi va

ijtimoiy munosabatlarning muhim muammolaridan biri shaxsning muloqot xulqi va unga sotsial omillarning ta'sirini o'rganishdir. Hozirgi o'zbek jamiyatshunosligida jamiyatni yuqori, o'rta va quyi qatlamga ajratish qariyb kuzatilmaydi, jamiyatni bu tarz tabaqalashdan tiyilinadi, balki boshqaruvchi, tadbirkor, ziyoli, ehtiyojmand qatlamlar tilga olinadi. Sotsiolingvistikani esa ijtimoiy toifalarining tildan foydalanishidagi o'ziga xosliklarni aniqlash qiziqtiradi [3:12].

Ijtimoiy maqom til bilan bevosita bog'liq, chunki insonning nutqi uning jamiyatdagi mavqeiga ham bog'liq. Buni biz oliy ma'lumotli inson nutqi bilan oddiy dehqon nutqidagi farqdan ham bilishimiz mumkin. Sotsiolingvistika murakkab fan bo'lib, tilning ijtimoiy mohiyatini va uning ijtimoiy vazifalarini o'rganish uchun tilshunoslik, sotsiologiya va etnografiya fanlari ham yordamga keladi. Zamonaviy sotsiolingvistika doirasida tilning ijtimoiy tomonlarini tavsiflovchi tushunchalar tizimi ishlab chiqilgan. Ular orasida: til jamoasi, til kodi, ijtimoiy-kommunikativ tizim, til holati. Til jamoasi deganda lisoniy va ijtimoiy aloqalar bilan birlashgan jamoa tushuniladi. Asosiy til hamjamiyatiga xos xususiyat—bu muloqot, shuningdek, ushbu jamoa a'zolari o'rtasida barqaror aloqalarning mavjudligi. Til jamoasini aniqlash uchun uning ham lingvistik, ham ijtimoiy tomonlarini hisobga olish kerak.. Nutqning xususiyatlari ijtimoiy maqomni tasdiqlash vositalaridan biridir. Ijtimoiy yo'naltirilgan muloqotda nutq xatti-harakatlarining eng muhim omillaridan biri so'zlovchi va tinglovchining ijtimoiy rollari hisoblanadi. Shu bilan birga, quyidagi vazifaviy bog'liqlik mavjud: nafaqat rol va vaziyat ishtirokchilarining nutq xatti-harakatlarining xarakterini belgilaydi, balki tanlangan lingvistik vositalar ham ijtimoiy vaziyatni ko'rsatadi va tasdiqlaydi. Shubhasiz, til ishtirokchilarning ijtimoiy maqomini tasdiqlovchi asosiy vositadir. Suhbatdoshlarning muloqot qilishlari uchun eng muhim ijtimoiy rollari qayd etilganida, muloqotchilarning ijtimoiy maqomi va rolini namoyish qiluvchi bilvosita ijtimoiy-ramziy vositalar mavjud. Bu vositalarga quyidagilar kiradi: 1. Murojaat shaklini tanlash. Shubhasiz, tinglovchi kimligiga qarab murojaat shakli tanlanadi, agar ijtimoiy maqomlar teng bo'lsa, so'zlovchi tinglovchiga o'z shaxsiy munosabatini bildiradi [2:68]. Murojaat shakllarini o'zgarishi orqali munosabatlarning rasmiy yoki norasmiyligini, shuningdek, shu asosda ijtimoiy masofani o'rnatish kerakligini bilib olish mumkin. Masalan, murojaatlar: “Xonimlar va janoblar!”, “do'stlarim”, “azizim” singari murojaatlar muloqotchilar o'rtasidagi masofa qanday ekanligi hamda ijtimoiy maqom teng yoki teng emasligi haqida ma'lumotga ega bo'lishimiz mumkin. Salomlashish yoki xayrlashishning qaysi turi tanlanganiga qarab ham ijtimoiy maqom haqida xabar topishimiz mumkin. Masalan, “Salom.Qalaysan?”, “Bo'пти, ko'rishamiz”,

“Assalomu alaykum”, “Hurmatli majlis qatnashchilari!”, “Xayr”, “Gaplashamiz”, va shunga o‘xshash nutqiy etiketlar muloqotchilarning ijtimoiy maqomi haqida xabar bera oladi. Masalan, rus tilida murojaat shaxsning fuqarolik ijtimoiy maqomini aniq aks ettiradi: “Ivan Petrovich”, “o‘rtoq Petrov”, “Fuqaro Petrov”. Bu holatni o‘zbek tilida ham ko‘rishimiz mumkin [1:21]. Masalan, harbiylar, tergovchilar, mansabdorlar va unga bo‘ysinuvchi oddiy fuqaro o‘rtasidagi muloqotda, militsiya xodimi va fuqaro o‘rtasidagi muloqotda, o‘qituvchi va o‘quvchi muloqotida.

2. Talaffuzga ataylab taqlid qilish. Ko‘pgina tadqiqotlarga ko‘ra, odam o‘z nutqini muloqotdagi sherigining talaffuziga moslashtirishadi, agar shu holatda birlariga hamdardlik bildirsalar, maqsadga muvofiqdir.

3. Nutq xulq-atvori uslubini tanlash. Muloqotchilarning ijtimoiy maqomlari ularning tanlagan nutq uslublari bilan ham farqlanadi. Jumladan, rasmiy, so‘zlashuv uslublari muloqot qiluvchilarning ijtimoiy maqomi haqida ma’lumot bera oladi. Agar ular o‘rtasida ijtimoiy maqomda farq bo‘lsa, tinglovchini harakatga undaydigan, uni boshqaradigan gaplardan foydalanadilar. Murojaat qilishda “Sen” yoki “Siz” shaklidan foydalanish muloqot uslubining o‘zgarishi bilan tavsiflanadi, bu usul so‘zlashuvchilarning ijtimoiy maqomini oshirishga yoki pasaytirishga qaratilgan. Bu ham nisbiy tushuncha hisoblanib, yurtimizning ayrim hududlarida “siz” murojaati katta-yu kichikka nisbatan ishlatilishi mumkin.

Nutqning ijtimoiy ko‘rsatkichi ohangda ham ko‘rinishi mumkin. Tadqiqotlarga ko‘ra, muloqot ishtirokchilarining jamiyatda maqomi qanchalik baland bo‘lsa, ular suhbatni qanchalik nozik va muloyim olib boradilar, intonatsiya shoshqaloq bo‘ladi, hatto ovoz modellashtiriladi [Geertz, 1982:173]. Nutqdagi ohang xususiyatlari shaxsning ijtimoiy mavqeini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Ijtimoiy maqom ko‘rsatkichi talaffuz, so‘z tanlash va me’yoriy grammatika qoidalariga rioya qilish orqali ko‘rib chiqiladi.

V. I. Karasik muloqot jarayonida ijtimoiy maqom quyidagi shakllar orqali namoyon bo‘lishini aytgan: 1] fe’l mayli, xususan, buyruq mayli, modal ma’noli fe’llar; 2] kishilik va egalik olmoshlari [2:168]. Muloqot jarayonida ijtimoiy maqom suhbatdoshlarning ma’lumotli yoki ma’lumotga ega emasliklarida ham ko‘zga tashlaandi. Bilimli odamning to‘g‘ri nutqining eng yorqin misollaridan biri bu ommaviy axborot vositalarining tilidir. Ommaviy axborot vositalari jamiyatga katta ta’sir ko‘rsatadi, shu bilan birga, nafaqat ijtimoiy ong va muayyan hodisalarga munosabat shakllanadi, balki tinglovchilarning nutqi ham shakllanadi. Bundan tashqari, ommaviy axborot vositalarining fuqarolarning ongiga, nutqiga ta’sir etish vazifasi ham mavjuddir.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Быганова А.Е. Прагматический аспект категории социального статуса в немецкоязычном тексте. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2011. – 143 с.
2. Карасик. И.В. Язык и социальный статус. – Москва., 1992. – С. 265.
3. Одилов Ё. Тилдаги ўзгаришларда ижтимоий омилларнинг ўрни. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2024.– №2. – Б.8-14.
4. Расулов Қ. Ўзбек мулоқот ҳуқуқининг функционал хосланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1993. – Б.144
5. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения– М. 2002. – С. 117

GRAFOLOGIYANING AMALIY AHAMIYATI

Yo‘ldosheva Yulduz Abdikarim qizi,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti
yulduzyoldosheva27@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243813>

Annotatsiya. Ushbu maqolada grafologiya tushunchasi, turlari va ahamiyati ochib beriladi. Grafologik tahlil metodlari orqali inson xarakterini ochishga, uning psixologik portretini chizishga harakat qilinadi va bu orqali grafologiya fani lingvistik ekspertiza uchun, shuningdek, juda ko‘p jarayonlarda qanchalik muhim va ahamiyatli ekanligi yoritiladi.

Kalit so‘zlar. Grafologiya, kalibrli matn, qo‘l yozuvi, yozuvning qiyaligi va shakli, bosim bilan yozish, egilgan, ehtiyotsiz yozuv, harf hajmi, burchakli, uchli, kalligrafik yozuvlar, imzo va b.

Grafologiya – [yun. grapho – yozaman, logos – ta’limot] dastxatlarni, ular vositasida esa yozgan kishining hislatlari va ruhiy holatini o‘rganadigan fan.

Chet elda grafologiyaga bo‘lgan katta qiziqish uning qoidalari va qonunlari fanda ham, amaliy kundalik hayotda ham muvaffaqiyatli qo‘llanilishi bilan izohlanadi. Grafologiyani o‘rganish tarix, pedagogika, psixologiya kabi fanlarga ko‘plab yangi nuqtayi nazarlarni olib keladi. Mishon, shuningdek, grafologiyaning tibbiyot va psixologiyada katta rol o‘ynashini bashorat qilgan. U sud tadqiqotlarida grafologiyaning ahamiyatini ham ko‘rsatib, sud majlislarida bir necha bor ekspert sifatida ishtirok etdi.

Hozirgi vaqtda grafologiya ko‘pgina Yevropa mamlakatlari va AQShda rasman tan olingan fan hisoblanib, u Fransiya, Italiya, Germaniya, Gollandiya va boshqa mamlakatlarda boshqa fanlar qatori universitetlarda ham o‘rganiladi. Grafologlar ishga yollash, kasbga yo‘naltirish, psixologiya va tibbiyot kabi sohalarda talabga ega mutaxassislardir. Qo‘l yozuvi tahlili kosmik tibbiyotda faol qo‘llaniladi – mutaxassislarda asab tizimining holatini baholash uchun kosmonavtlarning orbitada qilgan yozuvlarini tahlil qiladilar.

Qo‘l yozuvi tahlili 2 turga bo‘linadi: 1. To‘g‘ri grafologiya. 2. Sud-tibbiy yo‘nalish.

Qo‘l yozuvini tahlil qilishning asosiy yo‘nalishi bu amaliy grafologiyadir. Grafologiya – qo‘l yozuvi, u insonning psixologik xususiyatlari, xarakteri, hissiy holati va qobiliyatlari bilan bog‘liqligini o‘rganadi va inson tabiatining sirini ochishga yordam beradi. Grafologiya bugungi kunda juda ko‘p sohalarning, jumladan, biznes, tibbiyot, pedagogika, psixologiya, sud ekspertizasi va shu kabi boshqa yo‘nalishlarning rivojlanishida ham keng qo‘llaniladi. Xodimlarni tanlashda yirik mutaxassislari grafologlar bilan maslahatlashadi. Qo‘l yozuvi bilan grafolog talabnoma beruvchining kerakli lavozimga mos kelishini aniqlashga yordam beradi,

uning kuchli va zaif tomonlari haqida gapirib beradi. Intervyuda xodimning uzoq muddatda o‘zini qanday tutishini tushunish qiyin bo‘lishi mumkin, grafologik tahlil insonning xarakteri va moyilligini aniqlashning eng tezkor va qulay usuli hisoblanadi. Grafologiya kasbga yo‘naltirishda katta yordam berishi mumkin. Bolaning yoki xodimning qo‘l yozuvini tahlil qilish, u qaysi faoliyat sohasida o‘z fazilatlarini yaxshiroq namoyon etishini va o‘zini to‘liq ochib bera olishini tushunishga imkon beradi. Grafologlar, shuningdek, oilaviy munosabatlarda ham juda qo‘l keladi, ular er-xotinlar o‘rtasidagi qiyinchiliklar va kelishmovchiliklarning sababini aniqlashga, tegishli yechimni topishga va sheriklarning muvofiqlik darajasini aniqlashga yordam beradi.

– Qo‘l yozuvi bo‘yicha mutaxassislar quyidagilar bilan shug‘ullanadi: matn yozganlarning jinsini aniqlash;

– individual jismoniy nuqsonlarni aniqlash (jarohatlar, xususiyatlar);

– matn mualliflarining kasbiy aloqalarini aniqlash;

– matn va yozuv ijrochilarining shaxsiy ta’rifi va b.

Tayinlangan ekspert xulosasida u yoki bu turdagi xatolarning mavjudligi muqarrar ravishda asossiz xulosaning shakllanishiga olib keladi. Psixologiya fanlari nomzodi, grafolog Larisa Drigval so‘zlariga ko‘ra, grafologning asosiy xususiyati – uning bilimga intilishi. Mutaxassis imkon qadar xolis bo‘lishi kerak. U mijozga nisbatan hamdardlik va mehr tuyg‘ulariga ega bo‘lmasligi shart. Har bir insonning ijobiy va salbiy tomonlari bor va grafologning vazifasi bu xususiyatlar qanday muvozanatda ekanligini tushunish, ba’zilarini bo‘rttirib yubormaslik va boshqalarni tenglashtirmaslikdir.

Dunyoda ikkita mutlaqo bir xil odamni topish qiyin. Hatto egizaklarda yuzaki o‘xshash bo‘lsa ham, ular bir xil individual xususiyatlarga ega bo‘lishi qiyin. Ajablanarlisi, ajralib turadigan xususiyat – bu odamning qo‘l yozuvidir. Bu toza va egiluvchan, kichik, katta, cho‘zilgan yoki siqilgan bo‘lishi mumkin.

Agar odam haddan tashqari hissiyotli bo‘lsa, buni yozish uslubidan bilish mumkin. Aytaylik, barcha harflar o‘ngga qiyshayib, yengil bosim bilan yozilgan bo‘lsa, bu hissiy beqarorlik va fobiyalarga moyillikdan dalolat beradi. Xat faqat barqaror xarakter xususiyatlarini ko‘rsatadi. Bular uzoq vaqt davomida, ehtimol, bolalikdan shaxsiyatga xosdir. Oiladagi doimiy janjallar, ota-onalar bilan uysiz qolish, nosog‘lom munosabat, jarohatlar va bolalikning boshqa salbiy taassurotlari uzoq vaqt davomida xotirada qoladi. Bu psixikaga ta’sir qiladi, xatti-harakatlarda mustahkamlanadi va tashqi tomondan u o‘zini yozish uslubida namoyon qiladi, uni qo‘l yozuvi psixologiyasi deb atash mumkin. Biror kishi doimiy ravishda (kimdir

yoki biror narsadan) qo‘rqsa, bu yozuv uslubida namoyon bo‘ladi. Qo‘l yozuvi noaniq va notekis tebranish bilan yoziladi. Bunday tez yozish zaif xarakterli odamlarga xosdir.

Juda kichik harflar va so‘zlar orasidagi masofa qisqa bo‘lishi ruhiy qo‘rquvni ko‘rsatadi, ya’ni ular ruhiy fobiyalariga qattiq bog‘langan bo‘ladi. Ular doimo shubhada bo‘lishadi va hayotda ma’lum bir pozitsiyani rivojlantirishga imkon bermaydilar. Bunday odam insonlardan qo‘rqadi, muloqotdan qochadi, tanho turmush tarziga moyil bo‘ladi, bu ruhiy kasallik (autizm) ning belgisi bo‘lishi mumkin. Aksincha, harflar va ular orasidagi masofaning katta bo‘lishi o‘ziga ishonchi yuqoriligi va ruhiyatida qo‘rquv bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

“Kalibrli” matn fikrini qanday ifoda etishni biladigan, o‘z fikrini tinglashga majbur qiladigan o‘ziga ishongan odamga xosdir.

Har bir inson faqat o‘ziga xos yozish uslubiga ega. Xat yozish uslubini sinchkovlik bilan o‘rganish natijasida grafologlar odamning xarakteri, fe‘l-atvori, tashqi ko‘rinishi va hatto ish turi qo‘l yozuviga qanday ta’sir qilishini ko‘rsatadigan ma’lum belgilarlarni aniqlandi, natijada grafologiya umuman soxta fan emasligiga ishonch hosil qilindi. Yozma grafikani sinchiklab o‘rganish (harflarning o‘lchami, ular orasidagi bo‘limning kengligi, nishab, bosim, matnning noqulayligi yoki uyg‘unligi) shaxsning aniq psixologik tavsifini berishga imkon beradi.

Grafologiya amaliy psixologiyada juda katta talabga ega. U psixologik tadqiqot usullariga asoslangan fan, ammo grafolog kelajakni bashorat qila olmaydi. Qo‘l yozuvi orqali odamning ayni shu davrdagi psixofizik holatini aniqlash mumkin. Bu “miyamizning qog‘ozdagi aksi” sifatida psixologlarga shaxsning tabiatini aniqroq aniqlashga yordam beradi.

Hozirgi vaqtda qo‘l yozuvi vazifasi: yozuvni takrorlaydigan organlarning funktsiyalari va ushbu funktsiyalarning natijasi – qo‘l yozuvi o‘rtasidagi bog‘liqlik qonunlarini topish. Grafologiya ma’lumotlarini qo‘llashning ikkinchi, bir xil darajada muhim sohasi - bu *hujjatlarning sud ekspertizasi sohasi*: ma’lum bir shaxsning u yoki bu hujjatga aloqadorligini topish, yozish paytida muallifning ichki holatini aniqlash va iloji bo‘lsa, yozuvchining turli xil jismoniy va aqliy xususiyatlarini aniqlash.

Sud-tibbiy yo‘nalish – bu ham qo‘l yozuvi, ya’ni sud qo‘lyozma ekspertizasi muammolarini hal qilish uchun dastxatlarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi va matnning muallifini, imzoning haqiqiylikini va boshqalarni aniqlashga yordam beradi.

Grafologiya fani sud ekspertizasida inson shaxsini aniqlashga, qiyosiy tahlil yordamida yozuv xuddi o‘sha shaxsga tegishli yoki tegishi emasligini topishga yordam beradi. Soxta imzolarni tekshirishga va shu orqali soxtalashtirilgan hujjatlarni aniqlashda juda qo‘l keladi.

Grafologlar qog‘ozdagi “chayqalishlar” shaxsiyatning asosiy xususiyatlarini ochib berishiga va hatto sog‘liq haqida gapirishiga amin bo‘ldilar. Masalan, Parkinson kasalligi kabi asab tizimining bunday patologiyasi qo‘llarning titrashi bilan tavsiflanadi. Bemor intuitiv ravishda ularni saqlashga harakat qiladi va qisman yozadi. Kasallikning kuchayishi bilan qo‘l yozuvi yanada kichikroq bo‘ladi. Altsgeymer kasalligida harflar birma-bir qisqaradi yoki, aksincha, cho‘ziladi.

Qo‘l yozuvi sud-tibbiyot fanining tor bo‘limi bo‘lib, unda qo‘l yozuvi jinoyatning ashyoviy dalili sifatida o‘rganiladi.

Xulosa qilib aytganda, grafologiya tilshunoslikning amaliy tarmog‘i bo‘lib, juda ko‘p yo‘nalishlarning, jumladan, biznes, tibbiyot, psixologiya, pedagogika, lingvistika, sud ekspertizasi va shu kabi bir qancha sohalarning rivojlanishiga, yangi qirraga olib chiqishiga sabab bo‘luvchi jiddiy o‘rganilishi kutilayotgan muhim sohalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Голев Н.Д. Юрислингвистика и лингвоконфликтология (к типологии языковых конфликтов)// Современная филология: актуальные проблемы, теория и практика : сб. мат-ов II межд. науч.конф., 10 –12 сентября 2007 г. / гл. ред. К. В. Анисимов. – Красноярск: Изд-во СтбФУ, 2007. – С. 20–30.
2. Мўйдинов Қ. Ўзбек тили суд нутки лексикаси: Филол.фан. докт ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019–536.
3. Зуев Инсаров Д. М. Душа и личность. - Киев: производство перлита, ЛТД, 1992. - С. 96.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, (2000-2005).
5. Лариса Дрыгваль. Графология: самоанализ по почерку. Москва: Издательство АСТ, 2024. – 272 б. – Экспертный взгляд.
6. Qo‘l yozuvi turlari. Qo‘l yozuvining sud-tibbiy ekspertizasi. maqola. guitararmy.ru
7. Read more at: <https://minikar.ru/uz/testy/grafologiya-grafologicheskaya-ekspertiza-grafologiya-i-praktika/>
8. Xolmatova G. Lingvistik ekspertizada grafologiyaning roli// Scientific Journal Impact Factor ISSN 2181-1784 VOL 1, ISSUE 3, 2021
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Tom 5. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.

ANTROPONIMLARDA MILLIY-MADANIY KODNING AKS ETISHI

Melibayeva Sohiba

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU doktoranti

melibayevasohiba1893@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243816>

Annotatsiya. Ushbu maqolada antroponimlarning milliy-madaniy kod masalasi, xususan antroponimlarda milliy-madaniy kodning aks etishi haqida ma’lumotlar berilgan. O‘zbek antroponimlarining milliy-madaniy kod sifatida shakllanish xususiyatlari sanab o‘tiladi. O‘zbek antroponimlari milliy madaniyat nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: antroponim, milliy-madaniy kod, miliy madaniyat, motiv, tarixiylik, diniy ta’sir, ko‘pmillatlilik.

Zamonaviy tilshunoslar tillarni o‘rganish nafaqat tilshunoslikning o‘zi, balki tilshunoslik bilan bog‘liq bo‘lgan tegishli fanlarni ham o‘rganishni talab qilishini yaxshi tushunishadi. Xususan, til, madaniyat va boshqa fanlarning o‘zaro ta’siri masalalari tilshunoslar, folklorshunoslar, psixologlar, siyosatshunoslar, estetikashunoslar va madaniyatshunoslar tomonidan o‘rganish obyekti hisoblanadi.

So‘nggi yillarda fanlararo ularning yangi sohalari rivojlanib, antroponimlar ham olimlar va tadqiqotchilarning diqqat markazida turibdi.

Antroponimlar o‘zlari biriktirilgan obyektni unga o‘xshash ko‘plab obyektlardan ajratish uchun ishlatiladigan shaxsiy nomlar makonining yadrosini tashkil qiladi. Antroponimlar shaxsiy ism, otasining ismi, familiyasi, taxallusi, kriptonim, laqabi, andronimi, ginekonimi, patronimi kabi sinflarga bo‘linadi [4: 59].

E. S. Kubrikova ta’kidlashicha, ijtimoiy tuzilishda o‘z nomlarining o‘ziga xos xususiyatini o‘rganish odamlarni ushbu antroponimlar madaniy dominant omil deb hisoblanishini va milliy madaniy elementlar sifatida ishlatilishini tan olishga majbur qiladi. Shuning uchun u ma’lum bir etnik mansublikning o‘ziga xos xususiyatlarini, ya’ni lingvistik shaxsning o‘ziga xos turlarini ochib berishi mumkin [3:74].

Antroponimlar milliy madaniy koddir. Dunyodagi turli tillardagi antroponimlar o‘zlarining milliy xususiyatlariga ega, o‘z millatlari uchun noyob ma’lumotlarni yetkazishadi. E. M. Vereshchagin va V. G. Kostomarovning fikriga ko‘ra, barcha shaxsiy nomlar, shu jumladan shaxsiy ismlar, qaysi tilda taqdim etilishidan qat’iy nazar, yorqin etnik-madaniy semantikaga ega, chunki ularning guruh va shaxsiy ma’nosi to‘g‘ridan to‘g‘ri ushbu tilda so‘zlashadigan odamlar tarixi va madaniyatidan kelib chiqadi [1:103]. V. N. Telia esa shunday fikrda: “Til - bu etnos, xalq, millat mentalitetini shakllantirishda ishtirok etadi [6:13].

S. I. Vlastov va S. P. Florin barcha shaxsiy nomlar, ayniqsa, antroponimlarni milliylikni tashuvchilar sifatida ko‘rsatadilar [2:238]. Antroponimlar millatning milliy madaniyati bilan belgilanadi, ular milliy tilning urf-odatlarini va qoidalariga bo‘ysunadilar, odamlarning milliy-madaniy xususiyatlarining o‘zgarishi va rivojlanishini idrok etadilar.

Har bir xalqning o‘ziga xos nomlash an‘analari mavjud bo‘lib, ular antroponimlarning formulalarida, ularning alohida tashuvchiligida va umuman etnik jamoada, nomlash motivlarida, ismning tuzilishida va hokazolarda ifodalanadi.

Antroponimlarning asosiy funksional xususiyatlari insonni nomlash va unga murojaat qilish, shuningdek, shaxsning ijtimoiy hayotdagi ijtimoiy qiymatining nominativ qiymati va xususiyatlarini aks ettirishdir. Har bir xalqning o‘ziga xos nomlash tizimi va urf-odati bor, bu, asosan, antroponimlarning formulasi va shablonida, umumiy xususiyatlarni nomlaydigan individual shaxs va umumiylik, nomlash motivlari, butun etnik jihatdan antroponimlarning tuzilishi va boshqalarda, shuningdek, antroponimlarning joylashishi va tartibida aks etadi.

Antroponimlardagi milliy-madaniy kod turli tillardagi shaxsiy ismlarning o‘ziga xos xususiyatlariga ega ekanligini va ma‘lum bir millat uchun noyob ma‘lumotlarni yetkazishini anglatadi. Antroponimlarda milliy-madaniy kodning namoyon bo‘lishiga ba‘zi misollar: masalan, o‘zbek xalqi madaniyatida jamiyatning ahamiyati ta‘kidlangan, shuning uchun insonlarning to‘liq nomlanishida oila familiyasi birinchi bo‘lib, shaxs va shaxsni ifodalovchi ism familiyadan keyin qo‘yiladi. Shaxsning ismidan keyin esa, ota ismi keladi. Rus madaniyatida, aksincha, o‘z-o‘zini hurmat qilish va individuallik ta‘kidlangan, shuning uchun ism odatda familiyadan oldin qo‘yiladi.

O‘zbek xalqi kishi nomlarining to‘liq antroponimik formulasi uch qismli tuzilishdir: familiyasi + ism + otasining ismi. Masalan, Karimov Normurod Shonazar/ovich /o‘g‘li. Rus xalqi antroponimiyasi esa ism + familiya + ota ism; va muloyim muomala namunasi sifatida: ism + otasining ismi. Masalan: Aleksandr Sergeyevich Pushkin, Aleksey Maksimovich. Antroponimlardagi familiyalar va ismlarning turli tartibi har bir xalqning milliy madaniyatlarini, shuningdek, turli xil guruh va individual munosabatlarni aks ettiradi,

Antroponimlar dunyoning milliy va lingvistik suratining parchalari va ajralmas qismidir. Antroponimlar odamlarni atrof-muhit va umuman ijtimoiy muhit bilan bog‘laydigan eng muhim aloqalardan biridir. Antroponimlar jamiyatdagi har bir inson atrofida butun til hamjamiyati va ushbu xalqning har bir alohida vakili tomonidan baham ko‘riladigan maxsus etnik-madaniy makonni tashkil qiladi.

Antroponimlar ma'lum bir davr xalqining dunyoqarashini, ma'naviy va moddiy sivilizatsiyasini ochib beradi.

V. Tartamella ta'kidlaganidek, ko'plab qadimiy madaniyatlarda nom bu insonning haqiqiy ma'naviy markazi hisoblangan, uning mohiyati ramziy shaklda yashiringan [7: 21-22]. Odamlar ongida mavjud bo'lgan nomlangan tushunchalar va ular bilan bog'liq fikrlar uning fikrlash tarzi va ijtimoiy muhit bilan belgilanadi. Antroponim shaxsning turini ifodalaydi, shuningdek, shaxsning ma'naviy-psixologik tuzilishini belgilaydi. Qadimiy davrdan to hozirgi kunda ham antroponim nom egasining taqdiri bilan bog'liq va kishi ismi uning xatti-harakatlariga va hatto ijtimoiy mavqeiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, deb ishoniladi.

Insoniyatning an'anaviy falsafasi nuqtayi nazaridan, antroponimlar tabiat va totemlarga sig'inishdan kelib chiqadi. Bu nafaqat bo'ri, burgut, arslon, ot, buqa va boshqa totemlar kabi o'zbek familiyalarida, balki o'simliklar va hayvonlar uchun so'zlarni o'z ichiga olgan ismlarda ham aks etadi. Ushbu metaforalar ism egasining xarakterini tasvirlash yoki ism egasiga baraka berish uchun ishlatiladi. Masalan, Bo'ri ismining qo'yilishi o'zbeklarda bo'ri totemi bilan bog'liq. Bugungi kunda ham Bo'riboy, Bo'ritosh, Bo'rixol, Bo'riniso kabi nomlar yangi tug'ilgan chaqaloqqa qo'yiladi. Totemistik qarashlar ta'sirida tishi bilan tug'ilgan bolalarga ham shu ismlar qo'yib kelingan.

Antroponimlar bu xalqning umumiy qiyofasi, milliy xarakteri va psixologik xususiyatlari, shuningdek o'ziga xos dunyoqarashidir. Xalqlarning milliy o'ziga xosligi izi va kodini o'z ichiga olgan milliy antroponim tizimi chuqur tarixiy ildizlarga ega va dunyoning noyob milliy manzarasini o'z ichiga oladi. Shuning uchun antroponimlar aniq milliy-madaniy xususiyatlarga, ya'ni milliy-madaniy kodga ega.

O'zbek antroponimlarida milliy-madaniy kod masalasi, o'zbek xalqining o'ziga xosligini, an'alarini va tarixini aks ettiruvchi muhim jihatlardan biridir. Bu jarayonda antroponimlar orqali milliy mintelitet, madaniy qadriyatlar va tarixiy o'zgarishlar o'z ifodasini topadi. Shunday ekan, o'zbek antroponimlarining milliy-madaniy kod sifatida shakllanishini quyidagi xususiyatlar bilan belgilash mumkin:

1. Tarixiy kontekst: o'zbek antroponimlari ko'pincha tarixiy shaxslar, voqealar yoki an'analarga bog'liqdir. Masalan, ba'zi ismlar tarixiy shaxslar, qahramonlar yoki buyuk mutafakkirlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin;

2. Milliy an'analar: o'zbek xalqi madaniyatida ismlarning ma'nosi va tanlanishi ko'pincha milliy qadriyatlarga asoslanadi. Ismlar ko'pincha ma'lum bir ma'no yoki ramzga ega bo'ladi, bu esa millatning ruhiyatini aks ettiradi;

3. Diniy ta'sir: o'zbek antroponimlarida Islom dini ta'siri, ayniqsa, sezilarli. Ko'plab ismlar diniy kelib chiqishga ega, bu esa o'z navbatida madaniy kodni shakllantiradi.

4. Ko'p millatlilik: O'zbekistonning ko'p millatli jamiyati antroponimlar orqali ham o'z ifodasini topadi. O'zbek ismlariga boshqa millatlarning ismlari bevosita ta'sir ko'rsatadi, bu esa madaniyatlararo aloqalarni ifodalaydi.

5. Yosh avlod va innovatsiya: hozirgi kunda yangi avlod o'z ismlarini tanlashda zamonaviylik va innovatsion yondashuvlarni qo'llamoqda. Bu jarayon milliy-madaniy kodni yangilanishiga olib keladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, antroponimlarida milliy-madaniy kod masalasi, xalqlarning madaniyati, tarixi va an'alarini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon orqali biz nafaqat ma'lum bir xalqning antroponimiyasini, ismlarining ma'nosi va kelib chiqishini, balki ularning jamiyatdagi o'rnini ham anglaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, речеповеденческих тактик и сапиентемы /Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – Москва: Индрик, 2005 – 1040 с. – Текст: непосредственный.
2. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. — Изд. 5-е. — М.: Р. Валент, 2012 — 406 с.
3. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении: монография. М.: Наука, 1978 114 с.
4. Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики. Учебное пособие / Г.Б. Мадиева, В.И. Супрун. – Алматы: Қазақ университеті; Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2015 – 199 с.
5. Рылов Ю.А. Имена собственные в европейских языках. Романская и русская антропонимика. - М.: АСТ: Восток - Запад, 2006 - 311 с.
6. Телия В.Н. Культурная коннотация как способ воплощения культуры в языковой знак / В.Н. Телия // Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М., 1996 – С. 9-21.
7. Tartamella V. Nel cognome del popolo italiano. - Vienne-pierre, 1955

O‘ZBEK TILIDA MA’NAVIYAT KATEGORIYASINING PARADIGMATIK XUSUSIYATLARI

Ibodova Malika Gulmurodovna,
QarDU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243818>

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvistik nuqtayi nazardan ma’naviyat kategoriyasining paradigmatic xususiyatlari tahlil qilinadi. Uning sinonimiya, antonimiya, giponimiya kabi munosabatlardagi o’rni aniqlanib, leksik-semantik jihatlari o’rganiladi. Shuningdek, ma’naviyatning paradigmalararo bog’liqligi, uning ilmiy yo’nalishlardagi talqini, morfologik, sintaktik va uslubiy jihatlari tahlil qilinib, ijtimoiy va madaniy kontekstdagi qo’llanilishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: ma’naviyat, ilmiy paradigma, leksik-semantik birlik, sinonimiya, antonimiya, giponimiya, funktsionallik.

Ma’naviyat – bu insonning xulq-atvori, ichki olami, axloqiy qadriyatlari, ma’rifati va ruhiy kamoloti bilan bog’liq tushuncha. U shaxsning bilim va madaniyati, vatanparvarligi, ezgulik va adolatga intilishi kabi jihatlarni o’z ichiga oladi. Jahonda shaxs ma’naviy sifatleri va uning jamiyat taraqqiyotidagi o’rni masalasini aniqlash hamda ma’naviy-ma’rifiy leksikaning lisoniy tabiatini ochib berish bo’yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu borada, jumladan, «ma’naviyat», «g’oya» tushunchalarini ifodalovchi birliklarning semantik munosabatlari tiklash, bu semantik munosabatlarni hosil qiluvchi unsurlarni aniqlash, atov birliklarining semantik va paradigmatic munosabatlari asosida yotuvchi lisoniy ziddiyatlarini lison va nutq dixotomiyasi tamoyillari asosida tavsiflash va bu sohada mavjud nazariy qarashlarni takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda [2:4b].

O’z navbatida ma’naviyat tushunchasi madaniy, ruhiy, ma’rifiy, ilmiy ma’nolar bog’liqligida tahlil qilinadi:

1. Axloqiy-ma’rifiy ma’no – insonning axloqiy pokligi, tarbiyasi va odobi bilan bog’liq tushuncha. Misol: Oliy ma’naviyatga ega inson har doim ezgulikni tanlaydi.

2. Ilmiy-ma’rifiy ma’no – insonning tafakkuri va bilim darajasiga bog’liq hisoblanadi. Misol: Ma’naviyat va ma’rifat bir-birini to’ldiruvchi tushunchalardir.

3. Ruhiy-ma’naviy ma’no – insonning ichki olami, vijdoni va ruhiyati. Misol: Insonning ma’naviy dunyosi boy bo’lsa, hayotga qarashi ham ijobiy bo’ladi.

4. Madaniy ma’no – millat va jamiyatning madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Misol: Milliy ma’naviyat har bir xalqning o’ziga xos madaniyatini belgilaydi.

Ma’naviyat ilmiy paradigmalarining turli yondashuvlari doirasida turlicha talqin qilinadi. Paradigma – bu ilmiy hamjamiyat tomonidan qabul qilingan nazariy asoslar va uslublar majmuasi hisoblanadi. Paradigma [yunon. paradeigma, “namuna”] – “Grammatikada turlanish yoki tuslanish namunasi bo’lib xizmat qiladigan so’z; ritorikada – tarixdan olingan va taqqoslash maqsadida keltirilgan misol” [Brokgauz, Yefron, 1899-1902] Paradigma atamasining ishlatilishi bilan bog’liq yana bir holatni

St. Tulmin ko‘rsatib o‘tadi: “Ilmiy inqiloblar klassik nazariyasining asosiy paradoksi quyidagicha: u turli paradigmalarni qo‘llab-quvvatlovchilar o‘rtasida o‘zaro tushunmovchilik muqarrarligini nazarda tutadi. Paradigmalarni yoki mutlaq farazlar to‘plamini yagona va bo‘linmas sifatida ko‘rib chiqayotganimizda, bu xulosadan qochib bo‘lmaydi” [Тулмин, 1972/84:134].

Ma‘naviyatning paradigmatic bog‘liqligi deganda, uning turli ilmiy yo‘nalishlardagi talqini tushuniladi:

1. Sotsiologik paradigmalar va ma‘naviyat.

Sotsiologiyada ma‘naviyat jamiyatning qadriyat tizimi sifatida ko‘rib chiqiladi:

Funksionalistik paradigma [E. Dyurkgeym] – Ma‘naviyat ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlaydigan qadriyat va normalar tizimi sifatida talqin qilinadi.

Simvolik interaktsionizm [J. Mid] – Ma‘naviyat odamlar o‘rtasidagi muloqot, ramzlar va ijtimoiy munosabatlar orqali shakllanadi.

2. Psixologik paradigmalar va ma‘naviyat.

Psixologiyada ma‘naviyat inson ongining tarkibiy qismi bo‘lib, uning axloqiy qarashlari va o‘zini anglash jarayoni bilan bog‘lanadi:

Psixoanalitik paradigma [Z. Freyd] – Ma‘naviyat insonning ongsiz jarayonlari va Superego [yuqori men] orqali shakllanadi.

Gumanistik paradigma [A. Maslou, K. Rojers] – Ma‘naviyat insonning o‘zini anglash va shaxsiy kamolot sari intilishining bir qismi.

Kognitiv paradigma [J. Piajey] – Ma‘naviyat inson tafakkuri va axloqiy rivojlanishi bilan bog‘liq.

3. Ma‘naviyatning zamonaviy paradigmalari.

Hozirgi kunda ma‘naviyat quyidagi zamonaviy paradigmalar bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda:

Axborot paradigmasi – Raqamli dunyoda ma‘naviyatning shakllanishi, internet va ijtimoiy tarmoqlarning ta‘siri.

Globalizatsiya paradigmasi – Ma‘naviyatning milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan o‘zaro ta‘siri.

Ekologik paradigma – Ma‘naviyatning tabiatni asrash va barqaror rivojlanish bilan bog‘liqligi.

Ma‘naviyat so‘zi bilan bog‘liq paradigmatic qator quyidagi jihatlar bo‘yicha o‘rganiladi:

Sinonimik qator: Ma‘naviyat kategoriyasi bilan bog‘liq sinonimik qator quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1. Axloqiy va ruhiy tushunchalar asosida.

Ma‘naviyat, axloq, ma‘rifat, ruhiyat, tafakkur, tarbiyat, adab, iymon, taqvo.

2. Bilim va ong bilan bog‘liq.

Ma‘rifat, ilm, donishmandlik, fazilat, hikmat, zakovat, idrok, ong.

Antonimik qator:

1. Axloqiy va ruhiy tushunchalar asosida.

Ma'naviyat↔ma'naviyatsizlik, axloq↔axloqsizlik, ma'rifat↔johillik, ruhiyat↔ruhsizlik, tafakkur↔nodonlik, tarbiyat↔tarbiyasizlik, adab↔beboshliq, iymon↔iymonsizlik, taqvo↔gunohkorlik.

2. Bilim va ong bilan bog'liq.

Ilm↔johillik, donishmandlik↔aqlsizlik, hikmat↔ahmoqlik, zakovat↔fahmsizlik, idrok↔tushunmaslik, ong↔ongsizlik.

Giponim va giperonim munosabatlari:

Giperonim [umumiy tushuncha] – keng qamrovli, yirik kategoriya bo'lib, ma'lum bir tushunchalar guruhini o'z ichiga oladi. Giponim [xususiy tushuncha] – giperonim tarkibiga kiruvchi, uning aniqroq va tor doiradagi turlarini ifodalovchi tushunchalar.

1. Ma'naviyatning giperonim munosabatlari. Ma'naviyat umumiy [giperonim] tushuncha bo'lib, quyidagi yirik kategoriyalar bilan bog'liq:

Madaniyat – ma'naviyat madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tizimiga kiradi.

Axloq – ma'naviyat axloqiy me'yorlar va qadriyatlar majmuasi sifatida ko'riladi.

Ruhiyat – insonning ichki dunyosi va ma'naviy kechinmalari bilan bog'liq.

Falsafa – ma'naviyat inson va jamiyat hayoti haqidagi falsafiy qarashlar tizimida shakllanadi.

Dunyoqarash – ma'naviyat insonning dunyoni anglash usuli sifatida talqin qilinadi.

2. Ma'naviyatning giponim munosabatlari. Ma'naviyat tarkibiga kiruvchi [giponim] tushunchalar quyidagilar bo'lishi mumkin:

- Axloqiy fazilatlar:

Halollik, vijdon, adolat, sadoqat, omonatdorlik, mehribonlik.

- Ma'rifiy tushunchalar:

Ilm, bilim, tafakkur, donishmandlik, tafsir.

- Ruhiy holatlar:

Taqvo, hushyorlik, ruhiy uyg'unlik, tafakkur chuqurligi.

Ma'naviyat kategoriyasining sintaktik va uslubiy jihatlari tilshunoslik va matnshunoslik doirasida muhim ahamiyatga ega. Ushbu kategoriya jamiyatning axloqiy, madaniy, diniy va falsafiy qarashlari bilan bog'liq bo'lib, u til vositalari orqali ifodalanadi.

1. Sintaktik jihatlar: Ma'naviyatga oid tushunchalar sintaktik jihatdan quyidagicha namoyon bo'lishi mumkin:

Murakkab gaplar: Ma'naviy qadriyatlar ko'pincha murakkab gaplar vositasida ifodalanadi. Bu fikrning chuqurligi va falsafiylik darajasini oshiradi. Masalan:

“Odobli bo‘lish insonning ichki dunyosining go‘zalligidan dalolat beradi, chunki ma‘naviyat yurakdan keladi”.

- Ergash gaplar: Axloqiy-me‘yoriy tushunchalarni tushuntirish uchun ko‘pincha sabab, natija yoki izohlovchi ergash gaplar qo‘llanadi. Masalan: “Kimki halol yo‘ldan yursa, u hayotda baxtga erishadi”.

- Uyushiq bo‘laklar: Ma‘naviy-axloqiy tushunchalarni sanash yoki ta‘riflashda ishlatiladi. Masalan: “Halollik, adolat, insonparvarlik va sadoqat – har bir jamiyatning ma‘naviy tayanchidir.”

2. Uslubiy jihatlar

Ma‘naviyat kategoriyasiga oid nutqning uslubiy jihatlarini quyidagicha bo‘lishi mumkin:

Badiiy uslub: Adabiy asarlarda ma‘naviy tushunchalar ko‘pincha badiiy tasvir vositalari – metafora, allegoriya, epitet va taqqoslashlar orqali beriladi. Masalan: “Ilm – ma‘naviyatning quyoshi, u qalbni yoritadi”.

Ilmiy uslub: Ma‘naviyat haqida ilmiy maqolalar va tadqiqotlarda tushunchalar aniq va lo‘nda bayon qilinadi. Masalan: “Ma‘naviyat – bu insonning axloqiy va intellektual rivojlanishini ifodalovchi muhim kategoriya hisoblanadi”.

Rasmiy uslub: Ma‘naviy-me‘yoriy tushunchalar hujjatlarda, qonunlarda rasmiy tilda aniq va tushunarli bayon qilinadi. Masalan: “Yoshlar ma‘naviyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir”.

Publitsistik uslub: Ma‘naviyatga oid mavzular ommaviy axborot vositalarida ta‘sirchan, hissiyot uyg‘otuvchi nutq shaklida ifodalanadi. Masalan: “Bugungi kunda bizga nafaqat texnik taraqqiyot, balki ma‘naviy kamolot ham zarur!”

Xulosa qilib aytish mumkinki, o‘zbek tilidagi ma‘naviyat kategoriyasi nafaqat lingvistik, balki madaniy-milliy o‘ziga xoslikni ham aks ettirib, xalqning tarixi, falsafasi va dunyoqarashi bilan bog‘liq holda shakllangan. Shu sababli, uning paradigmatic xususiyatlarini o‘rganish, jamiyat rivoji va ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ma‘naviyat tushunchasi ko‘p qirrali, dinamik va kontekstga bog‘liq bo‘lgan ilmiy kategoriya bo‘lib, uni chuqur tadqiq qilish tilshunoslik, falsafa, sotsiologiya va psixologiya fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alimov, R. [2020]. Paradigma va tafakkur rivoji. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Tojiyeva G.N.[2021] O‘zbek tilini til va ma‘naviyat mushtarakligi tamoyili asosida tadqiq qilish masalalari. Qarshi.
3. Sodiqov, A. [2004]. Ma‘naviyat va milliy g‘oya. Toshkent: Sharq.
4. Xabermas, Y. [1991]. Ma‘naviyat va ijtimoiy paradigma. Toshkent: O‘zbekiston.
5. Yo‘ldoshev, M. [2018]. Ma‘naviyat falsafasi. Toshkent: Ma‘naviyat.
6. Zimmitskiy, A. [2002]. Ma‘naviyat va psixologiya. Toshkent: Fan.

SIYOSIY MATN VA SIYOSIY TIL TUSHUNCHALARINING LINGVISTIK TAVSIFI

Ismatova Shaxnoza Axror qizi,
Qarshi davlat universiteti doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243820>

Annotatsiya: Ushbu maqolada siyosiy matn va siyosiy til tushunchalarining lingvistik tavsifi yoritiladi. Siyosiy matnning tarkibiy tuzilishi, leksik-semantik va sintaktik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, siyosiy tilning lingvistik va stilistik xususiyatlari, uning ritorik hamda manipulyativ vositalari haqida fikr yuritiladi. Tadqiqot natijasida siyosiy matn va siyosiy tilning umumiy hamda farqli jihatlari aniqlanadi va ularning kommunikativ ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: siyosiy matn, siyosiy til, lingvistik tavsif, leksik-semantik xususiyatlar, sintaktik tuzilma, ritorik vositalar, manipulyativ usullar, kommunikativ ahamiyat.

Siyosiy kommunikatsiya insoniyat jamiyatida muhim rol o'ynaydi. Siyosiy terminlar siyosat va hokimiyatning muhim vositasi sifatida nafaqat voqelikni aks ettiradi, balki uni axborot ta'siri orqali shakllantiradi. Siyosiy terminlar siyosiy axborot uzatilishini, fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy ideallari, me'yorlari va qadriyatlarini, shuningdek siyosiy e'tiqodlarini shakllantirishni ta'minlaydi. Siyosat esa, o'z navbatida, til rivojlanishi va til munosabatlarining samarali omili sifatida xizmat qiladi. Siyosiy qarashlarni ifodalash, ijtimoiy guruhlar va ommani boshqarish hamda davlat siyosatini shakllantirish jarayonida siyosiy matn va siyosiy til asosiy vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Siyosiy matn rasmiy hujjatlar, bayonotlar, ma'ruzalar, qonunlar va boshqa turli janrdagi nutqiy materiallarni o'z ichiga oladi. Siyosiy til esa ushbu matnlarning lingvistik ifodalash vositalarini belgilab beradigan kommunikativ tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Siyosiy matn va siyosiy til o'zining lingvistik tuzilishi, leksik-semantik xususiyatlari, sintaktik tuzilishi hamda stilistik o'ziga xosliklari bilan ajralib turadi. Ularning lingvistik tavsifini o'rganish siyosiy kommunikatsiyaning samaradorligini oshirish, siyosiy diskursdagi til vositalarining ta'sirini aniqlash hamda ularning pragmatik jihatlari tahlil qilish imkonini beradi.

Siyosiy lingvistikaga oid tadqiqotlar, asosan, siyosiy til, siyosiy matnlar va siyosiy muhokama kabi materiallarni o'rganishga asoslangan bo'lib, bu sohadagi ilmiy izlanishlar hozirgi kunga qadar yagona nazariy asos, metodologiya va terminologiya shakllanishiga imkon bermagan. Biroq, siyosiy lingvistikada tushunchaviy va terminologik minimum shakllanib, bu soha uchun zarur bo'lgan asosiy atamalar va tushunchalar aniq belgilangan. Siyosiy lingvistika asoslarini tizimli bayon qilishning hozirgi bosqichdagi qiyinchiliklari, bu sohadagi ilmiy ishlarning davomiy rivojlanishini taqozo etmoqda.

Siyosat tili yoki siyosiy tilning o‘ziga xosligi shundan iboratki, u siyosatni amalga oshirish va siyosiy maqsadlarga erishish vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu jihatidan, siyosat tili yuridik, ilmiy, falsafiy, tibbiyot va boshqa funktsional tildan farq qiladi. Biroq, siyosat tili umumiy til lug‘at tarkibi va tilning boshqa barcha qismlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Siyosat tili tibbiyot, texnika yoki huquq tili kabi aniq ajralib turmaydi, shuningdek, siyosat tili va umumiy til lug‘at tarkibi o‘rtasida doimiy o‘zaro almashuv yuz beradi. Siyosiy atamalar, so‘zlar va iboralar umumiy til lug‘at tarkibiga kirib, uning boyligiga aylanadi; aksincha, umumiy til lug‘at tarkibidagi ba’zi so‘zlar va iboralar siyosat tili tarkibiga o‘tadi.

Shu tariqa, siyosiy atamalar o‘zining terminologik xususiyatlarini yo‘qotishi mumkin, umumiy til lug‘at tarkibidagi so‘zlarga esa siyosiy ma’nolar beriladi. V. Shmidtning ta’kidlashicha, “yuqorida keltirilgan qarama-qarshi tendentsiyalar natijasida siyosiy til va umumiy til omonimlarining birgalikda mavjud bo‘lishi yuzaga keladi”. Siyosiy tilning o‘ziga xos xususiyatlarini yana quyidagi jihatlar bilan izohlash mumkin: birinchidan, siyosat jamiyatning turli sohalari va darajalari bilan o‘zaro munosabatga kirishadi, bu esa ko‘pincha bevosita siyosatga taalluqli bo‘lgan boshqa sohalarga nisbatan ko‘proq yuzaga keladi.

Siyosat tili jamiyatning barcha qatlamlariga mo‘ljallangan bo‘lib, siyosiy jarayonlar butun aholini qamrab oladi. Siyosat tilining o‘ziga xosligi shundaki, u siyosiy kurash, munozaralar, o‘z yo‘lini ishonchli tarzda ko‘rsatish va boshqa shu kabi holatlarda qo‘llaniladi. Bundan tashqari, siyosat tilining eng muhim xususiyatlaridan biri – uning kimga yo‘naltirilganligi va uni ishontirishga qaratilganligidir.

Siyosat tashqi va ichki siyosatga bo‘linadi, ichki siyosat esa bir qator bo‘limlarga, masalan, iqtisodiy siyosat, madaniy siyosat, ta’lim sohasidagi siyosat va boshqalarga ajratiladi. Shu bilan birga, siyosat tilining negizida, uning terminologiyasida quyidagi asosiy elementlar yotadi: a) barcha siyosat [ham ichki, ham tashqi siyosat] uchun umumiy bo‘lgan atamalar; b) tashqi va ichki siyosatga mansub alohida atamalar. Ichki siyosat o‘z navbatida turli tarmoqlarga bo‘linadi, shuning uchun, bu yerda ham, ichki siyosatga xos umumiy atamalar bilan birga, faqat bitta tarmoqqa xos atamalar ham ajratiladi.

Siyosat tili, shuningdek, jamiyatning turli sohalari va aholining turli qatlamlaridan o‘zlashtirilgan leksikani o‘z ichiga oladi. Ushbu leksika targ‘ibot va siyosiy tadbirlar mohiyatini izohlash, ommaga tanilish va jamoatchilik bilan aloqalarni mustahkamlash maqsadida qo‘llaniladi. Siyosiy tilning milliy til tarkibida alohida belgilar quyi tizimi sifatida mavjudligi masalasi ilmiy nuqtai nazarda

munozarali hisoblanadi. Ba'zi olimlar siyosiy kommunikatsiyaning rus tilining mutlaqo maxsus variantida sodir bo'lishini va uni aynan "siyosiy til" deb atash kerakligini ta'kidlaydilar. Biroq, qarama-qarshi nuqtayi nazarga ega bo'lgan tadqiqotchilar siyosiy kommunikatsiyaning o'ziga xos til xususiyatlarini kam ahamiyatli va kam sonli deb hisoblaydilar, ular rus tilining grammatik va leksik me'yorlaridan chetga chiqmaydi.

Shu bilan birga, ilmiy nutq, rasmiy ish nutqi yoki kundalik so'zlashuvdagi o'ziga xos xususiyatlar siyosiy nutqdagilaridan kam emasligi ma'lum. Shunday qilib, "siyosiy til" atamasi, ilgari tilshunoslar tomonidan ishlatilgan "rasmiy ish tili", "nutqiy til" yoki "ilmiy til" atamalari bilan bir xil ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Buning natijasida, siyosiy til maxsus milliy til deb qaralmaydi, balki milliy rus, ingliz yoki boshqa tilning siyosat sohasiga xos variantidir. So'nggi yillarda, til atamasini noaniq ishlatmaslik maqsadida, ko'plab mutaxassislar "ilmiy nutq" yoki "rasmiy-amaliy nutq"ning o'ziga xos xususiyatlari haqida gapirishni afzal ko'rmoqdalar. Shuning uchun, siyosiy matnlarni tadqiq qilishda ko'pincha siyosiy nutq yoki siyosiy kommunikatsiyaning o'ziga xos jihatlari haqida gapirish afzal ko'riladi [6:256].

Siyosiy tilning yuqori bosqichini rasmiy til tashkil etadi. Ushbu til tashqi siyosiy faoliyatda turli deklaratsiyalar, bayonotlar, memorandumlar, notalar va boshqa hujjatlarning, ichki siyosiy faoliyatda esa siyosiy dasturlar, dekretlar, qarorlar, farmonlar kabi huquqiy hujjatlarning ifodalovchi vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Rasmiy siyosiy til qat'iy tanlab olingan va sinovdan o'tgan atamalardan tashkil topib, hissiy jihatdan betaraf, shuningdek, asosan tinglovchilarning intellektual darajasiga mos ravishda shakllantiriladi.

Siyosiy tilning quyidagi darajasida muloqot tili joylashadi. Uning asosiy vazifasi ishtirokchilar o'rtasida kelishuvga erishish yoki umumiy manfaatlar ta'minlashdir. Diplomatik muloqotlar tili ushbu darajaga mansub bo'lib, nisbatan rasmiy bo'lmagan, atamalarda va shakllanishda esa moslashuvchanlikni o'zida aks ettiradi.

Siyosiy til tuzilmasining yana bir darajasi siyosiy tarbiya tili sifatida qaraladi. Uning asosiy maqsadi me'yoriy tuzilmalarga erishish va fuqarolarda siyosiy yondashuvlarni shakllantirishdir. Ushbu til hissiylik, ifodalilik, moslashuvchanlik va dalil-isbotlarga tayanishi bilan ajralib turadi. Siyosiy tarbiya tili ta'lim sohasida va ommaviy kommunikatsiya vositalarida keng qo'llaniladi.

Siyosat tili tuzilmasining eng past darajasini siyosiy targ'ibot tili tashkil etadi. Bu til siyosiy nutqlar, partiyalarning fikr va baholarini o'zgartirish yoki aksincha, ularni mustahkamlash maqsadida targ'ibot jarayonlarida foydalaniladi. Siyosiy targ'ibot tili ko'p jihatdan siyosiy tarbiya tiliga o'xshash bo'lsa-da, u yanada kamroq

moslashuvchan va dalillarga to‘la bo‘lmaydi. Ushbu tilda maxsus siyosiy atamalar deyarli ishlatilmaydi, aksincha, qochirim, kesatiq, mubolag‘a kabi stilistik vositalar qo‘llaniladi. Siyosiy targ‘ibot tili ayniqsa, saylov kampaniyalarida keng tarqalgan.

Siyosiy matn — bu ma‘noviy aloqa orqali ifodalangan va bir-biri bilan uzviy bog‘langan so‘zlar [jumlar] ketma-ketligidan iborat bo‘lib, uning asosiy xususiyatlari uzviylik va yaxlitlikdir. Siyosiy matn turli janrlarga mansub bo‘lishi mumkin: u og‘zaki shaklda [masalan, miting yoki parlament munozaralaridagi chiqishlar, partiya qurultoyidagi ma‘ruzalar, siyosiy yetakchining teleko‘rsatuvlardagi nutqlari va boshqalar] va yozma shaklda [gazetadagi bosh maqolalar yoki tahliliy maqolalar, varaqalar, siyosiy partiya dasturlari va boshqa hujjatlar] bo‘lishi mumkin.

Siyosiy matnlarni tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganishda, dastlab, prezidentlarning siyosiy mafkurasini uning nutqi va asarlarida qanday vositalar orqali aks etishi hamda uning so‘z tanlash mahorati tadqiqiga e‘tibor qaratilgan. Siyosiy nutq va matnlar tadqiqi bo‘yicha dastlabki nazariy qarashlar M.V.Gavrilova, Yu.S.Vashtalova, A.Yu.Mironina, O.N.Parshina, O.A.Guseva, V.Apanasik, O.V.Altman, E.V.Gorina, Y.S.Alishvalarning nomzodlik ishlarida mavjud. Ushbu tadqiqotlar doirasida prezidentlar siyosiy lingvist sifatida tahlil qilinib, ularning nutq jamlanmalarining psixolingvistik, pragmalolingvistik va lingvomadaniy jihatlari ko‘rib chiqilgan. Siyosiy matnning filologik tahlilida ijtimoiy-siyosiy leksemalarning semantikasi, shuningdek, semantik markaz tushunchasining prezident nutqidagi o‘zgaruvchanligi ham alohida e‘tiborga olingan. Masalan, E.I. Sheygal va A.M. Pogorelko XX-XXI asrlarda Amerika va Rossiya boshqaruv apparatida ishtirok etgan prezidentlarning nutqlarida milliy o‘ziga xoslik va siyosiy tushunchalarning mazmunini, shuningdek, undagi yadro vazifasini bajaruvchi leksemalarni tahlil qilish orqali siyosiy matnning leksik tarkibining semantik strukturasi argumentatsiya jarayonidagi asosiy vosita sifatida ko‘rsatilgan.

O‘zbek tilshunosligida siyosiy manbalarni lisoniy tahlil qilish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar hozircha mavjud bo‘lmasa-da, bu sohaning dastlabki bosqichlari leksikografik mazmundagi tadqiqotlar shaklida namoyon bo‘lgan. Xususan, H. Dadaboyev, A. Madvaliyev, N. Mahkamov, Sh. Ko‘chimov va Z. Mirahmedovalar tomonidan tuzilgan "Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug‘ati", shuningdek, Z. Isoqova va A. To‘raxo‘jayevaning nomzodlik dissertatsiyalari bu sohadagi ilk ilmiy ishlar sifatida alohida e‘tiborga loyiqdir.

Siyosiy matnlar kundalik hayotimizda turli axborot manbalaridan doimiy ravishda tarqatilib, bizni har tomonlama o‘rab turadi. Biz ro‘znoma, jurnal va

yangiliklar saytlarini o‘qish, televizor ko‘rish va radio eshitish orqali turli siyosiy axborotlarni qabul qilamiz. Ommaviy axborot vositalari har kuni mamlakatimiz va boshqa davlatlarning siyosiy hayotidagi muhim voqealarni yoritadi. Siyosiy matnlar qatoriga davlat, partiya va jamoat arboblarning nutqlari, xalqaro va hukumat tashkilotlarining nashrlari, tinchlikni ta’minlash, xalqaro ahvolning keskinligini yumshatish, qurollanishni qisqartirish va milliy ozodlik harakatlariga bag‘ishlangan maqolalar ham kiradi.

Siyosiy matnlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular nafaqat ma’lum bir voqea yoki masala to‘g‘risida axborotni taqdim etadi, balki boshqa turli funksiyalarni ham bajaradi. Siyosiy matn avvalambor, mazkur masala yuzasidan aniq bir nuqtai nazarni ifodalovchi, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta’sir ko‘rsatish maqsadida ishlab chiqilgan bir butunlik sifatida mavjud bo‘ladi [2:8].

Siyosiy matnlar tili ma’lum diplomatik maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan va alohida til belgilariga ega bo‘lgan kontekstni tashkil etadi. Shuning uchun, ushbu turdagi matnlarning filologik tahlilini amalga oshirish tilshunoslik sohasidagi muhim masalalardan biri hisoblanadi. Siyosiy matnlardagi leksemalarning semantik hajmining chuqurligi, nominatsiyasining aniqligi va taqribiyligi semantik tadqiqotlar asosida olinadigan axborot hajmini sezilarli darajada oshiradi [4:275].

Siyosiy nutq va matnlar, siyosiy hokimiyatga xos bo‘lib, boshqaruv maqsadiga yo‘naltirilgan matnlar sifatida, ularning semantik strukturasi tadqiq etish siyosiy matnlarni boshqa matn turlaridan farqlash imkoniyatini yaratadi. Matnning bunday semantik va funksional strukturasi tilshunoslar umumiy ravishda “siyosiy ritorika” deb ataydilar. “Siyosiy ritorika” atamasi faqat siyosiy matnning leksik tarkibiga tegishli bo‘lib, odatda, ijtimoiy-siyosiy terminlar asosida shakllanadi. Bunday siyosiy birliklar mavjudki, ular faqat bog‘liq semantik birliklar asosida siyosiy matnda ifodalangan holda, ijtimoiy-siyosiy tushuncha hamda fikrni aks ettirishga xizmat qiladi. Bu haqida R.Usmonov[5:48] maqolalarining birida Tojikiston siyosatchilari nutqida qo‘llangan birliklarning semantik hamda uslubiy jihatlarini tadqiq etish orqali ma’lum leksik birlik har bir siyosiy mazmundagi nutqiy sharoitda turli semantik strukturaga ega bo‘lishini ta’kidlaydi.

Ko‘rib chiqilayotgan matn turining mazmuniy belgisi shundaki, ularda partiyalar, boshqa jamoat tashkilotlari, davlat hokimiyati organlari, jamoat va davlat yetakchilari hamda faollarining jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy tuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan faoliyatlari aks ettiriladi. Siyosiy matnning xarakterli maqsadi, uning muayyan g‘oyalarni targ‘ib qilish orqali siyosiy vaziyatga ta’sir ko‘rsatish, mamlakat fuqarolariga hissiy ta’sir o‘tkazish va ularni siyosiy harakatlarga

undashdir. Boshqacha aytganda, siyosiy matnlar siyosiy hokimiyatni taqsimlash va undan foydalanish masalalariga bevosita yoki bilvosita yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Ko‘pgina siyosiy matnlarda faktlar va fikrlar bayoni mavjud bo‘lishi mumkin, ammo bu ma’lumotlar adresatni ishontirish uchun dalil bo‘lib xizmat qilishi va oxir-oqibat uning siyosiy pozitsiyasiga ta’sir ko‘rsatishi kerak. Siyosiy matnlarning to‘g‘ri tahlil qilinishi uchun kontekst muhim ahamiyat kasb etadi. Kontekst, tahlil qilish uchun tanlangan birlikni [masalan, so‘zni] o‘z ichiga olgan va bu birlikning ma’nosini aniqlash uchun yetarli bo‘lgan matn parchasidir. Aniqlanayotgan birlikning o‘zi kontekst tarkibiga kirmaydi. Ba’zi hollarda bir jumla kifoya qilishi mumkin, boshqalarda esa matnning kengroq parchasini yoki butun matnni hisobga olish zarur bo‘ladi. Shunga ko‘ra, tor va keng kontekst farqlanadi. Ba’zi mutaxassislar siyosiy kontekst, vaziyatli kontekst va ekstralingvistik kontekst kabi atamalarni keng tushunib ishlatadilar, ammo siyosiy diskurs va siyosiy hikoya kabi atamalarni ishlatish yanada aniqroq va mos keladi.

Xulosa o‘rnida aytish joizki siyosiy matn va siyosiy til o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularning lingvistik tavsifini o‘rganish siyosiy kommunikatsiyaning samaradorligini tushunishga yordam beradi. Siyosiy til manipulyativ va ritorik vositalarga boy bo‘lib, auditoriyaga ta’sir o‘tkazishda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, siyosiy matn va siyosiy tilni tahlil qilish nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va pragmatik jihatdan ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Будаев Э. В., Чудинов А. П. Современная политическая лингвистика. Екатеринбург: УрГПУ, 2006. — 252 с.
2. Siddiqov Z. O‘zbek tilidan xitoy tiliga siyosiy matnlar tarjimasi va siyosiy terminologiyasi. 2022
3. Попова Т. Г. Категория информативной насыщенности юридического дискурса // Профессионально ориентированное обучение иностранному языку и переводу в вузе. Материалы международной конференции. — Москва, 2011. — С. 275. [273-285]
5. Усмонов Р. А. Политический дискурс в языке культуры: содержание и функции // Язык. Словесность. Культура. 2018. Том 8. № 4-5. — С. 48-60
7. Чудинов А. П. Политическая лингвистика: Учеб. пособие / А. П. Чудинов; Изд-ва «Флинта», «Наука». — Москва. 2006. — 31-42 с.
8. Mamatkulova R. So‘z, termin va atama tushunchalari, ularning o‘ziga xos semantik xususiyatlari. 2023

DIALEKTAL USLUB VA DIALEKTIZM TUSHUNCHALARI

Aminova Feruza Anvar qizi,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243822>

Annotatsiya. Ushbu maqolada dialektizm va dialektal uslub tushunchalari, ularning o‘zaro farqlari va o‘xshashliklari tahlil qilingan. Dialektizm – adabiy tilga kirmagan, faqat muayyan hudud yoki shevada ishlatiladigan so‘z va grammatik shakllar bo‘lsa, dialektal uslub – badiiy nutqda shevaga xos til vositalarining tizimli qo‘llanilishi sifatida izohlanadi. Dialektizmlarning lingvistik jihatdan tasnifi va badiiy asarlardagi roli ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, dialektal uslubning qahramon xarakterini ochish, milliy kolorit yaratish va realistik tasvirni kuchaytirishdagi o‘rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Dialektizmlar, uslub, so‘zlashuv uslubi, dialektal uslub, badiiy adabiyot, mahalliy kolorit, sheva, lahja.

Arabcha so‘z bo‘lib, “tartib, usul, yo‘sin, tarz” degan manolarni bildiradi. Poetikaning muhim kategoriyalaridan biri; badiiy asarning u yoki bu tarzda shakli qurilishini belgilovchi umumiy prinsip. U antropologik, ya‘ni ijodkor shaxsi bilan bog‘liq kategoriya sanalib, uning ijodiy individualligini belgilaydi. Uslubda namoyon bo‘luvchi ijodiy individuallik badiiy asarning barcha sathlarida [badiiy asar tuzilishi, poetikasi] birdek ko‘zga tashlanadi. Ya‘ni u badiiy shaklning unsuri emas, unga unga xos xususiyatdir. J.Byuffonning ilmiy muomalada “Uslub – odam” degan fikri ommalashgan. Asar o‘zida ijodkor shaxsini ifodalaydigan, buni uslubda namoyon etadi. Misol uchun, A.Qahhorga xos jumla tuzish, A.Qahhorga xos rivoya, A.Qahhorga xos detallar funkstionalligi, A.Qahhorga xos syujet qurilishi deyilishining boisi shundaki, bularning bari A.Qahhor uslubi bilan izohlanadi.

Uslub faqat ijod jarayoni, konkret ijodkor bilangina emas, ma‘lum darajada adabiy jarayon bilan ham bog‘liq kategoriya. Chunki ijodkor faoliyati muayyan bir davrda, adabiy estetik prinsiplari jihatidan yaqin bo‘lgan guruhlar ichida kechadi, demak, unga xos badiiy asar shaklini belgilovchi prinsiplar bilan boshqa ijodkorlar tayangan prinsiplarda mushtarak jihatlar kuzatilishi tabiiy. Uslubning vazifalari Ijod jarayonida uslub san‘atkorni voqelikni yaxlit idrok etish, hayot materialini yaxlit badiiy sistemaga [kompozitsiya] aylantirishga yo‘naltiradi. Adabiy jarayonga nisbatan olinsa, uslub badiiyatning rivojlanish o‘zanidagi ijodkorni adabiy an‘ana bilan bog‘laydi va shu tariqa, bir tomondan, o‘zida adabiy-badiiy an‘anani tashuvchi, ikkinchi tomondan, uni yangilovchi hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Badiiy asarning keyingi hayoti, ijtimoiy mavjudligi [ontologiyasi] ham uslub bilan belgilanadi.

O‘zbek adabiyotida dialektal uslub degan tushuncha yo‘q, lekin bu asarlar orqali shu tushunchani kiritishga hojat bor. Bu holat asar muallifining shevaga xos

ifoda tanlash, obrazlarning tabiiy va hayotiy chiqishini ta'minlash hamda o'quvchida shevalarimizga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirishda muhim ahamiyatga molikdir. Boshqacha aytganda, dialektal uslub orqali milliy va hududiy mentalitet, va mahalliy madaniyat aks ettiriladi. Dialektal uslub – adabiy asarlarda, xalq og'zaki ijodida yoki badiiy nutqda mintaqaviy shevalarga xos so'z va grammatik shakllardan foydalanish uslubi. Bu uslub odatda quyidagi maqsadlarda ishlatiladi:

- Badiiy tasvir vositasi sifatida – qahramonlarning nutqini jonlantirish, mahalliy kolorit yaratish. Masalan, Cho'lpon, Oybek, O'tkir Hoshimov asarlarida shunday uslub uchraydi.

- Haqiqiy hayotiylikni ifodalash – qahramonlarning mintaqaviy kelib chiqishini ochib berish uchun.

- Folklor va xalqona uslubni aks ettirish – xalq qo'shiqlari, maqollar va rivoyatlarda uchraydi.

Dialektizm va dialektal uslub adabiyot va tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Ular milliy tilning boyligini ko'rsatadi, badiiy asarlarga tabiiylik va milliy xususiyat bag'ishlaydi. Ba'zi yozuvchilar dialektal unsurlarni o'z asarlarida ko'proq ishlatib, mahalliy shevalarning adabiyotga ta'sirini kuchaytiradi.

Dialektizmlar B. Fayzullaev tomonidan 70-yillarda maxsus o'rganilgan, bu ishdan boshqa sanoqli maqolalargina yozilgan. Shunda ham dialektizmlargina o'rganilgan. Muayyan sheva asosida yozilgan asarlar tili to'g'risida esa hozirga qadar tadqiqotlar olib borilmagan. Dialektizmlar — adabiy tildagi dialektlarning o'ziga xos hududiy unsurlari. Dialektizmlarlar tilshunoslikning barcha sohalari [fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis va boshqalar]ga taalluqli. Badiiy ijodda dialektizmlarlar narsa, voqea va hodisaga mahalliy urg'u berish maqsadida qo'llaniladi, bundan tashqari personaj nutqini individuallashtirish uchun foydalaniladi. Biroq, bunday qo'llash tufayli dialektizmlarlar adabiy tilga oid bo'lib qolmaydi. Dialektizmlarlarni qo'llash uslublararo ham cheklangan. Badiiy uslubda ancha keng, publitsistik uslubda qisman qo'llangani holda ilmiy, rasmiy uslublarda deyarli uchramaydi. Ba'zi so'zlar adabiy til va dialektda qullangani holda boshqa dialektda boshqa ma'noni ifodalaydi. Mas, „shoti“, „tovoq“ Farg'ona til shevalarida „narvon“, „lagan“ni bildirsa, adabiy tilda „arava shotisi“ „kosaga o'xshash idish“ni anglatadi. Xorazm shevasiga xos „g'o'ch“ so'zi — „mard“, „botir“; „nishatamiz“ — „nima qilamiz“ degan ma'noni bildiradi. Dialektizmlarlardan o'rinli foydalanish badiiy ijodning, umuman nutqning badiiyligini, uslubning fazilati, ta'sir-chanligini oshiradi.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlaming aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham fonetik dialektizm, morfologik dialektizm va leksik dialektizm turlariga ega bo‘ladi [1:76]. Dialekt so‘zlar keng o‘quvchi uchun mo‘ljallangan yozma matnlarda ishlatilganda badiiy asar tilida alohida rol o‘ynaydigan dialektizmlarga aylanadi. Muallif asarida ular mahalliy xususiyatlarni, shuningdek , ekzotizmlarni qayta yaratadilar va tarixiylik kabi voqelikni real tasvirlash vositalaridan biriga aylanadi. Dialektizmlar muallif nutqidan ko‘ra dialoglarda ko‘proq qo‘llaniladi. Bundan tashqari, ko‘lami bir yoki bir nechta hududda chegaralangan so‘zlardan foydalanish zaruriyat va badiiy maqsadga ko‘ra belgilanishi kerak. Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, leksik va morfologik xususiyatlarning aks etishi dialektizmlar deyiladi [4:531].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki, dialektizm va dialektal uslub o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ular turli tushunchalardir.

T/R	Dialektizmlar	Dialektal uslub
1	Adabiy tilga mansub bo‘lmagan, faqat ma’lum bir hudud yoki shevada ishlatiladigan so‘z va til unsurlari.	Shevaga xos leksik, grammatik, morfologik vositalarning badiiy asar yoki og‘zaki nutqda qo‘llanish uslubi.
2	Dialektizm bu alohida so‘z yoki ibora, grammatik shakl.	Dialektal uslub esa shevalarga xos so‘zlar, iboralar, talaffuz va grammatik shakllarning badiiy nutqda tizimli qo‘llanilishi.
3	Dialektizmlar tilshunoslikda hududiy leksik birliklar sifatida o‘rganiladi. Demak, dialektizm lingvistik hodisa.	Dialektal uslub esa adabiyotshunoslikda matn tahlilida qo‘llaniladi. Dialektal uslub - uslubiy, adabiyotshunoslikka xos hodisa.
4	Dialektizm har qanday nutqda uchraydi.	Dialektal uslub esa badiiy asarlarda, dramatik asarlarda yoki xalq og‘zaki ijodida uchraydi.

Garchi dialektizm va dialektal uslub turli tushunchalar bo‘lsa ham, ular quyidagi jihatlarida o‘xshashdir:

1. Shevalar bilan bog‘liqligi - Ikkalasi ham shevalar va lahjalarga xos bo‘lib, adabiy tildan farqlanadi.
2. Ikkisi ham adabiy til normalaridan chetga chiqadigan til unsurlarini o‘z ichiga oladi.
3. Dialektizmlar hamda dialektal uslub ko‘pincha badiiy asarlarda qahramon nutqini tabiiy va jonli yaratish uchun ishlatiladi.
4. Har ikkisi ham qahramonlarning qaysi hududdan ekanligini ko‘rsatish uchun ishlatiladi.

5. Har ikkisi ham xalq orasida keng tarqalgan bo‘lib, jonli so‘zlashuv nutqida uchraydi. Ammo yuqorida ta’kidlanganidek, o‘zbek tilida ham, o‘zbek adabiyotida ham dialektal uslub degan tushuncha yo‘qligi bois, og‘zaki nutqdagi bu unsurlar so‘zlashuv uslubi tarkibiga kiradi deb qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. - Toshkent: "Navro‘z" 2016-76
2. Boltaboev H. Nasr va uslub. –Toshkent: Fan, 1992.
3. Vinogradov V.V. Stilistika. Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika. – M., 1963. – 259 s.
4. Berdiyeva N. M.Muhammad Do‘st asarlarida dialektizmlar.Scientific Journal Impact Factor [SJIF] 2021: 5.723. 531- b
5. Tojiyev Yo., Hasanova N. va b. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari amaliyoti. – Toshkent, 1994.
6. Solijonov Y. Nutq va uslub. Adabiy-tanqidiy nashr. –Toshkent: «Cho‘lpon», 2002. –B. 32

O‘ZBEK XOTIN-QIZLARI ISMLARIDA O‘ZLASHMA QATLAMNING O‘RNI

Djurayeva Yulduz G‘aybullayevna,

Qarshi davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243826>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek xotin-qizlari antroponimiyasi va unda o‘z qatlam hamda o‘zlashma qatlamga oid ismlar yuzasidan fikr yuritildi. O‘zlashma qatlamga oid o‘zbek xotin-qizlari ismlari va ularning turlari, o‘ziga xos xususiyatlari izohlandi. Fors-tojikcha, arabcha hamda rus, hind, mug‘ul, qadimgi pahlaviy tillaridan o‘zlashgan ismlardan namunalar tahlil qilindi. Shuningdek, qo‘shma so‘z shaklidagi o‘zbekch+fors-tojikcha, o‘zbekcha+arabcha, arabcha+fors-tojikcha tarkibli ismlarning o‘zbek xotin-qizlari ismlari tizimida tutgan o‘rni yuzasidan mulohaza yuritiladi. Bugungi kunda o‘zbek xotin-qizlari ismlari tizimida o‘zlashma qatlamning o‘rni yuzasidan ma’lumotlar berildi.

Kalit so‘zlar: Leksik qatlam, o‘z qatlam, o‘zlashma qatlam, umumturkiy qatlam, antroponim, antroponimiya, antroponimika, xotin-qizlar ismlari, qadimiy turkiy ismlar qatlami, arabcha ismlar, fors-tojikcha ismlar.

O‘zbek tilshunosligida “lug‘aviy qatlam” tushunchasi, uning til leksik sathidagi mohiyati, lug‘aviy qatlamlar tasnifi, lug‘aviy qatlamlarning yuzaga kelishida lisoniy va nolisoniy omillarning o‘rni, lug‘aviy qatlamning unga yondosh hodisalardan farqi va o‘zbek tili leksik sistemasidagi lug‘aviy qatlam tiplari monografik tarzda tadqiq qilingan [1:175].

Atoqli nomshunos olim E.Begmatov o‘zbek tili antroponimiyasi tizimida uchta antroponimik qatlamni ajratadi:

1. Qadimiy turkiy ismlar qatlami.
2. Fors-tojikcha ismlar qatlami.
3. Arabcha ismlar qatlami.

Antroponimlar ham boshqa leksik birliklar singari lug‘aviy boyligimizning muhim qismidir. Antroponimlar, ya’ni kishi ismlari, familiyalari, otaismolari, taxallus va laqablari ham uzoq tarixga ega. Kishi ismlari qadimgi davrlardan beri mavjud bo‘lib, dastlab faqat umumturkiy qatlamga oid so‘zlardan hosil qilingan. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan kishi ismlari ham, asosan, umumturkiy qatlamga oid so‘zlardan hosil qilingan ismlardir. Asarda Qaz – Afrosiyobning qizining ismi, Kumush – cho‘ri qiz ismi,

Har bir xalq ism tanlashda o‘z ona tilining so‘z boyligi, imkoniyatlariga tayangan. Ism tilda mavjud bo‘lgan so‘zlardan yasaladi. Lekin hech bir tilning lug‘aviy boyligi faqat o‘zinikidangina iborat bo‘lib qolmaydi. Muayyan hududda qadimdan qo‘shni bo‘lib yashagan urug‘ va qabilalar, elatlar, xalqlar turli usullarda

o‘zaro munosabatda bo‘lishgan. Siyosiy-iqtisodiy, madaniy-ma’rifiy, diniy-etnik aloqalar bu xalqlarning tillariga ham ta’sir etgan. Bir tildan ikkinchi tilga so‘zlarning, atoqli otlarning kirib kelishi va o‘zlashishi odatdagi hol bo‘lgan [2:596]. Shu boisdan ham hozirgi o‘zbek tilidagi xotin-qizlar ismlarining katta qismini o‘zlashma ismlar tashkil etadi. [Dilbar, Gulnoz, – fors-tojikcha; Anvara, Komila – arabcha]. Atoqli nomshunos olim E. Begmatov bu holatni quyidagicha izohlaydi: O‘zbek tiliga o‘zga tillardan oddiy so‘zlarga emas, balki atoqli otlar ham kirib keldi. Hozirgi o‘zbek tilidagi bir qancha ismlar asli arabcha yoki forsha, qisman mo‘g‘ulcha nomlardir [2:601]. O‘zlashma ismlarning ba’zilari tilimizga ism sifatida kirib kelgan bo‘lsa, ayrimlari dastlab apellyativ leksika sifatida o‘zlashgan va keyin undan kishi ismlari yaratilgan. Arablar istilosidan keyin boshqa sohalar kabi kishi ismlari tarkibida ham arabcha ismlar paydo bo‘la boshladi. Islom dini bilan birgalikda ko‘plab arabiy ismlar ham kirib keldi. O‘zga tillardan so‘zlarning o‘zlashishi ko‘pgina sohalar singari o‘zbek antroponimiyasini ham chetlab o‘tmadi. Ayniqsa, turli istilolar natijasida, jamiyatning rivojlanish, o‘zgarish davrida so‘z o‘zlashtirish avjiga chiqdi. Dastlab arablar istilosi, so‘ng mo‘g‘ullar bosqini xalqimiz tarixida o‘chmas iz qoldirdi. Bunday jarayonlar xalqlar o‘rtasida o‘zaro madaniy aloqalar shakllandi. Natijada, bir millatdan boshqa millatga turli so‘zlar, urf-odatlar va, hattoki, ismlar ham kirib keldi. Ayniqsa, arablar istilosi va undan keying davrlarda islom dini, islom tili – arab tili, islom madaniyati va ma’rifatining O‘rta Osiyoga kirib kelishi va tarqalishi natijasida juda ko‘plab so‘zlar, atoqli otlar bu hududda yashovchi xalqlar tomonidan o‘zlashtirildi [7:215].

O‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan ismlarni tahlil qilar ekanmiz, erkaklar ismining ayollar ismiga nisbatan miqdoran ancha ortiq ekanligining guvohi bo‘ldik. Arab tilidan o‘zlashgan erkaklar ismlarining aksariyati Alloh nomi bilan, shuningdek, payg‘ambarimiz ismlari bilan bog‘liq ismlardir. Masalan, Abdurahmon, Abduazim, Abdurahim, Abdusattor kabi. Bu ismlarning barchasi Allohga bandalikni ifoda etuvchi ismlardir. Xotin-qizlar ismlari esa kamroq. Masalan, Azima, Rahima. Payg‘ambarimiz ismlari bilan bog‘liq erkaklar ismlari ham anchagina. Masalan, Muhammadamin, Muhammadali, Muhammadyusuf, Muhammadsodiq kabi. Qizlar ismlarida esa faqat Muhammadiya va Matniso // Muhammadniso ismlari qayd etilgan. Xotin-qizlar ismlaridan, asosan, Payg‘ambarimizning rafiqalari [s.a.v], qizlari, sahobalarining umr yo‘ldoshlari ismlari mavjud. Masalan, Xadicha, Oysha, Zaynab, Fotima kabi. E. Begmatovning “O‘zbek ismlari izohi” lug‘atidan 4987 ta xotin-qizlar ismi ajratib chiqildi. Shundan 1328 ta ism arabcha ismlardir. Arab tilidan ko‘plab apellyativ leksemalarning o‘zlashishi natijasida ulardan atoqli otlar, ya’ni xotin-qizlar

ismlari yasalgan. Arab tiliga mansub qizlar ismi tahlil qilinganda eng ko‘p ism M harfi bilan boshlanuvchi ismlar ekanligining guvohi bo‘ldik. E.Begmatov lug‘atida 285 ta M harfi bilan boshlanuvchi ismlar qayd etilgan.

Masalan, MARHAMAT – Allohning lutfi, iltifoti; shavkati. Allohning marhamati ila ato etilgan qiz [2:211]; **MATLUBA** – so‘rab, iltijo qilib erishilgan; xohlangan, orzu qilingan qiz [2:213]. **MAVLUDA** – muqaddas kunda tug‘ilgan qiz; tug‘ilgan, dunyoga kelgan [2:198]. **MA‘RIFAT** – bilimli, idrokli qiz [2:216]. **MUBORAK** – duo olgan, omadli, baxtli, e‘zozli [2:251]. **MUZAYYANA** – bezangan, ziynatlangan, orasta kabi.[2:252] Bu ismlar orasida **MUXBIRA** – matbuotchi [jurnalist] qiz [2:261] **MUXTORIYAT** – erkin, mustaqil [2:262] kabi ismlar XX asrda ism sifatida shakllandi.

O‘zbek tili antroponimlarining lug‘aviy tarkibida tojik tilidan o‘zlashgan ismlar salmoqli qatlamni tashkil qiladi. Bu qatlam o‘zbek tiliga uzoq o‘tmishdan yaqin vaqtlargacha o‘zbek va tojik xalqlarining yaqin qo‘shnichilik munosabatlari, ikki xalq orasidagi bolaga ism berish udumlarining mushtarak tomonlarga egaligi tufayli kirib kelgan. Shu bilan birga, ba‘zi ismlarni fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashma leksema sifatida olingan turdosh so‘zlardan o‘zbeklar o‘zi hosil qilgan bo‘lishi mumkin [3:24].

E.Begmatovning lug‘atida 991 ta fors-tojik tiliga mansub xotin-qizlar ismi qayd etilganligi aniqlandi. Bu ismlarning aksariyati tilimizda apellyativ leksika sifatida mavjud bo‘lib, keyingi bosqichda ulardan kishi ismlari yaratilgan. Masalan: **CHASHMA** – hayoti buloq suvidek musaffo hamda davomli bo‘lsin [4:479]. **SHIRIN** – totli, chuchuk, lazzatli; aziz, yoqimli, suyuqli [2:494]. **ZEBO** – ko‘rkam, chiroyli; go‘zal husn sohibi [2:150]. **POKIZA** – toza, ozoda, begunoh, ma’suma [2:340]. **OZODA** – erkin, hur; baxtli, baxtiyor yoki toza, pokiza, begunoh. Ba‘zi manbalarda saxiy, oqko‘ngil deb izohlanadi [2:305]. **GULSHAN** – umri gulzordek obod, ziynatli bo‘lsin; shod-xurram bo‘lib o‘ssin [2:103]. **DILDOR** – dildan sevilgan, chin muhabbat sohibasi, dilni rom qiluvchi yoki rahmdil, jasur, dovyurak [2:113].

Bundan tashqari, mavjud xotin-qizlar ismlarining katta qismini qo‘sh motivli, ya’ni qo‘shma so‘z shaklidagi ismlar tashkil etadi. Bunday ismlarni o‘zbekcha+fors-tojikcha [Dilyayra – ko‘ngli yayrab, baxtiyor bo‘lib o‘ssin yoki ko‘ngilni yayratuvchi, dilkash qiz [2:114]; Gulbeka – beklar naslidan bo‘lgan guldek go‘zal qiz [2:93]], arabcha + o‘zbekcha [Asalbeka // Asalbika – beklar avlodidan bo‘lgan boldek shirin qiz [2:36]; Dunyogo‘zal – olamdagi eng zebo qiz, tengsiz suluv ayol [2:117], arabcha+ fors-tojikcha [Ilmijahon – dunyo bilimlarini egallagan; dono,

donishmand qiz [2:163]; Mahbubjahon – olamdagi eng qadrli, e’zozli do’st, jahondagi eng suyuqli qiz [2:220]] ismlar tarzida guruhlashimiz mumkin. Bu shakldagi ismlarni o‘zbek antroponimlarini genetik-etimologik manbasi jihatidan tasnif qilgan F.Rajabov “gibrid antroponimlar” [6:52] deb nomlagan.

E.Begmatovning “O‘zbek ismlari izohi” lug‘atida qayd etilgan xotin-qizlar ismlarining bir qismini rus, mug‘ul, hind, qadimgi yahudiy, qadimgi sug‘d, yunon tili bilan bog‘liq ismlar tashkil etadi. Masalan, Rumiya [a.-yun.] – Rum elining qizi, Rum farzandi [2:353]; Shoshiya [sug‘.] – topib olingan qiz yoki ozod, hur qiz yoxud Shosh [shahar] farzandi yoxud yomon, iflos qiz. Keyingi ma’no bolaga ko‘z tegmasin degan maqsadni ifodalaydi [2:503]; Ulug‘so‘ra [o‘z. -qad.yah.] – tanlangan, saralangan, ulug‘ nasabli, e’zozli qiz [2:444]; Humo, Humoy [f.< pahl.]– Humo afsonaviy qush bo‘lib, uning soyasi tushgan odam baxtli va davlatli bo‘ladi, deyilgan rivoyat bor yoki jannat qushi, baxt va davlat keltiruvchi qush [2:579]; Noringul [mo‘g‘.-f.] – nozli, zarif gul [2:293]; Nilufar [hind.] – nilufar [savsan]o‘simligidek chiroyli, zebo qiz [2:287]; Mayniso [rus.<lot.-a.] – may oyida tug‘ilgan qiz yoki ko‘klam qizi [2:202]. E.Begmatov lug‘atiga kiritilmagan Tamara, Oksana, Larisa, Venera kabi ismlar ham o‘zbek antroponimiyasiga rus tili orqali kirib kelgan ismlar hisoblanadi.

Umuman olganda, ismlar kishilarni bir-biridan ajratish uchun tanlanadi. Shunday ekan, farzandlarimizga bir xil ismlar qo‘yishdan qochishimiz lozim. Zero, o‘zbek ismlarining boy leksik qatlami mavjud. Ismlar xazinasining umrboqiyligini ta’minlash uchun harakat qilishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.: Фан, 1985.– В.174-176.
2. Бегматов Э. А. Ўзбек исмлари изоҳи.– Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2016. – 608 б.
3. Бегматов Э. А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.– 264 б.
4. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. – Тошкент: Fan 1991. – 206 б.
5. Бегматов Э.А. Исмларнинг сирли олами. – Тошкент: O‘zbekiston, 2014. – Б. 173.
6. Jo‘rayeva. Y. G‘.Xotin-qizlar ismlarining istak va tasviriy motivlar asosida nomlanishi // O‘zbekiston Milliy universiteti xabarлари. – Toshkent, 2023, 1/10, – B. 214-216.
7. Rajabov F.U. O‘zbek onomastikasi. – Qarshi: “Intellect” nashriyoti, 2023. – B.

TURK VA O‘ZBEK TILLARIDA QARINDOSHLIK NOMLARI: QIYOSIY TAHLIL VA LINGVISTIK XUSUSIYATLAR

Maxsudova Dilorom Idrisovna,

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi 1-bosqich mustaqil izlanuvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243828>

Annotatsiya: Mazkur maqolada turk va o‘zbek tillaridagi qarindoshlik atamalarining qiyosiy tahlili o‘rganiladi. Qarindoshlik terminlari lingvistik, sotsiologik va antropologik nuqtai nazardan tahlil qilinib, ularning shakllanishi va rivojlanishi tadqiq etiladi. Tadqiqotda qarindoshlik terminlarining tasniflanishi va ularning ijtimoiy-madaniy ahamiyati muhokama qilinadi. Shuningdek, turkiy xalqlarning tarixiy taraqqiyoti davomida qarindoshlik tizimining o‘zgarish jarayonlari yoritiladi. Ushbu maqola tilshunoslik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan dolzarb ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: qarindoshlik, terminologiya, turkiy tillar, qiyosiy tahlil, tilshunoslik, sotsiologiya, antropologiya, madaniyat, tarix, rivojlanish.

Qarindoshlik atamaları butun dunyo bo‘ylab insonlar o‘rtasidagi muloqot vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniy o‘zgarishlarning rivojlanishi jarayonida turk va o‘zbek tillaridagi qarindoshlik atamalarining qiyosiy tahlili yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur atamalar hozirgacha keng ko‘lamda o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning tasniflanishi borasida tadqiqotchilar o‘rtasida yagona yondashuv shakllanmagan. Shu kungacha ushbu masala yuzasidan uch xil nuqtai nazar ilgari surilgan. Birinchi yondashuvga ko‘ra, qarindoshlik atamaları umumlashtiruvchi va tor ma‘nodagi atamalarga ajratiladi. Ikkinchi yondashuv esa qarindoshlik atamaları bilan salomlashish o‘rtasida prinsipial farq mavjud emasligini ta‘kidlaydi. Uchinchi nuqtai nazarga ko‘ra esa salomlashish jarayoni qarindoshlik atamalarining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Zamonaviy olimlar qarindoshlik atamalarini turli fanlar, jumladan, tilshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, madaniyat, antropologiya va etnologiya bilan bog‘liq holda o‘rganmoqdalar. Ijtimoiy tilshunoslik alohida fan sifatida 1960-yillarda Yevropa va Amerikada shakllangan bo‘lib, unda til va muloqot ijtimoiy hayotning muhim omillari sifatida tadqiq etiladi. Ushbu fan doirasida o‘tkazilgan tadqiqotlar bosqichma-bosqich rivojlanib, mikro- va makroaspektlarda ilmiy hamda obyektiv yondashuvlarni shakllantirdi.

Roger Braun va Albert Gilman tomonidan olib borilgan **“Pronouns of Power and Solidarity”** nomli tadqiqot qarindoshlik atamalarini o‘rganishda sezilarli yutuqlarga erishishga xizmat qildi. 1964 yilda esa Margaret Ford Amerika ingliz tilida murojaat shakllari bo‘yicha muhim ilmiy ish e‘lon qilib, ushbu til tizimida

qarindoshlik atamalaridan foydalanish modellarini so‘rov va hujjatli tadqiqotlar orqali chuqur o‘rganib chiqdi.

X. W. Sheffiler esa ilgari deyarli e‘tibordan chetda qolgan qarindoshlik munosabatlarini o‘rganish jarayonida yangi nazariy va uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqdi hamda ingliz tilidagi qarindoshlik atamalarini tadqiq etish uchun sxematik tasniflash usulini taklif qildi. Shu bilan birga, 1979-yildan buyon qarindoshlik atamalariga oid tadqiqotlar yanada boyib, fonografik nashrlarning soni ortib bormoqda.

Turkiy qarindoshlik terminologiyalari antropologlar va tilshunoslar tomonidan turli tadqiqotlarda turkiy-mo‘g‘ul, sibir avlodi, omaxa va boshqa tizimlar sifatida tasniflangan. Biroq, barcha turkiy tillarni qamrab oladigan yagona va o‘zgarmas qarindoshlik tizimini aniqlash mushkul, chunki zamonaviy turkiy qarindoshlik tizimlari nafaqat prototurk yoki qadimgi turkiy tizimning bevosita davomchisi, balki vaqt o‘tishi bilan sezilarli o‘zgarishlarga uchragan.

Mazkur tadqiqot turkiy xalqlarda tarixan shakllangan va hozirgi kungacha yetib kelgan qarindoshlik munosabatlarining o‘zgarishini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, yaxshi tasdiqlangan qarindoshlik atamalari asosida bu jarayonni kuzatishga harakat qiladi. Tadqiqot davomida prototurk tilidan zamonaviy turkiy tillargacha bo‘lgan qarindoshlik tizimidagi transformatsiyalar o‘rganiladi.

Qarindoshlik terminologiyasi lingvistik jihatdan lug‘at tarkibining eng universal qatlamlaridan biri sifatida tan olingan. Barcha tillarda qarindoshlik atamalari mavjudligi sababli, ushbu terminologiya umumiy universal xususiyatga ega deb hisoblanadi. Shu bilan birga, u har bir jamiyatning ijtimoiy, madaniy va tarixiy sharoitlariga bog‘liq holda o‘ziga xos farqlarga ega bo‘ladi.

Jahon ijtimoiy va madaniy jihatdan geterogen tuzilishga ega. Spenser o‘zining qarindoshlik va ijtimoiy tuzilishga oid tadqiqotlarida Osiyolik ko‘chmanchilar, musulmon oilasi hamda zamonaviy shahar jamiyati bilan bog‘liq turk qarindoshlik tizimini baholaydi. Shunga qaramay, jamiyat va oilaning tuzilishi qarindoshlik tizimiga nisbatan tezroq o‘zgaradi. Bu holat qirg‘iz va qozoq kabi ko‘chmanchi-qabilaviy turmush tarzini saqlab kelgan turkiy xalqlarning, Sovet va postsovet modernizatsiyasiga qaramay, o‘z qarindoshlik tizimini deyarli o‘zgartirmay saqlab qolganligini tushuntiradi.

Biroq, ba’zi tillarda an’anaviy qarindoshlik tasnifi yo‘qolgan bo‘lsa-da, ushbu tushunchalar jamiyatda avvalgi ahamiyatini yo‘qotgan holatda ham leksik jihatdan saqlanib qoladi. Bu hodisa turk maqolida ham yaqqol aks etgan: **“Amca baba yarisidir”** [“Amaki – yarim otadir”], bu esa klassifikatsion tizimga xos **F = FB**

tenglamasini ifodalaydi. Zamonaviy turk qarindoshlik tizimi esa **F** va **FB** atamalarini terminologik jihatdan farqlaydi.

Ko‘chmanchi xalqlar tarixan Omaxa qarindoshlik tizimi bilan ajralib turgan. Ushbu tizimda bitta atama otaning va otaning akasi uchun, onaning va onaning singlisi uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, qarama-qarshi jinsdagi amakivachchalar aka-uka va opa-singillar bilan tenglashtirilgan. Biroq, ichki va tashqi omillar ta’sirida an’anaviy qarindoshlik tizimi o‘zgarishlarga uchragan. Ushbu o‘zgarishlarni tavsiflash hamda turkiy xalqlardagi qarindoshlik tizimidagi xilma-xillik sabablarini aniqlash uchun tizimning beshta mezoniga asoslangan tahlil talab etiladi:

1. Turkiy qarindoshlik tizimining asosiy mezonlari

Turkiy xalqlarning qarindoshlik munosabatlari bir hududga mansublik, umumiy nasab guruhi va bitta ko‘chada yashash kabi omillar bilan belgilanadi. Ushbu omillar jamiyat ichida ijtimoiy hamda iqtisodiy birdamlikni mustahkamlaydi. Qarindoshlik tizimi asosan nasl va nikoh munosabatlariga asoslansa-da, quyidagi besh mezon asosida tavsiflanadi:

- 1] ikki bog‘lanish;**
- 2] o‘zaro kelishuv;**
- 3] avlod;**
- 4] yosh;**
- 5] jins;**

2. Bifuratsiya [Ajratisht]

Turkiy xalqlarning qarindoshlik tizimi nasl-nasabga asoslangan bo‘lib, odatda otaning qarindoshlari uchun maxsus atamalar mavjud, onalik tomoni esa umumiyroq klassifikatsiya bilan ajratiladi. Masalan, qirg‘iz tilida **eje** [“otaning xolasi, katta opa-singil”], **aka** [“amakisi, katta akasi”], **ene** [“otaning buvisi”] kabi atamalar mavjud. Onaning qarindoshlari esa aniq atamalar bilan nomlanmaydi, balki boshqaruvchi shaxs tomonidan belgilangan terminlar bilan ifodalanadi, masalan: **tay-eje** [“onaning xolasi”], **tay-ake** [“onaning amakisi”], **tay-ene** [“onaning buvisi”].

Bu tafovut ikki nasab liniyasining ijtimoiy mavqeidagi nomutanosiblik natijasida yuzaga kelgan. Shu sababli, Yevrosiyo xalqlarining qarindoshlik tizimi, asosan, **patrilineal** [otaliq nasabga asoslangan] shaklda shakllanganligi kuzatiladi[6:75].

Turkiy qarindoshlik atamaları bo‘yicha tadqiqotlar uzoq yillar davomida rus va o‘zbek tilshunoslari tomonidan olib borilgan bo‘lib, ushbu masala turli ilmiy yo‘nalishlarda o‘rganilgan. Xususan, umumturkiy tillar doirasida, leksik-grammatik, morfologik, etnolingvistik hamda qiyosiy-tarixiy jihatdan turli tadqiqotlar amalga

oshirilgan. Garchi ushbu mavzu bo'yicha tadqiqotlar tilshunoslar tomonidan olib borilgan bo'lsa-da, ko'pchilik ishlar umumturkologiyaga bag'ishlangan yoki mavzuga bir tomonlama yondashilib, qarindoshlik atamalarining faqat ayrim jihatlari ochib berilgan. Ayniqsa, umumturkiy tillardagi qarindoshlik atamalarining qiyosiy tahliliga alohida e'tibor qaratilgan.

Turkologiyada qarindoshlik atamalarini o'rganish asosan ularni turkiy tillar o'rtasida qiyoslash yo'li bilan amalga oshirilgan. O'zbek tilshunosligida ham ushbu masala bo'yicha qator ilmiy ishlar bajarilgan. Xususan, I. Ismoilov o'z monografiyasida o'zbek tilidagi qarindoshlik terminlarining leksik-semantik xususiyatlarini tavsiflagan bo'lib, unda qarindoshlik atamalarining umumiy tavsifi va kontekstdagi ma'no tahlili keltirilgan. Shuningdek, M. Saidovanning nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek tili va uning shevalarida qo'llanilayotgan, tarixan shakllangan va lingvistik jihatdan yetarlicha tadqiq qilinmagan qarindoshlik terminologiyasining qiyosiy-tarixiy genezisi Namangan shevalari misolida o'rganilgan. Biroq ushbu tadqiqot faqat atamalarni lingvistik birlik sifatida ko'rib chiqadi.

Aslida, turkiy tillarda qarindoshlik rishtalari va qarindoshlarning nomlanishi qadimiy tamoyillar asosida shakllangan. Bu borada tilshunos olimlar tomonidan o'nlab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Masalan, L. P. Patapovning *“Qo'ng'iroq o'zbeklari o'rtasidagi oilaviy munosabatlarga oid materiallar”* nomli ishi faqat tor doirada olib borilgan bo'lsa, Narziyeva esa qon-qarindoshlik nomlarining faqat komponent tahlili ustida ishlagan.

O'zbek tilshunosligida qarindoshlik atamalari masalasi qisman yoritilgan bo'lib, asosan *ota, ona, bola, o'g'il, qiz, nabira* kabi qon-qarindoshlik atamalarining leksikologik tarixi bilan bog'liq tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ayrim tadqiqotlarda o'zbek tili va uning shevalaridagi qavm-qarindoshlik atamalarini chuqur o'rganish zarurati ta'kidlanadi va uning tilshunoslikdagi ahamiyati qayd etiladi. Biroq, o'zbek tilshunosligida keyingi yillarda olib borilgan ilmiy ishlarda ham mavzuga bir tomonlama yondashilgan bo'lib, qarindoshlik atamalarining keng qamrovli, tizimli tahlili yetarli darajada amalga oshirilmagan.

O'zbek xalqi tarixiy taraqqiyoti davomida yuz bergan iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar tilning lug'aviy tarkibiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Vaqt o'tishi bilan ko'plab qon-qarindoshlik atamalari eskirib, iste'mol doirasidan chiqib ketgan, ayrimlari esa ma'no jihatdan kengaygan yoki o'zgarishga uchragan. O'zbek xalqi turli tillarda so'zlashuvchi xalqlar bilan uzoq vaqt davomida birgalikda yashaganligi sababli, tilimiz murakkab tarixiy jarayon natijasida shakllangan. Shu

sababli, o‘zbek tilining lug‘at tarkibi, jumladan, qon-qarindoshlik atamaları ham boshqa tillarning leksik elementlarini o‘z ichiga olgan holda rivojlanib borgan. Shunga qaramay, o‘zbek tilidagi asosiy qon-qarindoshlik atamaları o‘zining mohiyatini saqlab qolgan, ularning semantik ko‘lamida esa ma’lum darajada kengayish kuzatilgan.

Turkiy tillardagi qarindoshlik atamalarining kelib chiqishini uchta asosiy ildiz orqali izohlash mumkin: **qarindosh** [ota tomondan], **tai-tog‘iy** [ona tomondan] va **quda/qudag‘ay** [nikoh orqali bog‘langan qarindoshlar]. Vaqt o‘tishi bilan ushbu tasnif yanada aniqlashtirilib, quyidagi etimologik asosga ega bo‘lgan:

1. **Ota urug‘i** – qarindosh [*suyak, söök*].
2. **Ona urug‘i** – tag‘i.
3. **Nikoh orqali bog‘langan urug‘** – qain.

Ushbu tasnif turkiy tillardagi qarindoshlik tizimining tuzilishini yaxshiroq anglashga va uning rivojlanish bosqichlarini tavsiflashga yordam beradi.

Qadimiy turkiy xalqlarda ota urug‘i inson vujudining asosi sifatida qaralgan va "suyak" tushunchasi bilan ifodalangan. Ushbu urug‘ga mansub barcha shaxslar bir-biriga nisbatan **og‘ayni** [og‘a-ini] sanalgan, ular bir qonli qarindoshlar deb hisoblangan. Ota tomondan yaqin qarindosh bo‘lganlar o‘zaro yoshi kattasini **og‘a**, kichigini esa **ini** deb atagan. Ota tushunchasi turkiyzabon xalqlarda, xususan, o‘zbeklarda yuksak martabali nom sifatida qadrlanib kelgan. “**Suyak**” [*söök, syook*] so‘zi esa qadimda familiya tushunchasiga ekvivalent bo‘lib, avlodning nasl-nasabini ifodalagan.

O‘zbek tilidagi qarindoshlik atamaları kelib chiqishi va semantik xususiyatlariga ko‘ra uchta asosiy guruhga bo‘linadi:

- I. Qon-qarindoshlik atamaları.
- II. Nikohdan keyin yuzaga kelgan qarindoshlik atamaları.
- III. Yaqinlik nomlari:

1. Qon-qarindoshlik atamaları quyidagilarni o‘z ichiga oladi: ona, ota, opa, aka, uka, singil, xola, tog‘a, amma, amaki, buvi, buva, nabira va boshqalar.

2. Nikoh orqali paydo bo‘lgan qarindoshlik atamaları: er, xotin, kuyov, kelin, boja, pochcha, ovsin, qaynona, qaynota, qaynsingil, qaynog‘a, quda, quda xola, quda buva, o‘gay ota, o‘gay ona, o‘gay bola kabi atamalar.

3. **Yaqinlik nomlari** esa yuqoridagi ikki guruhdan farq qiluvchi va "tutingan" so‘zi bilan hosil qilingan atamalardir: **tutingan ota+m**, **tutingan ona+m**, **tutingan o‘g‘li+m** kabi.

Birinchi guruhga mansub atamalar o‘zaro juftlashgan holda **ko‘plik va jamlik** ma’nolarini ifodalaydi: **ota-bola, opa-singil, aka-uka, ota-ona, ota-bobo, amma-xola, tog‘a-jiyan** kabi. Shuningdek, ushbu atamalar affikslar yordamida yangi semantik ma’nolar kasb etishi va turli kontekstlarda kengayishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, qavm-qarindoshlik atamaları dunyo mamlakatlarida muhim kommunikativ vosita sifatida qo‘llanilib kelgan. Qarindoshlik terminlari lug‘at tarkibining eng universal qatlamlaridan biri hisoblanib, ularning mavjudligi barcha tillar uchun umumiy hodisadir. Biroq, har bir jamiyatda ushbu atamalarning shakllanishi va qo‘llanilishi turlicha bo‘lishi mumkin. Qarindoshlik tizimi asosan nasl va nikoh asosida shakllanadi, shu bilan birga, u quyidagi mezonlarga tayanadi: **o‘zaro kelishuv, avlod, yosh, jins**. Ushbu omillar qarindoshlik munosabatlarining tuzilishini belgilaydi. Qarindoshlik tizimlari o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ular bir-biridan farqlanadi va har bir xalqning ijtimoiy tuzilishi, tarixiy rivojlanishi hamda madaniy xususiyatlariga muvofiq o‘ziga xos jihatlarga ega bo‘ladi.

Shuni ta’kidlash joizki, qarindoshlik tushunchasini ifodalovchi leksemalar insoniyat tarixining juda qadimiy – ibtidoiy jamoa tuzumiga borib taqaladigan davr mahsuli bo‘lib, ular avlodlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalashga xizmat qilib kelgan.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ismoliyov.I.A. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari Toshkent. O‘zbekiston SSR “FAN” nashriyoti.1966.
2. Engels.F. Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi, Toshkent. 1956.
3. Mahmud Koshg‘ariy. “Devoni lug‘ati turk”, I-III tom, Toshkent.1960-1963.
4. Shoabdurahmonov.Sh. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari, Toshkent. 1962.
5. Покровская.Л.А. Термены родства в тюркских языках, В кн: “Историческое развитие лексики тюркских языков”. –М.,1961.
6. Nurullayeva K. Xitoy va turkiy tillarda qarindosh urug‘chilik atamalarining qiyosiy tahlili. Scientific and technical journal of Namangan Institute of Engeneering and technology.2020. – B. 75.

“DEVONU LUG‘OTIT-TURK” LEKSIKASINING TURKOLOGIYADA XX ASRNING IKKINCHI YARMIDAN KEYIN O‘RGANILISHI

Ahmadjonova Maftuna Alijon qizi,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
2-bosqich tayanch doktoranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243832>

Annotatsiya: Til hodisasi necha asrlardan buyon tilshunos olimlar tomonidan o‘rganilmoqda va tadqiq etilmoqda. O‘zbek leksikografiyasiga bevosita aloqador qo‘lyozma lug‘atlar tuzish XI asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi va ularning ibtidosi, albatta, “Devonu lug‘otit-turk” hisoblanadi. Bu asar jahon tilshunos olimlari e‘tiborini tortgan qadimiy asarlardan biridir. “Devonu lug‘otit-turk” turkiy so‘zlarning arabcha izohli lug‘ati bo‘lgani uchun ilmiy jihatdan alohida ahamiyatga molikdir. Devon topilgandan keyin ko‘p tillarga tarjima qilindi, juda ko‘p olimlar tomonidan o‘rganildi, tadqiq qilindi. Devon bo‘yicha shu kungacha juda ko‘p dissertatsiya va maqolalar yozildi. “Devonu lug‘otit-turk” asarini dialektologik aspektda tahlil qilish tilshunoslikda ilmiy izlanishlar uchun zamin bo‘la oladi.

Kalit so‘zlar: “Devonu lug‘otit-turk”, tarjima, devon, maqola, dissertatsiya, tilshunos olimlar, leksikografiya, lug‘at.

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari o‘zbek tili tarixida yaratilgan asarlar orasida o‘zining ilmiy qiymatiga ko‘ra alohida ajralib turadi. Bu asarda XI asrning 2-yarmida Markaziy Osiyoda va G‘arbiy Xitoy hududida istiqomat qilgan turkiy urug‘ va qabilalar, ularning ijtimoiy ahvoli, tili, tarixi, bu hududning geografiyasi, metrologiyasi va astronomiyasiga oid qimmatli ma‘lumotlar yozib qoldirilgan. “Devonu lug‘otit-turk” [arabcha: tarjimasi “Turkiy so‘zlar devoni”] — Mahmud Qoshg‘ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari [1071:72]. “Devonu lug‘otit-turk”ning qo‘lyozmasi 1914-yil Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. 319 sahifali bu qo‘lyozma hozirgi Istanbulda saqlanadi.

XX asrning ikkinchi yarmida ham ko‘plab rus va o‘zbek tadqiqotchilari “Devonu lug‘otit turk”ni o‘rganib, ilmiy izlanishlar olib borishgan. Ma‘lumki, har qanday til hodisasini tarixiy jihatdan o‘rganishning birdan-bir ilmiy metodi o‘sha davr qo‘lyozmalariga asoslanish va u yozma yodgorliklar tili bilan hozirgi tilni qiyos etib chiqish va shu asosda ikki oradagi yaqinlikni aniqlashdir. Bu ishda XI asr yozma yodgorliklari: “Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘otit turk” nomli asarlarga asoslanish mumkin. Bu asarlar bir tarafdin bizgacha etib kelgan yodgorliklarning eng eskilari bo‘lgani uchun muhim bo‘lsa, ikkinchidan, bu asarlar XI asrdagi jonli va adabiy tilning eng ishonchli manbalari sifatida ham muhimdir.

“Devonu lug‘otit-turk”da 250 dan ortiq maqol va matallar, o‘nlab she‘riy parchalar keltirilgan. Ushbu maqolada Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarining o‘rganilishi tahlil qilingan bo‘lib, J.Xudayberdiyevning “Mahmud

Qoshg‘ariy hayoti va “Devonu lug‘otit-turk” bo‘yicha yaratilgan asarlar ko‘rsatkichi” kitobi va bir qancha dissertatsiyalar asosida qiyosiy, statistik, qiyosiytarixiy metodlardan foydalanilgan.

“V.A. Zvechintsevning fikricha, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asari qadimgi tilshunoslikda yaratilgan asarlarning eng xarakterlisidir” [7:57].

“Devonu lug‘otit-turk” asari topilgandan keyin juda ko‘p tillarga tarjima qilindi, juda ko‘p olimlar tomonidan o‘rganildi, tadqiq qilindi. Devon bo‘yicha shu kungacha juda ko‘p dissertatsiya va maqolalar yozildi. “Devonu lug‘otit-turk” o‘zbek tiliga ham tarjima qilinib, muhim izoh va tafsirlari bilan 1960-1963-yillari Toshkentda “Fan” nashriyotida 3 jildda chop etilgan. Bu tilshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Solih Mutallibovning 35 yillik mehnati natijasi edi. Unda “Devonu lug‘otit turk”da uchragan so‘zlar alifbo tarzida keltirilib, so‘zning o‘zbek va rus tilida tarjimasi beriladi. Keyinchalik devonning qayta o‘zbekcha nashri 2016-yilda tilshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Hamidulla Boltaboyev tomonidan Toshkentda “Mumtoz so‘z” nashriyotida 3 jildda chop etilgan. Oradan ko‘p o‘tmay yana bir o‘zbek mashhur o‘zbek olimlaridan biri filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqov tomonidan 2017-yilda “G‘afur G‘ulom” nashriyotida yaxlit bir kitob shaklida nashr qilindi.

Shuningdek, asarning boshqa tillarga ham to‘liq tarjimalari mavjud: uyg‘ur, ozarbayjon, qozoq, ingliz, nemis, xitoy, rus va eron tillariga ham tarjima qilingan. Shundan keyin jahon tilshunosligida adibning “Devon”iga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari yaratildi. Ayniqsa, turk olimlarining izlanishlari tahsinga sazovor. Jumladan, A.İ.Elöve, Ferit Birtok, F.Köprülü, Necib Asım, M.Ş.Ülküşir kabi olimlar “Devonu lug‘otit-turk”da keltirilgan maqol va she‘rlar to‘g‘risida, Banguoğlu, Tahsin, A.Caferoğlu, Ali Karamanoğlu, M.Ş.Ülküşir, Zeki Velidi Togan, R.Arat, T.Tekin, F.Jiylan, E.Teres, N.Demir, E.Yilmaz va boshqalar asarning til xususiyatlari bilan bir qatorda Mahmud Qoshg‘ariyning hayoti, ijodiy faoliyatini ham yoritishgan, A.Battal devon tarjimasi borasida tadqiqot ishlari olib borishgan [5:30].

Dunyoning bir qator davlatlarida Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari tarjima qilinib, nashr etilgan. Asarning ingliz tilidagi tarjimasi 1982 –1985 yillarda Garvard universitetida uch jildda nashr etilgan. Uni ingliz olimlari Robert Denkoff va Jimz Makkalilar tarjima qilgan [2:39].

Ingliz tilidagi tarjima Shinasi Tekin va Go‘nul Alpaylarning tahriridan chiqqan. Birinchi jildagi so‘zboshida asar haqida qo‘shimcha ma‘lumotlar berilgan. Tarjimaning birinchi jildi XI+417 bet, 2-jildi III+831 bet, 3-jildi 337betdan iborat, tiraji ko‘rsatilmagan. Dj. Klouson “Devon” asosida qadimgi turkiy til lug‘atini tuzdi.

J. Kelining qator maqolalari e’lon qilindi. “Devon” tili bilan bog’liq maqolalar ingliz tiliga tarjima qilinib, chop etildi [5:18].

Asg’ar Agaboyevning qozoq tilidagi tarjimasi Almatida bosilib chiqqan. Tarjimaning 1-jildi [592 bet], 2-jildi [528 bet] 1987 yilda, 3-jildi [600 bet] 1998 yilda 3000 nusxada nashr etilgan.

1996 yilda Muhammad Dabir Siyoqiy tomonidan qilingan “Devon”ning fors tilidagi tarjimasi Tehronda chop etilgan. Tarjimada K. Brokelmann va D. Dilchin tadqiqotdan foydalanilgan. Muhammad Dabir Siyoqiy tomonidan ham qator kamchiliklarga yo’l qo’yilgan. Shu bois tarjimadan yuzlab tushunarsiz so’zlar o’rin olgan. 2005 yilda Husayn Muhammadzoda Siddiq “Devon”ning fors tilidagi yangi tarjimasini 2500 adadda Tabrizda nashr ettirdi. Ushbu nashr bir jild, 628 betdan iborat. Kitob mundarija, tarjimon so’zboshisi, matn [97 –623], tarjimonning turkcha va lotin yozuvidagi ikki betli qisqa so’zdan tashkil topgan. Husayn Muhammadzoda Siddiq 53 sahifalik so’zboshida “Devon”ning muallifi, tug’ilib o’sgan joyi va qabri, asar yozilgan vaqt, nashrlari va tarjimalari, olimlarning asar haqidagi eng muhim tadqiqotlari borasida fikr bildirgan [6:112].

Tatar olimi X. Mahmudov “Devon”dagi maqollar soni, ularning mavzular bo’yicha tasniflanishi, tatar tilidagi ekvivalenti kabi masalalarni atroflicha tadqiq qilgan. Asardagi maqollarni tatar tiliga tarjima qilib, nashr ettirgan.

Shunday qilib, ozarbayjonlik turkologlar e’tiboriga tushgan “Devon” yuzasidan yana ko’plab tadqiqot ishlari olib boriladi. Jumladan, G.A.Bayramov asardagi frazeologik birliklar haqida o’z maqolasini e’lon qiladi. “Devonu lug’otit-turk” bibliografiyasi bilan olim R.Askar shug’ullangan. Ushbu bibliografik ko’rsatkichda asarning o’rganilishi masalalariga oid ma’lumotlar berilgan bo’lib, olim so’z yasalishi, so’z turkumlari, Grammatik kategoriyalar bo’yicha ham izlanishlar olib borgan, uning qator maqolalari e’lon qilingan [1:192]. Bundan tashqari, olim R.Askar “Devon” tarjimasi bilan ham shug’ullangan, asarni rus va ozarbayjon tillariga tarjima qilgan.

“Devonu lug’otit-turk” asari ustida ko’plab ilmiy izlanishlar olib borgan olimlardan J.Kazimov bo’ldi. J.Kazimovning “XI-asr tarixiy onomastik leksikasi [Mahmud Qoshg’arlining “Divanü lug’at-it-turk” asari asosida]nomli monografiyasi 2008-yilda Bokuda nashr qilindi. J.Kazimovning “Mahmud Qashg’arlining “Divanu lug’at-it-turk” asarida onomastik leksika” nomzodlik dissertatsiyasida “Devon”da keltirilgan onomastik birliklarning mazmuni va kelib chiqishi Qabila va qabila tarixining turli bosqichlarida tarixiy-xronologik vaziyatlarni yuzaga keltirgan

bog'lanish va sabablar o'rganilgan. Kazimov aynan “Devon”dagi onamastiki bo'yicha 2006-2008 yillar oralig'ida o'ndan ortiq maqolalar nashr qildirgan.

Bundan tashqari, Ozarbayjonda A.R.Ragimov tomonidan yoqlangan “Дивану лугат-ит-турк” Махмуда Кашгари и лексика Азербайжанского языка” nomli nomzodlik dissertatsiyasida “Devonu lug'otit-turk” va hozirgi ozarbayjon leksikasi munosabatlarini morfologik planda o'rgangan, Ozarbayjon tili leksikasi boyligi, ushbu til uchun arxaiklashib qolgan birliklarni tahlil qilingan. “Devonu lug'otit-turk” asarining o'rganilishida turkologiyada boshqird tilshunoslarining ham amalga oshirgan bir qator ishlarini alohida ta'kidlamaslikning iloji yo'q. T.M.Garipov, K.Z.Axmerov, Dj.G.Kiyekbayev, E.F.Ishberdin, L.Samsiteva, A.Kulanchin [3:23] kabi tilshunos olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari eski turkiy til va hozirgi boshqird tili munosabatlarini yoritishga qaratilgan bo'lib, bu tadqiqotlarning asosiy qismi leksik birliklar va frazeologizmlar tahliliga bag'ishlangan. Z.A.Xabibullinaning “Devon”ni o'rganilishini yangi bosqichga olib chiqqanligini e'tirof etish lozim. Shuningdek, muallifning o'zi va shogirdi A.Haziyevaning tadqiqotlarida “Devonu lug'otit-turk” leksikasi va terminologiyasi sinchkovlik bilan tadqiq qilingan. Tatar turkologlari ichidan Jamil Validov o'zining “О словаре турецких языков Махмуда Кашгарского”, A.Xalidov “Düvan Lugat it-Turk“ в сравительном освещении с его арабским прототипом“, “Словари Исхака ал Фараби и Махмуда Кашгари [из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв.]” nomli maqolalarida “Devonu lug'otit-turk” haqida ma'lumotlar berib o'tadilar. Shuningdek, ushbu maqolalarda tatar tili va eski turkiy tillar bilan munosabati haqida to'xtalib o'tilgan. A.M.Krimiskiy esa o'zining “Turkiylar, ularning til va adabiyoti” nomli asarini “Devon”ga bag'ishlagan. Turkman tilshunos olimi S.Axalli 1958- yilda yoqlangan “Махмуд Кашгарынинг созлуги ве туркмен дили” mavzusidagi dissertatsiyasi 2 bob va xulosadan iborat bo'lib, dastlabki bobda “Devonu lug'otit-turk”ning fonetik, leksik va morfologik jihatlari haqida so'z borgan, ikkinchi bobida esa “Devon” bilan turkman tilining leksik fondi qiyosiy o'rganganligi aks etgan. A.Barovkovaning 1966-yilda yoqlangan “Грамматический очерк языка “Дивану лугат-ит турк” Махмуда Кашгари” nomli nomzodlik dissertatsiyasining birinchi bobi chigil tilining grammatik sharhiga bag'ishlangan. Ushbu dissertatsiyada chigil tilining fonetik va morfologik sathlari ochib berilgan. Ishning ikkinchi bobida esa Mahmud Qoshg'ariy tili, turkiy tillarni izohlashdagi uslubi va qarashlariga alohida to'xtalgan. Bundan tashqari, asarning fonetik terminologiyasiga, lab undoshlari hamda cho'ziq unlilarga bag'ishlangan bir qator maqolalar ham chop ettirgan. 1990-yili Qozog'istonda Valeriy Uygurovich “Собственные имена в памятнике XI в “Дивану лугат-ит

турк” Махмуда Кашгарского” nomli nomzodlik dissertatsiyasi yoqlangan. Dissertatsiyada “Devonu lug‘otit-turk” asaridagi onomastik birliklar tadqiqi, antronym, toponim, etnonimlar atroflicha tahlil qilingan bo‘lib, ularning etimologiyasiga e‘tibor qaratish kabi masalalar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, “Devonu lug‘otit-turk”dagi atoqli otlarning strukturgrammatik ahamiyatini shakllantirish, atoqli otlardan antroponim, etnotoponimlarning hosil bo‘lish jihatlariga ham alohida to‘xtalib o‘tilgan. Qirg‘iz va qozoq tillaridagi tadqiqotlarga misol sifatida T.Tokoyev va J.A.Semenova, I.SH.Sultanaliyev, E.Kurishjonov, R.Qayirbayeva, R.Magripov, T.Garipov, O.Naqisbekovlarning ilmiy izlanishlarini keltirish mumkin. Jumladan, I.SH.Sultanaliyevning maqolasida “Devon”ning o‘zbek, uyg‘ur, qozoq, turk, qirg‘iz tillariga qilingan tarjimalari asarning asl nusxasi bilan qiyoslangan. Bundan tashqari, B.Orzubayeva, M.Usmambetovlarning tadqiqotlarida ham “Devonu lug‘otit-turk”ning til xususiyatlari atroflicha yoritilgan [3:24].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, “Devonu lug‘otit-turk”ning turkologiyada o‘rganilishi, uning faqat bir tildagi so‘zlarni tasniflash bilan cheklanmasligini, balki turk xalqlarining tarixiy, madaniy va ijtimoiy hayotini o‘rganish uchun ham zarur bo‘lgan bir manba ekanligini ko‘rsatadi. Mahmud al-Koshg‘ariy yaratgan bu asar nafaqat tilshunoslik va lingvistika, balki etnologiya, antropologiya, tarix va madaniyatshunoslik kabi sohalarda ham katta ahamiyatga ega. “Devonu lug‘otit-turk” hozirgi kunda turkologiyaning asosiy manbalaridan biri sifatida ilmiy tadqiqotlarda keng qo‘llanilmoqda va uni o‘rganish davom etmoqda, chunki u nafaqat tilning o‘zgarishini, balki turkiy xalqlarning madaniyatini va dunyoqarashini yoritadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asker Ramiz. Divanu Ltigat-it-Tiirk statistiklari // 2. Uluslararası Turkiyat Araştırmaları Bilgi Ş6leni Bildirileri. Kaşgarlı Mahmud ve Donemi. 28 -30 Mayiis 2008. - Ankara, 2009. - S.33 - 44.
2. Maxmud al-Kashgari. Divan lugat at-Turk. Kazaxstanskiye vostokovednie issledovaniya. Perevod,predisloviye i kommentarii Z. –A. M. Auezovoy. Indeksi sostavleni R. Ermersom. – Almati: Dayk-Press, 2005. – S. 11. 39
3. Розикова Г. “Девону луғотит турк” асаридаги от лексемаларнинг семантик; функционал ва услубий хусусиятлари. Филол. фан. д-ри. ...дисс , –Ф., 2021.
4. Худойбердиев Ж. Махмуд Кошғарий ҳаёти ва унинг “Девону луғотит турк” асарининг ўрганилиши. – Т., 2010. – 46 б.
5. Худойбердиев J. Mahmud Qoshg.,ariy hayoti va “Devonu lug.,otit turk” bo.,yicha yaratilgan asarlar ko‘rsatkichi. – Т.: Akademnashr, 2011. – B. 18.
6. Muxtorov A., Sanaqulov U. O‘zbek adabiy tili tarixi. – Т.: O‘qituvchi, 1995. – B. 112.4

MEHMONDO‘STLIK MAQOLLARNING LUG‘AVIY VA SEMANTIK TAHLILI

Eshankulova Shohista Xayitmuratovna,
ToshDO‘TAU
tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243838>

Annotatsiya. Ushbu maqolada mehmondo‘stlik mavzusi bilan bog‘liq xalq maqollarining semantik tahlili amalga oshirilgan. Xalq maqollari milliy qadriyatlarni, ijtimoiy munosabatlarni va madaniy merosni ifodalovchi muhim til birliklari hisoblanadi. Maqolada o‘zbek, rus, ingliz va turk tillaridagi mehmondo‘stlikka oid maqollar qiyosiy tahlil qilingan va ularning ma‘naviy-ma‘rifiy ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, mehmondo‘stlik maqollarining ijtimoiy, psixologik va folklorchilik nuqtayi nazaridan ahamiyati ilmiy asosda ko‘rib chiqilgan. Semantik tahlil natijasida mehmondo‘stlikka oid maqollarning umumiy va milliy xos jihatlari aniqlangan. Maqolada tilshunoslik va etnolingvistika sohasidagi ilmiy manbalardan iqtiboslar keltirilgan va xalqaro tajriba asosida tahliliy xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar. Mehmondo‘stlik, xalq maqollari, semantik tahlil, lug‘aviy tahlil, folklor, etnolingvistika, milliy qadriyatlar.

Mehmondo‘stlik insoniyat madaniyatida eng qadrlil an‘analardan biri hisoblanadi. Har bir xalq o‘z an‘analarida mehmonni hurmat qilish, unga e‘tibor berish va izzat-ikrom ko‘rsatishni muhim tamoyil sifatida qabul qiladi. Bunday an‘analar folklorida, xususan, xalq maqollarida ham o‘z aksini topgan. Mehmondo‘stlik maqollarining semantik tahlili orqali xalqlarning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari haqida ma‘lumot olish mumkin. Mazkur maqolada mehmondo‘stlik bilan bog‘liq maqollarning lug‘aviy tahlili amalga oshirilib, ularning asosiy ma‘no qatlamlari va leksik xususiyatlari aniqlanadi.

Xalq maqollari o‘zining mafkuraviy, tarbiyaviy va axloqiy mazmuni bilan tilshunoslikda muhim o‘rin tutadi. Ularning semantik tahlili maqollar ichidagi ma‘no qatlamlarini aniqlash, ularning yuzaki va chuqur ma‘nolarini farqlash imkonini beradi.

V. Gumboldt ta’kidlaganidek, «Har bir til o‘ziga xos dunyo manzarasini ifodalaydi, bu manzara esa xalqning tafakkur tarziga bog‘liq» [1:112-b.].

O‘zbek tilida mehmondo‘stlikka oid quyidagi maqollar mavjud:

- «Mehmon kelsa – rizq keladi»
- «Mehmon uyingning to‘ri»
- «Mehmon egizak – biri kelib, biri ketib turadi»

Ushbu maqollarda mehmonning uyga baraka keltirishi, uni hurmat qilish va mehmonchilikni doimiy hodisa sifatida qabul qilish kabi ma‘nolar mavjud.

I. Golubovskaya [2015] ta’kidlaydiki, «Xalq maqollarida muayyan an’analarning aks etishi ularning uzoq yillik tajriba va madaniy me’yorlarga asoslanganligini ko’rsatadi» [2:89-b].

Mehmondo’stlik faqatgina shaxsiy odat emas, balki ijtimoiy hodisa ham hisoblanadi. U insonlar o’rtasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi, do’stlik va hamjihatlikni shakllantiradi.

A.Superanskaya ta’kidlaganidek, «Maqollar xalqning ijtimoiy munosabatlarni targ’ib qiluvchi semantik-leksik birliklardir» [3:52-b].

Shu sababli, mehmondo’stlik bilan bog’liq maqollar insonlarni saxiylik, mehr-muhabbat va do’stlikka chorlaydi.

Masalan, quyidagi maqollarda bunday mazmunni ko’rish mumkin:

- «Mehmonni xurmat qilgan – o’zini xurmat qilgan»
- «Mehmon bilan mehmoncha, xo’jayin bilan xo’jayincha»

Bu maqollar mehmondo’stlikning ijtimoiy qoida sifatida qabul qilinishi va har bir inson mehmonni to’g’ri qabul qilishi lozimligini ko’rsatadi.

Mehmondo’stlik dunyo xalqlarining madaniy qadriyatlarida muhim o’rin tutadi. Buni xalq maqollari orqali ham ko’rish mumkin. Masalan:

Til	Mehmondo’stlikka oid maqollar
O‘zbekcha	«Mehmon uyingning to’ri»
Ruscha	«Gost na porog – schaste v dom»
Inglizcha	«A guest is a blessing from God»
Turkcha	«Misafir bereketiyle gelir» [Mehmon baraka bilan keladi]

V. Teliya [1986] qayd etadi: «Har bir xalq maqollar orqali o’z madaniyati, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarni ifoda etadi» [4:78-b].

Buning natijasida ma’lum bo’ladiki, har bir xalq mehmondo’stlikni turlicha ifodalaydi, ammo uning asosiy g’oyasi umumiy: mehmon – qadrli inson, uning hurmatini joyiga qo’yish kerak.

Mehmondo’stlik bilan bog’liq maqollarning lug’aviy tahlili ularda qo’llanilgan so’zlar, ularning ma’nosi va funksiyalarini o’rganishga asoslanadi.

Tilshunos O. S. Axmanova ta’kidlaganidek, «Lug’at birliklarining ma’nosi ular qo’llanilayotgan kontekstga bog’liq, xususan, maqollarda semantik birliklar o’z o’rnini topgan» [11:105-b].

F. Galperin qayd etadi: «Maqollarda bevosita va metaforik ma’nolar birgalikda faoliyat ko’rsatadi» [12:142-b].

Shu nuqtayi nazardan, mehmon so‘zi ko‘pincha rizq, baraka, hurmat va odob kabi mazmunlar bilan birgalikda qo‘llaniladi.

Mehmondo‘stlik maqollari ko‘pincha metafora, tashbeh va obrazli ifoda shakllarini o‘z ichiga oladi.

A. Vejbitskaya yozadi: «Har bir tilda metaforalar orqali xalqning madaniy xususiyatlari ifodalanadi» [13: 98-b]. Masalan, «Mehmon uyingning to‘ri» maqoli mehmonni oliy hurmatga loyiq shaxs sifatida ko‘rsatadi.

«Mehmon kelsa, rizq keladi» maqoli mehmonning uyiga baraka keltirishini metafora orqali ifodalaydi.

Mehmondo‘stlik xalq madaniyatining muhim qismi bo‘lib, u maqollarda o‘z ifodasini topgan. Semantik tahlil shuni ko‘rsatadiki, mehmondo‘stlik bilan bog‘liq maqollarda quyidagi ma’nolar mujassamlangan:

- ✓ Mehmon uyga baraka keltiradi [mazmun va obrazlar asosida tahlil]
- ✓ Mehmonni hurmat qilish insonlik burchi [ijtimoiy-ma’naviy jihat]
- ✓ Mehmondo‘stlik madaniyati dunyo xalqlarida umumiy tusga ega

Mehmondo‘stlik xalqning ma’naviy merosi sifatida kelajak avlod uchun ham muhim tarbiya vositasi bo‘lib qolishi shubhasiz.

Lug‘aviy tahlil natijasida mehmondo‘stlik bilan bog‘liq maqollarda quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

- ✓ Mehmonchilikka oid lug‘at birliklari ko‘p qo‘llaniladi
- ✓ Hurmat va odobga oid so‘zlar ustuvor mavqega ega
- ✓ Metafora va obrazlar keng qo‘llaniladi
- ✓ Xalqlar o‘rtasida mehmondo‘stlik ma’nosida umumiy jihatlar mavjud

Bu tahlil shuni ko‘rsatadiki, mehmondo‘stlik xalq maqollarida o‘z ifodasini topib, ularning madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gumboldt V. O razlichii stroyeniya chelovecheskix yazikov i yego vliyanii na duxovnoye razvitiye chelovechestva. – Moskva: Nauka, 1836. – 210 b.
2. Golubovskaya I. Russkiye narodnie poslovitsi v semanticheskom aspekte. – Sankt-Peterburg: Izd-vo SPbGU, 2015. – 145 b.
3. Superanskaya A. Frazzeologiya kak otrajeniye natsionalnogo mirovozzreniya. – Moskva: Flinta, 1997. – 128 b.
4. Teliya V. Frazzeologiya kak virazitel natsionalnoy mentalnosti. – Moskva: Nauka, 1986. – 190 b.
5. Axmanova O. S. Slovar lingvisticheskix terminov. – Moskva: Nauka, 1971. – 320 b.
6. Galperin F. Tekst i yego analiz. – Moskva: Visshaya shkola, 1981. – 250 b.
7. Vejbitskaya A. Yazik. Kultura. Poznaniye. – Moskva: Yaziki slavyanskoy kulturi, 1996. – 200 b.

BUXORO SHEVALARIDA MORFONOLOGIK O‘ZGARISHLAR

Asatullayeva Dilnavoz Jondullayevna,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243844>

Annotatsiya. O‘zbek tili boshqa tillardan ko‘p shevaliligi bilan farqlanadi. O‘tgan tarixiy davr ichida o‘zbek shevalari to‘xtovsiz taraqqiy etdi. Ilmiy adabiyotlarda turkiy tillar ichida eng ko‘p shevalarga ega bo‘lgan til ekanligi ta’kidlanadi. Shubhasiz, o‘zbek tili lug‘at fondini oshirishga xizmat qiluvchi muhim ichki omillardan biri esa shevalardan so‘z olishdir. Ushbu maqolada Buxoro qarluq shevasida uchrovchi morfonologik hodisalar keltirib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: sheva, dialekt, qarluq, lahja, morfonologiya, fonologiya, o‘zgarish.

O‘zbek tilshunosligida shevalarni o‘rganish masalasi uzoqroq tarixni bosib o‘tgan bo‘lsa-da, keyingi 30 yil ichida bu yo‘nalishdagi ishlar ancha sustlashdi, lekin shevashunosligimizning bir tarmogi bo‘lgan lingvistik geografiya bo‘yicha qator ishlar paydo bo‘ldi [Turdialiyev A.X. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish. Avtoreferat.- Toshkent-2024]. Tizim sifatida o‘rganilgan o‘zbek tilida lison va nutqni farqlash, o‘zbek tilining sof turkona xususiyatlarini ochish bo‘yicha qator vazifalarning ko‘ndalang bo‘lishi ana shu dastlabki masalalarning hal etilishi natijasida sodir bo‘ladi.

Ma’lumki, fonema variantlari so‘z va morfemalar tarkibida uni tashkil etuvchi sifatida ishtirok etar ekan, u boshqa tovushlar bilan kombinatsiyalar hosil qilish jarayonida turli o‘zgarishlarga uchraydi. So‘z va morfemalar tarkibidagi har qanday almashinuvlar, avvalo, fonetik xarakterdadir. Bu esa bugungi kunda til strukturasining fonetik, leksik va morfemik sathlari mavjudligi haqida fikr yuritishga olib keladi [Bahriddinova B.M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Morfologiya. Amaliy mashg‘ulotlar uchun qo‘llanma.- Qarshi: Nasaf-2008. – B. 32]. O‘zbek adabiy tili morfonologiyasi to‘g‘risida A.Nurmonovning tadqiqotlari bor, lekin morfonologik hodisalarga boy bo‘lgan o‘zbek shevalari bu ishga jalb qilinmagan. O‘zbek shevalari morfonologik tizimining o‘rganilishi shevalar fonetikasi va morfologiyasini keng yoritish imkoniyatini ta’minlashga xizmat qiladi. Sodda tilda aytadigan bo‘lsak, morfonologiya – ma’lum bir tilning fonologik xususiyatlaridan to‘liq olinmagan morfemalarning tuzilishi, fonemik tarkibi va o‘zgarish qonuniyatlarini, shuningdek, tilga xos bo‘lgan morfologik tabiat hodisalari yig‘indisini o‘rganadigan bo‘lim sanaladi [1:102-b.]

O‘zbek tilida agglyutinatsiya jarayonidagi quyidagi morfonologik holatlar e’tiborlidir:

o-a: ong-angla, ot-ata, son-sana;

*a-o: tara-taroq, so‘ra-so‘roq;
i-u: sovi-sovuq; quri-quruq;
q-g‘: qiliq-qilig‘i, qiziq-qizig‘i;
k-g: tilak-tilagi, yurak-yuragi;
n-z: bizni-bizzi, sizni-sizzi;
n-t: otni-otti, toshni-toshti;
n-r: qorni-qorri, shaharni-shaharri;
n-p: gapni-gappi, qopni-qoppi [6:152].*

Bunday misollarni yana ko‘plab keltirish mumkin. Adabiy tildan tashqari shevalarda ham ushbu hodisaga misollar ko‘p uchraydi va bu hodisalarni aynan Buxoro viloyati shevalari misolida ko‘rib chiqamiz.

Buxoro shevalarida biz so‘zga qo‘shimcha qo‘shilganida aynan qo‘shimchada yuz beradigan morfonologik hodisalarni ko‘p uchratamiz. Masalan, *buzildi* so‘zi ushbu shevada *buzilli* tariqasida talaffuz qilinadi. Ya’ni –l harfiga moslashib –di qo‘shimchasi –li tarzida talaffuz etiladi.

Bundan tashqari so‘z asosining o‘zida yuz beradigan hodisalarni ham ko‘p marta uchratsak bo‘ladi. Masalan, *jölkirā* so‘zini oladigan bo‘lsak, ushbu so‘zdagi o‘zgarish Buxoro viloyati G‘ijduvon tumanida o‘tkazilgan dialektologik ekspeditsiyada yoshi katta insonlar orasida ko‘p kuzatildi.

Buni so‘zi *muni* tarzida talaffuz qilinishini ham ko‘p joylarda uchratdik. Masalan:

Muni işlätkännän kijin žäjigä qāj, män qidirip jurmäj.

Buxoro o‘g‘uz shevalari boshqa dialektlardan farq qiladi ancha. Shuning uchun Buxoro turkman shevalari haqida xulosaga kelishda shoshmaslik kerak. Chunki bu hududdagi mahalliy turkmanlarning turmush tarzi, kundalik mashg‘ulotlari va boshqa madaniy-iqtisodiy holatlari buxorolik o‘g‘uzlarniki bilan bir xil hisoblanadi.

Shuning uchun ham ularning turkmanlarga ta’siri bor. Misol tariqasida aytadigan bo‘lsak, unlilarning lab ohangdoshligi turkman adabiy tilida buxorolik o‘g‘uzlarnikiga qaraganda ancha kuchli. Buxoro viloyati turkmanlarida esa bu hodisa mahalliy o‘g‘uz o‘zbek shevalarniki singari kuchsiz, cho‘ziqliklar ham asosan birinchi bo‘g‘inda yuz beradi. Ushbu holat faqatgina Buxoroda emas, aksincha, Xorazm turkmanlarida ham uchraydi.

Buxoro o‘g‘uz shevalarida ham so‘zlarga affiks qo‘shilganida aynan qo‘shimchalarda bo‘ladigan fonetik o‘zgarishlarni ko‘p uchratishimiz mumkin.

Körpājā örānip jāt – ko‘rpaga o‘ranib yot

Ushbu misolda –ga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi ham asosga qo‘shilib o‘z shaklini yo‘qotdi.

Körpächäjä ötir – ko‘rpachaga o‘tir

Bu misolda ham xuddi shunaqa affiksda o‘zgarishni kuzatamiz. Demak, shu misollarni o‘zidan ham bilsak bo‘ladiki, Buxoro o‘g‘uz shevalarida ham jo‘nalish kelishi –ga o‘z shaklini ko‘p hollarda o‘zgartiradi.

Sixakti opke- qirg‘ichni olib kel

Bu yerda ham tushum kelishigi qo‘shimchasi o‘z shaklini yo‘qotgan.

Lövlādi tāzälāš keräk – loviyani tozalash kerak

Yuqoridagi misolda ham tushum kelishigining boshqa shaklga o‘tganini ko‘rsak bo‘ladi. Demak tushum kelishi qo‘shimchasi ham o‘z shaklini ko‘pincha o‘zgartirib turarkan.

Ānāmā āldim – onamga oldim. Bu yerda ham jo‘nalish kelishigi shakli butunlay o‘zgaradi.

Āpämiñ kitāpi – opamning kitobi. Bu yerda ham qaratqich kelishining o‘zgarishini ko‘rsak bo‘larkan.

Iki žörä bächäliktän birä kättä bölänlä. Dävr kelip ikkäläsijäm öz bāxtini izläp jölä çiqan. Āllidän ikki jöl uchräjän. Biri bāšqa tāmāngä, biri bāšqa tāmānā jöl ālän. Ulärdän biri šähärmä-šähär jurän, ilm-hunär orttirän, ikkinčisi bārän jerinä pādšäh säjlāš uçun uçirilän semury quš tāsādifän uniñ bāšijä qönän.

Ko‘rinib turibdiki, *Āllidän* so‘ziga to‘xtalsak, old so‘ziga egalik qo‘shimchasi qo‘shilishi natijasida ushbu so‘z talaffuzi shevada o‘zgaradi. Yoki bundan tashqari *tāmānā* so‘ziga e‘tibor qaratsak ham aynan shu o‘zgarishni ko‘rishimiz mumkin.

Yoki Buxoro qarluq shevasida uchrovchi *buppä-butun* so‘ziga to‘xtalsak, ushbu so‘zda ham 1-uzvda uchrovchi reduplikatsiya jarayoniga misol bo‘la oladi.

Bibim bijiñčämni buppä-butun ālip kelilä.

Bundan tashqari biz istehzoli reduplikatsiyani ham kuzatishimiz mumkin:

Bāj-māy –unchalik boy bo‘lmagan odam ma’nosida qo‘llaniladi.

Öqigän-möqigän- ilimli deb o‘ylangan insonga nisbatan qo‘llaniladi. [aslida bunday bo‘lmagan holatda]

Yana biz shubha va befarqlik ifodalovchi reduplikatsion jarayonlarni ham kuzatishimiz mumkin. Bunday shakllar noaniqlik, shubha yoki beparvolik ma’nosini bildiradi:

Gäp-päp, gäp-säp so‘zlarini olsak, har ikkala so‘zda ham 2-uzvda uchrovchi reduplikatsiyani uchratamiz va bu so‘zlar qandaydir noaniqlik, shubha va

beparvolikni payqaymiz, ya'ni *gap-so'z* va *mish-mish* ma'nosida bu so'zlar Buxoro shevasida unumli ishlatiladi.

Taqdim etib, sanab o'tish ma'nolarini beradigan reduplikatsion o'zgarishlar ham uchrab turadi:

Nān-pān, čāj-pāj, kölā-pölā [sho'rdanak] kerājmāsmi?

Yuqoridagi misolda ko'rib turganimizdek, bu so'zlar o'z-o'zidan sanab o'tish ma'nosini bildirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
2. Bruce Hayes [2009] "Morphophonemic Analysis" Introductory Phonology
3. Леви-Строс. Структурная антропология. М., 1985.
4. М.М. Mirzayev "O'zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari" "Fan" nashriyoti Toshkent – 1969.
5. <https://qomus.info/uz/encyclopedia/m/morfonologiya/>
6. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. –Toshkent: O'zbekiston, 2002. – B. 152

INTERYER DIZAYN TERMINLARIDA DISKURSIV YONDASHUV

Xolmurotova Gulnora Sattorovna,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243847>

Annotatsiya: Maqolada interyer dizayn terminlarining diskursiv xususiyatlari lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ushbu terminlarning lug'aviy-semantik, kommunikativ va aksiologik jihatlari o'rganilib, ularning madaniy va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi yoritiladi. Interyer dizayn terminlari nafaqat texnik atamalar tizimi, balki estetik va qadriyaviy yuklamaga ega bo'lgan diskursiv birliklar sifatida ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: interyer dizayn, terminologiya, diskursiv yondashuv, aksiologik xususiyatlar, kommunikativ funktsiya, estetik kategoriya, semantik tahlil.

Ilm, fan va texnika taraqqiyoti hozirgi kunda jadallik bilan rivojlanib borar ekan, jamiiki insonlarni turli sohalardan xabardor bo'lishga undabgina qolmay, tilshunoslikning leksik qatlamini boyitadi, shuningdek, nutqda qo'llanilayotgan qator lisoniy birliklarni jamlab, tobora kengaytiradi hamda kundalik hayotga hamohang bo'lishini talab etadi. Bu jarayonda interyer dizayni sohasi ham istisno emas.

Tilshunoslikning eng dolzarb, murakkab, nazariy va amaliy ahamiyatga ega yo'nalishlaridan bo'lgan terminologiya rivojlanishi va shakllanishi, albatta, o'ziga xos qonuniyatlar asosida yuzaga keladi, umumxalq tilining leksikasi negizida rivojlanadi hamda uning boyishi uchun xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, interyer dizayni faqatgina amaliy san'at turi emas, balki madaniy, estetik va lingvistik jihatlarni o'zida mujassam etgan diskursiv faoliyat sohasi hamdir. Mazkur sohadagi termin va atamalar ham aynan shu tarzda shakllanib, aniq tushunchalarni ifodalash bilangina chegaralanmay, balki dizayner va mijoz o'rtasidagi samarali kommunikativ munosabatlarni belgilash vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

P. Nishonovning ta'kidlashicha, «termin – tuzilishiga ko'ra so'z yoki so'z birikmasi bo'lib, semantikasi jihatidan maxsus soha doirasi bilan chegaralangan va shu sohaga oid tushunchani ifodalovchi leksik birlikdir» [3:29]. Shu sababli, interyer dizayni terminlarining diskursiv jihatlarni o'rganish, ayniqsa, bugungi kunning fan va texnika taraqqiyoti sharoitida ilmiy nuqtayi nazardan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Terminshunoslik tarixiga nazar solsak, ko'pincha uning asosiy o'rganish obyekti sifatida aynan termin qabul qilinishini ko'ramiz [1]. Biroq termin tushunchasining talqini terminshunoslik fanining rivojlanishi davomida tobora chuqurlashib va

kengayib bordi. Bu jarayonni V.M. Leychikning ilmiy faoliyati misolida beshta asosiy bosqich sifatida ko‘rsatish mumkin:

- 1) termin tabiatini tadqiq qilish bosqichi;
- 2) terminning funksional jihatlarini tahlil qilish bosqichi;
- 3) terminni tizimli ilmiy obyekt sifatida o‘rganish bosqichi;
- 4) terminni bilish [idrok etish] birligi sifatida ko‘rib chiqish bosqichi;
- 5) termin tadqiqotining diskursiv jihatlarini o‘rganish bosqichi [2:57].

Diskurs nazariyasiga ko‘ra, terminlarning mazmuni faqat lug‘aviy-semantik jihatdan emas, balki ular qo‘llaniladigan kontekst, madaniy va ijtimoiy omillar orqali ham shakllanadi. Bu terminlarni diskursiv yondashuv asosida tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Bunda terminlarning estetik, funksional va aksiologik jihatlariga alohida e‘tibor qaratilishi muhimdir. Diskurs nazariyasiga ko‘ra, terminlarning mazmuni faqat lug‘aviy-semantik jihatdan emas, balki ular qo‘llaniladigan kontekst hamda madaniy va ijtimoiy omillar ta’sirida shakllanadi. Bu esa terminlarni diskursiv yondashuv asosida tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi. «Diskurs» tushunchasi lingvistika, semiotika, falsafa va madaniyatshunoslik kabi sohalarda turlicha mazmuniy jihatlar bilan qo‘llanilib, dastlab tilshunoslikda muayyan mezonlar asosida ajratilgan nutqiy birliklarni ifodalash uchun ishlatilgan. Semiotik jihatdan esa diskurs «chuqur semantik darajada yaxlit tizimli tarmoq shaklida namoyon bo‘ladigan til parchasi» [4:284] sifatida ta’riflanadi. Shuning uchun terminlarning estetik, funksional va aksiologik jihatlariga alohida e‘tibor qaratilishi muhim hisoblanadi.

Interyer dizayn sohasidagi terminlar zamonaviy diskurs tadqiqotlarida alohida o‘rin tutadi. Ular nafaqat interyer dizayn mutaxassislari tomonidan ishlatiladigan kasbiy birliklar, balki madaniyat, psixologiya, estetika va lingvistika sohalari bilan ham uzviy bog‘liq bo‘lgan diskursiv hodisalardir. Interyer dizayn terminlarining diskursiv xususiyatlari bir nechta asosiy jihatlar orqali aniqlanadi:

Birinchidan, interyer dizayn terminlari interdiskursivlik xarakteriga ega. Bu terminlar nafaqat dizaynerlarning kasbiy nutqida, balki reklama, ommaviy axborot vositalari va kundalik muloqotda ham faol qo‘llaniladi. Masalan, “*minimalizm*”, “*klassika*”, “*modern*”, “*loft*”, “*retro*”, “*barokko*”, “*xay-tek*”, “*vintaj*” kabi terminlar turli diskurslarda farqli ma’nolar va konnotativ jihatlariga ega bo‘ladi.

Ikkinchidan, bu terminlar o‘z ichida estetik-aksiologik komponentlarni tashiydi. Interyer dizayni terminlari nafaqat obyektiv uslub yoki yo‘nalishni ifodalabgina qolmay, balki ma’lum bir qiymatlarni, estetik bahoni ham aks ettiradi. Misol uchun, “*skandinav uslubi*”, “*rustik*”, “*industrial*”, “*minimalist*”, “*eklektik*”, “*klassik*”,

“ekologik” kabi terminlarning ishlatilishi amaliylik, qulaylik, hashamat, sodda estetik yoki ekologik kabi aksiologik qadriyatlarni aks ettiradi.

Uchinchidan, interyer dizayn terminlarining diskursiv tabiatida madaniy identifikatsiya va ijtimoiy mavqe belgilarining ifodalanishi ham kuzatiladi. “Art-deko”, “provans”, “xitoy uslubi”, “yapon minimalizmi”, “marokash”, “o‘rta asr modernizmi”, “ispan colonial”, “britan klassikasi” kabi terminlar orqali muayyan madaniy qadriyatlar va ijtimoiy guruhlariga xos bo‘lgan identifikatsiya belgilanadi. Shunday qilib, interyer dizayn terminlari diskursiv birlik sifatida o‘ziga xos murakkab struktura va funksiyalarga ega bo‘lib, ularning mazmuni va qo‘llanilishi keng ko‘lamli ilmiy tahlilni talab etadi. Interier dizayn terminlarining kommunikativ va aksiologik yuklamalari o‘zaro chambarchas bog‘langan bo‘lib, ularning muloqot jarayonidagi ahamiyatini yanada oshiradi. Kommunikativ yuklama terminlarning matnda va nutqda ishlatilishi, axborot uzatish funksiyasi orqali namoyon bo‘ladi. Aksiologik yuklama esa ularning qadriyatlarga bog‘liq estetik bahosini, foydalanuvchi yoki iste‘molchilarning estetik qarashlarini aks ettiradi.

Kommunikativ jihatdan terminlar aniq va ravshan ma’no ifodalab, mutaxassislar va mijozlar o‘rtasidagi tushunishni yengillashtiradi. Masalan, “*minimalizm*”, “*industrial*”, “*provans*” kabi terminlar ma’lum dizayn yo‘nalishlarini ifodalab, muloqot jarayonida aniqlikni ta’minlaydi.

Aksiologik jihatdan esa terminlar faqatgina uslub yoki texnik tavsif bilan chegaralanmaydi, balki muayyan qadriyat va madaniy-estetik qarashlarni ham ifodalaydi. Masalan, “*klassik*” yoki “*barokko*” terminlari ko‘pincha hashamat, boylik va sifat tushunchalarini anglatib, qadriyatlarni aks ettiradi. “*Skandinav*” yoki “*ekologik*” uslub esa amaliylik, ekologik muvozanat va minimalist estetikani ifodalab, muayyan aksiologik yuklamaga ega bo‘ladi.

Interier dizayn terminlarining **kommunikativ** va **aksiologik yuklamalari** quyidagi chizmada yanada ravshan ko‘rsatilgan:

Yuqoridagi chizma terminlarning har ikki yuklama turidagi o‘ziga xos funksiyalarini ochib beradi. Shunday qilib, interyer dizayn terminlari kommunikativ aniqlik bilan bir qatorda, aks ettiradigan qadriyat va madaniy-estetik qarashlari bilan ham muloqotni boyitadi.

Ushbu tadqiqot interyer dizayn terminlarining diskursiv xususiyatlarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, ularning shakllanish jarayoni, leksik-semantik tuzilishi va kommunikativ hamda aksiologik funksiyalari chuqur tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, interyer dizayn terminlari faqat texnik tushunchalar tizimi bilan cheklanib qolmay, balki madaniy, estetik va ijtimoiy omillar bilan ham uzviy bog‘liq.

Interyer dizayn terminlarining interdiskursiv tabiati ularning kasbiy muhitdan tashqarida ham faol qo‘llanilishini ta‘minlaydi. Ushbu terminlar turli kommunikativ kontekstlarda o‘zgaruvchan semantik va aksiologik yuklamalarga ega bo‘lib, dizayn uslublari va estetik yo‘nalishlarning ma‘no doirasini kengaytiradi. “*Minimalizm*”, “*klassika*”, “*modern*”, “*loft*” kabi terminlarning qo‘llanilishi ularning lingvistik funksiyasidan tashqari, ma‘lum ijtimoiy va estetik qadriyatlarni ifodalashga xizmat qiladi.

Shuningdek, interyer dizayn terminlarining kommunikativ vazifasi mutaxassislar va iste‘molchilar o‘rtasida aniq tushunishni ta‘minlash bilan birga, turli madaniy paradigmalar kontekstida ma‘no va estetik baholashning o‘ziga xos modellari shakllanishiga xizmat qiladi. Bu esa mazkur terminlarni diskursiv yondashuv asosida o‘rganish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Tadqiqot natijalari interyer dizayn terminlarining leksik-semantik rivojlanish tendensiyalarini tushunishga va ularning madaniy-milliy xususiyatlarini aniqlashga asos yaratadi. Kelgusidagi izlanishlar terminlarning turli tillarda qanday tarzda moslashuvi, ularning tarjima va ma‘no transformatsiyasi jarayonlari hamda zamonaviy dizayn konsepsiyalaridagi roli kabi masalalarga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алексеева, Л.М. Проблемы термина и терминообразования: учебное пособие по спецкурсу. – Пермь: Перм. гос. ун-т, 1998. – 120 с.
2. Лейчик, В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура: учеб. пособие. – 3-е изд. – М.: ЛКИ, 2007. – 256 с.
3. Нишонов П.П. Француз ва ўзбек тиллари юридик терминологиясининг қиёсий-типологик тадқиқи: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2009.
4. Leech, D. Semantics. – Penguin, 1977. – P. 284.

O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI PAREMIYALARNING AYRIM MANBALARI XUSUSIDA

Aytniyazova Nargiza Farxatovna,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

nargiza.farxatovna@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243853>

Annotatsiya. *Lingvokulturologiya sohasi doirasida paremiologik birliklar paremiologiya tarmog‘ida qaralib, ularda xalq o‘zining bor tajribasini, aql-zakovatini uyg‘unlashtirgan holda namoyon etadi. Ushbu maqolada o‘zbek va qoraqalpoq xalq maqollarining ayrim manbalari xususida fikr yuritilgan. Ularni tahlil qilish madaniyatlar qiyosini o‘rganish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *tilshunoslik, paremiologiya, paremiologik birliklar, maqol, madaniyat, milliylik, lingvokulturologiya, manba.*

Til milliy madaniyatning oynasi, uni saqlovchi xazina hamdir. Har bir xalq yashayotgan joyining tabiati, uning iqtisodiy tizimi, og‘zaki ijodiyoti, badiiy adabiyoti, san‘ati, fani, urf-odatini o‘zida aks ettirib, to‘plab, avloddan avlodga yetkazib berish tilning milliy-madaniy mundarijasidir. Bu mundarija tilning harakatdagi birliklarida juda ham aniq namoyon bo‘ladi.

Xalq tafakkuri durdonasi hisoblanmish paremiologik birliklar nafaqat xalq hayoti, qarashini ifodalashi bilan qadrlil, balki kundalik turmushimizda nutqimizni boyituvchi vositalardan biri hamdir.

Ta’kidlash kerakki, paremiyalar [maqol, matal, hikmatli so‘zlar] qadimgi davrlardan paydo bo‘lgan. Ularning ildizlari asrlar qa’riga borib taqaladi. Paremiyalarning katta qismi hali yozuv paydo bo‘lmagan davrlardan-oq vujudga kelgan. Shu sababli paremiyalar xalqona kelib chiqish tarixiga ega. Paremiyalarning dastlabki manbai xalqning jamoaviy ongida yuzaga kelganligini qayd qilish o‘rinlidir.

An’anaviy ilmiy yondashuvlarda paremiyalar, asosan, xalq og‘zaki ijodining o‘rganish doirasida qolib keldi. Unga folklor janri sifatida yondashildi. Garchi tilshunoslikda paremiyalar barqaror birliklar sifatida lisoniy hodisa, deb e’tirof etilsada, uning lisoniy mohiyatiga yetarlicha baho berilgan, deyish noto‘g‘ri bo‘ladi. Fanimizda lisoniy birlik sifatida uning ayrim sintaktik xususiyatlarigina tahlilga tortilgan, xolos [7:50]. Shu nuqtayi nazardan, paremiyalarni, ham xalq og‘zaki ijodi namunalari darajasida, ham lingvokulturologiyaning birligi sifatida tadqiq etish uchun alohida soha vujudga keldiki, u paremiologiya tarmog‘i deb ataladi. Paremiologiya [yunon tilidan olingan bo‘lib, paroimia – “maqol, hikmatli so‘z, matal”, logos – “fan” degan ma’noni bildiradi] [10]. Demak, paremiologiya maqol, matal, aforizmlarni o‘rganuvchi fan bo‘lib, uning o‘rganish obyekti paremiyalar hisoblanadi. Ayniqsa, lingvokulturologiyaning o‘rganish predmetlari orasida paremiya [maqol]lar alohida ajralib turadi. Zero, ularda xalq o‘zining boy tajribasini aql-zakovati bilan uyg‘unlashtirgan holda namoyon etadi. Paremiyalar insonning ongiga, xotirasiga o‘rnashadi. Shu asosda inson o‘zida, shuningdek, atrofida

kechayotgan har bir hodisani baholay oladi. Ana shunga ko‘ra paremiyalar borliqni kuzatish va undagi voqeliklarga munosabat bildirishning milliy-madaniy mezonini sifatida yashaydi.

Hikmatli so‘zlar, maqollar – hech bir podsho e‘lon qilmagan farmon, hech bir prezident muhrlamagan qonun, hech bir davlat tomonidan bitilmagan konstitutsiyadir [8:5].

“Maqollar – xalq og‘zaki ijodi merosining eng keng tarqalgan, eng xarakterli janri hisoblanadi. Xalq tarixi, xarakteri, mehnat faoliyati va turmushining o‘ziga xosliklari maqollarda muhrlangan yoki qadimiy turmushning toshlarga qoldirgan izlari singari ishonchli, metaforik tarzda yashiringan. Maqollar, ularni yaratgan xalq qancha umr ko‘rsa, ming yillar bo‘yi tirik jon kabi saqlanadi. Maqollarni yuzaga chiqargan xalq tili ham o‘zining obrazli qudrati bilan ming yillar bo‘yi saqlanib kelaveradi” [5:86].

Yana shuni unutmash kerakki, maqollar, ularni yaratgan xalqning donoligini o‘zida mujassam etadi. Xalq donishmandligi – yirik bir fan. Unga tajribali kishilar ega bo‘ladilar. Davrining va undan keyingi asrlarning buyuk donishmandi, eramizdan oldingi IV asrning yirik faylasufi Aristotel shunday degan edi: “Donishmandlik ba‘zi sabablar va ibtidolar haqidagi fandir... Donishmandlikni, adolat nuqtayi nazaridan ilohiy demoq mumkin va shu bois donishmandlik, birinchi navbatda, tangriga o‘xshaydi...” [2:8].

Maqol tugallangan mazmun va shakl sifatida shakllanishida til egasi bo‘lgan oddiy xalq tomonidan qabul qilinishi kerak. Assimilyatsiya jarayonida ko‘plab maqollarning kelib chiqish manbalari batamom unutiladi. Shunga qaramasdan, ularning kelib chiqishini o‘rgangan tadqiqotlar tahlili natijasida, maqollarning ayrim manbalarini keltirish mumkin.

Xalq maqollarining mazmun ko‘lami inson hayotining turli sohalarini qamraydi. Inson hayotidagi voqea-hodisalarning cheki yo‘q ekan, maqollar mazmuni chegarasini ham o‘lchab bo‘lmaydi. Maishiy hayotdagi kichik bir e‘tiborga arzimaydigandek ko‘rinuvchi lavhadan tortib chuqur falsafiy mushohada ifodasigacha maqollar mazmunida o‘z aksini topgan. Agar “*Uyga palos yarashur, xotinga libos*” maqoli maishiy hayotga taalluqli bo‘lsa, “*Yozda miyang qaynasa, qishda qozoning qaynar*” maqolida vaqtni bekor o‘tkazmaslik, aql bilan ish ko‘rish insonga hayot imkonini yaratishi qayd etiladi, “*Vaqting ketdi – baxting ketdi*” maqolida esa falsafiy mazmun ifodalangan bo‘lib, inson taqdirida vaqt tushunchasining qanchalar muhim ekanligi ta’kidlangan.

Maqollar odamzodning kundalik hayotida boshidan o‘tkazgan tajribasi natijasida paydo bo‘ladi. Ular odamlarning oddiy kuzatishlarini, his-tuyg‘ularini ifodalaydilar. Ko‘plab maqollar dehqonlar, ovchilar, chorvadorlar, ishchilar, oshpazlar tomonidan yaratilib, ularning kundalik kuzatishlari natijasida paydo bo‘lgan. Masalan:

“*Shamol kemadagilarning xohishiga qarab esmas*” maqoli dengizchilar;

“*Etning yaxshisi – qazi, Itning yaxshisi – tozi*”;

“Iyttiñ bári tazi bolmas, Ettiñ bári qazi bolmas” [4:69] maqoli ovchilar;

“Yer – xazina, suv – gavhar” maqoli dehqonlar nutqida birinchi marta qo‘llanilgan, bo‘lishi mumkin.

Ushbu turg‘un birikmalar bir vaqtlar ma‘lum bir guruh tomonidan ishlatilgan, ammo keyinchalik katta omma tomonidan qabul qilinib, til tizimiga kirgan va turli vaziyatlarda ishlatilgan.

Yuqorida aytib o‘tilgan maqollar manbalari ovchilik, dehqonchilik sohalari bo‘ladi. Ana shular qatoriga baliqchilik sohasini qo‘shadigan bo‘lsak, qoraqalpoq xalq maqollaridan farqli ravishda o‘zbek xalq maqollari tarkibida bu sohaga oid maqollar kam uchraydi. Sababi tarixdan ma‘lumki, qoraqalpoqlar Orol dengizi bo‘ylarida istiqomat qilishgan hamda asosiy mehnat faoliyati baliqchilik bo‘lgan, milliy taomlari ham, asosan, baliq go‘shidan tayyorlangan. Masalan: *“Tutip alsañ sazandı, Toltirasañ qazandı”*, *“Baliğı bolmağan kóli qurısın, Kiyigi bolmağan shóli qurısın”*, *“Jarlınıñ teñi jarma, baliqshınıñ teñi qarma”*, *“Súmbile tússe suw suwır, Kóldegi baliq qurır”*, *“Baliq basınan shiriydi”*, *“Baliq jegen toq bolar, Hál-dármanı joq bolar”* [3:51] kabi maqollar bunga misol bo‘la oladi.

Ba‘zi maqollar urf-odatlar bilan bog‘liq. Masalan:

Oltin olma, duo ol, Duo oltin emasmi;

Niyating – yo ‘ldoshing;

O‘lim borning molini sochar, Yo‘qning sirini ochar.

Yuqoridagi maqollarda xalqning ko‘p asrlik falsafiy mushohadasini ko‘rish mumkin. Unda ayollarning ham jamiyatdagi o‘rni erkaklarnikidan kam emasligi, ayollarning mehnatsevarligi aytiladi. Oilada onaning dunyoqarashi farzand tarbiyasida juda muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan jamiyatning ilg‘or fikrli insonlari ayolga, uning salomatligiga, bilim olishiga ijobiy munosabatda bo‘lishgan.

Ko‘plab maqollar, kundalik mehnat sohalarida vujudga kelgan.

O‘zbek tilida: *Azob ko‘rmay rohat yo‘q;*

Qo‘llashib ko‘targan yuk yengil;

Bol bor yerda ari bor;

Non yeyishni istasang, o‘tin tashishdan erinma.

Qoraqalpoq tilida:

Miynetin kim kórse, Ráhátin de sol kóredi [4:54].

Mehnatga taalluqli maqollarning ko‘pchiligi boshqa tillarda ham mavjud. Masalan:

ingliz tilida: *Strike while the iron is hot;*

rus tilida: *Куйте железо пока горячо;*

o‘zbek tilida: *Temirni qizig‘ida bos;*

qoraqalpoq tilida: *Temirdi qızganda soq.*

Barcha tillarda *“qizib turgan temir”* obrazi ishlatilgan. Ushbu maqollar har bir narsani vaqtda kechikmasdan qilish kerak, degan ma‘noni ifoda etadi, shu bilan birga temirchilik sohasi barcha lingvomadaniyatlarda tarixiy katta o‘rin egallaganidan dalolat qiladi.

O‘zbek lingvomadaniyatida ko‘plab adabiy asarlardan kirib kelgan maqollar mavjud. Ayniqsa, buyuk o‘zbek shoiri, mutafakkiri Alisher Navoiyning asarlaridan kirib kelgan hikmatli so‘zlarning o‘rni salmoqlidir. Alisher Navoiy ijodi abadiy barhayotligining siri shundaki, u azaliy va abadiy mavzularni yuksak mahorat bilan qalamga olgan: muhabbat, vafo, do‘stlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, halollik, mardlik, saxovat, adolat, oliyanoblik, yaxshilik kabi insoniy fazilatlarni ulug‘lagan. Yomonlik, zulm, zo‘rluk, nohaqlik, e’tiqodsizlik, bevafoqlik, dilozorlik, hasad, riyo, kibr singari illatlarni keskin tanqid qilgan. Alisher Navoiy ko‘p qirrali teran fikrlarni lo‘nda va aniq shaklda ifodalaydi, o‘z fikrining ta’sirchanligini oshirish uchun hayotiy o‘xshatishlar topadi. Xalq hayotining eng chuqur qatlamlarigacha yaxshi bilgan, donishmand shoirning ko‘rgan-kechirganlarining xulosasi sifatidagi teran mazmunli lo‘nda hikmatlari xalq orasiga shunchalik singib ketganki, insonlar bu so‘z va iboralarni Navoiy yaratganligidan bexabar holda ularni og‘zaki va yozma nutqda keng qo‘llashadi.

Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur;

Izzat tilasang kam de, sihat tilasang kam ye.

Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt.

Tilga ixtiyorsiz, elga e’tiborsiz [1:87].

Ba’zi holatlarda Alisher Navoiy yaratgan hikmatlar shaklini o‘zgartirib tilda maqol sifatida keng qo‘llanishining guvohi bo‘lishimiz mumkin:

Birovga choh qazisang, o‘zing tushasan [o‘zbek maqoli] [6:53];

Har kishi kim birovga qozgay choh,

Tushkay ul chohga o‘zi nogoh [A. Navoiy hikmatlaridan] [1:102].

Qoraqalpoq lingvomadaniyatida ham ko‘plab adabiy asarlardan kirib kelgan maqollar mavjud. Bunga bir qator qoraqalpoq adabiyotining yorqin namoyondalaridan Berdaq shoir hamda Seyfulg‘abit Majitov, Abbaz Dabilov kabi ijodkorlarning didaktik fikrlarini misol qilib keltirish mumkin.

Berdag shoir ijodidan:

Jaqsı adam sóz mánısın añlaydı,

Jaman adam pasıq sózdı tñılaydı.

Qolındı úzbe el-elattan,

Qashıq júrme jamanattan.

Molla bolsañ ilımdı tut, Jalğız óziñ bolmaysañ jurt.

Jamanlarğa sırındı aytpa,

Kelgen jerde sózden qaytpa [3:230].

Seyfulg‘abit Majitov ijodidan:

Batır bolar balanı, Sheshesinen tanırsañ,

Adam bolar jıgıttıñ, Múshesinen tanırsañ.

Xızmet etseñ xalqıña, İnandır dáslep óziñdı,

Bul isıñ kelse ornına, Onnan soñ basla sóziñdı.

Bolayın deseñ maqtawlı, Xosh qılıq penen ádetlen,

Dáwletıñ taymas ómirde, Ádep penen zıynetlen.

*Erliktiñ bolar eñ zori, Ata-ananiñ kewlín tap,
Tárbiyalap ósirgen, Eñbegín júrme zayalap [3:232].*

Abbaz Dabilov ijodidan:

*Ís buyırsa xosh jaqpağan, Ózín sayada saqlağan,
Kísiniñ otın jaqpağan, As nannıñ qádirin bilmes.
Mañlayına túk pitpegen, Shúlliklep aǵash tikpegen,
Qolı menen kógertpegen, Miyweniñ qádirin bilmes [3:240].*

Milliy dunyo tasvirining verballashuvida paremiologik birliklar, ya'ni maqollar alohida ahamiyat kasb etadi, chunki maqollar milliy xarakterning o'ziga xos xususiyatlarini o'zlarida mujassam etadilar. Maqollar til sohiblarining mavjud bilimi, shaxsning amaliy tajribasi, o'sha tilda gapiruvchi xalqning madaniy-tarixiy an'analar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Har bir xalq, har bir millat o'z mentalitetini qaysidir ma'noda maqollar va iboralarda ifodalaydi, ular millatning tarixiy taraqqiyoti, urf-odat, an'analari, dunyoqarashi, ma'naviy va madaniy kamolot darajasini aks ettiradigan manbadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Hikmatlar. Toshkent, 2015.
2. Aristotel, Metafizika, Toshkent, 1999. – B. 8.
3. Qaraqalpaq folklori – naqıl-maqollar. Toshkent, 2019.
4. Qaraqalpaq folklori. Nukus, 1978. 4-tom.
5. O'zbek xalq maqol va matallari, Toshkent, 1985. – B. 86.
6. O'zbek xalq maqollari. Toshkent, 2013. – B. 53.
7. Бакиров П.У. Номинацентрические пословицы в разносистемных языках [на материале русского, узбекского и казахского языков]: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Ташкент, 2007. –С. 50.
8. Məmmədov, X., & Kadirova, X. (2024). X(İKS)-FEMİK XARAKTERLİ ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNİN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ. O'ZBEK TILINING XORIJD A O'QITILISHI: TA'LIM NAZARIYASI VA AMALIYOTI, 1(01), 39–44. Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/95>
9. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. Т., 1990. 5-6.

DUO NUTQIY JANRINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Azimov A.N.,

ADPI, Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi
akbarshohazimov3@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243859>

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning yangi yo‘nalishlaridan biri hisoblangan teolingvistikaning rivojlanish jarayoni hamda uning asosiy tadqiqot obyekti bo‘lgan diniy nutqiy janrlar, xususan, duo janri tahlil qilingan. Shuningdek, duo nutqiy janrining o‘ziga xos xususiyatlari, tarkibiy tuzilishi va ifoda vositalari yoritilib, uning diniy va lingvistik jihatlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: teolingvistika, antroposentrizm, diniy janrlar, duo nutqiy janri, duo janrining subjanrlari.

XX-XXI asr tilshunosligi o‘zining tadqiqot markaziga inson omilini qo‘yishi bu orqali esa, tilshunoslikning yangi yo‘nalishi sifatida antroposentrizm tadqiqotlarning keng ko‘lamda olib borilganligi bilan xarakterlanadi. Antroposentrik tadqiqotlar ko‘lamida unga parallel ravishda sotsiolingvistika, pragmalingvistika, lingvokulturologiya kabi sohalar qatorida yangi yo‘nalish sifatida e‘trof etilayotgan teolingvistika yo‘nalishi ham til sathida boy imkoniyatlarga ega ekanligi bilan ko‘plab tadqiqotchilarning diqqatini o‘ziga jalb qilmoqda. Teolingvistik tadqiqotlar ko‘lamida diniy matnlarning o‘ziga xosligi, diniy matnlarning funksional-stilistik tahlili hamda muqaddas kitobimiz Qur‘oni Karim tafsiriga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqotlarni misol qilishimiz mumkin.

Jahon tilshunosligida teolingvistikaga oid tadqiqotlar o‘tgan asrning ikkinchi yarimidan boshlanib, u haqida dastlabki nazariy qarashlar ilgari surila boshlagan. Jumladan rus olimlarida M.Baxtin, V.Voloshinov, L.Murzinova, T.Shmeleva, E.Levontina, A.Chudinova kabi olimlar diniy matnlar hamda ularning lisoniy tadqiqiga bag‘ishlangan tadqiqot ishlari olib borganlar. O‘zbek tadqiqotchilari orasida teolingvistikaga oid ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilib borilayotganligi ham hozirgi kunda mazkur yo‘nalishga bo‘lgan qiziqishning keng ko‘lamda ortgani bilan izohlashimiz mumkin. Xususan N.M. Uloqov, Sh.M Sultonova, T. Yuldashev, N.U.Ismoilova kabi bir qator yirik olimlar teolingvistika yo‘nalishida samarali tadqiqot ishlari olib bordilar. N.Uloqov o‘zining tadqiqotida diniy matnlarning ekzotik leksikasi haqida fikr yuritgan bo‘lsa [5], Sh. Sultonova diniy leksikani diniy frazeologik birliklarning tarkibiy qismi ekanligi haqida tadqiqot ishlarini olib borgan [4:114-120]. N.Ismoilova muqaddas kitobimiz “Qur‘oni Karim tafsiridagi o‘xshatishlarning lingvistik xususiyatlari mavzusi” [2:140] da tadqiqot ishini olib borganligi bilan alohida e‘tiborga sazovordir. Ammo teolingvistik tadqiqotlar

ko‘lamida diniy nutqiy janrlar masalasiga yetarlicha e‘tibor berilmagani, diniy nutqiy janrlarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning ijtimoiy vazifasi haqida firklarning to‘laqonli tekshirilmaganligi teolingvistik tadqiqotlar ko‘lamida diniy nutqiy janrlar masalasi ham alohida mavzu sifatida keng ko‘lamda o‘rganilishni taqozo etadigan masalalarni o‘rtaga qo‘yishi shubhasizdir. Diniy nutqiy janrlar qatoriga xutbalar [juma xutbalari, boshqa diniy marosimlarda aytiladigan xutbalar], va‘zlar [nasihat nutqlari], duolar, diniy marosimlar [nikoh, janoza, aqiqa], qasidalar va diniy mazmundagi she‘rlarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Yuqorida sanab o‘tilgan barcha nutq ko‘rinishlari alohida olinganda o‘zining bir qancha xususiyatlari bilan bir-biridan farqlovchi va birlashtiruvchi belgilarga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi. Biz mazkur maqolada diniy nutqiy janrlarda eng ko‘p qo‘llaniluvchi duo nutqiy janri haqida so‘z yuritmoqchimiz.

Barchamizga ma‘lumki, duo – ilohiy ishonch orqali insonning o‘zini yaratuvchisi bo‘lgan ulug‘ zotga murojaati bo‘lib, unda inson o‘zining ezgu orzu maqsadlarining ro‘yobga chiqishini so‘rab yaratganga iltijo qiladi. Nutqiy janrlar yuzasidan tadqiqot ishi olib borgan D.Sayfullayeva o‘zining tadqiqotida “Bir mazmunli paradigma asosida birlashgan bir nechta nutqiy aktlarning birlashmasi nutqiy janrlarni tashkil etishi” [3:143] ni ta’kidlab o‘tgan. Demak, muloqot jarayonida adresant tomonidan aytilayotgan bir nechta nutqiy aktlar birlashib yakunda ma‘lum bir nutqiy janrni hosil qiladi. Umuman olganda nutqiy janrlar haqida dastlabki tadqiqot ishlarini olib borgan rus tilshunoslari M.Baxtin, V.V. Dementevlarning nazariy fikrlarida ham nutqiy janrning hosil bo‘lishida adresant tomonidan aytilayotgan bir nechta nutqiy aktlarning birlashishi taqozo etilishi haqida fikrlar bayon etilgan. Duo nutqiy janri ham ayan shu nazariy fikr talabalariga to‘liq mos keladi. Masalan: *“Bismillahir rohmanir rohim. Alloh rahmat qilsin, oxiratlari obod bo‘lsin. Xudoyim, bu marhum-musulmon bandalaringning gunohlarini mag‘firat et, qabrlarini nurga to‘ldir, jannatingni nasib aylagin. Omin, Ollohu akbar!”* Mazkur duo hayotdan ko‘z yumib vafot etgan inson haqqiga qilingan duodir. Bu misolda berilgan duo matnida ham adresant tomonidan avvalo yaratganga murojaat qilinayotganligini ko‘ramiz, chunki mazkur duo matnining **“Bismillahir rohmanir rohim”**. [Mehribon va rahmli olloh nomi bilan boshlayman] jumlasidan boshlanishida adresantning bevosita o‘z yaratuvchisi bo‘lgan ulug‘ zotga yuzlanishining guvohi bo‘lamiz. Duoning davomida **“Alloh rahmat qilsin, oxiratlari obod bo‘lsin”** matnidagi adresantning marhum insonning haqqiga yaratgandan ijobiy tilaklar tilash orqali yaxshilikni umid qilayotgan bo‘lsa, **“Xudoyim, bu marhum-musulmon bandalaringning gunohlarini mag‘firat et, qabrlarini nurga to‘ldir, jannatingni nasib aylagin”** jumlasida **Xudoyim** so‘zi orqali

yana yaratganga murojaat, undan so‘ng yana ezgu tilaklarning aytilishi, duoning yakunida **“Omin, Ollohu akbar!”** deb yuzga fотиha tortilishi bilan yana yaratganga murojaat [Omin so‘zining lug‘aviy ma‘nosi *“Duoyimizni ijobat ayla!”*, *“Ey, Alloh! Ijobat qil!”* degan ma‘nolarni anglatadi] qilinishi kuzatiladi. Demak, mazkur duo matni to‘liq holda shakllanguncha bo‘lgan davrda **murojaat+tilak+murojaat+tilak+murojaat** qolipida bo‘lib, murojaat hamda tilak aktlarining o‘zaro bir mazmuniy paradigma asosida birikuvidan yaxlit bir nutqiy janrning yuzaga kelishiga sababchi bo‘lmoqda. Yoki xalqimiz orasida ota-onalar tomonidan o‘z farzandining baxt-u istiqbolini ko‘zlab doimiy ravishda ular haqqiga duo qilish an‘anasi mavjud. Misol uchun *“Ey yaratgan egam! Farzandimning umrini uzoq, rizqini butun, baxtini yorug‘ qilgin. Uning yo‘llarini ravon, ishlarini barakali etgin”* duosida ham adresantning **“Ey yaratgan egam”** jumlasini orqali yaratganga murojaati ifodalanayotgan bo‘lsa, matnning davomida **“Farzandimning umrini uzoq, rizqini butun, baxtini yorug‘ qilgin”** farzandi haqqiga ezgulikni tilashi hamda matnning yakunida **“Uning yo‘llarini ravon, ishlarini barakali etgin”** yana yaratgandan farzandi uchun yaxshiliklarni umid qilishini ko‘ramiz, ya‘ni adresant tomonidan yaratganga **murojaat+tilak+tilak** qolipi asosida duo matni shakllanmoqda. Demak, insonlar tomonidan kundalik hayot davomida o‘z yaratuvchisiga e‘tiqodi, murojaati, iltijosi, o‘tinchi duo janrini yuzaga kelishda asosiy omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytsak, teolingvistika yo‘nalishida yangi tadqiqotlar olib borish orqali din va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, jamiyatning diniy va madaniy tuzilishini tahlil qilishda ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotlarda orasida diniy nutqiy janrlarni keng ko‘lamda tadqiq etish orqali esa, bu janrlarning jamiyatdagi vazifalarini o‘rganish uchun ham muhim ilmiy imkoniyatlarni yaratib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. Diniy-ma‘rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida 16.04.2018-yildagi PF-5416-son. <https://lex.uz/docs/3686277>.
2. Ismoilova N.U. Qur‘oni Karim tafsiridagi o‘xshatishlarning lingvistik xususiyatlari. Filol. Fan.b.f.d [PhD] diss. – Andijon, 2023. – B. 140.
3. Sayfullayeva D. O‘zbek tilida “Tilak” nutqiy janrning lingvistik xususiyatlari. Filol. Fan.b.f.d [PhD] diss. – Andijon, 2024. – B. 143
4. Султонова Ш.М. Диний лексика диний фразеологик бирликларнинг таркибий қисми сифатида // Илмий хабарнома. Серия: Гуманитар тадқиқотлар. – № 5[49]. – Андижон, 2020. – Б. 114-120.
5. Улуқов Н.М. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси: Филол. фан. номз ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PARAFRAZALARNING O‘RGANILISHI

Utegenova O‘g‘iloy Pardavayevna,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti
utegenovaugiloy@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243861>

Annotatsiya. Maqolada ilk bor o‘zbek tilshunosligida parafrazalarni kimlar tadqiq qilganligi xususida so‘z boradi. Parafrazalarning yondosh hodisalardan farqli va o‘xshash jihatlari, nutq va til birligiga aylangan parafrazalarga doir misollar keltirilgan. Bundan tashqari parafraza lingvomadaniy, kognitiv jihatdan o‘zbek tilshunoslari tomonidan qisman bo‘lsada o‘rganilganligi ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: parafraza, badiiy ifoda, lingvomadaniyat, yondosh hodisalar, frazema, nutq birligi, til birligi.

O‘zbek tilshunosligida parafrazalarning o‘rganilishi rus tilshunosligidagi mavjud ma’lumotlar bilan bog‘liq. 1950-yilda rus tilida nashr etilgan “Краткий словарь иностранных слов” [7:306] lug‘atida ushbu stilistik vosita haqida quydagi izoh berilgan. “Parafraza grekcha paraphrasis tasviriy ifoda, tasvir.

1. O‘z so‘zlari bilan ifodalash, boshqa bir matnni, umuman birovning fikrini bayon qilish.

2. Musiqada biror boshqa musiqiy asarni mustaqil variatsiyalar va jilolar bilan qayta yaratish.

Ushbu lug‘atda parafrazaning umumiy ma’nosi keltirilib, ko‘chim turiga, stilistik tomoniga, qayta nomlovchi vositaligiga e’tibor berilmagan. Ammo parafraza termini, izohi rus tilidan kirib kelgan bo‘lsada, xalq og‘zaki ijodida, ya’ni maqollarda A. Navoiyning “Muhokamat ul lug‘atayn”, “Hayrat ul abror” asarida parafrazalarni uchratamiz. Masalan, so‘z ko‘rki maqol, yigit ko‘rki soqol. So‘z ko‘rkini parafraza deyish mumkin. Shoirga nisbatan A. Navoiy quydagi ikkilamchi nomni qo‘llaydi “So‘z san’at ahlining boshqochisi va so‘z qiymatbaho gavhari xazinasining g‘aznaboni va nazm gulistonining sayroq bulbuli, ya’ni gunohlari mag‘firat qilinishi va ayblari yopilishini istaydigan Alisher” deya shoir o‘ziga murojaat qiladi. Ushbu jumlada shoirga nisbatan bir nechta tasviriy ifoda berilgan [6:143]. Dastlab parafrazalarni o‘quv qo‘llanmalarga olib kirgan olim R.Qo‘ng‘urovdir. U o‘zining 1983-yilda nashr ettirgan “O‘zbek tili stilistikasi” qo‘llanmasida quydagilarni keltirgan. “Perifraz. Kishilarning otlarini yoki boshqa predmetlarning nomini to‘g‘ridan to‘g‘ri gapirmasdan, ularni turli xil so‘z yoki tasviriy ifodalar vositasida bayon qilish perifraz deyiladi. Bu perifraz, parafraza, parafraz deb ham yuritiladi” [250:372].

Bundan tashqari parafrazalar haqida ma'lumot H. Shamsiddinovning “Perifrazalar xususida ayrim mulohazalar” nomli maqolasida yoritildi. Maqolada parafrazaning ibora bilan umumiy va xususiy jihatlari, parafrazaning til va nutqqa munosabati haqida so‘z yuritiladi. Olim ilk bor ifodalangan parafraza til mulkiga aylanmagan bo‘lsa, qo‘shirnoqda berilishi zarurligini keltirib o‘tadi. O‘zbek tilshunosligida ilk bor I. Umirov parafrazalarga bag‘ishlangan nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. I. Umirov va R. Rasulov hamkorlikda “O‘zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug‘ati” kitobi nashr etildi. Ushbu izohli lug‘atda o‘zbek tilidagi parafrazalar to‘plangan, ma’nosiga ko‘ra shaxs, predmet, joyga nisbatan ifodalanuvchi parafrazalar izohlab berilgan. O‘z navbatida tasviriy ifodalarning bir nechta ko‘rinishi masalan, **ilm kaliti**, **bilim bulog‘i**, **ilm chirog‘i** kabi sinonim parafrazalar ya’ni kitobning tasviriy ifodalari berilgan.

Bilamizki, parafrazalar ko‘p aytilib, xalqning lisoniy ongida tayyor holda bo‘lsagina til mulkiga aylanadi. Bugungi kunda **oq oltin**, **qora oltin**, **g‘azal mulkining sultoni**, **obi hayot** kabi tasvir vositalari til mulkiga aylanib ulgurgan. Aymoqchimizki, ushbu parafrazalar paxta, neft, Alisher Navoiy, suvga nisbatan ekanligini shu millat vakillari biladi. Ammo til mulkiga aylanmagan jamiyatning yarasi, dunyoni erta taniganlar, iqtisodiyotning qoni kabi parafrazalarda nima nazarda tutilayotganini fikrlab olish uchun matn kerak bo‘ladi. “Aslida inson juda qadim zamonlardan beri predmetning belgisi, holati va harakatini ham boshqacha nomlab, atab kelgan. Faqat bunday nomlash tilshunoslikda turg‘un birikmalar deb yuritiladi”. [4:123]

Tilshunos D. Aytboyev birgina so‘z parafraza bo‘la olmasligini, fraza tarkibining o‘zi birdan ortiq so‘zni talab qilishini ta’kidlaydi biroq I. Umirov kamina, ojiza, sohibqiron leksik parafrazalar deb ataydi. Tadqiqotchi A. Qobilova kasofat so‘zini matn ichida keltirib, leksik parafrazaga kiritadi. Gripp kasofat yomon yopishdi, besh-olti kun varaja qildi. [143:255]. Bizningcha, kasofat yozuvchining so‘z qo‘llash mahorati bo‘lib, tasviriy ifoda emas, ko‘chma ma’noda qo‘llangan leksik birlik deyish mumkin. Ammo parafrazalar birgina so‘zdan iborat bo‘lmaydi fikriga qo‘shilib bo‘lmaydi. So‘z, so‘z birikmasi hatto bir gap ko‘rinishida parafrazalar bo‘lishi mumkin. Mohiyatan so‘zning tarkibi emas, balki ikkinchi nom bo‘lib kelishi muhim tomoni hisoblanadi. Sohibqiron Amir Temurning ikkilamchi nomi, boshqa shaxsga nisbatan bu so‘z ifodalanmaydi. I. Umirovning “Parafrazalarning badiiy asarlarda qo‘llanilishiga doir” nomli maqolasida nasriy asarlarda parafrazalar quydagi maqsadda foydalanilishini ta’kidlab o‘tadi.

1. Asar qahramonlarining tavsifi to‘laqonli bo‘lishini ta’minlaydi deb quydagi gapni keltiradi. Abdulla issiq qozon ichida qaynadi. [O‘. Umarbekov]. Yozuvchi

hayotning achchiq-chuchugini totiganligini ta’kidlagan. Issiq qozon ichida qaynamoq hayotning qiyinchiligini kechirgan mazmunida berilgan. Parafrazalar ko‘chma ma’no asosiga qurilishi tabiiy ammo yuqoridagi misolni parafraza deyish qanchalik to‘g‘ri.

1. Nasriy asarlarda parafrazalar jummalarning qisqaligini ta’minlash maqsadida ishlatilganda lokanizm [qisqalik, ixchamlik] hodisasi yuzaga keladi. To‘g‘ri, rais telefon qilgandan keyin **Toshkent radiosining olg‘irlari** bu xabarni kechki so‘nggi axborotga berishgan edi. [A. Qahhor] gapdagi olg‘irlari ixchamlikni yuzaga keltirgan aks holda radioeshittirishni boshqarib boradigan kishilar so‘z birikmasini qo‘llangan bo‘lar edi.

2. Parafrazalar badiiy qiymatni ohiradi va qahramonning biror xususiyatini ochib beradi. Seni atamishlar uyg‘onish fasli [A. Oripov she’ri]

Umuman olganda, parafrazalar matndan tashqarida, matn ichida ham o‘rganilgan. Har bir o‘xshatishga asoslangan til birligida millatga xos kognitiv bilim, madaniyat, urf-odat mujassam. Ayniqsa, efemistik parafrazalarda o‘zbek mentalitetiga xos jihat yaqqol aks etadi. Masalan, o‘ldi leksik birlik o‘rniga so‘nggi yo‘liga ketdi, abadiy uyqu, abadiy sukunat olami, so‘nggi safar kabi parafrazalar ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. “Muhokamat ul lug‘atayn” Toshkent. “Tafakkur” nashriyoti. 2014-yil. 6-7-b.
2. Aytboyev D. “O‘zbek tilidagi perifrazalarning motivlashuvi va leksikografik talqini” nom.diss. Toshkent. 2007-yil. 7-8-b.
3. Qo‘ng‘urov R. “O‘zbek tili stilistikasi” o‘quv qo‘llanma. Toshkent. 1983. B. 250.
4. Qobilova A. “Tibbiy perifrazalarga oid ayrim mulohazalar” maqola UzMU xabarлари. 2021-yil. 3-son. B.143.
5. Shamsiddinov H. “Perifraza xususida ayrim mulohazalar”// O‘TA 1993-yil. 2-son. 2-3-b.
6. Umirov I. “Parafrazalarning badiiy asarlarda qo‘llanilishiga doir”. O‘TA. 1996-yil. N-5. 45-46-b.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARINING TILSHUNOSLIKDA O‘RGANILISHI

Uralova Odina Orifjanovna,

Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot universiteti magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243867>

Annotatsiya: Ushbu maqolada maqollar hamda ularning lingvistik tadqiqi, xususan, maqollarni o‘rgangan olimlar va ularning maqollar ustida olib borgan izlanishlari, asarlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: paremiologiya, qiyosiy tilshunoslik, maqol, chog‘ishtirma tahlil, tipologiya, semantika.

O‘zbek xalq maqollari xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy va sarmazmun janrlaridan biridir. Maqollarning tarixi juda uzoq davrlarga borib taqaladi. Mashhur rus yozuvchisi L.N.Tolstoy “Har bir maqolda men shu maqolni yaratgan xalq siymosini ko‘raman” degan edi. Shunday ekan, maqollar xalq turmush tarzida yaratilgan. Ularning matni mazmun jihatidan tahlil qilinmaydi, chunki maqollar to‘g‘riligi isbotlangan holda qayta-qayta ishlanib vujudga kelgan. Maqol so‘ziga izoh bersak, maqol so‘zi arabcha “qavlun” so‘zidan olingan bo‘lib, “gapirmoq” degan ma‘noni angalatadi. Dastlab ajdodlarmiz maqollarni “sav” deb atashgan. Alisher Navoiy asarlarida ham maqol emas masal tarzida uchraydi. Maqol so‘zi esa o‘tgan asrning ikkinchi choragidan boshlab qo‘llanila boshladi. O‘zbek maqollari qadimgi yozma yodgorliklarda ham uchraydi. Masalan, “Avesto”da o‘xshash hikmatli iboralar mavjud. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida ham maqollardan unumli foydalanilgan. Bu asar xalqimizning bizgacha saqlanib qolgan eng qadimiy maqollari jamlangan mukammal yodgorlikdir. Ularning soni esa uch yuzga yaqin ekani Mahmud Qoshg‘ariyning naqadar xalq og‘zaki ijodini ham xo‘p bilganini bildiradi.

Maqollar ko‘proq folklorning o‘rganish obyekti sifatida qaralgan va tadqiq etilgan. O‘tgan asrning oxirlaridan boshlab esa tilshunoslikning tadqiq obyektiga aylana boshladi. N.Uluqov “Tilshunoslik nazariyasi” nomli o‘quv qo‘llanmasida shunday deydi: “Paremiologiya tilshunoslikning bo‘limlaridan biri bo‘lib, tildagi barqaror birikmalar – maqol, matal va aforizmlar [hikmatli so‘zlar]ni o‘rganadi”. [Uluqov, 192]

Bugungi kunda maqollar yuzasidan tilshunoslikda qizg‘in izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, maqollarni qiyosiy tilshunoslikda chuqur o‘rganish orqali tilshunoslikning yangi qirralari ochilmoqda. Mavzuning eng muhim dolzab jihatlaridan biri shundaki, bir tomondan xorijiy tillarga qiziqishning o‘sishi bo‘lsa, ikkinchi tomondan maqollarning lingvistik tahlili amalga oshirilmoqda.

O‘zbek xalq maqollarini to‘plash, nashrga tayyorlash, tadqiq etishda avval Hodi Zarifov, Buyuk Karimov, G‘ozi Olim Yunusov, G‘ulom Zafariy, keyinchalik Mansur Afzalov, Oxunjon Sobirov, Zubayda Husainova, G‘ani Jahongirov, Rajab Jumanioyov To‘ra Mirzayev, Bahodir Sarimsoqov, Malik Murodov, Ibrohim Haqqulov, Asqar Musaqllov, R.Zarifov kabi olimlar munosib hissa qo‘shdilar. [Madayev, 34] Ularning asarlari o‘zbek xalq maqollarini turli lingvistik jihatlarida o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega.

Shu o‘rinda X.Abdurahmonov, Y.Pinxasov, Sh.Rahmatullayev G‘.Salomov, Q.Samadov, M.To‘ychiyev, Sh.Shorahmedov, M.Sadriddinova kabi tilshunoslar hamda shogirdlarining tadqiqotlarini alohida ta’kidlash joiz. [Yuldasheva, 7] Tilshunos olimlardan Nida ham bir xalqning tilini o‘rganishda uning madaniyatini ham o‘rganish joiz ekanligi to‘g‘risida ta’kidlab o‘tgan. Uning ta’kidlashicha til va madaniyat bir-biriga bog‘liq ravishda rivojlangan o‘xshash sistemadir. U buni quyidagicha izohlaydi: “Cultural factors are deeply interwoven with the language, and thus are morphologically and structurally reflected in the forms of the language [Madaniy omillar til bilan chuqur chambarchas bog‘langan va shuning uchun til shakllarida morfologik va tarkibiy jihatdan o‘z aksini topadi]”. [Mirzaahmedov, 47]

V.Teliya tilshunos va folklorshunos olim sifatida madaniyatni til bilan bog‘liqligida paremiologiya sohasini rolini alohida ta’kidlab o‘tadi. Uning aytishicha, til butun bir madaniyatni o‘zida ifodalar ekan, shubxasiz paremiologiya sohasi ham tilning egasi bo‘lmish xalqning madaniyatini juda chiroyli va chuqur ifodalay oladi. Bunday holatni o‘zaro til va madaniyatning qorishib ketgan sohasi ya’ni lingvokulturologiya asoslay oladi. [Mirzaahmedov, 46]

1967-yili Leypsigda nashr etilgan venger olimi X.Vamberi o‘zining “Chig‘atoy tili darsligi” xrestomatiya-lug‘atiga 112 ta maqol kiritgan bo‘lib, ularning nemis tiliga tarjimasini ham berib o‘tgan. Shundan so‘ng tarjimashunoslik yo‘nalishidagi to‘plamlar ham yuzaga kela boshladi. Masalan, Y.Chernyavskiy, V.Ro‘zimetov [1959], N.Gatsunayev [1983, 1988], A.Naumov [1985], kabi tarjimonlarning mehnati bilan o‘zbek xalq maqollari rus tilida ham ayrim-ayrim to‘plamlar sifatida bosilib chiqdi. [Murodova, 66]

O‘zbek xalq maqollari yuzasidan olib borilgan tilshunoslarning ishlarini ikki guruhga ajratamiz:

1. O‘zbek tilshunosligida paremiologiyaga oid tadqiqotlar:
2. O‘zbek tilshunosligida paremiologiya yuzasidan amalga oshirilgan qiyosiy-chog‘ishtirma tadqiqotlar.

O‘zbek tilshunosligida paremiologiyaga oid tadqiqotlar.

Dastlab, 1985-yilda M.Sadriddinovaning ishida o‘zbek maqol va matallarining lug‘aviy xususiyatlari tadqiq etilib, maqol va matallar leksikasi, bir tomondan, o‘zbek adabiy tili leksikasi bilan, ikkinchi tomondan esa lahja va shevalar leksikasi bilan qiyosiy o‘rganilgan. [Sadriddinova, 18]

Shundan so‘ng tilshunoslik fanining rivojlanishi, tadqiqotda til imkoniyatlarining nutqiy o‘ziga xosligi masalalarini chuqur o‘rganish, shuningdek, o‘zbek tili metodologiyasining alohida lingvistik yo‘nalish sifatida shakllanishi natijasida xalq maqollarining uslubiy o‘ziga xosligi, shuningdek, o‘zbek tilidagi o‘zbek maqollaridagi individual va yaqin matallarning funksional imkoniyatlari va xususiyatlariga oid maxsus tadqiqotlar boshlandi. [Turdaliyeva, 75]

Bu sohada S.Mirzayev, [Abdurahmonov, 48] S.Asqarov, [Abdullayev, 122]

A.Jo‘raxonov, [Asqarov, 22] M.To‘ychiyev, [Jo‘raxonov, 55] M.Hakimov [To‘ychiyev, 77] va boshqa tilshunos olimlarning asarlari o‘zbek xalq maqollari haqidagi tadqiqotlar xazinasiga salmoqli hissa bo‘lib xizmat qildi.

Paremiologiyaga qiziqish 2000-yillardan keyin yanada avj oldi. Xususan, Bibish Jo‘rayeva o‘zining “Maqollarning lisoniy mavqeyi va ma‘naviy-uslubiy qo‘llanishi” [Jo‘rayeva, 52] nomli nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek xalq maqollari atroflicha tadqiq etgan. Unda maqol va matallarning ko‘p ma‘noligi, sinonimligi, variantliligi, uslubiy xususiyatlari tadqiq etilgan. Bundan tashqari uning “O‘zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari” [Jo‘rayeva, 75] mavzusidagi filologiya fanlari doktori [DSc] ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasida maqol va idioma, maqol va metal, maqol va ibora munosabati, ularning integratsiyalashuv va differensiyalashuv holatlari aniqlangan. Shuningdek, D.A.Tosheva filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan “Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari” [Tosheva, 32] mavzusidagi dissertatsiyasida o‘zbek tilidagi zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari, ularning milliy-mental belgilari boshqa qardosh va noqardosh tillar bilan qiyoslangan holda ochib berilgan bo‘lsa, G.Komilova “O‘zbek tilidagi maqollarning aksiolingvistik tahlili” [Komilova, 50] mavzusidagi doktorlik [PhD] ishida aksiologik mazmun ifodalovchi vositalarning lisoniy funksiyalarini tekshirilgan. Bu davrda hatto “Devonu lug‘oti-t-turk” asarida keltirilgan maqollarning sintaktik qurilishi, lingvopoetik xususiyatlari, qadimgi xalqlarning turmush tarzi, madaniy hayoti aks ettirilgan muhim manba ekanligini ko‘rsatib bergan I.M.Mirzaaliyevning “Qadimgi turkiy maqollar semantikasi va stilistikasi [“Devonu lug‘oti-t-turk” material misolida]” [Mirzaaliyev, 112] mavzusidagi ishi ham juda ahamiyatli.

Bundan tashqari kichik maqoqlalar ham mavzuning keng qirrali ekanligidan dalolat beradi. Mazkur maqolalarda o‘zbek xalq maqollarning semantik jihatlari yoritiladi. Dilnavoz Abdurahimova “O‘zbek xalq maqollarining lingvopoetik tahlili” [1:147]maqolasida maqollarning tasvir vositalari, ko‘chim turlari, badiiy san’atlar, tasvir vositalari va usullarining xalq maqollari poetikasidagi o‘rni va ahamiyati ochib berilgan. Sh.Tashxo‘jayeve esa “Xalq maqol va matallarining lingvopoetik tadqiqi” [Tashxo‘jayeve, 68] maqolasida Erkin A‘zam ijodida qo‘llangan maqol va matallarning lingvopoetik xususiyatlari haqida so‘z yuritadi. M.Mirzaahmedov “Maqollarda kontseptlar ifodalashining lingvokulturologik tahlili” [Mirzaahmedov, 97] maqolasida ingliz va o‘zbek tillaridagi maqollarning lingvokulturologik va semantik xususiyatlarini har ikkala tilda qiyosiy o‘rganish va ularda birinchi bor “Oila” va “Vaqt” kontseptlarining ifodalanishini yoritib bergan. Ko‘rinib turganidek o‘zbek tilshunosligida o‘zbek maqollarining keng ko‘lamli lingvistik tadqiqi turli yondashuvlarda amalga oshirilgan bo‘lib, ularning har biri tilshunosligimiz ravnaqiga, millat ruhini o‘zida tashuvchi maqollarning ilmiy asosini yaratishga ulkan hissa qo‘shadi. Ularning qardosh yoki turli tizimdagi tillar bilan qiyosiy-chog‘ishtirma tahlili uchun mukammal baza yaratib beradi va bu bazadan bugungi kunda muvaffaqiyatli foydalanilmoqda.

O‘zbek tilshunosligida paremiologiya yuzasidan amalga oshirilgan qiyosiy-chog‘ishtirma tadqiqalar. Til har qanday milliy madaniyatning muhim qismi ekan, unda milliy madaniyat milliy tilning turli birliklarida namoyon bo‘lishi tabiiy. Maqollar boy madaniy mazmunni o‘z ichiga olib, ular nafaqat millatning ishlab chiqarish tajribasi va turmush darajasini, balki millatning psixologiyasi, qadriyatlari va fikrlarining xulosasini, shuningdek, millatning tarixiy shaxslari, voqealari, afsonalari va urfodatlarini ham o‘zida jamlaydi. Maqollar turli milliy tillardagi zamon va makon, mintaq, tabiiy muhit, madaniy an‘analar va til foydalanuvchilarining bilvosita tajribasi va dunyoni anglash xususiyatlarini ham ifoda qiladi. [Da Zhenxin, 66] Shu ma’noda, bugungi kunda, xalqlardagi millat xarakteri aks etgan maqollarni qiyoslash, chog‘ishtirish olimlarning qiziqishini uyg‘otmoqda. O‘zbek maqollarining qiyosiy hamda chog‘ishtirma tadqiqalarini shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin.

- 1] Turkiy tillararo qiyoslash
- 2] Turli tizimdagi tillararo chog‘ishtirish.

Birinchi turga ko‘p sonli izlanishlar qatorida M.Temirovaning “O‘zbek va qirg‘iz xalq maqollari tipologiyasi” [Temirova, 166] nomli dissertatsiyasini kiritish mumkin. Unda o‘zbek va qirg‘iz xalq maqollarining qiyosiy tahlili olib borilgan. Tadqiqotda o‘zbek va qirg‘iz xalq maqollarining yaratilish tarixi, geografik muhit o‘rni, maqollarning struktural, poetik tipologiyasi masalalari yoritilgan. Tadqiqotlar

maydoni ham turkiy, ham turli tizimdagi tillarda mavjud maqollarni qiyosiy-chog‘ishtirma tadqiqatlari uchun ham keng imkon yaratib beradi. Bunga misol qilib, P.Bakirovning ishini keltirishimiz mumkin. P.Bakirovning tadqiqotida nominasentrik [ega va kesim bosh kelishikdagi ot va harakat nomi bilan ifodalangan maqollar, bu atama ilk bor professor P.Bakirovning tadqiqotida qo‘llangan] maqollarning semantik va struktur xususiyatlari rus, o‘zbek va qozoq tili materiallari asosida batafsil izohlanadi. [Bakirov, 286]

Maqollarning qarindosh tillar bilan muqoyasa qilinishi qiyoslanayotgan tillarning tarixiy ildizlarini kashf etishda katta ahamiyatga ega. Bu borada axborot almashinuvi natijasida taraqqiyotning bobo til urug‘lariga bo‘lgan ta’siri namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi turga esa G.Ergashevaning “Ingliz va o‘zbek tillari frazeologizm va paremiyalarida gender aspektining qiyosiy-tipologik tadqiqi”ga [Ergasheva, 164] bag‘ishlangan, ingliz va o‘zbek tillarida gender ko‘rsatkichli frazeologik birliklar tahlil qilingan dissertatsiyasi, O.Uralovning “Ingliz va o‘zbek tillarida “oila” bosh leksemali maqollar semantikasi va strukturasi” [Uralova, 144] mavzusidagi ishi, R.Madjidovanning *yaxshi* va *yomon* kategoriyalarni shakllantiradigan o‘zbek va rus tillaridagi antroposentrik maqollarning baholash markerlari aniqlangan “Antroposentrik maqollarning aksiologik tadqiqi [o‘zbek va rus tillari materiallari asosida]” [Madjidova, 88] nomli doktorlik dissertatsiyasi kiradi.

Aytish joizki, ingliz tili bilan bog‘liq chog‘ishtirma tahlillar o‘zbek tilshunosligida ancha taraqqiy etgan. Xususan, Z.R.Narmuratovning “Ingliz va o‘zbek tillarida “ta’lim”, “ilm” konseptlariga oid paremalarning lingvomadaniy tadqiqi” [Narmuratov, 51] nomli dissertatsiyasida ingliz va o‘zbek tillaridagi ta’lim, ilm konseptli paremiologik birliklarni chog‘ishtirib o‘rgangan va ularni lisoniy-madaniy jihatdan o‘xshash va umumiy tomonlari tadqiq etilgan.

Yosh tilshunoslar ham maqollarning lingvopoetik tahlili, maqol va matallarning lingvopoetik tadqiqi kabi mavzularda maqolalar yozib tadqiqotlar olib bormoqdalar. Masalan, U. Axmedovanning magistrlik ishi shular jumlasidan. U “Ingliz va o‘zbek maqollarining lingvokulturologik va semantik xususiyatlari” [Axmedova, 19] nomli dissertatsiyasida ilk bor ingliz va o‘zbek tillaridagi maqollarning lingvokulturologik va semantik jihatlari tematik guruhlariga bo‘lingan holda chuqur qiyosiy tahlil etilgan, uncha ko‘p murojaat etilmagan diniy mavzudagi maqollarning qiyosi tahlil etilgan. Chog‘ishtirma tahlillar yosh tadqiqotchilarga ham qiziqish uyg‘otib, magistrlik ishi larini ham shu mavzuga bag‘ishlangani, masalaning naqadar zamonaviy va keng qamrovli ekanligidan, doimo yangi hamda turli qirralarga egaligidan dalolat beradi.

Maqollarning qiyosiy-chog‘ishtirma sapektida leksik-grammatik jihati turlicha bo‘lgani bilan, semantikasi o‘xshash bo‘lishi tabiiy. Zero, hamma tillarda ham maqollar insonni tarbiyaga chaqirgani, inson tafakkurining to‘g‘ri shakillanishiga qaratilgani bilan ahamiyatli. Ana shunday madaniyati o‘zbek millatiga yaqin bo‘lgan tillardan biri xitoy tili hisoblanadi. Bu borada ham salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Xususan, Da Zhenxin “O‘zbekcha va xitoycha maqollarning lingvistik tadqiqi” [3:93] nomli dissertatsiyasida bu ikki tildagi maqollarning leksik-grammatik maqomini aniqlash mezonlari ularning tuzilishi, semantikasi, obrazlilik, didaktikligi kabi o‘zaro farqlovchi xususiyatlar tarkibini aniqlashtirilgan. Ikkala tildagi maqollarning fonetik xususiyatlari aniqlangan, xitoy maqollarida tuzulishiga ko‘ra murakkabroq jumlar ko‘p ishlatilishi, tuzilishi murakkab bo‘lsa-da, uyg‘un intonatsiyaga egaligi, o‘zbek maqollarida ham sodda gaplardan ko‘ra qo‘shma gaplar ko‘p uchrashi aniqlangan.

Xullas, o‘zbek maqollarining turli xil yondashuv asosidagi tadqiqi masalasi bugungi kungacha qanchalik samarali bo‘lmasin, tilshunoslikning turli – grammatik, leksik-semantik, morfologik, sintaktik, lingvokulturologik, psixolingvistik, sotsiolingvistik, pragmalolingvistik, kross-lingvistik kabi sohalari qamrovining kengligi sababli shunchalik ularning yangi-yangi yondashuvlarda o‘rganilish imkonini ochib beradi. Zero, o‘zbek maqollari xalqning boy madaniy merosi bo‘lib, ularni tilshunoslik sohasida o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek xalq maqollari lingvistik jihatdan murakkab va boy tuzulishga egaligi, ularni tadqiq etish, lingvistik xususiyatlarini chuqur tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahimova D. O‘zbek xalq maqollarining lingvopoetik tahlili. // Scientific Journal Impact Factor, Vol 4 Issue 2, 2023. 190-194 b. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-xalq-maqollarining-lingvopoetik-tahlili/viewer>
2. Yuldasheva O. O‘zbek xalq maqollarining tilshunoslikda o‘rganilishi // Ejar. 2024. №7S. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-xalq-maqollarining-tilshunoslikda-o-rganilishi>.
3. Da Zhenxin. O‘zbekcha va xitoycha maqollarning lingvistik tadqiqi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori [PhD] dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2023. – 50 b.
4. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2010.
5. Məmmədov, X., & Kadirova X. X[iks]-femik xarakterli özbək və azərbaycan atalar sözlərinin tipoloji xüsusiyyətləri. *O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim nazariyasi va amaliyoti*, 1[01], 39–44. Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/95>
6. Məmmədov, X., & Kadirova, X. Bahar mətivli azərbaycan, türk və özbək atalar sözlərinin müqayisəli tipologiyası // Dede Gorgud, 2024, №3, 53–60. URL: <https://dergipark.anas.az/index.php/dg/article/view/1760>
7. Мамедов Х, Кадирова Х. Сравнительная типология азербайджанских, турецких и узбекских пословиц с мотивом весны // Деде Горгуд: № 3 (2024). – С. 53-60. <https://dergipark.anas.az/index.php/dg/article/view/1760>

FRAZEO-SEMANTIK SOHA TUSHUNCHASI VA UNING TARKIBI

Omonova Malika Axad qizi,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti “Filologiya” kafedrasi stajor o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243869>

Annotatsiya: Ushbu maqola frazeo-semantik sohalarining ta’rifi, xususiyatlari, tuzilishi va pragmatik jihatlarini o‘rganadi. Bu ularning tilni, muloqotni va madaniy farqlarni tushunishdagi ahamiyatini ta’kidlaydi, natijada tilni yaxshiroq o‘qitish va madaniyatlararo muloqotga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: Frazeologiya, Semantika, Frazeo-semantik maydon, Leksik semantika, Kognitiv lingvistika, Pragmatika, Kollokatsiyalar, Idiomalar.

Frazeo-semantika sohasi frazeologiya va semantika tushunchalarini bog‘lab turuvchi tilshunoslikning muhim sohasini ifodalaydi. Frazeo-semantik soha tilshunoslikda frazeologik birliklar va ularning ma’nolari o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganadigan hal qiluvchi tushunchadir. Til rivojlanib borar ekan, turg‘un iboralarining turli kontekstlarda qanday ishlashini tushunish tilshunoslar, o‘qituvchilar va o‘quvchilar uchun zarur bo‘lib qoladi. Ushbu maqola frazeo-semantik sohani aniqlash, uning tuzilishini o‘rganish, funktsiyalarini tahlil qilish va tilshunoslikdagi ahamiyatini muhokama qilishga qaratilgan.

Frazeologiya

Frazeologiya – yaxlit ma’no birligi vazifasini bajaradigan turg‘un iboralar, idiomalar va iboralarini o‘rganadi. Bu birliklar ko‘pincha ularning alohida komponentlaridangina xulosa qilib bo‘lmaydigan ma’nolarni bildiradi. Masalan, "paqirni tepish" kabi idiomatik iboralar iboralar ichida madaniy va kontekstual ma’nolarni qanday qamrab olishini ko‘rsatadi.

Semantika

Semantika tildagi ma’noni o‘rganadi, ma’nolarning qanday tuzilishi, talqin qilinishi va tushunilishiga e’tibor beradi. U turli sohalarni, jumladan, so‘z ma’nolari va ularning munosabatlari bilan shug‘ullanuvchi leksik semantikaning o‘z ichiga oladi. Frazeologiya va semantika o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir tilning qanday ma’no berishini har tomonlama tushunish imkonini beradi.

Frazeologiya va semantikaning integratsiyasi

Frazeologiya va semantikaning integratsiyasi frazeologik birliklarning muayyan kontekstda qanday ishlashini nozik tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu fanlararo yondashuv tildan foydalanish, madaniy ta’sirlar va vaqt o‘tishi bilan ma’nolarning evolyutsiyasi haqida chuqurroq tushunchalarni ochib beradi.

Frazeologik birliklarga xos xususiyatlar

Turg'unlik: Frazelogik birliklar ma'lum darajada turg'unlikni namoyon etadi, ya'ni ularning tuzilishi o'zgarishlarga chidamli. Bu barqarorlik madaniy kontekstlarda ma'noni bashorat qilishni ta'minlaydi.

Idiomatiklik. Ko'pgina frazeologik birliklar idiomatik bo'lib, ularning tarkibiy qismlarining so'zma-so'z talqinidan tashqari ma'nolarga ega. Idiomatik iboralarni tushunish kengroq madaniy kontekstlarni bilishni talab qiladi.

O'zgaruvchanlik. Frazelogik birliklar o'zlarining qat'iy tabiatiga qaramay, o'zgaruvchanlikni ko'rsatishi mumkin. Moslashuvlar tilning dinamik tabiatini aks ettiruvchi madaniy o'zgarishlar yoki o'zgaruvchan kontekstlarga javoban sodir bo'lishi mumkin.

Denotatsiya va konnotatsiya. Frazelogik birliklar ham denotativ [so'zma-so'z], ham konnotativ [madaniy/emotsional] ma'nolarni o'z ichiga oladi. Masalan, "uy shirin uy" yashash joyini bildiradi, lekin iliqlik va nostalgini anglatadi.

Ko'p ma'nolilik. Ko'pgina frazeologik birliklar polisemiyaning namoyon qiladi, bunda bitta ibora kontekstga qarab bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin. Bu jihat tilni boyitadi va nozik muloqotga imkon beradi.

Frazeo-semantik maydonning tuzilishi

Yadro va periferiya. Frazeo-semantik maydonni asosiy va periferik elementlarga ega bo'lgan holda tasavvur qilish mumkin. O'zagi keng e'tirof etilgan frazeologik birliklardan, periferik elementlar esa kamroq tarqalgan yoki kontekstga xos iboralarni o'z ichiga oladi.

Ierarxik munosabatlar. Frazeo-semantik soha doirasida birliklar ma'no va qo'llanishga qarab ierarxik tartibga solinishi mumkin. Ushbu tashkilot iboralarning bir-biri bilan qanday bog'liqligini aniqlaydi.

O'zaro bog'liqlik. Soha doirasidagi frazeologik birliklar ko'pincha o'zaro bog'lanadi. Bitta birlikni tushunish boshqalarni tushunishni kuchaytirishi mumkin, chunki ular mavzularni yoki kontekstual foydalanishni almashishi mumkin.

Frazelogik birliklarning pragmatik jihatlari

Aloqa funksiyalari. Frazelogik birliklar hissiyotlarni ifodalash, madaniy qadriyatlarni etkazish kabi turli kommunikativ vazifalarni bajaradi. Ular ijtimoiy o'zaro munosabatlarni osonlashtiradi va munosabatlarni o'rnatadi.

Xushmuomalalik va rasmiyatchilik. Frazelogik birliklarni tanlash xushmuomalalik va rasmiyatchilik darajasini ko'rsatishi mumkin. Rasmiy iboralar professional muhitda ustunlik qilishi mumkin, norasmiy iboralar esa tasodifiy suhbatlarda keng tarqalgan.

Madaniyatning ta'siri. Madaniy omillar frazeo-semantik sohani sezilarli darajada shakllantiradi. Turli madaniyatlar o'zlarining qadriyatlari va ijtimoiy

me'yorlarini aks ettiruvchi, til xilma-xilligini ta'kidlaydigan o'ziga xos frazeologik birliklarga ega.

Til ta'limida ilovalar

Frazeologiyani o'rgatish. Frazeologik birliklarni til ta'limiga kiritish o'quvchilarning farqlar haqidagi tushunchalarini boyitadi. Idiomatik iboralar va madaniy kontekstni o'rgatish samarali muloqotga yordam beradi.

Tushunishni kuchaytirish. Frazeo-semantik sohalarni tushunish til o'rganuvchilarga matnlarni va og'zaki tilni tushunishga yordam beradi, umumiy iboralarini tanib olish va saqlashni yaxshilaydi.

Madaniyatlararo muloqot. Frazeologik birliklar madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini o'rgatish uchun ishlatilishi mumkin. Turli madaniyatlarning idiomatik iboralarini o'rganish orqali talabalar madaniy farqlar haqida tushunchaga ega bo'ladilar.

Frazeo-semantik sohalarning tilshunoslik tadqiqotlaridagi o'rni

Til o'zgarishini tushunish. Frazeo-semantik sohalar madaniy qadriyatlar va ijtimoiy amaliyotlardagi o'zgarishlarni aks ettiruvchi vaqt o'tishi bilan til o'zgarishi haqida tushuncha beradi.

Nutq va ritorikani tahlil qilish. Tadqiqotchilar nutq va ritorik strategiyalarni frazeo-semantik sohalar ob'ektivi orqali tahlil qilib, iboralar turli kontekstlarda qanday ma'noni shakllantirishini ochib berishlari mumkin.

Til va fikrni o'rganish. Frazeologik birliklarni o'rganish til va tafakkur o'rtasidagi munosabat haqida tushuncha beradi, tilning idrok va idrokga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi.

Frazeo-semantik sohalarni o'rganishdagi qiyinchiliklar

Ma'noning murakkabligi. Frazeologik birliklar bilan bog'liq bo'lgan ma'nolarning o'ziga xos murakkabligi tadqiqotchilar uchun ushbu sohalarni aniqlash va turkumlashda qiyinchiliklar tug'diradi.

Kontekstning o'zgaruvchanligi. Kontekst ma'nolarining o'zgaruvchanligi tahlilda diqqat bilan ko'rib chiqishni taqozo etadi, chunki iboralar vaziyat omillariga qarab ma'nosini o'zgartirishi mumkin.

Madaniy farqlar. Madaniy farqlarni tushunish frazeologik birliklarni to'g'ri talqin qilish uchun juda muhim, ular qo'llanilgan madaniy kontekst bilan chuqur shug'ullanishni talab qiladi.

Tadqiqotning kelajakdagi yo'nalishlari

Qo'llanish doirasini kengaytirish. Kelajakdagi tadqiqotlar kamroq o'rganilgan tillar va dialektlarni o'rganish orqali frazeo-semantik sohalar ko'lamini kengaytirishi, global til xilma-xilligini yanada kengroq tushunishga hissa qo'shishi mumkin.

Fanlararo yondashuvlar. Kognitiv tilshunoslik, sotsiallingvistika va madaniyatshunoslikni o‘z ichiga olgan fanlararo yondashuvlarni qabul qilish frazeo-semantic sohalari tahlilini boyitishi mumkin.

Texnologik integratsiya. Korpus lingvistikasi va hisoblash tahlili kabi texnologiyalardan foydalanish frazeologik birliklar va ularning kontekstual ishlatilishini o‘rganishni kuchaytirishi mumkin.

Xulosa. Frazeo-semantic soha til, ma’no va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik haqida qimmatli fikrlarni taqdim etadi. Frazeologik birliklar va ularning semantic xususiyatlarini o‘rganib, tadqiqotchilar va o‘qituvchilar tilni dinamik tizim sifatidagi tushunchalarini chuqurlashtirishlari mumkin. Bu soha nafaqat tilshunoslik nazariyasini boyitibgina qolmay, balki til ta’limi, muloqot va madaniyatshunoslikda amaliy qo‘llanmalarga ham ega. Frazeo-semantic sohalarni o‘rganishni davom ettirish inson ifodasini tushunishimizni oshiradi va lingvistik tadqiqotlarning rivojlanayotgan manzarasiga hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cruse, D. A. [2000]. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford University Press.
2. Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. [1998]. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge University Press.
3. Langacker, R. W. [2008]. Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press.
4. Moon, R. [1998]. Fixed Expressions and Idioms in English. Oxford University Press.

SHARQ VA G‘ARB MUTAFAKKIRLARINING “BOYLIK” KONSEPTI HAQIDAGI HIKMATLI SO‘ZLARI

Qulmamatova Muattar Otabek qizi,

Termiz davlat pedagogika institute Amaliy ingliz tili kafedrası o‘qituvchisi

muattar9594@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243873>

Anotatsiya. Boylik – bu nafaqat moddiy boylik, balki ma'naviy boylik, axloqiy yuksalish va ruhiy tinchlik bilan ham bog'liq bo'lgan murakkab tushuncha. Alisher Navoiy va G'arb mutafakkirlari boylikni turlicha talqin etganlar. Navoiy boylikni faqat tashqi moddiy vositalar bilan bog'lamasdan, insonning ichki dunyosiga, ma'naviyati va axloqiga aloqador ravishda ko'rgan. G'arb mutafakkirlari esa, asosan, boylikni iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy o'lchovlar orqali tahlil qilishgan. Ushbu maqolada A. Navoiy va G'arb mutafakkirlarining boylik tushunchalaridagi o'xshashliklar va farqlarni tahlil qilishga harakat qilinadi.

Kalit so'zlar: Boylik, konsept, hikmatli so'z, ibora, moddiy, tushuncha, tafakkur, kognitiv.

Alisher Navoiy o'z asarlarida boylikni faqat moddiy jihatdan emas, balki ma'naviy, axloqiy va ruhiy o'lchovlarda ham ko'rgan. Uning fikriga ko'ra, haqiqiy boylik – bu odamning qalbi, ruhiyati va axloqi. Navoiy «Xamsa» asarlarida boylikni izlashni faqat tashqi dunyo bilan bog'lamasdan, insonning ichki dunyosida ham izlashni tavsiya etadi. U, albatta, yer yuzidagi boyliklarni muhim deb biladi, ammo ularning qiymati befoyda bo'lishi mumkin, agar ular axloqiy va ma'naviy yetishmovchilik bilan birga bo'lsa. Shu jumladan, Alisher Navoiy, o'zining hikmatlari va falsafiy g'oyalari bilan mashhur bo'lgan buyuk o'zbek shoiridir [1]. U nafaqat adabiyotda, balki insoniy qadriyatlar, axloq va jamiyat haqidagi teran fikrlar bilan ham tanilgan. Navoiy hikmatlari ko'pincha falsafiy, axloqiy va ma'naviy muammolarga oid bo'lib, insonning ichki olami, ijtimoiy adolat va samimiy sevgi haqida chuqur mulohazalar olib boradi.

Navoiy "Boylik nafaqat mol-mulkda, balki bilim, axloq va iymonda ham bo'ladi", degan fikrni ilgari surgan. Uning uchun boylikning eng oliy shakli – bu insonning ruhiy va ma'naviy boyligi. Bu boylikni faqat o'zgalarni hurmat qilish, ularga yordam berish orqali orttirish mumkin. Shuningdek, Navoiy boylikka intilishning asosiy sababi – bu insonga haqiqiy baxt, ya'ni ichki tinchlikni topishdir.

"Boylik ahli g'am ichra, kambag'al ohangrabod."

– Moddiy ne'matlarga ko'p berilib ketgan odamlar tinchlik va osoyishtalikdan mosuvo bo'lishi mumkin, kambag'allar esa kamtarlik bilan yashab, ko'pincha ruhiy xotirjamlikka ega bo'ladilar.

"Boylik — bu quldir, lekin ba'zan egasini qul qiladi."

– Bu fikr boylikning insonni o‘ziga qaram qilib qo‘yish xususiyatini ko‘rsatadi, ya’ni mol-dunyo insonni boshqarmasligi, aksincha, inson uni boshqara bilishi kerak.

"Boylik ahli g‘am ichra, kambag‘al ohangrabod."

– Moddiy ne‘matlarga ko‘p berilib ketgan odamlar tinchlik va osoyishtalikdan mosuvo bo‘lishi mumkin, kambag‘allar esa kamtarlik bilan yashab, ko‘pincha ruhiy

"Boylik o‘z egasiga xizmat qilsa, u baxt;

Agar odam boylikka qul bo‘lsa, u g‘am."

– Bu fikr mol-dunyoga qanday munosabatda bo‘lish lozimligini ko‘rsatadi.

G‘arb mutafakkirlari boylikni, ko‘pincha, iqtisodiy va ijtimoiy kontekstda ko‘rib chiqqanlar. Boylik, odatda, erkin bozor, kapitalizm va ijtimoiy farovonlik bilan bog‘liq. Masalan, Adam Smit, « The Wealth of Nations » asarida boylikni mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim faktor sifatida ko‘rsatgan. U, asosan, boylikni ishlab chiqarish va bozor iqtisodiyotiga asoslaydi [2]. Karl Marks esa boylikni jamiyatdagi tabaqalashuv va ijtimoiy tengsizlik bilan bog‘lagan. Uning fikricha, boylikni orttirish – bu faqat kapitalist tizimning kuchayishiga yordam beradi va bu tizimda boylikni egallashning asosiy omili – ishchilarni ekspluatatsiya qilishdir. G‘arb mutafakkirlarining yana bir muhim yondashuvi – boylikni erkinlik va individualizmlarga bog‘lashdir. Masalan, John Locke boylikni erkinlik va mulk huquqi bilan bog‘lab, uning jamiyatdagi roli haqida o‘z fikrini bildirgan.

Adam Smith [1723–1790] – "The Wealth of Nations" [Milliy Boyliklar] asarida Adam Smit boylikni ishlab chiqarish jarayonlari va erkin bozor iqtisodiyoti orqali shakllanishi kerak deb hisoblagan. U boylikni faqat moddiy resurslar bilan emas, balki ishlab chiqarish, ixtisoslashuv va samaradorlik bilan bog‘lagan. *"The wealth of a nation is not determined by the amount of gold or silver it possesses, but by the production and commerce that are carried out within its borders."* Bir millatning boyligi, uning qo‘lida qancha oltin yoki kumush borligi bilan emas, balki uning hududida amalga oshirilgan ishlab chiqarish va savdo faoliyati bilan belgilanadi [5].

John Locke [1632–1704] – "Two Treatises of Government" asarida boylikni shaxsiy mulk va erkinlik bilan bog‘lagan. U, shuningdek, boylikning odamlarning mehnati va yaratuvchanligi orqali keltirilganini ta’kidlagan. *"Every man has a property in his own person. This nobody has a right to, but himself. The labour of his body and the work of his hands, we may say, are properly his."* Har bir kishi o‘z shaxsiyatiga mulk egasidir. Bunga faqat o‘zi huquqga ega. Uning tana mehnati va qo‘llari bilan qilgan ishlari, biz aytishimiz mumkinki, to‘liq uning mulkidir.

David Ricardo [1772–1823] – "Principles of Political Economy and Taxation" boylikni ishlab chiqarishning samarali tashkil etilishi va erkin bozorning rolini

ta'kidlagan. U shuningdek, boylikning taqsimlanishini va iqtisodiy tengsizlikni o'rganishda muhim bo'lgan mutafakkirdir. *“The real price of everything is the toil and trouble of acquiring it.”* Har narsaning haqiqiy narxi uni olishdagi mehnat va azobdir [3].

Boylik va baxt: Har ikkala an'anada boylik va baxt o'rtasida aloqadorlik mavjud. Navoiy boylikni baxt va ma'naviy yuksalish bilan bog'laydi. G'arb mutafakkirlarining fikriga ko'ra ham boylik baxt va farovonlikka erishishning bir vositasi sifatida ko'rilgan.

Axloqiy boylik: Navoiy boylikni axloqiy jihatdan ham ta'riflaydi, G'arb mutafakkirlari esa boylikning axloqiy va ijtimoiy jihatlariga e'tibor qaratganlar. Masalan, Adam Smit boylikni adolat va ijtimoiy yaxshilik bilan bog'lagan.

Moddiy va ma'naviy boylik: Navoiy boylikni ko'proq ma'naviy va axloqiy jihatdan tahlil qilgan. U boylikni shaxsiy yuksalish, ilm va ma'naviyat sifatida ko'radi. G'arb mutafakkirlari esa boylikni asosan moddiy va iqtisodiy o'lchovlar orqali ko'rib chiqishgan[4].

Boylikning ijtimoiy roli: G'arb mutafakkirlarida boylik ko'pincha ijtimoiy status va kuch bilan bog'lanadi. Navoiy esa, aksincha, boylikning ichki dunyo va insonning ruhiy holati bilan bog'liqligini ta'kidlagan.

Alisher Navoiy va G'arb mutafakkirlarining boylik tushunchalari o'rtasida ko'plab o'xshashliklar va farqlar mavjud. Navoiy boylikni ruhiy, axloqiy va ma'naviy jihatdan ko'rgan bo'lsa, G'arb mutafakkirlari asosan iqtisodiy va ijtimoiy omillar orqali boylikni ta'riflaganlar. Shu bilan birga, har ikki madaniyatda ham boylik insonning baxti, muvaffaqiyati va jamiyatdagi o'rni bilan bog'langan. Navoiyning boylikka nisbatan qarashlari, zamonaviy G'arb tafakkuri uchun ham qimmatli saboqlarni o'z ichiga oladi, chunki u boylikning nafaqat tashqi, balki ichki dunyo bilan bog'liqligini ta'kidlaydi.

Foydalanga adabiyotlar:

1. Алишер Навои. Сборник статей. –Москва-Ленинград: АН, 1946.
2. Psycholinguistic Characteristics Of The Concept "Wealth" In English And uzbekculture<https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/download/5168/4956/9887>
3. Qulmamatova M.O. “Boylik” Lonseptining lingvokulturologik tahlili. [Linguoculturalogical Analysis Of The Concept Of "Wealth"] Doi: <https://doi.org/10.47390/Spr1342v4si3y2024n28>
4. Qulmamatova M. O. Ingliz va o'zbek maqollarida “boylik” konseptining chog'ishtirma tadqiqi //Philological research: language, literature, education. – 2024. – T. 4. – №. 4. – C. 70-72.
5. The Wealth of Cities and the Poverty of Nations. Christof Parnreiter

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “SHUKRONALIK”NI IFODALAYDIGAN BIRLIKLARNING IJTIMOIIY-MADANIY O‘ZIGA XOSLIGI

Rahimova Shahnoza Jo‘raqulovna,

Termiz davlat pedagogika instituti, Amaliy ingliz tili kafedrası o‘qituvchisi

rximovashaxnoza68@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243878>

Annotatsiya: Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi "shukronalik"ni ifodalashning ijtimoiy va madaniy xususiyatlarini taqqoslaydi. Shukronalik insonlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, yaxshi munosabatlar va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ingliz tilida shukronalikni ifodalash odatda oddiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘lib, rasmiy va samimiy kontekstlarda ishlatiladi. O‘zbek tilida esa shukronalik chuqurroq, samimiyroq va ko‘proq diniy va axloqiy qadriyatlar bilan bog‘liqdir. Shuningdek, maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi shukronalik ifodalarining o‘xshashliklari va farqlari ko‘rib chiqilib, madaniy nuqtai nazardan yoritiladi. Bunday tahlil interkultural muloqotda madaniy farqlarni tushunishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Shukronalik [Minnatdorchilik], Ijtimoiy va madaniy qadriyatlar, Ingliz tili, O‘zbek tili, Madaniy farqlar, Diniy qadriyatlar, Axloqiy qadriyatlar, Interkultural muloqot, Rasmiy va samimiy ifodalar, Tranzaksion til.

Shukronalik — bu insonlar o‘rtasidagi muhim ijtimoiy va madaniy qadriyatlardan biridir. Har bir jamiyatda minnatdorchilik bildirish, yaxshilikka javoban rahmat aytish muhim ahamiyatga ega. Shukronalik, nafaqat kishilarning o‘zaro munosabatlarida, balki ularning axloqiy qadriyatlarida ham katta o‘rin tutadi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi shukronalikni ifodalashning o‘ziga xos usullari, ularning madaniy, diniy va ijtimoiy kontekstga bog‘liqligi turlicha. Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida shukronalikni qanday ifodalash, bu ifodalar va ular ortidagi madaniy mazmunni tahlil qilishga harakat qilamiz. Shuningdek, har ikkala tildagi shukronalik ifodalarining o‘xshashliklari va farqlari ko‘rib chiqiladi.

Shukronalik tushunchasi va uning ijtimoiy-madaniy ahamiyati. Shukronalik yoki minnatdorchilik, oddiy qilib aytganda, boshqalarga yordam uchun rahmat aytish, ularning yaxshiligini qadrlash yoki e‘tirof etishdir. Bu ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash, hurmatni va o‘zaro yaxshi aloqalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shukronalik, shuningdek, insonlarning axloqiy qadriyatlarini shakllantiradi. Ko‘plab madaniyatlarda shukronalik, mehr-oqibat, hurmat va samimiyat bilan bog‘liq bo‘lib, bu ijtimoiy muhitda odob-axloqning yuqori darajada bo‘lishini ta‘minlaydi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi shukronalik ifodalari, har ikki madaniyatdagi o‘ziga xosliklarni aks ettiradi. Ingliz tilida minnatdorchilikni ifodalashda, shukronalik ko‘proq soddalashtirilgan va rasmiy muhitda ko‘proq ishlatiladi. O‘zbek madaniyatida esa shukronalik ifodalari ko‘proq samimiy, diniy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lib, o‘zaro hurmat va minnatdorchilikning chuqur anglashini talab qiladi.

Ingliz tilida shukronalikni ifodalash. Ingliz tilida shukronalikni ifodalash ko‘pincha oddiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarzda amalga oshiriladi. "Thank you", "Thanks", "Thank you very much" kabi iboralar bu tilning keng tarqalgan

shukronalik ifodalaridir. Ularning hammasi yordam yoki yaxshilik uchun minnatdorchilik bildirishni anglatadi. [2:112-128]

Rasmiy vaziyatlarda minnatdorchilik ifodalari aniq va an'anaviy bo'ladi. Masalan, "I appreciate it" yoki "I'm grateful" kabi ifodalar yordamni qadrlashni bildiradi. Bu ifodalar, ko'pincha formal kontekstlarda, ish muhitida yoki boshqa rasmiy vaziyatlarda ishlatiladi. Shuningdek, ingliz tilida "Thanks a lot", "Thanks so much" kabi iboralar ko'proq samimiy va yaqin aloqalar o'rnatish uchun ishlatiladi. Ingliz tilida shukronalik ifodalarining qisqaroq va oddiy bo'lishi, ushbu madaniyatning ochiqlik va soddalikka bo'lgan ehtiyojini aks ettiradi. Minnatdorchilik, o'z navbatida, hech qanday majburiyat yoki davomiylikni talab qilmaydi. Bu ifodalar, shuningdek, interaktsiya osonligini va o'zaro munosabatlarning soddalashishini ta'minlaydi. [3:45-58] O'zbek tiliga nisbatan ingliz tilida yildan yilga o'tib kelyotgan an'analar, madaniyat va dinning ta'siri tufayli ayrim harakatlarda ham "shukronalik"ni bildiruvchi birliklar ham farq qilib o'zgarib kelmoqda. Taomlanish jarayonida dasturxon atrofida ingliz xalqi o'z taomlariga nisbatan shukronalikni taomni tanavvul qilishdan avval berilgan yemaklari uchun tashakkur va minnatdorchilikni bayon etishadi. Bu ijtimoiy kelib chiqish va dinning ta'siri deb aytusak adashmaan bo'lamiz.

Ingliz tilida minnatdorchilikning iqtisodiy tili. Amerika ingliz tilida minnatdorchilikning ko'plab ifodalari shaxsiy qarzdorlikni o'z ichiga olgan tranzaksion tilda beriladi. Misol uchun:

"I owe you a debt of gratitude," "Sizga minnatdorchilik qarzim bor", "Thanks, I owe you one," "Rahmat, bitta qarzimni o'tab qo'yay", "One good turn deserves another", "How can I ever repay you?", "Yaxshi amal yana bir yaxshilikni keltiradi" yoki "Qanday qilib sizga qarzimni qaytarishim mumkin?" kabi so'zlarni ishlatamiz.

Minnatdorchilikni bir turdagi tranzaksiya sifatida ko'rish odamlarni o'zaro foydali munosabatlar o'rnatishga undashi mumkin. Ammo bu shaxsiy va jamoat munosabatlarini iqtisodiy jihatdan – foyda va yo'qotish bo'yicha baholashga olib kelishi ham mumkin.

Ingliz tilidagi minnatdorchilik ko'pincha ko'pchiligimiz munosabatlarni shaxsiy manfaatlarimizga asoslangan iqtisodiy tranzaksiyalar sifatida ko'rishimizni aks ettiradi. Ammo agar biz munosabatlarga faqat shaxsiy va ehtimoliy moddiy foyda nuqtai nazaridan kirishsak, bu juda cheklovchi bo'lishi mumkin.

Shuning uchun, biz boshqa minnatdorchilik tillarini ko'rib chiqish juda foydali bo'lishi mumkin, deb ta'kidlaymiz. [1:3]

O'zbek tilida shukronalikni ifodalash. O'zbek tilida shukronalik ifodalari o'zining samimiyligi, diniy qadriyatlar bilan bog'liqligi va ko'proq ehtirom ko'rsatish bilan ajralib turadi. "Rahmat" so'zi eng keng tarqalgan va oddiy minnatdorchilik ifodasidir. Biroq, "katta rahmat", "sizga minnatdorman", "yordamingiz uchun rahmat" kabi iboralar, yordam yoki yaxshilik uchun chuqurroq minnatdorchilikni bildiradi.

O‘zbek madaniyatida shukronalik, ayniqsa, oilaviy, diniy yoki do‘stlik aloqalarida keng tarqalgan va ahamiyatlidir. Shukronalik ko‘pincha faqat yordam uchun emas, balki samimiy ehtiros, mehr va hurmatni ifodalash uchun ham ishlatiladi. "Rahmat" so‘zi, o‘z navbatida, nafaqat yordam uchun minnatdorchilikni bildiradi, balki o‘zaro hurmat va e‘tiborni ko‘rsatadi.

O‘zbek madaniyatida shukronalik, ko‘pincha diniy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lib, bu yaxshiliklarni tan olish va qadrlashda ham diniy bir muhitni tashkil etadi. Shukronalik, odatda, ruhiy jihatdan chuqurroq va odamlar o‘rtasidagi munosabatlar yanada o‘tkir va samimiy bo‘lishi kerakligini talab qiladi. [5:51-63]

Ingliz va o‘zbek tillaridagi shukronalik ifodalarini solishtirish. Ingliz va o‘zbek tillaridagi shukronalik ifodalari o‘xshashliklarga ega bo‘lishi bilan birga, madaniy kontekstdagi farqlarni ham aks ettiradi. Ingliz tilida shukronalik ifodalari ko‘proq to‘g‘ridan-to‘g‘ri va oddiy tarzda ishlatiladi. O‘zbek tilida esa shukronalik ko‘proq chuqurroq va samimiyroq ifodalashga moyildir.

Ingliz tilidagi shukronalik ifodalari ko‘pincha kundalik va oddiy munosabatlarda ishlatiladi. O‘zbek tilida esa minnatdorchilik ko‘proq ijtimoiy an‘analar, oilaviy va diniy qadriyatlar bilan bog‘liq holda ifodalanadi. Bu farq, shukronalikni ifodalashda samimiylik va hurmatning shaklini belgilaydi. Shu bilan birga, ingliz va o‘zbek tillarida shukronalik ko‘rinishlari ikki madaniyatdagi ijtimoiy normallarni, axloqiy qadriyatlarni va munosabatlarning umumiy tuzilishini aks ettiradi.

Shukronalik, har ikkala tilda ham, ijtimoiy munosabatlar va madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq. Ingliz va o‘zbek tillarida shukronalik ifodalari, ularning ijtimoiy, diniy va axloqiy kontekstlarini aks ettirgan holda, turlicha shakllarda mavjud. Ingliz tilidagi shukronalik ko‘proq oddiy va soddalashgan tarzda ifodalansa, o‘zbek tilida u chuqurroq, samimiyroq va diniy qadriyatlar bilan bog‘liq. Shukronalikni ifodalashda har ikki madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlari, interkultural muloqotda e‘tiborli jihatlarni taqdim etadi va madaniy farqlarni tushunishda yordam beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. The Conversation. [2021]. *What Americans can learn from other cultures about the language of gratitude*. Retrieved from <https://theconversation.com/what-americans-can-learn-from-other-cultures-about-the-language-of-gratitude-170432>. 3
2. Taylor, S. [2014]. *The Language of Gratitude: A Cross-Cultural Study*. Journal of Cross-Cultural Communication, 10[2], 112-128.
3. Smith, J. & Wang, L. [2018]. *Gratitude and Social Exchange: A Comparative Perspective on English and Chinese Expressions of Thankfulness*. Journal of Social Psychology, 23[1], 45-58.
4. Lee, H. & Park, S. [2017]. *Religious Influence on Gratitude Expressions in Different Cultures*. International Journal of Intercultural Relations, 41, 17-30.
5. Mukhammadiev, A. [2020]. *Cultural Norms and the Expression of Gratitude in Uzbek and English*. Tashkent State University Journal of Linguistics, 5[1], 51-63.

OLAMNING LISONIY MANZARASIDA RANG KONSEPTINING O‘RNI

Xoliqova Zahro Arol qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika institute 2-kurs tayanch doktoranti
zakhrokhlikova@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243883>

Annotatsiya: Ushbu maqolada rang konseptining Olamning lisoniy manzarasidagi o‘rni va rang nomlari haqida ma’lumotlar berilgan. Maqolada tavsifiy metoddan foydalanilgan. Maqolada rang nomlari koloronim sifatida o‘rganilishi kerakligi ta’kidlangan. Maqola oxirida xulosa berilgan.

Kalit so‘zlar: Koloronim, olamning lisoniy manzarasi, konsept, lingvokulturologiya, ibora, ko‘chma ma’no.

Olamning lisoniy manzarasida rang konsepti alohida ahamiyatga ega. Ular orqali olamning sifati anglanadi. Ranglar inson xotirasida qoladigan eng muhim belgidir. Masalan, ba’zan insonning o‘zini eslolmasangiz kiyimining rangini eslab qolasiz. Ranglar hayotimizda shunday muhim ahamiyatga ega belgilarki, ularsiz hayotni tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Rang [ingl. colour, rus. цвет, frans. couleur, nem. farbe va hk] tor ma’noda fizik hodisa – moddiy jismlar tarqatgan yoki qaytargan nurlanish spektriga mos ravishda yorug‘likning muayyan ko‘rish tuyg‘usini hosil qilish xossasi, keng ma’noda o‘zida emotsional-ekspressiv, mantiqiy-semantik, ramziy, estetik, milliy-madaniy axborotlarni saqlaydigan, insonning his-tuyg‘ulariga keskin ta’sir eta oladigan tushunchani anglatadi. U insonning tashqi va ichki olamini jonlantiradigan, to‘ldiradigan, ruhlantiradigan, boyitadigan keng qirrali hodisadir. Lingvistik nuqtai nazardan rang mental lingvomadaniy fenomen hisoblanadi. Ma’lumki, bizni o‘rab turgan olam turfa ranglardan tashkil topadi. Ma’lumotlarga ko‘ra inson 2 millionga yaqin rang turlarini ajratish layoqatiga ega bo‘lib, umri davomida atrofidagi olam bilan bog‘liq o‘zlashtiradigan axborotlarning qariyb 80 foizini ranglar vositasida anglaydi. [1:35-40]. Biroq shunga qaramay, dunyo tillarining birortasida faol ishlatiladigan rang nomlari ikki yuzga ham yaqinlashmas ekan. Manbalarda keltirilishicha, zamonaviy rus tilida 130 atrofida, ingliz tilida 154, nemis tilida 120 atrofida rang nomi mavjud [1:35-40]. O‘zbek tilidagi ko‘p ishlatiladigan ranglar 50taga ham yetmaydi, jami 130ta rang nomlari berilgan bo‘lib, ularning ko‘pchiligi hozirgi kunda tushunarsiz [2:14].

Ranglarni har sohada uchratish mumkin: psixologiya, fizika, falsafa, tibbiyot kabi sohalarda. Har birida har xil ma’no anglatadi. Har bir millatda bir rang boshqa ma’no anglatadi. Masalan, yashil rang – psixologiyada eng tinchlantiruvchi, sokin rang [stress holatidagi yoki ruhiy zo‘riqqan odamga yashil tabiat qo‘ynida bo‘lish

tavsiya etiladi]; tibbiyotda tanani dam oldiradigan, tetiklashtiradigan, hayotbaxsh rang [tayanch-harakat sistemasi faolligini oshirish, qon bosimini tartibga solish, qon tomirlarini kengaytirish, bo‘g‘im va bosh og‘rig‘ini qoldirish xususiyatiga ega]; marketologiyada omad keltiradigan, jiddiy odamlarning diqqatini tortadigan sokin rang; islom ta’limotida eng muborak ranglardan hisoblanib, jannatdagi bog‘lar, jannat ahli libosi rangini bildiradi [3:2].

U “Qur’oni karim”da eng ko‘p uchragan rang nomi bo‘lib, o‘z ma’nosida yomg‘irdan keyingi daraxt, ekinzor va yerning rangi, ilohiy ma’noda jannatda mangu qoluvchilar, jumladan, yosh bolalar libosining rangi, jannat ahliga beriladigan yostiq jildi rangi, umuman, jannatdagi bog‘u rog‘lar rangi sifatida talqin etiladi [4:201].

Har bir soha rangga turlicha izoh beradi. Masalan, **fizika** rang talqinida optik diapazondagi elektromagnit nurlanishning fiziologik ko‘rish sezgisi asosida fizik, fiziologik va psixologik omillarga bog‘liq holda hosil bo‘lgan subyektiv baho nazarda tutilsa, **lingvokulturologiya** rangga *moddiy olamdagi mavjudliklarning o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflaydigan, ko‘rish vositasida idrok etiladigan va muayyan nomlar orqali tilda ifodalanadigan universal mental kategoriya* deb qaraydi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da rang leksemasining 7ta ma’nosiga izoh beriladi.: **RANG** [f. - tus, rang, bo‘yoq] **1.** Bo‘yash uchun ishlatiladigan modda; bo‘yoq. Quruq rang. Ipak bo‘yaydigan rang. Rang bermoq. *Stadion remont qilina boshlagan, panjaralar qizil, sariq rangga bo‘yalgan.* «Yoshlik».

2-ma’no talqinida “rangtasvir vositasi” semasiga tayaniladi: **2 snt.** Rangtasvirning asosiy ifoda va tasvir vositasi.

3.Narsalarga surtilgan yoki singdirilgan bo‘yoq, sir. *Shipi sharqcha naqshdor uy, naqshlari eskirib, rangi xiralangan, lekin hali diqqatni tortarliq holda.* [Oybek, Tanlangan asarlar].

4.Biror narsaning o‘ziga xos bo‘yog‘i; tus. Rangi sariq ro‘mol. Hayvonlarning muhitga moslashadigan rangi. Olmaga rang kirib qoldi. *G‘o‘zalarning rangini ko‘rgan sari, ichginam tuzday achiydi.* [N.Safarov, Jasoratning davomi]. *Ovqat pishdi. Qozonning zangi chiqib qoraygan go‘jaga qatiq ham rang kirgizolmadi.* [A.Qahhor, Anor].

5-ma’no talqinida esa bevosita inson tana a‘zolari, xususan, yuzining rangi orqali uning jismoniy holati [*rangida qoni yo‘q, rangi ketib qolmoq*], turmush tarzi [*rangi siniqmoq*], ruhiyati [*rangi bo‘zday oqardi, rangi oqarib, bo‘zarib ketmoq*] bilan bog‘liq axborot uzatilishini kuzatish mumkin: **5** Kishining yuzidagi qizillik darajasi. *Uning rangida qoni yo‘q. Uning rangi qip-qizil. Rang ko‘r, xol so‘r.* Maqol. *Tursunoy bilan Sharofashning rangi bo‘zday oqardi.* [Oybek, Tanlangan asarlar].

Rangi ketib qolmoq Yuzida dard, og‘riq, uyqusizlik azobi namoyon bo‘lmoq; ozib, to‘zib ketmoq. – *Ranging ketib qolibdi, – dedi u Dilfuzaning ko‘zlariga tikilib.* [O‘.Hoshimov, Qalbingga quloq sol].

Rangi siniqmoq Yodgor uning rangi siniqib, ko‘zlari kirtayib qolganini sezar, iztirob chekib yurganini bilar, yugurib borib, qo‘lidan tutgisi, «men seni sog‘inib ketdim axir», degisi kelar, ammo jur‘ati yetmas, bunday qilishga o‘zini haqsiz deb bilar edi. O‘.Hoshimov, Qalbingga quloq sol.

Rangi o‘chib ketmoq 1] rangi oqarib, bo‘zarib ketmoq. *-Haqorat qildi! – dedi Iskandarov anchadan keyin tilga kirib. U rangi o‘chib, o‘rnidan turib ketdi: – Nega meni haqorat qilding, iflos!* O‘.Hoshimov, Qalbingga quloq sol; 2] ko‘chma ozayib qolmoq, barakasi uchib ketmoq. Ikki-uch olishdayoq laganning rangi o‘chib ketdi. [G‘.G‘ulom, Shum bola].

6. Ko‘chma Gap, nutq, ohang va sh.k. dagi nozik bo‘yoq, tus; ko‘rinish, jilva. *Bir zumdan keyin yana ayni tovush parvoz qildi. Ammo o‘zga maqomda.. ko‘ngilni yana qattiqroq seyrlovchi.. ranglar bilan.* [Oybek, Tanlangan asarlar]. *Bir-ikki kun miyonasidagi kechinmalar turli rang bilan uning uyquli dimog‘ida akslana boshladilar.* [A.Qodiriy, O‘tgan kunlar]. *Eng yaqin kishilaridan ham yashirib yurgan, allaqachon o‘tmish daftarlarida rangi xiralashib ketgan xotiralar birdan tug‘yon urdi.* O‘.Hoshimov, Qalbingga quloq sol. *Rangi ham, tusi ham namoyon dunyo, Qirqmi ellik bu, umr o‘rtasi.* [A.Oripov, Yillar armoni].

7. Ko‘chma Jonlilik, fayz. Toshkentlik mashhur bir boyning xasisligi haqida eng keyingi, hali hech kimning qulog‘iga chatilmagan latifalar suhbatga “rang” berib turar edi. (Oybek, Tanlangan asarlar) [5:348]. Izohli lug‘atda rang so‘zining fizika, san‘atga oid atama sifatidagi ta’rifi berilgan. Ranglarni konsept sifatida o‘rganish, semantikasi, frazeologik birikmalar tarkibidagi holati, onomastik va dielektik holati, kelib chiqishi kabi tilshunoslikka oid mavzular tadqiqotimizning vazifalaridan biridir.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, rang nomlari jahon tilshunosligida alohida ahamiyatga ega. O‘zbek tilshunosligida rang nomlari sifatida bir ikkita maqolalar mavjud. Ammo rang kosepti koloronim sifatida alohida o‘rganilmagan. Rang nomlarini o‘rganish tilimizdagi ranglarni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tropina T.N. Color meanings in the teaching of color science // THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF FINE. № 1, 2018. – С.35-40
2. Воробьев Г.Г. Информатика цвета // НТИ. Серия 2: Информационные процессы и системы. – 1998. – № 12. – С. 1–14
3. Axmedova G. Rang. Leksemasining turli ma’nolariga izoh berilishi masalalari. Miasto Przyszłości Kielce 2023 Impact Factor: 9.2 ISSN-L: 2544-980X 3-b
4. Muftiy Abdulmatin. Al-Amsal va al-alvan fi al-Qur’an al-karim. – Karachi: Maktabai Umar faruq, 2010. – B. 193-201
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2006.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA “MUHABBAT” KONSEPTINI IFODALOVCHI RAMZIY OBRAZLAR

Sa’dullayeva Madina Qosimovna,
BuxDU 1-kurs tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243890>

Annotatsiya: *O‘zbek xalq maqollarida “muhabbat” konseptini ifodalovchi ramziy obrazlar xalqimizning urf-odatlarini, qadriyatlarini, psixologiyasini aks ettiruvchi kuchli badiiy ifoda vositalaridan biridir. Maqollarda muhabbatning tabiat, hayvonlar, oziq-ovqat va kundalik boshqa elementlar orqali ramzlanishi aks etadi va ilmiy tahlil qilinadi.*

Kalit so‘z: *gul, bulbul ko‘z, yurak, ishq, muhabbat, ramz, kundalik buyumlar.*

O‘zbek xalq maqollari, asrlar davomida shakllangan xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi, hayotiy tajribasi va qadriyatlarini aks ettiruvchi boy manbadir. Ular nafaqat axloqiy, balki insoniy emotsional va ruhiy jihatdan ham bugungi kunning boy adabiy me’rosi sifatida o‘rganilib kelinadi. Ayniqsa, muhabbat, shaxsiy munosabatlar va insoniy tuyg‘ularni ifodalovchi ramziy obrazlar maqollarda keng tarqalgan. Ushbu maqolada maqollaridagi “muhabbat” konseptini ifodalovchi ramziy obrazlar, ularning ma’nolari haqida so‘z boradi.

Gul va bog‘– muhabbatning go‘zalligi va nozikligi. O‘zbek xalq maqollarida “gul” va “bog‘ ” kabi ramziy tasvirlar muhabbatning go‘zalligi, nozikligi va e’tiborli parvarish talab qilinishini ifodalaydi. Gul – bu tabiatning eng nafis va rang-barang unsurlaridan biri bo‘lib, muhabbatning toza sof va maftunkor sifatlarini tasvirlashda ishlatiladi. Masalan: “Ko‘ngil gulini sevgi suvi sug‘orar”, “Sevgining aslini bulbuldan so‘ra, Gulzorning qadrini guldin”, “Gul tikonsiz bo‘lmas yor jafosiz bo‘lmas”, “Gulni sevgan tikoniga ham chidaydi”, “Gulni gul dermu kishi gulning tikoni bo‘lmasa Yorni yor dermu kishi yorning jafosi bo‘lmasa”.

Bu maqollar muhabbatni parvarish qilish, unga e’tibor berish, g‘amxo‘rlik qilish kerakligini bildiradi. Gul parvarish qilinsa, o‘sadi va go‘zal bo‘ladi, ayni paytda muhabbatni asrab qolish uchun ham unga e’tiborli bo‘lish lozimligini uqtiradi.

Ko‘z – o‘zbek xalq maqollarda ko‘p ishlatiladigan ramziy tasvirlardan biri bo‘lib muhabbatni tushunish uni his qilish va idrok etish ramzi sifatida ishlatiladi. “Ko‘z” obrazining maqollarda keng tarqalganligining yana bir sababi shundaki, uning inson qalbi bilan bog‘liqligidir. Sevgining ko‘zi ayb ko‘rmas. Ko‘z qarashin qo‘ymas, ko‘ngil diydorga to‘ymas kabi.

“Muhabbat” konsepti ifodasida ko‘plab ramziy obrazlar tabiat va hayotdagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lib muhabbatning go‘zalligi, kuchi va ba’zida

og‘riqlarini tasvirlaydi Quyida ba’zi ramziy obrazlar va ularning muhabbat bilan bog‘liq ayrim tasfirlar haqida fikr yurutamiz:

Quyosh – “Sevgan qalbda quyoshdek nur bo‘lsin” Quyosh – muhabbatning yorqinligi, harorat va o‘zgaruvchi kuchning ramzi. Quyoshning iliqligi kabi, muhabbat ham qalbni yoritadi va hayotni o‘zgartiradi

Oy va yulduzlar – Oy nur sochsa yulduzlar ko‘rinadi.” Oy muhabbatni, yulduzlar esa unga bo‘g‘liq bo‘lgan his-tuyg‘ularni anglatadi. Bu obraz sevgan insonlarning bir-birini to‘ldirishiva birgalikda yorqin bo‘lishini tavirlaydi.

Oltin – Oltin, qimmatbaho va noodatiy qimmatini bilan muhabbatning yuksakligi go‘zalligi va uning qadriyatini anglatadi. “Sevganing – oltindan aziz” ushbu maqol qadrlilik ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Daryo va suv– Daryo va suv ko‘plab maqollarda muhabbatning tinimsiz oqishini, sevgi tuyg‘ularining izchil rivojlanishini ramzlaydi. Suvni to‘xtovsiz oqib ketadiga narsa sifatida tasvirlash muhabbatning davomiyligini anglatadi. Ko‘ngil, ko‘ngildan suv ichar”, “ Suvdan suv chiqsa, muhabbatni tushunur” Bu maqol muhabbatni tushunish va uning tabiiy oqimini anglashni bildiradi.

Bulbul va gul – Bulbulning gulga bo‘lgan muhabbati ko‘plab maqollarda ishlatiladi. Bulbul, sevgi va fidoyilikning ramzi sifatida, sevgi tufayli o‘zini qurbon qilishga tayyor ekanligini bildiradi. Gullar esa muhabbatning go‘zalligi va qadriyatlarini ifodalaydi. Masalan: “Gul qadrini bulbul bilar” – Bu ifoda sevgi va ehtirosni anglatadi, sevgan kishi to‘g‘ri va chin dildan muhabbatni qadrlaydi. “Sayroqsiz bulbul bo‘lmas” – Bu maqol sevgi va ehtirosning inson hayotidagi muhim o‘rni haqida gapiradi, sevgi bo‘lmasa, hayot bo‘sh va ma’nosiz bo‘ladi. “Sayroqsiz bulbul bo‘lmas, sevgisiz inson” – “Sayroq” [kuylash] bulbulning tabiiy holati, demak, sevgisiz insonning hayoti bo‘sh va ma’nosiz

Gul va tikon – “Gulni gul dermu kishi gulning tikoni bo‘lmasa” Bu maqol, "gulkor" bo‘lishning asl qiymati yoki go‘zalligi, faqat uning jiddiy qiyinchiliklaridan [tikonidan] o‘tgan kishi tomonidan to‘liq tushunilishi mumkinligini bildiradi. Maqoldagi “gul” — bu go‘zallik, ma’naviy yuksaklik yoki maqsad, “tikoni” esa shu go‘zallikka erishish uchun turli sinovlar, muammolar yoki qiyinchiliklardir. Shunday qilib, bu maqolda shunday ma’no bor: biror yaxshi narsa yoki maqsadga erishish oson emas, bunga yetishish uchun ba’zan qiyinchiliklardan o‘tish kerak. Yani, tikonlar [muammolar] gulni [yaxshi natijalarni] yanada qadrlashga yordam beradi. bo‘ladi. Bu ifoda, odamning qalbi va hissiyati bo‘lmasdan, to‘liq baxtni topishi qiyin ekanini ta’kidlaydi

Parvona va olov – Parvona olovga uchib, o‘zini yo‘qotishga tayyor bo‘lganidek, sevgi ham insonni o‘zini qurbon qilishga undashi mumkin. Parvona

olovga qarshi uchib, uni sevish orqali muhabbatning sadoqat va fidoyilikka olib borishini ko‘rsatadi. “Parvonani ishq etmasa mast, urg‘aymu o‘zini o‘tga payvast” – Sevgi uchun barcha xavf-xatarlarni qabul qilish va o‘zini qurbon qilishni bildiradi.

Yor va it – “Bevafo yordan vafodor it yaxshi” maqolida yorning bevafo bo‘lishi va itning sodiq bo‘lishi orqali muhabbatning sodiqlik va sadoqat bilan bog‘liq ramzlari ta’kidlanadi. Itning sodiqligi, vafodorligi va do‘stona munosabatlari, sevgi va ishqning to‘g‘ri va barqaror bo‘lishi kerakligini anglatadi.

Qiz va chol – Bu obrazda yosh va tajribali odamlarning muhabbati va o‘zaro munosabatlari aks etadi. Yosh qizning, ba’zan qari cholga qaraganda, haqiqatni tanlashi va o‘zining haqiqiy tuyg‘ularini qadrlashi haqida so‘z boradi. “Qiz qarisa qozi bo‘lur, qari cholga rozi bo‘lur” – Bu yerda, yoshning tajriba va haqiqiy muhabbatni qadrlashini anglatadi.

Eshak va kesak – “Dardi yo‘q kesak, ishq yoq eshak” maqolida eshakning ishqdan xoli bo‘lishi va dardni his qilmasligi orqali muhabbatning ruhiy ta’siri va uning hayotdagi o‘rni ko‘rsatiladi. Ishq va muhabbatning dard va iztirobni keltirib chiqarishi, insonni o‘zgartirishi va chuqurlashtirishi haqida fikr yuritiladi.

O‘t – muhabbatning qizg‘inligi va davomiyligi bilan birga bir qator ma’nolarni ifodalaydi:

Paremalarda “o‘t” muhabbatning issiq va qizg‘inligini, unga bo‘lgan ehtiyoj, oila ramzi munosabatlarning keskinligi, oshiqalar o‘rtasidagi iliqlik, hayot davomiyligi ramzi hamdir. Masalan, Muhabbat – o‘t-olov [jo‘shqinlik], Muhabbatsiz umur o‘t olmas ko‘mir [qadrsizlik], Ishq – muqaddas o‘t Havas – loyqa suv [e’tiqod], O‘choqdagi o‘t boshqa, Yurakdagi o‘t boshqa [harorat] ramzi o‘laroq ifoda etilgan bo‘lsa, “Tutunsiz o‘t bo‘lmas, yorsiz yigit” maqollaridagi tasvirdan guvoh bo‘lamizki, muhabbat, sevgi va insonning hayotiy tajribalari bilan bog‘liq chuqur ma’no anglatadi.

Tutunsiz o‘t – O‘t, hayotning yengil va jonli belgisi sifatida ko‘riladi. Ammo tutun bo‘lmasa, o‘tning kuchi yoki ta’siri sezilmaydi. Bu yerda tutun o‘tning yorqinligi va qizig‘ini tasvirlaydi. Agar o‘t bor bo‘lsa, u harorat va nur chiqaradi, ammo tutun uni yanada kuchaytiradi. Bu obraz, sevgining hayotdagi maqsadga yetishish yoki o‘zini namoyon qilish uchun zarur bo‘lgan hissiy kuch va tajribalarni bildiradi.

Yorsiz yigit – Yigitning “yor”i [ya’ni, sevgan insoni] bo‘lmasdan, o‘zining kuchi yoki maqsadi bo‘lmasligi tasvirlanadi. Yigitning yori [sevgan insoni] uning hayotidagi eng muhim maqsad va yo‘nalishdir. Yorsiz, ya’ni sevgisiz yigit, o‘zining haqiqiy maqsadiga yetishga yoki hayotdagi maqsadlarini amalga oshirishga qodir emasligini ifodalaydi. “Ishq yo‘lining o‘tiga, do‘zax o‘ti uchquncha yo‘q” maqolasi

chuqur ma'noga ega bo'lib, sevgi va uning inson hayotidagi o'rnini ta'riflashda ishlatiladi. Ushbu maqoladagi ramziy obrazlar quyidagicha talqin qilinishi mumkin: Do'zax o'ti – Do'zax, qiyinchiliklar, iztirob va azoblarni ramziy ravishda tasvirlaydi. “Do'zax o'ti” esa, insonni zararlovchi, yo'q qiluvchi kuchlarni yoki og'ir, yo'qotuvchan tuyg'ularni ifodalaydi. Bu o't, shiddatli va yomon energiyaga ega bo'lib, sevgi yo'li bilan solishtirilganda, qayg'u va azobni tasvirlaydi. Uchqun, o'tning kichik bir qismi bo'lib, ba'zan issiq yoki zararlovchi bo'ladi. Maqoladagi umumiy ma'no shundan iboratki, sevgi [ishq] yo'li do'zax o'tining uchqunlaridan ham kuchli va yuksakdir. Sevgi, insonni o'zgarishlar va yuksalishlar sari olib boradigan bir o't bo'lib, uning kuchi yomonlik yoki qiyinchiliklarga qaraganda ancha yuksakdir. Sevgi, ba'zida iztirob va qayg'uga olib kelishi mumkin bo'lsa-da, uning maqsadi va ta'siri hamisha insonni oliyjanoblikka va ruhiy poklanishga yetaklaydi. Shu bilan birga, bu maqoladan shuni ham anglash mumkinki, sevgi yo'li ko'plab qiyinchiliklar va azoblarni keltirishi mumkin, ammo bu yo'lda uchqunlar kabi kichik qiyinchiliklar ham, oxir-oqibatda insonni mukammallikka, ruhiy yuksalishga olib keladi.

Ishq yo'li – Bu obraz ham maqollarimizda yetakchi tasvirlardan biri hisoblanadi. Muhabbat va uning yurak va ruhidagi sayohatini bildiradi. Ishq yo'li, odatda, o'zini sevgan insonga bo'lgan tuyg'ular, ruhiy azoblar, va yuksalishlarni ifodalaydi. Bu yo'l, ba'zan nozik va murakkab bo'lsa-da, insonni to'liq o'zgartiradi, uni oliyjanob maqsadlar sari yetaklaydi. “Yo'l yo'ldoshing chog'lab tursa, Yo'ldoshim deb chog'lama, Ko'ngli senga bo'lmaganga, sen ham ko'ngil bog'lama” insonlarning o'zaro munosabatlaridagi halollik va samimiyatni ta'kidlaydi. Bu maqolda sevgi, do'stlik yoki ishonchning asl va chin bo'lishi kerakligi haqida so'z yuritiladi. Maqolning ramziy ma'nosi shundan iboratki, agar kimdir siz bilan bir yo'lni bosib o'tayotgan bo'lsa [ya'ni, birgalikda yurayotgan yoki sizga yaqin bo'lsa], u sizning “yo'ldoshingiz” deb ataladi. Ammo, agar uning qalbi sizga qaramasa yoki chin dildan sizni qadrlamasa, unga chuqurroq his-tuyg'ular yoki ishonch bermang. Bu maqol, munosabatlarda ehtiyotkorlik va samimiyatga chaqiradi. Har bir insonning his-tuyg'ulariga va niyatlariga hurmat bilan yondashish, o'zaro ishq yoki do'stlikni faqat haqiqiy va o'zaro mehr-oqibat asosida qurish zarurligini anglatadi.

Ko'ngil – Bu obraz odatda, insonning ichki dunyosini, hissiyotlarini, ruhiy holatini, qalbini anglatadi. Ko'ngil, sevgi, umid, qayg'u, baxt va boshqa tuyg'ularni ifodalaydi. Shuningdek, ko'ngil insonga nisbatan hissiy va ruhiy aloqalarni o'rnatishda asosiy omil hisoblanadi. Ko'ngildan suv ichar – Suv, hayot va yashash manbai sifatida ko'plab ma'nolarda ishlatiladi. Ko'ngilning eng chuqur ehtiyojini qondirish, ruhiy va hissiy holatni tinchlantirish yoki rohatlantirishni anglatadi. Bu

maqola, odatda, insonlar o‘rtasidagi samimiy aloqalarni, his-tuyg‘ularni va tushunishni ifodalashda ishlatiladi. U, asosan, bir kishining boshqasining ruhiy ehtiyojlarini va ichki holatini tushunib, unga yengillik yoki tasalli berishini bildiradi. Maqoladagi “suv ichar” iborasi, ko‘ngilning to‘lib-toshib, orom topishi uchun zarur bo‘lgan narsani ifodalaydi.

Chinor – “Chiroying borida chinoringni top” degan ramziy ifoda, aslida insonning tashqi go‘zalligiga yoki muvaffaqiyatiga qaramay, ichki yaxshilik, halollik va haqiqatni topish kerakligini bildiradi. Bu ifoda odamni faqat tashqi ko‘rinishga emas, balki ichki fazilatlarni, ma’naviyatni qadrlashga undaydi. Shuningdek, “chinor” o‘zida kuch, barqarorlik va uzun umr ramzi bo‘lib, bu ifoda hayotdagi haqiqiy qadriyatlar va o‘zligingizni topish zarurligini ta’kidlaydi.

Parvona – “Parvonani ishq etmasa mast, urg‘aymu o‘zini o‘tga payvast” maqollaridagi ramziy belgilar insonning ichki dunyosini, his-tuyg‘ularini va shaxsiy munosabatlarini ifodalaydi. Parvona o‘z sevgisiga bo‘lgan ishq tufayli o‘zi o‘ldiruvchi olovga uchadi. Bu yerda muhabbat o‘zini qurbon qilish sifatida ko‘rsatilgan. Sevgi insonni o‘z maqsadlariga qaratadi va ba’zan u o‘zini o‘limga olib boradi.

Gul va bulbul – “Gul qadrini bulbul bilar” Bulbulning gulga bo‘lgan sevgisi orqali odamlar, o‘z hayotlarida muhim va qadrlil narsalarni tushunishlari kerakligini ifodalaydi. Gul va bulbulning o‘zaro munosabati orqali hayotdagi muhim qadriyatlar va go‘zallikni anglash kerakligi bildirilib turibdi.

It – vafodorlik, sevgi va sadoqat ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. “Bevafo yordan vafodor it yaxshi” – Bu yerda bevafo do‘st yoki yordaning o‘rniga vafodor itni tanlash, ya’ni do‘stlikda sadoqat va ishonch muhimligini anglatadi. Bevafo insonlardan ko‘ra vafodor va sodiq do‘stlar yaxshiroqdir.

Eshak – ishqdan xoli kishilar obrazi. “Dardi yo‘q kesak, ishq yoq eshak” – Bu ifoda, dard va sevgi insonga katta ta’sir o‘tkazishini bildiradi. Bu yerda sevgi va dard inson hayotini chuqurlashtiradi, boshqalar esa bunday his-tuyg‘ulardan xoli bo‘lishi mumkinligini bildiradi

Qurbaqa – “Birov parini sevibdi, birov quvbaqani” – Bu ifoda sevgi va munosabatlarning xilma-xilligini tasvirlaydi. Har bir insonning o‘ziga xos istaklari, ehtiyojlari va tanlovlari bor. Bir kishi mukammal sevgini izlaydi, boshqasi esa oddiyroq, kamroq talab qiladigan hislarni qadrlaydi.

Xulosa qilib aytganda, bu ramziy obrazlar, o‘zbek xalq maqollarida muhabbatning turli jihatlarini — sevgining go‘zalligi, sadoqat, fidoyilik va ba’zan esa dard va iztirobni tasvirlaydi. Ular orqali inson qalbida bo‘layotgan tuyg‘ularni

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

chuqurroq tushunishga yordam beradi. Sevgi, sodiqlik, tushunish, va o‘z-o‘zini anglash kabi qadriyatlarni ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya – T.: 2019. – 248b.
2. Xoliqova G.A. Maqollarning o‘zbek xalq og‘zaki ijodida o‘rganilishi Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar// – Samarqand 2018. – B. 239
3. Yoqubjonova M. Konsept va uni o‘rganish metodlari xususida// Yosh tarjimashunos//– T. : 2020. –B. 144.
4. Sharipova O‘.,Yo‘ldoshev I. Tilshunoslik asoslari – T.: 2006. – B. 92.
5. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” – T.: 2001 –B. 448.
6. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” – T.: 2001 –B. 448.

KOMMUNIKATIV INTENSIYANING AYOLLAR NUTQIDA IFODALANISHI

Abdurasulova Dilnoza

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU 2-kurs doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243892>

Annotatsiya: Ushbu maqolada pragmalingvistikaning yangi yo‘nalishlaridan biri – kommunikativ tilshunoslikning asosiy jihatlari tahlil qilingan. Xususan, jahon tilshunoslarining fikrlari va tahliliy xulosalariga tayangan holda, kommunikativ intensiya muammosini o‘rganishning ilmiy-nazariy ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Pragmalingvistika, kommunikativ intensiya, nutqiy akt, nutqiy ta’sirchanlik.

XX asrda tilshunoslikda pragmatika va tilshunoslikda kommunikativ maqsad (yoki intensiya) tushunchalari o‘z shaklini topa boshladi. Kommunikativ intensiya tushunchasi lingvistik pragmatika va sotsiolingvistika sohalarida shakllandi.

Intensiya (lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, intentio – niyat, maqsad) – so‘zlovchining kommunikativ maqsadi tushunchasini anglatadi. Jahon tilshunosligida kommunikativ intensiya (kommunikativ niyat) tushunchasi tilshunoslikning qator yo‘nalishlarida olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ushbu sohada asosiy ilmiy yondashuvlarni yaratgan. Austin, S.Fish, B.Fraser, D.Gordon, G.Lakoff, W.Levelt, J.Sadock, J.Searle, P.Strawson, A.Wierzbiska, R.Wright, O.Pochepsov, V.Demyankov, I.Kobozeva, N.Formanovskaya kabi olimlar tomonidan nutqiy harakatni intensional hodisa sifatida tadqiq qilishga e’tibor qaratilgan bo‘lsa-da, hozirgi kunga qadar bu masala dolzarbligicha qolmoqda.

J.Searl – nutq aktlari nazariyasini rivojlantirib, gapiruvchining niyati va uning kommunikativ ma’nosi orasidagi bog‘liqlikni tahlil qilgan. H.Grays– implikatura va kooperativ prinsip konsepsiyasini taklif qilib, nutqda yashirin ma’nolar qanday hosil bo‘lishini o‘rgangan.

Sh.Safarovning qayd etishicha, “muloqot jarayonida ishtirokchilar o‘zaro munosabatlar tengligini ta’minlash uchun kommunikativ maqsadga mos keladigan harakatlar rejasini tuzadilar va ushbu rejani amalga oshirish imkonini beradigan lisoniy vositalarni tanlaydilar. Kommunikativ maqsad ifodasi ikki yo‘sinda kechishi ma’lum. Bularning biri intensiyaning yashirin ifodasi bo‘lsa, ikkinchisi fikrni ochiq izhor qilishdir” [7:318].

Bu boradagi ilk yirik tadqiqotchilardan biri, ingliz tilshunosi J.Ostin [4]bo‘lib, u nutq akti tushunchasini kiritdi. Bu nazariyaga ko‘ra, so‘zlovchining maqsadlari, ya’ni kommunikativ niyatlari nutqning asosiy tarkibiy qismini hosil qiladi. Tilshunos Graysning “Kommunikativ maqsadlar nazariyasi”[1] ham kommunikativ intensiyaning tushunishda muhim rol o‘ynadi. U suhbat ishtirokchilarining maqsadlarini tushunish uchun kommunikativ maxsus qoida va maxsus axborotni ko‘rib chiqadi, bu esa til orqali amalga oshiriladigan maqsadlarning rivojlanishini anglatadi.

Intensiya – insonning gapirishdan maqsadi yoki niyati, ya’ni, u suhbatdosh bilan qanday maqsadda muloqot qilayotganini bildiradi. Oddiy qilib aytganda, odam gapirganda yoki yozganda, u nimanidir so‘rash, tushuntirish, buyurish, iltimos qilish, ma’lumot yetkazish yoki his-tuyg‘ularini ifodalash kabi qator maqsadlarga ega bo‘ladi. Shuningdek, intensiya nutq jarayonining asosiy qismi bo‘lib, gapiruvchi va tinglovchi o‘rtasidagi tushunishni ta’minlashga xizmat qiluvchi vosita hisoblanadi.

Graysning fikriga ko‘ra, suhbat ishtirokchilar odatda kommunikativ maqsadga erishish uchun kommunikativ niyatlarni amalga oshiradilar [1:183]. J.Searle har bir so‘z yoki ifoda o‘z ichida muayyan bir niyatni amalga oshirishi kerakligini ta’kidlagan.

O‘zbek tilshunosligida qator olimlar, jumladan, Sh.Safarovning “Pragmalingvistika” [7] monografiyasida, A.Ko‘chiboyevning “Matn pragmatikasi” [3] qo‘llanmasida ham ushbu masalaga muayyan darajada to‘xtalib o‘tilgan. M. Hakimov [2] ilmiy matnning pragmatik tahliliga doir, M.Qurbonova [5] esa o‘zbek bolalar nutqining pragmalingvistik xususiyatlariga bag‘ishlangan tadqiqot olib borgan. Biroq, kommunikativ intensiya, uning turlari, shakllanish omillari hamda uni ifodalovchi lingvistik va ekstralingvistik vositalar o‘zbek va rus tilshunosligida hali yetarlicha chuqur o‘rganilmagan.

Ayollar nutqida intensiya ko‘pincha bir nechta jihatlarida ifodalanadi, chunki ayollarning nutqi odatda ijtimoiy va emotsional kontekstga bog‘liq bo‘ladi. Ayollarning nutqidagi intensiya ifodalanishining asosiy sababi odatda boshqalar bilan hamkorlikni va hissiy aloqani kuchaytirish sanaladi. Masalan, *“Agar imkoningiz bo‘lsa, yordam bera olasizmi?”* (Qosimova Laylo, 29 yosh)

Ayollar ko‘pincha nutqda boshqalarga nisbatan iltifot va ehtiyotkorlik ko‘rsatadilar. Bu kommunikativ niyatning bir turi bo‘lib, suhbatdoshlarga izzat-ikrom ko‘rsatishni, ularning his-tuyg‘ulariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishni maqsad qiladi: *“Agar sizni xafa qilgan bo‘lsam, uzr so‘rayman”, “Iltimos, **meni noto‘g‘ri tushunmang**, men faqat yordam bermoqchi edim.”* (Turdaliyeva Mahliyo, 22 yosh)

Bu ibora gapiruvchining o‘z niyatlari to‘g‘risida xavotirga tushganligini anglatadi. U aytganlari noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkinligini sezib, tinglovchining salbiy reaksiyasini oldini olishga harakat qilmoqda. “Men faqat yordam bermoqchi edim” iborasi, gapiruvchining ijtimoiy muloqotning maqsadi shunchaki qiyinchiliklarga duch kelgan vaziyatda yordam bermoqchi ekanligini ta’kidlaydi. Bu ehtimoliy tushunmovchiliklardan qochishga undash va ijtimoiy muloqotni qiyinlashtirmaslikka intilishdir.

Ayollar nutqida ko‘proq hissiy ifodalar va intonatsiyalar mavjud bo‘ladi. Nutqning intensivligi, ko‘pincha, his-tuyg‘ularni ifodalashga bog‘liq bo‘ladi. Ular o‘zlarini yoki suhbatdoshini qanday his qilishlarini ko‘proq nutq orqali namoyon qiladilar: *“Ooo, juda zo‘r ekan!”* (Akbaraliyeva Maftuna, 31 yosh) yoki *“Menga ham uchrashuv vaqtini oldindan aytsangiz bo‘lardi, men ham bormoqchi edim. Aytmaganingiz uchun xafa bo‘ldim.”* (Saidova Manzura, 30 yosh)

Suhbatdoshlarga qulaylik yaratish, ularning fikrlarini tasdiqlash va suhbatni davom ettirishga bo‘lgan ehtiyoj va intilish o‘zbek ayollari nutqida sezilarli darajada ko‘p uchraydi. Bu, ko‘pincha, fikrni so‘rab, *“nima deb o‘ylaysiz?”* yoki *“bu haqida nima deysiz?”* kabi savollarni berish orqali ifodalanadi. Misol: *“Sizningcha, chaqaloqni yo‘qlashga kunduzi borgan to‘g‘rimi yoki kech tushganda ham borsa bo‘laveradimi?”* (Qo‘ziboyeva Madina, 29 yosh). O‘zbek xalqining etiqod va urf-odatlar bo‘yicha chaqaloqning uyiga shomdan keyin kirish odob hisoblanmaydi. Bu bolani ko‘z tegishidan, salbiy ta’sirlardan himoya qilish bilan bog‘liq. Shu sababli, savolda ***“kech tushganda ham borsa bo‘laveradimi?”*** degan qismi bevosita informatsion so‘roq emas, balki qayta tasdiqlashni talab qiluvchi pragmatik hodisa. Suhbatdosh shuni tushunishi va madaniy kontekstga mos javob berishi kutiladi. Shuningdek, so‘zlovchi bevosita *“Kechasi chaqaloq yo‘qlash noto‘g‘rimi”* demayapti, balki savol shaklida buni bilishga qiziqayotgandek ko‘rinmoqda. Nutqda so‘zlovchining maqsadi bilish emas, balki madaniy normalarni qayta tasdiqlatish niyati aks etgan.

Ayollar nutqida ko‘pincha suhbatdoshi bilan hamdardlik, empatiya, yaqinlik va qo‘llab-quvvatlashning mavjudligi ularni tushunishga harakat qilishida aks etadi: *“Seni yaxshi tushunaman, bola katta qilish oson ish emas”* (O‘sarova Shahodatxon, 42 yosh)

“Agar nimanidir tushunmasang, yordam kerak bo‘lsa, istagan vaqtingda qo‘ng‘iroq qilaver” (Jo‘rayeva Shahlo, 36 yosh) *“Agar nimanidir tushunmasang”* jumlasini, so‘zlovchi tinglovchining tushunmaslik yoki qiyinchilikka duch kelishi mumkin bo‘lgan vaziyatda do‘stona yordam berishga tayyor turishini ta’kidlaydi. Mazkur gapda yordam so‘rashga ochiq munosabatni, tushunmovchilikka nisbatan samimiy yondashuvni va qo‘llab-quvvatlashni ko‘rish mumkin. So‘zlovchining maqsadi — tinglovchi biror narsa tushunmasa, u yordam olishdan qo‘rqmasligini anglashidir.

Ayollar nutqida kommunikativ intensiyaning ifodalanishi ko‘proq ijtimoiy va hissiy maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan. Nutqda yumshoq so‘zlar, iltimoslar, empatiya va boshqalarga hurmat ko‘rsatish asosiy o‘rin tutadi. Ayollar, ko‘pincha, o‘z nutqlarida boshqalar bilan aloqani saqlash, samimiylilikni oshirish, va ijtimoiy muhitda muvozanatni saqlashni istaydilar.

Masalan, yosh onalar nutqida tez-tez uchraydigan vaziyat: *“Bolam, amaki tegma deyapti”, urishib berarkan, tegma, “atata” qilarkan*. Ona, begona odamning buyumlariga tegmaslik, farzandini himoya qilish maqsadida ogohlantirmoqda. *“Urishib berarkan”* iborasi, amaki bolaning harakatidan g‘azablanishi mumkinligini anglatadi. **“Tegma”**: Bu ona farzandiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri begonalarning buyumlariga tegmaslikni buyuradi, shunda bola o‘z ishini to‘xtatadi.

“Atata”: Bu so‘z, bolaning gapni tushinishida yanada yordam bermoqda. Bu tushuntirish bolaga amaki (begona odam)ga va uning buyumlariga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishi kerakligini ko‘rsatadi. Ona o‘zining his-

tuyg‘ularini (xavotir, g‘azab) farzandiga bolalarcha izoh berib, uni nojo‘ya holatlardan himoya qilishga urinmoqda.

O‘zbek xalqida ota-onalar farzandlariga begonalarning narsalariga tegmaslik, kattalarga hurmat qilish muhimligini o‘rgatadi. Bu hurmat va ehtiyotkorlik asosidagi ijtimoiy normalarni amalga oshiradi. Farzand bilan ko‘p vaqtni onalar birga o‘tkazishgani uchun bu kabi vaziyatlar asosan ayollar nutqida uchraydi. Bu vaziyat pragmatik jihatdan onaning bolasi uchun xavfsizlikni ta‘minlash va ijtimoiy me‘yorlarga rioya qilishni istashi bilan bog‘liq.

Kommunikativ intensiyaning shakllanishida lingvistik modallar (masalan, imkoniyat, ehtimol, majburiyatni ifodalovchi modallar) ham muhim rol o‘ynaydi. Modallik, ayniqsa, so‘zlovchining nutqiy maqsadlarini, ya‘ni biror ishni amalga oshirish yoki qilishdan maqsadini ifodalashda yordam beradi. Modallik orqali so‘zlovchi muayyan so‘zlashuv maqsadini ko‘rsatadi, bu esa kommunikativ intensiyani shakllantirishga yordam beradi.

Ayollar nutqi o‘rganilishiga oid tadqiqotlar, til va jinsning o‘zaro aloqasini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ushbu tadqiqotlar ayollar nutqining ixtiyoriy va ijtimoiy xususiyatlarini tahlil qilib, til va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qiladi. Bu o‘rganishlar, shuningdek, gender rollari, kommunikativ strategiyalar, ijtimoiy maqom va tilning ijtimoiy funksiyalari haqida yanada kengroq tushuncha beradi.

Shuningdek, kommunikativ intensiyaning qanday ifodalanishi va ularning suhbatdagi maqsadlarni amalga oshirishga qanday ta’sir qilishini o‘rganish tilshunoslarga til va ijtimoiy aloqalar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqliklarni aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Grice, H. P. Logic and conversation. // In P. Cole and J. Morgan (eds) *Studies in Syntax and Semantics III: Speech Acts*, New York: Academic Press, 1975.
2. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013.
3. Кўчибоев А. Матн прагматикаси (Ўқув-услубий қўлланма). – Самарқанд, 2015.
4. Остин Ж. / Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. Теория речевых актов. Составление, вступительные статьи, послесловие и перевод на русский язык. – Москва: Прогресс, 1986.
5. Курбонова М.А. Ўзбек болалар нуткининг прагматик хусусиятлари: ф.ф.номз. ...дисс. – Т., 2009
6. Richard J.; Ide, Sachiko; Ehlich, Konrad (2005). *Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice*. Walter de Gruyter.
7. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, 2008.

ROMITAN TUMAN TOPONIMLARI TARIXIY MANBALARDA

Ergashova Laziza Akmal qizi,

Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi magistranti
ergashovalaziza23@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204498>

Annotatsiya. Joy nomlari hayotimizni, bizni o‘rab turgan atrofni aks ettiruvchi asosiy birlik bo‘lib, zamonaviy dunyoda mamlakatlar o‘rtasida turli xil iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy integratsiyani ta‘minlovchi muhim vositadir. Toponimlar tarixini o‘rganish millat tarixini, o‘tmishdagi siyosiy jarayonlarni, o‘ziga xos jihatlarni bilishga ko‘maklashadi. Bu maqolada Romitan tuman toponimlarining o‘rganilish tarixi haqida muhim ma‘lumotlar keltirilgan bo‘lib, bu tumanning naqadar qadimiy shahar ekanligi asosli dalillar bilan isbotlangan.

Kalit so‘zlar: Romitan, Romtin, Rom, Roma, Roman, Romush, Romushtepa.

Inson yaralibdiki, uni o‘rab turgan barcha narsalarni qandaydir nomlar bilan atab kelgan. Toponimlar ham nomshunoslikning asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, ularni o‘rganish har millatning qadimiy tarixi bilan tanishishga imkon beradi.

Romitan nomi “Avesto” da keltirilgan zardushtiylik dinining ilohlaridan biri Rom nomidan olingan. Romitan atamasi turkiy mitan urug‘i nomidan kelib chiqqan degan taxminlar ham mavjud. Romitan O‘zbekiston va Sharqning eng qadimgi shaharlaridan biri hisoblanadi [2:9].

Romitan juda boy qadimiy o‘tmishga ega bo‘lib, ilk ma‘lumotlarni Abu Bakr Muxammad Ja‘far ibn Narshaxiyning “Buxoro tarixi” nomli kitobida uchratish mumkin. Fors tarixchisi Abu Ja‘far Muxammad ibn Jarir at-Tabariyning “at-Tabariy tarixi” asarida Romitanning arablar bosqini davri tarixiga oid, o‘rta asr arab geografi Istaxriy asarlarida esa Romitan va uning atrofidagi qishloqlar ma‘lumot berilgan.

Taniqli davlat arbobi va mohir sarkarda, Turon mamlakatining asoschisi va turkiy xalqlar bobokaloni Alp Er To‘nga [Afrosiyob] miloddan avvalgi VIII asrda Buxoroga yaqin joyda Romitan shahrini barpo etdi. Ba‘zi manbada Buxoro histori [shaharning qadimiy qismi]ga ham u asos solganligi haqida ma‘lumotlar mavjud. Bu haqida Narshaxiy qalamiga mansub “Buxoro tarixi” nomli asarda quyidagicha izoh berilgan: «Romtin [Romitan]. Bu katta bir ko‘handizga ega va mustahkam bir qishloq bo‘lib, Buxorodan qadimiyoqdir. Ba‘zi kitoblarda bu qishloqni Buxoro deb ataganlar. Bu qishloq o‘tmishda podshohlarning turar joylari bo‘lgan, [keyinroq esa] Buxoro shahri bino bo‘lgandan keyin, podshohlar qish faslidagina bu qishloqda turadigan bo‘ldilar... Bu qishloqni Afrosiyob bino qilgan. Afrosiyob har vaqt viloyatga kelganida shu qishloqdan boshqa joyda turmagan” [1:20].

“Buxoro tarixi” asarining Yangi Buxoro, ya‘ni Kogonda 1904-yil Mullo Sulton tomonidan nashr etilgan nusxasida Alp Er To‘nganing qizi va Romitan bilan bog‘liq

quyidagi rivoyat keltiriladi: «Aytadilarki, Afrosiyobning bir qizi bo‘lib, uning doimo boshi og‘rir edi. Romtinga kelib turib qolganidan keyin bu yerning hvosi muvofiq kelib dardan xalos bo‘ldi va bu joyga “Oromi tan” - “Tan oromi” deb nom qo‘ydi. Oddiy xalq esa buni “Romtin” deganlar[3:23].

Afrosiyob qurdirgan ko‘hna Romitan shahri hozirgi Buxorodan taxminan 20 km uzoqlikda bo‘lib, u vohaning go‘zal va xushmanzara yerida joylashgan. Bu yerda Alp Er To‘nga bilan birgalikda uning kattagina xonadoni, saroy amaldorlari, beklari va sarkardalari ham istiqomat qilgan. Biroq Romitan toponimini faqat xoqon qizining bosh og‘rig‘i kasalligiga da‘vo topishi bilan bog‘lik hodisaga asoslab qo‘yish ham unchalik to‘g‘ri emas. Shuningdek, Afrosiyob qurdirgan Romitan shahrining jug‘rofiy o‘rni hozirgi Romitan tumanining ma‘muriy markazi Romitan shahridan boshqa joyda bo‘lib, u xalq o‘rtasida Qo‘rg‘on [Romitan qo‘rg‘oni] nomi bilan mashhur. Bundan tashqari, Romushtepa xarobalari Jondor tumani hududida joylashgan.

Beruniyning fikricha, Xorazmda hukm surgan afrig‘iylar sulolasining shajarasi [xorazmshohlar] aynan Siyovushdan boshlangan [4:20]. “U [Afrosiyob] o‘zining Siyovush nomli kuyovini o‘ldirgan, Siyovushning Kayxusrav nomli o‘g‘li bo‘lib, u otasining qonini talab qilib ko‘p lashkar bilan bu viloyatga kelganida Afrosiyob shu Romtin qishlog‘ini hisor qilib turgan. Kayxusrav o‘z lashkari bilan ikki yil shu hisor atrofini o‘rab turdi va uning ro‘baro‘sigga bir qishloq bino qilib, u qishloqni “Romush” deb atadi. Bu qishloq hozirgacha obodondir. Kayxusrav Romush qishlog‘ida otashparastlar ibodatxonasini qurdi; otashparastlarning aytishlaricha, bu ibodatxona Buxorodagi otashparastlar ibodatxonalarining eng qadimiysidir. Kayxusrav ikki yildan keyin Afrosiyobni tutib o‘ldirdi. Afrosiyobning go‘ri Buxoroda Ma‘bad darvozasida raxmatli Xoja imom Abu Hafs Kabir tepaligiga tutashgan katta tepalik ustidadir”[1:23-24].

Narshaxiy o‘z asarida Abul Xasan Nishopuriydan keltirgan bu tarixiy dalillardan ko‘rinib turibdiki, Alp Er To‘nga bunyodkor podshoh bo‘lgan. Qadimgi Romitan va Buxoro qal‘alarini u qurdirgan. Bu viloyatga kelganida o‘zi asos solgan va podshohlarning doimiy qarorgoxi bo‘lgan Romitanda turgan. Narshaxiy, Tabariy, Nishopuriy kabi mo‘tabar Sharq tarixchilarining bu fikrlarini ulardan taxminan 100 – 150- yil keyin yashab o‘tgan buyuk vatandoshlarimiz Beruniy, Mahmud Qoshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib ham o‘z asarlarida tasdiqlashadi.

Narshaxiyning yozishicha, Kayxusrav Romush qishlog‘iga asos solgan. U Romushda Buxoro vohasidagi eng qadimiy zardushtiylar ibodatxonasini barpo etgan. Keyinchalik Romush qishlog‘i Buxoro vohasidagi yirik shaharga aylangan [bugungi paytda qadimgi shahar xarobalari bo‘lgan Romushtepa Buxoro viloyatining Jondor

tumani hududida joylashgan. Romitan shahridan Romushtepagacha bo‘lgan masofa 15 km hisoblanadi].

Shunday qilib, miloddan avvalgi IX - VIII asrlarda Turon va Eronda yuzaga kelgan davlat uyushmalarida hukmronlik qilgan qadimgi podsholik sulolasi - kayoniylar [kavilar] bilan bog‘lik voqealar jarayonida, xususan, kayoniylardan Kaykovus, Siyovush, Kayxusrav va Turon hukmdori Afrosiyob kabi shaxslar hayotida Romitan shahri muhim o‘rin tutadi. Narshaxiy, Beruniy, Nishopuriy kabi tarixchilar asarlarida, «Avesto» kitobi va Firdavsiyning «Shohnoma» dostonida Romitanning olis moziy qa‘ridagi tarixi tasvirlangan. Asrlar o‘tishi bilan Romitanda yuksalish va tanazzul o‘zaro almashib turdi. Bir vaqtlar Buxoro Sug‘d davlatining eng qadimiy va obod shaharlaridan biri bo‘lgan Romtin [Romitan] va Romush dushmanlar bosqini va o‘zaro urushlar natijasida bir necha marta vayronaga uchradi. Buxorxudotlar hokimligi [VI - VIII asrlar] davrida Turk xoqonligining shahzodasi El Arslon [Sheri Kishvar] Buxoro shahristonini qayta qurgan va 20 yil podshohlik qilgan. Narshaxiyning yozishicha, undan keyin bo‘lgan boshka podshoh davrida Romtin qishlog‘i qayta barpo etilgan. “Xitoy podshohining qizini kelin qilib Buxoroga olib kelganlarida uning jihozlari orasida Xitoydan bir butxona ham olib keldilar va uni Romtinga o‘rnatdilar” [1:17].

Romitan nomining kelib chiqishi haqida haligacha yakdil xulosaga kelinmagan. Shu o‘rinda eslatish joizki, shahar nomi o‘rta asr musulmon olimlari asarlarida turli ko‘rinishda yozilgan. Jumladan, Ibn Havqal [vaf. 976/978] hudud nomini “ar-Romitana”, al-Muqaddasiy “Aryomitan”, al-Balazuriy [820-892 yillarda yashagan] “Romdin” shaklida, as-Samo‘niy [1113-1166 yillarda yashagan] esa o‘zining “Nasabnoma” asarida “Romitan” yoki “Armitana” tarzida keltirgan[5,46-b.] . Ushbu toponimlar [ayniqsa, al-Muqaddasiy yozgan shakl] ba’zi olimlar [mas., J.Markvart] tomonidan “ariy, oriy” nomli aholi guruhlari nomlari bilan bog‘lanadi. Shu nuqtayi nazardan, “mitan” atamasi “manzilgoh” ma’nosini anglatishi inobatga olinsa, hudud nomining “Oriylar qo‘rg‘oni” so‘zini anglatishi taxmin qilinadi.

Xullas, ko‘hna Romitanning tashkil topishi mil.avv. I ming yillikning birinchi yarmiga borib taqalishini ayta olamiz. Zarafshon va uning bir qancha irmoqlari yo‘lida joylashganligi aholi turmush tarzini va dehqonchilik munosabatlarini yaxshilab, hududning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi bir bo‘lagi sifatida shakllanishiga xizmat qilgan. Qulay joylashuv o‘rni va iqlimi uning asrlar davomida mintaqqa iqtisodiy va ma’muriy markazlaridan biri maqomiga ega bo‘lishiga imkon yaratdi. Shu jumladan, ushbu yuksak maqom o‘rta asrlar davrida ham shaharning strategik ahamiyatini oshirgan.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Наршахий. Бухоро тарихи.
2. Rajabov Q. Narshaxiy, Tabariy va Mahmud ibn Vali Romitan to‘g‘risida, “Romitannoma”, №7-9,2007.
3. Abu Bakr Muhammad ibn Ja‘far Narshaxiy. Buxoro tarixi. Fors-tojik tilidan A.Rasulov tarjimasi. – T.: Fan, 1966.
4. Абу Ращоп Беруний. Кадимги халклардан колган ёдгорликлар.
5. Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр / араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С. Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С. Ҳасанов. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2011.

O‘ZBEK TILIDAGI EVFEMIZMLARNING TARIXI VA RIVOJLANISHI: MADANIY KONTEKSTLAR

Mansurova Madina Abdikarim qizi,
O‘zbekiston Milliy Universiteti 1-bosqich magistranti
madinamansurova379@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204500>

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbek tilidagi evfemizmlarning tarixi va rivojlanishi, ularning madaniy kontekstlarda qanday shakllanganligi tahlil qilinadi. Evfemizm, ma’lum bir so‘z yoki iboraning o‘rnida ishlatiladigan yumshoq yoki nozik ifoda bo‘lib, ko‘pincha ijtimoiy norma va qadriyatlar, diniy, axloqiy yoki siyosiy holatlarga bog‘liq ravishda shakllanadi. Maqolada evfemizmlarning tarixiy taraqqiyoti, ularga ta’sir qilgan madaniy omillar va ularning o‘zbek xalqining tilida qanday joylashgani o‘rganiladi. Shuningdek, so‘zlashuvda evfemizmlarning funksiyalari va ularning ijtimoiy kommunikatsiyadagi o‘rni, xususan, etika, gender va sinf ta’siri doirasida yoritiladi. O‘zbek tilidagi evfemizmlar, o‘zaro hurmat, yoshlar va keksa avlodlar o‘rtasidagi munosabatlar, hamda tilni iloji boricha yumshatish tendensiyalarini aks ettiruvchi ko‘plab misollar orqali chuqur tahlil qilinadi. Maqola o‘zbek tilidagi evfemizmlarning dinamikasini, ularning o‘zgaruvchan madaniy kontekstdagi rolini va jamiyatda tilni qanday shakllantirayotganini tasvirlaydi.

Kalit so‘zlar: evfemizm, o‘zbek tili, madaniy kontekst, tilshunoslik, ijtimoiy norma, tushunchalar, so‘zlashuv uslubi, diniy ta’sir, axloqiy qadriyatlar, gender va til, o‘zbek tilidagi iboralar, kommunikatsiya.

O‘zbek tilidagi evfemizmlar – bu so‘zlar yoki iboralar bo‘lib, ular odatda haqiqiy yoki mumkin bo‘lgan holatlarni yumshatish, salbiy ma’lumotlardan qochish, yoki ijtimoiy yoki madaniy me’yorlarga mos kelish maqsadida ishlatiladi. Evfemizmning paydo bo‘lishi insoniyat tafakkuri va axloqiy qadriyatlar rivoji bilan bog‘liq. U nafaqat til hodisasi [ifoda etayotgan shaxs nuqtai nazaridan noqulay bo‘lgan birliklar o‘rnida qo‘llangan so‘z, so‘z birikmasi yoki gap], balki insonning nutqiy vaziyatni qaysidir ma’noda o‘zgartirishga moyilligi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Maqbul so‘z qo‘llana turib, so‘zlovchi tomonidan man etilgan [tabu] birliklar qo‘llanishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nosoz muhit yumshatiladi. Man etilgan so‘zlar esa insoniyat bilan tengqur deyilsa, mubolag‘a bo‘lmaydi. Evfemizmning tarixi va rivojlanishi o‘zbek tilida va madaniyatida o‘ziga xos ahamiyatga ega, chunki u nafaqat tilning o‘zgarishiga, balki jamiyatda o‘zgarayotgan qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar va madaniy an’analar bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek tilida evfemizmlar asosan diniy, axloqiy, ijtimoiy va madaniy kontekstlarda shakllanib, vaqt o‘tishi bilan yangi mazmun va ifodalarni o‘z ichiga olgan. Ular ko‘pincha individual yoki guruhning qadriyatlari, his-tuyg‘ulari va ehtiyojlariga qarab turlicha ishlatiladi. Bunday ifodalar, ko‘pincha, jamiyatda salbiy tasavvurlarni

yumshatish, insoniy hurmatni saqlash va ijtimoiy munosabatlar o‘rnatishda muhim rol o‘ynaydi.

Evfemizmlarning o‘rganilish tarixi.

Evfemizm atamasi grek tilidan olingan bo‘lib, ko‘pchilik mualliflar fikriga ko‘ra, noo‘rin birlikning o‘rinli birlikka almashinuvi sifatida qaraladi. A.A.Reformatskiy “Evfemizmlar taqiqlangan [tabulangan] so‘zlar o‘rniga qo‘llanishga ruxsat berilgan so‘zlar” deya ta’rif beradi. “Лингвистический энциклопедический словарь”da esa “Evfemizm – bu so‘zlovchi nazarida qo‘pol, noqulay bo‘lgan so‘z va ifodalar o‘rnida qo‘llangan, ularga ma’nodosh bo‘lgan emotsional betaraf so‘z va ifodalar” deyiladi. Evfemizm hodisasi XX asr boshlarida umumtilshunoslikda J.Vandriyes, L.A.Bulaxovski kabi tilshunoslardan tomonidan soha bilan bog‘liq adabiyotlarda qayd etilgan bo‘lib, ularning fikr-mulohazalari evfemizm mohiyati tavsifining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu hodisani alohida millat, alohida jins vakillari [masalan, oltoy ayollari nutqi] misolida tadqiq etgan olimlar sirasiga A.N.Samoylovich, N.A.Baskakovlarni kiritish mumkin. Ular evfemizmni ko‘pqirrali etnik hodisa sifatida yoritishga harakat qiladilar. Ko‘rinadiki, evfemizm o‘zbek tilshunosligida disfemizmga nisbatan kengroq o‘rganilgan bo‘lib, bugungi kunga qadar yuqorida sanab o‘tilgan olimlar tomonidan evfemizmning ko‘proq nutqiy qatlam sifatidagi xususiyatlari sistemali tadqiq etilgan. Uning yondosh hodisalarga munosabati, turdosh bo‘lgan troplari, til sathidagi o‘rni belgilanganligi, lisoniy va nutqiy evfemalar farqlanib, evfemik ma’no kategoriyalari funktsional-uslubiy jihatdan tasnif qilinganligi ahamiyatli. Qolaversa, o‘zbek tilshunoslari orasida ayni masala yuzasidan hanuz bahs-munozaralar olib borilayotganligi uning turli sohalar bo‘yicha chuqurroq o‘rganilishi lozimligidan dalolat beradi.

O‘zbek tilidagi evfemizmlarning rivojlanishi va qo‘llanilishi o‘zbek madaniyati, ijtimoiy an‘analar va qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Madaniy kontekstlar, afsuski, ko‘plab hollarda tillardagi ifodalar va iboralarning shakllanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu kontekstlar o‘zbek tilidagi evfemizmlarning mazmuniga va qo‘llanilishiga ta’sir qiladi, chunki ular har bir jamiyatdagi axloqiy va ijtimoiy me’yorlar bilan bog‘liq.

Diniy Kontekst: O‘zbekiston musulmonlar jamiyatiga mansub bo‘lgani uchun diniy qadriyatlar va ta’limotlar til va uning ifodalariga katta ta’sir ko‘rsatgan. Diniy e’tiqodlar bilan bog‘liq so‘zlar ko‘pincha efemizmlar sifatida ishlatiladi. Masalan, «xudo xohlasa» yoki «yaxshi bo‘lsa» kabi ifodalar, qayta-qayta ishlatiladi va ular aslida hayotdagi ehtimoliy holatlarni ifodalash uchun qo‘llaniladi, bu esa ijtimoiy hurmatni va diniy e’tiqodlarni saqlashga xizmat qiladi.

Axloqiy va Ijtimoiy Kontekst: O‘zbek jamiyatida axloqiy me’yorlar katta ahamiyatga ega. Jamiyatda xushmuomalalik va hurmatni saqlash uchun ba’zi so‘zlar va iboralar yumshatiladi yoki o‘zgartiriladi. Masalan, odamlarning bir-biriga yoki kattalarga nisbatan hurmatli bo‘lishi uchun ba’zi salbiy sifatlarni yumshatish maqsadida efemizmlar ishlatiladi: «yomon» o‘rniga «qiyin» yoki «og‘ir» kabi so‘zlar, «o‘g‘ri» o‘rniga esa «noto‘g‘ri yo‘lda» kabi ifodalar ishlatiladi. Bu holat ijtimoiy munosabatlarni yumshatadi va odamlar orasidagi salbiy munosabatlarni oldini oladi.

Madaniy An‘analar: O‘zbek xalqining madaniy qadriyatlari, ayniqsa oilaviy va jamoaviy hayotdagi an‘analar, efemizmlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbek tilida so‘zlar ko‘pincha jamiyatda hurmatga sazovor bo‘lgan shaxslarni ifodalashda ishlatiladi. Masalan, «katta odam» yoki «hurmatli kishi» kabi ifodalar, odatda salbiy yoki noqulay ma’nolardan qochish va mehr-muhabbat, hurmatni ta’kidlash maqsadida ishlatiladi.

Urush va inqiloblar davri: Tarixiy jarayonlar, xususan, O‘zbekistonda Sovet davrida va mustaqillikka erishilganidan so‘ng, ijtimoiy, siyosiy va madaniy o‘zgarishlar tilga ham ta’sir ko‘rsatdi. Sovet davrida ba’zi salbiy ifodalar yoki ayblovlar efemizmlar tarzida ishlatilgan. Masalan, «sovet hokimiyati» yoki «davlat xavfsizligi» kabi so‘zlar o‘z vaqtida ko‘proq siyosiy tizimga moslashgan efemizmlardan foydalanishni talab qildi. Mustaqillik davrida esa, milliy ifodalarning yanada ko‘proq ishlatilishi va turli salbiy holatlarni yumshatish uchun yangi efemizmlar paydo bo‘ldi.

Ijtimoiy Stratifikatsiya va Stereotiplar: O‘zbek tilidagi efemizmlar, shuningdek, ijtimoiy qatlamlar va stereotiplarga ham bog‘liq. Masalan, iqtisodiy holati past bo‘lgan yoki ijtimoiy jihatdan kamroq rivojlangan qatlamlarga nisbatan salbiy tasavvurlarni yumshatish uchun efemizmlar qo‘llaniladi. Bu shaxslarning shaxsiy qadr-qimmatini saqlashga yordam beradi va jamiyatda turli qatlamlar o‘rtasidagi tafovutlarni yumshatadi. Shu tariqa, o‘zbek tilidagi efemizmlar madaniy va ijtimoiy kontekstlarga asoslanadi, bu esa tilning rivojlanishi va jamiyatdagi o‘zgarishlarga moslashishini ta’minlaydi. Madaniy, diniy, axloqiy va ijtimoiy omillar tilning ifodalari va iboralari shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘zbek tilidagi efemizmlar nafaqat tilning o‘zgarishini, balki jamiyatning madaniy, diniy va ijtimoiy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Ushbu maqolada efemizmlarning tarixiy rivojlanishi, ular madaniyat va ijtimoiy kontekstlarda qanday shakllanib, yuksalib borayotganligi tahlil qilindi. Efemizmlar o‘zgarayotgan jamiyatda axloqiy me’yorlarni saqlash, salbiy ifodalardan qochish va ijtimoiy hurmatni kuchaytirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

tilidagi evfemizmlar, madaniy an'analar va qadriyatlar bilan bog'liq holda, tilning nozik va injiq tabiatini namoyon etadi, ularni tushunish esa tilshunoslar va ijtimoiy tadqiqotchilar uchun zamonaviy jamiyatni o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ismatullayev, N. [1964]. Evfemizmlarning lug'at sostavi va so'z ma'nolarini boyitishdagi ahamiyati. ToshDPI ilmiy asarlari, 2-ki. – B. 3-12.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati, 2-jild. Toshkent: O'zbekistan milliy ensiklopediya, 2006. – B. 582.
3. Abdullaev, B. O'zbek tilida evfemizmlar va ularning xususiyatlari. Toshkent: O'zbekistan Respublikasi Fanlar Akademiyasi, 2009. – B. 12-34.
4. Mahmudov, N. Tilshunoslik va madaniyat. Toshkent: O'zbekiston, 2014. – B. 56-78.
5. Qodirov, T. O'zbek tilining leksikasi: Evfemizmlar va ularning jamiyatdagi roli. Toshkent: Sharq, 2010. – B. 101-120.
6. Mirzayev, A. [2017]. O'zbek tilida ijtimoiy ma'lumotlar va ularning madaniy konteksti. Toshkent: Ma'naviyat, 15-38-bet.
7. Asqarov, Z. O'zbek tilining semantikasi: Evfemizmlar va ularning funktsiyalari. Toshkent: Akademnashr, 2015. – B. 200-215.

SOLIQ TERMINLARINING MORFOLOGIK AFFIKSLAR BILAN YASALISHI

Seitmatov Sarvar Ergash o‘g‘li
ToshDO‘TAU magistranti
Sarvarseitmatov7@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204506>

Annotatsiya: Ushbu maqolada soliq sohasi atamalarining morfologik affikslar bilan yasalishi haqida so‘z boradi va misollar bilan isbotlab o‘tiladi. Shu bilan birga soliq sohasi terminologiyasida sodda terminlardan yasama terminlarning kelib chiqishi haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: soliq, affiks, yasama, tub, termin, terminologiya

Terminologik tizimlarning boyib borish yo‘llari turlicha bo‘lib, ulardan eng keng tarqalgani so‘z yasalishi hisoblanadi. Adabiy tildan farqli o‘laroq, terminlarni yasalishida, asosan, **semantik, morfologik va sintaktik** usuldan foydalaniladi.

Hozirgi bosqichda soliq sohasida qo‘llanayotgan tub terminlarning soni yuzdan ortiqdir. Bular jumlasiga asli o‘zbekcha [ba‘zilar umumturkiy] yoki o‘zlashma [ular o‘zi doir tilda yasama yoki qo‘shma bo‘lishidan qat’iy nazar, o‘zbek tilida morfematik qismlarga ajratilmasligi tufayli tub maqomini oladi] terminlar kiradi. Mana shunday tub, ya’ni noyasama soliq terminlar sirasiga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: garov, ish, buyum, boy, bozor, qiymat, daromad, narx, qarz, raqobat, savdo, tarif, tovar, davlat, va b. Misollardan ko‘rinib turibdiki, hozirgi bosqichda o‘zbek tilining soliq terminologik tizimida tuzilishi jihatidan sodda, yaxlit o‘zaknegiz sifatida qaraladigan tub terminlar ham ancha o‘rinni egallar ekan.

Soliq terminologiyasida morfologik affikslar bilan yasalgan terminlar talaygina. Ularga misol qilib quyidagilarni keltirish mumkin.

1. **-chi** qo‘shimchasi birinchi galda, turli kategoriyalarga oid shaxs nomlarini yasab keladi. Soliq terminologik tizimida ham u soliqning biror sohasida ish olib boruvchi shaxs ma’nosidagi ko‘plab terminlarni yasab keladi: soliqchi, xazinachi, ijarachi, iste’molchi, ta’minlovchi

2. **-ma** affiksi o‘zbek tilida xilma-xil ma’noni ifodalovchi leksemalar yasaydi. Uning ayrimlari terminologik tizimlarda birmuncha faol ekanligini qator ilmiy ishlar misolida ko‘rish mumkin. Bu affiks yordamida, garchi kam miqdorda bo‘lsa ham, har holda ayrim soliq terminlar yasalgan: ustama, uyushma, birlashma, tuzilma, buyurtma, bo‘linma, undirma va boshqalar.

3. **-kor** affiksi ishtirokida: Mazkur affiks asosdan anglashilgan narsa-predmetni yetishtirish bilan shug‘ullanuvchi shaxs otini yasasa [paxtakor, g‘allakor kabi], soliq

terminologik tizimda mavhum otlarga qo‘shilib, ulardan anglashilgan ish-harakat bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasaydi: tadbirkor, tejamkor va boshqalar.

4. **-dor** affiksi ishtirokida: Bu affiks asosdan anglashilgan narsa-predmetga ega bo‘lgan shaxs nomini hosil qiladi. Masalan, mulkdor, xaridor, qarzdor, nasiyador, hissador va boshqalar.

5. **-noma** affiksi ishtirokida: Bu affiks iqtisodiy terminologik tizimda asosdan anglashilgan narsani ifodalovchi matn, xat va shu kabilarni bildiradi. Masalan, shartnoma, yo‘riqnoma, ruxsatnoma, so‘rovnoma, topshiriqnoma va boshqalar.

6. **-ot** [-at, -yot, -yat] affiksi ishtirokida: Aslida arabiy leksemalar tarkibidagina lug‘aviy birliklarni yasab kelgan mazkur so‘z yasovchi qator terminologik tizimlarda bir qadar faolligi bilan ishtirok etib kelmoqda. Buni quyidagi soliq terminlar misolida yaqqol ko‘rish mumkin: taqsimot, hisobot, qadriyat, ta‘minot, mahsulot, va boshqalar.

7. **-xona** affiksi ishtirokida: bojxona, zarbxona va boshqalar.

8. Hozirgi iqtisodiyot terminologiyasida, qayd etilgan affikslardan tashqari, garchi kam miqdorda bo‘lsa-da, yana ayrim affikslar ishtirokida terminlar hosil qilingan. Shunday affiksli soliq terminlar jumlasiga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin:

1) **-m [-im]** affiksli terminlar: boqim, bitim, kirim, chiqim.

2) **-v [-ov]** affiksli terminlar: to‘lov, o‘lchov.

3) **-q [-iq]** affiksli terminlar: soliq, sotiq.

4) **-gar** affiksli terminlar: savdogar.

9. **be-** prefiksli so‘z yasovchi model kelib chiqishi jihatidan fors - tojik tiliga xos be- prefiksli ushbu kammahsul model asosdan anglashilgan sifat, fazilatning mavjud emasligi, yo‘qligini ifodalaydi: befoyda

10. **-aro** so‘z affiksli so‘z yasovchi affiks. Asl turkiy -aro [“promejutok”] so‘z - affiksli ushbu sermahsul model ilmiy va texnikaviy sohaga xos terminlarni yasashda faol ishtirok etadi: : xalqaro, korxonalararo, millatlararo, zonalararo, banklararo.

11. **Ser-** prefiksli modelning nafaqat sof o‘zbekcha [turkcha] shuningdek, forsha-tojikcha, arabcha va ruscha-baynalmilal leksik birliklardan ham sifat-terminlar yasashini alohida ta’kidlash kerak bo‘ladi- *serdaromad*, *sermahsul* va sh.k.

Hozirgi paytda ham tayyor terminlarni o‘zlashtirish jarayoni o‘z faolligini saqlab qolmoqda. Ayni chog‘da, o‘zbek tili ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va h.k. sohalarida terminologiyasi tizimida o‘zbek tili qonunlariga bo‘ysungan holda muayyan qismi o‘zbek tilining so‘z yasovchi elementlari bilan almashtirilgan ulkan miqdordagi ruscha-baynalmilal terminlar qo‘llanmoqda.

So‘z yasovchi suffiksi o‘zbek tili affiksi bilan almashtirilgan o‘zlashma - terminlar.

Rus tili terminologiyasi tarkibining salmoqli ulushini so‘z yasovchi suffikslar bilan yasalgan, motivlangan terminlar tashkil qiladi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi o‘zbek tilining iqtisodiy terminologik tizimida morfologik usul bilan terminlar hosil qilish anchagina faoldir, chunki bu jarayonda xilma-xil affikslardan yoki affiksoidlardan keng foydalanib kelinmoqda. Demak, bozor iqtisodiyotining o‘tish davrida yangi-yangi terminlarning kirib kelishi soliq sohasi terminologiyasining boyib borishiga sabab bo‘ldi. O‘zbek tilining soliq terminologiyasida[atamashunosligida], boshqa terminologik tizimlarda bo‘lganidek, soliqqa oid tushunchalarni birikma vositasida ifodalashning o‘ziga xos bir yo‘li qaror topdi. Bu hol o‘zbek tilida yuzlab soliq terminlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Barcha terminologiyada ham ikki va undan ortiq komponentli birikma terminlardan foydalanilmoqda. Ikki komponentli terminlar: ***soliq imtiyozlari, tijorat hisobi, taftish dalolatnomasi*** va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Madvaliyev A. Termin – terminologik lug‘at – izohli lug‘at // O‘zbek tili va adabiyoti. – T., 2008. № 6.
2. Xolmirzayeva S. “Terminlarning yasali usul va yo‘llari”. Ta’lim fanlari bo‘yicha akademik tadqiqotlar elektron jurnali [5-6-b]
3. <https://lex.uz/docs/-5206072>
4. <https://lex.uz/ru/docs/-841978>
5. <https://lex.uz/docs/-5378966>

XORIJLIKLARGA O‘ZBEK TILINI O‘RGATISHNING NOAN‘ANAVIY SHAKLLARI

Xodjayeva Mavluda Chori qizi,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

2-kurs magistranti

fs.mavluda@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204508>

Annotatsiya. *Til o‘qitishda zamon talablaridan kelib chiqqan holda yangicha yondashuv va usullar vujudga kelmoqda. Qo‘llaniladigan ba‘zi usullar ularning samaradorligini ko‘rsatadi, boshqalari esa hech qanday natija bermaydi. Chunki bugungi kunda til o‘rganuvchilarning talablari inobatga olinmasa, til o‘rgatish jarayonida eng mukammal ishlab chiqilgan dastur yoki metodlar ham foydasiz bo‘lib qolaveradi. Ushbu jihatlarni hisobga olgan holda, bizning maqolamizda tilni virtuallikka asoslangan o‘qitish usullari muhokama qilinadi. Zero, zamonamiz odamlari ilg‘or texnologiya va virtuallikka asoslangan turmush tarziga o‘rganib qolgan. Shuning uchun maqolada har bir yaratilgan dastur va metodlarni bugungi kun talablaridan kelib chiqib ishlab chiqish kerakligi haqida tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *virtuallik, subtitrlar, kompyuter o‘yinlari, onlayn do‘stlik, ijtimoiy tarmoqlar, frazeologik birliklar.*

Til o‘qitishda bugungi kunda zamon talabidan kelib chiqib yangidan yangi yondashuvlar, metodlar paydo bo‘lmoqda. Ayrim metod va qo‘llanayotgan usullar o‘z samarasini ko‘rsatsa, ayrimlari esa hech qanday natija bera olmayapti. Chunki til o‘rganuvchilarining bugungi kundagi ehtiyoj va talablari inobatga olinmas ekan juda mukammal tuzib chiqilgan dastur yoki metodlar ham til o‘rgatish jarayonida foydasiz qolaveradi. Shuning uchun ham bir tilni boshqa millat vakiliga o‘rgatish jarayonida birinchi navbatda o‘rganuvchining ehtiyoj va qiziqishlarini inobatga olmaslikning iloji yo‘q. Misol uchun, rivojlangan mamlakat vakillaridan biriga o‘zbek tilini faqat kitob, daftar, doska yordamida an‘anaviy usulda o‘rgatib ko‘ring, u o‘rganuvchi o‘zbek tilini o‘rganishdan tezda zerikadi va voz kechadi. Negaki, u rivojlangan texnologiya va virtuallikka asoslangan hayot tarziga ko‘nikib bo‘lgan. Shuning uchun ham har bir yaratilgan dastur va usullar bugunning ehtiyojidan kelib chiqqan holda ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

O‘zga tilli insonlarni o‘qitishda eng samarali usul – bu ularning kundalik odatlariga asoslangan til o‘qitish usullaridan foydalanishdir. Bugungi kunda insonlarning umumiy odat tarziga kirgan faoliyatlar asosan ijtimoiy tarmoqlarga, internet olamiga, virtuallikka asoslangan. Odamlar kino ko‘rish, qisqa videolar tomosha qilish, soatlab Facebook, Telegram va Instagram kabi ijtimoiy tarmoqlarda vaqt o‘tkazishni o‘zlarining eng sevimli odatlariga aylantirib bo‘lgan. Til o‘rganuvchilarni bu kabi odatlaridan ajratmagan holda, o‘rgatilayotgan til shu kabi

odatlarga singdirilsa, til o‘rganish koeffitsiyenti 2-3 barobarga ortishi mumkin. Masalan, deyarli barcha o‘qituvchilar uchun muammo bo‘lgan yangi so‘zlarni yodlatishda dangasa o‘quvchilar uchun yangi so‘z yodlash emas, qisqa tekst yoki video orqali talaffuzini o‘xshatib takror tarzda audio yozish ularning yangi so‘zlarni ongsiz ravishda yodlashlariga yordam beradi. Virtual dunyoni maqsadli til o‘qitish dasturiga kiritish o‘rganuvchilar uchun juda samarali bo‘lishi mumkin, chunki virtual dunyo ijtimoiy muhitni rivojlantirish orqali chuqur til o‘rganish muhitini taklif qiladi.

Til o‘rganishda virtual dunyoning afzalliklari juda ko‘p bo‘lib, shulardan biri – til o‘rganuvchilar virtual dunyo orqali boshqa mamlakatlarning madaniyati, iqlimi, insonlar yashash tarzidan boxabar bo‘lishidir. Bu narsa esa ularga yangi tilni o‘rganishga yana ham ko‘proq motivatsiya beradi.

Aniqlanishicha, odamlar maqsadli til o‘rganishda tili o‘rganilayotgan mamlakatda qancha ko‘p vaqt o‘tkazsa, ular shunchalik kamroq tashvishlanishadi va o‘zlariga bo‘lgan ishonchlari ortadi. Biroq, xarajat va vaqt cheklovlari tufayli barcha chet tilini o‘rganuvchilar maqsadli tilda so‘zlashadigan mamlakatga bora olishmaydi, ammo virtual dunyo bu holatga muqobil bo‘lgan muhitni bizga yaratib beradi. Tili o‘rganilayotgan mamlakat muhitida bo‘lmasak ham, biz o‘sha muhitni virtual olam orqali his qila olamiz.

Virtual dunyo real hayot voqealarini simulyatsiya qilish chet tilini o‘rganuvchilar uchun haqiqiy muloqotni kuzatish va ishtirok etish uchun muhit yaratadi. Bu chet tilini o‘rganuvchilarning maqsadli tilda gapirish chastotasini oshirishga yordam beradi. A.J. Onwuegbuzie maqsadli til muhitiga ta’sir qilish chet tilini o‘rganuvchilarning chet tilida gapirishga bo‘lgan ishonchini oshirishning ideal vositasi ekanligini ta’kidlaydi.

Bugungi zamonaviylashgan hayotda til o‘qitishda eski metodlardan foydalanish borgan sari samaradorligini yo‘qotib bormoqda. Negaki, insonlar bugungi kun bilan hamohanglikda yashaydi, bugungi qonun-qoidalarini qabul qiladi. Yangiliklar, o‘zgarishlar esa har kuni yangilanib turadigan voqea-hodisalar. Bu erinchoq inson hattoki fikrlashdan erinib, sun’iy intellekt yaratdiki, insonlar fikrlash funksiyasining ko‘p foizini sun’iy intellektga yuklab qo‘ydi. Internet dunyosi haqiqiy dunyodan o‘zib ketib, barcha odamlarni o‘ziga qamrab olgan bir paytda, yangi bir tilni o‘sha internet olamida yashayotgan insonlarni u olamdan ayirib o‘rgatib bo‘lmaydi. Shuning uchun ham til o‘rgatish dasturlarini shu olam talablaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqish va doimiy takomillashtirib borish lozim. Bunda til o‘rgatayotgan o‘qituvchining asosiy faoliyati virtual olamdagi barcha yangilik, xabarlar, dasturlar va ko‘ngilochar videolardan til o‘rgatishda maqsadli foydalanishni bilish hisoblanadi.

Quyida o‘qituvchilar uchun yangi tilni o‘rgatishda ijtimoiy virtuallikdan qay tartibda foydalanish mumkinligi haqida bir qancha tavsiyalar berib o‘tilgan.

Har kuni millionlab odamlar ko‘rayotgan qisqa videolardan til o‘rgatishda juda samarali foydalanish mumkin. O‘zbek tilida gapirish ko‘nikmasi (talaffuzi)ni oshirish uchun o‘quvchining yoshiga, qiziqishiga mos ravishda qiziqarli, qisqa va milliylikka yo‘g‘rilgan videolar til o‘rganuvchilari uchun ham qiziqarli, ham samarali bo‘ladi. O‘rganuvchilar shu kabi videolarga taqlid qilish usuli orqali talaffuzlarini to‘g‘irlashlari mumkin bo‘ladi. Shunda o‘quvchi kunlik odatlarga aylanib ulgurgan bu kabi videolarni ko‘rishda davom etadi, faqat bu holat maqsadli bo‘ladi. Chunki, insonlar odatlanib qolgan narsalardan voz kechishlari juda qiyin va ko‘pincha buni xohlashmaydi ham. Yangi so‘zlarni yodlashda ham bu kabi qisqa videolar yaxshigina foyda beradi. Sababi, birinchidan, qisqa videolarda asosan hozirgi omma nutqidagi so‘zlardan foydalaniladi. Ikkinchidan, 10 ta yangi so‘zni oq qog‘ozga ketma-ket yozib o‘rganuvchiga yodlashga bergandan ko‘ra, ko‘rgan qisqa videolaridan 10 ta yangi so‘zni yodlab kelish topshirig‘i ular uchun ham qiziqarli, ham samarali so‘z yodlash usuli bo‘lishi mumkin. Ushbu usul ayniqsa yoshi katta til o‘rganuvchilar uchun juda foydali. Chunki, xotirasi yomonlashganligi tufayli yangi so‘zlarni yodlab qolish ular uchun ancha qiyin bo‘ladi. Agar qisqa videolar orqali so‘z yodlanadigan bo‘lsa, ham ko‘rish, ham eshitish xotirasi ishlaydi va eng muhimi o‘rganuvchilarning o‘zlari qiziqqanligi sababli yangi so‘zlarning xotirada saqlanib qolish darajasi sezilarli ortadi. Bu usulni yakka tartibda yoki gruppada qo‘llashda o‘qituvchi o‘z tajribasi va mahoratini ishga solishi kerak. O‘qituvchi bu usulni qo‘llash jarayonida o‘rganuvchini nazoratga olishi kerak. Negaki, ba’zi tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, raqamli qurilmalar qulayligi nafaqat o‘quvchilarga "istalgan joyda va istalgan vaqtda o‘qish" maqsadiga erishishga yordam beradi, balki o‘quvchilarning ijtimoiy media va raqamli qurilmalarga qaram bo‘lib qolish xavfini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham o‘rganuvchiga o‘qituvchi tomonidan mavzulashtirilgan qisqa videolar berilishi lozim. Masalan, bir safar ovqatlanishga oid videolardan so‘zlar yodlanadigan bo‘lsa, ikkinchi safar sayohatga oid videolarni topib ko‘rish va ulardagi yangi so‘zlarni yodlash topshiriqlari beriladi. Shu tarzda kundalik hayotdagi doimiy odatga aylanib qolgan foydasiz mashg‘ulotlardan til o‘qitishda maqsadli foydalaniladi.

Ingliz tilini o‘rganuvchilar talaffuzni o‘stirishda qo‘llaydigan “shadowing” metodini o‘zbek tilini o‘rganishda ham qo‘llash mumkin. Bunda o‘rganuvchining yoshiga, qiziqishiga, ijtimoiy kelib chiqishiga qarab o‘zbek mashhurlari nutqidan parchalar tavsiya etiladi va ularga nutqini xuddi o‘sha mashhurlardek takrorlab, o‘z ovozlari audio tarzda o‘qituvchiga taqdim etish topshirig‘i beriladi. O‘zbek tilini o‘rganuvchilar mashhurlarga taqlid qilgan holda o‘zbek tilidagi talaffuzlarini

mukammallashtiradi. Shu bilan birgalikda ayrim videorolik, kinofilm va boshqa tavsiya etilayotgan materiallar subtitrlar bilan berilsa, til o‘rganuvchida so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish bilan birga, to‘g‘ri yozish ko‘nikmalari ham shakllanib boradi.

Hozirgi kunda nafaqat yoshlar, balki kattalar ham kompyuter va telefon o‘yinlarini o‘ynashni yoqtirishadi. Bu kabi o‘yinlar insonlarga kundalik hayotdagi tashvishlardan chalg‘itishda eng katta ta’sir vositasi hisoblanadi. Ayniqsa, maktab o‘quvchilari bu kabi o‘yinlarning ashaddiy muhlislari bo‘lishadi. Xo‘sh, o‘zbek tilini o‘rgatishda bu kabi o‘yinlardan qanday tarzda foydalanish mumkin? Bu qiziqarli o‘yinlarni qanday qilib bosqichma-bosqich o‘rganuvchiga sezdirmasdan til o‘rganish o‘yinlariga aylantirish mumkin? Dastlab o‘ynalayotgan o‘yinlar orqali til o‘rganishni o‘rganuvchiga talab sifatida qo‘ymaslik lozim. Negaki, agar o‘rganuvchining ongida nimanidir o‘rganish kerakligi, ya’ni faoliyat bajarish kerakligi tushunchasi paydo bo‘lsa, miya tezda o‘zini himoyalaydi va o‘rganuvchida bu faoliyatni bajarmaslik yoki zerikish tuyg‘usi paydo bo‘ladi. Ularning miyasida o‘yinlar orqali maza qilib xordiq chiqarish semasini saqlagan holda, o‘yindagi har bir holat, so‘z va bosqichlardan til o‘rgatishda foydalanish mumkin. Bunda o‘quvchilarga o‘zbek tilida yaratilgan “Shumtaka”, “Boriga baraka” va boshqa shu kabi o‘yinlarini o‘ynashga ruxsat beriladi. Ularga bir safar o‘yinda foydalanilgan ba’zi so‘zlarni yodlash uyga topshiriq sifatida berilsa, bir safar o‘sha o‘yinning o‘rganuvchi tilidagi variantini o‘ynash va yodlagan so‘zlarini o‘z tilida qanday atalishini va qanday o‘rinlarda ishlatilishini bilish topshirig‘i beriladi. Keyingi safar o‘yindagi harakatlarning o‘zbekcha nomlanishini o‘rganish topshirig‘i berilsa, boshqa safar aynan o‘rgangan so‘zlariga misollar yozib kelish yoki o‘sha harakatlarni ifodalaydigan so‘zlar mavjud qisqa videolar topib kelish vazifasi beriladi. Bu usul orqali o‘rganuvchi so‘zlarni kontekst ichida yodlaydi va o‘sha so‘zlarni o‘zi kontekstda qo‘llashni o‘rganadi, natijada so‘z yod olish ham qiziqarli, ham samarali mashg‘ulotga aylanadi.

Kino ko‘rish barcha odamlarning bo‘sh vaqtida eng yaxshi xordiq chiqarish vositasi desak, adashmagan bo‘lamiz. Insonlarning barcha xarakter xislatlari, yashash tarzi, o‘ylash, fikr yuritish uslubi, millatlarning milliy o‘ziga xos madaniy holati, umuman olganda, insoniyatga oid barcha tushunchalar kinolarda mujassamlashadi. Shuning uchun ham til o‘rganish uchun kino bitmas-tuganmas manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ayrim faqat o‘zbek millatiga oid milliy xarakterni ifodalovchi so‘z va frazeologik birliklarni ham biz aynan kinolardan topamiz.

Bundan tashqari, kinolar va multfilmlar o‘zbek tilini jonli muhitda ko‘rsatib bera oladi. Boshlang‘ich darajadagi til o‘rganuvchilariga o‘zbek milliy kinolaridan qisqa lavhalar olinib, subtitr bilan havola etilganda ularning tinglab tushunish va o‘qish ko‘nikmalari shakllanishiga katta yordam beradi. Keyinchalik, o‘rganuvchining til

bilish darajasidan kelib chiqqan holda kinolavhalar orqali turli xil topshiriqlarni ishlab chiqish mumkin. Masalan, kinolavhani ovozsiz qilib o‘rganuvchilarga kinodagi qahramonlarga ovoz berish, o‘zbek tilidagi tayyor qoliplarni yodlashga yordam beradi. Yoki kinoqahramonlar nutqini takrorlash orqali talaffuzdagi kamchiliklarni to‘g‘irlash mumkin. Bundan tashqari, o‘rganuvchilar kinolavhada eshitgan so‘zlarni daftarga yozish orqali so‘zlarni to‘g‘ri yozish ko‘nikmasini rivojlantirishlari mumkin. Umuman olganda, kinolavhalar orqali o‘rganuvchining darajasiga mos topshiriqlar ishlab chiqish o‘qituvchi mahoratiga bog‘liq bo‘ladi. O‘qituvchi tomonidan namunada berilgan kabi subtitr bilan qisqa kino lavhalar tayyorlash dars faoliyatining qiziqarli o‘tishini ta‘minlab beradi.

Ijtimoiy tarmoqlar hozirgi kunda do‘stlashishning eng qulay usuliga aylangan. Ijtimoiy tarmoqlarning bu ustunlik tarafidan nega til o‘rganishda foydalanmasligimiz kerak? Onlayn do‘stlashishning ba‘zi yomon tomonlari bo‘lishi mumkin, ammo til o‘rganishda ijtimoiy tarmoqlar orqali do‘stlashish til o‘rganuvchilari uchun faqat foyda keltiradi. Ayniqsa, bu do‘stlar o‘qituvchi tomonidan tavsiya qilinsa, chunki o‘qituvchi o‘quvchilarining xarakterini, dunyoqarashini bilgan holda ularga mos tushadigan insonlarni do‘st sifatida taklif qiladi. Masalan, keksa yoshdagi til o‘rganuvchiga kichkina yoshdagi, aytaylik, tili chiqib, juda ko‘p savol beradigan yoshga yetgan bolalarni do‘st sifatida biriktirilsa, til o‘rganishda inson omili juda faol ishlaydi. Negaki, bu yoshdagi bolalar ko‘p savollar berish orqali keksa yoshdagi til o‘rganuvchilarni o‘zbek tilida gapirishga undasa, teng yoshdagi keksalarning esa jismoniy va tajribaviy o‘xshashliklari ularni bir-biri bilan muloqot qilishga undaydi. Yoki bu usul orqali qiziqishlari o‘zaro yaqin bo‘lgan til o‘rganuvchi bilan o‘zbek tili ona tili bo‘lgan bir inson o‘rtasida muloqot yuzaga kelishi juda oson kechadi. Natijada, o‘zbek tili o‘rganuvchisi uchun muloqot muhiti yaratiladi. Bu usulni qo‘llashda o‘qituvchi o‘zbek tili ona tili bo‘lgan inson bilan til o‘rganayotgan inson o‘rtasida boshqa bir vositachi til yo‘qligiga, ular muloqotni amalga oshirish uchun faqat o‘zbek tilidan foydalanishga e‘tibor qaratish kerak.

Yuqorida ta‘kidlaganimizdek, ijtimoiy tarmoqlar insonlar hayotining ajralmas bir qismiga aylanib ulgurgan. Ayrim insonlar, hattoki, ijtimoiy tarmoqlarsiz hayotini tasavvur ham qila olishmaydi. Agar shu kabi insonlarga o‘zbek tilini o‘rgatish vazifasi yuklatilsa, siz ularni hayotining bir qismi bo‘lmish ijtimoiy tarmoqlardan ajratib, qo‘liga kitob, qalam tutqazib ko‘ringchi, siz ularning hayotini barbod qilgan dushmanga aylanasiz qolasiz. Chunki ular ijtimoiy tarmoqlardagi virtual hayotga allaqachon o‘rganib bo‘lishgan. Bu kabi insonlarni to‘g‘ri hayot tarziga o‘rgatish o‘qituvchilarning vazifasi emas, balki ularning vazifasi qanday vaziyatda bo‘lsa ham yangi tilni o‘rgatish. Shunday ekan, o‘qituvchi til o‘rgatish vazifasini ularning

dunyosida amalga oshirishi lozim. Ishoning, bu kabi insonlarga ijtimoiy tarmoqlar orqali til o‘rgatish boshqa til o‘rganuvchilar bilan solishtirganda juda oson kechadi. Yuqoridagilarga qo‘shimcha tarzda, “Mening ijtimoiy tarmoqlarim” metodi bu kabi insonlarga til o‘rgatishda 100 % o‘z samarasini beradi. Til o‘rganuvchi qaysi ijtimoiy tarmoqdan foydalansa, unga shu ijtimoiy tarmoqda account ochib, barcha yozuvlarni o‘zbekcha yuritish topshirig‘i beriladi. Misol uchun, Instagram, Telegram va YouTubedan foydalanuvchi til o‘rganuvchilarga doimiy tarzda o‘zbekcha post qo‘yish orqali ularning yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish, qo‘yilgan postlarni o‘qish orqali o‘qib tushunish ko‘nikmasi ustida ishlash, Telegramda ovozli xabardan foydalanish va kelgan o‘zbekcha ovozli xabarlarni eshitish orqali eshitib tushunish ko‘nikmasini rivojlantirish, har xil video va audio tayyorlash va ularni post qilish orqali gapirish ko‘nikmalarini o‘stirish mumkin. Shu bilan birgalikda, bu mashg‘ulotni qiziqarroq qilish uchun o‘rganuvchilar o‘rtasida kim ko‘proq “follower” (obunachi)lar yig‘ish musobaqasini ham o‘tkazish mumkin. Bu kabi raqobat ularning ijtimoiy tarmoqlar bilan birgalikda o‘zbek tilini o‘rganishda o‘z ustida yana ham ko‘proq ishlashlariga undaydi.

Virtual dunyo keyingi 20 yillikda eng samarali o‘rganish vositasi bo‘lishi mumkin, chunki u o‘quvchilarga hayotiy o‘rganish tajribasini beradi. Bundan tashqari, virtual dunyo turli tillar, diqqatga sazovor joylar, holatlar, harakatlar orqali o‘quvchilarning idrokiga ta’sir qiladi, yanada interaktiv o‘quv muhitini yaratadi. Virtual dunyo o‘quvchilarning o‘zaro aloqada bo‘lishlari va turli xil til elementlarini kuzatishlari mumkin bo‘lgan tajriba muhitlarini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Onwuegbuzie, A. J. (2003). *Enhancing second language speaking proficiency through target language environment exposure*. Language Learning, 53(1), 89-119.
2. Musulmanova N.R. O‘zbek tilini o‘rgatishda duch kelinayotgan ba’zi fonetik muammolar. «Инновации в системе образования: новые горизонты для молодежи в науке, технологиях и бизнесе» V-Традиционная Международная научно-практическая онлайн-конференция. –Ташкент, 2025, 1-том, 361-364-с.
3. <https://doi.org/10.5281/zenodo.12662499>

REALIYA HODISASINING TILSHUNOSLIKDA LINGVOKULTUROLOGIK ASPEKTDAGI O‘RGANILISHI

Soliyeva Gulxayyo Ibrohimjon qizi,

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi magistranti

gulhayoibrohimovna@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204510>

Annotatsiya: Ushbu maqolada realiya hodisasi lingvokulturologik nuqtayi nazardan o‘rganiladi. Realialarning tilda qanday namoyon bo‘lishi, ularning milliy-madaniy mazmuni, tarjima jarayonida duch kelinadigan muammolari tahlil qilinadi. Realialar misollar asosida sharhlanib, ularning madaniyatlararo kommunikatsiyadagi o‘rni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: realiya, lingvokulturologiya, madaniyat, tarjima, til birliklari, milliy xususiyat.

Til va madaniyatning o‘zaro munosabati va aloqasini o‘rganish fanlararo muammo hisoblanadi. Mazkur muammoning yechimini bir necha fanlar doirasida hal qilish mumkin. Ulardan biri lingvokulturologiya bo‘lib, tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan yangi sohadir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatini tadqiq qiladi.

Til kommunikativ, emotsional-ekspressiv, akkumulyativ funksiyalarni bajaradi. Tilning akkumulyativ funksiyasi madaniy munosabatlar, milliy qadriyatlarni aks ettirish xususiyati orqali ham namoyon bo‘ladi. Til va madaniyatning o‘zaro munosabatini o‘rganadigan soha bo‘lgan lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalaridan biri realiyadir. Realiza tarjimashunoslik, qiyosiy-tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnolingvistikaga oid tadqiqotlarda tillararo va madaniyatlararo farqlarni o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Realiza madaniy munosabatlar darajasini yoritishga xizmat qiladi, xalqning turmush tarziga oid tushunchalarni aks ettiradi.

“Realiza” so‘zining etimologiyasi ham lotincha “moddiy” degan tushunchaga teng keladi. Realialarni moddiy madaniyat belgilari sifatida baholash mumkin. Tilshunoslik va tarjimashunoslikda ma’lum bir madaniyatga xos predmetlarni ifoda etuvchi so‘z va iboralar keng ma’noda realialar deb yuritiladi. Realialar til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni yanada yaqqol namoyon etadi: jamiyatning moddiy va ma’naviy hayotida yangi realialarning yuzaga kelishi tilda shunga mos so‘zlarning shakllanishiga olib keladi. Realialar biror bir jamoa yoki ishlab chiqarish korxona miqyosi bilan ham chegaralangan bo‘lishi mumkin. Bunga ijtimoiy qatlam, kasb-hunar so‘zlarini misol qilib keltirish mumkin.

Realialar quyidagi turlarga bo‘linadi:

Material realiyalar – an’anaviy kiyimlar, ovqatlar, idish-tovoqlar (masalan, do‘ppi, osh, non tandiri).

Etnografik realiyalar – urf-odatlar, bayramlar, marosimlar (to‘y, sunnat, navro‘z).

Geografik realiyalar – joy nomlari, landshaft, tabiat hodisalari (Qizilqum, Chotqol, Orol).

Ijtimoiy-siyosiy realiyalar – siyosiy tizim, lavozimlar, mahalliy boshqaruv shakllari (hokim, mahalla, qorovul).

“Ma’lumki, xalqlarning turmush tarzi, tirikchilik sharoitlari, urf-odat, rasm-rusum, udumlarida juda katta farqlar borki, mavjud lug‘atlardan ularning nomlariga muqobil so‘z topib bo‘lmaydi. Basharti topilgan taqdirda ham, ulardan foydalanish qiyin, negaki, bunday so‘zlar asarda tasvirlangan voqeaga o‘zgacha milliy ma’no berishi mumkin... Xullas, bir tilning lug‘aviy boyligi bo‘lgan bir narsani boshqa tillarga o‘girganda, bir necha umumiy hollarni nazardan soqit qilganda, “realiy”, ya’ni ag‘darish mushkul bo‘lgan, qo‘shimcha izohtalab “xos so‘zlar”, milliy va mahalliy kolorit “komponent”lariga aylanib qoladi” [1:18].

Realiyalar ma’lum madaniyatda mavjud bo‘lgan va shu madaniyatning ajralmas qismiga aylangan tushunchalar, ya’ni to‘liq milliy-madaniy xususiyat kasb etgan so‘z yoki so‘z birikmalari bo‘lib, boshqa madaniyatda til birligi sifatida voqelanmaydigan yoki mavjud bo‘lmaydigan birliklardir. Shu tariqa realiyalar boshqa madaniyatda assotsiatsiyalanmaydi [2:87]. Lingvokulturologiyada realiya birliklarni tor ma’noda qabul qilish maqsadga muvofiq.

Realiyalar har bir xalqning madaniyatida o‘z aksini topadi, ya’ni lingvolukturologiyani boyituvchi madaniyat belgisidan biri hisoblanadi. Shu bois ham, har bir xalqning madaniyati ijodkorlarning ijod mahsullarida yanada yorqin namoyon bo‘ladi. Quyida zabardast o‘zbek yozuvchilarining asarlaridan misollar keltirib o‘tamiz:

Abdulla Qodiriy – “O‘tkan kunlar” romani.

Realiya: paranji

Matn: “Kelinchakkina boshiga qora paranji tortib, uy orqasiga o‘tib ketdi”[6:111].

Tahlil: Paranji – Markaziy Osiyo, xususan, o‘zbeklar orasida qadimdan ayollar kiygan yopinchig‘. Bu kiyim faqat diniy emas, balki ijtimoiy-axloqiy norma sifatida mavjud bo‘lgan.

Tarjimada: paranji odatda transliteratsiya qilinadi va izoh bilan tushuntiriladi:

She pulled a black paranji (traditional veil worn by Central Asian Muslim women) over her head and disappeared behind the house.

2. Oybek – “Navoiy” romani.

Realia: arg‘amchi

Matn: “*U arg‘amchini olib, otini daraxtga bog‘ladi*” [7:97].

Tahlil: Arg‘amchi – ot bog‘lash uchun ishlatiladigan maxsus arqon, ko‘pincha cho‘ponlar, dehqonlar kundalik hayotida ishlatadi.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan, bu so‘z orqali o‘zbek xalqining chorvachilik madaniyati ko‘rinadi.

Tarjimada: He took the argamchi (a rope used to tie horses) and secured the horse to a tree.

3. Abdulla Qahhor – “Sinchalak” qissasi.

Realia: do‘ppi

Matn: “*Keksalar do‘ppilarini to‘g‘rilab, gapni boshlab yuborishardi.*”

Tahlil: Do‘ppi – o‘zbek milliy bosh kiyimi. Nafaqat kiyim, balki identitet belgisi, odob-axloq, yoshga hurmat timsoli sifatida namoyon bo‘ladi.

Tarjima variantlari: The elders adjusted their doppis (traditional Uzbek caps) and began to talk.

Ko‘pincha do‘ppi aynan saqlanadi va izoh bilan beriladi, chunki tarjima tilida bu tushunchaning muqobili yo‘q.

4. Erkin Vohidov – “O‘zbekim” she‘ri.

Realia: Navro‘z, sumalak, guldasta, doira

Tahlil: She‘rdagi realia so‘zlar o‘zbek xalqining bayramona ruhiyatini, bahoriy uyg‘onishni, an‘anaviy san‘at va musiqani aks ettiradi.

“*Sumalak qaynaydi, doira sadosi*” – bu satrlar orqali xalqning qadimiy bayrami – Navro‘zga tayyorgarlik, madaniy-estetik qarashlari aks ettiriladi.

Tarjima misoli: Sumalak is boiling, the doira echoes – signs of spring and celebration fill the air.

Bu yerda sumalak va doira so‘zlari aynan transliteratsiya qilinib, izohlab tarjima qilinadi.

5. Asqad Muxtor – “Chinor” romani.

Realia: sunnat to‘y

Matn: “*Qo‘shnilar sunnat to‘yga taklif qilishdi*” [8:59].

Tahlil: Sunnat to‘y – islomiy an‘anaga ko‘ra, o‘g‘il bolalarning sunnat qilinishi munosabati bilan o‘tkaziladigan to‘y. Bu ijtimoiy jihatdan muhim tadbir hisoblanadi.

Tarjimada: The neighbors invited them to a sunnat toy (circumcision celebration).

Bu realia boshqa tillarda muqobiliga ega bo‘lsa-da, o‘zbek kontekstida u alohida madaniy mazmunga ega.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Til – madaniyat ko‘zgusidir, realiya esa uning eng yorqin aksidir. Realialarni lingvokulturologik nuqtayi nazardan o‘rganish, til orqali milliy ongini, madaniyatni anglashga yordam beradi. Tarjimonlar, tilshunoslar va madaniyatshunoslar uchun realiya hodisasi chuqur tadqiq etilishi zarur. Bu, o‘z navbatida, madaniyatlararo muloqotni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Usmanova Sh. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. – T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2015. – 192 b.
2. Широнова Р.Х. Диний реалияларнинг бадиий таржимада берилиши. – Т.: Мумтоз сўз, 2011. – 136 б.
3. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг лексикологияси асослари.– Т.: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – T., 2002. – 164 б
5. Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek. Navoiy. -Toshkent: Navro‘z, 2019.

NUTQIY VAZIYATDA MULOQOT ISHTIROKCHILARINING IJTIMOIIY XOSLANISHI

Qurbonova Shodiya Shixnazar qizi,

Lingvistika(o‘zbek tili) mutaxassisligi magistranti

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

gurbonovashodiya@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204513>

Annotatsiya: ushbu maqolada nutqiy muloqot, uni yuzaga chiqaruvchi vositalar, nutqiy vaziyat ishtirokchilari va uning hosil bo‘lishida ijtimoiy omillar haqida so‘z boradi. Shuningdek, o‘smirlar, go‘daklar nutqiy vaziyatining o‘ziga xosliklari, ularning turli davralarda namoyon bo‘lishi namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy muloqot, stereotiplar, ijtimoiy mavqe, kommunikativ muloqot, bolalar nutqi, ijtimoiy kutilmalar.

Nutqiy muloqot – bu ijtimoiy kommunikatsiyaning asosiy shakli bo‘lib, unda nutq va unga xos bo‘lgan elementlar ijtimoiy, madaniy, psixologik omillar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Nutqiy vaziyatda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi, ya‘ni ulardagi ijtimoiy mavqe, rollar, ijtimoiy identifikatsiya va stereotiplar muloqotning mazmuni, uslubi va samaradorligiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu maqolada nutqiy vaziyatda ishtirokchilarning ijtimoiy xoslanishi muhokama qilinadi va bu jarayonning ijtimoiy muloqotga qanday ta‘sir qilishi tahlil etiladi.

Nutqiy vaziyat – bu kommunikatsiyaning barcha elementlarini o‘z ichiga olgan va nutq jarayonida qatnashayotgan ishtirokchilar, shart-sharoitlar, maqsadlar va kontekstlar bilan belgilangan bir sharoitdir. Nutqiy vaziyatda ishtirokchilar bir-biri bilan o‘zaro aloqada bo‘lib, bir vaqtning o‘zida o‘z rollarini, mas‘uliyatlarini va ijtimoiy mavqeini amalga oshiradilar. Nutqiy muloqotning samaradorligi ijtimoiy rollarning aniq belgilanganligi, muloqotga kirishish va ijtimoiy kontekstning tasavvur qilinishi bilan bog‘liq[1; 89].

Ijtimoiy xoslanish muloqot jarayonida ishtirokchilarning o‘zaro aloqalarini tashkil etuvchi ijtimoiy holat, mavqe va rollarni anglatadi. Har bir ishtirokchi o‘zining ijtimoiy holatiga mos ravishda nutqiy faoliyatini amalga oshiradi. Masalan, yuqori ijtimoiy mavqega ega bo‘lgan shaxs boshqa shaxslar bilan aloqada bo‘lganda, odatda ko‘proq hurmat, e‘tibor va ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Boshqa tomondan, past ijtimoiy mavqega ega bo‘lgan shaxsning muloqotdagi roli va imkoniyatlari cheklangan bo‘lishi mumkin.

Bolalar nutqi leksikasida ijtimoiy xoslanish xilma-xildir. Go‘dak ijtimoiy hayotga kirib kelishi bilan uning nutqi ham ijtimoiylashib boradi. Chunki bola tug‘ilganidan boshlab muayyan ijtimoiy muhit ta‘sirida tarbiya topadi. Turli muloqot

vaziyatlarida yetakchi o‘rinni bola tomonidan kattalarning aqliy xususiyat va qiziqishlariga bo‘lgan taqlidiy xatti-xarakatlar tashkil qiladi. Bunda so‘z muloqotning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Kattalar tomonidan bolani muloqotga jalb etish unda muomala madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Bolaga qaratilgan nutq uning xulq-atvorini tartibga solib turuvchi, bajaradigan vazifalarini rejalashtirishga undovchi vositadir.[4; 56]

Nutqiy muloqot jarayonida fikr almashish hodisasi har bir insonda, ongli mavjudotda asosan verbal usul bilan, ya’ni so‘z orqali amalga oshadi. Shunday ekan, o‘z-o‘zidan nutqiy odat, nutq madaniyat, nutqiy muloqot, nutqiy muloqot yoki nutqiy axloq, kommunikativ salohiyat hamda lisoniy qobiliyat tushunchalariga izoh berish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy xoslanishning bir qator komponentlari mavjud:

Ijtimoiy rollar: nutqiy vaziyatda ishtirokchilarning ijtimoiy roli ular bilan bog‘liq bo‘lgan ma’lum bir kutishlarni, javobgarliklarni va mas’uliyatlarni belgilaydi. Masalan, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi muloqotda o‘qituvchi ma’lumotni taqdim etuvchi, talabalar esa savollar beruvchi rolini o‘ynaydi.

Ijtimoiy mavqe: Har bir shaxs o‘z ijtimoiy mavqeiga qarab nutqiy jarayonda o‘z o‘rnini belgilaydi. Yuqori mavqega ega bo‘lgan shaxslarning nutqdagi tasiri kuchliroq bo‘lishi mumkin, bu esa muloqotning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi.[2;99]

Stereotiplar va normativ xatti-harakatlar: ijtimoiy stereotiplar, o‘z navbatida, nutqiy vaziyatda ishtirokchilarning xatti-harakatlarini, reaksiyalarini va o‘zaro aloqalarini shakllantirishi mumkin. Stereotiplar ba’zan muloqotda yomon tushunish yoki noaniqliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Nutqiy vaziyatda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi muloqotning samaradorligini, aniqligini va tushunarli bo‘lishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Agar ishtirokchilarning o‘zaro ijtimoiy roli va mavqe haqidagi tushunchalari aniq bo‘lsa, muloqotda tushunmovchiliklar kamayadi. Boshqa tomondan, ijtimoiy mavqedagi farqlar, stereotiplar va notanish kontekstlar muloqotda xatoliklar va noaniqliklarga olib kelishi mumkin.

Nutqiy vaziyatda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi, ularning o‘zaro aloqalarini va nutqiy jarayonning samaradorligini shakllantiruvchi muhim omil hisoblanadi. Ijtimoiy rollar, mavqe, stereotiplar va normativ xatti-harakatlar muloqotda aniqlik va tushunishni ta’minlashga yordam beradi, ammo ijtimoiy farqlar va noaniqliklar ba’zida muloqot samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shu bois, nutqiy vaziyatda ishtirokchilarning ijtimoiy xoslanishini chuqur tahlil qilish muloqot jarayonining yanada samarali va tushunarli bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

Quyida “Alvido, bolalik” asaridan nutqiy vaziyatda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi mavzusida bir necha misollarni keltirib o‘tamiz. Ushbu asar O‘zbekiston adabiyotida bolalik, o‘smirlik davrining ijtimoiy muhitdagi ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda qahramonlar o‘rtasidagi muloqot ijtimoiy mavqe, rollar va stereotiplar bilan chambarchas bog‘liqdir. Quyida keltirilgan misollar orqali bu mavzuni ko‘rib chiqamiz:

1. Ijtimoiy mavqe va rollar

Asarda o‘smirlarning muloqoti ko‘pincha ijtimoiy mavqe va rollar bilan bog‘liqdir. Masalan, o‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi muloqotda kattalar ko‘proq auditoriyaga ega, ularning so‘zlari va qarorlari bolalarning hayotiga katta ta’sir ko‘rsatadi. O‘smirlar, ayniqsa, o‘zlariga berilgan rollarni bajarish uchun o‘zlarini ijtimoiy jihatdan to‘g‘ri tutishga harakat qiladilar. O‘smirlar o‘zaro muloqotda, o‘z rollarini (do‘st, talabalar, o‘quvchilar) aniq bilishadi va bu rollarni bajarish uchun nutqiy uslublarini moslashtiradilar.

2. Stereotiplar va ijtimoiy kutilmalar.

“Alvido, bolalik”da o‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi muloqotda ko‘plab stereotiplar ham mavjud. Masalan, bolalar yoki o‘smirlar ko‘pincha kattalarning so‘zlarini to‘g‘ri tushunmasligi yoki ularga qarshi chiqishi mumkin. Bu esa muloqotda kutilmagan natijalarga olib keladi. Bolalikdagi stereotiplar, masalan, “bolalar hech narsani tushunmaydi” yoki “katta yoshdagilar hamma narsaga qarshi” kabi g‘oyalar asardagi muloqotlarda tez-tez uchraydi. Bu stereotiplar, o‘z navbatida, muloqot jarayonini murakkablashtiradi, chunki ishtirokchilar o‘zaro tushunmovchiliklar va kutilgan reaksiyalar asosida aloqada bo‘lishadi.

3. Ijtimoiy xoslanishning shaxsiy tashabbusga ta’siri

Asarda shaxsiy tashabbusni amalga oshirish, o‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni shakllantiradi. Bosh qahramon bolalikdan kattalarga o‘xshash tarzda, ularga qarshi chiqishga yoki o‘z fikrini bildirganida, bu muloqotdagi ijtimoiy xoslanishning o‘zgarishini anglatadi. Masalan, o‘smirlar o‘zaro suhbatda kattalarga nisbatan ba’zi tanqidiy fikrlarni bildirsa, bu ularning o‘zgaruvchan ijtimoiy mavqe va rollarini ko‘rsatadi. Bunday xatti-harakatlar ijtimoiy normativlarga zid bo‘lib, o‘smirning ijtimoiy roli va mavqesini ko‘rsatadi, va bu muloqotda muloqotning o‘zgarishiga olib keladi.

4. Nutqiy vaziyatdagi ijtimoiy farqlar

Asarda o‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi farqlar nafaqat ularning ijtimoiy mavqelariga, balki muloqotdagi nutqiy farqlarga ham ta’sir qiladi. O‘smirlar o‘zaro suhbatlarda ko‘pincha rasmiy yoki jiddiy nutqdan ko‘ra, ko‘proq erkin va tasodifiy

nutqni tanlaydilar. Kattalar esa, aksincha, o‘zlarining nutq uslublarini rasmiy va nazorat ostida saqlashadi, bu esa ijtimoiy mavqelarining farqlarini ko‘rsatadi.

“Alvido, bolalik” asaridagi muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi, ularning nutqiy vaziyatdagi rollari, mavqelari va stereotiplari orqali aniq ko‘rinadi. O‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi muloqotda ijtimoiy mavqedagi farqlar, stereotiplar va rollarning ta’siri ishonchli tarzda aks etgan. Asar muloqotning ijtimoiy konteksti va qatnashchilarning ijtimoiy xoslanishini chuqur tahlil qilish orqali o‘quvchilarga nutqiy jarayonlarning murakkabligini tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқитувчи. – Тошкент, 1979. – Б. 95.
2. Азнаурова Э. С. Прагматика художественного слова. Фан. – Т.: 1988. – 124 с.
3. Хужамкулова М. Kommunikativ tiplar pragmatik aspektda. So‘z san’ati, -T.: 2022, -5b
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. – T.: 2008. – 318b
5. Qosimova N. Nutqiy muloqotning sotsiolingvistik xususiyatlari. – T.: 2023. – 413 b.

LEKSIKOLOGIYA ASOSLARINI O‘RGANISHDA LUG‘ATLARNING O‘RNI

Elmurodova Aziza Yusuf qiz,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU talabasi
aelmurodova79@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204517>

Annotatsiya. Ushbu maqolada lug‘at turlari haqida fikr yuritildi. Tilshunoslikning leksikologiya bo‘limini o‘qitishda lug‘atlarning o‘rni, lug‘atlardan qanday foyalanish kerakligi, oddiy odamlar hayotida lug‘atlarning o‘rni, qay o‘rinlarda foydalanishlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, leksikografiya, frazeologik lug‘at, dialectal lug‘at, izohli lug‘at, sinonimlar lug‘ati.

So‘zlarning biror maqsadda to‘planib, tartibga solingan yiindisi lug‘at deyiladi. Lug‘at tuzishning nazariy va amaliy tamoyillari haqidagi soha leksikografiya [grekcha lexicon - lug‘at va grapho - yozaman] deyiladi. Lug‘at tuzuvchi mutaxassislar leksikograflar deyiladi. Lug‘at tuzish tamoyillari va metodikasini ishlab chiqish, leksikografiar ishini tashkil qilish, lug‘at tuzish uchun asos bo‘ladigan kartotekalar tuzish, ularni sistemalashtirish va saqlash leksikografiyaning vazifasidir.

Lug‘atlarning so‘zlar va iboralarning qo‘llanishini nazariy tadqiq etishda hamda tilga amaliy o‘rgatishda ahamiyati katta.

Turli lug‘atlar tuzish umummadaniy ahamiyatga egadir. Lug‘at alifbo tartibida tuzilib, qulay qo‘llanma sifatida xalq ommasiga bilim beradi, madaniy funktsiya bajaradi. Shuning uchun ham bu masalaga katta ahamiyat berilmoqda. Maxsus nashriyotlar, leksikografik muassasalarning tashkil etilganligini shu bilan izohlash mumkin.

Lug‘at turlari, so‘zlik [lug‘atdan izohlanayotgan yoki tarjima qilinayotgan so‘z] tarkibi, lug‘aviy maqolalar strukturasi kabi masalalar leksikografik nazariyada asosiy masala hisoblanadi. Lug‘atlar, asosan, ikki turga bo‘linadi: qomusiy [ensiklopedik] va filologik. Qomusiy lug‘atlarda fan, texnika va madaniyatning barcha sohalariga oid tushunchalar izohlanadi. Ularda tabiat hodisalari, ijtimoiy hayotdagi voqealar, mashhur kishilar haqida ma’lumotlar beriladi.

So‘zning o‘zi haqida faqat uning kelib chiqishini ko‘rsatish bilan chegaralaniladi. Shuning uchun bunday lug‘atlar tushuncha lug‘at deb yuritiladi. Odatda, bunday lug‘atlarda rasmlar, karta va sxemalar ham keltiriladi.

Qomusiy lug‘atlarda so‘z va iboralar alifbo tartibida maqolaning sarlavhasi sifatida qo‘yiladi. Qomusiy lug‘atlar maqsad va vazifasiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

umumiy qomusiy [ensiklopedik] lug‘at va biror sohaning [qomusiy] lug‘ati. Umumiy qomusiy lug‘atlarga “Britaniya lug‘ati”, “O‘zbekiston qomusi” misol bo‘ladi. Biror sohaning qomusiy lug‘atlariga “Adabiyot qomusi”. “Pedagogik qomus”. “Texnik qomus”. “Qishloq xo‘jalik qomusi” kabilar kiradi. Qomusiy lug‘at Sharqda “Qomus”, G‘arbda esa “Tezaurus” deb ham yuritiladi.

Filologik lug‘atlarda asosiy e‘tibor so‘zga yoki so‘z birikmasiga beriladi va ular har tomonlama izohlanadi. Bunday lug‘atlar ham alifbo tartibida tuziladi va izohlanadigan so‘z yoki so‘z birikmasi sarlavha sifatida keltiriladi.

Filologik lug‘atlar ikki xil bo‘ladi: umumiy va maxsus filologik lug‘atlar. Umumiy filologik lug‘atlarda hamma qo‘llaydigan so‘zlarning izohi beriladi. Bular bir tilli, ikki tilli, ko‘p tilli bo‘ladi.

Qo‘yilgan maqsadga ko‘ra bir tilli filologik lug‘atlar bir qancha turlarga bo‘linadi. Masalan, izohli lug‘atlar, maxsus lingvistik lug‘atlar: etimologik lug‘at, morfem lug‘at, frazeologik lug‘at, sinonim so‘zlar lug‘ati, orfoepik lug‘at, chappa lug‘at, atoqli otlar lug‘ati, joy nomlari lug‘ati, mashhur yozuvchilar asarlari lug‘ati kabilar.

Masalan, izohli lug‘atda so‘zlarning barcha leksik ma‘nolari keng izohlanadi. Har bir so‘z izohi kichik maqola shaklida beriladi va izohlanayotgan so‘z sarlavha qilib ko‘rsatiladi. Bunga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, 5 jildli, “Ingliz tilining Oksford izohli lug‘ati”, 17 jildli “Словарь современного русского литературного языка”, S.I.Ojegovning bir jildli “Словарь русского языка” kabilar misol bo‘ladi. Olim Usmonov va Renat Doniyorovlarning “Ruscha-internatsional so‘zlar izohli lug‘ati” shular qatoriga kiritiladi.

Sinonim so‘zlar lug‘atida sinonimik qatorga kiruvchi har bir so‘zning mano ottenkalari, stilistik funksiyalari bayon qilinadi. Bunga A.Hojievning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati» misol bo‘ladi. etimologik lug‘atlarda so‘zlarning kelib chiqishi, ularning dastlabki shakli va ma‘nosi, til taraqqiyoti davomida ularda yuz bergan o‘zgarishlar izohlanadi.

M.Fasmerning “Этимологический словарь русского языка”, E.V.Sevortyanning “Этимологический словарь тюркских языков”, Sh.Rahmatullaevning «O‘zbek tilining etimologik lug‘ati» ana shunday lug‘atlardir.

Morfemik lug‘at so‘zlarning qanday morfemalardan tuzilganini alifbotartibida izohlovchi lug‘atdir. Jumladan, mukofotlanmoq so‘zi mukofot [lan] moq morfemalaridan tuzilgan. [Qarang: A.G‘ulomov, A.N.Tixonov, R.Qo‘ng‘urov. O‘zbek tili morfem lug‘ati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1977]. Frazologik lug‘atda tildagi frazeologik birliklarning [iboralarning] semantik va grammatik xususiyatlari misollar yordamida izohlanadi. Unda frazeologik omonimlar, sinonimlar va

antonimlarni yonma-yon keltirish bir frazeologik iboraning turli variantlarini berish juda foydalidir. Misol: Ko‘ngli qattiq – qattiq ko‘ngil. Rahm-shafqati yo‘q. Varianti: toshko‘ngil; toshko‘ngilli; tosh-ko‘ngil [ekan]ligi. Sinonimi: tosh yurak-yuragi tosh. Antonimi: ko‘ngl [i] bo‘sh; ko‘ngl[i] yumshoq-yumshoq ko‘ngil. O‘xshashi: bag‘ritosh; mehritosh... [Rahmatullaev SH. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent. “O‘qituvchi”, 1978, 21-bet].

So‘zlarning qanday harf bilan tugaganiga qarab alifbo tartibida tuzilgan lug‘at chappa lug‘at deyiladi. Masalan, a harfi bilan tugagan so‘zlar quyidagicha beriladi: arfa, bola, dona, so‘na, pona, to‘nka, shona kabi. Bunday lug‘at so‘z yasalishi, morfologiya va leksikologiya bo‘yicha olib boriladigan turli ilmiy-tadqiqotlar uchun manba bo‘lishi mumkin.

Bulardan tashqari, chappa lug‘atlar tilning fonetik qonuniyatlarini, she‘riyat sirlari [qofiya bo‘yicha]ni o‘rganishda yordam beradi. [R.Qo‘ng‘urov va A.Tixonovlarning “Obratniy slovar uzbekskogo yazika” kitobi].

Izohli lug‘atlar tuzilishiga ko‘ra ikki xil: alifbo tartibidagi lug‘atlar va uya tartibidagi lug‘atlar.

Birinchi turdagi lug‘atlarda so‘zlar alifbo tartibida berilib izohlanadi. Yuqorida ko‘rsatilgan izohli lug‘atlar mana shu tartibda tuzilgan.

Ikkinchi turdagi lug‘atlarda faqat o‘zaklarga alifbo tartibida joylashtiriladi. yasama so‘zlar esa o‘zak maqolachasining ichida [uyasida] izohlanadi. Bunday lug‘atlar bir uyada keltirilgan so‘zlarning ma‘no va shakl jihatdan bog‘lanishlari haqida ma‘lumot beradi. Ikki til doirasidagi tarjima lug‘atlarida bir tildagi so‘z yoki so‘z birikmasi boshqa tilga tarjima qilib beriladi. Bunga ruscha-o‘zbekcha, inglizcha-o‘zbekcha, fransuzcha-o‘zbekcha, nemischa-o‘zbekcha lug‘atlar kiradi. chet tilini o‘rganuvchilar uchun mo‘ljallangan qisqa tarjima lug‘atlari ham mavjud. Ba‘zan tarjima lug‘atlari bir necha tillar doirasida bo‘ladi. Masalan, “Slovar naibolee upotrebitelnix slov angliyskogo, nemetskogo, frantsuzskogo i russkogo yazikov” kabi.

Filologik lug‘atlarga turli sohalarga oid lug‘atlar ham kiradi. Bularda fan, texnika, ishlab chiqarishning ma‘lum sohasiga oid so‘z-terminlar izohlanadi. Soha lug‘atlari ichida eng keng tarqalgani terminologik lug‘atlardir. Bunday lug‘atlar bir tilli, ikki tilli, ko‘p tilli bo‘ladi. Bir tilli terminologik lug‘atlarda bir tilning ma‘lum sohaga oid terminlari izohlanadi. Bunga O.S.Axmanovanning “Slovar lingvisticheskix terminov” [1966] va D.E.Rozental, M.A.Telenkovalarning “Spravochnik lingvisticheskix terminov” [1972] nomli kitoblari, H.Hasanovning “Geografiya terminlari lug‘ati” [1964]. H.Homidiy, SH.Abdullaeva, S.Ibrohimovalarning

“Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati” [1967], Olim Usmon tahriri ostida nashr qilingan “Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug‘ati” [1976] kabilarni kiritish mumkin.

Ikki tilli terminologik lug‘atlarga N.T. Hotamovning «Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o‘zbekcha terminologik lug‘at»i [1969]. SH. Bayburov va N. Takanaevning “Pedagogikadan qisqacha ruscha-o‘zbekcha terminologik lug‘at”i [1963] kabilar kiradi.

Ko‘p tilli terminologik lug‘atlarga A.A.Asqarov va H.Zohidovlarning “Lotincha-o‘zbekcha-ruscha normal anatomiya lug‘ati” [1964] ni misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Chet so‘zlar lug‘ati ham terminologik lug‘atlarga o‘xshab ketadi. Bunda ham, asosan, chet tillardan o‘zlashgan so‘zlar izohlanadi.

Lug‘atlarning turi yuqoridagilari bilan cheklanmaydi. Tematik, differensial, yangi so‘zlar, qisqartma so‘zlar, chastota, qofiya lug‘atlari ham mavjud. Masalan, tematik lug‘atlarda so‘zlar manolariga ko‘ra guruhlanadi. Bunday lug‘atlar biror fikrni ifodalash uchun eng qulay so‘zlarni topish imkoniyatini beradi.

Bunga ingliz tili asosida tuzilgan Roje [Roget] lug‘ati, Muhammad Yoqub Chingi tomonidan tuzilgan “Kelurnoma” nomli [XVIII asr] lug‘atning oxirgi XV bobi misol bo‘ladi.

Xalqning oqsib borayotgan talablarini qondirish maqsadida lug‘atning yangi-yangi turlari yaratilishi tabiiydir.

Hozirgi tilshunoslikda tezauras lug‘at [grekcha thesayros - manba] yoki ideografik lug‘at tuzish masalasi ustida ish olib borilmoqda. Tezauras lug‘at ma‘lum so‘z bilan ma‘nolari bog‘lanuvchi barcha so‘zlarni qamrab oladi.

Lug‘at - so‘z xazinası, undan o‘rinli va maqsadga muvofiq foydalanish inson bilimini kengaytirish, lug‘at boyligini oshirishda hamda fikrni to‘g‘ri va ravon ifodalashda muhim omildir.

Tilning lug‘at tarkibi va uni tashkil etuvchi so‘zlar bir qator umumiy xususiyatlarga egaligi bilan xarakterlanadi. Leksikologiya leksikani xuddi shu umumiy xususiyatlari nuqtai nazaridan o‘rganadi. Bu xususiyatlar quyidagilar:

1. Avalo, lug‘at tarkibini tashkil etuvchi har qanday so‘z ma‘noga ega bo‘ladi. Ana shu ma‘nosi nuqtai nazaridan so‘zlar o‘ziga xosliklarga ega bo‘ladi. So‘zning ma‘nosi [semantikasi] va u bilan bog‘liq masalalar leksikologiyadagi asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Leksikaga oid bu masala bilan leksikologiyaning semasiologiya bo‘limi shug‘ullanadi.

2. Har handay tilning taraqqiyotida uning eng o‘zgaruvchan, eng tez harakatdagi qismi leksikasidir. Til taraqqiyoti jarayonida lug‘at tarkibi yangi – yangi so‘zlar hisobiga boyib borish bilan birga, undagi ayrim so‘zlar eskiradi, shuningdek,

iste'moldan chiqib boradi. Demak, lug'at tarkibi avvaldan o'zlashtirilib kelingan va hozirda iste'moldagi so'zlar bilan birga nisbatan yangi so'zlarga va eskirgan so'zlarga egaligi bilan ham xarakterlanadi. Leksikologiyada leksikaning ana shu tomoni ham o'rganiladi.

3. Lug'at tarkibidagi so'zlar iste'moldagi darajasi bu nuqtai nazardan umumiylikka yoki chegaralanganlikka egaligi bilan ham o'zaro farqlanadi. Ma'lum so'zlar umumxalq iste'molida bo'lsa [masalan, non, suv, katta, yugurmoq va b.], ayrim so'zlarning iste'mol doirasi ma'lum jihatdan chegaralangan bo'ladi. Masalan, dialektal so'zlar territorial jihatdan chegaralangan bo'ladi [sas – tovush, istamoq – qidirmoq, bolish – yostiq, eshik – hovli, uy va b.]; terminlar ijtimoiy nuqtai nazardan chegaralangan, ya'ni ma'lum kasb – hunar sohasidagi kishilar nutqida qo'llanish bilan chegaralangan bo'ladi. [masalan, urg'u, leksika, affiks – tilshunoslikka oid terminlar; konus, piramida, kvadrat – geometriyaga oid terminlar; kultivatsiya, barona – qishloq xo'jaligiga oid terminlar; basketbol, gol, nokaut – sportga oid terminlar va hokazo].

Leksikologiya lug'at tarkibini shu nuqtai nazardan ham o'rganadi.

4. Lug'at tarkibidagi so'zlar nutqqa, uslubga bo'lgan munosabatlariga ko'ra ham o'zaro farqlanadilar. Ma'lum so'zlar nutq turlariga, uslubga [stilga] betaraf [neytral] munosabatda bo'lsa [quchoq, bechora, osmon, ichmoq va b.], ayrim so'zlar nutq uslubining ma'lum turiga xos bo'ladi [og'ush – badiiy uslubga xos, boyaqish – oddiy nutqqa xos, samo – poetik uslubga xos, adib – kitobiy uslubga xos va hokazo].

Leksikologiyada so'zlarning ana shu xususiyatlari ham o'rganiladi.

5. Har bir so'z tovush qiyofasi va ma'nosiga ega, ya'ni shakl va mazmunga ega. Lug'at tarkibidagi so'zlar ana shu shakl va mazmuni jihatidan turlicha munosabatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, chaqqon, epchil, chechan, abjir, chapdast so'zlarining shakli har xil, ma'nosi bir xil [sinonim]; ko'k [rang], ko'k [osmon], ko'k [maysa, ko'kat] so'zlarining shakli bir xil, ma'nosi har xil [omonim] va hokazo.

Leksikologiyada so'zlar o'zaro ana shunday munosabatlari nuqtai nazaridan ham o'rganiladi

Biz leksikologiya bilan leksikografiyani bir-biridan ayro tasavvur eta olmaymiz. Chunki har ikkisining ham o'rganish obyekti so'zdir. Bugungi kun o'quvchi yoshlari qalbiga Vatanga muhabbat, hurmat tuyg'ularini so'z yordamida singdiramiz. Lug'atlardan esa ilk tug'ilgan ondan foylaniladi desak xatò bo'lmaydi. Chunki farzand dunyoga kelgandayoq unga ism tanlash uchun "Ismlar ma'nosi lug'at"i bilan yuzlashilinadi. Demak, lug'atlardan nafaqat mutaxassislar, balki oddiy odamlar ham foydalanishadi.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, yuqoridagilardan ma’lum bo‘ladiki, so‘z nihoyatda murakkab xususiyatlarga ega bo‘lgan til birligidir. U o‘zining muhim belgi – xususiyatlari bilan tilshunoslikning maxsus bo‘limlarining o‘rganish ob’ekti bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobojonov M. Jahon tillari haqida eng, eng, englar. 27.10.2012. <https://m.ok.ru>
2. O‘rinboyev B. Leksikologiya. <https://qomus.info>
3. O‘zbekiston SSR FA Tarix, tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo‘limi
4. tomonidan nashrga tayyorlangan O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent. 1981 yil.
5. Tursunov U. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. 1965 yil.
6. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 1 – jild. Toshkent, 1966 y
7. Rahmatullaev SH. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent. “O‘qituvchi”, 1978, 21-bet
8. G‘ulomov A, Tixonov A, Qo‘ng‘urov R O‘zbek tili morfem lug‘ati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1977.

QIPCHOQ SHEVASIGA OID ANTROPONIMLARNING SEMANTIK TAHLILI

Qobilov Mirziyo Eshnozar o‘g‘li,

Termiz davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204521>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi qipchoq shevasiga oid antroponimlarning etimologik, lingvokulturologik va lingvistik xususiyatlari o‘rganilgan. Tadqiqot doirasida bir nechta qadimiy qipchoq ismining kelib chiqishi, ma’no tarkibi, grammatik tuzilishi va tarixiy-madaniy ahamiyati tahlil qilingan. Qipchoq shevasiga oid antroponimlarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning o‘zbek antroponimik tizimidagi o‘rni va ahamiyati ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar. antroponimika, qipchoq shevasi, etimologiya, lingvokulturologiya, lingvistik tahlil, shaxs nomlari, turkiy ismlar.

Kirish. Antroponimlar har bir millatning madaniy, tarixiy va lingvistik xususiyatlarini aks ettiruvchi nodir manbalardan biri hisoblanadi. O‘zbek xalqi tarkibida qipchoq urug‘lariga mansub aholi guruhlari mavjud bo‘lib, ularning shevalari va antroponimlari alohida o‘rganishni talab etadi. Qipchoq shevasiga xos antroponimlar o‘ziga xos fonetik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlarga ega bo‘lib, ular turkiy tillar tarixini, xalq turmush tarzi, urf-odatları va qadriyatlarini o‘rganishda muhim manba vazifasini o‘taydi.

Mazkur maqolada qipchoq shevasiga oid nomlar, jumladan, **Jorqin**, **O‘ngal**, **Toylaq** va **Qo‘yash** ismlarining etimologik, lingvokulturologik va lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Antroponimlarning o‘rganilishi jahon miqyosida ham keng tarmoqli bo‘lib, bu esa ushbu yo‘nalishning naqadar muhim ekanligidan dalolat beradi. Jumladan, Fransiyalik olim Albert Dauzat ham antroponimlar bo‘yicha bir qancha ishlarni amalga oshirgan, bularga: «*Les noms de personnes: origine et évolution*» (Shaxs nomlari: kelib chiqishi va evolyutsiyasi), 1925. – «*Les noms de lieux*» (Joy nomlari), 1937. Albert Dauzat fransuz antroponimlari tarixini tadqiq etib, ularning etimologiyasi va tarixiy taraqqiyotini o‘rgangan. U antroponimlarni tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan tasniflash tizimini ishlab chiqqan. Dauzat fransuz familiyalarini kelib chiqishini to‘rt guruhga ajratgan. (1-rasm)

Fransuz familiyalarining kelib chiqishi: Dauzat tahlili bo‘yicha

shaxs ismidan kelib chiqqan familiyalar;	jismoniy va ma'naviy xususiyatlarni anglatuvchi familiyalar;	kasb-hunarni anglatuvchi familiyalar;	geografik joylardan olingan familiyalar.

Dauzart o‘zining «Shaxs nomlari: kelib chiqishi va evolyutsiyasi» risolasida «Fransuz familiyalari XI-XII asrlarda paydo bo‘la boshlagan va ularning ko‘pchiligi avloddan avlodga o‘tuvchi xususiyat kasb etgan» [1; 45] degan ma’lumotni berib o‘tadi.

Bundan tashqari, rus olimi Vladimir Nikonov ham slavyan xalqlari antropnimikasi bo‘yicha ko‘plab ishlarni amalga oshirgan. U shu asosda rus antroponimkasining asoschisi deya talqin qilinadi. U antroponimlarni ijtimoiy, geografik va etnolingvistik jihatdan tadqiq etgan. Shu bilan birgalikda, ushbu yo‘nalish bo‘yicha bir qancha lug‘at va kitoblar ham nashr ettirgan bo‘lib ular quyidagilardir: – «Имя и общество» (Ism va jamiyat), 1974. – «География фамилий» (Familiyalar geografiyasi), 1988. – «Словарь русских фамилий» (Rus familiyalari lug‘ati), 1993. Bundan tashqari, Nikonov rus ismlarining ijtimoiy qatlamlanishini o‘rganib, XIX asr oxirigacha ismlar ijtimoiy maqomga ko‘ra farqlangani, ya’ni zodagonlar va dehqonlarning ismlari turlicha bo‘lganini aniqlagan. Nikonovning fikricha «Har qanday ism uch maydon kesishmasida mavjud: til, jamiyat va madaniyat. Ismlarni faqat lingvistik jihatdan o‘rganish to‘liq emas; ular ijtimoiy va madaniy kontekstda ko‘rib chiqilishi kerak». [2; 33]

Jahon tilshunosligidagi o‘rganilish ishlarini yana bir qadar davom ettirishimiz mumkin, masalan, A.Superanskaya (Rossiya) antroponimlarni lingvistik jihatdan tahlil qilar ekan, ularning fonologik, morfologik va leksik xususiyatlarini alohida ajratib ko‘rsatadi. [3; 87]

Gerhard Bauer (Germaniya) esa nemis antroponimlarining tarixiy taraqqiyoti, ularning etimologiyasi va madaniy ahamiyatini o‘rgangan. [4; 55]

Bruce Lansky (AQSH) ham bu borada ko‘plab tadqiqotlarni amalga oshirgan bo‘lib, xususan, zamonaviy yo‘nalish asosida ish ko‘rgan, uning «100,000+ Baby Names» (100,000+ chaqaloq ismlari), 2006-yilgi kitobi, bundan tashqari, «1990-yillardan boshlab, AQSHda ismlar tanlashda an’anaviy va oilaviy ismlardan ko‘ra, teleko‘rsatuvlar, filmlar va mashhur insonlar ismlari tanlash tendensiyasi 3 baravardan ortiq o‘sganini ko‘rishimiz mumkin» fikri ham buning yaqqol isbotidir. [5; 25]

O‘zbek tilshunosligida ham bu kabi izlanishlar olib borilgan, ammo antroponimka bo‘yicha qilinayotgan ishlar qanchalik ko‘p bo‘lmasin, ular rang-barang bo‘lib, bir-birini to‘ldirib bormoqda. Prof. E.Begmatovning o‘zbek antroponimikasi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari katta ahamiyatga ega bo‘lib, u o‘zbek antroponimikasining asoschisi hisoblanadi. Olim o‘zbek ismlarining leksik-semantik, tarixiy-etimologik va uslubiy xususiyatlarini chuqur o‘rgangan. E.Begmatov o‘zbek ismlarini kelib chiqishiga ko‘ra turkiy, forsiy, arabiy qatlamlarga ajratgan va turkiy qatlamning asosiy semantik guruhlarini aniqlagan. «O‘zbek ismlari tizimida turkiy ismlar o‘zining qadimiy ildizlari, boy semantikasi va xalq turmush tarzi bilan chambarchas bog‘liqligi bilan ajralib turadi. Masalan, Toshtemir, Temurqul, Boltabek kabi ismlar turkiy xalqlarga xos metaforik fikrlash va tabiat hodisalariga bo‘lgan e‘tiqodiy munosabatlarni aks ettiradi». [6; 608] O‘zbek olimlaridan yana biri T.Nafasov ham ushbu sohaga katta hissa qo‘shgan bo‘lib, o‘zbek laqablari va taxalluslarini tadqiq etgan hamda ularning lingvistik xususiyatlari, yasalishi va motivatsion asoslarini o‘rgangan. Olimning fikricha, «O‘zbek laqablari antroponimik tizimning ajralmas qismi bo‘lib, ular shaxsning tashqi ko‘rinishi, xulq-atvori, kasbi yoki ijtimoiy mavqei kabi belgilariga ko‘ra beriladi. Masalan, “Kallavoy”, “Qorako‘z”, “Chaqqon” kabi laqablar semantik jihatdan shaxsning tashqi belgilarini aks ettiradi». [7; 33]

Jahon va o‘zbek tilshunosligida antroponimlarning o‘rganilishi ko‘p qirrali xarakterga ega bo‘lib, turli yo‘nalishlarda olib borilgan. Jumladan, antroponimlarning tarixiy-etimologik, struktur-semantik, lingvokulturologik, etnolingvistik, pragmatik, dialektal-hududiy va qiyosiy jihatdan o‘rganilishi shular jumlasidandir.

Jahon tilshunosligida antroponimlar tadqiqi A.Dauzat, V.Nikonov, A.Superanskaya, G.Bauer, W.Nicolaisen kabi olimlar tomonidan boshlab berilgan bo‘lsa, o‘zbek tilshunosligida ushbu yo‘nalish E.Begmatov, T.Nafasov, H.Do‘simbetov, Z.Do‘simov kabi olimlar ishlari bilan rivojlangan. Antroponimlarni o‘rganish orqali xalqning tarixi, madaniyati, qadriyatlari, etnogenezi, til taraqqiyoti, etnik aloqalari va boshqa ko‘plab masalalar bo‘yicha qimmatli ma‘lumotlar olish mumkin. Shu sababli antroponimlarni tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, madaniyatshunoslik, sotsiologiya kabi fanlar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Antroponimlarning sheva va lahjalaridagi variantlashuvi, ularning leksik, semantik, morfologik tahlili, shu bilan birgalikda nomlarning etimologik tadqiqi ham bir qadar zaruriy yo‘nalishlardan biridir. Shu o‘rinda biz ham qipchoq shevasida mavjud ba‘zi ismlarning tahlil jarayonini amalga oshirdik. «**Jorqin**» ismi

qipchoq shevasiga xos antroponim bo‘lib, etimologik jihatdan qadimgi turkiy til qatlamiga mansub. Ushbu ism ikki komponentdan tashkil topgan:

1. **“Jor/Jar”** – qipchoq shevasidagi «j»lashish hodisasining yaqqol namunasidir. Boshqa o‘zbek shevalarida bu komponent «yor» shaklida uchraydi va «yorug‘lik», «nur» ma’nolarini anglatadi. Qadimgi turkiy tilda «jar-» ildizi «yalt-yult qilmoq», «porlamoq» ma’nolarini ifodalagan.

2. **“-qin”** – turkiy tillarda fe‘ldan sifat yasovchi qo‘shimcha bo‘lib, intensivlikni, kuchaytirishni bildiradi. Shuningdek, bu qo‘shimcha orqali «yorqin», «toshqin», «keskin» kabi sifatlar yasalgan. Demak, «Jorqin» ismining leksik ma’nosi «yorqin», «porloq», «nurafshon» deganidir. Bu ism egasining kelajagi yorug‘, hayoti porloq bo‘lishi istagi bilan qo‘yilgan. E.Begmatovning «O‘zbek ismlarining ma’nosi» kitobida ham «hayoti yorqin, nurli, ravshan bo‘lsin» [6; 134] mazmuni berib o‘tilgan. Fonetik jihatdan «Jorqin» ismida qipchoq shevasiga xos «j»lashish hodisasi ko‘rinadi. Qipchoq lahjasiga mansub o‘zbek shevalari, qozoq, qoraqalpoq tillarida «y» tovushi «j» tarzida talaffuz qilinadi. Bu esa mazkur ismning, aynan, qipchoq lahjasiga xosligini belgilovchi asosiy xususiyatdir.

Grammatik tuzilishi jihatidan «Jorqin» asosi «jar-» fe‘ldan «-qin» qo‘shimchasi yordamida yasalgan ism hisoblanadi.

Qipchoq shevasi vakillari orasida keng tarqalgan ismlardan biri **«O‘ngal»** ismi bo‘lib, u ham qadimgi turkiy tilga borib taqaladigan qipchoq shevasiga oid antroponimidir. Bu ismni ma’lumotlarga tayangan holda quyidagicha tahlil qildik:

1. **“O‘ng”** – qadimgi turkiy tilda bir necha ma’noni anglatgan: – «o‘nglamoq», «tuzatmoq», «to‘g‘rilamoq»; «baxt», «omad», «yaxshilik»; «o‘ng tomon» – g‘arb turkiy tillarda sharqni ham ifodalagan (qadimgi turkiylar uchun sharq muqaddas yo‘nalish hisoblangan)

2. **“-al”** – qadimgi turkiy tilda fe‘ldan ot yasovchi qo‘shimcha bo‘lib, «bajaruvchi», «ijro etuvchi» ma’nolarini ifodalagan. Shunday qilib, **«Öngäl»** ismining ma’nosi xalq etimologiyasida «tuzatuvchi», «to‘g‘rilovchi», «baxtli», «omadli» yoki «to‘g‘ri yo‘ldan boruvchi» degandir. Ushbu antroponim bevosita milliy-madaniy xarakterga ega. Chunki qadimgi turkiylarda «o‘ng» tushunchasi ijobiy konotatsiyaga ega bo‘lgan. Chunki «o‘ng tomon» – baxt va omad ramzi hisoblangan. Shuning uchun, bu ismning qo‘yilishi orqali bola hayotining baxtli, to‘g‘ri va omadli bo‘lishi tilangan.

Fonetik xususiyati jihatidan qipchoq shevasida bu ism ko‘pincha Öngäl tarzida (burung tovushi bilan) talaffuz qilinishi mumkin.

«Toylaq» ismi qipchoq urug‘lari orasida keng tarqalgan qadimgi ismlardan biri bo‘lib, quyidagi etimologik asosga ega:

1. **“Toy”** – «yosh ot», «g‘unajin ot» ma’nosini anglatadi. Bu ildiz ko‘plab turkiy tillarda uchraydi.

2. **“-laq”** – kichraytirish, erkalash ma’nosini beruvchi qo‘shimcha. Turkiy tillarda **«tashlaq»**, **«otlaq»**, **«o‘g‘laq»** kabi so‘zlarda ham uchraydi.

«Toylaq» ismining umumiy ma’nosi **«kichik toy»**, **«yosh, kuchli ot»** degandir. Qadimgi ko‘chmanchi turkiy xalqlar hayotida ot alohida o‘rin tutgan, shu sababli farzandlarining kuchli, chaqqon, bardoshli bo‘lishini istab, ularga ot bilan bog‘liq ismlarni qo‘yishgan. Shu ma’noda ushbu ism mental xarakter kasb etadi. Lingvokulturologik jihatdan bu ism egasi kuchli, chaqqon, bardoshli va erkin bo‘lsin, degan istak bilan qo‘yilgan. Ko‘chmanchi madaniyatda ot erkinlik, kuch-qudrat va hayotiylik ramzi hisoblangan.

Grammatik tuzilishi jihatidan «Toylaq» **«toy»** otiga **«-laq»** affikisoidi qo‘shilishi orqali yasalgan yasama ism hisoblanadi.

«Qo‘yash» ismi qipchoq shevasiga xos bo‘lgan quyosh so‘zining fonetik variantidir. Ushbu antroponim quyidagicha tahlil qilinsa o‘rinli bo‘ladi, nazarimizda:

1. **“Quy-/Qo‘y-”** – turkiy tillarda **«quyosh»** so‘zining asosi hisoblanadi. Boshqa turkiy tillarda **«kün»**, **«künäş»** shakllari ham uchraydi.

2. **“-ash/-aş”** – turkiy tillarda ot yasovchi qo‘shimcha.

«Qo‘yash» ismining ma’nosi **«quyosh»**, **«quyoshday porloq»** degandir. Fonetik jihatdan, qipchoq shevasiga xos xususiyat sifatida «quyosh» so‘zidagi «u» tovushi «o‘»ga, «o» esa «a»ga o‘zgargan. Ushbu ism ham lingvomadaniy xarakterga ega. Chunki quyosh turkiy xalqlar uchun hayot, issiqlik, yorug‘lik manbai hisoblangan va muqaddas sanalgan. Farzandga bu ismni qo‘yish orqali uning hayoti porloq, issiq va yorqin bo‘lishi tilanadi. E.Begmatovning “O‘zbek ismlari ma’nosi” kitobida ushbu ismga “tolei quyoshdek porloq bo‘lsin, quyosh farzandi, go‘zal, zebo” mazmuni berib o‘tilgan. [6; 549]

Yuqoridagi tahlillarni umumlashtirib, quyidagicha ko‘rsatishimiz mumkin:

1. Fonetik xususiyatlar:

- «j»lashish hodisasi: «Jorqin» (boshqa shevalarda «Yorqin»);
- «ŋ» burung tovushining qo‘llanilishi: «Öngäl»;
- unlilar almashinuvi: «Qo‘yash» (boshqa shevalarda «Quyosh»).

2. Leksik-semantik xususiyatlar:

- tabiat hodisalari bilan bog‘liq ismlar: «Qo‘yash», «Jorqin»;
- hayvonlar bilan bog‘liq ismlar: «Toylaq»;
- ijobiy fazilatlar: «O‘ngal».

3. Morfologik xususiyatlar:

- asosan, ot-fe‘l strukturasidagi ismlar;

- fe’ldan ot yasovchi qo‘shimchalar: «-qin», «-al»;
- kichraytirish-erkalash qo‘shimchalari: «-laq».

4. Grammatik tuzilishi bo‘yicha tasnif:

- yasama ismlar: «Toylaq», «Qo‘yash», «Jorqin», «O‘ngal».

Xulosa. O‘zbek tilidagi qipchoq shevasiga oid antroponimlar o‘ziga xos fonetik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlarga ega. Ularning etimologik tadqiqi qadimgi turkiy xalqlar, xususan, qipchoq urug‘larining dunyoqarashi, madaniyati, urf-odatlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Yuqorida biz murojaat qilgan qipchoq shevasiga oid ismlarning tahlil jarayonidan shu ma’lum bo‘ldiki, qipchoq shevasidagi ismlar, asosan, tabiat hodisalari, hayvonot dunyosi, ijtimoiy-iqtisodiy tushunchalar va ijobiy fazilatlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu ismlarning grammatik tuzilishi va yasaliş usullari ham o‘ziga xos bo‘lib, ular turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda nodir manba hisoblanadi.

Qipchoq shevasiga oid antroponimlarning lingvokulturologik jihatlarini ham diqqatga sazovor. Chunki bu ismlar orqali qadimgi qipchoq urug‘larining dunyoqarashi, qadriyatlarini va e’tiqodlari o‘z aksini topgan. Ismlarda aksariyat hollarda farzandning kelajagi yorqin, kuchli, boylikka to‘la, baxtli-saodatli bo‘lishi tilangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dauzat A. «Les noms de personnes: origine et évolution». 1925.
2. Nikonov V. «Имя и общество». 1974.
3. Superanskaya A. «Общая теория имени собственного». – URSS, 1973.
4. Bauer G. «Namenkunde des Deutschen». – Bern, New York, 1985.
5. Lansky B. «The New Baby Name Survey Book». – New York, 1994.
6. Begmatov E. O‘zbek ismlar ma’nosi. – O‘zbek tilining milliy ensiklopediyasi, – Toshkent. 2007.
7. Nafasov T. O‘zbek laqablari. – 1989
8. Mahmudov N., Xudoyberganova D. O‘zbek tili o‘qituvchisi ensiklopediyasi. – Toshkent: Navro‘z, – 2015.
9. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1979.
10. Nafasov T. O‘zbekiston hududidagi joy nomlari va ularning etimologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988.
11. Sevortyan E.V. Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazikov. – Moskva: Nauka, 1974-1980.
12. Koshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA O‘QISH SAVODXONLIGINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Mavlonova Klaraxon Maxmudovna,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori*

Abdijamilova Mahfuza Mahmudovna,

Nukus davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206482>

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish savodxonligini shakllantirish, bu jarayonga ta’sir etuvchi omillar, o‘qish savodxonligini shakllantirish jarayoni uchun matn tanlash mezonlari, PIRLS xalqaro baholash dasturida foydalaniladigan matnlarga qo‘yilgan talablar xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, o‘qish savodxonligi, PIRLS xalqaro baholash dasturi, matn turlari, mutolaa, matn tanlash mezonlari.

Jahonda ta’lim oluvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda endilikda “o‘qish” atamasini boshlang‘ich sinfda egallanadigan harflarni tanib olish bilan bog‘liq qobiliyat sifatida emas, balki o‘quvchining o‘qib tushunish orqali boshqa fanlarni o‘zlashtirishi, tayanch kompetensiyalarni egallashi uchun xizmat qiladigan muhim qobiliyatni ifodalovchi tushuncha deb baholash qabul qilingan bo‘lib, mazkur yo‘nalishning nazariy masalalari tadqiq etilmoqda.

Funksional savodxonlik ko‘nikmasi o‘quvchida yillar davomida rivojlanib boruvchi ko‘nikma bo‘lib, u o‘qish savodxonligini rivojlantirish bilan bog‘liq mashq va topshiriqlarni bajarish jarayonida yanada takomillashib boradi. O‘qish nutqiy va aqliy jarayonlarning o‘zaro hamkorlikdagi faoliyati natijasidir.

Mutaxassislar “bolani ona tili xazinalariga ongli ravishda yetkazish” zarurati, “o‘qish tezligi”ni emas, balki “tushunish tezligi”ni rivojlantirish bilan o‘lchanishi, bunda mustaqil o‘qish mashqlari muhimligini ta’kidlashadi [1].

“O‘qish savodxonligi – jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma tilning shakllarini idrok etish va amaliyotda qo‘llay olish qobiliyatidir” [2]. Ko‘rinadiki, endilikda o‘qish savodxonligi shunchaki boshlang‘ich ta’lim jarayonida savodxonlik jarayoni (alifboni o‘rganish) bilan bog‘liq bo‘lgan tor doiradagi tushuncha emas. PIRLS xalqaro baholash dasturining asosiy maqsadi o‘qish savodxonligini shakllantirish orqali o‘quvchilarning sinfda va sinfdan tashqari o‘qishining keng qamrovli vazifasi asosida, ya’ni badiiy tajriba orttirish, muallifning

nuqtayi nazari, matnda qo‘llangan badiiy tasvir vositalarini aniqlash, ularning vazifasini tushunish, matnda berilgan voqea-hodisalarga nisbatan munosabatini ifodalay olish, undagi ma‘lumotlarni kelajak hayotning qaysidir jabhasida qo‘llay olish bilan bog‘liq juda zarur hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishdan iborat.

O‘qish savodxonligining qay darajada shakllanganiga oid 2018-yilda olib borilgan tahlillar natijasi o‘rganilganda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi bilan bog‘liq eng yuqori natijani rossiyalik o‘quvchilar ko‘rsatgani aniqlangan. Ushbu masala tadqiqi shug‘ullangan Rossiyaning ta‘limni rivojlantirish strategiyalari instituti boshlang‘ich ta‘lim laboratoriyasi tadqiqotchisi M.Kuznetsova izlanishlari natijasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining PIRLS xalqaro baholash dasturida yuqori natijalarni qo‘lga kiritishiga quyidagi omillar ta‘sir ko‘rsatganini ta‘kidlaydi [3]:

- o‘quvchilarda mavjud bo‘lgan o‘qish savodxonligi qobiliyatiga nisbatan yuqori baho berish, uning qay darajada muhim ko‘rsatkich ekanini anglab yetish;
- maktabgacha tayyorgarlikning yaxshi olib borilgani, o‘qish savodxonligini shakllantirish jarayonlarida ota-onalarning ishtiroki (maxsus ko‘rik-tanlovlar, maxsus xonalarning ajratilgani, butun Rossiya davlati bo‘yicha “Kitobxon ona” loyihasining amalga oshirilishi);
- o‘qish savodxonligiga barcha fanlarni o‘zlashtiruvchi kalit sifatida qarash hamda shu asosda o‘quv dasturlarini ishlab chiqish;
- o‘qish savodxonligini shakllantirishga yo‘naltirilgan metodik qo‘llanma va darsliklarning ishlab chiqilgani;
- o‘qish savodxonligida muammosi bo‘lgan o‘quvchilar bilan alohida metodik tadbirlarning amalga oshirilgani.

M.I.Kuznetsova yuqori natijalarni qo‘lga kiritishda ta‘lim mazmunidan quyidagilar ham o‘rin olishini maqsadga muvofiq deb hisoblaydi:

1. Tanlangan matnning o‘qish ko‘nikmasini shakllantirishning maqsadlariga mos kelishi.
2. Muhim va ikkinchi darajali axborotlarni o‘zaro farqlash.
3. Grafik va yozma matnlar o‘rtasidagi aloqadorlikni aniqlash.
4. Matnda berilgan ma‘lumotlarni kundalik hayotga talqin qila olish, foydalanish.
5. Matnning uslubi va strukturasidagi o‘ziga xosliklarni tahlil qilish.
6. Refleksiv analiz qilish, o‘zida mavjud bo‘lgan ma‘lumotlar bilan matnda berilgan ma‘lumotlarni o‘zaro bog‘lay olish.

Tilni o‘qitish darslarida o‘qib tushunish malakasini shakllantirishga ta’sir etuvchi omillar tadqiqotchilarni qiziqtirgan masala bo‘lib, bu jarayonni tashkillashtirishga oid ko‘rsatmalarni M.A.Pinskaya, T.V.Timkova va O.L.Obuxovalarning ishlarida uchratish mumkin [4]. Shuningdek, ushbu jarayonga ta’sir etuvchi omillarning kengroq tahlili I.D.Fruminaning qo‘llanmasi[5]da ham mavjud bo‘lib, uning fikriga ko‘ra, o‘qish savodxonligini shakllantirishga ta’sir etuvchi omillar quyidagilardan iborat:

- maktabning mavqei;
- o‘qituvchining mavqei;
- o‘quvchining mavqei.

N.N.Svetlovskaya tadqiqotida o‘qish savodxonligini shakllantirishning nazariy va metodik asoslarini ishlab chiqib, unda kitob bilan muloqotning o‘ziga xos qonuniyatlari borligi, mutolaa jarayonida muayyan maqsadni belgilab olish, mustaqil o‘qish ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirib borish kerakligini ta’kidlaydi. Shuningdek, mazkur tadqiqotda o‘qish savodxonligi bilan bog‘liq ko‘nikmalar, albatta, maxsus ko‘rsatmalar asosida shakllanishi haqida salmoqli fikrlarni keltiradi. Kitobni mustaqil shaklda mutolaa qiluvchining har birida turli vaziyatlarda qanday mazmundagi kitobga murojaat qilish, dunyoda ushbu mavzuga oid qanday kitoblar borligi haqida ma’lumotga ega bo‘lish, bir nechta variantlar ichidan to‘g‘ri tanlovni amalga oshira olish, kitob mazmunini o‘qish, uning mazmuni va g‘oyasini anglash muhim ko‘rsatmalar sirasida keltiriladi.

Haqiqatan ham, o‘qish savodxonligini shakllantirish alohida yondashuvni talab qiluvchi jarayon bo‘lib, uning samarali kechishi nafaqat maqsadli metodik tadbirlarning tashkillashtirilishi, balki o‘quvchi, o‘qituvchi va matn bilan bog‘liq bir qator muhim omillar ta’sirida ro‘y beradi.

O‘rganilgan manbalar asosida o‘qish savodxonligini shakllantirish jarayoniga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar sirasiga quyidagilarni keltirish mumkin:

- fan bo‘yicha tuzilgan o‘quv dasturlarining hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgani;
- ta’lim mazmuni va maqsadlari asosida ota-onalarning o‘qish savodxonligini shakllantirish jarayoniga jalb etilgani;
- ta’lim jarayoni olib boriladigan joy (maktab, sinfxonasi, kutubxona)da jonli o‘quv muhitini shakllantirish uchun yetarlicha sharoitning mavjudligi (Bunda bolalar uchun yozilgan asarlar ko‘rgazmasi, turli soddalashtirilgan diagrammalardan iborat devoriy gazetalar, plakatlar, sinf uchun yaratilgan kutubxonalar nazarda tutilmoqda);

- o‘qituvchi faoliyati davomida o‘qish savodxonligini shakllantirishga qaratilgan ta’lim strategiyalaridan unumli foydalanishi;
- o‘qish savodxonligini shakllantirish maqsadida yaratilgan qo‘shimcha qo‘llanmalardan foydalana olish;
- to‘garak mashg‘ulotlarida ushbu ko‘nikmani shakllantirish bilan bog‘liq majmuaviy shakldagi matn va matn uchun tayyorlangan topshiriqlardan foydalana olish;
- o‘qish savodxonligiga oid ko‘nikmalarning shakllanganlik darajasini muntazam ravishda nazorat qilish va monitoring natijalarini kuzatib borish;
- o‘qish savodxonligini shakllantirish jarayonida o‘quvchilarga matn va undan foydalanish usullarini o‘rgatib borish;
- har bir o‘quvchining uyida shaxsiy kutubxonasining bo‘lishiga erishish;
- maktabgacha ta’lim davridayoq o‘qish bilan bog‘liq ayrim ko‘nikmalarni shakllantirish;
- o‘quvchilarda o‘qishga bo‘lgan qiziqishni rag‘batlantirish;
- o‘qish savodxonligini sinashga qaratilgan turli tanlov va tadbirlarni tashkillashtirish hamda ularga o‘quvchilarni jalb etish.

Mavzu bilan bog‘liq manbalar o‘rganilganda har qanday ta’lim vositasini tanlashning o‘ziga xos mezon mavjud bo‘lganidek, matn tanlashda ham e’tiborga olinishi kerak bo‘lgan jihatlar mavjud. Bunda quyidagilarni hisobga olish kerakligi alohida ta’kidlanadi:

- o‘quvchilarning mavjud bilim darajasi;
- matnning hajmi va mazmuni;
- ushbu matn orqali qaysi ko‘nikmani shakllantirish maqsad qilib olingani;
- darsning umumiy maqsadi va ushbu maqsadning qancha qismi o‘qish savodxonligini shakllantirishga qaratilgani;
- o‘quvchilarning yoshi, jinsi, millati, qaysi mamlakatda istiqomat qilayotgani, qiziqishlari;
- matnning uslubi va ushbu uslub bilan bog‘liq savol va topshiriqlarni ishlab chiqarish imkoniyatining borligi [6].

PIRLS xalqaro baholash dasturida ham tanlangan matn uchun ma’lum me’yorlar ishlab chiqilgan bo‘lib, unga ko‘ra xalqaro tadqiqotlar uchun taqdim etilgan matnlar quyidagi mezonlar asosida tanlab olinadi:

- aniqlik va ravonlikning ta’minlanganlik;

- muayyan bir mamlakat, undagi madaniyat bilan bog‘liqlik darajasi yuqori bo‘lmaganlik;
- butun dunyo mamlakatlarining belgilangan yoshdagi o‘quvchilarining qiziqishlariga mos keluvchanlik;
- tushunish jarayonlari(tushunish, mulohaza yuritish, munosabat bildirish, qo‘llay olish)ning barcha jihatlarini o‘zida qamrab olish imkoniyatining mavjudligi [7].

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ona tili va o‘qish savodxonligi fani o‘qib tushunish ko‘nikmasini shakllantirishda keng imkoniyatga ega bo‘lib, ushbu darslarda o‘quvchilar bilan muayyan bir matn ustida ishlash, undagi ma‘lumotlarni tahlil qilish, matnning til xususiyatlarini hisobga olgan holda badiiy tajriba orttirish va axborotlar bilan ishlash ko‘nikmasi shakllantiriladi; o‘qib tushunish malakasini shakllantirish jarayoni ko‘p jihatdan fan bo‘yicha tuzilgan o‘quv dasturlarining hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgani, o‘qituvchi o‘z faoliyati davomida o‘qish savodxonligini shakllantirishga qaratilgan ta‘lim strategiyalaridan unumli foydalanishi, o‘quvchilarda o‘qishga bo‘lgan qiziqishni rag‘batlantirish kabi bir qancha omillar bilan uzviy bog‘langan; o‘qib tushunish malakasini shakllantirishda matn tanlash muhim jarayon hisoblanib, unda matn mazmuni: badiiy yoki axborot matni, matn shakli, o‘quvchining yoshi va qiziqishlari, psixologik holatining hisobga olingani, imkon qadar oldindan tanish bo‘lmagan matnning tanlangani, o‘rganilayotgan til hodisasining qay darajada aks etgani, dastur asosida berilgan va ayni vaqtda o‘rganilayotgan nutqiy mavzu doirasida bo‘lishi kerakligini inobatga olinishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Львов М.Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах // В.Г. Горецкий, М.Р. Львов, О.В. Сосновская. – М.: Академия, 2012.
2. Xalqaro tadqiqotlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini baholash. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, metodistlar va soha mutaxassislari uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent: Sharq, 2019.
3. Кузнецова М.И. Особенности формирования читательской грамотности в контексте международного сравнительного исследования PIRLS–2021. Материалы конференции. – М., 2020.
4. Фрумина И.Д. Неожиданная победа: российские школьники читают лучше других / под науч. ред. – М.: Высшей школы экономики, 2010.
5. Пинская, М. А. Тимкова, Т. В. Обухова, О. Л. Может ли школа влиять на уровень читательской грамотности младших школьников? // Вопросы образования. – 2009. – № 2. – 87–108 с.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

6. <https://pirls2021.org/frameworks/home/reading-assessment-framework/selecting-pirls-passages-and-epirls-online-texts/>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/chitatelskaya-gramotnost-mladshih-shkolnikov-respubliki-kazakhstan-v-sovremennyh-usloviyah>

O‘ZBEK TILINI XORIJLIK TALABALARGA O‘QITISHDA LEKSIK- GRAMMATIK BILIMLARNI TAQDIM QILISHNING BA’ZI XUSUSIYATLARI

Rasulov Namoz Murodulloyevich,
O‘zMU o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206498>

Annotatsiya. *O‘zbek tilining zamonaviy dunyoda katta ahamiyat kasb etib borayotgani, uni davlat ichkarisida ham, tashqarisida ham o‘rganishga qiziqish ortib borayotganini anglatadi. O‘zbek tilini o‘qitish jarayoni uzoq yillik tarixga ega bo‘lib, uni ham ilmiy, ham praktik maqsadlarda o‘rganib kelsalar-da, haligacha o‘zbek tilini oliy ta’lim muassasalarining xorijlik talabalariga o‘qitish metodikasi, lingvistik yondashuvlari monografik planda o‘rganilmagan. Chunki xorijlik talabalarining katta oqimi so‘nggi yillarda vujudga kela boshladi. Maqolada o‘zbek tilini xorijlik talabalarga o‘rgatishda lingvistik bilimlarni taqdim qilishning ba’zi xususiyatlari, ya’ni grammatik va leksik talablar ochiqlab ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: kompetensiya, ko‘nikma, sillabus, o‘zbek tili, xorijlik talaba, grammatik bilimlar, lug‘at darajasi.

Kirish. “O‘zbek tilining beqiyos imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, uning jahon miqyosida nufuzi va jozibadorligini oshirish uchun hali oldimizda ko‘plab vazifalar turibdi”, – degan edi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev O‘zbek tili bayramining 35-yilligi munosabati bilan xalqimizga yo‘llagan tabrigida. [1] Prezidentning ushbu da’vatida o‘zbek tilini maktabgacha ta’lim tashkilotlari, umumiy o‘rta ta’lim maktablari, yurtimizdagi va xorijdagi oliy ta’lim muassasalarida ona tili sifatida o‘qitish, davlat tili sifatida o‘qitish va xorijiy til sifatida o‘qitish nazarda tutilgani shubhasizdir.

Xususan, uzoq yillardan beri oliy ta’lim muassasalarida xorijlik talabalarga xorijiy til sifatida o‘qitib kelinayotgan o‘zbek tilining ayni paytda yangi bosqichga chiqqanini ham e’tirof etish kerak. Bugungi kunda O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida ta’lim olayotgan chet ellik talabalar soni har qachongidan ham ko‘p. Rasmiy manbalarda chet ellik talabalar uchun o‘z dasturlarini taklif qilgan OTM soni 109 tani, ta’lim dasturlari soni 3 298 tani va bu OTM da ta’lim olayotgan chet ellik talabalarining soni 34 760 tani tashkil etayotgani ko‘rsatilgan. [2] Ushbu raqamlar shuni anglatadiki, o‘zbek tilini xorijlik talabalarga o‘qitish va o‘rgatishda til o‘qitishning zamonaviy yondashuvlarini takomillashtirish, xalqaro tajribani joriy qilish va o‘quv materiallarini (bosma, elektron) yaratish oldimizda turgan asosiy vazifalardan hisoblanadi.

O‘zbek tilini xorijlik talabalarga o‘rgatishda, eng avvalo, OTM katta jonbozlik ko‘rsatishlari kerak bo‘ladi. Birinchi navbatda o‘zbek tilini xorijlik talabalarga o‘rgatishning mexanizmini yo‘lga qo‘yish kerak. Bu mexanizm o‘z ichiga kadrlar masalasi, o‘quv dasturlarini ishlab chiqish, o‘quv jarayoniga yetarlicha soatlarning ajratilishi, o‘quv-didaktik materiallarni yaratish, baholash va sertifikatlash tizimini joriy qilishni qamrab oladi. O‘quv-didaktik materiallarini yaratish, baholash va sertifikatlash yuqoridagi mexanizmning asosini tashkil qiladi. Bu asosni takomillashtirish esa o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishning leksik-grammatik ko‘nikmalarini, ya’ni lingvistik kompetensiyalarini aniqlab olishdan boshlanadi.

Asosiy qism. Tilni ona tili, ikkinchi til, davlat tili, chet tili yoki ikkinchi chet tili sifatida o‘qitar ekanmiz, har qanday holatda ham u ikki kompetensiyaning uzviyligidan iborat bo‘ladi: nutqiy kompetensiya (o‘qib tushunish, tinglab tushunish, yozish va so‘zlash) va lingvistik kompetensiya (grammatika va lug‘at). Nutqiy kompetensiyalar tilni amaliy o‘rganishning muhim jihati hisoblansa-da, uni lingvistik kompetensiya ustiga qurish afzal hisoblanadi.

O‘zbek tilini o‘qitishda uzoq yillar faqat lingvistik kompetensiya ustunlik qilib, o‘rganuvchilarning o‘qib tushunish, tinglab tushunish, yozish va so‘zlash ko‘nikmalariga e’tibor qaratilmay kelingan. Ko‘p yillik bu yondashuv o‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tilini o‘qitishda ham amal qilgan. Ayni paytda xorijlik talabalarga o‘zbek tilini o‘qitishda ham o‘zga tilli guruhlarga o‘zbek tilini o‘qitish metodlaridan, dasturlaridan va darsliklaridan foydalanilayotgani sir emas. Hozirda xorijlik talabalar ko‘proq tibbiyot OTM da ta’lim olayotgani uchun, bu oliygohlarda o‘zbek tili kafedralari mavjud bo‘lib, ularda xorijlik talabalarga o‘zbek tili bilan bir qatorda chet tillari ham o‘qitiladi. Toshkent tibbiyot akademiyasi shular jumlasidandir.

Akademiyaning Xalqaro fakultetida O‘zbek va xorijiy tillarni o‘qitish kafedrasi tashkil qilingan. Kafedra o‘qituvchilari tomonidan xorijlik talabalar uchun O‘zbek tili fani bo‘yicha ishlab chiqilgan sillabusda jami 60 soat ajratilib, shundan 30 soati amaliy mashg‘ulatlarga, 30 soati mustaqil ta’limga taqsimlangan. Amaliy mashg‘ulot soatlari nutqiy mavzular bilan nomlangan bo‘lib, har bir mavzu ma’lum leksik-grammatik mavzu asosiga qurilgan. Masalan, “Salomlashuv odobi” soatida alifbo, unli va undosh tovushlar; “Tanishuv” soatida tovushlar talaffuzi; “Men talabaman” soatida sodda gap; “Nima bezovta qilyapti?” soatida hozirgi zamon fe’li kabi grammatik mavzular o‘qitilishi nazarda tutilgan. [3]

Biror bir xorijiy tilni o‘rganar ekanmiz, bunda ma’lum maqsad nazarda tutiladi: ish, sayohat, yashash, ta’lim olish, tadbirkorlik, diplomatiya va h. Xorijlik

talabalarning o‘zbek tilini o‘rganishidan asosiy maqsadi yashash, ta’lim olish, qisman ishlash. Ko‘rinib turibdiki, bu maqsadlar uchun tilni boshlang‘ich emas, o‘rtadan yuqori darajada bilish talab qilinadi. Garchand O‘zbekistondagi xorijlik talabalar ingliz tilida ta’lim olsalar-da, ularning mahalliy sharoitda yashash va harakatlanish, ishlash, amaliyot o‘tash va akademik muammolarni bartaraf etishlari uchun o‘zbek tili juda muhim hisoblanadi.

Demak, muammoni bartaraf etishning yagona yo‘li sifatida takroran o‘quv soatlari hajmini ko‘paytirish, kadrlar masalasini hal qilish va o‘quv-didaktik vositalarni takomillashtirishni tavsiya qilamiz. Dars soatlarini ko‘paytirish kamida tilni boshlang‘ich darajada bilishga yetarli soatlarni nazarda tutadi. Ba’zi tavsiyalar shuni ko‘rsatadiki, biror chet tilini o‘rganish uchun 2 yoki 3 oy vaqt sarflanadi. Bunda o‘rganuvchining o‘rganish uchun kun davomida ajratgan vaqti, o‘rganish usuli (kursda, mustaqil yoki darsda) ham muhim hisoblanadi. [4]

Xorijlik talabalar uchun o‘zbek tilini o‘rgatishni ikki bosqichda amalga oshirish lozim. A1 daraja miqyosida dastlabki nutqiy ko‘nikmalar va lingvistik bilimlarni CEFR talablariga monand va A2 darajada qisman CEFR talablari, shuningdek, mutaxassislik doirasi, tilning amal qilish hududi, lingvomadaniy va sotsiolingvistik kontekst asosida taqdim qilish o‘rinlidir.

A1 darajaga xoslangan o‘zbek tilining grammatik kompetensiyasi [5] va A1 hamda A2 daraja uchun lug‘at kompetensiyasini [6] avvalgi ishlarimizda e’lon qilganmiz. Demak, A2 darajada qaysi lingvistik ko‘nikmalar muhimligini ham quyida ko‘rib chiqamiz.

A1 darajada sodda gapni shakllantirish va fikrni bayon qilishni nazarda tutuvchi tayanch grammatik ko‘nikmalar taqdim qilingan bo‘lsa, A2 daraja uchun fikrni to‘liqroq bayon qilishga undovchi grammatik bilimlar taqdim qilinadi. Bunda kelishiklarning qo‘shimcha grammatik mazmun kasb etishi, sonlarning ma’no guruhlari (jamlovchi son, chama son, taqsim son, kasr son, tartib son), hisob so‘zlar, sifat darajalari (orttirma daraja, qiyosiy daraja, ozaytirma shakl), ko‘makchilarning qo‘llanishi, bog‘lovchilarning qo‘shma gap qismlarini bog‘lashda ishtirok etishi, zamon shakllarining aniq zamondan yordamchi zamonga o‘tishi (o‘tgan zamon davom fe’li, uzoq o‘tgan zamon, o‘tgan zamon eshitilganlik fe’li, o‘tgan zamon hikoya fe’li, hozirgi-kelasi zamon, kelasi zamon noaniqlik fe’li, kelasi zamon maqsad fe’li), ko‘makchi fe’llarning voqelanishi, fe’lning mayl shakllari (shart mayli va istak mayli), fe’lning nisbat kategoriyasi (o‘zlik, majhul, orttirma va birgalik nisbat), shuningdek, fe’lning vazifadosh shakllari (harakat nomi, sifatidosh, ravishidosh),

kiritmalar, ko‘chirma gapli qo‘shma gapning hosil qilinishiga ham urg‘u qaratish lozim.

Grammatik ko‘nikmalarni taqdim qilish A2 darajaning mazmuniga ta’sir qilmaydi. Mamzunni asosan nutqiy mavzular va lug‘at belgilaydi. “Shifokor bo‘laman”, “Abu ALi Ibn Sino”, “Kasalliklar”, “Vitaminlar nega kerak?” kabi nutqiy mavzularni A1 darajada emas, A2 darajada mustahkamlash maqsadga muvofiq. Qayd etilgan daraja tilni sohaviy o‘rganish va madaniy kontekstda mustahkamlashni nazarda tutgani uchun sohaga oid atamalarni, iboralarni lug‘at ilmi sifatida singdirish mumkin.

Xulosa. Tilni o‘rganish turli auditoriyaga va maqsadlarga xoslanganini inobatga oladigan bo‘lsak, o‘zbek tilini oliy ta’lim muassasalarining xorijlik talabalariga o‘rgatish alohida yondashuv ekanligini ta’kidlash joiz. Bunda qisqa muddat ichida katta natijaga erishish talab etiladi. O‘zbek tilini amaliy o‘rganishda nutqiy kompetensiyaga bo‘ysundirilgan lingvistik talablar o‘z qimmatini yo‘qotmaganini, aksincha, yangi bosqichga chiqqanini ta’kidlash lozim. Lingvistik bilimlar til ta’limining asosi ekanligini saqlab qolmoqda. Ta’lim jarayonida katta e’tibor lingvistik bilimlarga qaratilmasligi, balki uni kerakli maqsadga bo‘ysundirish lozimligi aktual ishdir. Lingvistik bilimlarsiz tilni amaliy jihatdan ham o‘rganib bo‘lmazligi turli omillarga bog‘liqdir. Tilni o‘rganishga ajratilgan vaqtdan tortib uning o‘quv-didaktik ta’minotigacha, bilimlarni baholashdan tortib sertifikatlashgacha bo‘lgan jarayonning barchasi til o‘qitishning yaxlit, to‘g‘ri tashkil qilinganligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston xalqiga bayram tabrigi
2. <https://studyin-uzbekistan.uz/>
3. Avezova K., Temirov J. O‘zbek tili fani bo‘yicha sillabus – Toshkent. 2024.
4. İngilizce A1 Seviyesi ve İngilizce A1 Konuları (Açıklamalı).
5. Rasulov N. O‘zbek tilining A1 darajasiga qo‘yilgan grammatik talablar – Filologiya va pedagogika jurnali. – 2024-yil, 4-son.
6. Rasulov N. O‘zbek tilining boshlang‘ich darajasi (A1 va A2) uchun leksik talablar – Oliy ta’limda tillarni o‘qitishning zamonaviy tendensiyalari: yangicha yondashuv va tadqiqotlar xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi to‘plami – Namangan. 2025.28.02.

O‘QISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRUVCHI MODELLAR

Abdiraimova Xusnobod Samat qizi,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206503>

Annotatsiya: Zamonaviy ta’lim tizimi talablariga ko‘ra, o‘qitish jarayonini samarali tashkil etish va o‘quvchilarning bilim darajasini oshirish uchun yangi texnologiyalar va usullardan foydalanish zarur. O‘qish modellari shu borada muhim rol o‘ynaydi. Ular orqali o‘quv materiallari mantiqiy tartibda taqdim etiladi, o‘quvchilarning individual ehtiyojlari hisobga olinadi va o‘qitish jarayoni interfaol shaklda amalga oshiriladi.

Kalit so‘z: o‘qib tushunish, o‘qish modeli, Pastdan yuqoriga modeli, Yuqoridan pastga modeli, Interaktiv model, SVR modeli, Skarboro modeli.

Kirish. O‘qish bir qarashda juda oddiy jarayonday ko‘rinadi. Ba’zi bolalarda o‘qishni o‘rganish va savodxonlik qiyinchiliksiz kechadi. Ba’zilarida esa, savodxonlikning har bir bosqichi monumental kurashdir. Bolalar o‘qishni qanday va nima uchun o‘rganishni tushunish samarali ta’limni rejalashtirish uchun juda muhimdir. [1: 57-60]

O‘qishni o‘rganish jarayoni murakkab. Xo‘sh, biz o‘qituvchi sifatida qanday qilib o‘quvchilarimizga o‘qish savodxonligini rivojlanishiga yordam beramiz? Qanday qilib bizning o‘qitishimiz sinfimizdagi barcha o‘quvchilarga samarali bo‘lishi mumkin? Yillar davomida o‘qish haqidagi bilimlar o‘sib borar ekan, nazariyotchilar o‘qish jarayonini ifodalash uchun keng ko‘lamli o‘qish modellari ishlab chiqdilar.

Asosiy mulohazalar. O‘qish modellari — bu o‘quv materiallarining mantiqiy va tizimli shaklda taqdim etilishi bo‘lib, ular orqali o‘quvchilar bilim va ko‘nikmalarni bosqichma-bosqich egallashadi. Modellar o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini hisobga olgan holda tuziladi, bu esa ta’lim samaradorligini oshirishga yordam beradi.

A. Brownega ko‘ra, o‘qishning uchta asosiy modeli mavjud [2: 9]:

1. *Pastdan yuqoriga modeli.* O‘qishni o‘quvchining harflar, tovushlar va so‘zlarni bilishi va bu so‘zlarning qanday qilib jumlar tuzishi bilan boshlanadigan jarayon sifatida tasvirlaydi.

2. *Yuqoridan pastga modeli.* O‘quvchilar o‘qishni tilning tuzilishi va mazmuni, hikoyalar tuzilishi va boshqa janrlar, dunyo haqidagi bilimlari haqida umumiy ma’noni bashorat qilish orqali o‘qishni boshlaydilar.

3. *Interaktiv model*. K. Stanovich “ushbu model pastdan yuqoriga va yuqoridan pastga modellarning xususiyatlarini birlashtiradi va o‘qishga ko‘proq urg‘u beradi” [5: 32-71], deb ta’kidlaydi. Bu modelda bolalar o‘qishga ko‘proq jalb qilinadi.

SVR (The simple view of reading) modeli. 1986-yilda P. Gough va W. Tunmer tomonidan taqdim etilgan. Ular o‘qishni tushunish harakatini ikkita kognitiv qobiliyatning dekodlash (Decoding) va tilni tushunish (Language Comprehension) mahsuli sifatida ta’rifladilar. Ular o‘qishni tushunishni formula bilan tushuntirib berdi [3: 6-10].

1-rasm. Dekodlash (D) x Tilni tushunish (LC) = O‘qishni tushunish (RC)

O‘qishni tushunish (0) = dekodlash (0) X tilni tushunish (1)

O‘qishni tushunish (0) = dekodlash (0) X tilni tushunish (0)

O‘qishni tushunish (0) = dekodlash (1) X tilni tushunish (0)

O‘qishni tushunish (1) = dekodlash (1) X tilni tushunish (1)

Boshqacha qilib aytganda, muvaffaqiyatli o‘qish uchun ushbu ikki komponentning har biri, dekodlash va tilni tushunish kuchli bo‘lishi va bir – biri bilan o‘zaro bog‘lanish hosil qilish kerak. P. Gough ta’kidlaganidek, uning modeli “pastdan yuqoriga” modeliga ekvivalent emas, bu yerda dekodlash bo‘yicha ko‘rsatma oldin va tushunish ko‘rsatmasidan ajralib turadi [4: 130].

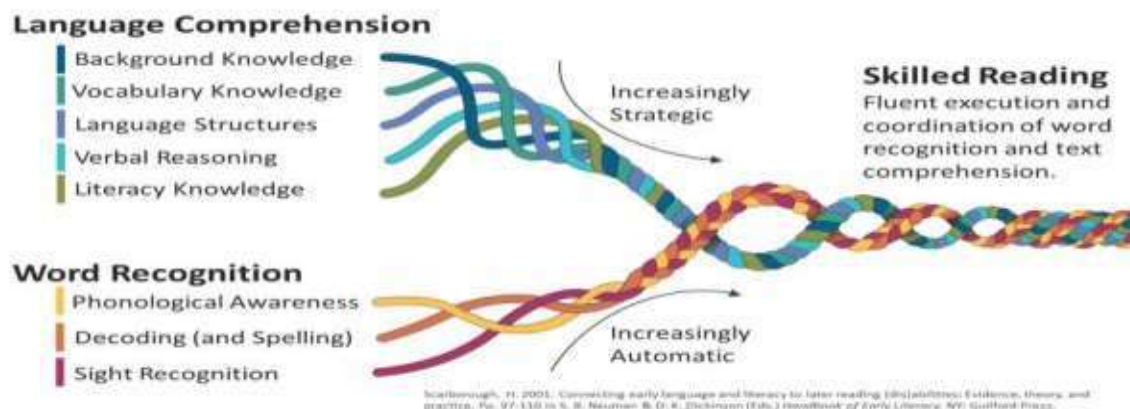
“Skarboro” modeli. (Scarborough’s Reading Rope). (O‘qish arqoni yoki o‘qish ipi modeli). Mohir o‘qishni bir-biriga o‘ralgan ikkita ipdan iborat bo‘lgan mustahkam arqon uzunligiga o‘xshatadi. O‘qish ipi pastki va yuqori iplardan iborat. So‘zni tanib olish yo‘nalishlari (so‘zlarni fonologik idrok etish, dekodlash va ko‘rish orqali tanib olish) birgalikda ishlaydi, chunki o‘quvchi takrorlash va mashq qilish bilan aniq, ravon o‘qiydi. Shu bilan birga, tilni tushunish yo‘nalishlari (asosiy bilimlari, lug‘at, til tuzilmalari, og‘zaki fikrlash va savodxonlik bilimlari) bir-birini mustahkamlaydi.

Ba’zi o‘qituvchilar Skarboro infografikasini o‘qishning oddiy ko‘rinishidan alohida model sifatida chalkashtirib yuborishlari mumkin, lekin aslida u bizga o‘qishni o‘rgatish uchun eng muhim narsani vizual ravishda ko‘rsatadi. O‘qish ipi ba’zi bir kichik ko‘nikmalarni to‘ldiradi va qo‘shadi, lekin u o‘qishning oddiy ko‘rinishidan alohida emas.

2-rasm. Skarboro infografikasi.

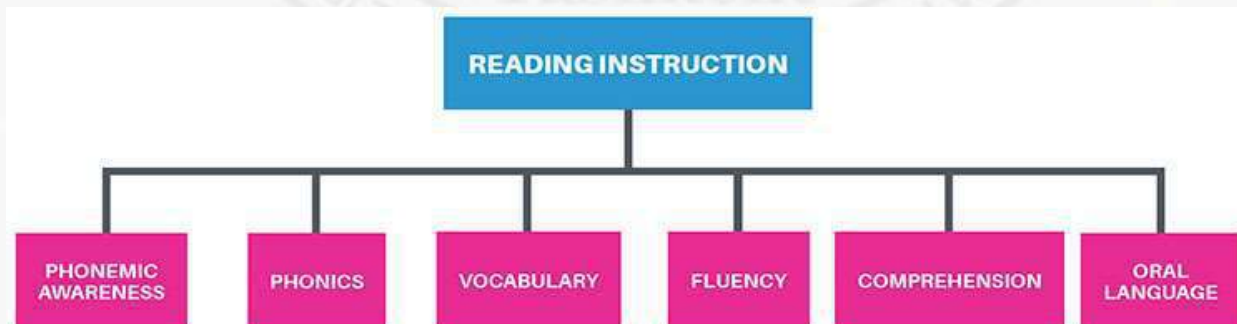
O‘qish yo‘riqnomasi. “Katta 6” modeli. P. Gough modeliga o‘xshab ketadi. Fonologik xabardorlik va fonika. Tushunish sarlavhasi ostida ikkitasi mos keladi: Tushunish va og‘zaki til. Ravonlik o‘rtada joylashgan bo‘lib, har ikki tomonni

qamrab oladi, chunki birinchidan, bu o‘quvchilarga dekodlashda avtomatizmni rivojlantirishga yordam beradi, ikkinchidan, dastlabki o‘qishni o‘rganish yillarda tushunishga yordam beradi (garchi bu ta’sir o‘quvchilar yoshi ulg‘aygan sayin susayishi mumkin) [6: 209].

3-rasm. O‘qish yo‘riqnomasi. “Katta 6” modeli.

“Katta 6” modeli tarkibiga quydagilar kiradi: fonemik xabardorlik yoki

so‘zlardagi tovushlarni eshitish va boshqarish qobiliyati, fonika – tovush birliklari va bosma so‘z o‘rtasidagi munosabat, lug‘at – so‘z ma’nolarini o‘rganish, ravonlik – aniqlik, tezlik va prosodiya (intonatsiya va ritm), tushunish – retseptiv ma’no yasash,

og‘zaki til – o‘qituvchilarga oddiy lug‘at emas, balki sinfda kengaytirilgan izchil o‘quvchilar nutqi.

O‘qish modellari o‘qish jarayonini osonlashtiradi, o‘quvchilarning faolligini oshiradi, individual yondashuvni ta‘minlaydi, o‘qitish jarayonini samaradorligini oshiradi.

Xulosa. O‘qish modellari zamonaviy ta‘lim tizimida muhim o‘rin tutadi. Ular orqali o‘quv jarayoni samarali tashkil etiladi, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalari rivojlanadi. O‘qish modullarini to‘g‘ri ishlab chiqish va qo‘llash orqali ta‘lim sifatini oshirish mumkin. Kelajakda ushbu sohada yangi texnologiyalar va usullarni qo‘llash orqali o‘qitish jarayonini yanada takomillashtirish imkoniyati mavjud.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Abdiraimova X.S. Boshlang‘ich sinf ona tili ta‘limida o‘qib tushunish malakasini nazariy asoslari. Til va adabiyot, 14-son, 2024. – b. 57-60.
2. Browne A. A Practical Guide to Teaching Reading in the Early Years. London: Paul Chapman Publishing Ltd. 1998. – p. 9.
3. Gough P. and Tunmer W. Decoding, reading, and reading disability. Remedial and Special Education, 7, 1986. – p. 6–10.
4. Hoover W. and Gough P. The simple view of reading. Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal, 2, 1990. – p. 130.
5. Stanovich, K. Towards an Interactive Compensatory Model of Individual Reading Differences in the Development of Reading Fluency. Reading Research Quarterly, vol. 16, no. 1, 1980. – p. 32-71.
6. Pressley M. Reading instruction that works: the case for balanced teaching. Guilford Press. 2006. – p. 209.

ONA TILI DARSLARIDA DISKURSIV YONDASHUV ORQALI NUTQIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH YUZASIDAN TAVSIYALAR

Boymaxmatova Dilnoza Do‘smat qizi,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206585>

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bugungi kunda ona tili ta’limida diskursiv yondashuv asosida o‘quvchilarning muloqotini rivojlantirishga qaratilgan metod va topshiriqlar yuzasidan tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *diskursiv yondashuv, rolli o‘yin, munozara va tahlil, internet, online, matn, diskurs, esse, mantiqiy, fikr.*

Kirish. Diskurs, mantiqiy izchillikda fikr bayon qilishning har xil turlarini ifodalaydi. Masalan, kundalik faoliyat jarayonida amalga oshiriladigan muloqot, intervyu berish, ma’ruza qilish, rasmiy holatlarda amalga oshiriladigan muloqotning ham og‘zaki ham yozma shakllari mavjud. O‘quvchilarga turli o‘quv predmetlari berish bo‘yicha ta’lim berish jarayonida shunday muloqot matnlarini yaratish ko‘nikmasini hosil qilish maqsadga muvofiqdir [1]. Ona tili ta’limida diskurs yuzasidan tadqiqotlar deyarli yo‘qligini inobatga olsak, diskursiv yondashuv orqali o‘quvchilarning muloqotini rivojlantirish muhim pedagogik muammodir.

Diskursiv yondashuv – bu ma’lumotlar, fikrlar va qarashlarni tahlil qilish, muhokama qilish va muloqot qilish orqali bilimlarni hamda tushunchalarni shakllantirish usulidir. Bu yondashuv asosan o‘zaro fikr almashish va konstruktiv muloqotga asoslanadi, bunda turli nuqtai nazarlarni qabul qilish va muhokama qilish muhim hisoblanadi. Ona tili darslarida o‘quvchilarning muloqotga bo‘lgan ehtiyojini ta’minlash bugungi kunda ona tili ta’limining bosh vazifalaridan biridir. Chunki o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish, ularga to‘g‘ri talaffuz qilish qoidalarini o‘rgatish va lug‘at boyligini shakllantirish har bir ona tili va adabiyot o‘qituvchisining bosh vazifasidir. Shunday ekan ona tili ta’limining bosh maqsadi o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyati orqali og‘zaki va yozma ko‘nikmalarini to‘g‘ri, aniq, ravon shaklda ifodalashdan iborat.

Diskursiv yondashuv asosida o‘quvchilarning muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun turli usul va metodlardan foydalanish mumkin. Diskursiv yondashuv muloqotdagi ijtimoiy va madaniy kontekstlarni inobatga olib, nutqning turli ko‘rinishlarini tushunishga va ishlatishga yordam beradi. Ona tili darslarida

diskursiv yondashuv asosida 5-6-sinf o‘quvchilarining muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun quyidagi topshiriqlar va metodlarni tavsiya qilish mumkin:

1. Muloqot o‘yinlari.

Metod: Rolli o‘yin [2].

Topshiriq: O‘quvchilarni 3 ta guruhga bo‘ling va har bir guruhga muayyan nutqiy vaziyatni yaratib berish lozim. Masalan, “Do‘stingiz bilan sayohat mavzusida suhbat quring”, “Eng sevimli fanim mavzusida suhbatlashing”, “Sinfdoشلaringiz og‘zaki nutqda qanday kamchiliklarga yo‘l qo‘yadi?” mavzusida suhbatlashing. Har bir guruh o‘z vaziyatini o‘ynab, muloqotga kirishadi. Bu o‘yin o‘quvchilarga turli rollarni bajarish va muloqot qilishni o‘rganish imkoniyatini beradi.

2. Darslikdan tashqaridagi vaziyatlarni tahlil qilish.

Metod: Munozara va tahlil.

Topshiriq: O‘quvchilarga biror muammo yoki dolzarb masalani (masalan, “Onlayn kitoblar o‘quvchilar uchun uchun foydalimi yoki zararli?” kabi) savollar berib, ularni kichik guruhlariga ajratish mumkin. Har bir guruh muayyan vaziyatni ikki tomonlama baholab, o‘z fikrlarini aytib, boshqa guruhning fikriga javob berishadi. Bu metod o‘quvchilarga tahlil qilish, fikr almashish va to‘g‘ri muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

3. Dialoglar va intervyular tashkil etish.

Metod: Dialog va intervyu.

Topshiriq: O‘quvchilarni juftlarga bo‘ling va ularga intervyu o‘tkazish topshirig‘ini bering. Masalan, “Menimcha, maktabda qanday o‘zgartirishlar qilish kerak?” yoki “Kelajakda qanday kasbni tanlashni xohlaysiz?”. Har bir o‘quvchi boshqa o‘quvchini intervyu qilishi va keyin bir-birlariga javob berishlari kerak. Bu topshiriq muloqot ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

4. Esse yoki ijodiy matn yozish va baholash.

Metod: Yozma va og‘zaki muloqot.

Topshiriq: O‘quvchilarga biror bir nutqiy vaziyat yuzasidan esse yoki ijodiy matn yozishni topshiring. Keyinchalik, ular yozgan esse yoki ijodiy matnlarni sinfda o‘qib, boshqa o‘quvchilarga tushuntirishlari kerak. Bu metod, o‘quvchilarning o‘z fikrlarini aniq va lo‘nda ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

5. “Teskari fikr” faoliyati.

Metod: Tanqidiy fikrlash.

Topshiriq: O‘quvchilarga oddiy bir gapni ayting, masalan, “Internetdan foydalanish foydali”. Keyin ular bu fikrga qarshi fikr bildirishlari kerak. “Anglash,

yangi o‘quv materialining tushunilishiga erishish vositasi hisoblanadi” [3], – deyilishi o‘ziga xos mazmundorligi bilan ahamiyatlidir. O‘quvchilar o‘quv topshirig‘ini o‘qib o‘rganishi, uni ongli tarzda anglab yetishi, tushunishi bilimlar yig‘indisi bo‘lib boyib boradi, so‘z boyligi oshadi. Ularning nazariy ma’lumotlarni anglashi va tushunishi asnosida matn yaratish ko‘nikmasi, kommunikativ kompetensiyasi rivoj topadi. Bu faoliyat o‘quvchilarga boshqalarning fikriga qarshi turib, o‘z nuqtai nazarlarini to‘g‘ri ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Yuqoridagi metodlar va topshiriqlar o‘quvchilarning muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishda juda samarali bo‘lishi mumkin. Ular muloqotda ishtirok etish, fikrlarini aniq ifodalash va boshqalar bilan samarali o‘zaro aloqada bo‘lishni o‘rganishadi.

Xulosa qilib aytganda, diskursiv yondashuv asosan o‘zaro muloqot, fikr almashish va nuqtayi nazarlarni tahlil qilishga asoslanadi. Bu usul orqali insonlar ko‘proq chuqur tushuncha va bilimga ega bo‘lishlari mumkin, chunki ularning qarashlari va fikrlari o‘zaro mustahkamlanadi va kengayadi. Ona tili dars jarayonida bu kabi yondashuv asosida darslar tashkil etilganda o‘quvchilar nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirish bir qancha osonlashadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Aminova F. “O‘quvchilarni muloqot matni yaratishga o‘rgatishning didaktik asoslari” diss... Toshkent – 2007, 129-bet.
2. Dadaboyeva Sh., Dadaboyeva K. “Dars jarayonida interfaol metodlarning qo‘llanilishi” // “Ўзбекистонда илмий тадқиқотлар: Даврий анжуманлар:” mavzusidagi respublika 47-kўp tarmonli ilmiy masofaviy onlayn konferentsiya materiallari to‘plami, 31 dekabr 2022 yil. Toshkent: “Tadqiqot”, 2022. – 205 b.
3. Фарберман Б.Л., Мусина Р.Г., Жумабоева Ф.Н. Олий ўқув юртларида ўқитишнинг замонавий усуллари. Тошкент, 2002. – Б. 137-145.

TASVIRIY MATN YARATISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA METODIK QO‘LLANMALAR TAHLILI

Zebiniso Davronova Bahtiyor qizi,
ToshDO‘TAU doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206598>

Annotatsiya. Mazkur tezisda ona tili ta’limida o‘quvchilarning tasviriy matn yaratish ko‘nikmasini rivojlantirishning “Ona tili” darsligi bo‘yicha o‘qituvchilar uchun tayyorlangan metodik qo‘llanmalarning mavjud holati tahliliy bayon etildi. Ushbu tahlillar asosida tasviriy matn va uning turlari sinflar kesimida tizimli, tadrijiy tarzda berilmagani, uni tushuntirish bo‘yicha to‘liq tavsiyalar ishlab chiqilmagani, baholash mezonlari berib o‘tilmagani hamda metodik kitoblardagi imkoniyatlar va kamchiliklar ko‘rsatilib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: o‘qituvchi kitobi, 7-sinf, 8-sinf, 9-sinf, tasviriy matn, mavjud holat, nutqiy ko‘nikma, tahlil, matn yaratish.

Bugungi kunda “Ona tili” fani ta’lim mazmunining asosiy e’tibori o‘quvchilarda matn yaratish ko‘nikmasini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, ushbu ko‘nikmani shakllantirishda matn tuzilishi, matn turlari, uni yaratish strategiyalarini o‘rganish, matndagi xatboshilarni shakllantirish, paragraflarga ajratish, rejalarga bo‘lish, matn qismlarini to‘g‘ri ketma-ketlikda joylashtirish, uning qoralamasini tayyorlash, qayta ko‘rib chiqish, ushbu matn turini baholash kabi ta’lim mazmunini ishlab chiqishning nazariy masalalari bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu ta’lim mazmunining asoslaridan biri “o‘qituvchi kitoblari” hisoblanib, ular o‘qituvchilar uchun nazariy hamda metodik manba hisoblanadi. Maktab darsliklari yuzasidan o‘qituvchilar uchun tayyorlangan metodik qo‘llanmalarning mavjud holatini o‘rganish orqali ular bera oladigan imkoniyatlarni qo‘llash hamda ulardagi kamchiliklarni bartaraf etish mumkin bo‘ladi. Quyida yuqori sinflar (7–9-sinf) “Ona tili” darsligi bo‘yicha o‘qituvchilar uchun tayyorlangan metodik kitoblar tahlili orqali o‘quvchilarda tasviriy matn yozish ko‘nikmasini rivojlantirishning mavjud holatini ko‘rib chiqishimiz mumkin.

7-sinf “Ona tili” darsligi bo‘yicha tayyorlangan “o‘qituvchi kitobi”da [1] 7-sinf o‘quvchilarining egallashi zarur bo‘lgan ko‘nikma va malakalari qatorida xatboshini to‘g‘ri ajrata olish berilgan bo‘lib, asosiy e’tibor grammatik vositalardan amalda to‘g‘ri va o‘rinli foydalana olishga qaratilgan. “Ko‘rsatish olmoshlarining talaffuzi va imlosi” mavzusi bo‘yicha berilgan topshiriqda doskaga rangli rasm “Qishloq tasviri” osib qo‘yiladi. Ko‘rsatish olmoshlarini ishtirok ettirib matn tuziladi. Bunda guruh

a'zolari fikrlashib matnni shakllantiradilar. Matn tuzib bo'lingach, guruh a'zolari tomonidan matnlar o'qib beriladi [1:36]. 54-darsda qish tasviri tushirilgan rasm asosida (rasm ustida suhbat o'tkazish, reja tuzish, bayon yozish) bayon olinadi (90-bet).

7-sinf “Ona tili” darsligi bo'yicha o'qituvchilar uchun mo'ljallab yozilgan metodik qo'llanmada [2] til qobiliyatining to'rt xil kognitiv malakaning o'zaro bog'ligi asosida rivojlanishi aytilib, eshitib tushunish va o'qib tushunish malakalariga to'xtalib o'tilgan. Mazkur metodik qo'llanmaning o'qituvchilar uchun tayyorlangan yo'riqnomasining mazmuni 6-sinf “Ona tili” darsligi bo'yicha o'qituvchilar uchun mo'ljallangan metodik qo'llanma mazmuni bilan o'xshash bo'lib, unda quyidagilar keltirilib o'tilgan: berilgan tasvir (rasm, infografika, chizma, sxema, jadval), sarlavha, reja asosida matn yozdiriladi; matnning qoralama nusxasini tayyorlash haqida ko'rsatma beriladi; har bir o'quvchi yozgan matnga munosabat bildiriladi; matn tuzilishi, mazmuni, gap qurilishi tekshiriladi; har bir o'quvchining yozma savodxonligi, gaplarni bir-biriga bog'lashi, tinish belgilaridan foydalanishi tekshiriladi; har bir o'quvchining yozganlari, xato va kamchiliklari yuzasidan munosabat bildiriladi; matnni tahrir qilib, qayta yozish o'rgatiladi.

Mazkur metodik qo'llanmada tasviriy matn yaratish bo'yicha berilgan mashq va topshiriqlar bo'yicha metodik tavsiyalar berib borilgan. Masalan, “Qutb yulduzi” mavzusi bo'yicha “Berilgan til birliklaridan foydalanib chizma asosida dunyo tomonlari va oraliq tekisliklar joylashuvini tushuntiring” topshirig'i berilgan. “Mazkur topshiriq o'quvchilarning rasmdagi chizmalarni tushunib, tasvirlab berish hamda joylashuvga oid til birliklaridan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan” [2:35]. “Tasavvur qiling, siz shimolga qarab turibsiz, shu holatda turganingizda yon-atrofingizda nimalar bor? Ularni tasvirlab yozing” topshirig'ida o'quvchilarning bog'lanishli nutq tuza olishlari hamda joylashuvni tushuntirishga oid til birliklaridan to'g'ri foydalana olishlariga diqqat qaratiladi. Joy tasvirining ketma-ketligi [2:139], tasvirdagi detal orqali izohlash [2:148] kabilar yuzasidan mashq va topshiriqlar berilgan bo'lib, ular bo'yicha metodik tavsiyalar berilgan. Metodik qo'llanma yakunida shakllantiruvchi baholash yuzasidan metodik tavsiyalar hamda essen baholash mezonlari keltirilib o'tilgan. Ammo matn yaratish, xususan, tasviriy matn yaratishni baholash bo'yicha tavsiya va mezonlar mavjud emas.

8-sinf “Ona tili” darsligi bo'yicha o'qituvchilar uchun mo'ljallab yozilgan metodik qo'llanmada [3] quyidagi metodik tavsiyalarga e'tibor qaratishimiz mumkin:

Darsda, ko‘pincha, oz vaqt ortib qoladi. Shunday paytlarda mustaqil ishni amalga oshirish, ya’ni tasviriy matn yaratish maqsadga muvofiq. Rasmni slayd orqali namoyish qilish yoki suratning o‘zini ko‘rinarli qilib ilish mumkin. Tuziladigan matn ijodiy xarakterda bo‘lsin: maqola, intervyu, hikoya yoki she’riy shaklda yozish mumkin [3:115].

16-mashq shartiga ko‘ra o‘quvchilar “O‘zbekistonda kuz” rasmi asosida tasviriy matn yaratishadi. “Zanjir” usulida har bir o‘quvchi bittadan gap aytib, bog‘lanishli nutq hosil qilinadi. O‘quvchilar hikoyasini o‘qituvchilar to‘ldiradi. Yordamchi so‘zlardan unumli foydalanish topshirig‘i bilan taassurotlarini daftarga yozadilar. O‘quvchilar tuzgan matn o‘zaro tekshirish yo‘li bilan tahlil qilinadi. Bunday usul o‘quvchilarda o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmasini shakllantiradi. O‘zaro tekshirishda muomala-munosabat odobiga rioya qilish ta’kidlanadi.

9-sinf “Ona tili” darsligi bo‘yicha o‘qituvchilar uchun mo‘ljallab yozilgan metodik qo‘llanmada [4] insho haqidagi nazariy ma’lumotlar, nutq uslublari, qo‘shma gap va uning turlari ustida ishlash yuzasidan vazifalar berilgan.

Umumiy xulosa qiladigan bo‘lsak, 7-sinf darsligi bo‘yicha yozilgan metodik qo‘llanmada matnni o‘qib tushunish, yozma nutq ko‘nikmalarini shakllantirish, matnda ma’lum tushunchani ifodalayotgan so‘zlarni va so‘z birikmalarini topish, matndagi jumlaning o‘z so‘zlari bilan ifoda etish, so‘zning kontekstual ma’nosiga e’tibor qaratish, 8-sinf darsligi yuzasidan tayyorlangan metodik qo‘llanmada matn va lug‘at bilan ishlash, izohli diktant ustida ishlash, 9-sinf darsligiga yozilgan metodik qo‘llanmada insho nazariyasi bo‘yicha ma’lumotlar, insho turlari, unga reja tuzish, sodda va murakkab reja hamda epigraf tanlash kabi masalar yuzasidan vazifalar belgilab berilgan. Shuningdek, yangilangan darsliklar bo‘yicha yaratilgan metodik qo‘llanmalarda asosiy e’tibor nutqiy ko‘nikmalar va ularni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, tasviriy matnga oid tushunchalar hamda tavsiyalar mavjud. Ammo tasviriy matn turlari va uni sinflar kesimida tadrijiy tarzda o‘qitish va ushbu matn matn turining baholash mezonlari bo‘yicha to‘liq tavsiyalar ishlab chiqilmagan.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Ona tili. 7-sinf. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2011.
2. Ona tili. 7-sinf. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2022.
3. Ona tili. 8-sinf. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2020.
4. Uluqov N.M., Nurmanova D.A. Ona tili. 9-sinf. O‘qituvchilar uchun qo‘llanma. – Toshkent: Tasvir, 2006. – 128 b.

**FE'L SO'Z TURKUMINI O'QITISHDA GRAFIK ORGANAYZERLARDAN
FOYDALANISH**
(5-7 sinf ona tili darsliklar misolida)

Hamroyev Umid Mustafoyevich,
ToshDO'TAU erkin tadqiqotchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206603>

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili darslarida fe'l turkumini o'qitishda grafik organayzerlarning o'rni, dars jarayonida ko'rgazma materiallarning qo'llanilishi va ularning samaradorligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Grafik organayzer, "T" metodi, "Yo'qotilgan javohir" usuli, fe'lning munosabat shakllari, harakat va holat fe'llari.

Kirish. Ona tili ta'limda yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish usullaridan foydalanish dars jarayonining sifatli va samarali bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi ma'lum bir mavzuni o'qitishda, o'quv jarayoni ishtirokchilarining yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda, mavzuni tez va oson o'zlashtirib olishlari uchun 45 daqiqali dars jarayonida ma'lum bir turdagi texnik vositalar, turli jadvallar, slaydlar, pedagogik texnologiyalar va yangi turdagi metod turlaridan samarali foydalansagina darsning samaradorligi yuqori bo'lishiga erisha oladi. Taqdim etilayotgan o'quv materiallari (ko'rgazmalar, jadvallar, turli xildagi topshiriqli daftarchalar, slaydlar) o'tilayotgan mavzu doirasida bo'lishi shart, bunday ko'rgazmali materiallar o'qitilayotgan predmetning so'nggi yillarda erishgan yutuqlarini o'zida mujassam qilishi, ta'lim oluvchilarni zeriktirib qo'ymasligi kerak. O'qituvchidan ta'lim jarayoniga yangicha yondashuv asosidagi o'qitish usulari va yangi innovatsiyalarni tatbiq etish talab qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Fe'l shaxs, narsalarning harakat holatini bildirib keluvchi so'z turkumi hisoblanadi. Ushbu so'z turkumi boshqa turkumlarga nisbatan mavzu ko'lamini kengligi, murakkab morfologik shakllarga ega ekanligi bilan alohida ta'kidlab o'tish lozim. Umumta'lim maktablarining faqat 6-sinfidagina fe'l so'z turkumi to'liq grammatikaga asoslangan o'rganilgan bo'lsa, milliy o'quv dasturi loyihasi asosida tuzilgan yangi 5-7 sinf ona tili darsliklarida spiralsimon o'qitish asosida mavzular asosida topshiriqlar berilgan. 5-sinflarda fe'lning ta'rifi, harakat va holat fe'llari; 6-sinfda 7-sinflarda "Fe'lning munosabat shakllari", "Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turlari", "Ko'makchi fe'llar", "Fe'l zamonlari", "Shaxs-son shakllari" mavzularini o'qitish borasidagi topshiriqlar berilgan. Ona tili darslarida

grafik organayzerlarning ahamiyati borasida qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Interfaol ta'lim va u bilan bog'liq masalalar, ona tili darslarini o'qituvchi tomonidan olib borilishida grafik organayzerlardan foydalanish yaxshi samara berishi mumkinligi, bajaradigan asosiy vazifalari, ulardan foydalanishdagi afzalliklar haqida R.Mavlonova, N.Voxidova, N.Raxmonqulova, R.Ishmuhamedov, M.Mirsoliyeva, O.U.Avlayev, S.N.Jo'rayeva, S.R.Mirzayeva, M. Sobirova, M. To'xtamirzayev, O.G'afforov, A.Gulomov, B.To'xliyev ishlarida ko'rsatib o'tilgan. O'.Abdullayeva, R.Sayfullayeva, M.Abuzalova, G.Toirova, O'.Tolipov, D.Ro'ziyeva, S.X.Muhamedova, M.D.Abdullayeva, Sh.Sh.Yuldasheva, Y.B.Eshmatova, Z.D.Rasulova, Sh.H.Quliyeva, A.R.Jo'rayev, M.Saidova, M.Tashibekova, A.Isaqov, Y.Nabijanov kabi olimlar tomonidan grafik organayzer bilan bog'liq tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari tadqiqotchilaridan G.K.Selevko, N.V.Bordovskoy, R.Kirilina, Y.A.Stepanova, A.S.Smirnova, G.A.Kondrashova, V.X.Mansurova, I.A.Olkova, N.A.Sytnikova Sh.Naraliyeva, S.Tajbenova ishlarida ta'lim tizimini isloh qilish maqsadida ishlab chiqilgan texnologiyalar, ta'lim jarayonida olingan ma'lumotlarni vizual vositalar yordamida ifodalash, grafik organayzerlar va ularning tarkibi, ulardan foydalanishning samarali usullari bayon qilingan. Yevropa va AQSh davlatlari tadqiqotchilaridan D.Ausubel ("Grafik organayzer" tushunchasini ilk marotaba fanga kiritgan), Sorenson, Stamper, Treysi Xarding-Striker, Kanglarning ishlarida "grafik organayzer" tushunchasi izohlangan; Xorton, Lovitt, Bergerudning ishlarida grafik organayzerlarning shakliy tuzilmasi tadqiq qilingan; Chin-Ven Chien, Xoang Tang Duk, Kristian Efrain Flores Pasaka, Bromli, I.İlter ishlarida grafik organayzerlar tadqiqiga oid masalalar yoritilgan. J.Novak, N.Gallenshteyn, Kusko, Jannet, Mauri Kalervo Ahlberg, Jorj K.Konli ishlarida "Konsepsiya xaritalari" va ulardan foydalanish holatlari tadqiq etilgan.

Y.Nabijanov ilmiy tadqiqot Ishida ona tili darslarida grafik organayzerlarning ta'lim tizimidagi ahamiyati haqida shunday fikr bildiradi. Grafik organayzerlarni sinfda, jamoa yoki guruhda yoki yakka shaxs o'rtasida qo'llash orqali o'qituvchi hamda o'quvchi orasidagi o'zaro hamkorlik muhiti paydo bo'ladi. Grafik organayzerlar asosida o'quvchining ijodiy fikrlash ko'nikmasi rivojlanib borishini [1] ta'kidlaydi. Morfologiya bo'limini o'qitishda ko'rgazmali va ko'rsatmali vositalardan foydalanish orqali ta'lim oluvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayonida grafik organayzerlardan foydalanish – o'tiladigan mavzuni zohiriy ifodalash, egallangan bilimlarni takrorlash va mustahkamlash

yuzasidan belgilanadi [2] umumiy o‘rta ta’lim maktablarining har bir bosqichida ko‘rgazmali qurollardan foydalanishning qator afzaliklari bor:

- o‘quvchilarda mustaqil fikrlashga, kreativ faolligini oshirishga hamda kognitiv-pragmatik faoliyatini oshirishga xizmat qiladi;
- o‘quv faoliyati davomida o‘quvchi o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan narsa, voqea-hodisa haqida eshitganidan ko‘ra ko‘rish orqali bir necha barobar tezroq o‘zlashtirishga erishib, uzoq vaqt xotirada saqlanib qolishini ta’minlaydi;
- dars jarayonida ko‘rgazmali vositalarni asos qilib olmaslik kerak, chunki u maqsadga erishishda ko‘prik vasifasini bajaradi;
- o‘qituvchi o‘zi to‘la anglamagan va tushunmagan ko‘rgazmali materilarni o‘quvchilar ommasiga taqdim etmasligi lozim;
- o‘quv jarayonida taqdimot qilinayotgan nazariy ma’lumotga asoslangan ma’lumot hayotiy misollar bilan bog‘langa holda ko‘rsatish kerak;
- bugungi globallashuv jarayonida AKT vositalarning keng tarqalishi, takomillashgani sababli ta’limga turli gadjetlardan foydalanish va yaratishga bo‘lgan qiziqishni oshirishga xizmat qilishiga erishish kerak.

Milliy o‘quv dasturi asosida yaratilgan 5-7 sinf yangi avlod ona tili darsliklarida o‘quvchilar auditoriyasining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda illustratsiya, jadval, Q kodlar orqali audio va video materilarning berilishi bolalarda fanga bo‘lgan muhabbatini oshishiga sabab bo‘lib, o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqi maksimal darajada oshishiga sabab bo‘ladi. Ona tili o‘qitishda ko‘rsatmalilik mavhum tushunchalarning mohiyatini anglashda [3, 168-bet] asosiy o‘rinni egallaydi.

Muhokama va natija. Fe’l so‘z turkumi maktab darsliklarining 5-7 sinflarida o‘qitiladi. 5-sinflarda harakat va holat fe’llari mavzusini o‘qitishda grafik organayzerlardan foydalanish orqali o‘quvchilarda fe’llarni guruhlarda ishlashda T metodidan foydanishni tavsiya etamiz. Bunda o‘quvchilarga fe’l turkumida oid so‘zlar beriladi va ularni harakat va holat fe’llar uyasiga joylashtiriladi.

Yozmoq, yugurmoq, sarg‘aymoq, xafa bo‘lmoq, gaplashmoq, qimirlamoq, qizarmoq, yasamoq, ikkilanmoq, hayratlanmoq, anglamoq, suymoq, ranglamoq (rang bermoq), hayqirmoq, nazar tashlamoq, jamlamoq, kurashmoq, namlamoq, zanglamoq, olmoq, o‘ylamoq, so‘ylamoq, yashamoq, unutmok, yozmoq, yangramok.

Fe’llar nimani atab kelishiga ko‘ra 2 xil bo‘ladi:

Harakat fe’llari	Holat fe’llari

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Shaxs va narsalarining jismoniy faoliyati natijasida ro‘y bergan harakatni bildiruvchi fe‘llar HARAKAT FE‘LLARI hisoblanadi.		Shaxslarning ichki kechinmalari va narsalarning bir holatda ikkinchi holatga o‘tish jarayonini ifodalovchi fe‘llar esa HOLAT FE‘LLARI sanaladi.
<i>yozmoq...</i>		<i>sarg‘aymoq...</i>

6-sinflarda fe‘lning munosabat shakllari mavzusini o‘qitishda zamon shakllarining qo‘llanishiga doir topshiriqlar berilgan.

Fe‘llarning zamon va shaxs-son qo‘shimchalari munosabat shakllari sanaladi. Bu shakllarga ega bo‘lgan har qanday fe‘l gapda kesim vazifasida keladi. Fe‘llar uch zamondan biriga tegishli harakat-holatni bildiradi:

6-sinf ona tili darsligida berilgan fe‘llarni uchta zamon shaklida ifodalang.

“Qaysi zamonda yashashimni istaysan” metodi ushbu usul orqali o‘quvchilarga maxsus qo‘shimchalar yordamida fe‘l hosil qilish vazifasi berilib so‘zlarni zamon ma’nosida kelishini o‘rganib, o‘zlashtirib olishadi. Namunada berilgan fe‘llar ishtirokida gaplar tuzib, yozing. Bu orqali o‘quvchilarda gap tuzish va fe‘llarni 3 zamonda tushlash ko‘nikmasi shakllanadi.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

To‘plamoq, saralamoq, yasamoq, so‘zlamoq, bormoq, yordam bermoq, amalga oshirmoq, qaror qilmoq.

O‘tgan zamon: -di, (-i)b, -gan (-kan, -qan)	Hozirgi zamon: -yap, -moqda, -(a)yotib, - (a)yotir	Kelasi zamon: -a, -y, -(a)r
<i>To‘plagan, to‘pladi, to‘planib</i>	<i>To‘playapti, to‘plamoqda, to‘playotib</i>	<i>To‘pla, to‘play, to‘plar</i>

“Yo‘qotilgan javohir” usuli bunda o‘quvchilarga gap tarkibida fe‘l turkumiga mansub bo‘gan leksik birliklarning tushirib qoldirilgan holda beriladi. O‘quvchi uni o‘z o‘rnida zamonga moslab qo‘yishi kerak. Shu tariqa so‘zni o‘z o‘rnida tog‘ri va ravon ishlatish ko‘nikmasi rivojlanadi. *Berilgan gaplarni davom ettiring. Fe‘l zamonlari va shaxs-son qo‘shimchalariga e‘tibor qiling.* Bu topshiriq orqali o‘quvchilar fe‘llarning zamon shaxs-son qo‘shimchalarning qo‘llanishiga doir topshiriqlar asosida bilim, ko‘nikma, malakalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tabiatni asrash har birimizning burchimiz, shuning uchun ota-bobolarimiz qadimdan avlodlarga tabiatni asrash kerakligini uqtirdilar. (III shaxs, ko‘plikda, o‘tgan zamon).

Maishiy chiqindilarni qayta ishlash ham tabiatni asrashning bir usuli hisoblanadi. Odamlar maishiy chiqindilarni qayta ishlashni yo‘lga qo‘yish orqali tabiat ne‘matlarini (III shaxs, ko‘plikda, hozirgi zamon).

Qayta ishlash jarayonida oldin ishlatilib, keyin yaroqsiz holatga kelgan plastmassa va metall buyumlar, qog‘ozlar hamda shisha idishlardan _____ (kelasi zamon).

Ulardan sanoat va kundalik hayot uchun kerakli buyumlar _____ (III shaxs, hozirgi zamon).

Xulosa. Zamonaviy ta’limni tashkil etishga qo‘yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak kafolatli natijalarga erishishdir. Bu talabni yuzaga keltirishda interfaol metodlar to‘la ishonchli vosita bo‘la oladi. Bugungi kunda mamlakatimizda o‘quvchilarning o‘quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi, ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga doir katta tajriba to‘plangan bo‘lib, u tajriba asosini interfaol metodlar tashkil etmoqda.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalangan adabiyotlar:

1. Nabijanov Y. Ona tili darslarida grafik organayzerlardan foydalanish mavzusida dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2025.
2. To‘xliyev B., Ziyodova T., Shamsiyeva M. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi. – Toshkent, 2010-yil.
3. Yuldasheva D.N. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi (kognitiv-pragmatik yondashuv asosida): darslik. – Buxoro: “Sadriddin Salim Buxoriy” Durdona nashriyoti, 2021-yil, 424 b.
4. Mavlonova K., Qo‘Idosheva S., Hakimova N., Siddiqov M. Ona tili 5-sinf uchun darslik. – Toshkent, 2025-yil.
5. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Tursun Sh., Hakimova N., Siddiqov M. Ona tili darslik. 6-sinf. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 224 b.

NEOLOGIZMLARNI O‘QITISHDA “RAFT” TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Karamatdinova Gavhar Toyirovna,

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206618>

Annotatsiya. Maqolada neologizmlar mavzusini RAFT (Rol, Auditoriya, Forma, Tema) texnologiyasi asosida o‘qitishning samarali yo‘llari yoritilgan. O‘qituvchilarga neologizmlarni interaktiv, ijodiy va kontekstual yondashuv orqali o‘rgatish bo‘yicha amaliy ko‘rsatmalar beradi. Unda dars jarayonida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan topshiriqlar, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta‘minlovchi metodlar va baholash mezonlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Neologizm, RAFT texnologiyasi, innovatsion yondashuv, til o‘rganish, interaktiv metod, yangi so‘zlar, ijodiy fikrlash, dars jarayoni, ta‘lim texnologiyasi, lingvistik kompetensiya.

Hozirgi kunda o‘qitishning yangi usullarini qo‘llash zarurati paydo bo‘lmoqda. Shu bilan bog‘liq yangi pedagogik texnologiya va interfaol usullar degan tushunchalar ham paydo bo‘ldi. Har bir fanni o‘qitishning samaradorligi o‘qituvchining o‘qitish metodlarini yaxshi bilishi, metodni tanlay olishi va uni qo‘llay olishi bilan bog‘liq. O‘qitish metodlarini tanlashda ikkita eng muhim masala nazarda tutiladi:

- a) o‘quvchilarning nazariy bilimlarni egallash qobiliyati;
- b) o‘rganilgan bilimni amaliy mashqlar bilan sifatli o‘zlashtirish va amalda qo‘llay olishi.

Dunyo didaktik olimlari so‘nggi yillarda ta‘lim metodlari va ularning mazmuniga oid ilmiy tadqiqotlar olib bordilar. Ular o‘qitish metodlariga turlicha yondashadilar.

RAFT (Rol, Auditoriya, Shakl, Mavzu) – bu o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion texnologiyalardan biri bo‘lib, o‘quvchilarga turli rollarga kirib, ma‘lum bir auditoriyaga mos keladigan formatda yozma yoki og‘zaki nutqni shakllantirish imkonini beradi.

Metod AQShda ishlab chiqilgan bo‘lib, 1980-yillarda ta‘lim va pedagogik tadqiqotlar sohasida qo‘llanila boshlangan. Ushbu metodning asosiy maqsadi o‘quvchilarning yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirishdan iborat. Dastlab yozma nutqni rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan amerikalik pedagoglar tomonidan yo‘lga qo‘yilgan. Ularning fikricha,

an'anaviy yozuv darslari ko'pincha cheklangan bo'lib, o'quvchilarga ijodiy va aniq vaziyatlarda qanday yozish kerakligini tushunish imkonini bermagan. Shu sababli, RAFT usuli ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi.

RAFT til va adabiyot darslarida yozma nutqni rivojlantirish uchun qo'llanilgan. Keyinchalik metod fanlararo usul sifatida boshqa fanlarga ham tatbiq etila boshlandi (masalan, tarix, biologiya, ijtimoiy fanlar va boshqalar). 1990-yillarga kelib, pedagogika va metodika sohasida mazkur metodning samaradorligi bo'yicha tadqiqotlar keng ko'lamda olib borildi.

Hozirgi kunda RAFT metodi nafaqat ingliz tili yoki adabiyot fanlarida, balki boshqa tillarni o'qitishda, shu jumladan, qoraqalpoq tilini o'qitishda ham muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Bu metod orqali o'quvchilarning yozish ko'nikmalarini rivojlantirish, mantiqiy va ijodiy fikrlashga undash mumkin.

RAFT texnologiyasining asosiy elementlari:

1. R (rol): O'quvchi qaysi shaxs yoki obraz nomidan yozishi kerakligini aniqlaydi. Masalan, shoir, jurnalist, o'qituvchi, talaba, tarixchi va boshqalar.

2. A (auditoriya): O'quvchi kim uchun yozayotgani yoki gapirayotganini belgilaydi. Masalan, o'quvchilar, ota-onalar, hukumat vakillari, tengdoshlari, yosh bolalar va boshqalar.

3. F (shakl): Matn yoki nutq qanday shaklda bo'lishi kerakligi aniqlanadi. Masalan, xat, maqola, she'r, hikoya, reportaj, dramatik sahna, intervyu, e'lon, xabar va boshqalar.

4. T (mavzu): Asosiy mazmun yoki mavzu aniqlanadi. Masalan, "Til madaniyati", "Qoraqalpoq tilining rivojlanishi", "Tabiatni muhofaza qilish", "Neologizmlarni o'qitish" kabi mavzular tanlanishi mumkin.

Zamonaviy tilshunoslikda neologizmlar — tilga yangi kirib kelgan, ilgari mavjud bo'lmagan, yangi tushunchalarni ifodalovchi so'zlar sifatida alohida o'ringa ega. Texnologiya, madaniyat, siyosat va boshqa sohalaridagi o'zgarishlar natijasida tilimizda yangidan-yangi so'zlar paydo bo'lib bormoqda. Qoraqalpoq tilida ham yangi so'zlar muntazam ravishda shakllanib, lug'at tarkibini boyitib boradi. Ushbu jarayonni chuqur anglash, yangi so'zlarning shakllanishi va ularning ma'no qatlamlarini o'rganish o'quvchilar til madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, neologizmlarni o'qitishda interaktiv yondashuvlardan foydalanish zarurati tug'iladi. Ana shunday samarali yondashuvlardan biri bu — RAFT texnologiyasidir. Mazkur texnologiya orqali

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

o‘quvchilar mavzuni turli nuqtai nazardan yoritib, yangi so‘zlarni ijodiy va funksional tarzda o‘zlashtiradilar.

RAFT texnologiyasi asosida neologizmlarni o‘qitish modeli.

1. Kirish: O‘qituvchi neologizmlar nima ekanligini tushuntiradi, qoraqalpoq tilidagi yangi so‘zlardan misollar keltiradi (masalan, “internet”, “mobil ilova”, “chatbot” va boshqalar).

2. Rol tanlash: O‘quvchilar o‘zlariga yoqqan rolni tanlaydilar (masalan, jurnalist, blogger, olim va h.k.).

3. Auditoriyani belgilash: Ular kimga murojaat qilishini aniqlaydi (yoshlar, olimlar, o‘qituvchilar va h.k.).

4. Formatini aniqlash: Maqola, intervyu, blog posti, suhbat yoki xat shaklida topshiriq bajariladi.

5. Mavzuni tanlash: O‘quvchilar tanlagan formati va rolidan kelib chiqib, neologizmlar haqida yozadi yoki taqdimot tayyorlaydi.

Amaliy mashg‘ulot namunasi.

O‘quvchilarni guruhlariga ajratib RAFT jadvallari tarqatiladi.

<u>Guruh</u>	<u>Rol</u>	<u>Auditoriya</u>	<u>Shakl</u>	<u>Mavzu</u>
1	Muxbir	Yoshlar	Intervyu	Neologizmlar yoshlar tiliga qanday ta’sir qiladi?

<u>Guruh</u>	<u>Rol</u>	<u>Auditoriya</u>	<u>Shakl</u>	<u>Mavzu</u>
2	Tilshunos	O‘qituvchi	Esse	Neologizmlar yoshlar tiliga qanday ta’sir qiladi?

<u>Guruh</u>	<u>Rol</u>	<u>Auditoriya</u>	<u>Shakl</u>	<u>Mavzu</u>
3	Bloggerlar	Intagramm yoshlari	Blog mavzusi	Neologizmlar yoshlar tiliga qanday ta’sir qiladi?

Bajarilishi:

1. O‘quvchilar qoraqalpoq tilida paydo bo‘lgan yangi so‘zlarni aniqlaydilar.

2. Ular bu so‘zlarning qanday paydo bo‘lganligi va jamiyatga qanday ta’sir etayotganligi haqida fikr yuritadilar.

RAFT texnologiyasi asosida neologizmlarni o‘qitish o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, til boyligini oshirish va yangi so‘zlarni anglash jarayonini faol va samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Bu usul orqali o‘quvchilar neologizmlarning paydo bo‘lish sabablari, ularning ijtimoiy hayotdagi roli va zamonaviy til taraqqiyotidagi o‘rnini chuqur anglaydilar. Turli rol va formatlar asosida vazifalarni bajarish jarayonida ular yangi so‘zlarni qo‘llashga, ularni kontekstda to‘g‘ri ishlatishga o‘rganadilar. Shu bilan birga, RAFT texnologiyasi darsni jonlantiradi, o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi va mavzuni hayotiy misollar orqali tushunishga yordam beradi. Natijada, bu yondashuv neologizmlarni o‘rgatishda samarali, interaktiv va o‘quvchiga yo‘naltirilgan ta’lim muhitini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Seytkasimov D., Bekmuratova G. Psixologiyaliq terminlerdin túsindirme sózligi. – Nókis: «Qaraqalpaqstan». 2023.
2. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. – Nókis: Bilim, 1994.
3. Kuranbayeva X.A. Ona tili o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Zuxra baraka biznes, 2023.
4. Piriniyazova A., Shinnazarova S. Házirgi ádebiiy til (leksikologiya)di oqıtıwda innovaciyalıq usıllar. – Toshkent: Tafakkur qanoti, 2020.
5. Allaniyazova Sh., Táńirbergenov J. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar (oqıw qollanba) – Nókis. Bilim, 2015.

ONA TILI TA'LIMIDA ADABIY TAHRIR: TAJRIBA, TAHLIL VA XULOSALAR

Madvaliyev Orifjon Tolibovich,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206623>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili ta'limida adabiy tahrirning ahamiyati, o'zbek tili va o'zbek filologiyasi yo'nalishi talabalarining tahrir ko'nikmalaridagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qilingan. Tajriba-sinov natijalari asosida tahrir ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: adabiy tahrir, ona tili ta'limi, tahrir ko'nikmalari, xatoni tuzatish, yozma nutq, lingvistik tafakkur, tajriba-sinov.

Ona tili ta'limi shaxsning nutqiy madaniyati va savodxonligini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Bugun yoshlarning yozma nutqida ifoda va savod bilan bog'liq turli xil muammolar borligi, fikrni aniq va ravon ifodalash ko'nikmalarining yetarli emasligi haqidagi mulohazalar bot-bot o'rta chiqadi. Bu esa ona tili ta'limida adabiy tahrir masalasiga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi. Adabiy tahrir matnni til me'yorlariga muvofiqlashtirish, mantiqiy izchillikni ta'minlash, uslubiy xatolarni bartaraf etish orqali fikrning aniq, tushunarli va ta'sirchan ifodalanishiga xizmat qiladi. Yangi avlod “Ona tili” darsliklariga, jumladan, 5-, 6-, 7-, 10-sinf darsliklariga [10, 11, 12, 13, 14], ijod maktablarining 7-sinf va chop etishga tayyorlanayotgan 8-sinf “Ona tili” darsliklariga [8, 9] adabiy tahrirga oid mashq va topshiriqlar kiritilgan. Bu esa bo'lajak ona tili o'qituvchilarida adabiy tahrir bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish zaruratini yaratadi.

Tahrir ta'limining samaradorligi o'qituvchining tayyorgarligi, pedagogik va psixologik yondashuvlari, bilim va ko'nikmalari qay darajada ekaniga bog'liq. Ushbu maqola ayni shu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot asosida tayyorlandi, unda adabiy tahrirning oliy ta'limdagi o'rni va ahamiyati o'zbek tili va o'zbek tili filologiyasi yo'nalishi misolida ko'rsatilib, mavjud vaziyat tajriba-sinov natijalari asosida tahlil qilindi va tahrir ta'limi samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar ilgari surildi.

Maqolaning asosiy maqsadi adabiy tahrirning o'quv jarayonidagi o'rnini ochib berish, talabalarning tahrir ko'nikmalarini aniqlashga qaratilgan tajriba natijalarini tahlil qilish va shu asosda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot jarayonida kuzatuv, qiyosiy tahlil, tajriba-sinov, matematik-statistik tahlil kabi metodlardan foydalanildi.

Tadqiqot ishi doirasida Toshkent shahri, Farg‘ona va Navoiy viloyatlaridagi oliy ta‘lim muassasalarining o‘zbek tili hamda o‘zbek tili va adabiyoti ta‘lim yo‘nalishi talabalari ishtirokida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Ushbu maqolada Farg‘ona viloyatida o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari tahlil qilinadi va u asosda xulosalar chiqariladi.

Tajriba davomida talabalarga hikoya (rivoya) matn, tasviriy matn va muhokama matn turidagi uch xil matnni tahrirlash topshirig‘i berildi. “Tasviriy matnlarda asosan turli tabiat manzaralari, alohida narsa-buyumlar, hodisalar tasvirlab beriladi... Rivoya matnlari voqea-hodisaning shaxslar ishtirokida izchil berilishi, dialogik nutqdan foydalanish mumkinligi, yaxlit bir mazmunning ochib berilishi bilan tasviriy matndan farqlanadi... Muhokama matnlarining asosiy xususiyati shundaki, unda so‘zlovchi (o‘quvchi) bayon qilinayotgan voqea-hodisaga o‘z munosabatini bildiradi. O‘z fikrini isbotlash uchun daliliy ashyolar izlaydi va uni asoslashga intiladi” [16: 52–53]. Bu turdagi matnlarni tanlashda o‘rta ta‘lim maktablari uchun ishlab chiqilgan “Ona tili” darsliklaridagi matn shakllariga asoslanildi.

Talabalar tahrir jarayonida matnga kiritgan har bir to‘g‘rilash xatoning turiga ko‘ra alohida-alohida hisob-kitob qilindi. Tahrir uchun berilgan uch xil turdagi matnda jami 17 ta punktuatsion, 39 ta imloviy, qo‘shimchalar bilan bog‘liq 41 ta, yordamchi so‘zlar bilan bog‘liq 4 ta, so‘z va iboralar bilan bog‘liq 46 ta va jumla darajasidagi 1 ta xato bor edi.

Farg‘onada o‘tkazilgan tajriba-sinovda 41 nafar talaba qatnashdi va jami 123 ta matnni tahrir qildi. Uch xil turdagi matnlardan imloviy va punktuatsion; qo‘shimcha; yordamchi so‘z; so‘z va iboralar; gap darajasidagi xatolarni topish hamda to‘g‘rilash topshirig‘ini bajargan talabalar jami **1938** ta tuzatish kiritdi. Ularning 1817 tasi to‘g‘ri tuzatishlar bo‘lsa, 121 tasi yanglish to‘g‘irlashlardan iborat.

Talabalar eng ko‘p imloviy xatoni topa olgan – **73,73** foiz. Keyingi o‘rinda qo‘shimchalar bilan bog‘liq xatolar – 26,29 foiz xato tuzatilgan. Punktuatsion tuzatishlar 21,52 foiz, yordamchi so‘zlar bilan bog‘liq tuzatishlar 17,07 foiz, so‘z va iboralar bilan bog‘liq tuzatishlar esa 0,95 foizni tashkil etadi. Jumla darajasidagi xatoni hech bir talaba aniqlay olmagan:

1-rasm. Talabalarning to'g'ri tuzatishlar bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichi. Foiz hisobida.

Yuqoridagilardan talabalar adabiy tahrirda qo'shimchalar bilan bog'liq xatolarni nisbatan yaxshiroq ilg'ay oladi, yordamchi so'zlar bilan bog'liq ko'nikmalari past, so'z va iboralar bilan bog'liq xatolarni topa olishi boshlang'ich darajada degan xulosaga kelish mumkin. Talabalarning eng yuqori ko'nikmasi imloviy xatolarini topa olishida namoyon bo'lgan. Bir talabaga o'rtacha 28,8 ta imloviy tuzatish to'g'ri kelgan. Matndagi jami imloviy xato 39 ta ekanini inobatga olsak, bu 73,73 foiz demak. Ya'ni imloviy savodxonlik ko'nikmasi boshqa ko'nikmalarga nisbatan keskin yuqori.

Matnlarga kiritilgan yanglish tuzatishlar tahlili ham muayyan xulosalarni beradi. Jami **121** ta xato tuzatish kiritilgan va ularning eng ko'pi – **47,9** foizi (58 tasi) imloviy tuzatishlardir. Undan keyingi o'rinni punktuatsion tuzatishlar egallagan – 43 ta:

2-rasm. Talabalar kiritgan jami yanglish tuzatishlarning xato turlariga ko‘ra miqdorlari.

To‘g‘ri tuzatishlar ichida eng yuqori ko‘rsatkich imloviy tuzatishlarda kuzatilgan edi, xato tuzatishlarda ham imloviy tuzatishlar birinchi o‘rinda. Talabalarning to‘g‘ri imloviy tuzatishlari soni jami 1179 ta bo‘lsa, yanglish imloviy tuzatishlari soni 58 tani tashkil etiladi. Xato tuzatishlarning to‘g‘ri tuzatishlarga nisbatan foizi 4,9 xolos. Demak, xato tuzatishlar inobatga olingan taqdirda ham, talabalarning imloviy savodxonlik bo‘yicha ko‘nikmalari baland.

Talabalar maksimal 228,20 balldan o‘rtacha **47,45** ball to‘plagan. Bu maksimal ballning **20,8** foizidir.

Talabalarning yanglish tuzatishlari bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich balli (2,94) to‘g‘ri tuzatishlar ballidan (47,45) ayirib tashlanadigan bo‘lsa, ularning sof tuzatishlari balli 44,51 ni tashkil etadi. Bu maksimal 228,20 ballning **19,51** foizi deganidir. Ya‘ni talaba adabiy tahrirda 100 foizlik imkoniyatdan qariyb **20 foizlik** ko‘rsatkichga erisha olyapti xolos.

Talabalar orasida to‘plangan eng yuqori ball – **78,4**. Bu maksimal ballning **34,4** foizidir. Demak, eng yaxshi ko‘rsatkich qariyb 35 foizga yeta olyapti xolos. Yana bir e‘tiborli jihat – tajriba-sinovda qatnashgan talabalarning 3 nafarigina 70 balldan baland natija qayd eta olgan.

Bu natijalar deskriptiv statistika uslubida tahlil qilindi va bunda har bir turdagi tuzatish bo'yicha asosiy statistik ko'rsatkichlar hisoblandi:

1-jadval. Deskriptiv statistika jadvali.

<i>Tuzatish turi</i>	<i>O'rtacha soni</i>	<i>Standart chetlanish</i>	<i>Min</i>	<i>Maks</i>
Punktuatsion	3.7	8.0	0.7	11.9
Imloviy	28.8	9.0	14.1	53.3
Qo'shimcha	10.8	4.0	1.2	30.6
Yordamchi so'z	0.7	1.0	0.0	6.0
So'z va iboralar	0.4	1.0	0.0	11.5
Gap	0.0	1.0	0.0	3.0

Bu natijalar talabalar eng ko'p imloviy xatolarni topa olganini, biroq boshqa ko'nikmalar nisbatan zaif ekanini ko'rsatadi. So'z, iboralar va gap darajasidagi xatolarni topish qiyin kechgan. Ular matnning mazmunii yaxlitligini saqlagan holda tahrir qilish, jumlar orasidagi mantiqiy bog'liqlikni aniqlash va mustahkamlash kabi murakkab vazifalarda jiddiy qiyinchiliklarga uchragan.

Taqqoslash va qiyosiy tahlilda turli tuzatishlar o'rtasidagi bog'liqlik aniqlandi:

2-jadval. Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti.

	Punktuatsion	Imloviy	Qo'shimcha	Yordamchi so'z	So'z va iboralar	Gap
Punktuatsion	1	0.42	0.37	0.21	0.18	0.10
Imloviy	0.42	1	0.51	0.32	0.28	0.14
Qo'shimcha	0.37	0.51	1	0.39	0.33	0.20
Yordamchi so'z	0.21	0.32	0.39	1	0.41	0.30
So'z va iboralar	0.18	0.28	0.33	0.41	1	0.36
Gap	0.10	0.14	0.20	0.30	0.36	1

Taqqoslash va qiyosiy tahlil natijalari talabalar grammatik tuzatishlarni nisbatan yaxshi bajarishini ko'rsatadi. Xususan, imloviy va qo'shimchalar bilan bog'liq tuzatishlar o'rtasidagi bog'liqlik koeffitsiyenti 0.51 bo'lib, bu ushbu ikki turdagi xatolarni aniqlash va to'g'rilash ko'nikmalari talabalarda nisbatan mustahkam

shakllanganini tasdiqlaydi. Boshqacha aytganda, imloviy tuzatish va qo‘shimcha darajasidagi tahrir o‘rtasida o‘rtacha ijobiy bog‘liqlik mavjud, ya’ni imloviy xatolarni yaxshi aniqlaydigan talabalar qo‘shimcha darajasidagi xatolarni ham nisbatan yaxshi tuzata oladi.

Yuqoridagi jadvalda matnning mazmun va uslub jihatdan yaxlitligini ta’minlash bilan bog‘liq tuzatishlarda zaifliklar borligi ko‘zga tashlanadi. So‘z va iboralar darajasidagi tuzatishlar hamda yordamchi so‘zlar bo‘yicha tuzatishlar o‘rtacha bog‘liqlikka ega (0.41). Bu esa talabalar matnni uslubiy jihatdan yaxshilashda hali yetarli tajribaga ega emasliklarini, ular bilan mazmun va uslubni bo‘yicha maxsus mashg‘ulotlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi. Eng zaif ko‘rsatkich gap darajasidagi tuzatishlarda kuzatildi. Ushbu turdagi tuzatishlar boshqa ko‘nikmalar bilan juda kam bog‘liqlikka ega, ya’ni talabalar bunday xatolarni deyarli ilg‘ay olmaydi. Shunday qilib, talabalar imloviy, punktuatsion va qo‘shimcha darajasidagi xatolarni aniqlash va tuzatishda yaxshiroq natijalarga erishayotgan bo‘lsa-da, murakkab tuzatishlar, ayniqsa, gap darajasidagi xatolar bilan ishlash bo‘yicha ularning ko‘nikmalari deyarli rivojlanmagan. Bu esa adabiy tahrir bo‘yicha maxsus mashg‘ulotlar tashkil etish zaruriyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Yuqoridagi tahlillar muayyan xulosalarni shakllantiradi va ular asosida bir necha tavsiyalar berish mumkin. Birinchidan, oliy ta’limda o‘zbek tili va o‘zbek filologiyasi yo‘nalishi o‘quv dasturlariga adabiy tahrir bo‘yicha maxsus kurs yoki darslar kiritilishi kerak, chunki talabalar imloviy va punktuatsion xatolarni aniqlashda nisbatan yaxshi natija ko‘rsatgan bo‘lsalar-da, uslubiy tahrir, jumlalarining mantiqiy bog‘lanishi, matnning mazmuniy yaxlitligini ta’minlash bo‘yicha yetarlicha bilim va ko‘nikmalarga ega emasliklari kuzatildi. Ayni paytda oliy ta’limda o‘zbek tili yo‘nalishining amaldagi malaka talablarida [5] bitiruvchi talaba adabiy tahrir bilan bog‘liq ko‘nikmalarga ega bo‘lishi ko‘rsatilmagan, o‘quv rejalaridan [1, 2, 3, 4, 6, 7] adabiy tahrirga oid fanlar o‘rin olmagan.

Talabalarda adabiy tahrir ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonida matn tahlili va lingvistik tafakkurni rivojlantirishga ham e’tibor qaratilishi zarur. So‘z va iboralar, jumla tuzilishi hamda mantiqiy bog‘liqlikni yaxshilash bo‘yicha aniqlangan bo‘shliqlarni to‘ldirish uchun nazariy va amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish talab etiladi. Mashg‘ulotlarda adabiy tahrirning turli bosqichlari o‘rgatilishi, jarayon soddadan murakkabga tarzda olib borilishi kerak. Har bir tuzatish turi – imloviy va punktuatsion tuzatishlar, qo‘shimchalar, yordamchi so‘zlar, so‘z va iboralar hamda gap darajasidagi tahrir bo‘yicha mashqlar ishlab chiqilishi zarur. Bunday

mashg‘ulotlar orqali talabalarning tahrir ko‘nikmalarini tizimli va bosqichma-bosqich rivojlantirish, tahrir malakasini oshirishga erishiladi.

Talabalarda zamonaviy tahrir dasturlari va onlayn vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish ham muhim, chunki bu orqali tahrirning samaradorligi oshadi. Turli dastur va vositalarni ishlata olish, yuqori darajadagi raqamli savodxonlik bo‘lajak mutaxassisning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini ta‘minlaydi. So‘nggi yillarda boshqa sohalar qatori adabiy tahrir sohasida ham texnologiyalar keng miqyosda tatbiq etila boshladi. Jumladan, sun‘iy intellekt asosidagi matn yozuvchi modellar tezkor fikr-mulohazalar berib, matn sifatini oshiryapti. Avtomatlashtirilgan tuzatish vositalari aniqlik va samaradorlikni ta‘minlashga xizmat qilyapti. Hamkorlikda tahrirlash platformalari jamoaviy ishlashni osonlashtiryapti, kontent rejalashtirish dasturlari esa matn yaratish va strategiya ishlab chiqishga ko‘maklashyapti [15].

Talabalarni mustaqil matn yaratish va tahrir qilish bo‘yicha loyiha ishlariga jalb etish ham ijobiy natijalar beradi. Matnlar ustida ishlash tajribasini oshirish, tahrir qilish amaliyotini kengaytirish va mustaqil fikrlashga o‘rgatish talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatida juda qo‘l keladi. Shu bois talabalarni real matnlar bilan ishlashga yo‘naltirish va ularni tahrir jarayoniga faol jalb etish ta‘lim jarayonining ajralmas qismiga aylanishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 5120100 – Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishining ishchi o‘quv rejasi (2019–2020 o‘quv yili 4-kurslari uchun). Farg‘ona davlat universiteti Kengashining 2019-yil 5-sentyabrdagi 1-sonli yig‘ilishda tasdiqlangan. – URL: <https://www.dropbox.com/scl/fi/pbwq2imdg5x36isctkj27/5120100.pdf?rlkey=w283zmgigx2dtsmqn4bdyesmm&e=2&dl=0>
2. 5120100 – Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishining ishchi o‘quv rejasi (2019–2020 o‘quv yili 3-kurslari uchun). Farg‘ona davlat universiteti Kengashining 2019-yil 3-sentyabrdagi 1-sonli yig‘ilishda tasdiqlangan. – URL: <https://www.dropbox.com/scl/fi/1iojy1ybrq6jyrrs9zgnc/5120100.pdf?rlkey=obovqf7jo848345u1a194n8d4&e=1&dl=0>
3. 5120100 – Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishining ishchi o‘quv rejasi (2019–2020 o‘quv yili 2-kurslari uchun). Farg‘ona davlat universiteti Kengashining 2019-yil 2-sentyabrdagi 1-sonli yig‘ilishda tasdiqlangan. – URL: <https://www.dropbox.com/scl/fi/vgccy6wxi923j9xczz9iy/5120100.pdf?rlkey=lifglh7395la42yc7dlckm0z1&e=1&dl=0>
4. 60110700 – O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishining o‘quv rejasi. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Kengashining 2024-yil 29-avgustdagi 1/31-sonli qarori bilan

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

ma’qullangan.

URL:

https://my.tdpu.uz//storage/photos/1/OMX/Oquv%20reja/60110700_Ozbek_tili_va_adabiyoti.

5. 60110700 – O‘zbek tili va adabiyoti bakalavriat ta’lim yo‘nalishining malaka talabi: Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 25-iyundagi 218-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan va amalga kiritilgan // Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. URL: https://www.tsuull.uz/sites/default/files/malaka_talabi_compressed_1.pdf
6. 60110700 – O‘zbek tili va adabiyoti bakalavriat ta’lim yo‘nalishining o‘quv rejasi. Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2024-yil 24-avgustda tasdiqlangan // Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. URL: https://www.tsuull.uz/sites/default/files/oquv_reja_compressed_3.pdf
7. 60230100 – Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishining o‘quv rejasi. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti rektori tomonidan 2024-yilda tasdiqlangan. – URL: <https://drive.google.com/file/d/1a0MUc6eKmJHkPzwrmBPkemGDm3wuEPHC/view>
8. Ona tili (2-qism): 7-sinf uchun darslik / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Yosh avlod matbaa, 2023. – 160 b.
9. Ona tili (2-qism): 8-sinf uchun darslik / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Prezident ta’lim muassasalari agentligi, 2024. – 150 b.
10. Ona tili. 5-sinf (I qism): darslik / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 144 b.
11. Ona tili. 5-sinf (II qism): darslik / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 160 b.
12. Ona tili: 10-sinf uchun darslik / B. Mengliyev [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 224 b.
13. Ona tili: 6-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 224 b.
14. Ona tili: 7-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 224 b.
15. What new technologies have emerged in the writing and editing industry in the past year? // LinkedIn Pulse. EDITERZ. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/what-new-technologies-have-emerged-writing-editing-industry-zwyjf>
16. Зиёдова Т. Матн яратиш технологияси. – Тошкент: Фан, 2007. – 142 б.

KICHIK GURUHLARDA SO‘ZNING SEMANTIK TARKIBINI O‘QITISH USULLARI

Abduqaxxorova Durdona Farxod qizi,
ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206631>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tilida so‘z va uning tarkibini o‘rganishda grammatikaning ahamiyati hamda so‘zning semantik tarkibini kichik guruhlarda o‘qitishning samaradorligi yuzasidan o‘tkazilgan usullar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: kichik guruhlarda ishlash, semantika, “Davra suhbat”, “Loyiha”, “Bahs – munozara” metodlari va “Senda ko‘ryapman” usuli.

Semantika til birliklarining semantik ma’nosini va uning tarkibini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi hisoblanadi. Semantika, tilning ma’noni tahlil qilish, so‘zlarni, iboralarni va nutqni o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy soha hisoblanadi. Semantika, insonlar o‘rtasidagi ma’noviy aloqalarni tushuntirish, til va nutq tizimlarini analiz qilish, va so‘zlarning o‘zgaruvchanligini o‘rganish uchun muhimdir.

Semantik tahlil o‘rganish vositasi sifatida ishlatiladi [4].

Fanlarni o‘qitishda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llar ekanmiz, bunda har xil metod va usullardan foydalanamiz. Bunday jarayonlarda ulardan foydalanish har doim ham o‘zining afzallik tomonlarini ko‘rsatmaydi. Ishlash davomida biz pedagoglar ularning qaysi doiraga to‘g‘ri kelishi yoki mos emasligining guvohi bo‘lamiz. Quyida esa shunday metodlar haqidagi ma’lumotlarni ko‘rib chiqamiz.

Ulardan biri “Kichik guruhlarda ishlash” metodidir. Bu metodning yutuqlari bilan birgalikda kamchiliklarini ham ko‘rishimiz mumkin.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining yutuqlari:

- o‘qitish mazmunini yaxshi o‘zlashtirishga olib keladi;
- muloqotga kirishish ko‘nikmasining takomillashtiradi;
- vaqtning tejash imkoniyati mavjud;
- barcha o‘quvchilar jalb etiladi;
- o‘z-o‘zini va guruhlararo baholash imkoniyati mavjud bo‘ladi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining kamchiliklari:

- barcha talabalarni nazorat qilish imkoniyati past bo‘ladi;
- guruhlararo salbiy raqobatlar va nizolar yuzaga kelishi mumkin [1:73].

“Davra suhbatı” usuli – aylana stol atrofida berilgan muammo yoki savollar yuzasidan o‘quvchilar tomonidan o‘z fikr-mulohazalarini bildirish orqali olib boriladigan o‘qitish metodidir. “Davra suhbatı” metodi qo‘llanilganda stol-stullarni doira shaklida joylashtirish kerak. Bu har bir talabaning bir-biri bilan “ko‘z aloqasi”ni o‘rnatib turishiga yordam beradi. Davra suhbatining og‘zaki va yozma shakllari mavjuddir. Og‘zaki davra suhbatida o‘qituvchi mavzuni boshlab beradi va talabalardan ushbu savol bo‘yicha o‘z fikr-mulohazalarini bildirishlarini so‘raydi va aylana bo‘ylab har bir o‘quvchi fikrlarini og‘zaki bayon etadilar. So‘zlayotgan talabani barcha diqqat bilan tinglaydi, agar muhokama qilish lozim bo‘lsa, barcha fikr-mulohazalar tinglanib bo‘lingandan so‘ng muhokama qilinadi. Bu esa talabalarning mustaqil fikrlashiga va nutq madaniyatining rivojlanishiga yordam beradi [3: 357].

Topshiriq. O‘quvchilar 6 tadan iborat bo‘lgan 3 ta kichik guruhlariga bo‘linib olishadi. 1-guruh ketma-ketlikda ma‘nodosh qo‘shimchalarga, 2-guruh shakldosh qo‘shimchalarga, 3-guruh esa zid ma‘noli qo‘shimchalarga misollar aytishadi. To‘xtab qolgan guruh o‘yindan chiqariladi va oxirida qolgan guruh a‘zolari g‘oliblikni qo‘lga kiritadi.

Masalan, ma‘nodosh qo‘shimchalar: *-li; -ser; -dor; -ba* shakldosh qo‘shimchalar: *-in* – o‘zlik nisbati, mavhum nisbat, ot yasovchi qo‘shimcha, *kiyindi, ko‘rindi, qishin-yozin; -ma* – fe‘lning bo‘lishsizlik shaklini hosil qiluvchi, sifat yasovchi hamda ot yasovchi qo‘shimcha hisoblanadi, *yoзма, qaynatma sho‘rva, tortma(uy jihozi)*.

“Davra suhbatı” usulining afzalliklari:

- o‘tilgan mavzularni yaxshi eslab qolishiga yordam beradi;
- o‘quvchilarning to‘liq ishtirok etishini ta‘minlaydi;
- har bir o‘quvchi mas‘uliyatni his qilgan holda yaxshi natija ko‘rsatish va guruhni ortga tortmaslik uchun faol bo‘lishga harakat qiladi;
- o‘z fikrini ochiq ifodalash uchun imkoniyat yaratiladi.

“Senda ko‘ryapman” usuli. Ushbu usulni qo‘llashda 3 ta kichik guruh o‘z ichida 1 tadan vakillarini doskaga chiqarishadi va chiqarilgan o‘quvchilar boshqa guruhlar qarshisiga turib olishadi. Natijada haqqoniylik asosida baholashga erishish mumkin.

Topshiriq. Tanlangan o‘quvchilarning peshona qismida ko‘rsatilgan qo‘shimchalarga ta‘rif bering. Tanlangan o‘quvchi qaysi ta‘rifdan keyin

qo‘shimchani topsa, o‘sha o‘quvchi bilan o‘rin almashadi. Shu tariqa usul almashinib davom ettiriladi.

Namuna: ushbu qo‘shimcha shakldosh qo‘shimcha, fe‘lning ham o‘zlik ham mavhum nisbatiga mansub, otdan ot yasovchi qo‘shimcha bo‘lib ham keloladi.

Javobi: *-in* qo‘shimchasi.

Ushbu usulning afzallik tomonlari shundaki, birinchidan, o‘quvchilar o‘rgangan bilimlarini chuqur eslaydilar, tezroq va aniqroq javob berishga harakat qiladilar va o‘z tengdoshlariga hurmat hissini shakllantirib, o‘zini-o‘zi baholashni o‘rganadilar.

“Bahs-munozara” usuli – biror mavzu bo‘yicha o‘quvchilar bilan o‘zaro bahs, fikr almashinuv tarzida o‘tkaziladigan o‘qitish metodidir. Har qanday mavzu va muammolar mavjud bilimlar va tajribalar asosida muhokama qilinishi nazarda tutilgan holda ushbu metod qo‘llaniladi. Bahs-munozarani boshqarib borish vazifasini talabalarning biriga topshirishi yoki ta‘lim beruvchining o‘zi olib borishi mumkin. Bahs-munozarani erkin holatda olib borish va har bir talabani munozaraga jalb etishga harakat qilish lozim. Ushbu metod olib borilayotganda o‘quvchilar orasida paydo bo‘ladigan nizolarni darhol bartaraf etishga harakat qilish kerak.

“Bahs-munozara” metodini o‘tkazishda quyidagi qoidalarga amal qilish kerak:

- barcha o‘quvchilar ishtirok etishi uchun imkoniyat yaratish;
- “o‘ng qo‘l” qoidasi (qo‘lini ko‘tarib, ruhsat olgandan so‘ng so‘zlash)ga rioya qilish;
- fikr-g‘oyalarni tinglash madaniyati;
- bildirilgan fikr-g‘oyalarning takrorlanmaslik;
- o‘zaro hurmat.

Topshiriq. Kichik guruhlariga bo‘lingan o‘quvchilar davra holatida o‘tirib olgan bo‘lishadi. Bunda aloqa ta‘siri yanada kuchayadi. O‘qituvchi tomonidan noto‘g‘ri ma‘lumot o‘rtaga tashlanadi va o‘quvchilardan bu ma‘lumot to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligi va u nima uchun to‘g‘ri yoki nima uchun noto‘g‘ri ekanligini isbotlovchi dalillar so‘raladi.

Namuna. Shakldosh qo‘shimchalar yozilishi jihatidan ham, aytilishi jihatidan ham, ma‘no jihatidan ham bir xil bo‘ladi. Shuning uchun ham ular shakldosh qo‘shimchalar deyiladi. Xo‘sh, bu ma‘lumot to‘g‘rimi yoki noto‘g‘ri isbotlang. To‘g‘ri javoblar va dalillar soni hisonlab boriladi va eng ko‘p to‘g‘ri javob bergan o‘quvchilar guruhi g‘olib deb topiladi.

“Loyiha” metodi – bu o‘quvchilarning individual yoki guruhlarda belgilangan vaqt davomida, belgilangan mavzu bo‘yicha axborot yig‘ish, tadqiqot o‘tkazish va

amalga oshirish ishlarini olib borishidir. Bu metodda o‘quvchilar rejalashtirish, qaror qabul qilish, amalga oshirish, tekshirish va xulosa chiqarish va natijalarni baholash jarayonlarida ishtirok etadilar. Loyiha ishlab chiqish yakka tartibda yoki guruhliy bo‘lishi mumkin, lekin har bir loyiha o‘quv guruhining birgalikdagi faoliyatining muvofiqlashtirilgan natijasidir. Bu jarayonda o‘quvchining vazifasi belgilangan vaqt ichida yangi mahsulotni ishlab chiqish yoki boshqa bir topshiriqning yechimini topishdan iborat. O‘quvchilar nuqtai nazaridan topshiriq murakkab bo‘lishi va u o‘quvchilardan mavjud bilimlarini boshqa vaziyatlarda qo‘llay olishni talab qiladigan topshiriq bo‘lishi kerak.

Loyiha o‘rganishga xizmat qilishi, nazariy bilimlarni amaliyotga tadbqiq etishi, talabalar tomonidan mustaqil rejalashtirish, tashkillashtirish va amalga oshirish imkoniyatini yarata oladigan bo‘lishi kerak [2: 108].

Ushbu metoddan so‘zning semantik tarkibi haqida to‘liq ma’lumotlarga ega bo‘lgandan so‘ng, ya’ni unga oid har qanday qoidalarni tushunganidan so‘ng mustahkamlash darsida foydalanish ma’qul hisoblanadi. Negaki, bu metoddan foydalanganda, asosiy rolni o‘qituvchi emas, balki o‘quvchilar egallaydi. Hatto, baholash qismida ham guruhlar bir-birlarining ishlariga loyiq baho berishlari orqali amalga oshiriladi. Bu metodni amalga oshirishdan bir dars avval o‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib olgan bo‘lishadi va o‘zlari uchun tegishli bo‘lgan vazifalarni avvaldan olib ketishadi. Kelgusi darsda esa tayyorlab kelingan topshiriqlar amalda sinab ko‘riladi va bajariladi.

Xulosa o‘rnida shuni ayta olamizki, so‘zning semantik tarkibini o‘qitishda turli metod va usullardan foydalanish samaralidir. So‘zning semantik tarkibini o‘qitishga qaratilgan samarali usullardan foydalanish o‘quvchilarda mushohada, mulohazakorlikni orttiradi. Shu bilan birga o‘quvchining darsga qiziqishi kuchayadi, yangi motivatsiyalar asosida o‘z fikrlarini bildira olish ishonchi haydo bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azizxo‘jayeva N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: Moliya, 2003.
2. Mavlonova R., To‘rayeva O. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
3. Tojiboyeva D., Yo‘ldoshev A. Maxsus fanlarni o‘qitish metodikasi. –Toshkent: Aloqachi, 2009.
4. <https://uz.m.wikipedia.org>

SENSOR AFAZIYADA FONOLOGIK FARQLASHGA OID TAJRIBA TAHLILI

Lobar Qambarova Athamboy qizi,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206635>

Annotatsiya. *Sensor afaziya miya chap yarimshari yuqori chakka burmasi shikastlanishi natijasida yuzaga kelib, bemorda fonemalarni farqlash qobiliyatining yo‘qolishi bilan namoyon bo‘ladi. Bemor o‘ziga qaratilgan nutqni tushungani holda javob berishda semantik jihatdan xatoliklarga yo‘l qo‘yadi. Mazkur tadqiqotda ona tili o‘zbek tili bo‘lgan, sensor afaziyaga uchragan shaxslarda fonologik farqlash darajasi tekshirilgan. Boshqa tillarda olib borilgan bir necha tadqiqotlarda kuzatilgan fonologik farqlash bilan bog‘liq buzilish o‘zbek tilidagi sensor afaziyada ham kuzatilgan.*

Kalit so‘zlar: *sensor afaziya, fonologik farqlash, MMN, fonemalarning chalkashlik darajasi, maqsadli stimul, tayanch stimul.*

An‘anaviy qarashga ko‘ra, sensor afaziyada tushunish buzilishining asosida fonologik tahlil yetishmovchiligi yotadi [1: 276]. Biroq bu bahsli masalalardan biri hisoblanadi. Ayrim olimlar sensor afaziyada yuzaga keluvchi nutqni tushunmaslik asosida eshitishning shikaslanishi yotadi deb hisoblashsa, ayrimlari fonologik qayta ishlashning buzilishi nutqning tushunilmasligiga sabab bo‘lishi haqidagi gipotezani ilgari suradi.

A.Luriya sensor afaziyaga uchragan bemorlar bir belgi bilan farq qiluvchi fonemalarni farqlay olmasliklarini aniqlagan. “Bunday buzilish aniqlangan bemorlar *da-ta* va *ta-da*, *ba-pa* va *pa-ba* bo‘g‘inlaridagi farqni to‘g‘ri ajrata olmaydi, ularni *da-da* yoki *ba-ba* kabi bir xilda talaffuz qiladilar. Ular juftlikning ikkala qismida ham qandaydir farq borligini aytishadi, lekin uni aniq belgilay olmaydilar” [2:184].

A.Luriya, L.Svetkova [3:106], E.Beyn [4:398] kabilarning tadqiqotlarida sensor afaziyada fonematik eshituvning shikastlanishi natijasida nutq tovushlarining akustik analizi va sintez jarayonining izdan chiqishi natijasida tushunishning buzilishi yuzaga kelishi aytiladi.

Yuqorida qayd etilgan Holly Robson va boshqa bir qator mualliflar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda akustik-fonologik buzilish sensor afaziyadagi tushunish yetishmovchiligining asosiy sababi hisoblanishi, bu qarash hozirgi funksional neyrovizualizatsiya natijalari bilan ham mos kelishi, chunki yuqori

temporal korteksdagi sohalar fonologik stimullarga javob berishi aniqlangan. Ko‘p hollarda semantik qayta ishlashning buzilishi qo‘shimcha rol o‘ynashini qayd etadi.

Sh.Blumshteyn tomonidan sensor afaziya tashxisi qo‘yilgan bemorlardagi tushunish yetishmovchiligining sababini Luriya taklif qilgan fonemik eshitish yoki fonemik farqlashdagi tanlama yetishmovchilik bilan bog‘lash mumkinligini o‘rgangan [5:25]. Ular fonemik eshitishdagi yetishmovchilik sensor afaziyali bemorlarning tushunish yetishmovchiligini to‘liq izohlash uchun yetarli emas, degan xulosaga kelishgan.

Sensor afaziyadagi eshitish yetishmovchiligi nutqni tushunishning asosiy sababi bo‘la olmasligi haqidagi yana bir qarash Valeriya Sepa, Judit Osman-Sagia, Mark Molnara, Mariya Gosi kabi olimlarga tegishlidir [6:1194]. Ular nomuvofiqlik negativligi (MMN-mismatch negativity) deb ataladigan stimul o‘zgarishiga neyronal javobni o‘rganish bo‘yicha kengaytirilgan tadqiqotlar olib borishgan.

Nomuvofiqlik negativligi neyrolingvistik tadqiqotlarda ko‘p foydalaniladigan usullardan biri hisoblanib, asosan eshitish orqali miyaga qabul qilinadigan stimullarga miyaning javob reaksiyalari bilan bog‘liqdir, ya‘ni muntazam tovushlar ketma-ketligida kutilmagan qo‘zg‘atuvchilar tufayli yuzaga keladigan miya reaksiyasidir. U miyaning kutilgan modelga mos kelmaydigan yangi sezgi ma‘lumotlarini avtomatik ravishda aniqlashini ko‘rsatib, oddiy va g‘ayrioddiy qo‘zg‘atuvchilar o‘rtasidagi taqqoslash jarayonini aks ettiradi [7].

Sensor afaziyada fonologik va semantik jarayonlar neyrovizualizatsiya vositalari yordamida o‘rganilgan tadqiqotlar biri H.Robson, E.Pilkington, L.Evans, V.Delucha va J.Kaydellar tomonidan olib borilgan [8:144]. Tajribada N400 hamda PMN (Phonological Mapping Negativity) kabi neyrovizualizatsiya vositalaridan foydalanilgan.

Natijalar fonologik qayta ishlash va tilni tushunishdagi buzilishlar o‘rtasidagi sababiy bog‘liqlikni ta‘kidlovchi sensor (Vernike) afaziyaning an‘anaviy modelini yanada qo‘llab-quvvatladi, ya‘ni nutq oqimining past sifatli fonologik tahlili semantik kirish va tahlilga ta‘sir ko‘rsatishi sababli tilni tushunish buziladi.

H.Robson miya chap yarimshari yuqori qismi bilan bir qatorda o‘rta qismi (semantik tahlil uchun javobgar) shikastlanishini ham sensor afaziyaning yuzaga keltirishini qayd etadi. Shu sababli yuqoridagi tadqiqotda ishtirok etgan bemorlarda fonologik tahlil buzilishi bilan bir qatorda semantik tahlilning ham buzilishi kuzatilgan.

H. Robson “Revealing and quantifying the impaired phonological analysis underpinning impaired comprehension in Wernicke’s aphasia” (“Vernicke afaziyasida tushunishning buzilishi asosida fonologik tahlilning buzilishini aniqlash va miqdoriy baholash”) maqolasida Blumshteynning bunday xulosasiga ularning tajribalarida sensor afaziyaga uchragan kam sonli (6 ta) ishtirokchi qatnashganligi va bu bemorlardan takrorlashning buzilganligi tanlab qilinmaganli sabab bo‘lganligini aytadi.

H. Robson tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot A. Luriyaning “dekodlash defitsiti” gipotezasi (nutq oqimining fonologik tahlili buzilishi) (1976) ga mos kelgan, ya’ni sensor afaziyada fonologik tahlil va eshitish qobiliyatining tushunish buzilishi o‘rtasidagi noaniq bog‘liqlik uchun aniq va kuchli dalillarni topdi. Buning uchun fonologik chalkashlik haqidagi ma’lumotlardan (Miller & Nicely, 1954) [9:338] foydalanish orqali yuqori darajadagi eshitish diskriminatsiyasi testi ishlab chiqildi.

Jorj Miller va Patrisia Naysli tomonidan 1954-yilda ingliz tilidagi 16 ta undosh fonemaning o‘zaro chalkashlik darajasi hisoblab chiqilgan [9]. Ushbu tadqiqotning mazmuni quyidagicha. O‘n oltita ingliz undosh tovushlari chastotasi buzilgan va tasodifiy niqoblangan shovqin bilan ovozli aloqa tizimlari orqali aytiladi. Tinglovchilar har bir tovushni taxmin qilishga majbur bo‘ladilar va bir tovush boshqasi bilan aralashganda yuzaga kelgan barcha xatolar hisobga olingan. Shovqin yoki past chastotali filtrlashda chalkashliklar izchil qoliplarga tushsa, yuqori chastotali filtrlashda xatolar juda tasodifiy tarqaladi. Masalan, 12.8% holatlarda /p/ tovushi /t/ sifatida noto‘g‘ri aniqlangan. Ushbu 16 undoshning artikulyatsion tahlili turli fonemalarni tavsiflash va farqlash uchun xizmat qiladigan beshta artikulyatsion xususiyat yoki “o‘lcham”ni o‘z ichiga olgan tizimni taqdim etadi: ovoz, burun, jaranglilik, davomiylik va artikulyatsiya o‘rni. Ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, past chastotali va shovqinli tizimlar ovoz va burun xususiyatlariga kam ta’sir ko‘rsatadi, artikulyatsiya o‘rniga esa jiddiy ta’sir qiladi. Ko‘rsatkichlarga ko‘ra, ushbu beshta xususiyatning har birini idrok etish boshqalarini idrok etishdan mustaqildir, shuning uchun go‘yo bitta murakkab kanal emas, balki beshta alohida, oddiy kanal ishtirok etgandek tuyuladi.

H. Robsonning sensor afaziyada akustik-fonologik farqlash bo‘yicha o‘tkazgan tajribasi yuqoridagi tajriba natijalariga asoslanadi. Fonemalarni farqlashning 14 ta darajasi ishlab chiqildi. Stimullar uchun ma’no anglatmaydigan so‘zlar olingan. Ishtirokchilarga uchta ma’no anglatmaydigan so‘zni eshitish va qaysi biri farq

qilishini aniqlash topshirildi. Maqsadli stimullar sifatida quyidagi birliklar tanlangan: *pon, vam, veez, keeb, soz, kiz, peik, pab, peip, poith, darp, berb, boip, nup*. Tayanch stimul sifatida esa quyidagi birliklar berilgan: *fom, bab, beeg, teef, thod, tid, teit, kav, keit, koiv, darf, berv, boit, nuk*. Ishtirokchilar maqsadli stimolni farqlashlari kerak edi. Maqsadli so‘z hech qachon o‘rtada aytilmagan. Boshida yoki oxirida aytilgan. Masalan, *pon(maqsadli stimul)-fom(tayanch stimul)-fom(tayanch stimul)* o‘qilib, qaysi biri farqli ekanligini topish so‘ralgan. Tajriba guruhi ishtirokchilarida akustik-fonologik farqlashning buzilishi kuzatildi. Ular chalkashlik darajasi past bo‘lgan fonemalarni aniqlay olganlar, biroq chalkashlik darajasi yuqori bo‘lgan fonemalarni farqlay olmaganlar.

H.Robson tomonidan sensor afaziyadagi tushunishning buzilishiga eshitish va fonologik farqlashdagi shikastlanish sabab bo‘lishiga dalil sifatida sensor afaziyasi shikastlanishning birlamchi va ikkilamchi eshitish po‘stloqlariga yaqinligini ko‘rsatadi [10:834].

Shuningdek, eshitish tizimi yuqori plastiklikka ega [11:470]. Hayvonlar va odamlarning eshitish plastikligini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, idrok etish pastdan yuqoriga va yuqoridan pastga kiritilgan ma‘lumotlarning kombinatsiyasi natijasida tez sodir bo‘lishi mumkin [12:653]. Sog‘lom odamda nutqni tushunish jarayonida yuqori frontal girus va burchakli girus o‘rtasidagi chap yarimsharning frontoparietal aloqasining kuchayishi kuzatilgan. Sensor afaziya bilan shikastlanishda burchak girusi ham zararlanadi yoki burchak girusini orqa yuqori temporal sohalardan ajratib turadigan shikastlanishlar mavjud bo‘ladi. Natijada sensor afaziyali bemorlarda moslashish qobiliyatining pasayishi tufayli qoldiq eshitish signallaridan foydalana olmasligi mumkin.

Sensor afaziya bo‘yicha yuqorida tilga olingan turk tilida olib borilgan dastlabki tadqiqotlardan birida fonologik farqlash ko‘nikmasini tekshirishda o‘ziga xos usuldan foydalanilgan [13:221]. Fonemalardan xabardorlik o‘qish ko‘nikmalarining eng yaxshi prediktori sifatida qabul qilinadi. Yozma so‘zlarni fonologik qayta ishlashni tekshirish uchun yozma so‘zlar ham og‘zaki, ham vizual tarzda taqdim etilgan. Boshkent afaziya testining (Dokur, 2013) kichik testlaridan biridagi o‘zgartirilgan qofiyani aniqlash testidan foydalanilgan. “Qofiyani aniqlash testi”da yigirmata so‘zning boshlang‘ich fonemalari almashtirilgan. So‘zlarning boshlang‘ich fonemalari turlicha bo‘lsa-da, barcha so‘zlar ma’noli bo‘lgan. Masalan, *masa-tasa-kasa, dari-sari-kari, kar-nar-zar, saç-taç-maç, yol-kol-sol, yel-kel-sel, yaş-taş-kaş, para-kara-tara* kabi. Ishtirokchilarga uchta minimal guruh orasida rasm bilan mos keladigan to‘g‘ri yozma shaklni topish vazifasi berilgan. Masalan, stolning surati ko‘rsatilib, og‘zaki talaffuz qilinadi va uchta

qofiyadosh so‘z orasidan yozma shaklni topish so‘raladi. Ushbu test fonologik farqlash qobiliyatini aniqlash bilan bir qatorda, obyektning vizual tasvirini yozma ramziy shakl bilan bir vaqtda taqdim etish bu ikkisi o‘rtasidagi bog‘liqlikni keltirib chiqarishini baholashga qaratilgan. Natijalar turk tilidagi sensor afaziyada ham fonologik farqlash buzilishini ko‘rsatgan. Nazorat guruhi ishtirokchilari past natijani qayd etishgan.

Turli tillarda sensor afaziyaga uchragan bemorlarda akustik-fonologik farqlash qobiliyatining buzilishi aniqlangan ekan, u holda o‘zbek tili xususiyatlaridan kelib chiqqan holda akustik-fonologik farqlash testini ishlab chiqish zarurati paydo bo‘ldi.

Yuqoridagi tadqiqot xulosalaridan foydalangan holda o‘zbek tili uchun xos akustik-fonologik farqlash testi ishlab chiqildi.

Fonemalarni farqlashda boshi yoki oxirgi fonemasi farq qiluvchi ma’no anglatuvchi so‘zlardan yoki ma’no anglatmaydigan birliklardan foydalanilganligi ma’lum bo‘ldi.

O‘zbek tilida sensor afaziyaga chalingan bemorlarda akustik-fonologik farqlash holatini tekshirish uchun 10 ta birlikdan iborat test yaratildi. Bu birliklar boshi yoki oxirgi o‘zaro bir fonema bilan farqlanuvchi so‘zlardan iborat bo‘ldi. Ishtirokchilarga stimul so‘z og‘zaki aytili, unga mos keluvchi rasm ko‘rsatildi va qofiyadosh so‘zlardan orasidan rasmga mos keluvchi yozma shaklni topish so‘raldi.

1. **Bosh**-qosh-mosh
2. Bog‘-**tog**‘-dog‘
3. **Qo**‘l-yo‘l-do‘l
4. **Bir**-qir-sir
5. Son-**don**-kon
6. **Gul**-kul-pul
7. **Rul**-qul-kul
8. Tush-**qush**-dush
9. Bola-**lola**-tola
10. **Somsa**-kosa-hassa

Nazorat guruhi ishtirokchilarining barchasi berilgan topshiriqni yuqori aniqlikda bajarishdi (o‘nta rasmning barchasiga mos keluvchi leksemalar qofiyadosh so‘zlar orasidan topib berildi).

Tajriba guruhi ishtirokchilarining fonologik farqlash bo‘yicha natijalari quyidagi jadvalda aks etgan.

Afaziyaga chalingan ishtirokchilar	Natijalar	%

NO‘	2/10	20
NI	1/10	10
MA	4/10	40
YF	4/10	40
NM	3/10	30
AB	4/10	40

Natijalardan ma’lum bo’ladiki, o‘zbek tilidagi sensor afaziyada ham fonologik farqlash bilan bog‘liq buzilish kuzatiladi. Bu esa yuqorida qayd etilgan tadqiqot natijalari bilan mos bo‘lib, chakka bo‘lagining yuqori qismi fonologik farqlash uchun javobgar ekanligi, uning shikastlanishi sensor afaziyada tushunish bilan bog‘liq qiyinchilikka sabab bo‘lishini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Robson H., Keidel J., Matthew A., Ralph L., Sage K. Revealing and quantifying the impaired phonological analysis underpinning impaired comprehension in Wernicke's aphasia. *Neuropsychologia* (50) 2, 2011. 276-288-p.
2. Лурия А. Письмо и речь. Нейролингвистические исследования. – Москва, 2002. – Стр.184.
3. Цветкова Л. Афазия и восстановительное обучение. – Москва, 1988. – Стр.106.
4. Бейн Э. Бейн Э. Клиника и лечение афазий. – София, 1970. – Стр.39.
5. Blumstein Sh., Baker E., Goodglass H. Phonological factors in auditory comprehension in aphasia. *Neuropsychologia* (15), 1, 1977. 19-30-p.
6. Csépe V, Osman-Sági J, Molnár M, Gósy M. Impaired speech perception in aphasic patients: event-related potential and neuropsychological assessment. *Neuropsychologia*. 2001;39(11):1194-208. doi: 10.1016/s0028-3932(01)00052-5. PMID: 11527557.
7. <https://www.sciencedirect.com/topics/neuroscience/mismatch-negativity>
8. Robson H., Pilkington E., Evans L., DeLuca V. and Keidel J. (2017) Phonological and semantic processing during comprehension in Wernicke’s aphasia: a N400 and Phonological Mapping Negativity study. *Neuropsychologia*, 100. pp. 144154. ISSN 00283932 doi: <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia>.
9. Miller G., Nicely P. An Analysis of perceptual confusions among some english consonants. *J. Acoust. Soc. Am.* 27, 338-352 (1955).
10. Bogen E., Bogen M. Wernicke's region - Where is it? – *Annals of the New York Academy of Sciences* 280, 1976. 280, 834-843.
11. Ohl V., Scheich H. (2005). Learning-induced plasticity in animal and human auditory cortex. *Current Opinion in Neurobiology*, 15, 470-477.
12. Jaaskelainen P., Ahveninen J., Belliveau W., Raji T., Sams M. (2007). Short-term plasticity in auditory cognition. *Trends in Neurosciences* 30, 2007. 653-661-p.
13. Burcu A. Lexical-semantic and phonological processing deficits in Wernicke’s Aphasia. – İstanbul, 2019.

ONA TILI DARSLARIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV TUSHUNCHASI VA UNING TA'LIM JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Nursulton Shayxislamov,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206655>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili darslarida kompetensiyaviy yondashuv tushunchasi va uning ta'lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Kompetensiyaning tarkibiy qismlari, tamoyillari hamda ularni samarali joriy etish usullari misollar orqali izohlanadi. Shuningdek, pedagogik yondashuvning samaradorligi bo'yicha olimlarning fikrlari ham keltirilgan. Maqola til o'qitish jarayonida amaliy kompetensiyalarni shakllantirish masalasiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, ona tili, ta'lim, pedagogika, nutqiy kompetensiya, kommunikativ yondashuv.

Zamonaviy ta'lim tizimi kompetensiyaviy yondashuv asosida shakllanmoqda. Bu yondashuv o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini amaliyotda qo'llay olish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan. Ayniqsa, ona tili darslarida kompetensiyalarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki til ta'limi faqat nazariy bilim emas, balki nutqiy faoliyat orqali shakllanadigan ko'nikmalar tizimidir.

Kompetensiyaviy yondashuvning samaradorligi ko'plab tadqiqotlar bilan isbotlangan. Masalan, ta'lim sohasi mutaxassislari J. Ravkin va V. G. Bepalko tadqiqotlariga ko'ra, kompetensiyalarni shakllantirishga asoslangan ta'lim uslublari an'anaviy yondashuvlarga nisbatan samaraliroqdir. Ularning fikricha, o'quvchilar faqat ma'lumot yodlash bilan cheklanmasdan, uni hayotda qo'llashni o'rganishlari zarur.

Shuningdek, milliy pedagogika olimlari S. R. Rahmonov va N. Qodirovlar kompetensiyaviy ta'lim modelining til o'rganish jarayonida o'quvchining mustaqil fikrlash va nutq madaniyatini shakllantirishga yordam berishini ta'kidlaydilar.

Kompetensiya tushunchasi keng qamrovli bo'lib, o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlarini real hayot sharoitida mustaqil qo'llash qobiliyatini anglatadi. Pedagog olimlardan X.Hasanboyev, G'.Yo'ldoshev va boshqa mutaxassislarning ta'kidlashicha, kompetensiya faqat nazariy bilim emas, balki shaxsning ijtimoiy-madaniy muhitda moslashish qobiliyati bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Yevropa Kengashi tomonidan belgilangan ta'limiy kompetensiyalar quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

1. **Nutqiy kompetensiya** – o‘quvchining til orqali fikrini aniq va to‘g‘ri ifoda eta olish qobiliyati. Masalan, o‘quvchining hikoya yozish yoki fikrini asosli ravishda bayon qilish ko‘nikmasi nutqiy kompetensiyaning ifodasidir.

2. **Axborot bilan ishlash kompetensiyasi** – turli manbalardan olingan ma‘lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish malakasi. Masalan, maqola yozishda ishonchli manbalar bilan ishlash.

3. **Ijtimoiy-kommunikativ kompetensiya** – jamiyatda samarali muloqot qilish, fikr almashish va hamkorlik qilish qobiliyati. Masalan, jamoaviy loyihalarda ishtirok etish orqali ushbu kompetensiya rivojlantiriladi.

4. **Muammolarni hal qilish kompetensiyasi** – mavjud vaziyatlarni tahlil qilish va to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalari. Masalan, bahs-munozaralar jarayonida muhokama yuritish.

Kompetensiyaviy yondashuvni samarali joriy etish uchun bir qator tamoyillarga amal qilish lozim:

1. **Faollik va mustaqillik tamoyili** – o‘quvchilar bilimni faqat tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida o‘zlashtirishlari kerak. Masalan, bahs-munozara usuli orqali o‘quvchilar mustaqil fikrlashni o‘rganadilar.

2. **Hayotiylik va amaliyotga yo‘naltirilganlik tamoyili** – til bilimlari real hayotiy vaziyatlarda qo‘llanadigan shaklda o‘rgatilishi lozim. Masalan, do‘konda xarid qilish yoki rasmiy xat yozish bo‘yicha mashg‘ulotlar o‘tkazish.

3. **Muloqotga asoslanganlik tamoyili** – o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanish. Masalan, ro‘znoma yuritish yoki intervyu olish.

4. **Shaxsiy yondashuv tamoyili** – har bir o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olib, o‘qitish jarayonini moslashtirish.

Ona tili darslarida kompetensiyaviy yondashuv ta‘lim sifatini oshirish va o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvni tatbiq etish orqali o‘quvchilar nafaqat grammatik bilimlarni egallaydilar, balki tilni turli kommunikativ vaziyatlarda samarali qo‘llash ko‘nikmalariga ham ega bo‘ladilar. Shunday qilib, ta‘lim jarayonida kompetensiyalarni rivojlantirish dolzarb masala bo‘lib, bu borada ilmiy yondashuv asosida tizimli ish olib borish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hasanboyev X. Pedagogika asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

2. Yo‘ldoshev G‘. Kompetensiyaviy yondashuv va zamonaviy ta‘lim tizimi. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Ravkin J., Bepalko V.G. Pedagogik kompetensiyalar va ularning rivojlanishi. – Moskva: Pedagogika, 2008.
4. Rahmonov S.R., Qodirov N. Til o‘qitish metodikasi va innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
5. Yevropa Kengashi. Kompetensiyaviy yondashuv va ta‘lim sifati. – Bryussel, 2017.

5-SINF “ONA TILI” DARSLIGIDAGI O‘QUV LOYIHALARI TAHLILI

Turg‘unova Nilufar Muxiddin qizi,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206666>

Annotatsiya. Maqolada 5-sinf “Ona tili” darsligidagi o‘quv loyihalarining mazmuni tahlilga tortilgan, ularning maqsad-vazifalari, o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Darslikdagi loyiha ishlari turi va mazmuniga ko‘ra tavsiflangan. Ona tili darslarini loyihalar asosida samarali tashkil etish bo‘yicha metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: darslik, loyiha ishi, topshiriq, loyiha turlari, jamoaviy loyiha, individual loyiha, ijodiy loyiha, tadqiqotchilik loyihasi, rolli-o‘yinli loyiha.

Yangilangan ona tili darsliklarida lingvistik bilimni matn orqali yetkazib berishga, grammatik qoidalarni nutqiy mavzular doirasida tushuntirishga urg‘u qaratilgan. 2024-yil nashrdan chiqqan 5-sinf “Ona tili” darsligi ham o‘zida kommunikativ yondashuvni aks ettirgan. Darslikdan o‘rin olgan mashq va topshiriqlar nazariy bilimlarni amaliyotda mustahkamlashga, o‘quvchilarda og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ma’lumki, loyiha texnologiyasiga asoslangan o‘quv topshiriqlarning ham berilishi ona tili ta’limining yanada samarali bo‘lishiga yordam beradi.

5-sinf “Ona tili” darsligida jami 6 ta (darslikning birinchi qismida 3 ta, ikkinchi qismida 6 ta) o‘quv loyihasi berilgan. Ular darslikda alohida “Loyiha ishi” nomi bilan ajratib ko‘rsatilgan. Quyidagi jadvalda 5-sinf “Ona tili” darsligidagi loyihalar haqida qisqacha ma’lumot keltirilgan:

№	Loyiha nomi	Loyiha turi		
		Ishtirokchilar soniga ko‘ra	Faoliyat turiga ko‘ra	Davomiyligiga ko‘ra
1.	“Jonajon Vatanim!”	Individual	Ijodiy	Qisqa muddatli
2.	Lug‘at tayyorlash	Jamoaviy	Tadqiqotchilik	O‘rta
3.	“O‘rtog‘imga yondaftarcha”	Individual	Ijodiy-tadqiqotchilik	O‘rta
4.	“Bizning teatr”	Jamoaviy	Rolli-o‘yinli	Qisqa muddatli
5.	“Orzular sari dadil qadamlar”	Individual	Axborot beruvchi	Uzoq
6.	“Zukko kitobxon”	Jamoaviy	Axborot beruvchi, ijodiy	Uzoq

Quyida mazkur loyiha topshiriqlarining qisqacha mazmunini tahlil qilamiz:

Darslikdagi dastlabki loyiha “O‘zbekiston – Vatanim manim!” bobida berilgan **“Jonajon Vatanim” nomli loyiha** [1:31] bo‘lib, u to‘rt bosqichdan iborat. Mazkur loyiha ishida o‘quvchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish negizida ularda ijodkorlik, mustaqil fikrlash, tahlil qila olish ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsad qilib olingan.

1-bosqichda o‘quvchilarga Vatanga bo‘lgan muhabbatni ifodalashning turli shakllari mavjudligi, ular qo‘shiq, she‘r, hikoya, rasm kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkinligi haqida qisqacha ma‘lumot berilgan. O‘quvchilarni loyihaga olib kirish uchun ularga mustaqil fikrlashga undovchi savollar bilan murojaat qilingan (Vatan mavzusidagi ijodiy ishlarining qaysi shakli sizga ko‘proq ma‘qul keladi? Qobiliyatingizga mos ifoda usuli haqida o‘ylab ko‘ring).

2-bosqich bevosita o‘quvchining mustaqil ijodiy faoliyatini qamrab olgan bo‘lib, topshiriqqa asosan o‘quvchilar Vatanga bo‘lgan muhabbatni aks ettiruvchi ijodiy ish namunasini tayyorlashlari lozim.

3-bosqichda ijodiy ish taqdimotiga tayyorlanish bo‘yicha zaruriy ko‘rsatmalar berilgan bo‘lsa, 4-bosqichda bevosita loyiha ishini taqdim etish ko‘zda tutilgan.

Loyiha ta‘lim texnologiyasini qo‘llashda loyihaga kirish, loyiha ustida ishlash, taqdimot qilish bosqichlarida o‘qituvchi tomonidan beriladigan ko‘rsatmalar, bildiriladigan fikr-mulohazalar qay darajada muhim bo‘lsa, taqdimotdan keyingi qayta aloqa, yutuq va kamchiliklarni birgalikda tahlil qilish kabi jarayonlar ham shu darajada muhim ahamiyatga ega. Mazkur jarayonlar keyingi loyihalarni to‘g‘ri va sifatli bajarishni ta‘minlab beradi. Loyihaga asoslangan ta‘limda qayta aloqa faqat o‘qituvchi tomonidan emas, boshqa usullarda ham taqdim etilishi mumkin [4:58]:

- o‘quvchining o‘zi tomonidan bildiriladigan fikr-mulohazalar;
- sinfdoshlarining, shu loyihani bajargan guruhlarining bahosi;
- berilgan loyiha ishini (yoki analogini) avval bajargan boshqa sinf o‘quvchilarining fikr-mulohazalari;
- yoshi katta insonlar, ekspertlar tarafidan beriladigan baho.

Darslikda loyiha ishlaridan keyingi tahlilga alohida e‘tibor berilganini ko‘rishimiz mumkin, ya‘ni loyiha ishlarining aksariyati taqdimot bilan yakunlanib qolmaydi, loyihadan keyingi tahlil, o‘z-o‘zini baholash ishlari uy vazifasi ko‘rinishida yoki takrorlash darslarida davom etadi. Yuqorida ko‘rib o‘tilgan 1-loyiha ishidan keyin uy vazifasi sifatida berilgan topshiriq sharti quyidagicha: “Bir xil

mavzuda, ammo ikki xil shaklda tayyorlangan ijodiy ishni o‘zaro taqqoslang. Ularning farqli jihatlari haqida qisqa izoh yozing”.

Bob tugallanganidan keyin berilgan “Bob yuzasidan takrorlash” mavzusida tayyorlangan ijodiy ishlardan birini tanlab, ularni baholashga oid topshiriq o‘rin olgan. Baholash uchun mezonlar taqdim etilgan. Bu topshiriq orqali o‘quvchilarda tanqidiy-tahliliy fikr yurita olish, munosabat bildirish ko‘nikmalarini shakllantirish ko‘zda tutilgan.

2-loyiha ishi “Fan va texnologiyalar” bobida berilgan bo‘lib, 5 bosqichdan iborat bo‘lgan jamoaviy xarakterdagi loyiha hisoblanadi [1:58].

Loyiha maqsadi lug‘at tuzishdan iborat bo‘lib, birinchi bosqichda o‘quvchilardan guruhlariga bo‘lingan holda qanday mavzuda lug‘at yaratish bo‘yicha fikr almashishlari so‘ralgan, lug‘at uchun bir nechta mavzu yo‘nalishlari taklif qilingan (olqish so‘zlar lug‘ati, murojaat so‘zlar lug‘ati, qarindoshlikni bildiruvchi so‘zlar lug‘ati va b.).

2-bosqichda lug‘at kitobchasini tayyorlashni boshlash, 3-bosqichda esa kitobchaning muqova va sahifalarini bezatish topshiriqlari ustoda ishlanadi. 4-bosqichda o‘quvchilar lug‘at uchun tanlangan so‘zlarni alifbo tartibida yozib chiqishlari hamda ularning izohlarini keltirishlari lozim. Yakuniy bosqich loyiha taqdimotiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda guruhlar o‘zlari yaratgan lug‘at kitobchasi haqida qisqacha ma‘lumot berishlari zarur. Taqdimot uchun aniq vaqt chegarasi (5 daqiqa) belgilab berilgan.

Shuningdek, guruhlar bir-birini tahlil qilishi, munosabat bildirishi uchun taqdimotdan keyingi jarayonlarga qaratilgan topshiriq ham o‘rin olgan bo‘lib, topshiriq shartiga ko‘ra o‘quvchilar quyidagi mezonlar asosida guruhlarining loyihalarini tahlil qilishlari lozim:

- lug‘at kitobining tanlangan lug‘at turiga mosligi;
- lug‘at kitobining shakli, dizayni;
- tanlangan so‘zlarning imlosi;
- taqdimotda adabiy til qoidalariga qay darajada rioya qilingani.

Uyga vazifa sifatida esa o‘quvchi o‘ziga yoqqan guruh lug‘atini tanlash va uni yanada boyitish bo‘yicha takliflar yozib kelish topshirig‘i berilgan.

Mazkur loyiha ishi o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Loyihani bajarish davomida o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati (so‘zlarni qidirish, turli manbalarga murojaat qilish, axborotlar bilan ishlash va ularni

saralash) yo‘lga qo‘yilgani sababli, bu loyiha ishini tadqiqotchilik loyihasi turiga kiritish mumkin.

“Til va dil” bobidagi 3-loyiha ishi **“O‘rtog‘imga yondaftarcha”** [1:99] deb nomlangan bo‘lib, loyiha mazmuni o‘quvchining sinfdoshiga tavsiyalari yozilgan yondaftarcha yaratishidan iborat. Tavsiyalar nutqda so‘zlarni to‘g‘ri qo‘llash, muomala madaniyatiga rioya qilish kabilarga oid bo‘lishi kerak. Loyiha ishi quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

1-bosqichda – kundalik muloqotda amal qilinishi lozim bo‘lgan 5 ta tavsiya yozish;

2-bosqichda – sinfdoshi nutqida kuzatiladigan muomala odobidan chetga chiqish holatlarini o‘rganish va bunday holatlarni bartaraf etish uchun tavsiyalar ishlab chiqish;

3-bosqichda – biror chet tilini o‘rganishga oid 5 ta tavsiya yozish;

4-bosqichda – ifodali o‘qish uchun 3 ta she‘r tavsiya qilish;

5- bosqich – loyiha taqdimoti (yondaftarchani o‘rtog‘iga taqdim etish).

“O‘rtog‘imga yondaftarcha” loyihasi ham individual xarakterda. Loyiha ijodiy, tadqiqotchilik, axborot beruvchi loyihalarning sifatlarini o‘zida jamlagan, shunga ko‘ra, u ijodiy-tadqiqotchilik loyihasi sifatida baholanishi mumkin.

Darslikning ikkinchi qismida quyidagi loyiha ishlari bilan ishlash ko‘zda tutilgan:

“San‘at” bobida berilgan 3 bosqichli **“Bizning teatr”** [2:55] loyihasi jamoaviy turdagi loyiha bo‘lib, bunda o‘quvchilar guruhlariga bo‘lingan holda ma‘lum bir ertak yoki hikoyani sahnalashtirishlari lozim. 1-bosqichda kichik guruhlariga bo‘linish, sahnalashtiriladigan asarni tanlash, guruhdagi vazifalarni taqsimlash kabi ishlar amalga oshiriladi. 2-bosqich o‘quvchilarning mustaqil ijodiy faoliyatiga qaratilgan bo‘lib, spektakl uchun nom tanlash, nutq yodlash, rol ijrosini mashq qilib borish singari vazifalarni bajarish qayd etilgan. 3-bosqich spektaklning namoyishi bilan yakunlanadi. Uyga vaziga ham loyiha ishiga bog‘liq bo‘lib, unda spektakldan olingan taassurotlarni yozib kelish so‘ralgan.

Navbatdagi loyiha ishi (“Orzu va imkon” bobi) **“Orzular sari dadil qadamlar”** [2:96] nomli individual loyiha bo‘lib, jami 8 bosqichni o‘z ichiga oladi. o‘quvchilar bosqichma-bosqich orzular ro‘yxatini shakllantirish, mavjud imkoniyatlarni aniqlash, orzuga yetishish uchun tavsiyalar to‘plash, reja tuzish, kundalik ishlari yozilgan jadval yuritish kabi ishlarni amalga oshiradilar. Loyiha ishining natijasi taqdimot

ko‘rinishida taqdim etiladi. Uyga berilgan vazifa topshirig‘iga ko‘ra, o‘quvchi sinfdoshining taqdimoti orqali tanishgan foydali tavsiyalarni yozib kelishi lozim.

“Orzular sari dadil qadamlar” loyihasi orqali o‘quvchini o‘z oldiga maqsad qo‘yish va unga erishish uchun harakat qilish, o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholay olish, kundalik ishlarini rejalashtirish, vaqtdan unumli foydalanishga o‘rgatish mumkin.

Darslikdagi so‘nggi loyiha o‘quvchilar o‘rtasida kitobxonlikni targ‘ib qiluvchi **“Zukko kitobxon”** (“Kitob – bilim bulog‘i” bobi) loyihasi bo‘lib, mazkur loyiha ishi jamoaviy turga mansub [2:129].

Mazkur loyiha ishining mazmuniga ko‘ra, o‘quvchilar taklif etilgan to‘rtta kitobdan bittasini tanlab olib guruhlariga birlashgan holda mutolaa qiladilar va o‘qish davomida berilgan topshiriqlarni bajarib boradilar. Ishtirokchilar loyiha taqdimoti uchun asar haqida qisqa ma‘lumot, “Mutolaa sharhi” jadvali, asar uchun chizilgan rasmlar namoyishini tayyorlashlari lozim.

Loyiha ishining natijalari tahlili uy vazifasi va “Bob yuzasidan takrorlash” mavzusida yana davom etadi: “Zukko kitobxon” loyihasi haqida tuman, shahar, viloyat gazetalaridan biriga xabar matni yozish hamda yozilgan xabar matnlaridan birini ko‘rib chiqish va tahlil qilish topshiriqlari berilgan.

Yuqorida yangilangan 5-sinf “Ona tili” darsligidagi o‘quv loyihalarining mazmuni bilan tanishtirildi va qisqacha tahlil qilindi. 2022-yilda nashrdan chiqqan 6-va 10-sinf “Ona tili” darsliklarida ham loyihaga asoslangan topshiriqlar berilgan edi. Mazkur darsliklardagi loyiha ishlari loyiha texnologiyasining xususiyatlarini qisman o‘zida aks ettirgan, topshiriqlarda ayrim kamchiliklar ko‘zga tashlangan edi [5,6].

Lekin 5-sinf “Ona tili” darsligini tahlil qilar ekanmiz, o‘quv loyihalari bilan ishlashga jiddiy e‘tibor qaratilgani, loyiha ishlari ham son, ham sifat jihatidan o‘sganligining guvohi bo‘lamiz. Har bir loyiha ishi puxta o‘ylangan, vazifalar bosqichma-bosqich taqsimlangan, o‘quvchi bajarishi lozim bo‘lgan topshiriqlar aniq va lo‘nda tushuntirib berilgan. O‘quv loyihalari uchun tanlangan mavzular ham o‘quvchi yoshiga mos va ularning qiziqishlarini o‘zida aks ettiradi. Shu bilan birgalikda, darslikda jamoaviy va yakka tartibdagi loyihalarning teng miqdorda berilishi hamda almashinib kelishi diqqatga sazovordir.

Ona tili darsliklarida o‘quv loyihalarining soni ko‘payib borishi mazkur texnologiya amaliyotda natija ko‘rsatayotganidan, til o‘qitish jarayonini qiziqarli va samarali bo‘lishiga yordam berayotganidan dalolat beradi.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mavlonova K. va b. Ona tili. 5-sinf (I qism). Darslik – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 114 b.
2. Mavlonova K. va b. Ona tili. 5-sinf (II qism). Darslik – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 160 b.
3. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров. / Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. – М.: Издательский центр Академия, 2002. – 272 с.
4. Turg'unova N. Ona tili ta'limida loyiha texnologiyasidan foydalanishga oid mavjud holat tahlili. Til va adabiyot.uz, 2024-yil 3-son. 94-97-b.
5. Turg'unova N. 2024. 10-sinf “Ona tili” darsligida loyihaga asoslangan topshiriqlarning berilishi. O‘zbekiston: til va madaniyat. 4[1]. 53-58-b.
6. Shea, A. (2016) How to give effective feedback in PBL. Creative teaching & Learning, vol 6.2. P 56-63.

UMUMIY TA'LIM TIZIMIDA MORFONOLOGIYANI O'QITISH METODIKASI: NAZARIY VA AMALIY ASOSLAR

Asatullayeva Dilnavoz Jondullayevna,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206670>

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumta'lim tizimida morfonologiyani o'qitish metodikasining nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Morfonologik bilimlarning o'quvchilarning yozma va og'zaki nutq rivojiga ta'siri o'rganilib, samarali o'qitish usullari taklif etiladi. Tadqiqotda ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: morfonologiya, ta'lim metodikasi, fonologiya, morfologiya, yozma va og'zaki nutq, lingvodidaktika.

Zamonaviy ta'lim jarayonida tilshunoslikning turli bo'limlarini samarali o'qitish muhim ahamiyat kasb etadi. Morfonologiya fonologiya va morfologiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganib, tilning tarkibiy tuzilishini chuqurroq anglashga yordam beradi. Shu boisdan, umumta'lim maktablarida morfonologik bilimlarni to'g'ri o'qitish nafaqat til tushunchalarini shakllantirish, balki o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Ma'lumki, fonema variantlari so'z va morfemalar tarkibida uni tashkil etuvchi sifatida ishtirok etar ekan, u boshqa tovushlar bilan kombinatsiyalar hosil qilish jarayonida turli o'zgarishlarga uchraydi. So'z va morfemalar tarkibidagi har qanday almashinuvlar, avvalo, fonetik xarakterdadir. Bu esa bugungi kunda til strukturasining fonetik, leksik va morfemik sathlari mavjudligi haqida fikr yuritishga olib keladi [3: 32]. Sodda tilda aytadigan bo'lsak, morfonologiya – ma'lum bir tilning fonologik xususiyatlaridan to'liq olinmagan morfemalarning tuzilishi, fonemik tarkibi va o'zgarish qonuniyatlarini, shuningdek, tilga xos bo'lgan morfologik tabiat hodisalari yig'indisini o'rganadigan bo'lim sanaladi [2: 102.]

O'zbek tilida agglyutinatsiya jarayonidagi quyidagi morfonologik holatlar e'tiborlidir:

o-a: ong-angla, ot-ata, son-sana;

a-o: tara-taroq, so'ra-so'roq;

i-u: sovi-sovuq; quri-quruq;

q-g': qiliq-qilig'i, qiziq-qizig'i;

k-g: tilak-tilagi, yurak-yuragi;

n-z: bizni-bizzi, sizni-sizzi;

n-t: otni-otti, toshni-toshti;

n-r: qorni-qorri, shaharni-shaharri;

n-p: gapni-gappi, qopni-qoppi [5: 152].

Morfonologiya fonetik va morfologik birliklarning o‘zaro ta’sirini o‘rganadi. U orqali so‘zlarning tuzilishi, so‘z yasash va shakllanish jarayonlari chuqur tahlil qilinadi. O‘zbek tilida morfonologik hodisalar ko‘plab so‘z turkumlarida uchraydi. Jumladan:

- Unlilar o‘zgarishi: *yoz* → *yozdi, yozaylik*
- Undoshlarning almashishi: *kitob* → *kitob+im*
- Qo‘shimchalar ta’sirida tovush o‘zgarishi: *bos* → *bosish, bosuvchi*

Morfonologik bilimlar yozma va og‘zaki nutqda so‘zlarning to‘g‘ri talaffuzi va yozilishini tushunishga yordam beradi. Shu sababli, u umumta’lim maktablarining lingvistik ta’lim jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Morfonologik bilimlarni o‘quvchilarga yetkazishda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

1. Tahliliy yondashuv – so‘z va so‘z shakllarining morfonologik tuzilishini tahlil qilish.
2. Qiyosiy metod – morfonologik hodisalarni boshqa tillar bilan solishtirish orqali tushuntirish.
3. Amaliy mashg‘ulotlar – yozma va og‘zaki mashqlar orqali bilimlarni mustahkamlash.
4. Texnologik yondashuv – AKT vositalaridan foydalangan holda interfaol ta’lim jarayonini tashkil etish.

Morfonologik hodisalarni samarali o‘rgatish uchun o‘quvchilarning yozma va og‘zaki nutq faoliyati bilan bog‘liq yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ikki asosiy yo‘nalish orqali o‘quvchilar morfonologik qonuniyatlarni real nutq jarayonida tushunib, ularni to‘g‘ri qo‘llashga o‘rganadilar.

Morfonologik bilimlarni mustahkamlash uchun yozma mashg‘ulotlar muhim sanaladi. Yozma nutq asosida o‘qitish quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi:

1. Diktant va yozma ishlarda morfonologik tahlil: O‘quvchilarga yozma matnlar berilib, ular ichida morfonologik o‘zgarishlarga ega so‘zlarni ajratish topshiriladi. Diktant yozish davomida tovush almashinuvi, qo‘shimchalarning talaffuzga ta’siri, so‘z shakllanishidagi o‘zgarishlar kabi morfonologik hodisalarga alohida e’tibor qaratiladi. Masalan: *kitobim, o‘quvchi, o‘qituvchi, ishchi* kabi so‘zlarni morfonologik jihatdan tahlil qilish.

So‘z yasash va so‘z shakllarining o‘zgarishi bo‘yicha mashqlar: o‘quvchilarga so‘z yasash jarayonida yuz beradigan fonetik o‘zgarishlarni kuzatish topshiriladi. Masalan, quyidagi so‘zlarni o‘zak va qo‘shimchalariga ajratish orqali morfonologik o‘zgarishlarni aniqlash topshiriladi:

Boz+or → bozor, bos+im → bosim, qiz+cha → qizcha, yoz+uvchi → yozuvchi.

O‘quvchilarga morfonologik o‘zgarishlarni o‘z ichiga olgan so‘zlarni ishlatgan holda matn yozish vazifasi beriladi. Masalan: “*Sevimli mashg‘ulotim*” mavzusida insho yozish va unda morfonologik jihatdan qiziqarli o‘zgarishlarga ega so‘zlarni belgilash. O‘quvchilar o‘z yozgan ishlarini tekshirayotganda, morfonologik tahlil qiladilar va xatolarni aniqlashga harakat qiladilar.

O‘quvchilarga test savollari berilib, ulardan so‘z shakllari orasidagi farqlarni aniqlash so‘raladi. Masalan: *Qaysi variant fonetik o‘zgarishga uchragan? a) Kitobim, b) O‘quvchi, c) Do‘stlik.*

O‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish orqali morfonologik bilimlarini oshirish muhimdir. Buning uchun quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

1. Talaffuz va urg‘u mashqlari: o‘quvchilarga murakkab morfonologik o‘zgarishlarga ega so‘zlar berilib, ularni to‘g‘ri talaffuz qilish mashqlari o‘tkaziladi.

Masalan: *o‘quvchi – o‘quvchisi, kitob – kitobim, bosmoq – bosish – bosuvchi* kabi so‘zlarni talaffuz qilish. O‘qituvchi so‘zlarning talaffuz variantlarini aytib beradi va o‘quvchilar uni takrorlaydi.

O‘quvchilarga bir-birlari bilan bahslashish yoki fikr bildirish imkoniyati yaratiladi, bunda ular morfonologik jihatdan to‘g‘ri so‘z shakllarini tanlashi kerak bo‘ladi. Masalan: “*Kelajakda qaysi kasbni tanlaysiz?*” mavzusida bahs uyushtirish va og‘zaki nutqda to‘g‘ri shakllarni ishlatish. She‘r va hikoyalarni yod olish va aytib berish. O‘quvchilar murakkab morfonologik o‘zgarishlarga ega she‘r va matnlarni yod oladi va aytib beradi. Masalan, Abdulla Oripov yoki Erkin Vohidov she‘rlaridagi morfonologik o‘zgarishlarga e‘tibor berish. O‘quvchilar o‘zlari aytgan matnlardagi morfonologik o‘zgarishlarni tahlil qilishlari kerak bo‘ladi.

Yozma va og‘zaki nutq asosida morfonologiyani o‘qitish samaradorligi shundaki, o‘quvchilar yozma nutqda morfonologik xatolarni kamroq qiladi. Og‘zaki nutqda so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va ularning grammatik shakllarini to‘g‘ri qo‘llashni o‘rganadi. Yozma va og‘zaki nutqni uyg‘un rivojlantirish til kompetensiyasini oshiradi va o‘quvchilarning muloqot qobiliyatini yaxshilaydi.

Bu metodlarni o‘qitish jarayoniga joriy qilish orqali o‘quvchilarning morfologik va fonetik tafakkurini rivojlantirish mumkin.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
2. Abduazizov A. Morfonologiya. – Toshkent, 1-jild, 2000.
3. Bahriddinova B.M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Morfologiya. Amaliy mashg‘ulotlar uchun qo‘llanma. – Qarshi: Nasaf, 2008.
4. Hayes, Bruce. Introductory phonology / Bruce Hayes. p. cm. – Includes bibliographical references and index. Grammar, Comparative and general – Phonology. I. Title. P 217. H 346, 2009.
5. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. –Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
6. Леви-Строс. Структурная антропология. – М., 1985.
7. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/m/morfonologiya/>

DAVR, ADABIYOT VA UNI DAVRLASHTIRISH MUAMMOLARI

Qozoqboy Yo‘ldoshev,
Pedagogika fanlari doktori, professor

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206716>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotining davrlashtirish masalasi tahlil etilgan. Shuningdek, davr va adabiyot muammolari keng ko‘lamli tarzda muhokama etilgan.

Kalit so‘zlar. Davr, adabiyot, obraz, davrlashtirish, tafakkur, adabiyottanuv.

Milliy tafakkurda yuz bergan yangilanishlar o‘zbek adabiyoti tarixini tamomila qayta idrok etish va uni ijtimoiy ong hamda adabiyotshunoslik ilmining bugungi yutuqlari darajasiga muvofiq baholash zaruratini taqozo etadi. Davr bilan adabiyotning munosabatlarini aniqlash, masalani “davrning adabiyoti” shaklida qo‘ygan ma‘qulmi yoxud “adabiyotning davri” tarzida qo‘ygan to‘g‘rimi qabilidagi savollarga aniq javob berish zarurati paydo bo‘ldi. Shuningdek, bir davrdagi milliy adabiyotning boshqa davrdagi adabiyotdan yoki adabiyotning bir davrining boshqasidan farqini to‘g‘ri tayin etish singari g‘oyat muhim va ayni vaqtda, o‘ta mushkul masalani hal etish ehtiyoji tug‘ildi.

Bashar ahli asli bir o‘lchamli mangu hodisa bo‘lmish zamonni uch o‘lcham, ya‘ni o‘tmish, hozir va kelajakdan iborat deb hisoblasada, uning na boshi va na oxiri bor hodisa ekanligi tobora teranroq anglab yetilmoqda. Odam abadiy va o‘zgarmas zamonning o‘zi davr deb atab olgan o‘tkinchi bir bo‘laginigina muayyan darajada idrok eta olishi mumkinligiga iqror bo‘ldi. Inson o‘z umrini zamon bilan solishtira olmasligini, faqat davr bilan bir qadar bo‘ylashish imkoniga egaligini chuqurroq anglab yetdi.

Umuman, kechgan va kechayotgan har qanday jarayonni davrlashtirish deyilganda tabiat va jamiyatda sodir bo‘lgan o‘sish-rivojlanish yoki tanazzul kechimining muayyan zamoniy oraliqlarda bir-biridan sifat jihatidan farq qiladigan xususiyatlarga ega bo‘lgan turli bosqichlarga bo‘linishi anglashiladi. Shu ma‘noda o‘zbek adabiyoti qanday bosqichlarni bosib o‘tganligini ilmiy jihatdan asosli ravishda ko‘rsatib berish katta ahamiyat kasb etadi.

Badiiy adabiyot nisbiy tushuncha bo‘lmish davrga xos belgilarning tabiat, jamiyat va odamda namoyon bo‘ladigan o‘tkinchi jihatlarni manguликka muhrlashni ko‘zda tutadigan san‘at turidir. Shu bois hamisha ham adabiyotni muayyan davrlarga

ajratish, ularni nomlash, taraqqiyotidagi bosqichlarni tayin etish zaruriyati turadi. Ayonki, adabiy davrlarning chegaralari omonat, ularda ayrichalikdan ko‘ra o‘xshashlik belgilari ko‘proq bo‘ladi. Ayni vaqtda barcha ijtimoiy hodisalar singari adabiyot ham o‘z tarixining turli bosqichlarida turlicha sifat-xususiyatlarga ega bo‘ladigan hodisadir. Shu ma’noda, hozirgi o‘zbek adabiyotining ildizi, paydo bo‘lgan vaqti, asosiy belgilari va taraqqiyot bosqichlarini aniqlash millat ilmiy tafakkuri uchun o‘ta muhim yumush hisoblanadi.

Sotsiologik yondashuv sabab sovet adabiyottanuv ilmida doim badiiy adabiyotga davrning adabiyoti tarzida yondashuv ustuvorlik qilgan. Negaki, sho‘ro davrida badiiy adabiyotga mafkuraviy ustqurma debgina qaralgani uchun, albatta, davrdan kelib chiqadigan, unga xizmat qiladigan va o‘zida unga xos jihatlarni aks ettiradigan hodisa, deb hisoblanar edi. Shunga ko‘ra badiiy adabiyotga tarixiy davr va ijtimoiy hayotning estetik in’ikosi sifatidagina qaralardi.

Aslida davr, ijtimoiy hayot, siyosiy tuzum, tarix va badiiy adabiyotning munosabatlari anchagina murakkab o‘ziga xoslikka ega bo‘lgan hodisalardir. To‘g‘ri, adabiyot muayyan davrda yuzaga keladi, o‘sha davrdagi odamlar tomonidan yaratilib, ularning o‘zaro munosabatlarini aks ettiradi. O‘z tarixi davomida turli o‘zgarishlarga uchraydi, o‘sib-rivojlanadi yoki tanazzulga yo‘liqadi. Lekin bu hol uning davrga fatal ravishda bog‘lanib qolmagan mustaqil badiiy-estetik hodisa ekanini inkor etmaydi. Zero, adabiyot biror-bir davr va undagi odamlarni shunchaki aks ettirish bilangina cheklanib qolmay, o‘sha davrning odamlarida muayyan ruhiy-intellektual xususiyatlarni shakllantiradi ham. Shu ma’noda badiiy adabiyotga qanchalik muayyan davrning mahsuli deb qarash mumkin bo‘lsa, davrga ham muayyan adabiyotning ta’siri borligini ko‘zda tutish kerak bo‘ladi.

Agar ijtimoiy-tarixiy davr muayyan bir hodisa sodir bo‘lib o‘tguncha bo‘lgan vaqt oralig‘ini anglatadigan tushuncha bo‘lsa, universal ma’nodagi davr muayyan etnosning tarixida uzluksiz zamoniy oraliqda yuz bergan hodisalar va o‘shish-o‘zgarishlar tizimini anglatadi. Bu kabi o‘shish-o‘zgarishlar shu zamoniy oraliqda yashab, faoliyat ko‘rsatgan odamlarda va ular tufayli sodir bo‘ladi. Muayyan davrda yashab faoliyat ko‘rsatgan odamlarga xos yetakchi ma’naviy-hissiy xususiyatlar esa ko‘pincha badiiy adabiyot namunalarida aks etadi. Jamiyatdagi o‘zgarishlar odamlar fikru tuyg‘ularidagi o‘zgarishlar tufayli, odamlarning fikru tuyg‘ularidagi o‘zgarishlar esa qaysidir darajada milliy adabiyotda aks etgan timsollar ta’sirida sodir etiladi.

Badiiy adabiyot jamiyatning ilg‘or a‘zolari tafakkuridagi o‘zgarishlarni butun jamiyat ahlining tuyg‘u va tafakkuridagi o‘zgarishlarga aylantiradi, tuyg‘uga ko‘chgan tafakkurning qudrati shundaki, u o‘z tabiatiga ko‘ra, albatta, harakat energiyasiga aylanadi. Chunki tuyg‘ulangan tafakkur yoki boshqacha aytganda, emotsional intellekt hamisha harakatni taqozo etganidan amaliy faoliyatni keltirib chiqaradi. Binobarin, badiiy adabiyotning davrlari borasida so‘z yuritilar ekan, milliy adabiyot tarixining muayyan bosqichida u qanday sabab va omillar ta‘sirida qanday xususiyatlarga ega bo‘lganini aniqlash kerakligi yodda tutilishi lozim.

O‘zbek adabiyoti taraqqiyoti bosqichlarini aniq belgilash uchun milliy adabiyot o‘z tarixi davomida qanday tub o‘zgarishlarni boshidan kechirganligini hisobga olish lozim. Negaki millat ahli hayotidagi ijtimoiy-siyosiy va ma‘naviy e‘tiqodiy tub o‘zgarishlar tabiiy tavishda etnosning tafakkur va tuyg‘ular tizimini yangilaydi. Badiiy adabiyot esa ana shu yangilanishlar natijasini konkret odamlar ruhiyat dunyosi va taqdiri misolida manguilikka muhrlashga urinadi. Tabiiyki, bu jarayonda adabiyotning obrazlar tizimi, ifoda vositalari, janr turfaligi, til xususiyatlari yangilanadi. Zero, tafakkur va ma‘naviy-e‘tiqodiy xususiyatlari yangilangan odamlarga xos jihatlarni tasvirlash uchun ifoda vositalarini ham yangilash taqozo etiladi.

Ulug‘ turk olimi F. Ko‘pruluzoda o‘z fundamental tadqiqotlarida islomga e‘tiqod qilgan turkiylarning hayotida uch buyuk yangilanish yuz berganidan kelib chiqib, bu xalqlar adabiyotini uch ulkan davrga bo‘lish kerakligini ko‘rsatib bergandi. Ulkan olimning ilmiy yondashuviga tayangan holda o‘zbek adabiyoti tarixini ham katta uch davrdan iborat ekanini qayd etish mumkin:

1. Islomgacha bo‘lgan davrdagi turkiy adabiyot.
2. Islom ta‘siridagi turkiy (o‘zbek) adabiyot.
3. Yangi o‘zbek adabiyoti yoki jahoniy ta‘sirlar davri o‘zbek adabiyoti tarzida tasniflash ilmiy mantiqqa muvofiq bo‘ladi.

Adabiyot jamiyat bilan birga mavjud bo‘lsada, uning ko‘tarilish hamda tushish bosqichlari hamisha ham jamiyat taraqqiyoti pog‘onalariga mos tushavermaydi. Chunki, badiiy adabiyot o‘z qonunlari asosida yashaydi. Adabiyot tarixini yuqoridagiday davrlashtirishda ma‘lum darajada xalqning ijtimoiy tarixiga tayanilgan esada, asosan adabiyotning o‘z belgi-xususiyatlariga asoslanilgani ko‘rinadi.

Chunonchi, islomgacha bo‘lgan davrdagi adabiyotning obrazlar olami, mavzu va muammolar tizimi, tasvir vositalari, tili, eng muhimi, olam va odamni idrok etish va tasvirlash tamoyillariga ko‘ra tamomila o‘zgacha xususiyatlari bo‘lgan edi. Bu

adabiyot umumturkiy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida uzoq asrlar barcha turk etnoslarining o‘rtoq mulki edi. Afsuski, islomgacvha bo‘lgan davrda yaratilgan adabiy yodgorliklar juda kam saqlanib qolgan. Hozircha, asosan O‘rxun-Enasoy toshbitiklari bilan kifoyalanishga to‘g‘ri keladi.

Garchi ushbu yodgorliklar ko‘proq tarixiy batalistik yo‘nalishdagi bitiklar bo‘lsada, ularni badiiyat nuqtai nazaridan tadqiq qilqish mumkin va zarur. Chunki toshbitiklardagi jozibali va ta’sirchan ifoda tarzi muallifning badiiy iste’dini yaqqol ko‘rsatib turibdiki, muayyan darajada olamni badiiy idrok etish hamda ifodalash tajribasiga ega bo‘lmagan odam bunday matn tuzishi mumkin emas.

Ayni vaqtda toshbitiklarda voqelikni islomiy yondashuvdan mutlaqo farq qiladigan, qaysidir ma’noda unga zid keladigan idrok etish tarzi yetakchilik qiladi. Ularda xoqon va lashkarboshilarning qahramonliklari ko‘rsatilar ekan, ularning tutumlariga ezgu ma’naviy asos topish ko‘zda tutilmaydi. Bosh borni ta’zim qildirgan, tizzasi borni cho‘kka latgan, xoqoni borni xoqonsizlantirgan, davlati borni davlatsizlantirgan qahramonning bu ishlarga ma’naviy haqi bor-yo‘qligi hisobga olinmaydi.

Islom ta’siridagi adabiyotda adabiy an’analar, obrazlar, tasvir vositalari, badiiy til va, eng muhimi, olam va odamni ko‘rish va ko‘rsatish borasida tayaniladigan asoslar tubdan o‘zgardi. Islom ijtimoiy-siyosiy tafakkurnigina emas, balki axloq, badiiy did va adabiy-estetik qarashlar tizimini ham tubdan o‘zgartirdi. Olam va odam haqidagi tushunchalarga yangi mazmun berdi. Yaratganning biru borligiga ishonchni paydo qildi va mustahkamladi. Ayni paytda, insoniy tuyg‘ularni qardoshlik, birodarlik, o‘zaro xayrixohlik va komillikka intilish anglamlari bilan boyitdi.

She’riyat badiiy ijodning asosiy turiga aylandi. Vazn, ifoda vositalari, badiiy uslub Kunchiqish poetikasi deb atalgan va asosan fors, arab adabiyoti uchun xos bo‘lgan xususiyatlarga ega bo‘ldi. Islomiy yondashuv bu davr adabiyotining eng muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi. Bu davr adabiyotida an’analar mustahkamligi va sobitligi asosiy xususiyat hisoblanardi. Islom ta’siridagi adabiyotning obrazlar tizimi, janrlari, tili, tasvir maqsadi tamomila o‘zgacha ko‘rinish kasb etdi.

Bu davr adabiyoti nozik murakkab poetik ramzlar asosiga qurilgan, lirikada gul, bulbul, oshiq, ma’shuqa, ag‘yor, soqiy, may, mug‘bacha; liro-epik asarlarda gul, bulbul shohlar, malikalar, pahlavonlar, avliyolar, donishmandlardan iborat obrazlar tizimiga ega, tili ilohiy tushunchalar ifodasi bo‘lgan so‘zlarga to‘la adabiyot edi. Lirik qahramonlarning ham, liro-epik asar personajlarning ham asosiy maqsadi Alloh jamoliga etishmoqdan iborat bo‘lardi. Janriy qoliplar o‘ta mustahkam va har qanday

badiiy kashfiyot mavjud adabiy an'analar ichida qilinishi talab etilardi. Olam hodisalari va odam tutumlariga faqat islomiy e'tiqod nuqtai nazaridan qaralar, qabul qilinar va ifoda etilardi. Tabiiyki, badiiy tasvirning ruhi, ifoda yo'sini va vositalari shunga muvofiqlashtirilgan edi. Bu davrda badiiy adabiyot erdagi oddiy maishiy turmush tashvishlaridan bir qadar uzoq bo'lib, ko'proq oxirat va oliy jamol yetmoq muammolari bilan mashg'ul edi.

Adabiyotimiz tarixining ushbu bosqichida turkiy etnoslar taraqqiyotining umumiy o'rtoq jihatlari avj nuqtaga ko'tarildi va umumturkiy negizdagi uluslarning ayrimlari alohida millat tarzida shakllana boshladi. Bu hol ularning badiiy tili va o'ziga xos obrazlar tizimi, estetik ideali, adabiy tajribalarga munosabati singari jihatlarda namoyon bo'la boshladi. Turkiy etnoslarning alohida milliy qiyofa kasb eta borishi, ya'ni muayyan bir turkiy ulusning alohida etnik birlik sanalib, o'z maxsus adabiyotiga ega bo'lishini XV-XVI asrlarga to'g'ri keladi, deyish mumkin. Bu davrgacha bo'lgan adabiyot, aslida, qayerda, kim tomonidan yaratilgan bo'lishidan qat'i nazar, yagona umumturkiy adabiyotdir. Shuning uchun ham bu davr adabiyotining egasini ko'rsatishda birgina "turkiy" atamasi yetarli sanaladi.

Turmush tarzini tubdan isloh qilmay turib, davr bilan teng yurish mumkin emasdi. Davr bilan teng yurolmaslik millatni tanazzulga mahkum etardi. Nobop ijtimoiy-siyosiy tuzum, ma'rifatsizlik, savdo-sotiqning quruqlikdagi karvon yo'li o'rniga suv va temiryo'l orqali amalga oshirilishi kabi omillar o'lka taraqqiyotining sustlashuviga sabab bo'ldi. Xonliklar iqtisodiy qoloqlik domiga tushdilar. Iqtisodiy rivojlanmagan mamlakatning esa, birinchi navbatda, ma'rifiy jihatdan, shuning oqibati o'laroq, harbiy sohada ham o'zgalardan ortda qolishi tabiiy edi. Millat ahlining jangariligi, dovyurakligi, harbiy salohiyatning yuksakligi tufayligina qudrat kasb etish mumkin bo'lgan davrlar o'tib ketgandi. Endilikda harbiy qudrat askarlarning shaxsiy fazilatlaridan ham ko'ra, yangi qurol-aslaha va zamonaviy urush texnikasida edi.

Ulug' maqsadning yo'qligi, oqibatsizlik, toro'ylik o'lka hukmdorlarini oyoqning tagidan narini ko'rolmaydigan holatga keltirib qo'ygandi. Shu holiga o'lkaning har bir hukmdori o'zini qudratli sanar va hamisha qo'shnilarga qanday yashashni o'rgatish da'vosida yurardi. Turkiston hukmdorlari o'rtasidagi bu kayfiyat atrofdagi bosqinchi mamlakatlarga juda qo'l keldi. Bosqinchilik mayli chegara bilmaganidan "dunyo jandarmi" nomini olgan chor Rossiyasi turkistonlik hukmdorlarning o'zaro kelishmasliklaridan ustalik bilan foydalandi. Bosqinchi siyosatchilar uch xonlikni bir-biriga gij-gijlab, yovlikni kuchaytirdi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran sekinlik bilan bo'lsada, Ovro'podan kirib kelayotgan texnik yangiliklar Rossiya bosiqini natijasida bir qadar tezlashganday bo'ldi. Bosqinchilar o'z hukmronligini mustahkamlash, mustamlaka o'lkaning boyliklarini ko'proq tashib ketish uchun fan-texnikaning ayrim yutuqlarini Turkistonda ham joriy eta boshladi. Ayniqsa, XIX asrning yetmishinchi yillarida o'lkamizga kitob bosish, gazeta-jurnal chop etishning kirib kelishi dunyo ahli bilan axborot almashishni ancha osonlashtirib, turkistonliklarni jahon ahliga yaqinlashtirdi. Ibtidoiy ko'rinishda bo'lsada, Turkistonda sanoat korxonalarining paydo bo'lishi, xalq hayotiga texnikaning aralashuvi millat ijtimoiy tafakkuriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Ijtimoiy hayotning o'zgarishi, oddiy odamga o'z boshiga tushgan qismatni kechirishi lozim bo'lgan mavjudotgina deb qarashdan tarixning yaratuvchisi, hayotning harakatlantiruvchisi ekani tan olinib boshlagani millat ijtimoiy tafakkuriga keskin ta'sir ko'rsatdi. Endilikda olamni islomiy ko'z bilan ko'rish va izohlash bilan birga o'zgacha qarash hamda e'tiqodlar ham bo'lishi mumkinligi anglab yetilgani millat fikrlash tarziga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Bu hol milliy ongdagi bir xillikning o'zgarishiga olib keldi. Olam hodisalarini turlicha tushunish va tushuntirish mumkin ekanligi kishilarda fikr hurrligiga intilishni uyg'otdi. Aloqalar, axborotlar umumiylikning yuzaga kelishi natijasida millat tafakkuriga tashqi omillar sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bu hol ijtimoiy fikr taraqqiyotining obyektiv natijasi edi. Shu tariqa, Turkiston o'z tarixining yangi bosqichiga kirdi.

XIX asrning oltmishinchi yillaridan e'tiboran, o'zbek adabiyotida asrlar mobaynida amal qilib kelingan estetik an'analar buzila boshladi. Badiiy ijod endilikda Alloh bilan sirlashish, ruhiyat nozikliklarini aks ettirish, komil insonga xos sifatlarni ulug'lash, ma'shuqaning azoblaridan yozg'irishdangina iborat bo'lolmasligi anglab yetildi. Shu vaqtgacha ijodkorning Alloh bilan muloqoti mahsuli bo'lgan badiiy adabiyotning avom turmushiga yuz burishi uning tabiatida bir qator jiddiy sifat o'zgarishlari bo'lishini taqozo etardi. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda sof maishiy mavzular, tirikchilik muammolari deyarli qalamga olinmasdi. Hayotning tashvishlariga muhabbat mavzusining biror qirrasi munosabati bilan ba'zan yo'l-yo'lakaygina tegib o'tilishi mumkin edi, xolos. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, adabiyot tirikchilik yumushlariga aralashib, ijtimoiy-siyosiy ta'sir ko'rsatish vositasiga ham aylana boshlagach, o'zbek adabiyotida ham publitsistik ruh paydo bo'ldi. Mavzu ko'lamining kengayishi asar qahramonlarini o'zgartirdi. Endilikda yerdagi oddiy odamlar ham badiiy tasvir obyektiga aylanadigan bo'ldi.

Qahramonlarning o‘zgarishi natijasida badiiy adabiyotga o‘zga ruh, bo‘lakcha muammo, boshqa hayot yo‘sinini kirib keldi. Bu esa, o‘z navbatida, badiiy til va ifoda tarzida ham tub o‘zgarishlar bo‘lishini talab etdi. Mana shu belgilar **yangi davrning yangi adabiyoti** yuzaga kelganligini ko‘rsatardi.

Agar o‘zbek mumtoz adabiyoti **xoslarning ko‘nglini** poklashga uringan bo‘lsa, yangi o‘zbek adabiyoti **ommaning fikrini** uyg‘otishni maqsadga aylantirdi.

Millatning iqtisodiy, siyosiy va ma‘naviy-axloqiy islohotlar jarayonida o‘zini yangilab borishga urinishi natijasi o‘laroq, ham shakli, ham mazmuniga ko‘ra yangi adabiyot maydonga kela boshladi. Ijtimoiy ongning yangilanishi badiiy tafakkurning ham o‘zgarishiga olib keldi. Natijada, ijodkorlar orasida badiiyatga, san‘at asarlariga «**lisoni g‘ayb**» yoxud «**ilohning tajallisi**» tarzida qarash bilan birga uni ijtimoiy dardni aytish vositasi deb tushunish ham qaror topa boshladi. Shu tariqa, san‘at hodisalarini bo‘lakcha tushunish, ta’sirlanish va tahlil qilish tajribasi yuzaga keldi. Kitob sanoatining paydo bo‘lishi, axborotlarni tez va keng miqyosda yoyish imkoniyatlarining kengayganligi munosabati bilan badiiy adabiyot ta’sirchan ijodkorning ko‘ngil ishidan kuyunchak ziyolining ijtimoiy faoliyatiga aylana bordi.

Endilikda ijodkorlar avvalgi davrlardagi singari ilohiy go‘zallikni tarannum etishning o‘zi bilan kifoyalana olmay qoldilar. Ular badiiy so‘zning arshi a’losidan zaminga tushib, qora yerdagi adoqsiz muammolar haqida ham qalam sura boshladilar. Chunki fikri oydin kishilar yuksak rutbali odamning turmushi ham martabasiga yarasha bo‘lishi uchun harakat qilish lozimligini anglab yetgan edilar.

Yangi o‘zbek adabiyotining unchalar uzoq bo‘lmagan tarixini ham umumiy yo‘nalishi, mavzu qamrovi, timsollar tizimi, tasvir vositalari arsenalini, janriy yangilanishlar, ifoda yo‘sinini singari jihatlarga ko‘ra

- a) o‘zbek ma’rifatchilik adabiyoti;
 - b) o‘zbek jadid adabiyoti;
 - v) o‘zbek sovet adabiyoti;
 - g) o‘zbek egamanlik adabiyoti
- yo‘sinida bir necha bosqichga bo‘lish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. -Toshkent: Akademnashr, 2018. -456 b.
2. Q.Yo‘ldoshev. Yoniqlik so‘z. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. -548 b.

“FUNUN UL-BALOG‘A”DA MIRZO ULUG‘BEK MADHI

Marg‘uba Abdullayeva,
filologiya fanlari doktori, professor

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206719>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarida Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlab yozilgan she‘rlarga diqqat qaratiladi. Ulug‘bek madh etilgan qasidalar va lirik parchalar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Shayx Ahmad Taroziy, “Funun ul-balog‘a”, lirik janrlar, Mirzo Ulug‘bek, madh, qasida, tahlil.

Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asari Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlangan bo‘lib, turkiy tilda yozilgan. Mazkur asarda an‘anaviy Sharq adabiyotshunosligining besh muhim tarmog‘i haqida fikr yuritilgan. Bular: she‘r navlari, qofiya va radif, badiiy san‘atlar, aruz vazni va muammo janri masalalari. “Funun ul-balog‘a” [1;147] asarida adabiy tur va janrlar to‘g‘risida nazariy ma’lumotlar berilgan. “Funun ul-balog‘a” muallifi “*Ulam o qoshida nutq ikki navdur: nasr va nazm*”, [1;5] deb ta’kidlaydi. Ahmad Taroziy nazmni tovuşga, nasrni tutiga o‘xshatadi. Nasr va nazmning ibtidosi – fотиha, intihosi – xotimadir, deb ikki adabiy turning o‘ziga xosliklarini ko‘rsatib beradi.

Asar an‘anaviy hamd va na’t bilan boshlangan. Kirish qismida Mirzo Ulug‘bek haqida shunday fikrlar qayd etilgan. “...saltanat daryosining gavhari va ma’dalat konining javhari, saxovat boronining abri va shijoat beshasining babri, farosat sipehrining mohi, kayosat mulkining shohi, shahanshohi a’zam, shahriyori a’lam, sohibus-sayful-qalam, ma’dani lutfu karam, moliki riqobi umam, farmondehi, turk, arab va ajam, mag‘isiddin vad-davron Amir Ulug‘bek Ko‘ragon...” [2;6]. Taroziy sohibi zamon Mirzo Ulug‘bekni umrini uzoq, qadrini yuksak, iqbolini doimiy ortib borishini, uning soyasini islom va musulmonlar ustiga oxiratgacha soyabon qilishini Xudodan dou qilib so‘raydi. Bunday niyatning ijodkor tilidan samimiy ruhda madh etilishi Taroziyning Ulug‘bekka bo‘lgan yuksak hurmati va e’tirofi belgisidir.

Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarida Mirzo Ulug‘bek davrida yashab ijod qilgan ijodkorlar ijodidan go‘zal namunalar berib o‘tilgan. Adabiy-nazariy masalalarning amaliy jihatlarini ko‘rsatishda o‘sha davr turkiygo‘y shoirlarining lirik asarlaridan parchalar keltiriladi. Bizga ma’lumki, Mavlono Lutfiy, Sakkokiy va Ismat Buxoriylar Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlab qasidalar yozgan. Shu

kabi forsiygo‘y va turkiygo‘y shoirlarning Ulug‘bekni madh etgan va uning sifatlarini ta’rifu tavsif qilgan she’rlaridan namunalar keltirilgan. Tadqiqotimizda shunday she’riy parchalarga diqqat qaratdik. Taroziy qofiya turlari haqida ma’lumot berganda barcha bandlarning qofiyadosh bo‘lib kelishiga lug‘z janri misolida bir necha namunalarni keltiradi. Shulardan biri:

Shahriyori zamona, faxri mulk

Sohibi minnat, charxu chor arkon.

Shohi odil, Ulug‘bek ulkim erur.

Dodxoh eshikinda No‘shirvon.

Podshohiki, xidmatinda kamar,

Bog‘ladi, Royu Qaysaru xoqon (17^a)

Shahriyoriki, dodi adli bila,

Adlidin yer yuzi erur yakson.

Qon bo‘lur charx bag‘ri sahmidin –

Razm holinda olsa el (al)ga kamon.

Xusravo, nogoh olsa al (al)ga sinon,

El (al)ga zarrin sipar tutar Kayvon.

Oxirgi ikki misrada “zarrin sipar” va “Kayvon” so‘zlarida Ulug‘bekning Samarqandga hokim bo‘lgan yili hijriy 814 raqami yashiringan. 1411 yilda 17 yoshli Ulug‘bek Movarounnahr va Turkistonning hokimi etib tayinlanadi. U yoshligida fan va san‘at turlariga, ayniqsa, matematika va astronomiyaga katta qiziqish bildiradi. Ulug‘bek yaxshi ta’lim olgan. Ajoyib xotira egasi bo‘lib, arab va fors tillarini yaxshi bilgan, turk she’riyatidan yaxshi xabardor bo‘lgan. O‘zi ham she’rlar yozgan. Uning bir qancha she’rlari tazkira va tarix asarlarida qayd etib o‘tilgan.

Taroziyning aytishicha, “Agar salotun yo umaro yo vuzaroni o‘ksalar, madh va madhat va tamadduh o‘qurlar. Va agar o‘lgan kishini zikr qilsalar, marsiya derlar” [2;79]. Ko‘rinadiki, muallif ikki janrning poetik belgilarini juda sodda qilib tushuntiradi. Qasidaning kichigi 27 misra yoki undan kichik ham bo‘lishi mumkin deb ta’kidlaydi. Qasidani lirik janr sifatida bir necha qismlarga tasnif qiladi, har biriga misollar keltiradi. Qasida – husni matla’, mamduhning adl va insofi, shijoatini zikr qilish, sahovatini yod etish kabi to‘rt qismni o‘z ichiga oladi. Taroziyning aytishicha, bu to‘rt qismdan ortiq madh etish shoirning ixtiyoridadir. Madhdan so‘ng maqsud bayon qilinadi, ya’ni qasida maqta’si keladi.

Tarje‘band she’rlarning beshinchi turi – marsiya va madhiya tariqida bo‘ladi. Shu o‘rinda Taroziy madhiya tarje‘bandga misol qilib Ulug‘bekka bag‘ishlangan bir

qasidani berib o‘tgan. A.Hayitmetovning ta’kidlashicha, “Tarje’band shaklida yozilgan ushbu qasida Ulug‘bekni madh etishga bag‘shlangan bo‘lib, uning muallifi aytilmagan. Bizning taxminimizcha, bu she’rning muallifi ham Shayh Ahmad Taroziyning o‘zi bo‘lib, badiiy jihatdan ulug‘ shoir Sakkokiy qasidalari darajasida va ularning ta’sirida yaratilgan” [2;25]. Qasida matnini keltiramiz:

Eyki aqling haybatidin tutti olam intizom,
Zoti poking birla taxtu toj topti ehtirom. (19^a)
Kecha-kunduz xizmat uchun eshiking yastong‘uchi
Anbaru kofur otlig‘ ikki quldur subhu shom.
Notamom erdi jahonda podsholiq oyini;
Senki paydo bo‘ldung ochunda, bu ish bo‘ldi tamom.
Abr saqqoyedur, eshikingda doim suv separ;
Bod farroshyedur – eshiking supurar bardavom.
Majlisingda sog‘aredur oftobi Zardo‘sh;
Mahfilingda shishayedur gunbadi fero‘zafom.
Hazratingdagi tobuqchidurki, saqlar taxtin;
Hidmatingda Jam ayoqchidurkim, asror elda jom.
Xisravi iqlimgiru shahriyori tojbaxsh;
Podshihikim aning davrinda topti din nizom.
Sarvari mardi salotin, mehtari shohi jahon;
Mafxari dunyovu din Sulton Ulug‘bek Ko‘ragon.

Madhiyaning mazmuni quyidagicha: Aqling haybatini olam intizor bo‘lib kutdi. Zoti poking bilan toju taxt ehtirom topti. Kechayu kunduz eshigingni oldida ikki quling – subh va shom xizmatingda. Jahonda podsholik o‘yini tugamagan edi, senki paydo bo‘lding ochunda bu ish tamom bo‘ldi. Seryomg‘ir bulutlar eshingga doim suv sepadi. Bod-shamol farroshing bo‘lib har doim eshigingni supuradi. Majlisingda may quyuvchi oftobli Zardo‘st. Majlising joyida feruzafom shishali gunbaz, ya’ni ko‘k osmon. Itoatkor xizmatchilaring taxtingni saqlaydi. Xizmatingda Jamshid oyoqda turib, elingni asraydi. Xisravu iqlimgir, shahriyori tojbaxsh. Sening podshohlik davringda din nizom topdi. Sultonlarning mardi, sarvari, mehtari – shohi jahon. Dunyo va dinning mehvari Sulton Ulug‘bek Ko‘ragon.

Mulkdorikim, oni o‘z soyasidin zul-minan
Qildi paydo-vu jahonni etti adlidan chaman.
Xusravikim, majlisining sham‘idur bu oftob;
Lojuvardiy charx erur sham‘ig‘a bir charxi lagan.

Ichsa adli jomidin naxchir bo‘lur shergir;
Tarbiyat qilsa, yarimtuq pashsha bo‘lur piltan.
Har so‘zi erur hirad durjinda bir durr-i samin, -
Kim erur bir so‘ziga yuz ming guhar bori suman.
Gard ichinda chiqmag‘ay – bu ashqar-i gardun agar –
Jumladin bo‘lsa kamiti ish kuninda kom-i zan.
G‘ayratidin gurz olib, maydonda qilsa na‘raye,
Erigay mumung agar po‘lod bo‘lsa Tahmtan.
Royatin to intizomi mulk uchun qildi baland,
Past bo‘ldi, yer yuzinda qolmadi, sho‘ru fitan (19^b)
Ey shahonshohiki, adlingdin qilurlar iftihor,
Insu jinu murg‘u mohiyu vuhushu mo‘ru mor.

Mazkur qasida ikki bandli bo‘lib, har bir bandi 16 misradan jami 32 misrani tashkil qiladi. Qasidaning adabiy-badiiy qimmatini shundaki, unda Ulug‘bekning shaxsiy sifatleri madh etilishi bilan birga, o‘sha davr ijtimoiy-maishiy ahvoli, siyosiy adolat va tarixiy jarayon haqida muhim ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz.

“Funun ul-balog‘a” asarining badiiy san‘atlarga bag‘ishlangan qismida “husnu taxallus” san‘atiga misol qilib Ulug‘bek Ko‘ragon tilga olingan misralarni keltiradi:

*Savdoyidur magar sari zulfingki, zulm etar,
Bandson dodu adl bila, xusravi jahon.
Ma‘murdur boshdin-ayoq yer yuzi tamom,
Sultonun baru bahr Ulug‘bek Ko‘ragon. [2;87]*

Sharh: Agar xayoli buzilib, zulfing sari borsa, zulm etar. Adolat ko‘rsatmoq uchun, mashg‘ulsan xusravi jahon. Shu sabab yer yuzi boshdan oyoq oboddir. Yer, quruqlik va dengizlarni sultonisan Ulug‘bek Ko‘ragon.

Shu qismda “husnu ta‘lil” san‘atida ham shoir fikrini asoslash uchun Ulug‘bekning adolatini dalil qilib keltiradi:

*Falakning zug‘mina kim zulm aylar,
Qilur Sulton Ulug‘bek adli ehson. (74^b)*

Taroziy mazkur baytni shunday izohlaydi: “*Bu aningtek bo‘lurkim, mamduhning yaxshi xislatlarig‘a jahd etar, a‘ni (ya‘ni) falakning illatin... adl qilur.*”

Umuman olganda, Shayh Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asari Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlangan bo‘lib, adabiyotshunoslikning besh yo‘nalishdagi muhim nazariy masalalarini o‘sha davr turkiy adabiyotining yetuk namunalari o‘zida jamlaydi. Bu namunalar ichida Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlab yozilgan lirik asarlar

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Ulug‘bek hayoti va faoliyatini, podshohlik sifatleri va shaxsiy fazilatlarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. – Т.: Хазина. 1996. –Б. 6.
2. А.Хайитметов. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. 2002 йил, 5-сони. 87-бет.

BOLALAR ADABIYOTINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xurshida Hamroqulova,
*Toshkent amaliy fanlar universiteti
professori, filologiya fanlari doktori*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206723>

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari, bolalar adabiyotining ikki tomonlama mohiyati, bolalar adabiyotida adreslilik, bu adreslilikning mavzu va g‘oyada aks etishi, bolalar adabiyotida sarlavhalar va turkum sarlavhalarning ma‘no va mazmunga ta‘siri, bolalar adabiyotida yumorning mavjud bo‘lishi bu adabiyotining alohida qirrasini ekanligi tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: bolalar adabiyoti, bolalik olami, xalq og‘zaki ijodi, mumtoz asarlar, bolalar kitobxonligi, bolalar pedagogikasi, ma‘rifatparvarlik, darsliklar, didaktik tamoyillar, tarbiya, davrlashtirish, alifbo manzumalar, adreslilik, sarlavha.

Bolalar adabiyoti kattalar adabiyotidan qator jihatlari bilan farqlanib turadi. Avvalo, bolalar adabiyoti bolalar va kattalar nigohi bilan o‘qilishida namoyon bo‘ladi. Ya‘ni bolalar adabiyoti kattalar nazorati ostida ham bo‘ladi. Ikkinchidan, kattalarga xos mavzu ramziy-majoziy tasvir bilan bolalarga moslab ham ifodalanadi. Jahon adabiyotining shoh asarlari hisoblangan (Sh.Perro), “Bulbul” (X.K.Andersen), “Kichkina shahzoda”(A. де Сент Экзюпери) kabi asarlarda bu hol isbotini topgan. O‘zbek adabiyotida Hamzaning “To‘g‘ri so‘zli bola”, G‘afur G‘ulomning “Shum bola”, “Quddus Muhammadiyning “Qo‘ng‘izvoy bilan Sichqonboy”, Anvar Obidjonning “Alamazon va uning do‘stlari”, X.To‘xtaboyevning “Sariq devni minib”, E.Baxtning “Quqquboyning sarguzashtlari”, S.Quronovning “Galaktikada bir kun” kabi qator asarlarda bolalar adabiyotining ikki tomonlama mohiyatga egaligi, ramziy tasvirlarda kattalar va jamiyat muammolari ifodalanganini ko‘rish mumkin.

Bolalar adabiyotiga xos adreslilik bolalar adabiyotining yana bir qirrasini hisoblanadi. Adreslilik tushunchasi bolalar folklorida ham mavjud. Bolalarning o‘yin qo‘shiqlari sirasiga kiradigan chorlamalarda, masalan, “Oq terakmi, ko‘k terak”da aniq bir shaxsga qaratiladi. O‘yinga chorlashda bir yoki bir necha bolaning jo‘rovozlik bilan bola ismini aytib chaqirishi, chorlov o‘z-o‘zidan bo‘lmay, ismga boshqa sifatlarning taqib chaqirilishi, chorlamaning she‘riy yo‘lda ifoda etilishi adreslilikning o‘ziga xos ko‘rinishi hisoblanadi. Adreslilik mumtoz davr adabiyot namunalarida ham uchraydi. Xonliklar davri adabiyotida hajviyaning o‘rni ortib

borishi bilan adresli asarlarning yuzaga kelishi, ya'ni muayyan asarning kimga tegishli bo'lgani asar sarlavhasida aytib qo'yilishi bot-bot ko'zga tashlandi. Turdi, Muqimiy, Zavqiy, Anbar otin ijodida bunday she'rlar talaygina. Adresli murojaat keyinroq bolalar adabiyotiga ham kirib keldi. Ma'lum bo'ladiki, adreslilik bolalar adabiyotida birdan paydo bo'lgan emas. Bu adabiyot namunalariidagi adreslilikda ikki jihat ko'zga tashlanadi:

1. Bolalar adabiyotida kichkintoylar yoshiga moslab yaratilgan asarlar uning bir qarashda necha yoshli bolalar uchun mo'ljallanganligi asarning shakliy va mazmuniy mundarijasi, kompozitsion qurilishi, mavzu va g'oyasidan ayon bo'lib turadi. Shu ma'noda bog'cha yoshidagi, kichik, o'rta, katta yoshdagi va o'smir yoshdagi bolalarga atalgan asarlar farqlanib boradi. Hatto uch yoshdan o'n ikki yoshgacha bo'lgan bolalarga atalgan maxsus kitoblarning mavjudligi, boshlang'ich ta'lim darsliklaridagi matnlarning bola yoshiga muvofiq ravishda berilishi adreslilik tamoyilini kuchaytiradi.

2. Bolalar ijodkorlari asarning kim haqida ekanligini asar sarlavhasidayoq ma'lum qilib qo'yadilar. Masalan, G'afur G'ulomning "Nortojining kurak tishi", "Ahmad yomon bola emas-ku, ammo..." kabi. Ba'zan ismi yo'naltirilgan shaxslar kitobxonga notanish bo'lishi mumkin. Biroq ko'p hollarda muallif ismi bilan bayon qilingan shaxslar shu muallifga tanish bo'lgan qahramonlar hisoblanadi. Buni aniqlashtirishda muallifning ijodiy biografiyasini o'rganish, asarlari orqali ijod laboratoriyasiga kirish lozim bo'ladi. Adresli asarlar deyarli barcha bolalar ijodkorlarida uchraydi. Chunki ular uchun, eng avvalo, o'zi bilgan bolalar – farzandlari, nevaralari, yaqinlari ilhom manbai bo'lib hisoblanadi. Hamid Olimjon ijodi misolida fikrimizni davom ettiramiz. Shoir ijodiga xos yetti bo'g'inli uslub – o'ziga xos o'ynoqi ohang, ravon va yengil o'qilishi, quyma satrlar nafaqat ertaklari, balki o'g'li Omonga bag'ishlangan she'rida ham namoyon bo'lgan. Hamid Olimjon ijodining tadqiqotchisi, shoirning qarindoshi adabiyotshunos olim Hotam Umurov bu she'rni buvisi Komila ayadan eshitganini va u Hamid Olimjonning birorta to'plamga kiritilmaganini aytib o'tadi [7;95]. Hamid Olimjonning bu noyob she'rini fikrimiz isboti uchun to'la keltirishni ma'qul topdik:

Tug‘ilganman yoz kuni,
Mevalar pishganida,
Shaftolilar to‘kilib,
Tagiga tushganida.
Qovunlar shira bosib,
Tog‘day og‘ir bo‘lganida
Tarvuzning katta qorni
Shakarga to‘lganida.
Shuning uchun o‘zim ham
Qovundek mazalikman.

Ayam tandirga yopgan
Non kabi jizzalikman.
Omon degan polvonman,
Juda ham ovozam zo‘r.
Ishonmasang beri kel,
Men bilan olishib ko‘r.
Uncha-muncha odamni
Bir ursam sulataman.
G‘ayrat qilsam bir o‘zim
Tarvuzni qulataman.

Bolalarga atalgan she‘rlar, odatda, majoziy tasvirga boyligi, obrazlilik bilan qiziqarlidir. She‘rni o‘qir ekanmiz, yoz manzarasida mevalar shirasini tuyamiz. Mevalarning o‘ziga xos ta‘rifi asnosida bolaning ichki qiyofasi ochiladi. G‘ayrat qilsa tarvuzni ham qulatishi mumkinligi tasvirida bolaning yumoristik qiyofasi namoyon bo‘ladi. Mazkur she‘r shoirning o‘g‘li Omon: “Dada, dada, opamga atab she‘r yozibsiz, menga ham yozib bering”,– deb iltimos qilganidan so‘ng yozilgan ekan.

Bolalar adabiyotining yumorga yo‘g‘rilgani bu adabiyotning alohida va muhim qirrasidir. Asar markaziga bolalarning tabiatini ochiq ravshan ko‘rsatadigan va ularning kamchilik va qusurlarini yengil yumor vositasida fosh qilish bilan o‘ziga oyna tutadigan asarlarning ta‘siri bolalar tarbiyasiga yo‘naltirilgan klassik kitobxonlik yoxud bolalar adabiyotining shakllanishi davridagi asarlariga singdirilgan nasihatimiz asarlardan ko‘ra kuchliroqdir. Binobarin, bunday asarlarni o‘qigan yosh kitobxon bu kamchiliklarini kulgi fonida tasdiqlaydilar.

Alifbo asarlarning mavjudligi ham bolalar adabiyotiga xos xususiyatdir. Mumtoz adabiyotimizdan boshlangan bu an‘ana bolalar adabiyotida alohida hodisa bo‘lib o‘rinlashdi. Mumtoz adabiyotimizda bolalar ta‘limi, ular savodxonligi dolzarb masalalardan biri hisoblangan. Ijodkorlarning bu boradagi asarlari ham aynan boshlang‘ich ta‘limga e‘tibor qaratganini ko‘rsatadi. Xususan, Shermuhammad Munisning “Savodi ta‘lim” risolasi”, Anbar Otinning “Yakka baytlar” deb nom olgan alifbo manzumalari fikrimizning dalilidir.

Xorazmlik ijodkorning ma‘rifatparvarlik ruhidagi “Savodi ta‘lim” risolasi mohiyat e‘tibori bilan xattotlik ilmiga oid bo‘lsa-da, yozuvning madaniyat tarixidagi o‘rni, husniyat ta‘limi, ta‘lim tarbiya borasidagi qimmatli fikrlari bilan ahamiyatga

molikdir. Shermuhammad Munis ijodining tadqiqotchisi adabiyotshunos olim N.Jumaxo‘janing shoir haqidagi quyidagi fikrlari asarning yuzga kelishini anglash jihatidan qimmatlidir: “Qalbida xai savod o‘rganish, bilimdon kishi bo‘lib yetishish istagi tug‘yon urgan Shermuhammad Munis ilmda kamolotga erishgach, ta’lim ishini osonlashtirishga qat’iyat bilan kirishadi va bu borada ko‘p izlanadi” [3;5]. Mana shu izlanishlar natijasi bo‘lib, o‘zbek xattotligi tarixida muhim voqea bo‘lgan “Savodi ta’lim” risolasi 1804-yil yuzaga keldi. Asar an’naviy hamd va na’t, madhlardan so‘ng asar yozilishining sababi xususida to‘xtalar ekan shoir:

Bilgancha surib qalamni har yon,
Ta’lim ishin aylar erdim oson,
Lekin ko‘ngil ichra bu kom,
Qilsam raqame ulumi arqom, –

Ya’ni ta’lim ishini oson qilish uchun harflar ilmini bayon qilish istagi uning muddaosi bo‘lganini yozgan edi. Manzuma muallifi qalam, xat, ta’rifiga maxsus to‘xtalgach, harflar ta’rifini bayon qiladi. Alifbodagi mavjud harflarning shakllarini muayyan jismlar yoki jonzotlar bilan muqoyasa qilar ekan, amalda shu harfning oson o‘rganilishiga da’vat etadi. Risolada ta’limga oid qarashlar ham manzumaning badiiy qiymati bilan barobar ilmiy ahamiyatini oshirgan.

Alifbo manzumalarni davom ettirgan yana bir ijodkor Anbar otin nomi bilan mashhur qo‘qonlik shoira edi. Harflar ta’limidan ogoh etuvchi, adabiyot tarixida “Yakka baytlar” deb nom olgan kichik to‘plam 1966-yil o‘ratepalik she’riyat muxlisi G‘ofur Hasanov vositasida topilgan. To‘plamdagi she’rlar “hurufi hijo” uslubida yozilgan bo‘lib, arab alifbosidagi har bir harfga she’r bag‘ishlangan. Anbar otin she’rlari adabiyotshunos olima Fotima Husainova tomonidan to‘planib, 1970-yilda nashr qilingan [1;110]. Anbar otinning “Yakka baytlari”dagi harflarga bag‘ishlangan she’rlari Munisnikidan farq qiladi. Agar Munis ta’lim oluvchilarni nazarda tutgan holda har bir harfning yozilish shakllariga e’tibor qaratgan bo‘la, Anbar otin alifbo tartibida misralar oxirida tugagan harflar vositasida baytlarga falsafiy mazmun berishni ma’qul ko‘rgan. Masalan “Alif” harfiga yozgan

Odam ersang ma’ni bil dona-dona.
Vatan erur senga ikkinchi ona.
So‘zlamasdan oldin so‘zingni sina,
Har bir so‘zdur umring ichinda sina. –

Qo‘sh baytida misradagi so‘zlar “a” ,ya’ni “alif” harfi bilan tugamoqda. Shoira mana shunday tartibda yakka baytlarini davom ettirar ekan, o‘zining falsafiy

qarashlarini bayon qilgan. “B” yoki “Be” harfiga yozilgan misralari ham axloqiy-ta’limiy qarashlari zuhur etgan:

Ulg‘ayursan sanda bor o‘lsa adab,

Ulg‘ayursan sanga yor o‘lsa adab.

Odam ersang, tashqi surat berma zeb,

Ona yurtningni hamisha ayla zeb.

Alifbo manzumalar bolalar adabiyoti fan sifatida shakllangandan so‘ng alifbolarning o‘zgarishga yuz tutishi bilan yana kun tartibiga chiqdi. Sulton Jo‘raning “Harflar paradi” she‘ridan so‘ng Tursunboy Adashboyev va Kavsar Turdiyeva, Raim Farhodiy (Raim Farhodiy rus tilida ijod qilgan o‘zbekistonlik ijodkor edi. Uning “Бесёлая азбука” deb nomlangan she‘riy turkumi maktabgacha ta’lim yoshidagilar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, rus alifbosida “A” dan “Я” gacha bo‘lgan 33 uch harfni qamrab olgan edi. Asar 2012-yilda “O‘zbekiston” nashriyotida chop etilgan) kabi qator ijodkorlar alifbo manzumalarning yangi shakllarini yuzaga keltirdi. O‘z vaqtida “Harflar paradi” kirill yozuvining o‘zbek alifbosidan o‘rin olishi munosabati bilan yozilgan edi. Ta’kidlash lozimki, alifboga bag‘ishlangan asarlar ko‘p hollarda imlo bilan bog‘liq ravishda yuzaga keldi. Demak, bu she‘rlar muayyan davr o‘zgarishlarini o‘zida ifodalay oladigan asarlar sirasiga kirishi bilan bolalar adabiyotining muayayn bosqichlarida o‘zini namoyon eta oldi.

Asar kompozitsiyasi va syujet rivoji bilan bog‘liq alohida komponentlar ham bolalar adabiyotining o‘ziga xos badiiy olami va tasvir imkoniyatlarini belgilovchi omillar hisoblanadi. Asar arxitektonikasidagi (arxitektonika asarning tashqi kompozitsiyasi yoki tashqi tuzilishi) muhim komponentlardan biri sarlavhadir. Sarlavha asar arxitektonikasining asosiy uzvi sifatida asarning ochqich kaliti hisoblanadi. Ya’ni o‘quvchini asar nima haqda ekanligidan ogoh etadi. Sarlavha o‘quvchi diqqatini jalb etishi, qiziqtirishi lozim. “Sarlavhaning eng umumiy funksiyasi asar mavzusiga ishora qilish, uni lo‘nda ifodalashdan iboratdir” [4;205]. Bolalar adabiyotida sarlavhalar bir voqelikni ifodalovchi va muayyan turkumni ifodalashiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi:

1. *Alohida sarlavhali asarlar.* Bolalar adabiyotida bir necha syujetli manzarani aks ettirishdan ko‘ra bir syujetga sig‘adigan bir yoki ikki lavhadan didaktik xulosa chiqarish mumkin bo‘lgan asarlar tasviri muhimroqdir. Bunday asarlarda, odatda, asar qahramonlari ham sanoqli bo‘ladi. Ba’zan ikki qahramonning dialogidan iborat lavha ham bir asarni tashkil qilishi mumkin. Asar sarlavhasida ham ayni mana shu qahramonlar nomi ifoda etiladiki, bu bolaning asar mazmuni haqidagi dastlabki

tasavvurini paydo qiladi. Baʼzan qahramonning nomi muallifi bilan birga brend darajasiga koʻtariladi. Oʻtgan asrda bolalar adabiyoti xazinasidan oʻrin olgan “Uch baqaloq” (Y. Olesha), “Oltin kalit yoki Buratinoning boshidan kechirganlari” (A.Tolstoy), “Mittivoy va Karlson” (A.Lindgren), “Chippolinoning boshidan kechirganlari” (J.Rodari) kabi asarlar, keyinroq, Joan Ketlin Roulingning Garri Potter haqidagi romanlar seriyasi haqida shu fikrni aytish mumkin. Bu kitoblar asosida ekranlashtirilgan multfilm va kinofilmlar bolalar adabiyotining yashovchanligini yana bir bor isbot etdi.

Sarlavhalar badiiy asar mazmunining turli qirralarini oʻzida aks ettiradi. Asarning nima haqida ekanligini aks ettiruvchi “Vatan” (O.Xolmirzayev), “Tuproq” (T.Adashboyev), “Kulol” (R.Isoqov); oʻquvchida munosabat uygʻotishga daʼvat etuvchi “Bugun qanday kun” (U.Abduazimova), “Qushlarga boqing, jumboqni toping?” (N. Ermat); jonzotlarning ajabtovur hayotini yoritishga asoslangan “Chumolilar saltanati”, “Champo laqabli ilon” (E.Malik); noodatiy holatni aks ettiruvchi “Qizgʻanchiq futbolchilar”(A.Obidjon), “Sumalakxoʻr samolyot” (M.Ibrohimova); qarindosh-urugʻchilik munosabatlariga eʼtiborni tortish bilan qiziqish uygʻotadigan “Poyezdning bolasi” (D.Rajab), “Qarchigʻayning jiyani”, “Lochinning togʻasi (Y.Togʻa), “Tramvayning onasi” (Z.Neʼmat); muammoning loʻnda ifoda etilishi va unga hissiy munosabatning koʻrinib turishi “Laqma it” (Sh.Saʼdulla), “Sir ochildi”, “Dadajon, yozmang”. “Kelvordim, dada” (X.Toʻxtaboyev), “Qayladasiz, onajon, “Shaytonavachchanning nayranglari” (E.Malik) kabi turli mavzulardagi sarlavhali asarlar bolalar dunyosini kashf etishga, ularni adabiyotning sehrli olamiga olib kirishga xizmat qiladi.

2.Turkum sarlavhali asarlar. Turkum sarlavhalar bir mavzu doirasida муайян turkumga birlashadigan asarlarga qoʻyilgan umumiy sarlavhalardir. Bunday sarlavhalar oʻtgan asrdayoq alifbo manzumalarda koʻzga tashlangan edi. Hozirgi davr bolalar adabiyotida turkum sarlavhali sheʼrlar salmogʻi ortib bormoqda. Raim Farhodiyning “Quvnoq alifbo” (“Весёлая азбука”), Abdurahmon Akbarning “Bir daftar savol”, “Yulduzoynning daftaridagi sheʼrlar”, “Xato sheʼrlar”, “Raqamli sheʼrlar”, Dilshod Rajabning “Baxshi bola – yaxshi bola”, “Dehqon dalasida”, “Musavvirning sheʼrlari”, “Shikoyat daftari”, Kavsar Turdiyevaning “Kimga quyosh, kimga oy, Toshkent koʻchalarga boy”, “Kasblar sheʼrga aylandi, Alifbega joylandi”, “Salom dala-togʻlardan, dorivor gilyohlardan” kabi “Dunyoni saqlar bolalar” kitobiga kirgan qator turkum sheʼrlari, Gulnoz Tojiboyeva va Xurshid Tojiboyevning “Oʻrmon alifbosi” kabi oʻnlab turkumlarda asarlar umumiy sarlavhalar ostida ifoda

etilgan. Sarlavhaga muhim kompozitsion unsur deb qarash va uni e'tibordan chetda qoldirmaslik asar tahlilining muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Bolalar adabiyotida xarakter yorqinligi tushunchasi mavjud. Bu bolalar adabiyotining belgilovchi sifati hisoblanadi. Badiiy xarakter asar obrazining mukammal ko'rinishi hisoblanadi. Xarakterning yorqinligi ko'p jihatdan xarakterning qay tarzda ifoda etilayotganiga bog'liqdir. Bolalarga atalgan asarlarda tasvirga tortilgan qahramon hatti-harakati aniq ko'zga tashlanib turadi. Shu asnoda uning xarakteriga oid belgilar ochiq namoyon bo'lib boradi. Muallif bu belgilarni bir-ikki shtrix bilan ifodalaydi. Ko'pincha, xarakter o'zini gap-so'zlari bilan namoyon qiladi. Bolalar adabiyoti keng panoramali tasvirni, uzundan uzoq dialoglarni yoxud muayyan vaziyatni yuzaga keltirishga sabab bo'ladigan omillarni izohlab o'tirmaydi. Negaki, bolaning o'yingaroq tabiati bunday tasvirni ko'tarmaganidek, kitobxon bola uchun asardan kutilgan ham final nuqta muhim bo'ladi. Shu bois ijodkorlar qisqa tasvirlarda bo'rtiq xarakterni berishga intiladilar. Xarakter epik asarlarda va voqeaband she'rlarda yana ham aniq ko'zga tashlanadi. Anvar Obidjonning “O'n tilla mukofot haqida ertak”, “Bo'ring tabib bo'lgani haqida ertak”larida tanlangan obrazlarning fe'l-atvoriga bog'liq ravishda ochib berilgani xarakterning yorqin ifoda etilishiga sabab bo'lgan. Bu esa muayyan epizodik qahramonni ham xarakter darajasiga ko'tara olgan. “O'n tilla mukofot haqida ertak”da Eshakning jarchilik qilishi bilan boshlanishi (“–Tinglang, hang-u hang, farmon”) bolada assotsiativ tasavvurlarga turtki beradi. Shuningdek, shoir “hang-u hang” so'ziga ikkita vazifani birdan yuklaydi. Bir o'rinda eshakka xos bo'lgan “hang-u hang” tovushi “hang-u mang” (hayron qolish)ga mutanosib ravishda jaranglaydi. Mana shu so'z ertakning noodatiy tasvirini boshlab beradi. Trener Ayiq Bo'rini sudya qilib saylar ekan, vakolatidan foydalanib, “*Kimki o'ynasa qo'pol, Yeb qo'y, mayli, bemalol*”, – deydi va Bo'riga xos xususiyatni ochib beradi. Bu o'rinda “mayli” so'zi ham yirtqichlikda Ayiqning Bo'ri bilan bir tomonda ekanligini ko'rsatsa, “bemalol” so'zi bunga hech narsaning mone' bo'lolmasligini anglatadi. Shuningdek, muallif hayvonlarning tabiatiga xos so'zlarni topib ishlatish bilan shu obrazning qiyofasini chizib beradi. Ayiqning “*Kirpi, seni qo'shmaymiz*”, *Yangi to'pni teshmaymiz*”, – deya o'rmon hayvonlarining o'yin taqdiri bir Kirpi tomonidan hal qilib qo'yilishidan xavotirga tushayotgani o'quvchida kulgi uyg'otadi.

Badiiy xarakter konkret lavhalar, tig'iz vaziyatlarda ko'rkamroq namoyon bo'lishini Habib Rahmat uchta to'rtlikdan iborat “Kurash” she'rida kuzatish mumkin.

Shoir epitetlardan mohirona foydalanib, Lochin obrazi misolida mard va jasur, quzg‘unlar misolida bosqinchilar timsolini yarata olgan.

Mard Lochinga hujum qildi,
Bir to‘p quzg‘un bosqinchi.
Yakka Lochin olishardi
Ketmasin deb tog‘ tinchi.

Muallif xarakter belgilarini “mard”, “yakka” epitetlarida bera olgan. Darhaqiqat mard odam yakka holda ham o‘zini namoyon qilaveradi. Quzg‘unga o‘xshab ko‘plashib hujum qilish mardning ishi emas. Boz ustiga Lochinda “tog‘ tinchi” tashvishi bor. Unga taslim bo‘l deganlarida, taslim bo‘lishni or deb bildi, o‘ziga o‘lim kabi qabul qildi. O‘zining Lochin ekanligini ta’kidladi:

Or qilaman kesak kabi
Sekin-asta nurashdan,
Men – lochinman, yengilsam ham
Kurash bo‘lsin kurashday.

Lochin obrazi misolida yurtning yovqur qahramoni gavdalanadi. She’rning oxirgi ikki misrasida Lochin xarakteri to‘la namoyon bo‘lgan. Bu finalga kelish uchun shoir zarur vositalar asosida dalillay olgan. Har qanday obraz ham xarakter darajasiga ko‘tarila olmaydi. Ijodkor tom ma’nodagi badiiy mahorati o‘laroq yaratilgan asarlarda ifodalangan obrazlar o‘zlarining betakror xarakterlari bilan bolalar adabiyoti xazinasidan joy olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Anbar otin. She’rlar. Risola. To‘povchi va so‘zboshi muallifi Fotima Husainova. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1970. – 110 b.
2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. (Darslik-majmua). – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 350 b.
3. Munis, Shermuhammad. Savodi ta’lim: (Adabiyot o‘qituvchilari uchun qo‘llanma) // Nashrga tayyorlovchi. So‘zboshi va izohlar muallifi: Nusratillo Atoulo o‘g‘li Jumaxo‘ja / – Toshkent: O‘qituvchi, 1997. – 48 b.
4. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
5. Safarov O, Barakayev R, Jamilova B. Bolalar adabiyoti. – Toshkent: Shafolat-nur fayz, 2022. – 320 b.
6. Safo Matjon. Bolalar adabiyotidan saboqlar. – Toshkent: Mahalla va Oila, 2022. – 312 b.
7. Umurov H. Tahlil chizgilari. – Toshkent: Muharrir, 2013. – 220 b.
8. Ўзбек болалар антологияси. I жилд. Назм. – Тошкент: Чўлпон номидаги НМИУ, 2017. – 287 б.
9. Ўзбек болалар антологияси. II жилд. Наср. – Тошкент: Чўлпон номидаги НМИУ, 2017. – 383 б.

MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK ROMANLARIDAGI YANGILANISHLAR

Islomjon Yaqubov,
filologiya fanlari doktori, professor

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206727>

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek romanchiligida ro‘y berayotgan yangilanish va o‘zgarishlar tadqiq etilgan. Unda romanlarning poetik ifoda usullari, qahramon hissiy-intellektual dunyosida sodir bo‘lgan evrilishlar, badiiy tasvir vositalari tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: janr, syujet, kompozitsiya, milliy xarakter, poetik mahorat, adabiy an‘ana, o‘ziga xoslik, adabiy ta‘sir, adekvat tarjima.

Globalashuv davri shiddati ta‘sirida o‘z milliy qiyofasidan ayrilib qolmaslikka intilayotgan kishilar ruhiy-intellektual olami, tuyg‘ular dunyosini ko‘rsatishga ehtiyoj ortdi. Nuqul kitobxonga o‘rnak bo‘lish va unga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish missiyasini tashuvchi, ammo o‘z shaxsiy hayoti, insoniy tuyg‘u-kechinmalaridan mahrum trafaret adabiy qahramonlar inkor etildi. Bu hol badiiy nasrga kundalik turmushning adoqsiz ikir-chikirlariga o‘ralashib yashayotgan – el qatori oddiy odamlar obrazini olib kirdi. Polvon, usta, duradgor, cho‘pon, dehqon, qorovul, farrosh, hatto qishloqdan shaharga kelib biror ijtimoiy mavqe egallay olmagan, ammo millat ruhini tashuvchi o‘zini anglab, odamlar orasidagi o‘rnini topib olishga intilayotgan, Q.Yo‘ldoshev ta‘biri bilan aytganda, “qahramon bo‘lmagan qahramonlar” (1) tasviriga e‘tibor ortdi.

Aslida, chinakam roman kundalik turmush ikir-chikirlari bilan qanoat tuyishi mumkin emas. Bunda u o‘zining ijtimoiy zalvori, ya‘ni millat fikriy-hissiy qamrovini belgilash missiyasidan mahrum bo‘ladi. Shunday ekan, Muhammad Salomning “Katta xonadon” (4) romani ham millat kishilari turfa qiyofalari, betakror fe‘l-atvorini haqqoniy tasvirlagani, xarakterlar yorqinligi, o‘zbekona turmush tarzi ichdan nurlantirilgani, binobarin hayotiy ekani bilan muayyan estetik qimmat kasb etadi. Bizningcha, bir xonadon muhitining betakror tasvirlari shu oila inson va jamiyatni anglash modeli ekanini ko‘rsatadi. Zotan, adibni tashvishga solayotgan bosh omil milliy o‘zlikni asrab qolish muammosidir. Umuman, dunyo adabiyotida namoyon bo‘layotgan janriy sinkretizm hodisasi mustaqillik davri o‘zbek romanlari qiyofasini belgilovchi muhim faktordir.

S.Meliev ta‘kidlaganidek, biz dunyo uchun faqat o‘zligimiz va o‘zbekligimiz bilan qadrlimiz, qiziqarlimiz. Zotan, adabiyot hamisha go‘zallik, ezgulik va nurafshon hislarni tarannum etish, ilohiy ruh ifodachisi bo‘lishni o‘zining ezgu missiyasi deb bilgan. Biz adabiy-ma‘naviy zahirasi yuksak, ma‘naviy tahdid va

iste’dodsizlikka yon bosmagan ulug‘ xalqmiz. Milliy adabiyotimiz nafaqat mazmun zalvori, balki shakliy-uslubiy go‘zalligi, ezgulik hamda nafasat ifodasiga ehtiyojmand kitobxonlari bilan barcha davrlar talotumlaridan omon chiqib, insoniyat estetik xazinasini boyita olgan. Shunday ekan, o‘zbek romanchiligidagi bugungi izlanishlar o‘z ijobiy samaralarini berishi aniq.

Romanchilikdagi izlanishlar muammosi adabiy tanqidchilikda muayyan bahs-munozaralarga sabab bo‘ldi (5). Bizningcha, san‘at asari sifatida mustaqil borliq bo‘lgan har bir romanni muallif badiiy falsafasi, odam va olamga munosabati, xayolot dunyosining qamrovi, hayotiy vaziyat-holatlarni baholash tarzi, roman kompozitsiyasi, xronotopi, poetik ifoda usullari, qahramon hissiy-intellektual dunyosida sodir bo‘lgan evrilishlar e’tiqodiy asosi, badiiy tasvir vositalari nuqtai nazaridan o‘rganish lozim. “Noan’anaviy” sanaluvchi romanlardagi eng muhim jihat – adibning qahramon tushgan ziddiyatli va tartibsiz vaziyat-holatga hayotiy yechim topishi, uning umidini so‘ndirmasligidir:

1) Yozuvchi u yoxud bu xarakter ongostida kechgan sub’ektiv taassurotlarga xos impulslardan yana ob’ektiv olam muammolari, ya’ni Sharqona e’tiqodiy yechim, Qur’oniy haqiqatlarga qaytsagina, roman mohiyatan milliy-estetik hodisa va uning muallifi o‘zbek romannavisi sanalishga haqli.

2) Janr doirasida ijodiy o‘zlashtirilayotgan aksariyat yangicha belgi-sifatlar uning milliy ruhiga emas, balki poetik ifoda yo‘siniga daxldor.

3) Roman yozilayotgan paytda dunyoqarashi va estetik kayfiyati islomiy e’tiqod o‘zanida bo‘lmagan adib absurd vaziyatga ishonchli mantiq topolmaydi. U mustahkam e’tiqodiy zaminda turmagani uchun chiziqsiz vaziyatdan chiziqli holatga o‘tolmaydi. Chigal kechinmalar og‘ushidagi qahramon va fikrlovchi kitobxon o‘rtasida e’tiqodiy robita yuzaga kelmas ekan, qahramon ong oqimidagi xaos kosmosga aylanib xaokosmos jarayoni sodir bo‘lmaydi. Demak, “noan’anaviy” ifoda yo‘sinida bitilgan bunday roman milliy bo‘lolmaydi.

Mavjudlikning mohiyati haqidagi mushohadalar g‘ayriixtiyoriy va irratsional tabiati romanga sirli mo‘jizaviylik, ishonish mushkul bo‘lgan g‘aroyibotlarni ham olib kiradi. Chunki, roman xronotopida o‘tmish, bugun va kelajak qorishiq holda keladi. Badiiy voqelik adib tafakkurida shakllanib, rivoj topuvchi shartli hayoliy zamonda sodir bo‘ladi. *“Gumanitarnaya nauka, v kotoroy ispolzuyutsya metody issledovaniya yestestvoznaniya yest samooe urodlivoe yavlenie v kulture chelovechestva”* (2. 8). Mazkur qarashga ko‘ra hayot va o‘lim mohiyati ancha teranlashadi. *“Ty doljen stat samoubiysey urovnya “Ya – telo” i roditsya na urovne*

“Ya – mʼysl”. Tʼbi doljen stat samoubiysey urovnya “Ya – mʼysl” i roditsya na urovne “Ya – razum”. Tʼbi doljen stat samoubiysey urovnya “Ya – razum” i roditsya na urovne “Ya – dux” (2.348).

Demak, *jism istaklarini oʻldirish* – bu fikr odami sifatida qayta tugʻilish. Fikrni *oʻldirish* – hissiy idrok kishisi sifatida tavallud topish. Hissiy idrokni *oʻldirish* ruh odami sifatida yangi hayot sari yuksalishdir. Koʻrinadiki, har bitta “oʻlim” insonning ruhiy yuksalishi (maʼnaviy qayta tugʻilishi) yoʻlida bosib oʻtilishi shart boʻlgan muhim bir bosqichdan iborat. Bunday qarash toʻlasicha F.Nisshega tegishli boʻlmay, muayyan darajada, U.Kerimov tasavvurlari mahsuli boʻlsa-da, u ayni muammoning tasavvuf taʼlimotidagi talqinlariga ham mos keladi. Zamonaviy falsafaning mohiyati tubdan oʻzgarib, ruh haqiqatini anglash sari yuz tutdi.

Oʻzbek adiblari maʼnisiz hayot va uning fojiali xotimasi haqida yozishayotgani yoʻq. Jumladan, L.Boʻrixon qalamiga mansub “Jaziramadagi odamlar” romanidagi eng yorqin obraz, roman mehvarini ushlab turgan qahramon Lolaxondir. Adib uni behad kuyinchaklik va hikoyachi personaj Samad boʻgʻizga tiqilgan sogʻinch tuygʻulari bilan shunday chizadi: *“...parichehra, qaldirgʻoch qanotidek qoshlari noz bilan chimirilgan, yuz-koʻzlari toʻla tabassum”* – *nastarin iforlariga choʻmilgan goʻzal ayol edi*”. Biroq, uning chimirilgan qiyiq qoshlari, tabassum toʻla qahrabodek koʻzlari, chuqur kulgichli yonoqlari tuyqus oʻzgarib qoladi. Yanga: *“yuz-koʻzlariga bir mung, bir maʼyuslik qalqdi, araz-gina bilan lab qimtib bosh chayqadi, oppoq, nozik qoʻllarini havoda silkitdi, uzun yenglari bilagiga shimarilib qoldi”* (3. 320). Ezgin-ezgin, oʻksik-oʻrtaguvchi xotiralar, maʼyus-mahzun xayollarda tiklangan bu malak taqdiri kitobxon xayolot olami va kechinmalarini muvozanatdan chiqaradi. Asar yakunidagi oq-oppoq, shaffof tong manzaralari esa, oʻquvchi qalbiga umid va hayotbaxsh tuygʻular ulashadi.

L.Boʻrixon kelinchak bergan qurbonlik jismoniy oʻlimdan ming chandon miqyosli ekanini koʻrsatadi. Zotan, hayot talotumlari uning sevimli hamdamini zoʻravonlarcha tortib olgani yetmaganidek, koʻnikilgan udumlar zalvori ostida yashashga mahkumlik tabiiy insoniy istaklarini ham boʻgʻib qoʻydi. Lolaxon hatto oʻz tuygʻulari bilan yolgʻiz qolishga ham haqli emas. Demak, alohida shaxsgagina tegishli boʻlgan sezimlarga daxl qilinishi – erkning tushovlanish darajasini yanada chuqurlashtiradi.

Romanda oʻzgalarning hukmi hamisha haq boʻlavermasligi, oʻz yaqin hamdami va ichkin tuygʻularidan ajralish faxr emas, balki ulkan fojia ekani ochiladi. Lolaxon – oʻz istaklarini soʻnggi nuqtagacha jilovlashga mahkum jonli obraz, sabr-bardoshli,

matonatli o‘zbek ayoli. Unga soxta ehtirom emas, balki chinakam ayollik baxti zarur. Qahramon qalbini O‘roqboy o‘limidan ko‘ra, o‘zining tabiiy hayot oqimidan chetga chiqarib qo‘yilishi ko‘proq larzaga soladi. Biroq bu hol ko‘pchilik tomonidan anglanmaydi. Binobarin, beva mahzun kayfiyati – inson fojiasidan iftixor tuygan hissiz olomon o‘limga mahkum. Ko‘rinadiki, mustaqillik bergan plyuralistik tafakkur imkonlari sabab adib poetik tafakkuridan badiiy matnga ko‘chgan ma’nisizlikning teran hayotiy omillari mavjud.

Darhaqiqat, *L.Bo‘rixon nazarda tutgan asl ma’nisizlik – anglanmagan o‘zlik, loqaydlik va itoatkorlik. Roman falsafiy-estetik konsepsiyasi va ifoda yo‘sinidagi muhim yangilik: bir hovuch manfaatparast kimsalar tomonidan boshqarilayotgan katta dunyodan bexabar, kichik makondagi o‘zgartirilgan hayot – tirikchilik tashvishlari og‘ushida yashayverish mumkin emasligi haqidagi to‘xtam, uning ustidan chiqarilgan haqli poetik hukmda namoyon bo‘ldi. Adib azaliy hayot tarziga daxl qilingan tog‘lik xalq (keyinchalik posyolka ahli) va alohida ayol modeli misolida butun imperiya illatlari ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy negizlari – olomonlik geneologiyasini fosh qilishni uddalay oldi. Bu illatlar roman kinoyaviy modusini tashkil etdi. Shu ma’noda, romanda o‘nglanishga bo‘lgan umid va hayot nafasi ufurib turadi. Demak, romanda Lolaxon o‘limi sodir bo‘lmaydi. Agar bu o‘lim yuz berganida ham, kitobxon undan o‘z ko‘ngliga taskin topishi mumkin emas. Xarakter mantig‘idan kelib chiqilsa, qahramonda abadiy hayot sog‘inchi bilan bog‘liq simptomlar kuzatilmaydi. Lolaxonning hayot ekaniga bo‘lgan umidvorlikkina kitobxon diliga sokinlik ulashadi. Chunki, bu yorug‘ olamda yashash va o‘zlikni namoyon etishning inson hayotidan murakkabroq shakli yo‘q. Ijtimoiy hayotdagi manfaatparastlik va aqidalardagi g‘ayriinsoniylik alohida insonning takrorlanmas olami uchun qulay shaklga kelmas hamda odam bolasi qadr topmas ekan, bunday jamiyatni barqaror deb bo‘lmaydi. Tabiiy, ijtimoiy va insoniy garmoniyani saqlash aql-idrok kuchiga bog‘liq. Olam ham odamlar turmushi insoniylashuviga mas’ullik tuyg‘usining anglanish darajasiga ko‘ra gullab yashnaydi. Aks holda, noosfera halokatga mahkum. Bu roman mohiyatida tabiiy-biologik yondashuv, ekzistensializm va personalizm tomon siljish kuzatiladi. Shu bois, uning poetik jozibasi tarixiy talqin doirasida o‘z izohini topmaydi.*

T.Murodning “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” (6) romani yetakchi qahramoni Botir firqa obrazi ham yozuvchi ijodiy niyati va estetik idealiga bog‘lab izohlanishi shart. Chunki, adib romanni “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” tarzida nomlar ekan, o‘lib bo‘lmaslik, ya’ni o‘lishga hamisha ulgurish mumkin ekani g‘oyasi orqali adabiy

qahramoni o‘zi uchun boqiy dunyo hayotini afzal deb bilmasligini nazarda tutadi. Darhaqiqat, Botir firqa hali-veri o‘lmoqchi emas. Chunki u – Haq va haqiqat qadrini moddiy-ma’naviy manfaatdorlik bilan o‘lchaydigan amaliyot odami. Shu bois ko‘proq iqtisod, siyosat va madaniyat taqdiri haqida qayg‘uradi. Botir firqaning o‘ziga xos tip ekani shundaki, uning uchun individ manfaatlarida aks etuvchi amaliyotdan ajralgan haqiqat muayyan ma’noga ega emas. Hatto uning diniy e’tiqodga munosabatida ham manfaat masalasi markaziy o‘rinni ishg‘ol etadi. Demak, amaliy tashqi ta’sir bo‘lmaganida, uning “xudojo‘y” bo‘lishi mumkin emasdi.

Romanning yetakchi g‘oyasiga ko‘ra, Botir firqa narigi dunyodagi baxtli hayotdan umidvor bo‘lishdan ko‘ra, turmush qonunlari va inson intilishlari yanada takomillashuviga ishonadi. Jamiyat yetakchilari demagoglikdan amaliy yaratuvchanlikka o‘tishini yoqlaydi. Uning turmush mantig‘iga diqqat qaratsak, adabiy qahramon uchun hayot va o‘lim o‘rtasidagi chegara qadriyatlar tizimi orqali o‘tadi. Bu – tasodif emas. Zotan, modernizm pragmatik estetikasiga ko‘ra, har qanday faoliyatning asl maqsadi inson bo‘lib, u o‘z moddiy hayotida eng nurafshon kechinmalarga erishishi lozim. Bunday sub’ekt faollashishi uchun uning amaliy tajribasi maishiy-axloqiy, diniy-ilohiy va estetik qadriyatlarni qamrab olishi kerak. Bizningcha, roman qahramoni botinida ichki bog‘liqlik va ma’naviy butunlikka erishish tomon siljish sodir bo‘ladi. Sub’ektda ijtimoiylik va tabiiylik yagona aktga birlashadi. Shuning uchun Botir firqa o‘zi ko‘zlagan ezgu ishlarni amalga oshirmay yoki el-yurt taqdirini ishonchli qo‘llarga topshirmay o‘lmaydi va o‘lolmaydi.

Binobarin, T.Murod estetik idealiga ko‘ra, Botir firqa xarakteri o‘z ichki mantig‘iga asosan amaliyot odamidir. Anglashiladiki, bu estetikadan so‘fizmgga xos muayyan belgi-sifatlarni izlashda mantiqiy asos yo‘q. Chunki Botir firqa hech qanday agiografik obraz emas, balki sof pragmatikdir. Roman leytmotivida hayot nafasi, bunyodkorlik ruhi, moddiy dunyoni yashartirish istagi ufurib turadi. U maishiy-axloqiy, diniy-ilohiy va estetik qadriyat kishisi sifatida qayta tug‘iladi.

Roman poetikasini tushunish va tushuntirishda yuqoridagi jihatlarni e’tiborda tutilishi lozim. Bayon qilingan fikr-qarashlar badiiy adabiyot va adabiyotshunoslik, xususan milliy romanshunoslikka daxldor talay individual jihatlar mavjudligini ko‘rsatadi:

Birinchidan, badiiy adabiyotda ishonch-e’tiqodsiz odamning ruhiy-ma’naviy depressiya holati ham o‘z ifodasini topadi. Ya’ni ideallari sarobga aylangan holatda u faol sub’ekt sifatida namoyon bo‘lmaydi. Real dunyo aqidalari va botiniy

kechinmalararo tebranib yashaydi va dunyoviy ma’nodagi fojiali taqdir sifatida namoyon bo’ladi.

Ikkinchidan, da’vat qilmoq, fikr-qarashlar mohiyatini anglatmoq va odamlarni ergashtirmoq, boringki, hatto noto’g’ri qarashlardan qaytarmoq ham hali adabiyot va san’at, xususan romanning yagona maqsadi bo’lolmaydi.

Uchinchidan, badiiy adabiyot real hayotni aynan emas, balki inson ongi, tafakkuri, ma’naviy-ruhiy olamidan o’tkazib ifoda etadi. Bunda u ba’zan real hayot tasdig’i emas, balki inkori yo’lidan ham boradi. Ma’naviyatsizlik va jaholatning zamonaviy ko’rinishlari, insoniy evrilishlarni istehzoli badiiy idrok etadi.

To’rtinchidan, adabiy hodisa sanash mumkin bo’lgan chinakam roman tabiat, jamiyat va inson munosabatlarining rivojlanish qonuniyatlari, milliy taraqqiyot tamoyillari negizida yuzaga keladi. Ammo romandagi inson obrazida uning o’z tabiatiga xos g’oyatda murakkab va serqirra munosabatlar o’z ifodasini topadi. Romaniy qahramon mohiyatida moddiy, ma’naviy-ruhiy borliq va yo’qlik (“lomakon”) mujassamlashgani bois unga hamisha ham falsafiy kategoriyalar prizmasidan baho berib bo’lmaydi.

Beshinchidan, romanda ratsionallik va irratsionallik ifodalanishi inson obrazining iroda, intuitsiya, ruhiy-ilohiy intilish kabi noratsional tabiatini ko’rsatish imkonini beradi. Hayot inson intellektiga bo’ysunmaydigan murakkab va cheksiz yashirin imkoniyatlarga to’liqdir.

Oltinchidan, badiiy haqiqat tasvirga olingan narsa-hodisa mohiyatini ijodkor poetik tafakkuri va istaklariga bog’liq tarzda ifodalab, abadiy (nisbiy) haqiqatlarni tasdiqlaydi. Demak, badiiy asarga real voqelikning ob’ektiv va konkret in’ikosigina deb qarab bo’lmaydi.

Yettinchidan, san’at asarida axloqiy, ilmiy, diniy, estetik qadriyatlar mujassamlashadi. Badiiy adabiyotning real hayotga ta’sir etishi uning kitobxon ma’naviy-ruhiy butunligini ta’minlashi ma’nosida tushunilishi mumkin. Zotan, zamonaviy o’zbek romannavislari alohida odamning o’z aql-farosati, hissiy idroki bilan mutlaq g’oyani e’tirof etishini ko’rsatish, shu a’molga kelish yo’lini badiiy ifodalashga urinishmoqda. Ular adabiy qahramon ong-shuuri shaffoflashuvi, ruh sokinligiga erishuvi o’z ilohiy mohiyatini tushunishi orqali kechishini chuqur anglab yetishdi.

Demak, o’zbek romannavislari odamning mohiyati ijtimoiy g’oyalarga nechog’lik bog’lanishida namoyon bo’lmasligi, bu hol badiiy asarning estetik jihatini nazardan

qochirish ekanini tushunishdi. Aynan shu, yangi talqin, mustaqillik davri romanlari poetikasini tarixiy-adabiy an'analar uyg'unligida ko'rishni taqozo qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Yo'ldoshev Q. Yangilanishlar muntazamligi. // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, – 2007, 19 aprel
2. Kerimov U.L. Kak govoril Zaratustra? Kniga dlya vsekh. – Tashkent: San'at, 2010.
3. Luqmon Bo'rixon. Jaziramadagi odamlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2005.
4. Muhammad Salom. Katta xonadon. Roman. – T.: Sharq, 2020
5. Sodiqov S. Romanmi yoki risola? // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, – 2004, 30 yanvar
6. Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi. Roman, hikoya va maqolalar. – T.: Sharq, 2001
7. Yaqubov I. Ishq ahli" romanining adabiy-falsafiy konsepsiyasi // O'zbek tili va adabiyoti. – 2005, № 6. – B.41-47
8. Yakubov I.A. Mustaqillik davri o'zbek romanlari poetikasi. – filol. fan. dok-ri diss. (DSc) – Toshkent. 2018.
9. Quronov D Adabiy jarayonda "Mom sindromi". – Toshkent: Akademnashr, 2010
10. Hamraqulova X. Adabiyotda hayot-mamot muammosi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

HALIMA AHMAD MANSURALARI HAQIDA MULOHAZALAR

Hoshimjon Ahmedov,
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Ahmedov.hoshim60@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206869>

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek shoirasi Halima Ahmadning “Yosuman gulining soyasi” kitobiga kirgan mansuralari (nasriy she’rlari) haqida fikr yuritiladi. Ulardagi poetik ifoda o‘ziga xosliklari, mazmun va shakl munosabati, shoira mahorati kabi masalalar tahlilga tortiladi. Mansuralarning badiiy xususiyatlari borasida mulohazalar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: Halima Ahmad, mansuralar, poetik mahurat, janr, lirik qahramon.

Badiiy ijod bu qadimiy hayot oqimi kabi muttasil o‘lish va o‘zgarishda bo‘ladi. Chunki bu dunyoda vaqtning hukmidan tashqari hech narsa yo‘q. Badiiy aks ettirishning usul va vositalari ham mudom tadrijiy rivojlanishda bo‘ladi. Cho‘lponning “bari bir xil” deya zorlanishi ham aslida uzoq vaqt xizmat qilib kelayotgan nasr va nazm qoidalarining ma’lum bir davrga kelib, eskirganday, ijodkor ko‘nglini qoniqtirmay qolishi haqida edi. Taniqli shoira Halima Ahmad ham o‘zini bir adabiy tajribada sinab ko‘rdi. Bu - nasriy she’rlar, yoki Abdulla Ulug‘ ta’kidlagandek - mansura. “Bu asarlar bilan tanishayotganda kishining tuyg‘ulari titroqqa tushib, hissiyotlari junbishga keladi. Chunki bu asarlarda muallif hayotga tuyg‘u ko‘zi bilan qaraydi. [1, 6]. Quyida mana shu eksperiment - poetik tajribalar haqida baholiqudrat fikr yuritamiz.

Tahlil, talqin va mulohazalar.

“Proza she’riyatsiz g‘arib va dag‘al. She’r – nutq laboratoriyasi. She’riyat – she’riyat degan nom bilangina yashamaydi axir, chunki u nutq qurilish usuli, mazmun hosil qilishning faol usuli” [2.Eyxenbaum B. O literature. s. 446.].

“She’r – ma’lum o‘lchovli nutqdir. Bu o‘lchanganlik har bir she’riy asarda mavjud ritm orqali ro‘yobga chiqadi. Ritm – she’riy nutqdagi muayyan bir-biriga monand kichik bo‘laklarning izchil va bir o‘lchovda takrorlanib kelishidir. Ritm – adabiy asarda sezilarli ohangdorlikning mavjudligidir” [3. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. T, 1980. 291-bet.]. Vazn esa “ritmning konkret she’riy asardagi ko‘rinishi yoki she’riy nutqni o‘lchaydigan mezon”. (Izzat Sulton, 291-bet). She’riy nutq dastavval uch asosiy mezon asosida yuzaga keladi: vazn, ritm, qofiya. Aristotel ham ayni shu unsurlarni ta’kidlab o‘tgan: “Biroq ba’zi bir san’atlar borki, ular hamma aytganlardan, ya’ni ritm, ohang va vazndan foydalanadi”. [4. Aristotel. Poetika. 1980.

9-bet.]. Sharqning mashhur faylasuf-olimlaridan biri – Abu Nasr Forobiyning fikrlari ham yuqoridagi keltirganlarga hamohang. Ya'ni “so‘zlar biror narsaga qilingan taqliddan tashkil topgan bo‘lsa, lekin ular biror ohang bilan vaznga tushirilgan bo‘lmasa unday tizma so‘zlar she‘r sanalmaydi, balki bundaylar she‘riy so‘z – mulohaza deb yuritiladi xolos”. [5. Farobiy Abu Nasr. She‘r san'ati. T 1979, 15-bet.]. Farobiyning fikricha, faqat vaznga tushirilgan so‘zlarga she‘r bo‘ladi. Aftidan olim qat'iy she‘riy qoliplarga asoslangan tizimlarni nazarda tutgan.

Vaqt o‘tishi bilan ijodkor odam o‘zini takrorlashdan cho‘chiydi. Ana shunday paytlarda boshqa she‘riy shakllarga murojaat qiladi odatda. Yo mazmundagi, yoki shakldagi o‘zgarishlar ijodkorga ma‘lum ma’noda yangicha poetik ifoda uchun imkon beradi. Shu vajdanmi shoirlar ba’zida yangicha janrlarda o‘zini sinab ko‘radilar. Jumladan shoira Halima Ahmad ham mansuralardan tashkil topgan asarini chop ettirdi.

Aslida mansura taniqli adabiyotshunos Ibrohim G‘afurov nomi bilan bog‘liq. Saksoninchi yillardayoq u kishi “Iltijo” mansuralar kitobini e‘lon qilganlar. [6.]. Undan oldin ham, keyin ham mansuralar yozilgan. Ammo ularning soni ko‘p emas edi. Mana Halima Ahmad ham bu janrda o‘zini sinab ko‘rdi.

“Yo‘qolish” mansurasidan: “Bir kuni yo‘qolib qoldim. Oniy bir lahzada shunday bahaybat dunyoning kichkina qora bir nuqtaga aylanganini sezdim xolos. “Shunday katta dunyoki kichik bir nuqtaga aylangan bo‘lsa, mening nimagadir aylanishimga hojat qoldimikan?” o‘yladim o‘sha damda” deya boshlanadi hikoya. Va shu lahzadan boshlab muallif “o‘zini izlashga tushadi”. “Bir tomonda hayot o‘zining yolg‘on go‘zalligini ko‘z-ko‘z qilish bilan ovora. Bir tomonda cheksiz sarobot”. “Yo‘qolganning” yo‘lidan lo‘li ayol chiqadi, undan so‘raydi o‘zini. U uzoq titkilab irvit xaltasidan uni topolmaydi. “Shoxlarining panjasi axlat qutisiga tegib turgan” daraxt ham axlat qutisidan axtarib topolmaydi. “Yunusbaliq” go‘shini yaxshi ko‘radigan sohildagi baliqchi ham katta suvga tushib ketgan odamning topish mushkulligidan va bevaqt xalaqit qilyotganidan zardalanadi. Nihoyat tanish bir ovoz eshitiladi: “dushmandan kattaroq, do‘stdan kichikroq soya ko‘z o‘ngimda qalqiydi. Endi hech narsasi qolmagan qimorbozday so‘nggi umidimni shu soyaga tikaman: - Do‘st, Halima yo‘qolib qoldi, sen uni ko‘rmadingmi?” U esa bir dumalab, qarg‘aga aylanadi va uchib ketadi. “Gullaru giyohlarning xayolini o‘g‘irlab uchayotgan kapalaklar ham, “katta orzusini yelkasida dast ko‘tarib, u yoqdan bu yoqqa yugurib yurgan chumolilar” ham o‘zlari bilan band, birov bilan ishi yo‘q. O‘zining yo‘qolib

qolganini va shuning uchun kechikib kelganini aytganda ishxonadagi bo‘lim boshlig‘i “vabodan qochgan kimsaday, ortiga qarab-qarab tez yurib ketadi”.

Hikoya bir yarim sahifa xolos. Undagi ma’no shundoq tushunarli. Ya’ni Navoiy hazratlari yozganlariday:

El netib topgay menikim, men o‘zimni topmamon... [7, 145]. Yoki Furqat nolasiday: “Adashgan it kabi nolon, qayon borgum bilolmasman”[8, 56]. Bu bir ruhiy holat. Ijodkorda bo‘ladigan dunyolarga sig‘mas qolish tuyg‘usi.

To‘plamdagi hikoyalar turli yillarda yozilgan. “Tugallanmagan hikoya” 1986-yilda bitilgan bo‘lsa, oxirgi hikoyalar 2013-yili yozilgan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, shoira vaqti-vaqti bilan nazm sarhadiga sig‘magan fikrlarini nasr ipiga tizgan. Lekin bu bitiklarni butkul nasrdagi rostakam hikoyalar deb bo‘lmaydi. Chunki ularda shoirona o‘xshatishlar, poetik tasavvur ustunlik qiladi. Bu jihati ularni poeziyaga yaqinlashtiradi. Bularda yaxlit syujet gohida bor, gohida yo‘q, lekin syujetli deb topganimizda ham badiiy ifoda she’riyatga tomon og‘ib turadi. Mana shunday xusuiyatlar jam bo‘lgani uchun ham bunday bitiklar uchun mansura shakli o‘ng‘ay keladi. Latish adibi E.Mejelaytisning fikricha, nasr – bu xuddi shu she’riyatning keyingi taraqqiyotidir. Shuning uchun ham haqiqiy, teran proza hammavaqt poetik ovozga ega bo‘ladi, jaranglaydi. Har qanday badiiy asarni poeziya deb atasa bo‘la beradi. Poeziya – har qanday so‘z san’atining zamini. [9. Mejelaytis E. “Tungi kapalaklar”, 1989, 294-bet.]. Men poetik hayratlanishdan mahrum bo‘lgan nasriy asarni hazm qila olmayman. Men esa mahallada ham o‘quvchi bilan xuddi she’rdagidek gaplashish kerak, deb o‘ylayman (O‘sha joyda. 296-bet).

Abdulla Oripovning yozishicha, “shoirlarning she’riyatga nasr xususiyatlarini olib kirish tajribasi – bu ishlar eplab qilinayotgan bo‘lsa, tabiiy hol deb qarayman. Chunki nasr xususiyatlari (yoki saj) xalqimiz dostonlarida qadimdan bor”[10. Oripov A. Ehtiyoj farzandi. 175-bet.]. Taniqli adibimiz Erkin Vohidov go‘zal lirik meros yaratib qo‘yganiga qaramay, nasrga murojaat qilishni istaydi: “Hozir menga she’rdan ko‘ra proza bilan yozish lozim, degan xayol tinchlik bermayapti. Balki bu histuyg‘ularimning, ko‘rgan-kechirganlarimning she’rga sig‘masligidandir...”[11. Vohidov E. Shoiru she’ru shuur. 175-bet.].

Ko‘rinadiki har qaysi ijodkorda muayyan bir vaqtga kelib nasrdan – nazmga, nazmdan – nasrga o‘tish ehtiyoji tug‘iladi. Chunki “shoirlar ma’lum bir yoshga yetishganida o‘zlarini nasrga” urishadi”, nega? Menimcha ular xuddi ana shu pallada o‘zlarini qaytara boshlaganlarini sezib qolishadi va ularda o‘z-o‘zini yangilash

ehtiyoji tug‘iladi. Shunda ichki bir tuyg‘u ularni prozaga yoki dramaturgiyaga undaydi”(O‘sha kitob, 167-bet).

Halima Ahmad mansuralaridagi sarlavhalar ham shoirona qo‘yilgan: “Nurdagi qorong‘ulik”, “Ninachi qanotidagi osmon”, “Aylana yolg‘izlik”, “Ichimdagi odam”, “Ajinaning tillo tarog‘i”, “Ishq gulining hidi”, “Kutishning sarg‘aygan fasli”, “Ruh olmoshlari”. “Yosuman gulining soyasi” va hokazo.

“... Osmonning yuragiga xanjardek qadalgan tog‘lar ostida Farhodning jasi har yili bahorda ko‘karadi. Bu beshafqat tog‘larni qurshab olgan yosuman gullar esa baxtiyor gullaydi: “ishq - bu o‘lim, o‘lim bu - ishq...” (“Yosuman gulining soyasi”). Shunday boshlangan mansura sevgini pisand qilmay, o‘zlari istaganga qizini uzatgan ota va onaga zorlanib iltijo qilganu, ammo iltijosi yerda qolgan qiz vidosi yanglig‘ tasvirlanadi. “Onam duxobadan ko‘rpa qaviydi. Barmog‘idagi yoqut uzugining ko‘zida yuragimning qoni chayqaladi. - Ona, ko‘ngilsizman! Onam ignani ko‘rpaning naq yuragiga tiqadi: - Ko‘ngling qayerda? - Yosuman gulining soyasida. - Menga odamning tilida gapir! - Bilmayman... - Aytib qo‘yay, ko‘nglingni topmasang, uning ko‘nglini topolmaysan...” “Dadam boshimni silaydi: - Qizim, tillaqoshlaringning toshlari qimmatbaho, feruzasi - baxt toshi, uni asragin. Baxtli bo‘lasan. Adashib kirgan qushdan qolgan bir dona pat aylanib yelkamga qo‘nadi: - Baxtning bahosi qancha, dada? Dadamning kiprigiga bir tomchi jonim ilinadi... Bejavob qolgan savolim ikki dunyoni to‘ldiradi.”

To‘plamdagi barcha hikoyalar xuddi she‘rday o‘qiladi, go‘yo mutolaa chog‘ida mayin bir kuy taralib turganday. Bu kuy hikoya mazmuniga esh suzayotganday, ruhni allalaydi go‘yo. Va siz qisqa hikoyada ham katta dardlarni, alamlarni, fojialarni, quvonchu g‘alabalarni ham, cheksiz olam mahobatini ham his qila olasiz.

Xulosa. Tahlillar ko‘rsatadiki, ijodkor har doim poetik mazmunga xos shaklni izlaydi. Ko‘pincha mazmun va shakl birga tug‘iladi. Muhimi, tanlangan shakl mazmunni yetkaza olsa bas. Bitikda ma‘no go‘zal va betakror bo‘lishi lozim. Muhimi shu. “Ani nazm etki, tarhi toza bo‘lg‘ay, ulusqa mayli beandoza bo‘lg‘ay”, - deb yozganlarida Navoiy aynan ta‘sirchan poetik fikrni, badiiy betakror tasvirni ko‘zda tutganlar. [12. “Farhod va Shirin”, 14-bet].

Halima Ahmad mansuralarda she‘rga sig‘magan, romanlarda, qissalarda aks etadigan dardlarni ham, bir oniy lahzada ro‘y beradigan ilhomli she‘rlarni ham aks ettira olgan. Bitiklariga musiqiylikni, ta‘sirchanlikni, mushohadakorlikni omuxta qila olgan. Shundan ular ravon o‘qiladi, ham nasr, ham nazmning uyg‘unlikdagi go‘zalligini his qiladi kitobxon.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳалима Аҳмедова. Ёсуман гулининг сояси. Т. Akademnashr. 2013. - 128 б.
2. Эйхенбаум Б. О литературе. М., “Советский писатель”, 1987, с. 446.
3. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент. 1980. - 392 б.
4. Аристотель. Поэтика. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. (Рус тилидан Умнат Тўйчиев ва Маҳкам Маҳмуд таржималари). - 150 б.
5. Форобий Абу Наср. Шеър санъати. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979,- 198 б.
6. Иброҳим Ғафуров. Илтижо. Мансуралар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. - 176 б.

“KO‘HNA DUNYO” ROMANIDA TARIXIY VOQELIK VA RUHIYAT TASVIRI SINTEZI

Shoira Isayeva,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206880>

Annotatsiya: Ushbu maqolada atoqli adib O.Yoqubovning tarixiy romanlaridagi xarakterlar ruhiyati tasviri masalasi yoritilar ekan, avvalo, ulkan ajdodlarimiz hayoti va faoliyati ularning ruhiyatida kechgan muqaddas to‘yg‘ularing adib ijodida, aynan tarixiy romanlarida ruhiyat tasvirining qanday usullari qo‘llangan ekanligini aniqlash va hozirgi o‘zbek nasrida psixologik tasvir masalalarida yozuvchining tutgan o‘rnini belgilab berish orqali adabiyotshunoslik ilmiga yangi ko‘zatishlar olib kiradi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek romani, ruhiyat, badiiy tasvir, epik voqelik, xarakterlar, jarayon, epik, lirik va dramatik tasvir, psixologizm, ziddiyatlar, tarixiylik va zamonaviylik.

XX asrning so‘nggi choragi o‘zbek romani real voqelikni butun murakkabligi bilan qamrab olish va uni o‘z tarovatida, o‘z yo‘nalishi va ziddiyatlarida aks ettirishi bilan xarakterini o‘zgartirdi. Eng muhimi, unda epik voqelik tasviri bilan xarakterlar ruhiyati tasviri sintezlashdi. Epik rivo‘yatda ruhiyat tasvirining kuchayishi, boshqacha aytganda, voqelikning xarakterlar ruhiyatni tarixiy tasviri orqali aks ettirilishi hozirgi o‘zbek romanchiligida psixologizmning rivojlanganligidan dalolat beradi. Bu jarayon epik, lirik va dramatik tasvir usullarining tabiiy, betakror uyg‘unlashib kelishi xarakterlar ruhiyatini yanada chuqurroq, yanada asosliroq va ishonchliroq ochib berishning usul va vositalari boyiganligi tufayli amalga oshdi. O‘zbek romani tabiatidagi bunday sifat o‘zgarishlari esa janrning tobora hayotiy polifoniyaga yaqinlashib borayotganligini anglatadi. O‘zbek romanchiligida xarakterlar ruhiyatini chuqur va har tomonlama yoritishda Odil Yoqubovning ulushi salmoqli. U Abdulla Qodiriy, O‘ybek, Abdulhamid Cho‘lponlar boshlab bergan mumtoz realistik romanchiligimizdan psixologik tasvir tamo‘yilini ham zamonaviy, ham tarixiy mavzulardagi romanlaridan bir necha pogona yuqoriga ko‘tardi.

L.Ginzburg haqida ravishda ta’kidlanganligi psixologik roman yoki romandagi psixologim tasodifiylik zaruriyati eng oliy darajadagi uyg‘unlashishni talab etadi.

Odil Yoqubov “Ko‘hna dunyo” romanida ana shu uyg‘unlikni ta’minlashga erishdi, har qanday tasodifiylik hamda zaruriylikni ruhiyat tasvirida bugungi kitobxonni ishontira oldi. Birinchi usulga ko‘ra u asardagi u yoki bu xarakterga muallif nutq kezarkan, yana tasvirlanayotgan vaziyat va holatdan kelib chiqqan xolda

muallif tasviri orqali xarakterga tavsif berishga intiladi. Biroq bu usul O.Yoqubovni romanlari uchun u qadar xos emas. Shu bois u “Ko‘hna dunyo” asarida kam uchraydi.

Ikkinchi usulga ko‘ra, adib xarakterlar faoliyati va ruhiyatiga roman personajlari nigohi bilan yondashib, ularning mezonlari orqali baholaydi. O.Yoqubov romanlarida asardagi xarakterlarga boshqa xarakterlar tomonidan baho berish, aniqroq qilib aytganda, u yoki bu xarakter ruhiyatiga o‘zga personajlar ruhiyati orqali nigoh tashlash mukammal ishlangan badiiy usul kabi ko‘rsatilgan. Bu usul esa asardagi har bir personaj ruhiyatini ishonarli, muhimi esa o‘quvchi uchun qiziqarli bir tarzda obyektiv baholashga imkon beradi.

“Ko‘hna dunyo” romanidagi xarakterlar ruhiyati tasviri tahliliga kirishishan oldin yana bir masalaga qisqacha to‘xtalib o‘tish kerak bo‘ladi. Ilmiy adabiyotlarda ruhiyat tasviri borasida rang-barang konseptlar ilgari suriladi. Masalan, rus psixologik maktabining yirik namo‘yondasi D.N.Ovsyanikov-Kulikovskiy ijodkorlarning xarakterlar tasvirida ruhni, quvvat sarflariga to‘xtalib, ularni ikki guruhga ajratgan edi. Bular: obyektiv hamda sub`ektiv ijodkorlardan iborat. Uning fikricha, ob`yektiv ijodkorlar o‘zlari yaratgan eng yaxshi xarakterlar ruhiyatini ochishda bevosita ularning o‘zlariga xos bo‘lgan, tasvirlanayotgan voqealar mantiqidan kelib chiqqan, hollarda ulardagi ruhiyat o‘zlarining ruhiy xususiyatlariga aniq bo‘lsa ham, obektiv tasvirlashga intiladilar. Buning yorqin misoli I.S.Turgenevdir. Obyektiv ijodkorlar xarakterlar ruhiyati tasvirida o‘zlaridan ruhiy kuch sarflamaydilar.

Ma’lumki, tarixiy roman yozishning o‘ziga xos murakkab tomonlari bor. Ayniqsa, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi jahonga ma’lum va mashhur olimlar hayoti, faoliyatini yoritish ijodkordan katta mas’uliyat, ular yashagan tarixiy-siyosiy muhit va umumiy tarzda bo‘lsa ham, ana shu olimlar yaratgan ilmiy asarlar haqida to‘g‘ri tasavvur talab etadi. “Ko‘hna dunyo” romanida O.Yoqubov ana shunday ogir hamda murakkab ishga qo‘l uradi va uning uddasidan chiqdi. Romanining yaratilishida bu adib oldida turgan eng og‘ir vazifalardan biridir.

X asrning oxiri va XI asrning 30-yillarigacha Xurosonda hukmronlik qilgan mustabid sulton Mahmud G‘aznaviy davrida yashab ijod qilgan O‘rta Osiyolik ikki ulkan olim hayoti va faoliyati, ularning boshlaridan kechirgan og‘ir mashaqqatli xayotlari, ana shu hayot ta’sirida ularning ham qubvonchi, ham og‘ir ruhiy ixtiroflarga to‘la kechinmalarini tarixiy va badiiy haqiqatlarga xilof kelmaydigan tarzda ishonarli tasvirlashdan iborat edi. Bir tomondan, o‘z davrida boshqa davlatlar va xalqlarga tahlika solib turgan dahshatli, undagi iqtisodiy-siyosiy va madaniy muhit, ana shu muhitda kun kechirayotgan Beruniy, mustabid sultondan qochib,

azob-uqubatda kun kechirgan Ibn Sino, shuningdek Mahmud G‘aznaviy xarakterlarini ruhiy murakkabligi bilan tasvirlashda adib yetakchi tarixiy konsepsiyani tutib turgan holda erkin badiiy syujet yaratish yo‘lidan boradi. Shu sababli romandan aniq biografik fakt hamda ma’lumotni talab etib bo‘lmaydi. Erkin badiiy to‘qimaga asoslangan syujet chizigidan esa sof tarixiy tafsiliy voqelikni ham, sof tarixiy-biografik fakt bilan badiiy-ruhiy faktni bir narsa qilib bo‘lmaydi;

Ikkinchi tomondan, ikki buyuk alloma hayoti va faoliyatining bir roman doirasida badiiy umumlashtirish va to‘la aks ettirish mumkin emas. Shuning uchun ham romanda Mahmud G‘aznaviy hayotining so‘nggi yili voqealari tayanch xrontop sifatida tasvirlangan. Sultonning bir umr Ibn Sinoni ta‘qib etishi, o‘jar va magrur olimning uning ta‘qibidan qochib, yashirinib yurishi kabi tarixiy fakt asarda sultonning ogir xastalikka chalinishi, bu darddan faqat Ibn Sinogina xalos qila olishi, shu sababli uni tutib kelishga intilish tarixi berilganini, bu narsa Mahmud G‘aznaviy va Ibn Sino o‘rtasidagi konfliktning xayotiyligi, ishonarlighi, ayni paytda drammatizmga bo‘yigini ta‘minlaydi.

Uchinchi tomondan, romandagi barcha xarakterlar bir-birlaridan keskin farklanib turuvchi shaxslar sifatida tasvirlanadi. Chunki, Sulton bilan Beruniy o‘rtasidagi kolliziyali, sulton bilan ibn Sino o‘rtasidagi oshkora ziddiyat roman voqealari dinamikasi uchun to‘la yetarli edi. Biroq ana shu konfliktning yechimini ta‘minlash, bu yechimning hayotiyligini asoslash maqsadida asupra Malikul Sharob. Piri Bukriy, Abu Shilkim ibn Shaxvoniy, Ali G‘arib konfliktning serqirralighi, uning bir nechta xarakterlar orasidagi ziddiyatlar bilan bog‘liq xolda markazlashganligi sababli roman kompozitsiyasi biroz tarqoqdek tuyuladi. Ammo asar qayta-qayta o‘qilsa, undagi xarakterlararo turli bo‘yoqlar, turli-tuman ruhiy tasvir usullari orqali ifodalanganligini anglab olish qiyin emas. Xarakterlar ruhiyatini o‘zaro muayyan ziddiyatlarda qiyoslash, ya‘ni obrazlar parallelizmi yordamida ular o‘rtasidagi kurashlarni tasvirlash yo‘lidan borgan adib Beruniy va Mahmud G‘aznaviy o‘rtasidagi chigal munosabatlarni aniq ishonarli ochishga keng o‘rni beradi. Tabiiyki, bunday tasvirda Beruniy xakteri yetakchi o‘rin tutadi va asar voqealari, ko‘pgina personajlarining nigohi orqali baholanadi. Beruniy esa olim, u har bir voqea yoki shaxsni o‘zining o‘y-kechinmasi orqali, ruhiy tahlili orqali baholaydi. Shu bois romanning birinchi bobidanoq adib o‘zining ruhiyat tasvirida sevimli usul darajasiga ko‘tarilgan eslash usuliga murojaat etadi. Ayni shu usul asa Beruniy xakteriga xos yetakchi xususiyatdir. Chunki u olim sifatida nafaqat ilmiy muammolarni, balki o‘zining o‘tmishi, har bir bosgan qadami va o‘zi bilgan, tanigan, muloqotda bo‘lgan

shaxslarni o‘z tahlilidan o‘tkazadi. Ayni bir paytda ruhiy jarayonning keng tarqalgan bu usuli roman personajlarini birin-ketin syujet voqealariga kirib kelishlariga ham yo‘l ochadi. Birinchi bobning o‘zida eslash usuli orqali roman voqealari rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatuvchi Piri Bukriy, Bobo Xurmo, Abo‘lqosim Firdavsiy, Nargiza bonu, Malikul sharob kabi shaxslar hayoti, amiral mu’minin unvoniga sazovor bo‘lgan sulton Mahmud G‘aznaviy haqida badiiy ma’lumot beriladi.

Malikul Sharob yoshligida sultonning yaqinlaridan bo‘lganligi, o‘n to‘rt yashar Nargizabonu sabab saroydan uzoqlashganligi, uning otasi amir Sabukteginning sodiq nadimi Kuglu qadamdan qolgan mayxona bilan tirikchilik qilishi, bu mayxonaga Firdavsiy, Unsuriy, Piri Rijjakiy, Piri Bukriy kabi olimu shoir, sozandayu-xonandalarning tashrif bo‘yurishi, u yerda tongotargacha o‘tadigan suhbatu- bazmlar barcha-barchasi eslatib o‘tiladi.

Asardagi yetakchi konfliktning belgilovchi tugunida sulton Mahmud Gaznaviy turadi. U Xorazmni zabt etgach, Ma’munga taklif qilib, u yerdan yirik olimlarni, san’at ahlini asir qilib, o‘z po‘ytaxti G‘aznaga olib keladi. Biroq u shuhrati ortgach, «amiral mo‘minin» unvonini olgach, Unsuriy kabi saro‘y malaylariga xayrixohlik ko‘rsatib, olimlar ahvolidan xabar olmay qo‘ydi. Umrining oxirida ogir dardga muhtalo bo‘lgan sulton o‘z davosi uchungina Ibn Sinoni qidirtirali, Beruniy va boshqa olimlarni saro‘yga yig‘adi.

Shuhrat va talabalarga to‘la navqiron yigitlik yillarini eslash, og‘ir xastalik tufayli tunlarni bedor o‘tkazish kishini ne-ne xotiralar girdobiga otmaydi. Sulton shunday ko‘yga tushib qolgan. Ana shunday tunlarning birida u mashvaratxonaga kirib qoladi va bugun xona bo‘ylab maglub bo‘lgan shoxlarning oltin kumushlari, toj va qurol-aslahalarini ko‘zdan kechirar ekan, q‘z saltanatining hududlarini kengaytirish uchun olib borgan jangu jadallarini, unga bosh eggan lashkarboshilarni eslaydi. Uning xotiriga Kashmir podshosi bilan bo‘lgan jang keladi. Sulton o‘zi maglub etgan shoxlarni eslab qancha gururlansa, ulkan bu davlat egasi bo‘lganda bir bedavo dard uni mana shu ko‘yga solishi qattiq alam qiladi.

Beruniyning xotirasida birdan ustoz Masihiyning saboqlaridan bahramand bo‘lganligi, Rayhonning otasi savdogar xonadonida o‘tkazgan damlari, savdogarning vafot etishi, Piri Bukriyning Rayxonga tashlanishi, Beruniyning bechora qizni qutqarib qolishi, Qiyotning Xorazmshox tomonidan bosib olinishi, ko‘p o‘tmay Urganjni tark etib Jurjon, Ray va Hamadonda darbadar kezib yurganda Rayhonning olamdan o‘tishi kabi bir-biridan ogir xotiralar uni ham qiynoqqa solar, ham orom bagishlar edi. Bir-biriga zid bunday kechinma va xotiralar Beruniy ruh jarayonlarning

ambivalentligini tasvirlashga xizmat qiladki, uchinchi - ruhiyat tasvirining eslash usuli xarakterlarning turli qirralarini ochishga imkon bergan. Xotiralar kishini o‘z girdobiga bir tortdimi, undan qutulish qiyin. Ayniqsa, bemor kishi yolgiz hujrada isitmalab yotganida xotiralar xotiralarga ulanib ketaveradi. Ularning biri xushnud etuvchi, boshqa biri esa mahzun va azobli bo‘ladi. Shu tariqa Abu Rayhon Beruniy xotiralari ham dilni munavvar etuvchi xotiraga - Ibn Sino haqidagi voqealarga ulanib ketadi. U Abu Ali Sino bilan bundan o‘n besh yil muqaddam bo‘lib o‘tgan uchrashuvni eslaydi. O‘shanda Ibn Sino Beruniyni Mahmud G‘aznaviy huzuriga borishdan qaytarib, o‘z taqdirlarini birgalikda sinab ko‘rishga da‘vat etgan edi. Biroq Beruniy biroz tinchlikda, sulton panohida ilm qilishni ko‘zlab, uning taklifiga qo‘shilmagan edi. Oxir oqibat nima bo‘lib chiqdi: o‘zi o‘ylab yurgan ilmiy ishlarning anchaginasini amalga oshirdi, lekin mustabid sulton saro‘yida baribir o‘zini o‘ta ilmga safarbar etishga erisha olmadi. Saro‘ydagi Ibn Shahvoniy, Abo‘l Hasan Unsurliy kabi fitnachi mansabdorlar va xushomadgo‘ylar har kadamda, har damla uning rejalariga xalal berishar edi. Bu esa ilm odami uchun o‘ta azobli, uta tahqirlash bilan teng edi.

Demak, xarakterning ruhiyati, kayfiyati ijtimoiy voqelik shaxsiy hayoti bilan bog‘liq xolda turli xildagi xotiralarni eslashga yetaklaydi. Ammo bu xotiralar shaxsning o‘zi kabi mubham, umidsizlik ruhi bilan almashinadi. Mana shu tabiiy holatni adib Beruniy xarakterining o‘ziga xosligini, har bir narsani, har bir qadamini obdon o‘ylab bosadigan olimona tabiatini butun murakkabligi bilan yoritishga safarbar qiladi.

Tarixiy xarakter mohiyat e‘tibori bilan muayyan tarixiy davr, tarixiy vokelik mahsuli. Uni ana shu davr, vokelik kobigida aniq va ishonarli tasvirlash tarixiy asarga xos xususiyat hisoblanadi. Tarixiy roman uchun xarakter tarixiyligini davr, vokelik bilan shartlangan holda uning ruhiy dunyosini turli-tuman holatlarda tasvirlash muhimdir. Shu bois O.Yoqubov “Ko‘hna dunyoda” har bir tarixiy xarakterni rang-barang ruhiy holatlarda, sharoitlarda tasvirlashga intiladi. Mana shu jihatdan u eslash usulidan Ibn Sino xarakterining ayrim qirralarini to‘ldirishda unumli fo‘yдалanadi. Amir Mas‘udning topshirigi bilan Ibn Sino maxsus kurikchilar nazoratida gaznaga junatiladi. Ular Hamadon yaqinidagi bir dalada chodir tikib tunaydilar. Tunda Ibn Sino chodirdan chiqib, atrofni aylanadi. Ilik tunda aylanar ekan, xuddi shunday ilik tunda Buxoro dashtlari, Afshona atroflarida xukiz Ko‘shilgan aravada onasi Sitorabonu bilan yo‘l bosishi va ular urtasida bo‘lib o‘tgan suhbat uning esiga tushadi. Chunki makon va zamondagi o‘xshashlik assotsiativ tarzda olimning bolalik

yillarida oi bilan bo‘lib utgan bir tunni yodiga soladi. O‘shanda Sitorabonu aqlining zehniga qo‘yil qolib, yaxshi duolar qilgandi. So‘ng suhbatlari tog‘asining katta qizi Gulruhsorga borib taqalgandi. Yosh Abu Ali ertalab sevimli Gulruhsor opasini ko‘rish ishtiyoqida yonib, entikib uxlab qolgan edi. Ammo ertalab opasini tirik ko‘rish nasib etmagandi. Ana shunda onasi yaxshi hakimlar haqida gapirgandi. Abu Alining yaxshi hakim bo‘lib yetishishi orzusi ana o‘shanda tugilgan edi.

Ko‘rinib turibdiki, adib asarning shu epizodida eslash usulini makon va zamondagi o‘xshashlikka asoslanib qo‘llagan. Hamadon yaqinidagi bu dashtning keshligi, o‘t-o‘lanlarining shakli, hidi, tunning iliq va beozorligi Ibn Sino qilida Buxoro dashtlarini qishloqlar va qadrdon Afshonani eslatadi. Bu assotsiativ holat uning zehniga onasining suhbatini, yaxshi ko‘rgan opasi Gulruhsorning o‘lim changalida chorasiz ketganligini, ana shu mash‘um tongda ilk bor eshitgan «hakim» so‘zining sehri va imkoniyati haqidagi belgilaganligini chuqur his qiladi, tasavvuri uning butun qismatini belgilab beradi.

Adib inson ruhiyatiga xos bu jarayonni tarixiy xarakterlarga xislatlarni to‘laroq yoritish, ularni tirik insonlar sifatidagi qiyofalarini jonli yaratishni ko‘zlaydi va bunga erishadi ham. Balki Ibn Sinoning olamga mashhur tabib va olim bo‘lib yetishishi butunlay boshqacha ketgandir. Lekin O.Yoqubov barcha haqiqiy hakimlarning kasb egallash jarayoni mana shunga o‘xshash bo‘lganligiga asoslanib, badiiy xayol qudrati bilan o‘z maqsadiga erishadi. Chunki, Ibn Sino xarakterining tarixiyligi shundaki, u - yetuk olim, tengsiz hakim. Afshonada tavallud topgan, Buxoroda o‘qigan, Xorazmda Ma‘mun Akademiyasida ishlagan, Xorazm Mahmud G‘aznaviy tomonidan bosib olingach, uning xizmatidan bosh tortib, Eronu Afgoniston sarhadlarida kochib yurib, o‘zining mashxur asarlarini yozgan. Olim hayotiga xos ana shu narsalarni solnomachilarga o‘xshab kuruk qayd etish badiiy asar tabiatiga mos. Shu bois adib tarixiy xarakterlar hayoti va faoliyatiga xos asosiy obrazlarning badiiyligi xarakter ruhiy dunyosini yoritish orqali ta‘minlanadi. Shu bois adib tarixiy xarakterlar hayoti va faolyatiga xos asosiy yo‘nalishdan chekinmagan holda uning badiiy qiyofasini to‘laroq bilishga harakat qiladi. Avvalo Ibn Sino, Beruniy kabi tarixiy shaxslar ruhiyatini berishga yordam beruvchi aniq ma‘lumotlar yo‘q. Shuning uchun adib xarakterlarning mohiyati, faoliyati va tarixiy ma‘lumotlardan fo‘ydalaniib, ruhiyat tasvirida erkin, ammo badiiy mantiq talablari asosida ish ko‘radi. Badiiy ijodda tarixiy xarakterlar ruhiyatini tasvirlashning eng sinalgan yo‘li shundan iborat.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adabiy turlar va janrlar (uch jildli), 1-jild (epos), -T.: Fan, 1991. –
2. Aristotel. Poetika, -T.: Adabiyot va san'at, 1980. -151b.
3. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М.: Художественная литература, 1972. -237 s.

G‘AFUR G‘ULOM SHE‘RIYATIDA SHOIR SHAXSIYATI TASVIRI

Matyoqubova Tozagul Rajapovna,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206884>

Annotatsiya. Ushbu maqolada G‘.G‘ulomning tabiat tasviriga bag‘ishlangan she‘rlari o‘rganilgan. Unda shoirning she‘rlari tahlili misolida ijodining o‘ziga xos qirralari yoritilgan. G‘.G‘ulom she‘riyatida tabiatning shoirona ifoda etilishi kuzatilib, muayyan umumlashmalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar. She‘r, tuyg‘u, lirik kechinma, falsafiy umumlashma, ruhiy kechinma, peyzaj tasviri, badiiy mahorat.

Badiiy adabiyotda hayot ifodasi xususida ko‘pgina tadqiqotlarda qimmatli ma‘lumotlar keltirilgan. Mashhur rus tanqidchisi V. Belinskiy ta‘kidlaganidek: **“Poeziya hayot ifodasidir yoki yanada to‘g‘rirog‘i, hayotning o‘zidir. Bugina emas, poeziyada hayot chinakam voqelikdan ko‘ra hayotiyroq namoyon bo‘ladi”** [1. 99]. Bunga taniqli o‘zbek shoiri G‘.G‘ulom she‘riyatidan ko‘pgina misollar keltirish mumkin.

Bilamizki, ona yerimizning shimoliy yarim shari, xususan mo‘tadil mintaqqa bo‘lmish O‘zbekistonda ham yoz eng issiq fasl bo‘lib, undan so‘ng salqin kuz boshlanadi. G‘.G‘ulom yozda pilla yetishtirish va undan ingichka ipak tolasini olish uchun sarflanadigan mashaqqatli mehnatdan tortib, uning tolalari yaltirab tuslanib-tovlanib turishigacha bo‘lgan jarayonlarni bir lahzada tasavvur etadi. Ipakka xos latif go‘zallikni nozik ilg‘arkan, sohir tabiatning noyob ehsonlarini hayolan qiyoslaydi. Xususan, g‘uncha - kurtakda gulning barcha qismlari shakllangan. Biroq, o‘sha gul bo‘rtmasi o‘sib rivojlanib, yozilguncha butun bir yoz fasli kerak.

Ikki qatim qizil ipak singari,

Bir g‘unchani turlaguncha o‘tdi yoz.

Nafasdan ham kelar kuzning asari

Yerda qizlar, ko‘kda marjon turna, g‘oz [11. 64].

“Har bir yangi she‘r – yangi bir hodisa. Demak, uning o‘z tabiati, o‘z kechinmasi, o‘z obrazlar jilvasi mavjud. Shunday ekan, umuman she‘riyatning barcha sehrli, nozik qirralarini to‘la qamrab olish mumkin emas” [7; 10]. Har bir she‘rning o‘z tabiati, obrazlar olami, kechinmasi bo‘lsa-da, badiiyatning shunday umumiy qonuniyatlari ham borki, ular she‘riy asar haqida universal tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Buni chuqur anglagan G‘.G‘ulom atrofni shakllar, hidlar, ranglar

orqali idrok etadi. Shu ma'noda, uning poetik tafakkurida muhandislarga xos aniqlik, shoirona nafosat, rassomona fasohatli nigoh yorqin ko'zga tashlanadi. Zohiran qaralsa, kuzda bir xillik hukmron. Aytish mumkinki, sap-sariq va tussiz rang jilvalanadi. Biroq o'sha fasl yuqorida ta'kidlangan poetik nigoh bilan kuzatilsa, diyorimizdagi so'lim kuz manzaralarida milliy shakl, rang, ohang va hatto milliy ta'm hamda iforlarni ham tuyish mumkin:

Kuz faslidir, sharbat oqib yotadi,

Dala-shahar qay anorday mag'zi to'q.

Ifor hidga to'lib tonglar otadi,

Sidirg'a rang, bunday so'lim mavsum yo'q. [11. 64.)

Tabiat tasvirlari orqali shoir maktabga yo'l olayotgan yosh yuraklar qalbidagi kaptarday talpinishni ko'rsatadi. Inju-durday tizilishib o'tayotgan qizlarning nurli nigohlaridan o'qilgan mazmun, jarangdor va sho'x ovozlardan tuyilgan hissiy yasharish unga qalam tutqazadi. Chunki, bularning bari quyosh zarrin nurlari bilan vobasta bo'lib G'.G'ulomda xush kayfiyat, yorug' umidlar uyg'otadi.

Hammasining gul-gul ochgan chiroyi,

Hammasining qo'ltig'ida kitobi,

Hammasining sinflarda o'z joyi,

Hammasining yarqiroq oftobi [11. 64.]

Band misralari boshida takrorlangan "hammasi" umumlashtiruvchi so'zi lirik qahramon kuzatayotgan holat uning fikr-tuyg'ulariga ta'sir etishini ta'kidlashga xizmat qiladi. She'ning xushohangligini oshirib, mazmunni yanada kuchaytiradi. Zotan, G'.G'ulom bu bandda stilistik usul - anafora san'atini qo'llash orqali ma'noni kuchaytirishga erishgan. Shoir o'z ushalmagan orzu-armonlarini kelajak avlod istiqbolida ko'rarkan, ular o'qib-o'rganib yetuk va bilimdon nasl bo'lishiga astoydil xayrihohlik bildiradi. Baxt xazinasi bo'lgan ilm-fanga tashna quvnoq qizlarga boqarkan, o'z ko'nglida ajib bir qoniqish, ma'naviy kuch sezadi.

G'.G'ulom o'zbek xalqi qalbidagi tantilik, mehnatdagi sharaflil intilish harorati, ulug'vor qudrati va g'ururni milliy ranglarda chizarkan, holat-manzaralarni yaqqol ko'rsatish barobarida o'z qalbidagi nekin umidvorlik tuyg'usini ham oshkor etadi:

Tongdan ham ildamroq boradi chunki,

Yurak urishiga quyosh aralash...

G'ayratdan ter quyib, ivib boradi.

Umid manziliga quvib boradi. [11. 66]

Shoir ikkinchi jahon urushidan keyingi tinch va omon kunlar mazmunini mehnatda, yaratish, bunyodkorlik va fidoyilikda ko‘rgan. O‘zini o‘sha maqsadga safarbar etilganlar safida sanagan. Farovonlik keltiruvchi mehnat hamda mehnatkash inson, xalqlar do‘stligi mavzuida bitilgan she‘r va qo‘shiqlarida tenglik hamda hurram zamonani ulug‘lagan. Agar biz bu tipdagi she‘rlar mazmunini ular yaratilgan davr bilangina chegaralasak, G‘.G‘ulomni madhiyaboz shoir sifatida tasavvur qilishimizga to‘g‘ri keladi. Afsuski, bunday xulosa shoir ulug‘vor shaxsiyati, uning go‘zal maqsad-intilishlari haqida noto‘g‘ri tasavvur tug‘diradi. Chunki:

Birinchidan tinchlik, tenglik, mehnatsevarlik, yaratuvchanlik, bunyodkorlik, fidoyilik g‘oyalari inson tafakkurining mahsuli. Ular ijtimoiy bo‘lish barobarida, ma‘naviy-ruhiy mohiyatga ham ega. Har qanday jamiyat odamlarni harakatga chorlashda mazkur g‘oyalarga ehtiyoj sezadi.

Ikkinchidan, G‘.G‘ulom lirik qahramoni zohiran davr bilan bo‘lsa ham, uning botinida millatimiz hayot tarzi, e‘tiqodiy qarashlari, ming yillik adabiy-madaniy merosimiz negizida shakllangan aqidalar yashaydi. Shunday ekan, shoir Sharqning farzandi o‘laroq tinchlik, tenglik, mehnatsevarlik, yaratuvchanlik, bunyodkorlik, fidoyilik haqida so‘zlaganida o‘z zamonasi ijtimoiy-siyosiy intilishlaridan ko‘ra kengroq, teranroq ezgu mazmunlarni ko‘zda tutgan.

Darhaqiqat, G‘.G‘ulom akademik shoir – faylasuf ijodkor edi. U real voqea-hodisalarni aniq ifodalash barobarida jarayonni kengroq, teranroq miqyoslar, romantik yuksaklikda tahlil etgan. Bizningcha, G‘.G‘ulom ijod onlarida reallikdan uzilib, *ideal o‘lchovga* o‘tgan. Shuning uchun bu ma‘naviy-ruhiy holat betakror fenomenal hodisa sanaladi. Demak, badiiy asarning barcha unsurlarini obyektiv reallikka keskin bog‘lab qo‘yish durust emas. Shoir muammoning ma‘naviy-ruhiy jihatlarini o‘z iroda-e‘tiqodi, tuyg‘u-kechinmalari, his-hayajonlari birligida idrok etgan va poetik aks ettirishga erishgan. G‘.G‘ulom qalbida kechgan kurashda: bunyodkorlik vayronkorlikni, ilmiylik g‘ayriilmiylikni, ezgulik yovuzlikni, tinchlik urushni, tenglik qullikni, ozodlik istibdodni, ma‘rifat jaholatni muqarrar tarzda mahv etadi. Shunday ekan, biz ruhan butun insoniyatga qondosh, jondosh, qarindosh ulug‘ shoirni jahon xalqlari orzu-armonlariga tuyg‘udosh sanashga haqlimiz.

Shoirning chaqiriq tipidagi quyidagi misralarida yillik paxta rejasini bajarib, marraga yetishga da‘vat ruhi hukmronday tuyuladi. Oltin eshikdan gulchambar ko‘tarib kelayotgan yor yaqinlashayotgan baxtdan nishona. Uchinchi misrada to‘la jamg‘arilishi lozim bo‘lgan *“yillarning g‘ururi”* tushunchasi orqali millat e‘tiqodi, ya‘ni o‘zbek xalqi lafzi halol el ekaniga ishora qilinmoqda. Binobarin, va‘dasida sobit

xalqimiz hech qachon, hech kimga boqimanda bo‘lmagan. U barcha zamonlarda ham mehnatlari samarasidan bahramand bo‘lishga to‘la haqli ekanini bilgan, amalda esa buning aksini ko‘rgan lirik qahramon: shunday kunlar uning yo‘lini poylab turganiga ishongisi keladi. Lirik qahramon ishonch bilan intilayotgan baxt quchog‘i bu istiqbolda yetishish lozim bo‘lgan manzil. Asl maqsad ham o‘sha “yor” ga peshvoz chiqib, uning qo‘lidagi gulchambarni olishdan iborat:

Oltin qopqalarda yo‘limiz poylab,
Gulchambar ko‘tarib kelmoqdadir yor.
Yillar g‘ururini to‘la jamg‘arib,
Baxtlar quchog‘iga yetishmak darkor. [11. 70].

Ushbu fikrlar mutlaqo tasodifiy tarzda tug‘ilmagan. Yuqorida ta’kidlanganiday, bunga birinchidan xalq qudratiga ishonch, ikkinchidan esa, sahovatli ona zamindan tuyilgan iftihor asos bo‘lgan. Shoirning:

Uch qultum sut kabi paxta berolur,
Onaxon yerimiz pok siyna kabi. [11. 70].

degan o‘xshatishini o‘qigan kitobxon ko‘z o‘ngida aniq manzara gavdalanadi. Biz uch qultum sut tushunchasi orqali chanog‘ida ochilib turgan oppoq paxtani tasavvur etamiz. Tasvirdagi bo‘rttirish va qiyoslash tufayli yuzaga kelgan ifoda yorqinligi ham e’tiborimizni tortadi. Chunki, G‘.G‘ulom chanoqdagi paxta va uch qultum sut uchun umumiy bo‘lgan oqlik, poklik, beg‘uborlik kabi belgi-xususiyatlarga tayanib, “kabi” ko‘makchisi vositasida real hayotiy buyumlarni qiyoslagan. Onaxon yerimiz va ona siynasi ham farzandlariga sahovatu himmat bobida bir-biriga mutanosib. Binobarin, shoir tashbehi haqiqiyini yuzaga chiqarishga erishgan. Natijada, so‘z san’atkori bizda pokizalik, beg‘uborlik hislari, faxr-iftihor tuyg‘ularini uyg‘otadi. Lirik qahramon kechinmalari va kitobxon o‘rtasidagi emotsional aloqani tiklashga erishadi.

Bizning bog‘da bodom boru
Bog‘in ekan dadam bor.
Bizning bog‘ga kelsangiz-e,
Ekib qo‘ygan sadam bor. [11. 135].

Bodom ra’nodoshlar (anorgullilar oilasi) ga mansub daraxtu butalar bo‘lib, odatda sermoy va lazzatli mevasi uchun ekiladi. Uning erta bahorda, hatto barg chiqarishdan oldin oq va pushti rangda gullashi, g‘oyatda yorug‘sevar, qurg‘oqchilik va qorasovuqqa chidamli yuz, yuz o‘ttiz yilgacha yashashi, ya’ni bardoshli ekani, serhosilligi, pishgan kezda mevasining po‘sti yorilib, shirin mag‘zi ko‘rinib turishi

singari ko‘p fazilat-sifatlari xalqimiz, xususan shoir G‘.G‘ulom hayoti va tabiatiga nihoyatda mos keladi. Binobarin, shoir o‘z bog‘ida bodom o‘stirishi bejiz emas.

Emanlar oilasiga mansub sershoh va sersoya **sada daraxtining** bodom bilan yonma-yon eslanishi ham tasodifiy hol emas. Donishmand xalqimizning “*Sada soya berar, tol xoda berar*” degan maqolini eslasak, aynan shu daraxt tufayligina hovuz bo‘yidagi soya-salqin maskan fayz-tarovat kasb etgani ayon bo‘ladi. Shoir manzara tasvirini yorqin bo‘yoqlarda chizishda davom etarkan, bizni bola nigohi bilan ko‘rilayotgan bog‘ bo‘ylab hayoliy sayrga olib chiqadi.

Bizning bog‘da hovuzcha bor,

Hovuzchada baliqcha,

Men yaproqdan to‘lqinlarda

Suzdiraman qayqcha [11. 135].

Akademik B. Nazarov ta’kidlaganidek, G‘afur G‘ulom she’rlari qatiga “...reallikdan tashqari, orzu va ideal ham singishib ketgan” [6. 55]. She’rning lirik qahramoni, avvalo, xalq orzu-istaklari, niyatlarini teran anglovchi va unga o‘zini darddosh, qismatdosh deb biluvchi kishidir. Yuqoridagi misralarni o‘qiganda hovuzchada suzayotgan tillarang baliqchalarga qarab beixtiyor xayol suramiz. Shubhasiz, ular bolaning yoshiga mutanosib tarzda atayin kichraytirilgan. Biroq, bolakay nainki hovuz va baliqcha, balki mayin epkinda paydo bo‘lgan to‘lqinlar bilan ham tillashadi. Yaproqdan qayiqchalar yasab shu to‘lqinlar uzra suzdirib zavqlanadi. Ajabo, suv uzra suzayotgan bu mo‘jaz qayiqchani u qay manzilga yo‘lladi ekan. Ehtimol, bir muddat kema darg‘asiga aylanib olis, mo‘jizakor mamlakatlar sari safarga chiqqan, yoinki jasur sarkarda qiyofasida lashkarlarini g‘animga qarshi jangga otlantirish uchun daryodan olib o‘tayotgandir. Har holda, uning quvnoq kayfiyati o‘z ishidan mamnun va xushnud darg‘anikidan mutlaqo kam emas.

Keling, do‘stlar lolalardan

Gul chanbarak to‘qiymiz.

Shod o‘ynashga haqqimiz bor,

Chunki, a’lo o‘qiymiz [11. 135].

E’tibor berilsa, egiluvchan va go‘zal lolalardan to‘qilgan chambarak jo‘ngina xalqa emasligi anglashiladi. Bizningcha, doira shaklidagi chambar ko‘hna charxning **ramzi**, hayot kemasini boshqarishga shaylangan aziz boshning bezagi. Demak, boshiga chambar kiygan navnihol bolaning ko‘nglida nafosat yuksaladi, fikrida olam haqidagi tasavvurlar ulg‘ayadi. Binobarin, she’r lirik qahramoni: “*Keling do‘stlar*”, deya o‘z bo‘ysiralarini chorlarkan, shoir shu o‘yin asnosida ular qalbangina emas,

fikran ulg‘ayishiga ham ishoralar qilgan. Umuman, bog‘-hovlida chechak yozayotgan lirik qahramon – jajji bolakay quvnoq kayfiyati vatanning bir uzvida go‘zallik bunyod etgan dada – bog‘bon haqidagi o‘ylarimizdan bosim keladi. Nazarimizda, shu ulug‘vor tuyg‘uni yuqtirgan kitobxon anglaydiki, G‘.G‘ulom uchun eng ulug‘ gulzor – bu qadrdon oilasi, nafis gullar – sevimli farzandi arjumandlari. Aslida, shoir uchun nafaqat o‘z farzandlari, balki butun dunyoning erka, sho‘x, quvnoq va ayniqsa bilimdon bolalari jamiyat gullari, yurtning porloq ertasidir. Demak, qo‘li gul dada yaratgan bog‘ va chaman go‘zalligi inson, keng ma’noda esa, insoniyat yosh chechaklari – elning ertasiga atalgan. Ko‘rinadiki, G‘.G‘ulomning xalq va vatan taqdiri haqidagi fikr-qarashlari, shaxsiy-intim, ijtimoiy-psixologik hamda ma’naviy-axloqiy kechinmalari lirik qahramon – tasavvur qilinadigan shaxs qalb-qiyofasida markazlashgan. Lirik qahramonning mavzu va muammolar haqidagi fikr-o‘ylari, ruhiy-psixologik kechinmalari G‘.G‘ulomdan mutlaqo ajralgan hodisa ham emas. Uni shoir shaxsiyati bilan bog‘liqlikda idrok etishgina bizni to‘g‘ri va xolis xulosalar sari yetaklaydi.

Adabiyotlar:

1. Belinskiy V. G. Adabiy orzular. –T.: Adabiyot va san‘at, 1977.
2. Matyoqubova T. G‘afur G‘ulom badiiyati. – T.: Fan va texnologiya, 2006
3. Matyokubova, T., & Yakubov, I. Laboratory works of Gafur Gulam: poetic image and imagery. Journal of critical reviews. 2020, № 7, pp. 28-37.
4. Matyakubova T.R. Poetic character and its specific features // Theoretical & Applied Science. – Marseille, 2015. pp. 40-43
5. Matyokubova, T. Poetic imagery of nature // Theoretical & Applied Science, 2023. 02 (118). Pp. 521-524
6. Matyokubova T. G‘afur G‘ulom she‘riyatining poetik jozibasi (Shoirning “Kuzatish” va “Sog‘inish” she‘rlari tahlili misolida) // Uzbekistan: yozuk i kultura . 2024. № 2. – B. 88-98
7. Nazarov B G‘afur G‘ulom olami. – T.: «Fan», 2004
8. Sarimsoqov B. lirikada badiiy tafsil // O‘zbek tili va adabiyoti, 1992. – № 5-6. – B.10 -12.
9. G‘afur G‘ulom. Mukammal asarlar to‘plami. 12 tomlik. T.1. – T.: Fan, 1983
10. G‘afur G‘ulom. Mukammal asarlar to‘plami. 12 tomlik. T.2. – T.: Fan, 1984
11. G‘afur G‘ulom. Mukammal asarlar to‘plami. 12 tomlik. T.3. – T.: Fan, 1984
12. Islomjon Yakubov Transformation of aesthetic views and modern uzbek novel. Theoretical & Applied Science. 2017. №12. 120-125
13. Yakubov I/ Socio-Genetic Factors Of Changes In The Character Of The Main Character. Texas Journal of Medical Science. 2024. Vol 29. Pp. 123-125
14. Yoqubov I. Erkin A‘zamning “Zabarjad” kinoqissasida qahramon botinidagi evrilishlar tasviri // Uzbekistan: yozuk i kultura . 2024. № 2. – B. 66-77
15. Yokubova S.I. Jadid she‘riyatida peyzaj bilan bog‘liq poetik obrazlar tasviri // O‘zbekiston:til va madaniyat. – Toshkent, 2022, № 3. – B. 42-54.
16. Yokubova S.I. Jadid she‘riyatida ramzlar: semiotik va germeneytik talqin // O‘zbekiston: til va madaniyat. – Toshkent, 2023, № 3. – B. 79-90.

“DEVONI ASAD”NING MATNIY TADQIQI VA TAHLILI

Sohiba Umarova,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206890>

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX oxiri XX asr boshlarida Xorazm adabiy muhitida yetishib chiqqan shahzoda shoir Sayyid Asad to'ra Otajon to'ra o'g'li hayoti va uning “Devoni Asad”dagi lirik she'rlari haqida so'z yuritiladi. Bugungi kungacha shoirning devoni matni tadqiq va tahlili etilmagan. “Devoni Asad”ning qo'lyozma va toshbosma nusxalari tadqiqi o'zbek adabiyotining ajralmas qismi bo'lgan Xorazm adabiy muhiti haqidagi mulohazalarni yanada to'ldiradi.

Kalit so'zlar: Xorazm, adabiy muhit, devonchilik, “Devoni Asal”, g'azal, qasida.

Sayyid Asad to'ra Otajon to'ra o'g'li shahzoda shoir bo'lib, uning lirik she'rlari bizgacha yetib kelgan devonida jamlangan. Bobojon Tarroh –Xodim shunday yozadi: “Sayyid Asad to'ra eski maktabni to'liq bitkargan. Lokin madrasa ta'limotini o'zining bobosi Xo'ja qozidan o'qug'on bo'lsa ham to'luq o'qumag'on. Forsiydan ham o'rtacha, shoirliqi ham o'rtacha bo'lg'on”[1, 59], degan ma'lumotlarni beradi.

Tabibiy masnaviysida G'oziy va Asadlar haqida ketma-ket ta'rifini keltiradi:

Biridur Sayyid G'oziy donish asar,

Ki ko'ngli erur koni fazlu hunar.

Birisi dog'i keldi Sayyid Asad,

Jahonda erur olim neku bad...

Laffasiyning “Xiva shoir va adabiyotchilari tarjimai hollari” tazkirasida Sayyid Asad to'raning ko'rinishi va fe'l-atvori haqida shunday yozilgan: “Asad – ko'sa, qoq chakka, olaqaroq chechak tobli, uzun qomatli, suxandon, shirinso'zli kishi bo'lib, otasi Said Ahmad to'ra Asadga marhamat nazari bilan qaramay, kam iltifot qilg'on sababli, Asad amakisi Muhammadrahimxong'a o'z ahvolotlaridin shikva qilib, “Asad” taxallusi bilan ash'orlar yozib, arz etadur. Xong'a uning yozg'on ash'orlari maq'uli tab' bo'lg'onlig'idin Asadga she'rlar mashq qilishni farmon qiladur. Asad dog'i amakisi Feruzg'a payravona har xil she'rlar yozib, turadur. “Devoni Asad” ismida bir devon ham yozadur. Shuning bilan Asad mahoratlig' shoirlardan bo'lib, juda ham tez fahm va xushxotir bo'ladur”[2, 27-varaq].

Sayyid Asad to'raning o'sha davr ijtimoiy-madaniy hayotida faol bo'lish, ma'rifatparvar insonlar qatorida bo'lishga intilgan. Sayyid Asad to'raning shaxsiy kutubxonasi bo'lgan va kitoblariga maxsus muhr bosib, kutubxonasini kengaytirgan. “رباعيات حضرت پهلوان ولی رحمت الله عليه”(Ruboiyyoti hazrati Pahlavon Vali

rahmatiullohi oliyatun), – deb boshlanuvchi qo‘lyozmaning birinchi betida katta ramkaning to‘rtta burchagida ruboiylar yozilgan va o‘rtasiga muhr bosilgan bo‘lib, unda quyidagi so‘zlar yozilgan: “سید اسعد توره ابن سید احمد توره”. (*Sayyid Asad to‘ra ibn Sayyid Ahmad to‘ra*).

Sayyid Asad to‘ra otasi Otajon to‘raning qabri yoniga daft etilgan.

“Devoni Asad”ning 1121 raqamli qo‘lyozmasi tavsifi

Qo‘lyozma muqovasida asar nomi “ديوان اسد” deb ko‘rsatilgan.

ديوان اسد (“Devoni Asad”) – o‘zbekcha, akzis raqami 1121 bo‘lgan, to‘q binafsha rangdagi karton qog‘oz bilan muqovalangan, muqovasi to‘q ko‘k rangdagi mato bilan o‘rtasidan mustahkam bo‘lishi uchun yelimlangan, muqovaning chetki qismlari biroz uringan, rus fabrika qog‘ozida yozilgan, kitob varaqlarining pastki qismi uringan, varaqlar soni 73, sahifalar arab sonida 139 gacha raqamlangan, kitobning birinchi va ikkinchi varog‘i forzas bo‘sh qolgan, matn ustunlar soni ikkita, satrlar soni 18, 19, 20 tartibida yozilgan, matn hech qanday ramkaga olinmagan, asosiy matndan tashqari hoshiyada ham she‘rlar berilgan, yozuvi nastaliq, sarlavhalar qizil, asosiy matn qora siyohda yozilgan, poygir qo‘yilgan, kotib tomonidan muhr, bezaklar qo‘yilmagan, kotibi Bobojon Tarroh Xodim, kitobning 4b-varog‘ida O‘zR FA Sharq qo‘lyozmalari instituti muhri bosilgan. Ikki varaq nadzas, ya’ni bo‘sh qolgan.

Qo‘lyozma muqovasida asar nomi “ديوان اسد” deb ko‘rsatilgan. 1-sahifada basmala “*Bismillohi rohmoni rahim*”. Keyin ta’lifi kitob shunday beriladi: “ديوان سید اسد توره ابن آتہ جان توره فردوس آشیان سید محمد خان مرحومی”.

(*Devoni Sayyid Asad to‘ra ibn Otajon to‘ra firdavsi oshyon Sayyid Muhammadxon marhumiy*).

Kolofoni: “زل سبحان خلیفت الرحمان یعنی ابو مظفر بن منصور ابول الغازی سید محمد رحیم بهادرخان ثانی دام دولہ نینگ فرمان عالی لاری بیلان اوشبو دیوان اسدنی بیر مینگ و اوچ یوز داغی بیگیرمه آلتیلانجی ییل باباجان مخدوم دیوان طراه به متخلص خادم ابن عبد "العزیز مخدوم یازیب اتمام سرحدیغه یتکوردی”

(*Zili subhon xalifat rahmon ya’ni, Abu Muzaffar bin Mansur Abud G‘oziy Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxoni Soniy doma davlatahuning farmoni oliylari bilan ushbu “Devoni Asad”ni bir ming uch yuz dog‘i 26lanchi yil Bobojon Maxdum devon Tarroh ba mutaxallusi Xodim ibn Abduaziz maxdum yozib itmomi sarhadig‘a yetkurdi. Valahi alam fil sababdin*).

“Basmala”dan keyin: “*Devoni Sayyid Asad to‘ra ibn Otajon to‘ra ibn firdavsoshiyon Sayyid Muhammadxon marhumiy*”, deb berilgan.

Boshlanishi:

*Zihi Qodir, ki sun'ingdin bo'lub xayrul-bashar paydo,
Bihori qudrating ichra necha turluk guha paydo.*

Oxiri: (ruboiy)

*Shoho karam aylading, chu markab qulluq,
Farzdur manga qilmoq har kunu shab qulluq.
Dargohingi tufrog'in ko'zimga surtib,
Qilmoq manga merosdur 'an ab qulluq.*

“Devoni Asad”dagi she’rlar soni va janrlari quyidagicha ekanligi ma’lum bo’ladi:

debocha berilmagan

g‘azallar: 292 ta (asosiy matnda 1a-58a varoqlar), 87 ta g‘azal (hoshiyada 8a-54a varaqlar),

muxammaslar: 14 ta (54a-65b varaqlar),

musaddas: 6 ta (65b-69a varaqlar),

qasida: 2ta (69a-70a varaqlar),

ruboiylar: 3 ta (asosiy matnda 1ta, sahifa hoshiyasida 2ta (70b varaq). Ushbu manba “Devoni Asad”ning boshqa manbalariga qaraganda to’liq shakli deyish mumkin. Asad she’rlari asosan ishqiy mavzuda bo’lib, an’ana va qadriyatlarimiz davomi bo’ladi. Jumladan:

Qilurman nolalar qumridek ul navras niholim bor,

Fig'onim bulbuloso ki gulgun jamolim bor.

Agarchi qomatim dol o'lsa tong yo'q ishq aro ey do'st,

Ki har mavzun qad va jallodko'z qoshi hilolim bor.

Oning erkan sitam oshiqg'a qilmoq ko'nglidin dom,

Mani ko'nglimda ersa lutfini ko'rmak xayolimdur.

Bo'lubman mehnat ila Vomiqu Farhodu Majnundek,

Ki ul Uzrovash ham Layliyu Shirin misolim bor.

Fig'onkim har nafasda yuz tuman savdo solib boshig'a,

Sochi andishasida sarchashmai obi zilolim bor.

Tabibo tarki doru qilmoq etkil sen ham ey Voiz,

Nasihat tarkin etkil ne bilursankim na holim bor.

Hamisha shoddursan ey Asad altofidin oni,

Ki taxti Xivaq uzra ul shahi zi e'tidolim bor.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

“Devoni Asad”ning matniy tadqiqi va tahlilini amalga oshirish hamda joriy yozuvda nashrga tayyorlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бобожон Тарроҳ - Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Т.: “Tafakkur qanoti”, 2011.
2. Лаффасий. Хива шоир ва адабиётчилари таржимаи ҳоллари. ЎзФА ШИ Қўлғезмалар фонди. Инв.№ 9494.
3. Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Akademnashr, 2015.
4. <https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=8977832395690647008&btnI=1&hl=ru>
5. <https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=5674612670673246381&btnI=1&hl=ru>

ALISHER NAVOIY EPIK ASARLARINI O‘RTA MAKTABDA O‘RGANISHGA INNOVATSION YONDASHUV

Ishonxanova Iroda Abduvaxitovna,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
o‘qituvchisi, p.f.f.d. (PhD)*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206904>

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablari adabiyot darslarida Alisher Navoiy epik asarlarining o‘rganilishiga innovatsion yondashuv haqida mulohazalar bildirilgan. “Xamsa” dostonlarining o‘rganilishi rejalashtirilgan sinflar miqyosida interfaol usullar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: innovatsion yondashuv, interfaol usullar, texnologiya, mantiqiy fikrlash, jadval, “Kichik guruhlarda ishlash”, “Bahs-munozara”, “Ssenariy”.

Umumta’lim maktablarining deyarli barcha sinflarida Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida ma’lumotlar uchraydi. Bu ma’lumotlar adib hayoti tafsilotlari, asarlaridan namunalar yoki parchalar, Alisher Navoiy haqida yozilgan zamonaviy asarlar ko‘rinishida keltirilgan. O‘rta maktab o‘qituvchi xodimlari ushbu materiallarni o‘quvchilar yaxshi o‘zlashtirishlari uchun pedagogik faoliyatlarini shakllantirishlari zarurati – bugungi kunning bosh talablaridan biri. Chunki kelajak uchun har tomonlama barkamol shaxsning yetishtirib berishimiz shart.

Hozirgi kunda jamiyatimizda sodir bo‘layotgan tezkor o‘zgarishlar yangi axborotni tez va yaxshi o‘zlashtiruvchi, shu asosda to‘g‘ri qaror chiqara oluvchi, o‘z mustaqil fikriga ega bo‘lgan shaxslarni talab qilmoqda. Shu yo‘nalishda samarali faoliyat olib borish uchun zamonaviy o‘qitish usullari – interfaol usullar, innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanishimiz zarur. Avvalo, bu atamalarning izohiga to‘xtalib o‘taylik: “innovatsiya” inglizcha “innovation”, ya’ni “yangilik, yangilik kiritish” ma’nolarini anglatadi. Innovatsion texnologiyalar o‘qituvchi va o‘quvchi ish faoliyatiga yangilik va o‘zgarishlar kiritish jarayoni hisoblanib, bunda biz interfaol usullarga murojaat qilamiz. “Interfaol” yoki “interaktiv” (“inter” – bu o‘zaro, “act” – harakat qilmoq) – o‘zaro harakat qilmoq, muloqot qilmoq ma’nolarini anglatadi. Qisqa qilib aytganda, interfaol usullar har ikkala tomon (o‘qituvchi va o‘quvchi) ning o‘quv mashg‘ulotlari jarayonida faol ishtirok etishlarini talab qiladi. Avvaldan mavjud bo‘lgan an’anaviy usullarda o‘qituvchi mavzuni bayon qilib, o‘quvchi nafaol tinglovchi vazifasini bajarardi. Yangicha fikrlash tizimi ta’lim tizimida ham yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Bundan kutilgan maqsad o‘quvchi va o‘qituvchining

o‘z faoliyati jarayonida ijobiy natijaga erishishidir. Biz atayin “o‘quvchi” so‘zini birinchi o‘ringa qo‘ydik, chunki uning rejalashtirganimizdan ko‘ra ko‘proq natijaga erishishi juda muhim hisoblanadi. Bundan tashqari, o‘qituvchi o‘z o‘quv mashg‘ulotlarida interfaol usullarni qo‘llamoqchi bo‘lsa, avvalo, o‘tiladigan mavzuga to‘liq mos tushadigan usulni tanlay olishi va tanlangan usul o‘sha sinf o‘quvchilariga ham to‘g‘ri kelishi kerak. Chunki parallel sinflarning barchasi ham bir xil o‘zlashtirish va natija berish imkoniyatiga ega emas. Qaysidir sinflar og‘zaki nutq bo‘yicha faol bo‘lsa, boshqa sinflar ijodiy fikrlash borasida yaxshi shakllangan bo‘ladi.

Yangicha texnologiyalar asosida o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etishda yana bir jihatga e‘tibor berish zarur. O‘quvchilar o‘zini erkin tutib, mustaqil fikrlarini bayon qilishi jarayonida sinf xonasida shovqin bo‘lishi tabiiy holat. Yoki o‘quvchilar birlarining fikrlarini bayon qilishga xalal berishlari mumkin. Shuning uchun doskaning bir chekkasiga o‘zini tutish qoidalarini yozib qo‘yish kerak bo‘ladi. Bunda sinfdoshini hurmat qilish, o‘zgalar fikrini tinglay bilish, “o‘ng qo‘l” qoidasiga amal qilish kabilarni nazarda tutish kerak bo‘ladi.

Interfaol darslar uchun yana bir mos keluvchi jihat – darsga shoir tanlash va uni o‘quvchilar bilan birga tahlil qilish. Biz, yuqorida ta’kidlaganimizdek, o‘rta umumta’lim maktablarida Alisher Navoiy asarlarining o‘rganilishiga e‘tibor qaratganimiz sababli, Navoiy qalamiga mansub hikmatli so‘zlar, ruboiy, qit’a yoki fardlardan foydalanishni ma’qul deb hisoblaymiz. Matn tanlaganda ham, juda ko‘p ishlatilgan mashhur sitatalarni emas, nisbatan kamroq qo‘llangan va, albatta, o‘quvchilar yoshiga mos keladiganlarini tanlay bilishimiz zarur. Masalan:

So‘zchi holin boqma, boq so‘z holini,
Ko‘rma kim der ani, ko‘rgilkim ne der.
Tuzlukka moyil o‘lki, ishing borg‘ay ilgari.

Kimki ulug‘roq – anga xizmat kerak,
Ulki kichikroq – anga shafqat kerak.
Kimki jahon ahlida inson erur,

Bilki, nishona anga iymon erur.

Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Olingan misollar hajm jihatidan qisqa, lekin mazmunan keng bo‘lishi hisobga olinishi muhimdir.

Endi o‘rta umumta’lim maktablarida o‘rganilishi rejalashtirilgan Alisher Navoiyning epik asarlariga to‘xtalib o‘tsak. Epik asarlar mazmunidagi voqealar

rivojlanishi o‘quvchida kata qiziqish uyg‘otadi, chunki ularning mazmunini o‘quvchi o‘z so‘zi bilan bayon qila oladi, lirik asarlar tahliliga esa uning so‘z boyligi kamlik qilishi mumkin.

5-sinfda “Adabiyot” darsligida “Hayrat ul-abror” dostonidan “Sher bilan Durroj”, “Hotami Toy” hamda “Qanoatli va tamagir” hikoyatlari berilgan. Xo‘sh, bu mavzuda qaysi interfaol usullarni qo‘llash mumkin? Misol tariqasida “Sher bilan Durroj” hikoyatini ko‘rib chiqamiz. Avvalo, dars shiori sifatida quyidagi misralarni qo‘llash mumkin:

So‘zda, Navoiy, ne desang, chin degil,
Rost navo nag‘mag‘a tahsin degil.

Hikoyatda to‘g‘rilik masalasi ko‘tarilgani uchun o‘quv mashg‘ulotini yuqoridagi hikmatli so‘zni tahlil qilishdan boshlash joiz deb o‘ylaymiz. 5-sinf o‘quvchisiga dars qiziqarli bo‘lishi uchun “Sher bilan Durroj” hikoyatini sahnalashtirish mavzuni o‘zlashtirishga samarali ta’sir ko‘rsatadi. “Kichik guruhlarda ishlash” usulidan foydalangan holda sinf o‘quvchilarini 4 guruhga bo‘lib, timsollarni tahlil qilish qiziqarli o‘tadi. Masalan, “Sher” guruhi hikoyatdagi sher timsolini tahlil qiladi, yaxshi va yomon tomonlarini qiyoslaydi. “Durroj” guruhi, “Ovchi” guruhi ham shu yo‘nalishda ishlaydi. 4-guruhni esa “Alisher Navoiy” deb nomlab, shu hikoyat orqali muallif qanday g‘oyani ilgari surgani haqida mustaqil fikrlar bildirishni talab qilsak, ko‘p o‘quvchilarning yangicha tomonlari namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, 5-sinfda lug‘at bilan ishlashga alohida e’tibor berish zarur. Chunki, boshlang‘ich sinflarda Alisher Navoiy asarlarini asliyatidan namuna o‘qimagan o‘quvchi uchun “Hayrat ul-abror” dostonini qabul qilish juda qiyin kechadi. Doskaga tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlarni yozib, darslikda berilgan izohi (o‘zingiz tushunilishi og‘ir deb hisoblagan so‘zlaringizni ham qo‘shishingiz mumkin)ni rangli qog‘ozlar(stikerlar)da berish mumkin. O‘quvchilar matn bilan ishlash jarayonida izohlarning mosini o‘sha so‘z qarshisiga yopishtirib qo‘yadilar. Shunda darslikda berilgan lug‘atlardan ham unumli foydalangan bo‘lamiz va o‘quvchilarning so‘z boyligi ham ortadi.

9-sinflar uchun “Adabiyot” darsligida Alisher Navoiyning jahonga mashhur “Farhod va Shirin” dostoni kiritilgan. Bu mavzuga 9 soat ajratilgan. Har bir o‘quv mashg‘ulotida har xil interfaol usullarni qo‘llash mumkin. Muhimi – o‘quvchi mavzuni yaxshi o‘zlashtirsin va doston matni bilan ko‘proq ishlasin. Bu mavzularni o‘rganishda qo‘llash mumkin bo‘lgan dars usullari haqida mulohaza bildirsak.

Masalan, FSMU texnologiyasi:

F – fikringizni bayon eting;

S – fikringiz bayoniga sabab ko‘rsating;

M – ko‘rsatgan sababingizni asoslovchi misol keltiring;

U – fikringizni umumlashtiring.

“Farhod va Shirin” dostonidagi voqealar rivoji, asosiy yoki epizodik qahramonlarning xatti-harakatlariga o‘quvchilar o‘z nuqtayi nazarlari bilan baho beradilar va bu fikrlarini himoya qiladilar. Bu usul bilan o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash ko‘nikmasini rivojlantira olishimiz mumkin bo‘ladi.

Yoki “Yelpig‘ich” texnologiyasidan ham foydalanish mumkin. Doston qahramonlarining fazilat va nuqsonlari yelpig‘ich qismlariga joylashtirgan holda, har bir timsolga xarakteristika berish mumkin. Shu o‘rinda teskari usuldan ham foydalanishimiz mumkin. Ya‘ni Farhod va Shirinning salbiy tomonlari yoki Xusrav va Sheruyaning ijobiy tomonlarini topish vazifasini berish mumkin. Ushbu topshiriqning hayotiy ahamiyati ham bor. O‘quvchilar kelajakda yomon odamlarning ham yaxshi jihatlari izlab topishga harakat qiladilar.

9-sinfda “Kamil inson tushunchasi” degan alohida mavzu ham berilgan. Bu mavzuni “Bahs-munozara” usuli yordamida o‘tkazilishi joiz deb hisoblaymiz. O‘quvchilarga an‘anaviy emas, biroz noodatiy savollarni bersak, o‘quv mashg‘ulotimiz qiziqarli o‘tadi. Masalan:

1. “Kamil” yoki “Kamol” ismining ma‘nosini bilasizmi? (“Ismlar izohi” lug‘atidan foydalanish kerak)

2. “Imon” va “insof” tushunchalarini bir-biridan farqlay olasizmi?

3. Haqiqiy mo‘min-musulmon inson qanday bo‘lishi kerak deb o‘ylaysiz?

Shu o‘rinda hadislardan va hayotiy voqealardan namunalar keltirilsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi. O‘quvchilar mantiqiy fikrlab, shaxsiy hayoti uchun ham saboq olishiga erishamiz.

Yuqoridagi mulohazalarga xulosa sifatida aytish mumkinki, interfaol usullardan o‘rinli foydalana olsak, amaliy natijalarga ega bo‘lishimiz mumkin. Bir o‘quv mashg‘ulotida ko‘p usullarni qo‘llamasdan, 1-2ta usulni to‘liq, har tomonlama amal qilgan holda qo‘llashimiz darkor. Shundagina sa‘y-harakatlarimiz o‘z mevasini beradi. Zamonaviy o‘qitish usullarida o‘qituvchi o‘z shaxsini namoyon qila olishiga ham ko‘p narsa bog‘liqligini unutmaslik kerak. Ustoz o‘z tashqi ko‘rinishi, xatti-harakati, yuz ifodalari, o‘quvchilarning fikrlari va xatoliklariga munosabati bilan sinfning diqqat markazida turadi. U o‘zini barchaga ibrat bo‘la oladigan darajada tutishi lozim. Shunda o‘qituvchining mehnati o‘z samarasini beradi, deb o‘ylaymiz.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Hikmatlar. – T.: “O‘zbekiston”, 2013. – 256 b.
2. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. – T.: “Fan”, 1987-2000
3. M.Davletshin va boshqalar. Yosh va pedagogik psixologiya. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, 2007. – 140 b.
4. Q.Yo‘ldoshev va boshqalar. Adabiyot 5-sinf (2-qism) : darslik / – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 128 b.
5. Q.Yo‘ldoshev va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinf o‘quvchilari uchun. – T.: “O‘zbekiston”, 2019. – 368 b.
6. Q.Yo‘ldoshev. Adabiy saboqlar. Metodik qo‘llanma. Umumta’lim maktablarining 7-sinf “Adabiyot” darsligi uchun. – T.: “Bilim”, 2003. – 144 b.
7. R.Ishmuhamedov va boshqalar. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. Ta’lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar. T.: “Iste’dod”, 2008. – 141 b.

“HAYRAT UL-ABROR”DA AYOLLAR OBRAZI

Matluba Jabborova,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206912>

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy ijodida ayollar obrazi turli talqinda – ona, sevimli yor, mehribon qiz siymosida tasvirlanishiga e'tibor qaratilgan. Hazrat Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida ayollar obrazi tahlil etilgan. Mavzuga oid tadqiqot ishlari o'rganilib, umumiy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: “Hayrat ul-abror” dostoni, ayollar obrazi, badiiy vazifa, tasvirlash mahorati, hadis, an'anaviy obraz.

O'zbek mumtoz adabiyotida xotin-qizlar tasviri o'ziga xos o'ringa ega. Badiiy adabiyotda ayollarning malohati, jozibasi, noz-karashmasi ijodkorlarning betakror tasvir o'xshatishlari uchun asosiy ilhom manbayi bo'lib kelgan. Ayollarning sevgisi, ojizaligi, makkoraligi va bir qator fazilatlari, shuningdek, jamiyatdagi o'rni – ona, opa-singil, yor, do'st sifatidagi qiyofasi badiiy asarlarda mahorat bilan tasvirlanadi. Lirika yoki nasrda bo'lsin, xotin-qizlar obrazini tadqiq etish; obrazga xos xususiyatlarni ochiqlash orqali asar mazmunini tushunish, muallifning badiiy niyatini anglash va badiiy mahoratini baholash mumkin.

Alisher Navoiy ijodida ayollar obrazi alohida tadqiqotni talab etuvchi jarayon. Chunonchi, bu borada mavjud tadqiqotlar ham diqqatga sazovor. N.Jabborov “Ona obrazining poetik suvrati” maqolasida[2; 158-164.] Navoiy asarlarida ona obraziga to'xtaladi; obraz bilan bog'liq ma'lumotlarni “omma hayotida ona obrazi” va “xoslar – podshohlar va avliyolar taqdirida onaning o'rni” tarzida tasniflaydi. Va hazrat Navoiy asarlarida ona siymosi tasviri, onaning haqqi, unga hurmat bajo keltirish, ona siymosi ulug'langan, madh etilgan misralar asosida tahlil etadi. Natijada, olim “Umuman, hazrat Alisher Navoiy mo'tabar siymo – ona obrazi vasfida betakror badiiyat namunalarini yaratdi... Bu boradagi izlanishlarni muttasil davom ettirish adabiyotshunosligimiz, navoiyshunosligimiz oldidagi dolzarb vazifalardandir”, degan xulosaga keladi.

I.Adizovanning “Tafakkur mash'allari” maqolasida hazrat Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asaridagi orifa ayollar mavzusida so'z boradi. Maqolada Islom olamida xotin-qizlarning o'rni masalasiga alohida e'tibor qaratgan Annamariye Shimmel xonimning “Jonon mening jonimda” kitobidagi so'fiya ayollar va “Nasoyim ul-muhabbat”da madh etilgan 35ta ayol haqidagi ma'lumotlarning mushtarak va farqli

jihatlari yoritiladi. “Orifa va so‘fiy ayol maqomi berilgan mazkur muhtarama zotlar faoliyati va taqdirini chuqur o‘rganish, bizni Sharq ayoli tafakkur teranligidan bahramand etadi”[3; 58-62.], degan xulosaga keladi.

Burobiya Rajabova mumtoz adabiyotda ayollar mavzusiga doir talaygina maqolalar e‘lon qilgan. Uning “Attor va Navoiy talqinida Robiyai Adaviya siymosi”[4; 99-104.] maqolasida so‘fiya ayol Robiyai Adaviya haqidagi ma‘lumotlar ochiqqlangan. Olima “Navoiy talqinidagi Robiyai Adaviya obrazi va u haqidagi ma‘lumotlar Fariduddin Attorning “Tazkirat ul-avliyo”sidagi Robiyai Adaviyasiga monand, degan xulosaga keladi. Olimaning “Ko‘rki, ne gullar ochar anjomi adl...”[5; 19-26.] maqolasida “Hayrat ul-abror”dagi tilla kampir haqida so‘z boradi. Alisher Navoiy davlat boshqaruvida adolatning ustivor bo‘lishi, qonun oldida shoh ham gado ham teng ekanligi, hatto, ayollar ham o‘z qonuniy haqqini talab etishi kerakligini “Zoli zar” misolida ochib berilgan. B.Rajabova hikoyani tahlil etishda shu jihatlarga e‘tibor qaratgan.

Darhaqiqat, Alisher Navoiy ijodida ayollar obrazi – betakror tasvirlar orqali ularning portreti, ruhiyati, xislat-u fazilatlarini tarannum etiladi; xotin-qizlar muallif g‘oyasini yuzaga chiqarish va voqealar rivojini yo‘naltirishda muhim o‘ringa ega. Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida juda ko‘p va turli xarakterdagi xilma-xil obrazlar mavjud. Dostondagi ayollar timsoli asosiy obraz sifatida keltirilmagan, biroq voqealar rivojida – masalalarning yechimida ayollar obrazidan maqsadli foydalanilgan. “Hayrat ul-abror”da ayollar obrazini quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1) 2-maqolat hikoyati: Chin e‘tiqodli ayol – Robiya Adaviya obrazi;
- 2) 3-maqolat hikoyati: Adolatparvar ona – tilla kampir obrazi;
- 3) 8-maqolat hikoyati: Sadoqatli yor – Vafoli yor obrazi;
- 4) 17-maqolat hikoyati: Sevimli qiz – Zaynulobidinning qizi obrazi.

Dostonning 2-maqolati Islom bobida. Hazrat Navoiy Islomning 5-sharti haqida yoza turib, Haj amalini bajarish uchun yo‘lga tushgan ikki toifa odamlar ta‘rifini keltiradi: Birinchisi, boy kishilar – undagi boylik va amal barcha mushkilotlarni yengillashtiradi. Bunday kishilarga yaxshi hamroh bo‘lsa kifoya, Haj ziyoratini bajarib qaytaverishadi. Ikkinchisi, faqirlikni boylik, deb biluvchilardir. Ular moddiylik bilan emas, chin e‘tiqodi tufayli, buyuk maqomga yetishadi.

Foniy o‘lub kimki niyoz ayladi,

Tengri ani koshifi roz ayladi[1; 142].

Hikoyatda muallif “kim chin qalbdan istasa, Allohdan yolborib so‘rasa, Alloh uni niyatiga yetkazadi”, degan g‘oyani ilgari suradi. Hatto moddiy va jismoniy to‘siqlar bo‘lsa ham. Hazrat Navoiy fikrlarini dalillash uchun “Ibrohim Adham va Robiyai Adaviya” hikoyatini keltiradi. Ibrohim Adham Ka’ba ziyoratiga 14 yil deganda, har qadamida 2 rakatdan namoz o‘qib, riyozat chekib boradi. Borsaki, Ka’ba Robiyai Adaviyani ziyorat qilgani ketgan.

*Dedi Birohimki: “Ey pokrav,
Balki malak xaylidek aflokrav.
Nedin ekin buki manga yetti ranj,
Men chekibon ranju sanga bo‘ldi ganj?”
Robia dedi anga: “Ogoh bo‘l,
Kim necha yil bodiyada borcha yo‘l.
Bo‘ldi ishing arzi namoz aylamak,
Sheva manga arzi niyoz aylamak.
Sanga samar berdi namoz-u riyo,
Bizga bu bar berdi niyoz-u fano.” [1; 144]*

Alisher Navoiy Robiyai Adaviyadek ham jisman zaifa, ham mol-dunyasiz bir faqira misolida “e’tiqodli inson riyosiz ishonchi tufayli ham orzusiga, ham buyuk maqomga erishadi” degan fikrlarni dalillaydi.

27-bobda Shoh G‘oziy va kampir haqidagi hikoyatda farzand dog‘ida kuygan ona siymosi o‘ta jonli tasvirlanadi. Shoh G‘oziydan adolat talab qilib kelgan ona, o‘z ahvolini quyidagicha bayon etadi:

*Zol dedikim: “Qazoq erkanda shoh,
Tig‘ chekibkim, chekar erdi sipoh.*

*Bor edi men tulg‘a jigargo‘shaye,
Bal jigarim mazraidin xo‘shaye.*

*Bog‘im aro sarvi sihisheva ul,
Balki quruq naxlim aro meva ul.*

*Shoh qilichi jigarim qildi chok,
Ul jigarim porasin etti halok.*

Tig‘ ila yorib jigarim yonini,

Yerga oqizdi jigarim qonini”. [1; 144]

Ta’sirli misralarni o‘qigan o‘quvchi ko‘z oldida yagona farzandidan ayrilgan onaning g‘amnok qiyofasi bor iztirobi bilan namoyon bo‘ladi. Qozining “adolat talabiga ko‘ra, xunni yo joni bilan, yo puli bilan to‘lash mumkin”, degan qaroriga so‘zsiz bo‘ysungan shoh jonini ham berishga tayyorligini aytadi. Biroq kampir kutilmaganda shohdan bunday qarorni eshitib, qilgan ishiga afsuslanadi:

*Tig‘ni ul adl ila insof tund,
Zoli hazin tishlaridek qildi kund.*

*Tushti ayog‘iga bo‘lub uzrxoh,
Dediki: “Ey xisravi anjumsipoh,*

*Gar yigitim qildi fido jon sanga,
Men qari joni dog‘i qurbon sanga.*

*Mendin agar bo‘ldi ayon iztirob,
Lutfila afv etki, men o‘ldum xarob.” [1; 156]*

Hazrat Navoiy bu hikoyat zamirida farzand dog‘idagi alamzada ona va podshohning bemisl adolatidan nafaqat farzandi, o‘zini ham jonini fido qilishga tayyor ayol qiyofasini parallel ko‘rsatish orqali adolatning kuchi naqadar buyuk ekanligini dalillaydi.

Dostonning 37-bobida ikki sevishtan yor haqida hikoyat keltiriladi. Amir Temur zamonida Hindistonda dinsiz xalqqa qatliym e‘lon qilinadi. Shunda ikki sevishtan bir-biriga vafo ko‘rsatib, butun xalqini qatliymdan qutqaradi. Ushbu hikoyatda garchand ayol obrazi yaqqol namoyon bo‘lmasa-da, muallif vafoni madh etish barobarida vafo ikki tomondan bo‘lishi, ayollar ham o‘z navbatida juftiga vafo ko‘rsatishi lozimligini uqtiradi:

*Aylasalar ikki tarafdin vafo,
Yetgay alar jonig‘a oncha safo.*

*Kim sifati sig‘mag‘ay avroq aro,
Demayin avroqki, ofoq aro. [1; 214]*

Dostonning 17-maqolatda yigitlik bahori, yoshlikning g‘animatligi va yoshlikda ibodatga ulgurib qolish haqida bayon etiladi. Maqolatga “Imomi ma’sum Zaynulobidinning sag‘irai ma’sumasining kabirush-shon kalomi, agarchi ul

sag‘iradin ma’sum erdi” deb nomlanuvchi hikoyati keltiriladi. Hikoyatda payg‘ambarimiz Muhammad s.a.v.ning nabirasi Ali ibn Husayn va uning olti yoshli qizi bilan suhbat berilgan.

Ali ibn Husayn Muhammad s.a.v.ning qizlari Fotima r.a. va Ali r.a.ning farzandi Husaynning o‘g‘lidir. Hazrat Navoiy dostonida Ali ibn Husaynni shunday ta’riflaydi:

*Ulki falakka surub erdi kumayt,
Mash’alai anjumani ahli bayt.*

*Xatmi nubuvvatga bo‘lib nuri ayn,
Sham’i valoyat, Ali binni Husayn.*

*Baski ibodotidin arbobi din
Otini aytib Zaynulobidin[1; 325].*

Ali ibn Husayn 4-imom sifatida mashhur bo‘lgan, u ko‘p vaqtini toat-ibodatda o‘tkazgan, va shu sababdan Zaynulobidin, ya’ni “ibodat qiluvchilarning bezagi, ziynati” degan unvon berilgan. Ali ibn Husaynning namozdan so‘ng o‘qiladigan duolar jamlangan “As-Sahifa as-Sajjodiya” nomli kitob qoldirgani ma’lum.

Dostondagi hikoyatga ko‘ra, bir kuni Zaynulobidin beshikdagi kichik o‘g‘liga mehr berib, uni erkalab o‘tirganini ko‘rgan olti yoshli qizi yig‘lab oh tortadi. Otasi unga ukasining kichik va zaif bo‘lganligi bois unga mehr ko‘rsatayotganini, bundan xafa bo‘lish, rashk qilish kerak emasligini tushuntiradi. Qizcha bu so‘zlarni eshitib, ko‘proq xafa bo‘ladi. Ma’suma qiz otasiga tanbehona ohangda,

*Bir kun eshittimki, takallum aro,
Borur erdi og‘zinga bu mojarro.
Kim manga mahbub haq o‘ldiyu bas,
G‘ayr sori maylg‘a qilmon havas.
G‘ayrni ko‘rdumki, sevarsen bu dam,
Qildi ichimni mutag‘ayyir bu g‘am[1; 326].*

Ali ibn Husayn begunoh qizining tilidan aytilayotgan so‘zlarni hayrat bilan tinglaydi.

*Sajda nechuk bo‘lg‘ay aning boshig‘a,
Kim topinur Haq bila but qoshig‘a.*

*Bo‘lsa samad birla sanam jilvasoz,
Qiblada bo‘lg‘aymu ravo ul namoz. [1; 327]*

“Faqat Allohni sevaman, degan va’dani unutib, mehrini ikkiga bo‘lgan” ota bu gaplardan hayratga tushadi va ko‘zidan yoshini tiya olmaydi. Tavba qilib, “Allohg shukr qilishni vojib deb bilib, qizining boshini o‘pib, yaxshi niyatlar bildirdi.” (327-b.) Hazrat Navoiy bir ma’suma qizning otasiga demishlari orqali har bandaning muhabbati faqat Alloh uchun, umri esa Alloh buyurgan amallarni bajarib, doimo ibodatda o‘tishi uchun ekanligini uqtiradi. Hikoyatdan insonni ibodatdan chalg‘ituvchi, umr bahorini behuda (ibodatsiz, dunyo lazzatiga berilib) o‘tib ketishiga sabab bo‘luvchi omillar qatori farzandni ham sanaydi. Zero, hadisda ham shunday keltiriladi: “Ollloh taoloning qavli: “Innamo amvolukum va avlodukum fitnatun!”. Oyatning mazmuni: Darhaqiqat, mol-dunyongiz birlan farzandlaringiz fitnadir”[6; 139]. Har bir kishi uchun farzandi jondan aziz, biroq farzand Alloh-u Taolodan berilgan omonat-ne’mat. Navoiy hazratlari ushbu hikoyat orqali omonatga mehr qo‘yib – unga oshiq bo‘lib, omonat egasini yoddan chiqarmaslik kerakligini uqtiradi.

Xulosa qilib aytganda, “Hayrat ul-abror” dostonida turli yoshdagi, turli holatdagi xotin-qizlar obrazi tasvirlangan. Robiya Adaviya – chin e’tiqodli ayol timsoli, tilla kampir adolatparvar ona, sadoqatli yor – vafo timsoli, Zaynulobidinning qizi esa haqiqiy ishq sohibasi safatida talqin etiladi. Navoiy ayollarga xos jisman zaifalik, jabrdiydalik, yuksak e’tiqod, o‘ta mehribonlik, onalik sifatleri va sadoqatlilik xislatlarini mohirona ifodalab, voqealarning tub burilishi va hikoyatlar g‘oyasini hayotiy tasvirlashga erishadi. Muallif maqolatda berilgan nazariy fikrlarini hikoyatlardagi qahramonlarning portreti, nutqi, ruhiyati, harakatlari orqali dalillagan. Jumladan, ayollar obraziga ham shunday badiiy vazifa yuklagan. Demak, dostonida har bir ayol-qiz obrazi maqsadli yaratilgan.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Xamsa. Hayrat-ul abror. – T.: Tamaddun, 2021.
2. Jabborov N. Maoniy ahlining sohibqironi. – T.: Adabiyot, 2021.
3. Adizova I. Tafakkur mash’allari// Sharq yulduzi jurnali. 2023-yil, 10-son. 58-62-betlar.
4. Rajabova B. Attor va Navoiy talqinida Robiya Adaviya siymosi / “Alisher Navoiy va XXI asr”, 2024-yil №9. 99-104-betlar.
5. Rajabova B. Qalb va qadriyat. To‘plam. – T.: Fan, 2002.
6. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-jomi’ as-sahih. 4-jild. – T.: Qomuslar, 1992.
7. Djhabborova Matluba Rustamovna. (2023). MODERN APPROACHES TO STUDYING EPICS. INTERNATIONAL BULLETIN OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY, 3(6), 817–819. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8050365>

O‘ZBEK ADABIYOTIDA BALLADA JANRINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Quvonch Mamiraliyev,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

mamiraliyevquvonchbek@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206956>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek adabiyotida ballada janrining o'rni va ahamiyati, janrning kelib chiqishi kabi masalalar o'rganilgan. Shuningdek, ballada janrining o'zbek she'riyatida qanday o'zgarishlarga uchragani tahlil qilingan. Bunda Usmon Azim va Xurshid Davron ijodidagi ballada janrining ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: ballada, janr, she'riyat, sonet, g'arbona janr, qahramonlik xarakteri, modifikatsiya.

O'zbek adabiyotida g'arb adabiyotidan o'zlashgan janrlar talaygina. Masalan, sonet, rondo (rondel), ballada, xokku, tanka, elegiya kabi ko'plab janrlarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Ayniqsa, o'zbek she'riyatida sonet va ballada janri alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ko'plab o'zbek shoirlari sonet va ballada qator ijod namunalarini yaratishgan.

Ballada janri haqida adabiyotshunos olim Murod Ibrohimovning “O'zbek ballada: janrning kelib chiqishi va xususiyatlari” mavzusidagi monografiyasida batafsil ma'lumot berilgan. Bundan tashqari, ko'plab jahon adabiyotshunosligidagi nazariy asarlarda ham ballada janriga turli ta'riflar berilgan. L.Timofeyevning N.V.Vengrov bilan hamkorlikda yozgan kitobida balladaga quyidagicha ta'rif beriladi: “Rus poeziyasida qahramonlik xarakteridagi qandaydir alohida hayotiy epizodni aks ettiruvchi kichik syujetli she'rga ballada deyiladi” [3;367]. Ba'zi adabiyotshunoslar esa balladaning ritmi va sujetiga e'tibor berishadi. Rus adabiyotshunosligida ballada “qahramonlik xarakteridagi” janr sifatida qaralgan. Bu qarash ballada janriga nisbatan o'sha davr o'zbek adabiyotshunosligida ham bevosita mavjud bo'lgan. Mazkur janr epik tur belgilari mavjud bo'lgan lirik turga mansub janr. Ko'p hollarda liro-epik tur janri sifatida ham baholanadi.

Adabiyotshunos M.Ibrohimov ballada so'zining kelib chiqishi yuzasidan ko'plab olimlarning fikrini keltirib o'tadi va Shishmarevning “Eski fransuz tili lug'ati” kitobidagi ballada so'zining etimologiyasini keltirib o'tadi hamda uni haqiqatga ancha yaqinligini ta'kidlaydi: “Balare termini V–VI asrlarda vujudga kelgan grekcha so'z ekan. Xullas, grekcha *balare* so'zidan fransuz tilidagi *baler* so'zi

kelib chiqqan. Bu soʻzdan esa *bal* soʻzi yasalgan. *Bal* feʼli esa koʻpgina xalq; tillarida bir necha yagi soʻzlarning, shu jumladan, italyan tilidagi *ballala*, fransuz tilidagi *ballade*, ingliz tilidagi *ballad*, rus va boqa tillardagi *ballada* terminlarining yasalishi uchun asos — negiz vazifasini oʻtagan”. [1;18]

Ballada janri dastlab folklorda paydo boʻlgan. Angliya folklorida hozir 300 dan ortiq ballada syujeti saqlanib qolganligi hakida maʼlumotlar bor. Bu syujetlarning har xil variantlari boʻlib, yozib olingan ingliz balladalarining umumiy soni mingdan ham oshadi. Ushbu janrda musiqa, raqs va soʻzlar uygʻunligi taʼminlangan. Keyinchalik esa, raqs chiqib ketgan. Simvol va allegoriya ballada janr xususiyatlari uchun muhim hisoblangan. D.Quronov va boshqalar hamkorligida tuzilgan “Adabiyotshunoslik lugʻati”da ballada janriga shunday taʼrif berilgan: “Ballada (fr. ballade - raqsbop qoʻshiq) - 1) oʻrta asrlar fransuz adabiyotidagi qatʼiy sheʼriy shakl, bir xil qofiyalanish tartibidagi (ababbcbc) har biri sakkiz misradan tashkil topgan uchta band, bandning oxirgi misrasi tarjeʼ sifatida takrorlanadigan, oʻquvchiga murojaat qilingan yarim band (toʻrt misralik - bcbc) bilan yakunlanuvchi sheʼr; 2) keyingi davrlar Yevropa adabiyotlarida keng tarqalgan ballada ingliz-shotland xalq sheʼriyatidan kelib chiqadi. Agar fransuz balladasi qatʼiy sheʼriy shakl boʻlsa, ingliz balladasida shakliy talablar ancha erkin (qofiyalanish tartibi qatʼiy emas, tarjeʼning boʻlishi shart qilinmaydi), u bir xil, odatda, toʻrt misrali bandlardan tashkil topadi. Ingliz balladasining belgilovchi xususiyatlari sifatida tarixiy, tarixiy-afsonaviy, baʼzan esa maishiy mavzuda yozilishi, kichik voqeaband syujet asosiga qurilgan epik xarakterdagi sheʼriy asarligini koʻrsatish mumkin. Xuddi shu xususiyatlar yozma adabiyotdagi balladalarga ham xosdir. Urush yillarida yozilgan M.Shayxzodaning “Kapitan Gastello”, H.Olimjonning “Jangchi Tursun” kabi asarlari balladaning oʻzbek adabiyotidagi yaxshi namunalari sanaladi”. [2;52]

Demak, ilk xalq balladalarining janr xususiyatlaridan biri ularning musiqa va raqs bilan bogʻlanganligidir. Shunga koʻra, har bir xalqning ogʻzaki ijodiyotida ballada janrining kelib chiqish davrini belgilashda, oʻsha xalqda poeziya, musiqa va raqs sanʼatining kelib chiqish davriga eʼtibor berish lozim. Oʻzbek xalq qoʻshiqlarining “yor-yor”, “oʻlan” va “lapar” kabi turlari shakli, aytiladigan payti, joyi, ijro etilishi jihatidan xalq balladalariga oʻxshashligi bor.

“Ballada” termini “raqsbop qoʻshiq” degan maʼnoni anglatadi. Oʻrta asrlar Yevropa adabiyotida paydo boʻlganligi aytiladi, kelib chiqishiga koʻra rivoyat va hikoyatlarga borib taqaladi. Ertak va qoʻshiq janrining ham baʼzi jihatlarini mujassamlashtirgan. Balladalarda tarixiy va hayotiy syujet yorqin aks etadi.

Ko‘pincha mifologik mavzuga murojaat qilinadi, afsonaviy qahramonlar qatnashadi. Ballada sentimentalizm va romantizmning muhim janrlaridan hisoblanadi.

Ballada dramatik, tragik, qahramona voqea-hodisakarni romantik metod asosida, ko‘tarinki uslubda aks ettiruvchi poetik janr. Ballada o‘zbek adabiyotiga 20-30-yillarda kirib keldi. O‘zbek adabiyotida XX asrning 30-40-yillarida ballada ko‘proq qahramonona voqealarni tasvirlashga bag‘ishlangan. (H.Olimjonning “Jangchi Tursun”, “Roksananing ko‘zyoshlari”, “Maqsud Shayxzodaning “Kapitan Gastello”kabi).

80-90-yillar va mustaqillik davri adabiyotida balladalar mazmunan o‘zgarib ketdi. Masalan, U.Azim, X.Davron, M.Yusuf, T.Jo‘ra kabi shoirlar ballada deb taqdim etgan asarlar ballada talablarining birortasiga javob bermaydi. Janr sifatida faqat nomi qoldi xolos.

Adabiyotshunos olim Erkin Xudoyberdiyevning “Adabiyotshunoslikka kirish” asarida esa ballada epik turga mansub janrlar sirasida sanaladi: “Jumladan, epik tasvir epopeyada ham, masal, ballada, poemada ham, ocherk, hikoya, povest, romanda ham, badiiy memuarlarda ham qo‘llanib kelinadi” [4;189]. Ta’rifdan ko‘rinadiki, balladalarining syujetga ega bo‘lishi ularning epik xarakterini yuzaga keltiradi. Lekin biz Usmon Azim va Xurshid Davron ijodidagi balladalarini tahlil etar ekanmiz, ushbu janrga mansub she’riy namunalarni ustuvorlik belgisiga ko‘ra lirik turga kiritgan holda ularda ifodalangan epiklik xususiyatlari, ya’ni syujetga ega bo‘lishi, qahramonlarning ishtirok etishi, ba’zan dialogik nutqlarning ifodalanishi kabi belgilari tahlil etilishi maqsadga muvofiq degan fikrdamiz. Lirikaning ushbu janri har ikkala shoirda ham ko‘plab uchrovchi yetakchi janrlardandir. Usmon Azimning turli yillardagi she’riy to‘plamiga kiritilgan “Buyumlar haqida ballada”, “Yigirmanchi yillar balladasi”, “Elliginchi yillar balladasi”, “Eng so‘nggi o‘hu haqida ballada”, “Dasht haqida ballada”, “Boysun haqida g‘amgin ballada”, “Sevgi hakida umidbaxsh ballada”, “Qush haqida ballada”, “Ilk she’rning yozilishi haqida ballada”, “Bulbulga aylangan odam haqida ballada”, “Deraza haqida ballada”, “Nodramatik ballada yoki beg‘am marsh”, “Armon haqida ballada”, “Chiroqlar haqida ballada”, “Uch dramatik ballada” kabi she’rlari shular jumlasidandir.

Biz Xurshid Davron ijodiga nazar tashlaganda, miqdor jihatidan u qadar ko‘p bo‘lmasa-da, uning ijodida ham ballada o‘ziga xos mavqega ega bo‘lgan janrlardan ekanligining guvohi bo‘lamiz. Shoirning turli she’riy to‘plamlaridan o‘rin olgan “Frontovik haqida ballada”; “Ballada II”, “Ona tili haqida ballada”; “Ballada”,

“Sotqin haqida ballada”; “Xanjar haqida ballada”, “Qamal, non, aka-ukalar haqida ballada” kabi asarlar uning ijodidagi balladalarga misol bo‘la oladi.

Ikki ijodkor balladalarining asosiy farqi shuki, Usmon Azim balladalarida kuchli lirizmni ko‘rish mumkin. Epic xarakterlik, qisqa voqeabandlik ko‘rinmaydi.

Usmon Azim balladalaridagi tabiat tasviri betakrorligi bilan e‘tiborga molik. “Deraza haqida ballada”siga quloq tutaylik.

Kuzakning besohib kechalarida

Izg‘irinlar yelar, yomg‘irlar ezar...

Dunyoning ho‘l, zulmat ko‘chalarida,

Tentirab kezinar yolg‘iz deraza.

Oynasida o‘ynar chiroqning aksi,

Qayiq surati bor pardalarida.

Tentirar deraza – xazonlar bosib,

Beparvo kuzakning zardalariga. [6;98]

Tadqiqotchi Madina Bolliyeva Usmon Azim balladalarini haqida fikr yuritarkan, ularni “G‘arbona janrning sharqona namunasi” deb nomlaydi.

Xurshid Davron balladalarini tahlilida epik tasvirlarda lirik kechinmalar ifodasiga e‘tibor qaratish lozim. Shuningdek, shoirning ushbu janrda tasvirlagan voqealari ham ko‘pincha tarixiylik bilan ajralib turadi. Masalan, shoirning “Ona tili haqida ballada” she‘rini ikki qismga bo‘lib tahlil etish mumkin. She‘rning ikkiliklar tarzida kelib, mumtoz masnaviylar kabi a-a b-b s-s... tarzida qofiyalanishi unda voqea tasvirini ifodalash uchun qulay shakl ekanligi manbalarda ham keltirilgan:

— Nima istar bizdan bu odamlar, ayt,

Ota, ular bilan borma... ota... o-ta-a, qayt.

Nega, ayt, otamning ko‘kraklari qon,

Nega, ayt qo‘lingda kishan, onajon?!

Balladalarini tahlil qilish jarayonida, Usmon Azim balladalarini ballada janri rivojiga ulkan hissa qo‘shibgina qolmay, inson ichki kechinmalarini jumbushga keltiruvchi, chuqur lirik kechinmalarni boshdan o‘tkazuvchi asarlardir degan xulosaga kelindi. She‘riyatda ballada janrining paydo bo‘lishi, janrning tarixiy kategoriyasi, janr shakllanishi, genezisi masalasi, jahon she‘riyatida ballada janrini belgilovchi omillar, o‘zbek she‘riyatida ballada janrining o‘rni va ahamiyati, janrining paydo bo‘lishi kabi masalalar tahlil qilindi. O‘zbek she‘riyatida ballada

janrining shakllanishi, janrning o‘zgarishlarga uchrashi, Usmon Azim ijodida ballada janrining kengayishi va o‘zgarishlarga yuz tutgani, janrning shakl va mazmun jihatidan uyg‘unlik kasb etganligi ko‘rsatib berildi.

O‘zbek adabiyotiga G‘arb she‘riyati orqali kirib kelgan janrlardan biri bo‘lgan balladaning o‘ziga xos xususiyatlari, balladada lirik va epic tur belgilarining qorishiq holatda kelishi va shu sababli mazkur janrni liro-epik tur namunasi sifatida belgilash nazariy jihatdan maqsadga muvofiq ekanligi bayon qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Murod Ibrohimov. O‘zbek ballada: janrning kelib chiqishi va xususiyatlari. -Toshkent: Fan, 1974. -B. 18.
2. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2010. – Б. 52.
3. Л.И.Тимофеев. Основы теории литературы, М., Изд-во “Просвещение”, 1966. -стр. 367.
4. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018. – 475 b.
5. Хамдамов У. Бадий тафаккур тадрижи. – Toshkent: Янги аср авлоди, 2002. – 156 б.
6. U.Azim. Saylanma. -Toshkent: Sharq, 1995. –432 b.
7. Q.Mamiraliyev. Istiqlol davri o‘zbek adabiyotida janrlar modifikatsiya. -Toshkent: Anorbooks, 2024. -208 b.

OBRAZLAR TIZIMIDAGI YANGILANISHLAR

Sevinchoy Yoqubova,

*Toshkent amaliy fanlar universiteti katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206966>

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadid she‘riyatidagi poetic obrazlar o‘rganilgan. Unda o‘zbek adabiyotida keng qo‘llanilib kelgan poetic obrazlar tarkibida XX asr o‘zbek she‘riyatida ro‘y bergan o‘zgarish va yangilanishlar, tahlil etilgan. Maqolada ilgari surilgan fikr-mulohazalar muxtasar holda xulosalangan.

Kalit so‘zlar: she‘r, obraz, badiiyat, mifologiya, misra, ohang, mumtoz adabiyot, o‘ziga xoslik.

Badiiy obraz tushunchasi adabiyotshunoslikda turli jihatdan o‘rganilgan. Ko‘pgina adabiyotshunoslar obraz va uning o‘ziga xos xususiyatlariga tayanib, uni xilma-xil qirralarini yoritishgan. Adabiyotshunos Dilmurod Qur'onov badiiy obrazni: “... borliqning san’atkor ko‘zi bilan ko‘rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlangan aksi, tamoman yangi mavjudlik – badiiy borliq” (11) yekaniga diqqat qaratadi. Obrazlar namoyon bo‘lishida: a) konkretlik; b.) individuallashtirilgan umumlashma yekanlik; d) ratsional va yemosional birlik yekani; e) metaforiklik; f) assotsiativlik muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi. Adabiyotshunos Yerkin Xudoyberdiyev fikricha obrazlar quyidagi ikkita muhim xususiyati bilan ajralib turadi: a) kitobxonga hissiy ta’sir qilishni ta’minlovchi jonli, aniqlik va o‘ziga xos belgilarga boylik; b) umumiy (tipik) belgilarni mujassamlashtirishi” (7. 40).

Binobarin, obrazli tafakkur hosilasi bo‘lgan badiiy adabiyot inson his-tuyg‘ulari, ong-tafakkuri va ruhini poklash, qalbini yuksaltirish orqali umummillat taqdiriga ham kuchli ta’sir yetuvchi vositadir. Buni yaxshi anglagan Abdulhamid Cho‘lpon 1914 yilda bitgan “Adabiyot nadur?” maqolasida: “Hech to‘xtamasdan harakat qilub turg‘on vujudimizga, tanimizga suv- havo ne qadar zarur bo‘lsa, maishat yo‘lida har xil qora kirlar ila kirlangan ruhimiz uchun ham shul qadar adabiyot kerakdir. Adabiyot yashasa – millat yashar. Adabiyoti o‘lmag‘on va adabiyotining taraqqiysiga chalishmagan va adiblar yetishdirmag‘on millat oxiri bir kun hissiyotdan, o‘ydan, fikrdan mahrum qolub, sekin-sekin inqiroz bo‘lur. Muni inkor qilib bo‘lmas. Inkor qilg‘on millat o‘zini inqirozda yekanun bildirur” (8. 4), deb yozgan yedi.

Darhaqiqat, XX asrning 20-yillariga kelib badiiy adabiyot real hayotga yaqinlashdi. Janrlar tarkibi yangilandi va g‘oyaviy mazmuni, obrazlar olami mohiyat yetibori bilan Vatan ozodligi, millat yerki hamda uning ruhini uyg‘otish singari ma‘rifiy-axloqiy va ijtimoiy-siyosiy muammolar badiiy yechimini topishga yo‘naltirildi. She‘riyat xalq jonli hayoti va turmush tarziga yaqinlashgani bois, an‘anaviy aruz vaznidan ko‘ra, barmoq vazniga ko‘proq murojaat yetildi. Uning tili sodda, ohangi yesa, tobora xalqchil bo‘la bordi. Demak, o‘zgarish va yangilanishlar “hamd” va “na’t” lar mazmuni, vazn, obrazlar olami, shakl (janr), sarlavhalanish (kompozisiya) kabi turli sathlarda sodir bo‘ldi. Adabiyotshunos Nodira Afoqova ta’kidlaganiday: *“Jadid adabiyoti – an‘ana va yangilik kesishgan chorrahada maydonga kelgan adabiyotdir... yeskilik va yangilik aynan jadid adiblari ijodida – she‘riyatda ro‘baro‘ keldi”* (1. 9).

O‘zbek jadid shoirlarining shiddat bilan o‘zgarayotgan real hayot hodisalariga bo‘lgan hozirjavob munosabati turg‘un an‘analari, xususan poetik obraz va ramzlar qo‘llashni yangiladi, XX asr boshlari o‘zbek she‘riyatini boshqa o‘zanga burib yubordi. Garchand *“... an‘analarni birgina ijodkor ham boshqa o‘zanlarga burib yuborishga qodir”* (4. 6), bo‘lsa-da, o‘zligini anglagan badiiy ijod ahlining aksariyati jadid adabiyotida kuzatilgan o‘zgarishlarning yuzaga chiqishiga faol hissa qo‘shishdi. Obraz tushunchasining doirasiga nainki inson va uning fikr-kechinmalari badiiy ifodasi, balki peyzaj tasviri, turli buyum - detallar, hayvonot dunyosi ham qamrab olinadi. Chunki badiiy obraz bir vaqtning o‘zida ham jonli voqelik aksini, ham san‘atkorning o‘zligini ifodalaydi (5. 4).

Mumtoz adabiyotimizning yeng yaxshi an‘analari o‘zbek jadid she‘riyatiga ham asos bo‘lib xizmat qildi. Jumladan, Cho‘lpon she‘riyatidagi “oshiq” va “yor” obrazlari badiiy talqinida bu hol yorqin namoyon bo‘ladi. Shubhasiz, bu hol shoir dunyoqarashi, kamol topgan muhiti, iste’dodining tabiati, ijtimoiy hayot voqeligiga munosabat bildirish yo‘sini singari ko‘plab omillar bilan bog‘liqlikda yuzaga chiqadi. Oshiq obrazi Cho‘lpon lirikasida *“bulbul”, “qul”, “ko‘ngil”, “jon”, “daraxt”* kabi poetik timsollar bilan tanosibiy munosabatda keladi va ko‘pincha shoir “men”ini ifoda yetadi.

Cho‘lpon she‘rlarida kengliklarda uchishga talpinayotgan qush timsoliga ko‘p murojaat yetiladi. Shoir yerkka tashna, dasht-yobon kengliklari hamda dengiz haybatli to‘lqinlarini sog‘ingan qadim Sharqning asriy orzularini aslida ko‘ngil qushi ma‘nosida badiiy ifoda yetadi. *“Ulug‘ yo‘lda”* she‘riga ye‘tibor qaratamiz:

Qushlar yanglig‘ uchaylik,

*Keng cho‘llardan, dengizlardan kechaylik,
Sharqning yeski chigalini yechaylik! (9.395).*

Albatta, yuqoridagi kabi ozodlik va hurlik sog‘inchi qafasdagi tutqun qush – Cho‘lpon, Turkiston va Sharqning she‘r yozilgan davrdagi kayfiyat-holini ifoda yetadi. Shoir “Ishq yo‘li” she‘rida yerk va ozodlik haqidagi orzu-umid va sog‘inchlarini “*qorong‘i kecha*”, “*yo‘l*”, “*davrvesh – yo‘lchi*” obrazlari orqali ifoda yetadi. She‘r mazmunidan anglashiladiki: “*Bir kecha menga xuddi bir yildir*”, deya o‘rtanayotgan lirik qahramon g‘oyat yolg‘iz bo‘lsa-da, u umidsizlikka tushmay olg‘a intiladi.

Biroq “Raqamlik sevgi” (9.487) nomli she‘rida behad cho‘zilgan hijron va : “*Yuzlaring bir, ko‘zlaring o‘n, so‘zlaring ming aldadi*” tarzida ma’shuqaning yuz, ko‘z, so‘zlariga aldanish hollari sodir bo‘lishi lirik qahramon ko‘nglida iztirob uyg‘otadi. Bu o‘rinda mumtoz adabiyotdagi “*raqib*” obrazi: “*O‘yna, kul, guldek yegil, yovlar uchun, yovlar uchun*”, ya’ni “*yovlar*” shaklida hamda ta’kidni kuchaytirish uchun takror holatda keladi. Insonlik martabasiga zid barcha noma’qul sifatlarni anglatadi.

She‘rning lirik qahramoni: “*Biz yotaylik yo‘llaringda yosta, tuproq qil butun*”, deya ma’shuqa uchun fido bo‘lishga tayyor, ishq yo‘lida xokisor yekani jihatidan an’anaviy oshiqlar safida turadi. Cho‘lpon to‘rt unsur (*o‘t, suv, shamol va tufroq*) ning har birida muayyan holat, mayl va sifat mujassamligini yaxshi biladi. Shuning uchun lirik qahramon hissiyotlarini chizishda tufroqning sabr va umid, yezgu xulq hamda muruvvat ramzi yekanidan foydalanadi. Zotan tufroq bo‘lish nainki xokisorlik, balki ulug‘lik sari intilish va kibrdan poklanish, o‘zlikni anglash hamdir. Hazrat Navoiyning: “*Yey Navoiy, o‘zni maqbul istasang tufroq bo‘l*” yoxud: “*vafo ahli yerur tufroq*” kabi ta’kidlarini yeslashning o‘ziyoq fikrimizni dalillaydi. Demak, lirik qahramonning istirohatni tark yetib, bedorlikda iztirob chekishidan uning o‘zlikni anglash va poklanish yo‘lida yekani anglashiladi.

Qadimgi Xitoy falsafasida bir raqami – baxtsizlik ramzi. Uch raqami yesa uch asosiy qudrat manbalari: (*osmon, yer va inson*) va uch yorug‘lik manbai: (*quyosh, oy, yulduz*) ni tamsil yetgan (2). Bu jihatdan qaralganda ham, shoirning unsurlarda ma’no va mazmun ko‘rishi o‘zini oqlaydi. Qolaversa, biz “cho‘lpon” so‘zi lug‘aviy ma’nosi yeng yorug‘ “*tong yulduzi*” yekani, shoir o‘z nigohini olislarga tikkani, fikri keng, hoyolot ufqi yuksakligini unutmasligimiz kerak. Yuqoridagi misollar adabiyotshunosligimizda shakllangan: “*Cho‘lpon she‘riyati to‘la ijtimoiylashgan*”,

degan qarashdan bir qadar xoriyga chiqishi, shoirning badiiy ifoda uslubi mumtoz an'anadan butkul uzilmaganini ko'rsatishi jihatidan ham xarakterlidir.

Adabiyotshunos M.Tojiboyeva jadid adiblari ijodidagi mumtoz adabiyot an'alarini tadqiq yetarkan, Hamzaning Navoiy, Munis, Amiriy, Nodira, Muqimiy, Furqat she'riyatidagi turfa ohanglardan ta'sirlanib, ularga yergashib yozilgan ijod namunalarga ham ye'tibor qaratadi (3). Hamzaning "Sango" radifli g'azalidan: *"Yosh oqub ikki ko'zumdin Nuhni to'fonidek, / Nolayi dilso'z ila haddin fano bo'ldum sango"* kabi baytlarini tahlilga tortgan olimaning Alisher Navoiy g'azaliga hamohang yekani, ayni paytda, lirik qahramonning mashuqaga bo'lgan muhabbati, fidoiyligini tavsif yetishi bilan Munis g'azaliga ham yaqinlashishini ta'kidlaydi. Zotan, Hamzaning o'z sevgilisi – Vatanga bo'lgan muhabbati shu qadar kuchliki, lirik qahramon buni:

*Bir jon yemas, yey suyguli, tomirlarning qoni vatan,
Sensan bale, bilganlarga jonlarni jononi vatan* (12. 45).

tarzida izhor yetadi. Anglashiladiki, Hamza mahbubani an'anaviy tarzda jonning jononasi tarzidagina tushunmaydi. Nainki jon, balki tomirlarda oqayotgan hayotbaxsh qon kabi aziz biladi va ardoqlaydi.

O'zbek jadid she'riyatida "kishan" obraziga ham faol murojaat qilingan. Masalan, Cho'lponning "Qo'zg'olish" she'rida "xaqir qul" o'rnida ko'rilgan xalq nomidan "afandi" (janob) larga murojaat qilinar yekan: *"Titra, qo'rqkim, bog'liq quling bosh ko'targan kuch yendi!"* (8.59), deyiladi. Shoir bu dadil hayqirig'i orqali har qanday kamsitish va xo'rlashlarga qarshi isyon tuyg'ulari, dard-faryodlarini ifodalaydi. Millatdoshlarini istibdod va jaholatga qarshi birlashish, qo'zg'alishga da'vat yetadi. Demak, jafokash xalqni o'z kuchiga ishontirish va zinhor umidsizlanmaslikka chorlovchi xalqparvar shoir sifatida namoyon bo'ladi.

Cho'lpon va Fitrat o'zbek jadid adabiyotining ikki mustahkam qoyasi yedi. Ulardan qay biriga ustunlik berish fikrida hatto Fitratning o'zi ham ikkilangan. Adabiyotshunos Begali Qosimov ta'kidlashicha, Fitrat: *"Barmoq vaznidagi birinchi she'rni men yozdimmi, Cho'lpon yozdimi – yeslolmayman, ammo barmoqni nazariy jihatdan birinchi bo'lib yoqlab chiqqanlardan men yedim"* (10. 98) – deb yozgan yedi.

Fitrat "Mening kecham" she'rida tabiat manzaralari va ijtimoiy jarayonlarni muqoyasa qilarkan, tun zulmatidan keluvchi mungli kayfiyatini ijod sha'mi va ko'ngil nurlari bilan yoritmoqqa mayl bildiradi:

So'lg'un, qora, turg'un dema. Ko'rdim

*munqli kechaning munqli chog‘inda,
ko‘b munqli uyimning qirog‘inda
yolg‘uz iki narsa yondosh-da:
biri sham‘im, biri...
ko‘nglim! (6. 44).*

Fitrat badiiy izlanishlari an‘anaviy she‘riy tizimni yangilashga intilgani, olmon romantiklari, fransuz simvolistlari, usmonli turk, tatar va rus she‘riyatining yerkin she‘r vaznlariga xos badiiy ifoda yo‘sinlari, xususan ritmik birlik, vazn, qofiya va turoqdan xoli “verlibir”, “svobodnyy stix” (“yerkin she‘r”) shaklini ijodiy o‘zlashtirgani guvohi bo‘lamiz. O‘zbek shoirlari “sarbast” deb atashgan yangi vazn birinchi navbatda, Fitratga o‘zining his-tuyg‘ularini obrazli ifodalash imkonini berdi. Ayni paytda, shoir poetik so‘z va iboralarning o‘ziga xos qurilishini ta‘minlash, she‘riy sintaksis va badiiy san‘atlardan mahorat bilan foydalanish tajribasini ham takomillashtirdi. Munqli oniy kayfiyat uyg‘otgan “so‘lg‘un”, “qora”, “turg‘un” ijtimoiy vaziyat-holatni sha‘mning shu‘lasiyu ko‘ngilning harorati bilan zidlantiradi. Boshqacha aytganda, shakl unsurlarini badiiy mazmun bilan uyg‘unlashtirib, yemosional ta‘sirchanlikni oshirishga muvaffaq bo‘ldi.

Darhaqiqat, zamon shiddatini ifodalashni ko‘zlagan Fitrat barmoq va sochma (mansura) larni o‘zbek folklori, turk va tatar adabiyotlaridan zamonaviy milliy she‘riyatimizga olib kirgan, nazariy jihatdan himoya qilgan ziyolilardan biri yedi. Davrning o‘tkir ijtimoiy muammolarini ifodalashga qulay bo‘lgan bu shakl keyinchalik Cho‘lpon, Usmon Nosir, Oybek, G‘afur G‘ulom, Mirtemir, Ibrohim G‘afurov ijodida muvafaqqiyatli davom yettirilgani ham Fitratning haq yekanini ko‘rsatadi. “Yurt qayg‘usi”ni aks yettirishga qulay, she‘riyatga xos nafis tuyg‘u-ohanglar ustuvorlik qiluvchi lirik nasr – mansuralar ham jahon adabiyotining faol janriga aylandi.

Ko‘rinadiki, XX asr boshlari she‘riyatida insonning o‘zligi, xususan odam va olam konsepsiyasi masalasida mumtoz yestetik kanonlarga muayyan darajada isloh kiritildi. Ba‘zan yekzistensial, syurreal hatto absurdga yaqin umidsizlik kayfiyatlari ham badiiy ifodaga ko‘chdi. Ammo jadid shoirlari ijodida realistik metod dominatlik qilib, shaxsning insoniyat taqdiri uchun mas‘ulligi g‘oyasi aks yetdi. Obrazli ifoda va ramzlarda millat va xalq istiqboli qayg‘usida iztirob chekayotgan lirik “men” ichki kechinmalari tasvirlandi.

Adabiyotlar:

1. Afoqova N. O‘zbek jadid adabiyotida she’riy shakllar taraqqiyoti tamoyillari. Filol.fan. d-ri...diss. – T., 2006. – B. 9.
2. Jumaeva S. She’riyat va raqam / Badiiy matn tahlili va talqin muammolari. Ilmiy maqolalar to‘plami. – T.: 2012.
3. Tojiboeva M. Jadid adiblari ijodida mumtoz adabiyot an’analari. – T., 2017.
4. Turdimov Sh. Xalq qo‘shiqlarida ramz. – T.: Fan, 2020. – B. 6.
5. To‘ychieva Sh. Yangi o‘zbek adabiyoti va Cho‘lpon ijodi. – T. : Sharq , 2010. – B.4.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. Besh jildlik. J.1. – T.: Ma’naviyat, 2000. – B.44.
7. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish, -T.: 2008. – B.40-41.
8. Cho‘lpon. Tanlangan asarlar. J.4. – T.: Akademnashr, 2016. – B.4
9. Cho‘lpon Yana oldim sozimni. – T.: 1991.
10. Qosimov B. Maslakdoshlar. – T.: .Sharq, 1994. – B. 98-99.
11. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish, – T., 2004.
12. Hamza Hakimzoda Niyoziy. To‘la asarlar to‘plami. Besh jildlik. J.2. – T.: Fan, 1988. – B.45.
13. Yokubova S.I. Jadid she’riyatida peyzaj bilan bog‘liq poetik obrazlar tasviri // O‘zbekiston:til va madaniyat. – Toshkent, 2022, № 3. – B. 42-54.
14. Yokubova S.I. Jadid she’riyatida ramzlar: semiotik va germeneytik talqin // O‘zbekiston: til va madaniyat. – Toshkent, 2023, № 3. – B. 79-90.

JAMOL KAMOL MUSADDASLARI BADIYYATI

Komil Qarshiyev,

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206976>

Annotatsiya: *Maqolada Jamol Kamol she'riyatida musaddas janrining tutgan o'rni, uning o'ziga xos badiiy xususiyatlari, originalligi, xalqona ohangi, musiqiyligi, milliyliigi, shuningdek, poetik transformatsion va ekzotik xususiyatlari tadqiq etilgan.*

Kalit so'zlar: *Janr, ekzotika, transformatsiya, musammat, musaddas, g'azal, mavzu, g'oya, ohang, milliylik.*

Lirik turning mumtoz janrlarida barakali ijod qilgan Jamol Kamol she'riyatida musammatning murabba, muxammas va musaddas turlari uchraydi. Har bandi olti misralik she'r, ya'ni musaddas lirik kechinmani keng qamrovli ifodalashi bilan ajralib turadi. Unda qalam tebratish ulkan ijodiy salohiyat va badiiy mahorat talab etadi. Jamol Kamol musaddaslari realistik uslub qaror topgan davrda yaratilgan, shuning uchun ularda inson ichki dunyosini yanada kengroq o'zlashtirishga qaratilgan mavzu xilma-xilligi, zamonaviy adabiyot ta'siri sezilib turadi. Bunda poetik transformatsiya elementlari ko'zga tashlanadi.

Shoirning milliy istiqlolgacha va milliy istiqlool davrida yozgan asarlarida ham g'oyaviy evrilish, turlanish sodir bo'lmagan. Shuning uchun ham adabiyotshunos *Ibrohim Haqqul* mustaqillik yillarida ro'y bergan ijodiy "turlanish"larga oid fikrini shunday bayon qiladi: "Ana shu "jarayon"ga nazar tashlansa, milliy ruh, milliy maslakka sodiq juda oz sonli shoirlar qatori Jamol Kamol ham bir g'oyaviy "maydon"dan ikkinchisiga sakrab o'tmaganligiga tan berish kerak bo'ladi".[1:14] Shoir ijodidagi mumtoz janrdagi she'rlar salmoqdorligi pirovardida miliy ruh, milliy tarovat mujassamlanganligini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Zero, Jamol Kamol she'rlarida milliylik xususiyati xalqning fikr tarzini yuzaga chiqargan ruhiyat tasviri bilan chambarchas bog'liq. "Shoir mutlaqo o'zga olamni tasvirlaganda ham, unga o'z milliyligidan kelib chiqib nazar tashlasa, xalq ko'zi – xalq nuqtayi nazari bilan qarasa, o'zi his qilgandek, o'zi gapirayotgandek tuyulsa, ana o'shanda milliydir", – deydi Gegel".[6:457]

Demak, milliylik shoir shaxsiyati, o'zligining asosiy ko'rsatgichi sanaladi va asarlari zamiriga chuqur singdirilgan bo'ladi. Bunda xalq qadriyatlari birlamchi poetik vazifa bajaradi.

Jamol Kamol ijodida aruz va barmoq vaznidagi “Oltin zina”[1:23], “Durdona” [1:58], “Hol”[1:152], “Bir kecha”[1:366], “Samarqand-u Buxoro bu”[2:26], “Toshkent taronasi” [2:27], “Kitobsiz el”[2:251], “Duo erdi, salot erdi”[4:32], “O‘qib suvratda Qur’on, bo‘lmagil siyratda Qur’onsiz...”,[5:63] va “Ozarbayjon”(musaddas shaklidagi qasida) [4:93] kabi musaddaslar borki, ular zamonaviy lirikamizni mumtoz adabiyot tarovati, milliy ruh jozibasi bilan ziynatlab kelmoqda. Bu musaddaslar mumtoz adabiyotimizdagi olti misrali musammat turidan keskin farq qilmaydi, ammo davr o‘tishi asnosida janrning ayrim xususiyatlari yangilangan yoki o‘zgartirilgan. Masalan, shoir musaddaslari mavzu va vazniy jihatdan muayyan darajada o‘zgarishlarga uchragan. Shoirning ayrim musaddaslarida epigraf qo‘llanilgan. Bu o‘z navbatida poetik transformatsiya hoodisasi bilan uzviy bog‘liq jihat sanaladi. Chunki mumtoz adabiyotdan badiiy o‘zlashtirilgan she’riy janrlarga ayrim o‘rinlarda muallif shakliy o‘zgartirishlar kiritgan.

Musammat turlari lirikaning gultoji hisoblangan g‘azal janri negizida paydo bo‘lgan. Shuning uchun ularda ishq-muhabbat bosh mavzu darajasiga ko‘tarilib, intim tuyg‘ular tasvirlangan. Ammo ijodkorning fikr arsenalidagi o‘tkir mushohadali mavzular ham davr taqozosi bilan kuylangan. Masalan, Jamol Kamol musaddaslari aksariyati an’anaviy muhabbat mavzusida bitilgan. Shu bilan birga diniy-axloqiy, ma’naviy-ma’rifiy, ekzotik mavzudagi musaddaslar ham uchraydi.

Musiqiylik ustuvor, takror tarje’bandli, yengil, ko‘tarinki, xalqona ohangdagi “Bir kecha” musaddasi ishq-muhabbat mavzusida bo‘lib, u qo‘shiq qilib kuylashga mos ichki ritmik qurilishga ega:

*Boshida yulduzli, musaffo falak,
Poyida to‘lqinli Zarafshon edi,
Oy bo‘lib olamga boqarkan malak,
Ko‘zlari cho‘lpon edi, cho‘lpon edi,
Bir kecha mahvash menga mehmon edi,
Voy, uni mahvash demakim jon edi. [1:366]*

Ko‘rinadiki, musaddasda tabiat tasviri mahorat bilan go‘zal yorning tashqi badiiy portretiga tutash aks ettirilgan. Bandning umumiy mazmuni “yulduz”, “falak”, “oy”, “cho‘lpon” so‘zlari vositasida yuzaga chiqqan tanosub, tazod (bosh va poy), turg‘un tashbeh (malakning oyga mengzalishi), ruju (avval mahvash, uni inkor etib jon deyishi) kabi badiiy tasvir vositalari bilan san’atkorona ochib berilganki, bundagi mumtoz semantika va an’anaviylik shoir ijodiyotini milliy qadriyatlar daryosidan

oziqlantirgan. She'ning umumiy mazmuni yor jamoli, vasfi va visol, diydor haqida bo'lib, xalqona ohang yetakchiligi bilan ham diqqatga sazovor.

Jamol Kamolning “Duo erdi, salot erdi”, “O‘qib suvratda Qur’on, bo‘limgil siyratda Qur’onsiz...” kabi musaddaslari diniy-axloqiy mavzuda bo‘lib, ularda Allohni tanish, iymon-e’tiqodga intilish, hidoyatga chorlash, diyonatga sadoqat kabi pok islomiy e’tiqod tajallisi tarannum etilgan. Shoir besh bandli “O‘qib suvratda Qur’on, bo‘limgil siyratda Qur’onsiz...” nomli musaddasida Alloh kalomini avval mazmunan anglab, keyin unga amal qilish kerakligini XX asr boshlarida yashab ijod etgan jadidlar xalqimizni savodli qilishga chorlagani kabi jo‘shib kuylaydi:

*Yoronlar, yurmasak formoni oliyga, rivoj qayda?
Davoyi dardimizga chora bo‘lgaymu, iloj qayda?
Taraqqiy etmasak, qo‘l qayda cho‘zmoqqa, quloch qayda?
Va bizdek bandalarga bu jahonda ehtiyoj qayda?
Vatandoshim, kishi bo‘lgaymu komil aql-u iymansiz?
O‘qib suvratda Qur’on, bo‘limgil siyratda Qur’onsiz... [5:64]*

Shoir mazkur musaddas mazmuni o‘quvchiga tiniqroq yetib borishini taminlash maqsadida musaddas uchun noan’anaviy tarzda epigraf qo‘llaydi. “*Shundaylar borki, ular Qur’on o‘qiydi, ammo Qur’on ularga la’nat o‘qiydi*” (Hadis) va “*Bir soatlik tafakkur yetmish yillik ibodatdan afzal*” (Hadis) . Bu epigraflar musaddasning ma’no olamiga kiruvchi darvozaning kaliti vazifasini o‘tagan, shoir, aslida, xalqimiz uzoq yillar islomdan yiroqlashtirilgani bois iymon-e’tiqodga putur yetganligini anglatish uchun Qur’oni Karimning sodda she’riy tabdiliga qo‘l urgan, ammo Buyuk so‘zning she’riy tarjimai nashr qilinishiga tegishli fatvo bo‘lmagach, u chop etilmadi, ommalashtirilmadi .

Dunyoviy va diniy bilim rivojiga erishgan Jamol Kamol: “*Aql Allohning ne’mati ekanligini, uning vositasida olamni anglash kerakligi, shu orqali inson o‘zini, o‘zligini anglashi kerak*”, – degan purhikmat g‘oyani ilgari surgan.

XXI asr globallashuv jarayonida yoshlar virtual olam asiriga, ommaviy madaniyatning tutqiniga aylanayotgan bir vaqtda kitob o‘qish maslgini ilgari surgan shoir zamon ehtiyoji yang‘lig‘ quyidagi ma’naviy-ma’rifiy mavzudagi musaddasni yozgan:

*Jahonda tengi yo‘q sharmandalik bo‘lgay kitobsizlik,
Xudogamas, birovga bandalik bo‘lgay kitobsizlik,
Muqarrar kambag‘allik, jandalik bo‘lgay kitobsizlik,
Xunuk odat, ayanch bir kundalik bo‘lgay kitobsizlik,*

*Kitobsizlikka toqat etma, xalqim, bu xato bo‘lgay,
Kitobing bo‘lmasa, maymun senga Odam Ato bo‘lgay. [2:251]*

Hech kimga sir emaski, yoshlarimiz kitobning “kichigi”ni, telefonning “kattasi”ni olishga ishqiboz bo‘layotgan bu davrda ularni kitobga qiziqtirish davr muammosi sanaladi. Shoir mazkur musaddasida kitob orqali yoshlarimiz o‘z yurtiga o‘zi to‘ra bo‘lishini, yo‘qsa, o‘z yurtida o‘zi qul bo‘lishi muqarrarligini, o‘qib o‘rganmaslik nafaqat ma’naviy qashshoqlik, balki moddiy ne’matlardan bebahralikni muqarrar keltirishini, hatto maymunni *Odam Ato* deb bilishi mumkinligini ta’kidlaydi. Asarda ezgulikka, ma’naviy-moddiy taraqqiyotga undash da’vati, milliy o‘zlikni anglash na’rasi quyuk darajada ifodalanganki, natijada, asardan badiiy jozibadorlik, jimjimadorlik kabilarni izlash o‘rinsizlik tug‘diradi.

Jamol Kamolning ona yurt tarovati, tabiatning bemisl tasviriga bag‘ishlangan “Hol” nomli musaddasida badiiy ekzotik tasvir kutilmaganda intim tuyg‘ular bilan bog‘lanib ketadi:

*Daraxtlar ham boqishadi mehribon,
Chor atrofim – dumbul o‘rik dalasi.
Yashil olam – boshim uzra soyabon,
Olam go‘zal, men – olamning bolasi.
Termulaman armonli bir qush kabi,
Borliq-jahon ko‘zlarimga tush kabi. [1:152]*

She’rda shoirning ijodiy uslubiga monand epik holatdan lirizmga o‘tish asnosida tabiat tarovati madh etilgan bo‘lib, unda muallif o‘zining baxt-u shodligiga esh daraxtlarga termulib, sinovlarga boy dunyoning armonini qush timsolida obrazlantiradi. Musaddasning kompozitsion markazi ikki asosga qurilgan bo‘lib, dastlabki to‘rt misradagi ko‘tarinki kayfiyat so‘nggi ikki misradagi yoshlik armonlariga kontrast usulida zidlantirilgan. Bu orqali lirik qahramonning intim tuyg‘ulari tasviridagi peripetiyali holat ifoda etilgan.

Jamol Kamolning turkum she’ryatidagi badiiy ekzotik tasvirlar uning “Samarqand-u Buxoro bu” [2:26], “Toshkent taronasi” [2:27], “Ozarbayjon”(musaddas shaklidagi qasida) kabi musaddaslarida ham o‘z aksini topgan. Bularda shoir nafaqat ona yurtimizning eng diqqatga sazovor go‘shalari jamoli, balki o‘zga yurtlarning go‘zal maskanlarini ham o‘zbekona milliy ruhga o‘rab ifoda etganki, beixtiyor kishida safar tadorigi istagi paydo bo‘ladi. Shoirning quyidagi musaddasida yurtimizning ikkita qadimiy tarixiga ega madaniy markazi Nurota tog‘ tizmasining eng yuqori cho‘qqisidan nazar tashlash orqali tasvirlangan:

*Nuratoning cho‘qqisidan tashlasang nazar,
Zumrad vodiylar quyosh emib, jilva ko‘rsatar,
Oltin daryo oqib yotar, kokillari zar,
Dasht bag‘ridan Jayhun kelar unga sarbasar,
Samarqanddir, Buxorodir – oftobjamoldir,
Iymoni but, dasturxonda noni haloldir. [2:26]*

Shoir musaddasida sayohat maskanlari butun tarixiy, madaniy, geografik, tabiiy jihatlari bilan aks ettirilishi orqali ajralib turadi. Bu asarga ekzotik ruhni kiritgan. Shoir faqat “zumrad vodiylar”, “oltin daryo”, “oftobjamol go‘sha” tasviri bilan cheklanmay, uning “iymoni but”, “rizqi halol” xalqini ham xolisona madh etadi. Bunda ekzotik tasvir milliylikka uyg‘unlashadi.

Jamol Kamol musaddaslarida mavzu va g‘oya, tasvirdagi milliy va ko‘tarinki ruh asosiy tasvir planiga ko‘tarilishi natijasida ularning qat‘iy hajmi va bir qolipdagi qofiyalanish strukturasida zamonaviy she‘riyatga siljish holatlari uchraydiki, bu ularning badiiy qimmatiga putur yetkazmaydi, nisbiy, ijodni, ilhomni nazariy mezonlar bilan qoliplashdan yiroqlik belgisi sanaladi. Binobarin, shoirning Tojikiston taassurotlari tasviridagi “Sebiston” nomli she‘rining muqaddima va xotimasi musaddas shaklida yozilgan bo‘lib, umumiy hajmning markazidagi 18 misrada ijod, ilhom qudrati nazariy qoliplar ko‘rsatkichini buzib, aniq chegaralanmagan. Qolaversa, “Durdona” musaddasi ikki banddan iborat bo‘lib, a – b – a – b – v – v tarzida qofiyalangan:

*Ko‘k dengiz shovullar yel qo‘ynida mast:
Ajab boyligim bor mening bir dona.
Yo‘q oltin emas u, olmos ham emas,
Tong yulduzi kabi go‘zal durdona.
Ishqim otashidan yaratdim uni,
Yurak qonim bilan yashnatdim uni. [1:58]*

Anglashiladiki, shoir uchun janr o‘quvchiga fikr qaymog‘ini yetkazib beruvchi vosita bo‘lib, ba‘zan nazariy kategoriyalardan sikretik tasvir tamoyillariga og‘ish mumkin. Buni nazariy jihatdan poetik transformatsiya hodisasi bilan izohlash mumkin.

Xullas, Jamol Kamol musaddaslaridagi milliy tarovat mavzu rang-barangligi, hajm va qofiyadagi erkinlik, tasvir obyektidagi o‘ziga xoslik kabi ijodiy uslub qirralari uyg‘unligida namoyon bo‘lgan. Shoir musaddas janrida ijod qilish orqali milliy qadriyatlarni nafaqat she‘riy shakl, balki mumtoz leksikaga murojaat, xalqona ohang

jozibasi bilan ham zamonaviy lirikaga olib kira olgan. Bunda poetik transformatsion holatlar janrning zamonaviylashishini ifoda etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. I жилд. Аср билан видолашув. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б. 492.
2. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. II жилд. Ёнаётган дала. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.387
3. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. III жилд. Абadiят остонасида. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.461.
4. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. IVжилд. Шеър санъати. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.461.
5. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. V жилд. Анвармирзо ҳикоятлари. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.455.
6. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. VI жилд. Булбулнома. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.460.
7. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. VII жилд. Шайхурраис. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2022. –Б.416.

HOZIRGI O‘ZBEK HIKOYALARIDA OBRAZ YARATISH MAHORATI (Zulfiya Qurolboy qizi hikoyalari misolida)

Egamberdiyeva Kamola Ibrohimovna,
Respublika ta’lim markazi, Filologiya bo’limi metodisti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206986>

Annotatsiya: Maqolada yozuvchi Zulfiya Qurolboy qizining “Momo Havo” hikoyasi obraz yaratish mahorati nuqtayi nazaridan o’rganilgan. Shuningdek, badiiy detallarning asar problematikasini ochib berishdagi ahamiyati tadqiq etilgan.

Kalit so’zlar: obraz, hikoya, detal, dialog, personaj, janr.

Zamonaviy o‘zbek nasrida barakali ijod qilayotgan adiblardan biri Zulfiya Qurolboy qizidir. Uning «Momo Havo» nomli hikoyasida bozor iqtisodiyoti sharoitida kishilar ma’naviyatida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar qalamga olingan. Hikoyada boylik va manfaat yo‘lida insoniylik qiyofasini yo‘qotgan Nafosat va uning sherigi doktor Davlatning xarakter sifatidagi mohiyati yozuvchi tomonidan mahorat bilan ochib berilgan. Avvalo, hikoya nomiga to‘xtaladigan bo‘lsak, asar «Momo Havo», ya’ni insoniyatning onasi, mehr-muhabbatning, avlodlar davomiyligining sababchisi bo‘lgan muhtaram zot nomi bilan ataladi. Ayni paytda, hikoya nomi orqali Momo Havoning sarkash istagi bilan jannatdan quvilgan ilk erkak va ayol haqidagi mifologik qarashlarga ham ishora qilingan. Aslida hikoyadagi Nafosatga «Momo Havo» nomini Akbar beradi. Nafosat, ya’ni Akbarning nazaridagi «Momo Havo» uni yerda loyga belanib yotgan yo‘lakdan ko‘targan edi. Biroq Nafosat keyinchalik o‘z maqsadiga erishgach, mayin jilmaygan ko‘yi Akbarning jonini sug‘urib oladi. Hayotda yo‘lini yo‘qotgan va ichkilikka mukkasidan ketgan Akbarni yomg‘irda yiqilib qolgan joyidan olib, uyigacha kuzatib, shirin so‘zlar va jilmayishlar bilan o‘ziga rom etgan, hayotga qaytarib, unga turmushga chiqqan, hayotini obdon o‘rgangach, sichqondori berib o‘ldirgan, ortidan yig‘lab, ma’rakalarini o‘tkazgan Nafosatning makkorligi, tubanligi har qanday odamni dahshatga solmay qo‘ymaydi. Hikoyada moddiy boylik ilinjida odamlar orasidagi xudbinlik, o‘z manfaatini o‘ylash oqibatlarini madaniy ko‘rinishdagi yovvoyilikni shakllantirishi mumkinligi aks etgan. Oqko‘ngil, samimiy va sodda, biroq jamiyatdagi o‘zgarishlar oldida irodasi bo‘shlik qilgan Akbarni xotini Gulshoda tashlab ketadi, qizi nogiron tug‘iladi, onasi vafot etadi. Turmushning bu kabi zarbalari yigitning qaddini bukib qo‘yadi, u ichkilikka beriladi. Uning hech kimi yo‘qligi, yaqinlari undan yuz o‘giranidan xabar topgan

Nafosat va Davlat uning uyiga kirib olishga harakat qilishadi. Nafosat Akbarga yaqinlashib, unga turmushga chiqishgacha boradi, soxta sevgi ko‘rsatadi, sevimli va mehribon xotin rolini o‘ynaydi. Akbar “Momo Havo” deb atagan ana shu makkor ayol sekin-asta unga sichqondori berib boradi. Insonga nisbatan nafrat va boylikka bo‘lgan hirs Nafosatning vujudini qamrab oladi. Zotan, «Kishilik jamiyatining yovvoyilashishiga, undagi barcha huquq va haqiqatlarning buzilishiga hamda odamlarni yirtqich hayvonlar to‘dasiga aylanishiga befarq bo‘lgan odam bu ishi bilan yaqinlariga mehru muhabbati yo‘qligini isbotlaydi» [4]. Demak, inson qalbida mehr-muhabbat bo‘lmasa, u inson emas, balki olim ta’kidlagandek, yirtqichga aylanadi. Zulfiya Qurolboy qizi mazkur asarida so‘nggi yillarda jamiyatda shakllangan mehrsiz, befarq, loqayd odamlarni kelajak fojeadan ogoh etadi. Mazkur asar tiliga e’tibor qilinsa, unda personajlar ruhiyatini ochish mahorati yetuk darajada namoyon bo‘lganligini sezish mumkin. Asar boshida yomg‘ir yog‘ishi va Akbar yurgan yo‘lakning o‘ydim-chuqurligi, notekis ekanligi bir necha bor qayd etiladi. Masalan, “Yomg‘ir uch kundan buyon tinimsiz shivalib yog‘ardi. Asfalt ko‘chib, o‘nqircho‘nqir tuproq yo‘lga aylangan yo‘lak bilch-bilch loy, yo‘lak chetidagi beton ariqchalar loyqa suvga to‘lgan, olovrang yaproqlar oyoq ostida ezilib, loyga qorishib ketgan, oqibatda yo‘l sirpanchiq bo‘lib qolgandi” [1.255]. Diqqat qilinsa, yomg‘ir yog‘ishi, yo‘llarning notekisligi, olovrang yaproqning yerda yotishi Akbarning ruhiy holatini ifoda etishga ham xizmat qiladi. Bunda muallif ruhiy parallelizm usulidan foydalangan. Asarning birinchi sahifasidayoq “yo‘l”, “yo‘lak” so‘zlarining olti marta takrorlanishi hamda ularning notekisligiga urg‘u berish orqali o‘quvchi diqqati Akbarning murakkab va notekis umr yo‘liga qaratiladi. Dastlab oddiy detal vazifasini bajargan yo‘lak obraziga hikoya davomida yangi badiiy-estetik vazifa yuklanadi. Ushbu detal asar problematikasini ochib berishdagi muhim vositaga aylanib, hayot yo‘llari bir tekis emasligi, unda turli xil odamlar va sinovlar uchrashi mumkinligiga ishora qiladi. Yozuvchi Akbarning yashil devorni paypaslagancha ketib borishi, u qo‘rqib yuradigan hodisa sodir bo‘lishi – bexosdan yiqilib tushishi, o‘rnidan turmoqchi bo‘lgani, muzday yer misdek qizib yotgan ko‘ksiga xush yoqqani uchun g‘ujanak bo‘lib, pishillab uxlab qolganini tasvirlaydi. Shundan keyin “Uyiga yetishiga ellik qadamcha qolgandi” [1.255] degan izoh keltiriladi. Gap mazmunida afsus, nadomat bo‘rtib turibdi, bunda muallif pozitsiyasini anglash mumkin. Avvalgi o‘rinlarda fe’llarning aniq o‘tgan zamon shakli (“intildi”, “xush yoqdi”, “bo‘lib oldi”, “qoldi”) qo‘llanilgan bo‘lsa, parchada uzoq o‘tgan zamon (“qolgandi”) shakli qo‘llanilgan. Ya’ni endi bir o‘zi uyiga kirmaydi, endi uning hayotiga zomin

bo'lguvchi odam uni olib kiradi. Roviylar nutqida shu ellik qadam uzoqdek tuyulib qolganidan afsuslanish bor. Bu bilan personajning yaqin kelajakdagi xatti-harakatlari o'zgarmasa, falokat yuz berishidan ogohlantirmoqchidek tuyuladi. Muallif qahramonining hayotiga aralashmaydi, uni o'z xarakter mantiqiga muvofiq tasvirlaydi. Shu bilan birga uning oldida boshqa yo'l ham borligini, irodasini ishga solib o'zi tushib qolgan vaziyatdan chiqib ketishiga imkon topishi mumkinligini ham ta'kidlashga harakat qiladi. Bu bilan yozuvchi personaj xatti-harakatlarini real aks ettirishga va uning o'zi anglab yetmagan imkonlari mavjudligini ko'rastirishga erishadi. Zero, Akbar uygacha bo'lgan ana shu ellik qadamni o'zi bosib o'tishi mumkin bo'lganidek, hayotidagi qiyin vaziyatdan ham Nafosatning soxta yordamlarisiz chiqib ketishga qodir edi. Nafosat obrazi tasviri uchun foydalanilgan so'z va iboralar asar tilidagi badiiy ta'sirdorlikni kuchaytirgan. Ayolning jilmayishi va Akbarning savollariga munosib javob berishi o'quvchi qalbiga iliqlik olib kiradi. Dastlab Nafosat portreti quyidagicha beriladi: “Kalta qora plashi o'ziga yarashgan, ko'hlik juvon qo'lini xiyol oldinga uzatgancha soyabonini tutib, uni yomg'irdan to'sib turardi. – Keling, yordamlashaman... – juvon qo'lini uzatdi” [1.256]. Ayniqsa, Akbar va uning muhitidagi tasvirlar o'quvchi qalbida unga nisbatan rahm-shafqat hissini sal bo'lsa-da uyg'otib, hayotning shunaqa tomonlari ham borligi haqida o'ylashga majbur etib turganda birdaniga mehribon, zarur narsalarni o'zi bilan olib yuruvchi ayolning paydo bo'lishi, bir tomondan, o'quvchini sergaklantirsa, ikkinchi tomondan, Akbarning ham o'zini o'nglab olishiga turtki berishi lozim edi. Dastlabki soatlarda shunday ham bo'ldi. Akbarning o'zini o'z uyida mehmondek his qilishi, ayol esa o'zini mezbondan tutishi ham o'quvchi diqqatini jalb qiladi: “Go'yo uy egasi juvon-ku, o'zi kutilmaganda kelib qolib o'zini noqulay sezayotgan mehmon” [1.258]. Hikoyaning ba'zi o'rinlari, albatta, o'quvchida shubha uyg'otishi tabiiy. Nafosatning ko'chada begona erkakka yordam berishi, uning uyigacha kuzatib, uyiga ham kirishi, choy qo'yib, isitma tushiradigan, shamollashga qarshi dorilar berishi, Akbardan uning yomg'irda ivigan kiyimlarini olishi, ketishda eshikni o'zi yopib ketishi ayolning bir qarashda o'ta mehribonchiligi ostida allaqanday sir borligiga ishora ham seziladi. Shu tariqa yozuvchi roviylar nutqidagi tafsilotlar zamiriga ayolning ruhiyatiga ishora qiluvchi unsurlarni ham singdirib yuborgan. Ertasi kuni yana ko'chada uchrashib qolishlari, keyingi kun qayta uchrashishi va ayol o'z hayotini, “dardi” aytib berishi va uchinchi marta uchrashganida turmush qurish haqida taklif olishi va muddat so'raganda, yigitning bir hafta yetadimi, deyishi-yu, bu uzoq muddat degandek “vuy... namuncha?” deb javob qilishi kitobxonda Nafosat obraziga nisbatan

ziddiyatli tasavvurlar uyg‘otadi. [1.260]. Yozuvchi personajning gap-so‘zlariyu xatti-harakati orqali uning asl qiyofasini ochib boraveradi. Ilk uchrashuv paytida Nafosat Akbarning ichganini bilmagan sodda ayoldek ko‘rinadi. Nafosat haqida shunday xayolga borgan Akbar keyinchalik unga o‘zining piyonista ekanligini aytganida, ayoldan men buni sezgandim, degan javob oladi, bundan Akbarning butun ichki olami ag‘dar-to‘ntar bo‘lib ketadi. “Bilgandim... - shikasta, past ovozda aytilgan bu so‘z Akbarning qulog‘iga chinni piyola jarangidek yoqimli eshitildi. Ammo u quloqlariga ishonmadi. Quloqlarim meni aldayapti, deb o‘yladi. Yuzini to‘sgan kaftlarini tushirishga ham urinmadi. Ojizlik qildi” [1.263]. Akbarning o‘z hayotidan, o‘zining ahvolidan uyalishi, ayolning qarshisida vijdoni uyg‘onib, xuddi kimdir unga shapaloq tortib yuborayotgandek yuzini to‘sgani uning ma’naviy olamida g‘urur, uyat hali butunlay yo‘q bo‘lib ketmaganligini ko‘rsatadi. Akbarning or-nomusi kuchli, g‘ururi baland ekanligini ko‘rsatadigan detallar avvalroq boshqa o‘rinlarda ham beriladi. Lekin shu yerda Nafosatning ham rangi oqarib ketadi – u o‘zining g‘araz niyati oshkor bo‘lib qolishi mumkinligidan qo‘rqib ketadi. Biroq ayolda faqat o‘zi kutgan fazilatlarnigina ko‘rayotgan Akbar buni sezmaydi. Shu tariqa Akbar va Nafosatning ichki olamidagi o‘zaro ko‘rinmas ziddiyatga ayrim ishoralar beriladi, biroq Nafosat Akbarni o‘ldirib, ma’raka va boshqa marosimlarini o‘tkazib, qizini ham o‘ldirish niyatini oshkor qilmaguncha uning asl qiyofasi yuzaga chiqmaydi. Yozuvchi shu o‘rinda “adabiyot odamni individ va omma bilan muloqotga kiritish, bir kishiga tegishli axborotlarni ommaga yoxud ommaga doir ma’lumotlarni alohida shaxslarga yetkazish orqali ularni o‘zaro aloqaga kiritish vositasiga aylanadi” [2.31] degan qarashdan kelib chiqib ish yuritadi. Natijada asar so‘nggidagi dialogik nutq orqali personajlar ruhiyati va umuman insoniy mohiyati oshkor qilinadi. Hikoya oxirida Akbarning nogiron qizini uyiga olib kelgan Nafosatga doktor Davlat “Bir umr nogiron qizni boqib o‘tirmoqchimisiz, nima balo? Joningga tegib ketsa undan qanday qutulasan?” deya savol beradi. “Ayol hiringladi. – Bu oson... – Yana margimushmi? – Nima qipti? Nafosat sigareta qoldig‘ini kuldonga tashlab, o‘rnidan turdi. Qaddini g‘oz tutgancha viqor bilan yurib eshik kesakisiga suyanib turgan Davlatning oldiga keldi: – Nima qipti? – deya takrorladi u. – Bu safar dozasini sal oshirsak, qiyinchilik uzoqqa cho‘zilmaydi. Yana jichcha margimush topib beraolasanmi, azizim?” [1.274] Mazkur dialog, unda personajlar holati, harakatlariga berilgan izohlar qisqa va sodda gaplardan iborat ekanligi bilan e’tiborga loyiq. Bu epizod personajlar ruhiyatiga yovuzlik juda chuqur o‘rnashib olganini, ular uchun bu odatiy hol ekanini ko‘rsatadi. “Cho‘qqi soqolli” ta’rifi Davlatning shaytonga xos ta’rifi bo‘lib, uning ismi oldiga

doktor qo‘yib aytilishi ham noan‘anaviy holat. Shuningdek, uyni qo‘lga kiritish uchun Davlat va Nafosat o‘ylab topgan hamda amalga oshirgan qotillik inson qiyofasidagi shayton va uning jazmaniga qiyoslanadi. Bu yerdagi har bir jumla va o‘zaro munosabat bu ikkisining ruhiy dunyosi allaqachon hayvoniy qiyofaga kirgani, nafs va gunohlarga to‘lganini ko‘rsatadi. Bu orqali ma‘naviy qashshoqlik insonlarni qay darajada “madaniy yovvoyilik”ka olib borgan aks ettirilgan. Aslida insoniyatning asosiy baxti yuqori darajada axloqiy-ma‘naviy komillikka erishish va shu orqali oliy darajadagi ruh, qalb va idrok erkinligini kashf etish hisoblanadi. Lekin Zulfiya Qurolboy qizining “Momo Havo” hikoyasi personajlari boshqacha yo‘l tutishadi. Iqtidorli adiba qalami orqali ularning insonga xos bo‘lmagan qiyofasi, shaytoniy havaslar orqali amalga oshirgan tubanliklari yuksak darajada mahorat bilan aks ettirib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zulfiya Qurolboy qizi. Qadimiy qo‘shiq: hikoyalar. – T.: O‘zbekiston, 2012. – B. 255-274.
2. Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldosheva M. Badiiy tahlil asoslari. – T.: Kamalak, 2016. – 464 b.
3. Кант, Иммануил. Из лекций по этике / Этическая мысль. – М.: Политиздат, 1990. – 480 с.
4. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни // <http://www.litres.ru/> 602415. мурожаат этилган сана: 2018.09.07.

“AVESTO”DAGI AYOL OBRAZLARGA DOIR BA’ZI MULOHAZALAR

Shohinur Rahmataliyeva,
*O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti
va folklori instituti tayanch doktoranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206996>

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimiy ko‘hna adabiy yodgorligimiz Avestodagi mifologik ayol obrazlar, ularning talqinlari xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar. Avesto, zardo‘shiylik, ma‘buda, mifologik obraz, Anaxita.

Ma‘lumki, “Avesto” – zardo‘shiylikning turmush tarzi, falsafiy-estetik, axloqiy va ijtimoiy qarashlari xususida boy ma‘lumotlarni o‘zida mujassam etgan ma‘naviy obida sanaladi. Mazkur ma‘naviy qadriyatimizning muayyan izlari o‘zbek folklorining tarixiy asoslarini yoritishda muhim manba vazifasini o‘taydi. Xususan, mifologik ayol obrazlar genezisini tadqiq etishda “Avesto” eng muhim, boy manba sirasiga kiradi.

“Avesto” da ayollarga nisbatan hurmat, e‘tiborga alohida ahamiyat berilib, ularni farzand dunyoga keltirib, e‘tiqodli, jasur etib tarbiya topishida onaning ahamiyati yuqori ekanligi ko‘rsatilgan: “Dastlabki kundayoq Axuramazda ayollarga buyurdi: ey ayol! Seni e‘tiqodli va pahlavon erkaklarni vujudga keltirib, mehr to‘la og‘ushingda parvarish et, deb yaratdim toki ular nodurustlik va nopoklik ildizini yer yuzidan yo‘qotsinlar”[1:114]. Shubhasiz, farzand tarbiyasida otaning tarbiyasi ham muhim, lekin intizomli va shijoatli onaning farzand tarbiyasidagi ahamiyati kattadir. “Avesto”da shu jihati e‘tiborliki, ayollar nomi ham ramziy, ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan inson vafot etgandan so‘ng ruhni go‘zal qiz Daena olib ketadi.[2:27]. Agar ruh oldingi hayotida gunoh ishlar qilgan bo‘lsa, uning amallari badbashara qari ayol qiyofasida keladi. Uni abadiy do‘zaxga olib ketadi.

Bundan tashqari yodgorlik matnida xotinlar nomi “Rita Siyabonu” yoki “Oshabonu” deb yuritilib, ma‘nosi “poklik va rostlik nuri”dir. Anglanadiki, “Avesto”da ayollar poklik va haqiqat ramzi sanalib, amalda ham shunga munosib bo‘lishgan. Shuningdek, “Avesto”da olov, hamda ezgulik ma‘budasi Asha nomi keltirib o‘tilgan. Uning asosiy vazifasi yer yuzidagi abadiy hayotning tartibotini boshqarish, odamlarga tansihatlik, uzoq umr, farovonlik va qut-baraka baxsh etuvchi ezgu iloha sifatida tasvirlangan.[3:68].

“Avesto” mifologiyasi talqinicha, Asha ezgulik kuchlarining sohibi Axura Mazda bilan Spenta-Armanitining qizi, Sraosha, Rashnu, Mitralarning singlisidir.[3:69]. Zardo’shtiylik mifologiyasining shakllanishiga asos bo’lgan qadimgi inonchlarni tadqiq etgan M.Boysning ta’kidlashicha, protohindevropaliklarning asotiriy qarashlari tizimida suv kulti ham muhim o’rin tutgan. Ular iloha Apasni daryo va ko’llar suvining timsoli sifatida tasavvur qilishgan.[4:10]. Bizningcha, Hubbi mifonimining lisoniy-etimologik asoslari qadimgi Amu sohillarida istiqomat qilgan qavmlarning asotirlarida nomi zikr etilgan suv ma’budi va ilohasining ismi - Api (yoki Apas) atamasiga bog’lanadi. Mifonim «suv ma’budi», «suv timsoli» ma’nosini bildiruvchi «api» leksemasiga «ezgulik», «yaxshilik» ma’nolarini bildirgan «hu» so’zini [5:169]qo’shish orqali yasalgan hamda «ezgu Api», «ezgu suv muakkili» ma’nolarida qo’llanilgan.[3:75]. Demak, Amudaryo sohillarida rivojlangan dehqonchilik madaniyatini yaratgan qadim ajdodlarimiz mo’l hosil va farovonlik manbai hisoblangan zamin hamda suv muakkili Apini mo’tabarlashtirishgan. Daryoda toshqin ro’y bergan vaqtlarda va sug’orish mavsumi boshlanganda suv ma’budasi sharafiga qurbonlik marosimlarini o’tkazganlar. Natijada xalq inonchlarida obi-hayot, serhosillik va ezgulik timsoli sifatida an’anaviylashgan Api (Apas) haqidagi asotir va afsonalar ham yuzaga kelgan. Hubbi obrazining mifologik asoslari jahondagi eng qadimgi sug’orma dehqonchilik an’analari kelib chiqqan mamlakatimiz hududida shakllangan hosildorlik kulti bilan ham chambarchas bog’liqdir. Chunki Hubbi faqat suv manbaining mifologik timsoligina emas, balki qut-baraka, serhosillik, ezgulik ramzi sifatida ham e’zozlangan[3:74].

“Avesto”da uchrovchi yana bir ayol ma’buda, Ardvirusa (Ardvī Sūrā Anāhitā) Zardushtiylik dinida muhim ma’buda, iloha ayol sifatida alohida o’rin tutadi. “Avesto” da qayd etilishicha: Anaxita obrazi hosildorlik, yog’ingarchilik, homilador ayollarning og’irini yengil qiluvchi ezgu iloha ekanligi to’g’risida ma’lumot bor.[6:98]. Suv, poklik, unumdorlik va himoya timsoli sifatida tasvirlangan. Ardvirusa (Anaxita) qadimiy eron madaniyatida ham diniy, mifologik obraz sanalib, jamiyat va inson hayotida muhim e’tiborga ega bo’lgan ayol arxetiplarini ifodalaydi. Obrazning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat: “Avesto”da avvalo, suv ma’budasi, daryolar va jamiki suv manbalarining ilohasi hisoblangan bu obraz, Zardushtiylikda, muqaddaslashtirilgan, homiy, himoyachi ma’buda sifatida talqin etiladi. “Avesto”da tasvirlanishicha, hosildorlik, daryo suvlarining to’lib oqishi va

mo‘l-ko‘lchilikni ta‘minlaydigan asotiriy kuch sifatida tasavvur qilingan suv ma‘budasi Ardvisura Anaxita to‘rtta oq ot qo‘shilgan aravada yurar ekan:

Bir tulpori Yomg‘irdir,
Biri Yel, biri bulut,
Tulporlari Yomg‘ir, Yel,
Suvli Bulut birla Do‘l
Uni doim qo‘riqlab,
Suvini mo‘l-ko‘l qilarlar[7:32].

“Avesto”da tasvirlangan suv ma‘budasi Ardvisura Anaxita zardo‘штиylar tasavvuricha, uzun bo‘yli, adl qomatli, chiroyli qiz ko‘rinishida bo‘lgan. U oltin zebu ziynatlar bilan o‘ziga oro bergan holda tasvirlanadi:

Ko‘zga ko‘rinib keldi
Muqaddas Ardvisura
Yosh nihol go‘zal qizdek,
Lek qudratli, purviqor,
Bo‘yi adl, sarvqomat,
Nur taratib ilohiy,
Oliyjanob, purhikmat,
Bashang kamzuli yengli,
Oltin-ziynatli engli.
Barsman xipchip qo‘lida
Ko‘z-ko‘z qilar sirg‘asin[7:32].

Ko‘rinadiki, Ardvisura yosh niholdek nozik, go‘zal, yuzidan ilohiy nur taralib turgan holda tasvirlangan. Ushbu ma‘buda “Avesto”dagi boshqa ko‘plab asotiriy personajlardan antropomorf qiyofadalligi bilan ajralib turadi. Ya‘ni, u inson ko‘rinishida – go‘zal qiz suratida namoyon bo‘ladi.

Shu o‘rinda u hosildorlik ramzi sifatida ham e‘tirof etilib, yerning unumdorligini oshiruvchi, bolalarga hayot beruvchi ilohiy kuch sifatida qadrlanadi. Uni xalq orasida, oilalar va ayollar farovonligini himoya qiluvchi ma‘buda sifatida e‘tirof etishgan. Yuqoridagi ustvor jihatlariga qo‘shimcha tarzda Ardvisura jasorat va kuch ramzi ham hisoblangan. U yovuzlik kuchlariga qarshi kurashuvchi ma‘naviy kuch timsoli sifatida tasvirlanadi.

Xulosa qilib aytganda, «Avesto»dagi ayol obrazlarda qadimgi zardo‘штиylarning suv, hosildorlik, farovonlik kabi tushunchalar bilan bog‘liq qadimiy qarashlari o‘z ifodasini topgan. Yuqorida tahlil qilinganlardan tashqari yomg‘ir chaqirish

maqsadida o‘tkazilgan Sust xotin marosimi, sumalak pishirish an‘anasi bilan bog‘liq Ashshadarozi o‘yini haqidagi mifik tasavvurlarning tarixiy asoslari ham bevosita «Avesto» mifologiyasidagi ayol obrazlarga bog‘lanadi. «Avesto»ning asosini tashkil etuvchi mifologik qatlamda qadimiy inonchlar tizimining vujudga kelishi ayol obrazlar bilan bevosita bog‘liq sanaladi. Bu nodir manba tarkibidan o‘rin olgan qadimgi mifologik ayol obrazlar O‘rta Osiyo xalqlari folklor an‘analarining shakllanishi va rivojlanishida ham muhim rol o‘ynagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xomidiy.X. Avestodan shohnomagacha. T.: 2007, 114- bet
2. Sulaymonova F. Sharq va g‘arb. T.: O‘zbekiston. 1997, 27-bet.
3. M. Jo‘rayev. M.Narziqulova. “Mif, folklor, adabiyot”. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. T. 2006. 68-b.
4. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - М.: Наука, 1987. - С.10.
5. Абаэв В.И. Осетинский язык и фольклор.1. - М.-Л., 1949. - С.169.
6. Ishmurotov M. “Avesto” da mifologik qatlam. 2002. 98-b.
7. Авесто. Яшт китоби. (М.Исоқов таржимаси). - Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.32.

METAFORIKLIK ULUG‘BEK HAMDAM HIKOYALARINING YETAKCHI XUSUSIYATI SIFATIDA

Sidiqova Shahnoza Kamoliddinovna,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207022>

Annotatsiya. Maqolada Ulug‘bek Hamdam hikoyalarida metaforik tafakkur tarzining yetakchi xususiyat sifatida namoyon bo‘lishi o‘rganilgan. Yozuvchi epik tafakkur tizimida kichik shaklda katta gap aytish mahorati bilan hikoyaning janr imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqqani, bunda hayot voqeligini metaforiklashtirish, poetik timsol tasviri, ramziy ifoda yo‘sini hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi tadqiq qilingan. Shuningdek, ijodkor hikoyalarida motiv, detal, obraz va syujet singari poetik komponentlar metaforik mazmun-mohiyat kasb etib, muallifning ijodiy niyati, badiiy konsepsiyasini yuzaga chiqarishda muhim rol o‘ynagani ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: hikoya, hikoya syujeti, zamon va makon, xronotop, metaforiklik, karvonsaroy, bozor, orol, qal’a, pillapoya, yo‘l, tog‘, poetik ko‘chim.

XX asrga kelib o‘zbek hikoyachiligi o‘zining poetik izlanish uslubi rang-barangligi bilan o‘ziga xoslik kasb etmoqda. Yangi asr ijodkorlarining badiiy tafakkur tarzi, voqelikni poetik aks ettirish usuli kichik janr imkoniyatlarini har jihatdan boyitmoqda. Zotan, hikoya kichik janr bo‘lishiga qaramasdan, ulkan epik quvvatni qamrovlab ifodalash potensialiga ega. Qolaversa, ijodkor badiiy mahorati, uning zavqitabiiy tuyg‘ulari har qanday janr kononlarini yangilashi ham bor gap. Shu ma’noda, yangilanayotgan zamonaviy o‘zbek nasrida hikoya janri namunalarining poetik ulushini, ijodiy izlanishlarni, uslubiy xilma-xillikni o‘rganish bugungi adabiyotshunoslik oldida turgan dolzarb muammolardan sanaladi. Shu sabab, mazkur bobda Ulug‘bek Hamdam hikoyalarining mavzu-mundariyasi, syujet qurilishi, uslubiy izlanishlari xususida fikr yuritishga jazm etdik. Yozuvchi nasrida uning hikoyalari markaziy o‘rinda turadi. Negaki, adibning ijodiy potentsiali, poetik izlanishlari katta asarlarining ilk badiiy rejasi kichik janr namunalarida namoyon bo‘ladi. Ijodkor qalamiga mansub “Muvozanat”, “Sabo va Samandar”, “Isyon va itoat”, “Ota”, “Na’matak”, “Yo‘l” “To‘rtko‘cha”, “Yolg‘izlik” singari romanlari va qissasi uning hikoyalariga tayanib tadqiq etilsa, yuqoridagi qarashlar ochiqqlanadi. “Vatan haqida qo‘shiq”, “Uzoqdagi Dilnura”, “To‘lin oy qissasi”, “Yaxshiyam sen borsan” to‘plamlaridan o‘rin olgan hikoyalari adib nasrining poetik fokusi sifatida uslubiy rang-baranglik, ijodiy potensial, shakliy izlanish, majoziy ifoda, ramz tili, voqelikni metaforik idroklash singari xususiyatlarni namoyon qiladi. Qissa va romanlarida

yozuvchi ijodiga xos u yoki bu jihatlar bo‘rtib ko‘rinsa, hikoyalarda sintezlashgan tasvir umumlashib badiiy butunlik kasb etadi. Deylik, “Muvozanat” romanida ijtimoiy hayot voqeligi, insonning moddiy va ma’naviy olamidagi nomuvofiqlik; “Yolg‘izlik” qissasida ijodkor meni, subyektiv dunyosi, obyektiv olamga nisbatan isyoni; “Na’matak”da esa, poetik izlanish, ramziy tasvir, metaforiklik yetakchilik qiladi. Yozuvchining “Bir piyola suv”, “Pillapoya”, “Qaytish”, “Safar”, “Unutilgan nay navosi”, “Yaxshiyam sen borsan” hikoyalari o‘zining mazmun-mohiyati, syujet qurilishi, voqelikning metaforik idroklash yo‘cini bilan mushtaraklik kasb etadi. Umuman olganda, U.Hamdam qissa va romanlari syujetining mikromaketi uning hikoyalarda namoyon bo‘ladi. Tush, safar, yolg‘izlik, isyon, ishq-muhabbat, sog‘inch, qaytish kabilar yozuvchi nasrining yetakchi motivi ekanligi hisobga olinsa, masala mohiyati yanada aniqlashadi. Bundan tashqari, yo‘l, bozor, karvonsaroy, qal’a, olis qishloq, shahar xronotoplari tizmasi asarlariga xos syujet tiplarini belgilashda muhim o‘rin tutadi. Yo‘l va yo‘lovchi, olisda qolgan qishloq hayotini qumsayotgan odam, foniyl dunyo mohiyatini o‘zidan axtarayotgan inson, tantilik, jaydarilik qon-qoniga singib ketgan o‘z vatani, oilasi uchun jon olib, jon fido qilishga qodir kishilar obrazlar xatti-harakati, mulohazalari, fikr-o‘ylari hikoya syujeti rivojini, tugun va yechimini qayd qilishga asos bo‘ladi. Shuningdek, adibning munaqqidlik, tarjimonlik, murabbiylik faoliyati uning individual uslubi qolaversa, o‘z davri voqealarining kuzatuvchisi, ayni paytda, ishtirokchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Rumiylona tafakkur tarzi, adabiy jarayonga munaqqid ko‘z qarashi bilan boqish, jamiyatning ilg‘or kishisi sifatida o‘z fikrini erkin bayon qilish, jahon adabiyotidan xabardorlik hissi ijodkor shaxsiyatini, uning uslubini shakllanishida katta ta’sir o‘tkazgan. Mana shularni hisobga olib, mazkur bobning birinchi faslida U.Hamdam hikoyalari syujet qurilishi, ularda metaforiklikning yetakchi ekanligi xususida atroflicha to‘xtalib tadqiq etishni maqsad qildik.

Bugunga qadar ham o‘zbek adabiyotshunosligida yozuvchi hikoyalari turli aspektda tahlil va talqin qilingan. Umarali Normatovning “Kichik janrning katta imkoniyatlari”, Xurshid Do‘stmuhammadning “Hikoyaning takomil yo‘li”, Saodat Kamilovanning “Ulug‘bek Hamdamning yozuvchilik strageyasi”, Rahimjon Rahmatning “Bir yorug‘lik izlaymiz hamon”, Sa’dullo Quronovning “Ifoda va ifodaviylik”, Feruza Burxonovanning “Adabiy-etetik qarash va ijodiy jarayon” nomli ilmiy izlanishlari shular jumlasidandir. Ushbu tadqiqot ishlarining nomidan ham ma’lumki, yozuvchi hikoyalari turli nuqtayi nazardan tahlilga tortilgan. Masalan, birinchilardan bo‘lib U.Normatov U.Hamdamning shaxsiyati, uning ijodiy

laboratoriyasi, yozuvchi sifatida shakllanishiga ta'sir qilgan omillar xususida “Kichik janrning katta imkoniyatlari” maqolasida fikr yuritadi. Olim yozadi: “Ko‘nglimdagi daryo”, “Unitilgan nay navosi”, “Ko‘zini ochib yumgan odam”, “Pillapoya”, “Bir og‘iz so‘z”, “Bir piyola suv”, “Musulmon” hikoyalarining har birida romanga arzigulik teran poetik ma‘no mujassam. Janrning kichik jussasi, yelkasiga romanga xos salobatli yuk ortilgan. Eng muhimi, ularda so‘nggi yillar adabiyotimizda, qolaversa jahon adabiyotida ham tansiq bo‘lib turgan o‘zida yuksak ideallarni tashuvchi, idealga intiluvchi qahramonlar bo‘y ko‘rsatayotir”.

X.Do‘stmuhammad o‘zining “Hikoyaning takomil yo‘li” tadqiqotida o‘zbek hikoyachiligining badiiy tadriji, janr tabiati, yangilanish tamoyillari, badiiy tafakkurdagi o‘zgarishlar xususida fikr yuritadi. Shuningdek, U.Hamdamning “Yaxshiyam sen borsan” hikoyasi ham tahlilga tortiladi. Maqola yozuvchining shu nomli hikoyalar to‘plamida muxtasar holda so‘ngso‘z sifatida chop qilingan. Adabiyotshunos hikoya matniga tayanib, uning ma‘no qatlamalarini yoritadi. Olim “Yaxshiyam, sen borsan” mulohaza-hikoya sifatida timsol va ramzlarga boyligini ta’kidlab, shunday yozadi: “Ulug‘bekning ijodiga xos xususiyatlardan biri mana shu, u o‘z o‘quvchisiga taqdim etayotgan mazmun-mohiyatning osongina ochilishini istamaydi, aksincha, uni qatlamlar, pardalar ostiga yashiradi... adibning badiiy tafakkuri inson va dunyo hikmatlari, sehr-u jozibasini timsollar orqali idrok etishga moyil. Tasvir uslubi ham ana o‘sha mulohozakorlikka, o‘ychanlikka, sermushohadalikka mutanosib tarzda shakllangan”.

Shuningdek, adabiyotshunos U.Hamdam hikoyalariga doir ayrim tanqidiy qarashlarni ham bildirib o‘tadi. Bular: hikoya voqealarini qismlarga bo‘lib bayon qilish; syujet kulminatsiyasining passiv va dekarativligi hamda yozuvchi ijodida tush, yo‘l hikoyalar turkumi deb ajratilishi noo‘rin deb topiladi.

Yana bir adabiyotshunos S.Quronov “Postmodernizm olamida manzil izlab” nomli maqolasida yozuvchi qalamiga mansub “Bir piyola suv”, “Lola”, “Safar”, “Pillapoya” hikoyalari yo‘l turkumi tipidagi asarlar sifatida yagona mahrajga olinib, ulardagi o‘ziga xos xususiyatlarga e’tibor qaratiladi. Hikoyalarda personajlarning xaotik xatti-harakati, na boshi, na oxiri bor yo‘l tasviri, ularda yo‘lovchi obrazining tipiklashgan portretiga tayanib, postmodernistik ifoda yo‘siniga xos jihatlar izlanadi. “Yozuvchining so‘nggi hikoyalarini bir turkumga mansub deyish mumkin. Yanada aniqlik kiritsak, men ularni “Yo‘l hikoyalari turkumi” deb atagan bo‘lardim. Chunki har bir hikoya voqealari muayyan YO‘Lda kechadi. Ahamiyatli jihati shundaki, asar

syujetida faqat yo‘lning o‘zigina mavjud bo‘lib, hikoyada uning na boshi na oxiri aniq ifodalanadi”.

Ko‘rinadiki, ikki adabiyotshunos tahlilida ham yozuvchi hikoyalaridan yangilik izlash ko‘zga tashlanadi. Yozuvchi hikoyalari tahliliga kirishgan har qanday tadqiqotchi ushbu kichik janr namunalariga poetik izlanishlar natijasi o‘laroq qaraydi. Dunyoqarashi, iste’dodi va ijodiy niyatiga qarab, izlaganini ham topadi. Bunga yozuvchi hikoyalaridagi ramziylik, majoz va metaforiklik yo‘l beradi.

Aytish kerakki, ayni jihat U.Hamdamning aksariyat hikoyalariga ham xos deyish mumkin. Ayniqsa, uning “Bir piyola suv”, “Safar”, “Pillapoya”, “Lola”, “Unutilgan nay navosi” asarlari mana shunday hikoyalar sirasiga kiradi. Ushbu hikoyalarda syujet, obraz, detal va motiv kabilar metaforiklashib, umumlashma mohiyat kasb etadi. Hikoyalardagi metaforiklik poetik ko‘chimni kuchaytirib, syujet voqeasi shiddatini pasaytiradi. Hikoya kulminatsiyasi va yechimi passiv xarakterda namoyon bo‘lib, tugun va voqealar rivojiga urg‘u beriladi. Kelish, ketish, yo‘l, safar, tutqinlik, sinov, yolg‘izlik, sog‘inch, tashnalik, muayyan vazifani bajarish singari motivlar metaforik model ichida personajlar xatti-harakati, syujet dinamikasini yuzaga keltiruvchi omil sifatida zohir bo‘lsa, badiiy matn kompozitsiyasi sathida muallif konsepsiyasi, uning ijodiy niyatini ifoda etadi. Yozuvchining bu tipdagi hikoyalarida badiiy detal ham metaforik ma’no kasb etadi. Shuningdek, syujet voqealarini uyushtiruvchi va tutib turuvchi vosita sifatida badiiy funksiya bajaradi. Ko‘p hollarda bunday tipdagi detallar ayni jihatlari sabab hikoya sarlavhasiga chiqariladi. Yozuvchining “Tosh”, “Bir piyola suv”, “Lola” hikoyalari shular jumlasidandir. Metaforik obraz esa, bu tipdagi hikoyalarning yetakchi xususiyatidan biri sanaladi. Butun hikoyada obrazli tafakkur metaforik qiyofa kasb etib, bir necha ma’no qatlamlariga ega bo‘ladi. Poetik ko‘chim, assotsiatsiyaga qurilgan bayon, shartlilik va sermulohazaviylik metaforik obraz tabiatini belgilovchi unsur o‘laroq namoyon bo‘ladi. Bu kabi hikoyalarida qahramon obrazi voqea markaziga qo‘yiladi. Ko‘pincha hikoya voqeasi ham ayni qahramon tilidan bayon qilinadi. “Badiiy obrazga xos muhim xususiyatlardan yana biri metaforiklik sanaladi. Faqat bu o‘rinda “metaforiklik”ni birmuncha keng ma’noda tushunish, uni “o‘xshashlik” tushunchasining o‘zi bilangina bog‘lab qo‘ymaslik lozim bo‘ladi. Ya’ni “metaforiklik” deganda badiiy obrazning bir narsa mohiyatini boshqa bir narsa orqali ochishga intilishi, san’atga xos fikrlash yo‘sini tushuniladi. Chinakam san’atkor nigohi mohiyatga qaratilgan bo‘lib, u voqelikdagi narsa-hodisalarning barchamizga ko‘rinib turgan tashqi o‘xshashligi emas, bizning nigohimizdan yashirin ichki

o‘xshashligiga tayangan holda fikrlaydi. San’atkor biz uchun kutilmagan ichki o‘xshashlikni inkishof etadiki, natijada o‘sha biz bilgan narsa-hodisa ko‘z oldimizda butkul yangicha bir tarzda suratlanadi, o‘zining bizga noayon qirralarini namayon etadi”.

Metoforik obraz hikoya markazida turganda boshqa poetik komponentlar ham shunga muvofiq, ayni badiiy ko‘chim asosida badiiy vazifa bajaradi. Ayniqsa, motiv, detal va syujet unsurlar metoforik obraz suratini chizishda umumlashma mohiyat kasb etishida muhim sanaladi. Bu esa, U.Hamdam hikoyalarida metoforiklikka xos xususiyatlarni yanada teranroq anglashga yordam beradi. Yozuvchi hikoyalarida yo‘lovchi, oshiq, ayol obrazlari ko‘p qirrali umumlashma xarakterga ega. Agar hikoyada obrazlar tizimiga metaforik ma’no yuklansa, o‘z-o‘zidan makon va zamon hamda voqealar bayonigacha poetik ko‘chim ustuvorlik qiladi. Butun hikoya matni metaforik model o‘laroq, yozuvchining g‘oyaviy, badiiy niyatini o‘zida mujassam etadi. U.Hamdam hikoyalarida bozor, karvonsaroy, yo‘l, dengiz, tog‘ xronotoplari metaforik obraz bilan o‘zaro uyg‘unlashib, tashqi va ichki o‘xshashliklar aro cheksiz epik ko‘lamni qamrovlab ifoda etiladi. Masalan, yozuvchining “Bir piyola suv” hikoyasida epik zamon va makon mnimumdan maksimumga qarab shu qadar kengayadiki, bir inson umrining ibtidosidan poyoniga qadar bo‘lgan vaqt oralig‘ini tasvirlashga imkon beradi. Hikoya millati, dini va yoshi noma’lum bir insonning yelkasiga yuklangan vazifani bajarishiga kirishishi bilan boshlanadi. Qahramon yelkasiga yuklangan vazifani bilsa-da, uni kim, qachon, nima uchun yuklaganini bilmasligi, tushuna olmasligi badiiy ritm hosil qilish qatori syujet chizig‘ida tugun yasaydi. Qahramonning xaotik harakati, mavhum manzili tasodif taqdir izmiga havola qilinadi. “Menga vazifa yuklatilgan edi. Biroq aynan nima uchun menga? – Bilmayman. Kim va qanday vaziyatda topshiriq berdi? – Buni ham negadir eslay olmayman. Yodimda qolgani – nimadir ortilgan, ikkita ot qo‘shilgan aravani shom tushgunga qadar manzilga eltishim zarur. Nega endi shomga qadar? Bu savolning javobi qarong‘i...”.

Shu tariqa, inson yelkasidagi oliy vazifa almisoqdan qolgan ot-aravadagi noma’lum narsa hikoyada na qahramon, na o‘qirmanga ayon emasligi bilan e’tiborni o‘ziga tortadi. Hikoya voqeasi qahramon tilidan bayon etilgan bo‘lsa-da, uning ustidan kuzatuvchi, boshqarib turuvchi yana bir roviy borligi oydinlashadi. Bu roviy syujet chizig‘ida ko‘rinmasa-da, voqeadan voqeaga o‘tishda, metaforik obrazlar tizimini uyushtirishda zohir bo‘ladi. Hikoyada yo‘l, safar, tashnalik kabilar karvonsaroy xronotopiga olib boruvchi motivlar hisoblanadi. Hikoya boshida

qahramonning safarga o'tlanishi, yelkasidagi vazifani bajarishga bel bog'lashi, yo'lda chanqab tashnalikni qondirish maqsadida karvonsaroyga bosh urib, bir piyola suv ichishi, bu suv to'lovini to'layman deb, butun umrni sarf qilishi qadam-baqadam metaforik so'z va obraz tasviriga tayanib ochiqilanadi. Har bir so'z hikoyada o'zining ikkinchi hayotini yashashi bilan birga, o'zaro uyg'unlashgan holda metaforik ma'no kasb etadi. Ot-arava, bir piyola suv, tabiat tasviri va karvonsaroy singari badiiy detallar mozaikasi qahramon obrazi qismatini u yoki bu qirrasini ochishga xizmat qiladi. Ayni paytda, qahramon tasvirida ham inson obrazining umumlashma qiyofasi yaratiladi. Bu esa, hikoyada metaforiklik fonida yozuvchining g'oyaviy, badiiy niyati, konsepsiyasini ifoda etishda qo'l keladi. Hikoyada voqeadan voqeaga qarab inson shaxsiyati, uning individual xarakteri o'z maqomini yo'qota boradi. Undagi har bir istak, sezim va tutumlar butun insoniyatga xos ularning dunyoga kelishi, berilgan umrni anglab, anglamasdan yashab o'tishi, taqdir chekiga tushgan vazifani bajarishdan chalg'ib, yo'ldan adashgan kimsalar qiyofasi turli o'xshatmalar yordamida poetik ifoda etiladi. Badiiy matn sathida har bir so'z estetik funktsiya bajarishi sabab metaforik tafakkur tarzi yoyilib, butun asar voqeligi yagona obraz atrofida namoyon bo'ladi. Bu esa, hayotdagi muayyan hodisani boshqa bir estetik voqelik orqali inkishof etishga imkon beradi. Hikoyadagi bunday metaforiklik o'quvchi oldiga assotsiativ retsepsiyani ko'ndalang qo'yadi. Har bir so'z qatidagi ko'chma ma'no silsilasi badiiy matn kontekstida umumlashib hikoya syujetining yetakchi xususiyati sifatida namoyon bo'ladi.

Xullas, yozuvchining bu tipdagi hikoyalari syujetida metaforiklikning mavzu ko'lami, uslubiy o'ziga xosligi, psixologik omillari epik qamrovi bilan xilma-xillik kasb etadi. Masalan, "Safar" hikoyasida bashariyat hayoti, "Bir piyola suv"da inson qismati, "Pillapoya"da orzumand odam qiyofasi, uning umr yo'li aks ettiriladi. Uchala hikoyada ham badiiy xronotop orol, karvonsaroy, pillapoya kabilar metaforiklashib tipologik ma'no kasb etadi. Boshqacha aytganda, foniy dunyoning mo'jaz maketi o'laroq poetik vazifa bajaradi. Shuningdek, hikoyalarda motiv, detal, syujet kabi poetik komponentlar metaforiklikni yuzaga keltirish bilan birga, qahramon ruhiyatini ochishda, uning xarakter qirralarini ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Safar, yo'l, suv, dengiz, tosh kabilar shular jumlasidandir. Hikoya qahramonidagi bezovtalik, ruhiy iztirob va o'zlikni izlash, mulohazakorlik ayni poetik komponentlar orqali yuzaga chiqariladi. Hikoya syujetidagi bunday metaforiklik hayot haqiqatini, uning turli-tuman puchmoqlarini bor-bo'yicha assotsiatsiya qilishga imkon beradi.

1. Hikoya U.Hamdami nasrida badiiy mashq maydoni, shakliy va uslubiy izlanishlar maxsul o‘laroq namoyon bo‘ladi. Katta epik asarlarni yaratilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Yozuvchi epik tafakkur tizimida kichik shaklda katta gap aytish mahorati bilan hikoyaning janr imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqdi. Bunda hayot voqeligini metaforiklashtirish, poetik timsol tasviri, ramziy ifoda yo‘sinini hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

3. Hikoyada motiv, detal, obraz va syujet singari poetik komponentlar metaforik mazmun-mohiyat kasb etib, muallifning ijodiy niyati badiiy konsepsiyasini yuzaga chiqarishda muhim rol o‘ynaydi.

4. Hikoya syujetida zamon va makon, qahramon shaxshiyati hamda voqealar tizimi umumlashma xarakter kasb etib, metaforiklikni yuzaga kelishida muhim omil sanaladi. Karvonsaroy, bozor, orol, qal‘a, pillapoya, yo‘l, tog‘ xronotoplari va yo‘lovchi obrazi tasviri poetik ko‘chim tasviri o‘laroq badiiy ma‘no tashiydi.

5. Hikoya syujetida metaforiklik voqea ko‘lamini kengaytirib, poetik assotsiatsiyani yuzaga keltiradi. Bu esa mo‘jaz janrda bashariyat o‘tmishi, inson umri, uning orzu maqsadlarini bor bo‘yicha badiiy aks ettirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Do‘stmuhammad X. Mohiyatni izlayotgan hikoyalar/ Hamdam U. Yaxshiyam, sen borsan. T.: Akademnashr, 2023.
2. Hamdam U. Yaxshiyam, sen borsan/ Bir payola suv. T.: Akademnashr, 2023.
3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. T.: Akademnashr, 2018.
4. Куронов С. Постмодернизм оламида манзил излаб (мақола) Ифода ва ифодавийлик. – Тошкент: Академнашр, 2014.
5. Норматов У. Кичик жанрнинг катта имкониятлари/Хамдам У. Ватан ҳақида қўшиқ. Т.: Академнашр, 2014.

“SABOT UL - OJIZIN” ASARI MA’NAVIY YUKSALISH VA AXLOQIY KAMOLOT DOSTONI

Doniyorova Mohinur Tolliboy qizi,
JDPU o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207031>

Annotatsiya: Mazkur maqolada So‘fi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” asarining ma’naviy ahamiyati, uning jamiyatni axloqiy va diniy jihatdan yangilashdagi o‘rni chuqur tahlil etilgan. Asar, o‘zining badiiy shakli va mazmuni bilan, insonni sof islomiy e’tiqod asosida axloqiy tarbiya qilish, ma’naviy qadriyatlarni saqlash va jamiyatni to‘g‘ri yo‘ldan yuritish g‘oyasini ilgari suradi. So‘fi Olloyor bu asarida nafaqat diniy bilimlarni, balki axloqiy fazilatlarini, ma’rifatni va odob-axloqni targ‘ib etadi. Asar ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismi xalqni g‘aflatdan uyg‘onishga chaqirsa, ikkinchi qism sufiya va soliklarning ma’naviy fazilatlarini yoritadi. Maqola, shuningdek, “Sabot ul-ojizin”ning badiiy jihatlari, uning tilidagi chuqur ma’nolar va she’riy ifodalar orqali inson ruhiyatiga qanday ta’sir ko‘rsatishi haqida ham to‘xtaladi. Maqola, So‘fi Olloyorning asari bugungi kunda ham ma’naviy ma’rifat beruvchi durdona sifatida dolzarbligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: So‘fi Olloyor, ma’naviyat, axloq, islomiy e’tiqod, badiiy asar, jamiyatni yangilash, tariqat, so‘fiylik, nasihat, Qur‘on va hadis.

Bugungi kunda mamlakatimizda milliy ma’naviyatni yuksaltirish, qadimiy yozma manbalarni saqlash va o‘rganish borasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, mumtoz adabiyotimizni asl manbalar asosida chuqur tadqiq etish va uni keng targ‘ib qilish jarayonlari jadallik bilan davom etmoqda. Bu esa jamiyatimizning har bir ongli fuqarosida ma’naviy merosimizni o‘rganish, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va yosh avlod ongiga singdirishdek mas’uliyat hissini oshirmoqda.

Bunday yuksak ma’naviy qadriyatlar aks etgan asarlardan biri So‘fi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” dostonidir. Ushbu asar jamiyatni ma’naviy yangilanish sari yetaklovchi, insonni to‘g‘ri yo‘lga boshlovchi asarlar sirasiga kiradi. Shoir asar orqali “aqidasi sof komil insonni shakllantirish” g‘oyasini ilgari surgan bo‘lib, bu maqsadga sof islomiy e’tiqod bilan yo‘g‘rilgan jamiyat orqali erishish mumkinligini ta’kidlaydi. Chunki ma’naviy islohot amalga oshirilmagan jamiyatda bid’at va johillik keng tarqalishi, odamlarning iymon-e’tiqodiga putur yetishi mumkinligini adib chuqur anglagan. Zero, jamiyat isloh qilinmas ekan, soxta avliyolar nafs ilinjida jamiyatni gumroh etishi, ko‘r-ko‘rona sig‘inish oqibatida iymon-e’tiqodga va ma’naviy qadriyatlariga putur yetishi mumkin ekanligini adib o‘z vaqtida chuqur anglab yetgan va insonlarni ogohlikka charishni o‘z burchi deb bilgan. Chunonchi,

nafs, ta'ma, o'g'irlik, tovlamachilik avj olgan, ma'rifat unutilayozgan, ilm-fan tanazzulga yuz tutgan jamiyat taqdiriga beparvo bo'lish So'fi Olloyorning e'tiqodiga zid edi. Chunki shoir, bu jirkanch baloning oldi olinmas ekan, uning barchani o'z domiga tortishi muqarrarligini hamda bundan qutulish uchun faqat kuchli ma'naviy rahbar yetakchiligida bid'atlarga qarshi kurashish kerakligini his qilgan. Shu bois, So'fi Olloyor bir ijodkor sifatida o'zi ham bu mafkuraviy kurashda chetda qolmaslikka ahd qiladi va o'zini jamiyat taqdiri uchun mas'ul deb biladi. Jumladan, adibning quyidagi to'rtligi yuqoridagi fikrimizni to'liq asoslaydi:

*Yomon nafsing sani o'tdek tutashdi,
Gunohing bora-bora haddin oshdi.
Na kim qilding jahonda erta-yu kech,
Riyo birla ul ishni aylading hech [7;50]*

Shu o'rinda aytish joizki, So'fi Olloyor "Sabot ul-ojizin"ni yaratishda ikki buyuk chashmadan oziq oldi. Birinchisi, islom ta'limoti va uning muqaddas kitobi Qur'ondagi ezgulik, hadislar, payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom, boshqa din-tasavvuf namoyandalarining ibratli hayot yo'li. Ikkinchisi, adabiy an'analar bo'lib, islom ta'limoti va uning maqsad-mohiyatini targ'ib qilgan badiiy asarlar. Bu o'rinda, ayniqsa, Sulton ul-orifin Shayx Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, Nosiriddin Rabg'uziy, Navoiy, Bobur asarlarining ta'siri sezilarlidir. "Ko'hna tariximizni qaysi davrini eslamaylik, din har doim odamlarni o'z-o'zini idora etishga, yaxshi hislatlarni ko'paytirib, yomonlaridan xalos bo'lishga chorlagan. Har bir insonga, oila, jamoa, mintaqa, bir so'z bilan aytganda, umumxalqqa rahnamo bo'lgan. Uni og'ir-og'ir sinovlarga bardosh berishga, yorug' kunlarga intilib yashashga da'vat qilgan, ishontirgan. Bunday da'vat odamlarga o'z navbatida kuch-quvvat bag'ishlagan, bir-biriga mehru oqibatini oshirgan" [2;206].

"Sabot ul-ojizin"ni o'rganish kitob mavzu jihatidan ikki qismga bo'linganini ko'rsatadi. Birinchi qism da'vat qismi bo'lib, unda xalqni uyqu - g'aflatdan uyg'onishga, tavba qilishga, Haq yo'liga qadam qo'yishga, Rasululloh (s.a.v.) sunnatlariga qaytishga chaqirish yetakchilik qilsa, ikkinchi qism – muhabbat tariqatiga qadam qo'yan solik kasb etishi kerak bo'lgan fazilatlar, tariqat odobiga bag'ishlangan.

Ikkinchi qismni mavzu nuqtai nazaridan oldingisidan ajratib turadigan ahamiyatli belgilar, hatto har bir manzumada keltirilgan "solik", "sufiy", "oqil", "oshiq", "darvish", "mo'min", "ozoda", "sodiq", "nozir", "komil" atamalarining birinchi qismda uchramasligida ham ko'rinadi. Bu mushohadalar "Sabot ul-ojizin"

asari mutafakkirning tablig‘ - tarvij ishlari bosqichlarida izchil yozib borilgani hamda shaxs mafkura va ma’naviyatini pog‘onama - pog‘ona isloh etib borishning aniq dasturiga asoslanganligini tasdiqlaydi.

“Sabot ul - ojizin” Qur’on va hadisning mag‘zi bo‘lib, ma’lum bir maqsadga qaratilgan. Undagi she’rlar kishi ruhiyatiga kuchli ta’sir etishi va dunyoqarashida keskin burilish hosil qilishi uchun So‘fi Olloyor qat’iy ogohlantirish yo‘lidan ham keng foydalangan. Shuning uchun ham “Sabot ul - ojizin”dagi mavzularning eng muhimi Oxirat kuni va uning dahshatlarini yoritishdan iborat bo‘lgan.

Asar avvalo Allohga hamdu sano tarzida boshlanib, keyin Payg‘ambarimiz Rasululloh sollAllohu alayhi vasallam sifatleri bayoni, Allohni tanish bayoni, uning yagonaligi hamda sifatleri bayoni alohida e’tirof etilgan. Undan so‘ng iymon keltirish, farishtalar bayoni, payg‘ambarlarga iymon keltirish bayoni va boshqa ko‘plab bayonotlar hamda ularga mos hikoyat va munojotlar bilan ifodalangan. Ushbu hikoyatlar bilan So‘fi Olloyor kitobxonga, jamiki insoniyatga nasihat, maslahat bermoqchi va hikoyat keltirish orqali o‘z nasihatiga dalil qilib ko‘rsatmoqchi bo‘lgan, deyish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, hikoya qahramonlari misolida ibrat qilmoqchi. Asarda alohida munojotlar ham mavjud. Munojot so‘zining lug‘aviy ma’nosi ba’zi lug‘at va qomuslarda quyidagicha izohlanadi: “munojot” so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, najot tilash, yashirincha suhbat[2]; xudoga dil rozi aytilish, zorlanish[8]; yalinish, yolvorish[5]; najot so‘ramoq, tavallo qilmoq[4]; shivirlamoq, kim bilandir yuzma-yuz, yashirincha maxfiy suhbatlashmoq[7] kabi ma’nolarni bildiradi[3;9].

Demak, asarning va unga yozilgan sharhlarning yozilishiga zarurat tug‘dirgan sabablar yuqoridagi vajlardir. Ammo asarning yozilishidan ko‘zlangan maqsad esa, sog‘lom jamiyatning asosiy qoidalari hisoblangan halollik, go‘zal axloq va nafs tarbiyasi kabi fazilatlar masalalariga qaratilgandir.

“Sabot ul - ojizin”dagi axloq - odobga doir har bir mavzuda biror bayt, she’riy lavha yo‘qki, unda shoir o‘z fikrlariga, pandu o‘gitlariga sayqal bermasin, o‘zbek tilining boy imkoniyatlaridan, nozikliklaridan mahorat bilan foydalangan bo‘lmasin. Shoir o‘z misralariga hayot saboqlaridan kelib chiqadigan, odamlarga kuchli ta’sir ko‘rsata oladigan, ularni fikrlashga, o‘ylab ish tutishga undaydigan ma’nolarni, badiiylilikni singdira oladi.

Xulosa qilib aytganimizda, So‘fi Olloyor merosi bugungi kunda ham bebaho ma’naviyat durdonasi hisoblanadi. “Sabot ul – ojizin” ma’naviy ma’rifat beruvchi asar. So‘fi Olloyorning bu asarining mazg‘i o‘ziga xos pand - nasihat, yoshlarni sof

aqidaviy ta’limotlar asosida tarbiyalash dasturi sifatida har bir xonadonga kirib borar ekan, u insoniyatni g’aflatdan ogohlantiradi. Uni yengish sir - sinoatidan xabardor etadi. So’fi Olloyor bu asardagi asosiy g’oyani jamiyatni qayta tarbiyalash, uning vujudini turli marazlardan davolash, ma’naviyat buloqlari ko’zini ochish va xalq mafkurasini yot g’oyalardan tozalash, sof islomiy aqidani bid’atlardan isloh qilish kabi maqsadlarga yo’naltirgan sababli, u bugungi kun o’quvchisi ko’nglini ham uyg’oklikka, tiriklikka, bedorlikka, tozalikka boshlovchi buyuk kuchga ega.

Demak, yuqoridagilardan ko’rinib turibdiki, “Sabot ul - ojizin” ma’naviy ma’rifat beruvchi asar. U bugungi kun o’quvchisi ko’nglini ham uyg’oklikka, tiriklikka, bedorlikka, tozalikka boshlovchi buyuk kuchga ega. U insoniyatni g’aflatdan ogohlantiradi. Uni yengish sir-sinoatidan xabardor etadi. Chuqur g’oyalar targ’ibiga bag’ishlangan “Sabot ul-ojizin” asari badiiy balog’atning ham nodir namunasidir. Asarning o’ziga xosligi ko’proq badiiyatida, yangicha topilmalarda namoyon bo’lishini ko’rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Allayarova N. “Sabot ul-ojizin” asarining ma’rifiy yo’nalishi va badiiyati. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Samarqand, 2002.
2. Баранов Х.К. Большой арабской-русский словарь – М.: 1985.
3. Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодида муножот. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун езилган диссертация. Т: 2008.
4. Персидско- русский словарь – Т.: 1953.
5. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug’ati. – Т.: -1984.
6. Allayarova N. “Sabot ul-ojizin” asarining ma’rifiy yo’nalishi va badiiyati. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Samarqand, 2002
7. Sirojiddinov Sh. So’fi Olloyor ilohiyoti. 1-qism. Jamiyat va burch.–Т.: 2001
8. Suvonqulov I. So’fi Olloyor. –Т.: Fan, 1995
9. Suvonqulov I. So’fi Olloyor. Ma’naviyat ildizlari.– Samarqand: 2000

IJODKOR INDIVIDUAL USLUBINING BADIY PSIXOLOGIZMNI QO‘LLASHDAGI O‘RNI

Moxira Sadullayeva,
f.f.f.d., dotsent,
Qoraqalpoq davlat universiteti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207043>

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijodkor individual uslubining tadrijiy takomili, psixologizmning yozuvchi uslubidagi o‘ziga xosligi, badiiy ijod va ijodiy jarayon, badiiy asarning dunyoga kelishida, ijtimoiy-ma’naviy va psixologik hodisalarning ta’siri, ijodkor - badiiy asar - kitobxon konsepsiyasi kabi qator masalalar yuzasidan ilmiy-nazariy qarashlar keltirilgan. Shuningdek, ijodkorning psixologik tasvir o‘ziga xosligi, uning badiiy-estetik vazifasi, hikoya syujeti tadrijida muallif mahorati qirralari, uslub individualligi kabi masalalar iste’dodli yozuvchi Ulug‘bek Hamdamning ijodi, ayniqsa, muallif qalamiga mansub “Qaytish” hikoyasi orqali tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: ijodkor, uslub, ijodkorlik, pozitsiya, ma’naviy komillik, syujet, ruhiy holat, badiiy psixologizm.

Ijodkorning shaxs sifatidagi siymosi, iste’dodi, uning estetik pozitsiyasi ijod jarayonida namoyon bo‘ladigan adabiy jarayondir. Adabiyotshunoslikda ijodiy jarayon va ijodkor shaxs tushunchalarining kelib chiqish ildizlari uzqo tarixiga borib taqaladi. Insondagi erk va ozodlikka bo‘lgan tashnalik uni ijod qilish ishtiyoqini tug‘dirdi. Ijodiy jarayon adabiy-estetik, falsafiy-psixologik omillariga ko‘ra ko‘p qirralidir. Sharqda shaxsning komillik belgisi faqat ijtimoiy-siyosiy mezonlar asosida belgilanmagan, balki uning ma’nan barkamolligi, komil inson konsepsiyasining asosi hisoblangan. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Ahmad Yugnakiy, Xorazmiy, Sakkokiy, Lutfiy, Navoiy, So‘fi Olloyor, Mashrab, Bobur kabilar ijodida ana shu ma’naviy komillik, komil inson haqidagi asarlari, obrazlar talqinini uchratish mumkin.

G‘arb falsafasida esa shaxsning shakllanishi va takomili ko‘proq ijtimoiy muhit bilan bog‘liqlikda sanalgan. Qadimgi grek faylasufi Demokritning fikricha: “Haqiqiy va ko‘p qirrali donolik haqiqiy baxtga eltadi. Donolik uchta hosil keltiradi. Ular yaxshi fikrlash, yaxshi so‘zlash, yaxshi harakat qilishdir. Birinchisi ruhiy tetiklikni ta’minlaydi. Yaxshi fikrlash, demak narsalar haqida to‘g‘ri hukm chiqarishdir. Ikkinchisi samimiylik, haqqoniylikdan iborat “So‘z ishning g‘oyasidir”. Uchinchisi donishmandlik bo‘lib, u amaliy ezgulikni hosil qiladi”[1:40]. Platon uchun esa shaxsning eng oliy fazilati bu – oqillik deb qaralgan[1:40].

Ijodkor shaxs o‘zini o‘rab turgan olam, ilohiy, ma’naviy, ijtimoiy, falsafiy, milliy va umuminsoniy muhit ta’siridan holi tarzda o‘zligini namoyon eta olmaydi. Muayyan badiiy asarning yaratilishida shubhasiz ijodkorga turtki bergan, uni ijodiy jarayonga undagan bir qator ichki va tashqi omillar mavjud. Bunga tashqi omil sifatida ijtimoiy hayot va unda ro‘y berayotgan voqea va hodisalar, ichki omil sifatida ijodkor “men”idagi ruhiy evrilishlar, kechinmalar, ichki ta’sirlanish va hokazolar orqali ijodga bo‘lgan intilish, ya’ni ilhomning paydo bo‘lishi nazarda tutiladi.

Binobarin, badiiy ijod va ijodiy jarayonga, badiiy asarning dunyoga kelishida, ijtimoiy-ma’naviy va psixologik hodisalar, uning barcha qirralari ijod jarayonining faol bo‘lishida ikkala omil ham birdek ta’sir o‘tkazadi. Ijodkor –badiiy asar-kitobxon konsepsiyasini bog‘lovchi mustahkam bir mexanizmga aylanadi. “Shunga ko‘ra, yozuvchi asarlarini uning shaxsiyati, biografiyasi, ruhiy- psixologik holatlari, oila muhiti, ijtimoiy doirasi, xususan, shu asosda shakllangan adabiy-estetik qarashlarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Yozuvchining: a) ijod jarayonida shaxs darajasiga ko‘tarilishi, o‘zligini anglashi; b) oddiy odamlardan farqlanuvchi ichki intuitsiyaga egaligi; v) ilhom jarayonlarini to‘g‘ri anglab, uni to‘g‘ri tarbiyalashi natijasida shaxs va ijod uyg‘unligi maydonga keladi. Ijodkorning aniq va mukammal estetik qarashlari shakllanadi”[2:14].

So‘z san’ati maydonida shunday ijodkorlar borki, ular o‘z shaxsiyatida ijodkorlik bilan olimlikni, o‘rni kelganda esa munaqqidlikni bir butun hodisa sifatida namoyon qiladilar. Ularda odam va olamni anglash va badiiy-mantiqiy qayta yaratish, har qanday voqelikka munosabatda ongli yondashuv, ilmiy va badiiy xulosa chiqara olish, ularni bir chiziqda uyg‘unlashtira olish mahorati yaqqol sezilib turadi. Ana shunday serqirra ijodkorlardan biri Ulug‘bek Hamadamdir. Iste’dodli ijodkor nasr va nazm maydonida birdek qalam tebratibgina qolmasdan, ayni paytda bu ijodiy yo‘l bilan olimlikni ham bir butunlikda olib borayotgan tal’ant egasidir. To‘g‘ri, adib ijodining ko‘pgina qismini nasriy asarlar, jumladan, roman, qissa, hikoyalar tashkil etsada, uning she’riyatga oshnoligi, nafis va go‘zal tuyg‘ular bilan sug‘orilgan nozik she’rlarni yaratish bilan bir qatorda, she’riyat sirlarini, uning shakl-shamoyili, mohiyat hodisalarini g‘oyatda o‘tkir va chuqur tahlil va talqin etuvchi olim sifatida e’tirof etilgan tanqidshunos hamdir.

Nafaqat she’riyat, balki ijodiy davra, adabiy suhbat va bahs-munozaralarda hozirgi adabiy jarayonning har bir janriga o‘zining adabiy-estetik qarashlari bilan munosabat bildirishida namoyon bo‘lmoqda. Va bu davralardagi ishtiroki uning so‘zni nihoyatda teran his qilishi, adabiy jarayonga xolis va haq yondashishi,

zamonaviy va jahon adabiyoti durdonalarining, ayniqsa, modernizmning o‘zbek adabiyotidagi o‘rni masalasi kabi muammolarini jiddiy kuzatuvchi va talqin mushohada etuvchi olim sifatidagi siyratlari aks etadi. “Agar Ulug‘bek Hamdam ilmiy, adabiy-estetik qarashlarining asosini kuzatadigan bo‘lsak, eng muhim ijodiy prinsiplaridan biri sifatida badiiy asar qanday usulda, qanday “izm”da – (xoh realistik, xoh modernistik) yaratilgan bo‘lmasin asosida, albatta, katta hayotiy haqiqatlar yotishi lozimligi, realizm badiiy adabiyotning asosidir, degan qarashlar ustuvorligini ko‘rishimiz mumkin”[3;59].

Ta’kidlash joizki, U.Hamdamning butun ijodi, qanday ijodiy metodka yaratilishidan farqli holda, uning asl mohiyatda katta hayotiy haqiqatlar, inson qalb kechinmalarining turfa xil tovlanishlari aks etganligini ko‘rish mumkin. Bu hol, ayniqsa, yozuvchining realistik asarlarida, hikoya, qissa va romanlarida yanada yaqqol ifodasini topgan. Ushbu ilmiy-badiiy uyg‘unlik hatto asarlarining nomlarida ham o‘z ifodasini topgan. Jumladan, adabiy jarayonda ijobiy kutib olingan “Muvozanat”, “Sabo va Samandar”, “Isyon va itoat” kabi romanlari yoki “Bir piyola suv”, “Pillapoya”, kabi hikoyalar nomlanishida ham ilmiy-falsafiy va majoziy mantiqqa asoslanish yetakchilik qiladi. Adib romanlari va ko‘plab hikoyalarida hayot voqe‘ligi realistik yo‘sinda ifoda etilsa, ramziy-majoziy mazmunga ega qissa va hikoyalari asosida ham hayotiy pafos va motivlar talqini yetakchilik qilishi ko‘zga tashlanadi.

“San’atkor asarining betakrorligini ta’minlaydigan asosiy omil muallif mahoratining o‘ziga xosligidir. Ana shu o‘ziga xoslikni ta’minlovchi unsurlar yig‘indisi ijodkor uslubini tashkil etadi. Ma’lumki, o‘ziga xoslik tinimsiz ijodiy izlanishlar, katta hayotiy va badiiy tajriba, mashaqqatli mehnat natijasida shakllanadi. Uslubiy o‘ziga xoslik mavzu tanlashda ham, uni aks ettirish yo‘sinida ham namoyon bo‘ladi”[4:23].

Adib ijodining, u yaratgan asarlarining o‘ziga xosligi, ya’ni boshqalardan farq qiluvchi tomonlari, o‘zgacha shakl izlashi va shu shaklda ifodalashi, bayon qilishda o‘zga yozuvchilarni takrorlamagan holda betakror ramzlarga, turfa xil poetik topilmalarga (masalan, tush, xayol, yo‘l, tabiat unsurlari – yomg‘ir, daraxt, tosh, suv va h.k.) murojaat etishidadir. Bu kabi holatlar, yozuvchi asarlarining originalligini, obrazli va ta’sirchanligini ta’minlashga xizmat qiladi. Badiiy asar, muallif uchun, aynan shu ijodkorning vujudiga sig‘mayotgan ruhiy po‘rtanishlar, qalbidagi ezgu niyatlarini, boshqalarga oshkora aytolmaydigan kechinma va o‘ylarini tasvirlash uchun bir imkoniyatdir. Yozuvchi Ulug‘bek Hamdamning hikoyalarida ana shu hol

yaqqol namoyon bo‘ladi. Uning asarlarida so‘z yuritilayotgan voqea-hodisalar ayni yozuvchi hayotining in’ikosidek. “Adabiyotshunoslikda psixologizm bir tomondan badiiy asarlardagi qahramonlar ruhiyatini tadqiq qilsa, ikkinchi tomondan badiiy asar ijodkorning ruhiy olamiga, badiiy asarni o‘qiyotgan kitobxonning ma’naviy-ruhiy dunyosiga e’tibor beradi. Shu bois psixologik tahlillar biografik metod tajribalariga ham tayanadi”[5:184]. Demak, asarda psixologik holatni mukammal chiqishida yozuvchining hayoti bilan bog‘liq holda talqin etish to‘g‘ri va muhim jarayon hisoblanadi. “Har qanday ijod namunasi muallif shaxsiyati bilan bir butunlikda o‘rganilishi lozim”[6:55] degan fikrda ham ma’lum bir haqiqat bor.

Muallif qalamiga mansub “Qaytish”[7:196] hikoyasida ham uning ijodiy-individual xosliklarini ko‘rish mumkin. Hikoyada adibning hayot va o‘lim haqidagi tasavvurlari, olamni anglash, yashash ishtiyoqi, hayotga muhabbat kabi falasafiy qarashlari aks etgan. Bu ham bejizga emas, boisi hikoya yozilgan vaqt yozuvchining o‘rta yosh davriga mansubdir. Ayitsh joizki, ijodkorning yoshi ulg‘aygan sari uning o‘y-fikrlari, dunyoqrashi ham ulg‘ayadi, asarlarida ham hayot va undagi haqiqatni anglash borasidagi mulohazalari o‘ziga xos tarzda aks eta boshlaydi. Adib cho‘kib qolgan insoning qayta tirilishi, hayotga qaytishi, yashashga ishtiyoqi uyg‘onishini va bu orqali undagi psixologik holatni maromiga yetkazib tasvirlagan.

Xullas, V.Belinskiyning ijodkorlarga nisbatan “inson ruhiyatining buyuk rassomi” deya qo‘llagan iborasini, aynan serqirra ijodkor Ulug‘bek Hamdam ijodiga nisbatan qo‘llash o‘rinlidir. Chunki yozuvchi ijodidagi ijodkorlik konsepsiyasining asl mohiyatini “o‘zligini anglash, ko‘ngil manzaralarini chizish” kabi mavzular qamrab oladi. Yuqoridagi birgina hikoyadagi psixologizmning betakror qo‘llanilishi buning yorqin isbotidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Йўлдошев С. ва б. Қадимги давр Ғарбий Европа фалсафаси. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б. 40.
2. Бурханова Ф. Муаллиф адабий-эстетик қарашлари ва ижодий параллелизм (Назар Эшонқул ва Улуғбек Ҳамдам ижоди мисолида): Филол. фан.фалсафа. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2019. 14-б.
3. Қахрамонов Қ. Адабий жараён ва эстетик талқин. –Тошкент: ТДПУ, 2014. –Б.59.
4. Кенжаева П. Ҳозирги ўзбек ҳикояларида қаҳрамон руҳиятини тасвирлаш тамойиллари: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 23 б.;
5. Карим Б. Руҳият алифбоси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2018. 184-б.
6. Жўракулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006.– Б. 10-55.
7. Хамдамов У. Тўлин ой қиссаси. – Т.: О‘zbekiston, 2017. 196-б.

DINIY-MA’RIFIY QISSACHILIKDA AN’ANAVIYLIK

Aliyeva Sevinch Sayfiddin qizi,
JDPU O‘zbek adabiyoti yo‘nalishi doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207057>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotidagi diniy-ma’rifiy qissachilikdagi an’anaviylik va vorislik xususidagi izlanishlar haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: salaflar va halaflar, qissachilik, an’anaviylik, traditsiya, Alisher Navoiy, Xo‘janazar Huvaydo, “Rohati dil”.

O‘zbek adabiyotshunosligini o‘rganish jarayonida salaflar va halaflar ijodidagi asarlarning salmog‘li qismi an’anaviylikka asoslanganligini kuzatish mumkin. Shu o‘rinda, biz an’ana va an’anaviylik termining izohiga to‘xtalishni joiz deb bilamiz. Ma’lumki, adabiyotshunoslikda birinchilardan bo‘lib an’ana (traditsiya) atamasini V.A.Dinnik kiritgan. Traditsiya so‘zi lotinchadan olingan bo‘lib (tradere – peredavat) uzatish ma’nosiga ega ekanligini ta’kidlaydi. Biroq bu tushuncha bir qator adabiy hodisalarni ketma-ketlikda natijalarni bog‘lashga nisbatan istiloh etish mumkin emas, deya uqtiradi. Shu bois ham u atamani kengaytirgan holda “taqlid qilish”, “qarz olish”, “ta’sir qilish” tushunchalari orqali anglatishga intiladi [1:972].

Keyinchalik, to‘g‘riri 1924-yilda mazkur atama haqida M.M.Baxtin fikr bildirib, u o‘zining asarlarida adabiyotni madaniyatning ajralmas qismi ekanligini ta’kidlagan hamda adabiyot ham an’anaviylik xususiyatiga ega ekanligiga izoh bergan. Ya’ni, an’ana tushunchasini “Katta davr” deb tushuntirishga harakat qilib, aynan ushbu katta davrda o‘ziga xos an’analar yaralishi va ijodkorlar unga munosabat bildirishini va o‘z asarlarida ifoda etishlari mumkinligini izohlaydi.

O‘zbek adabiyotshunosligi va tadqiqotlariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, ularda ham an’ana borasidagi amalga oshirilgan kuzatishlarga duch kelishimiz mumkin. M.Yunusov “Barhayot an’analar” nomli tadqiqotida bu masalaga quyidagicha yondashadi: “Dunyoni badiiy idrok etish sohasida davrdan-davrga, bo‘g‘indan bo‘g‘inga o‘tib keladigan adabiy tajribalarni ko‘zda tutamiz. Ya’ni traditsiya keksa bo‘g‘in ijodiy laboratoriyasida sinalgan, jilosi o‘chmaydigan vositalarni yosh bo‘g‘inga topshirishdir. Amalda traditsiya – g‘oyat katta bir xazina, uning turli-tuman javohirlari bor. Unda har kim o‘ziga keragini, birov syujet qurishdagi mahoratini, birov yorqin xarakterlar yaratishni, birov qahramonlar psixologiyasini tasvirlashni, boshqa birov romantik parvozni va hokazolarni oladi, o‘rganadi. Shu yo‘sinda

traditsiyadan o‘rganish ma’lum ma’noda, badiiy tadqiqotga aylanadi” [2:17]. O‘zbek adabiyotidagi an‘analar xususida mulohaza olib borganda, mumtoz an‘analarga alohida e’tibor qaratish kerak bo‘ladi. Mumtoz adabiyotni boyitgan xususiyat esa xalq og‘zaki ijodi hisoblanadi. Bu fikr haqida U.To‘ychiyev o‘zining “O‘zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari” deb nomlanuvchi asarida quyidagi fikrlarni keltiradi: “Navoiyning otasini kichik baxshi deb atashgan, u ko‘p she’rdarni yoddan bilgan, adabiyotni sevgan. Navoiyning bir tog‘asi ham shoir bo‘lgan, shu sababli mashhur shoirlar Navoiy xonadonida tez-tez to‘rlanib turishgan. Alisher Shayx Sa’diyning “Bo‘ston”, “Guliston” asarlarini sevib o‘qigan. Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” asarini yoddan bilgan. Natijada 7-8 yoshida she’r yoza boshlagan. An‘ananing kuchi shu darajada ediki, Alisher dastlabki she’rlarini fors-tojik tilida yozgan. Chunki o‘sha davrda shu an‘ana va ruh yetakchi edi. Navoiy ham yoshligidan ishni avval, asosan fors shoirlarini o‘rganishdan boshladi”[3:374]. Yuqoridagi fikrlarga Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” asaridagi “O‘zining shayx ruhi madadidan unga o‘xshatma qilganligiga Qaqnus tamsili” bobini misol qilib keltirishimiz mumkin[4:516]. Qanqus degan bir qush bo‘lib, u Hindiston o‘rmonlarida yashaydi, uning tumshuig‘ida teshikchalar bo‘lib ulardan havo chiqarsa ajib bir kuyga aylanadi. U umrini oxiriga o‘tin yig‘ib yolg‘iz yashaydi. Umrining so‘nggida o‘tlardan yig‘ilgan hirmon ustiga chiqib, shunday bir kuy chiqaradiki, hamma hayvonlar uning atrofida yig‘ilishadi, kuy oxirida bir chuqur ox tortadi, natijada o‘tinlar yona boshlaydi va o‘zi ham yonib ketadi. Undan qolgan kuldanda esa yangi bir Qaqnusbachcha paydo bo‘lar emish. U ham umr bo‘yi o‘tin terib otasi qilgan ishni takrorlaydi. “Shayx (ya’ni Fariddin Attor) go‘yo o‘sha avvalgi qushga o‘xshaydi. U ham umrini kuy aytish bilan o‘tkazadi. U shunday ajoyib dilkash navo bilan sayradiki, uning kuyi barcha vahshiy hayvonlar va qushlarni o‘ziga rnaftun etdi... Men uni ota, o‘zimni o‘g‘il deb atamay, u bir oliy sifat shoh bo‘lsa, men uning bandasi, quliman”. Lison ut-tayr” deb ta’rif etishi orqali Fariddin Attorga g‘oyibona shogird tutingani, uni ota deb ulug‘lab u yaratgan an‘anani davom ettirgani e’tirof etadi. Shu asnosida Alisher Navoiy Nizomiddin Ganjaviy XII asrda boshlab bergan, Xusrav Dehlaviy hamda Abdurahmon Jomiylar davom ettirgan Xamsachilik an‘anasini davom ettirgan.

Sharq adabiyotida Qur’oni karimda zikr etilgan payg‘ambar haqidagi qissalarga asosanib yaratilgan asarlar mavjud bo‘lib, ular bir butun payg‘ambarlar xususidagi diniy-ma’rifiy qissachilik an‘anasini tashkil etadi. Ularda Qur’oni karimda nomlari tilga olingan 25 ta payg‘ambarlar: Odam, Idris, Nuh, Hud, Solih, Ibrohim, Lut,

Ismoil, Ismoil, Is'hoq, Ya'kub, Yusuf, Ayub, Zul kifl, Shuayb, Muso, Horun, Ilyos, Alyasa, Yunus, Dovud, Sulaymon, Zakiriya, Yahyo, Iso va Muhammad alayhissalomlardir. Tarixda bundanda ko'p payg'ambarlar o'tganligi haqida ma'lumotlar bor, lekin ular muqaddas kitobimizga kiritilmagan. Bu hususida kitobda: “Biz Sizdan oldin (ko'p) payg'ambarlarni yuborgandirmiz. Ulardan Biz Sizga qissasini aytganimiz ham bor, yana ulardan Biz Sizga qissasini aytmaganimiz ham bordir”[5:323]. Hadislarda ham bu haqida ma'lumotlar juda ko'p: “Sahobai kiromdan Abu Zar al-G'iforiy shunday deydi: “Nabiy alayhissalomdan: “Ey, Rasululloh! Nabiylarning dastlabkisi kim?” –deb so'radim. “Odamdir!”-deb javob berdilar. “U nabiymidi?”- deb so'radim. “Ha, mukammal bir nabiy edi”, -dedilar. “Ey, Allohning rasuli! Nabiylarning soni qancha?”-deb so'radim. “Bir yuz yigirma to'rt mingta”,-deb javob qildilar. “Ey, Rasulloh! Ularning nechitasi rasul?”-deb so'radim. “Uch yuz o'n besh kishilik jamoat”,-deb marhamat qildilar”[6:32]. Shu tariqa payg'ambar xusidagi diniy-ma'rifiy qissalarga Qur'oni karim asos vazifani o'tadi. Barcha davrlarda ham alohining ma'lum bir qismigina savodli bo'lgan. Shuning uchun, qolgan qatlam vakillari esa Qur'on hamda Hadis ilmiga oid kitoblarni o'qiy olishmagan, shu tufayli omma bir o'qiganida tushunishi oson bo'lgan mashiyy hayot bilan bilan, ammo negizida diniy bilimlar va payg'ambarlar obrazlari asosidagi asarlar yozilishiga sabab bo'lgan. Hattoki bu mavzudagi asarni yozishni davr talabi bilan ilm ahlidan aholi vakillarining o'zlari iltimos qilganlar. Shuningdek davr taqozosi bilan ko'plab diniy asarlar faqat arab yoki forsiy tilda bo'lgan, bu esa oddiy odamlarga qiyinchilik to'g'dirgan. Ijodlar bu borada kitoblarning yozilishi qismida alohida to'xtalib o'tishgan. Bu xususida Xo'janazar Huvaydoning “Rohati dil” asarida quyidagicha keltiriladi:

Ko'ngil shahri yagona azm qildim,

Kitobim nasr edi, man nazm qildim.

Bu Chimyon shahrining piyi javoni,

Tamomiysi erurlar turkiyxoni.

Alar garchi so'zga behunarroq,

Dedim bo'lsa kitobim turkiy behroq[7:16].

Shu tariqa diniy-ma'rifiy an'analar ruhda yozilgan “Rohati dil” asari yaratilgan. Bu asarda Qur'oni karimda nomlari keltirilgan: Iso alayhissalom, Jabroyil alayhissalom, Muhammad s.a.v va ularning xalifalari, shu bilan birga tarixda nomlari zikr etilgan mashhur avliyolar haqidagi hikoyatlar berilgan.

Sayf uz-Zafar Navbahoriyning “Durr ul-majolis” asarida ham ushbu ma’lumotlar mavjud: “Bilgilki, bu kaminayi gunohkor, bu zaif, shikasta va xokisor madad beruvchi Hazratning rahmatidan umidvor holda bu kitobni turkiy tilda o’ttiz bob bilan tasnif etdim”[8:7]. Ushbu asarda ham payg’ambarlarning ibratli hayotlari va Muhammad payg’ambar, choryorlar- Abu bakr Siddiq, Umar, Usmon va Ali, ulardan keyin o’tgan mashhur tasavvuf shayxlari hamda o‘z davrining alloma olimlarining ibratli hayotlaridan na’munalar keltirilgan.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, barcha davrlarda ham alohini diniy bilimlarini oshirishga, ularni odob-axloqqa chorlovchi asarlar yaratilgan va ular ma’lum an’anviylik asosida yozilgan. Asarlarda keltirilgan hikoyatlar bugungi kunda o‘quvchi uchun afsonadek tuyulishi mumkin, biroq ularzamidida kuchli tarbiyaviy mazmun yotadi. Shu nuqtayi nazardan bu asarlar zamonlar osha barhayot yashab kelmoqda, qiymati oshasa oshibdiki, ammo hech kamaygan emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дынник В.А. Традиция // Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: в 2-х т. / под ред. Н. Бродского, А. Лаврецкого и др. – М.; Л.: Изд-во Л.Д. Френкель, 1925. – Т. 2: П – Я. – Стб. 972.
2. Юнусов М. Барҳаёт анъаналар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969.
3. Тўйчиев У. Ўзбек адабиётида бадийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.
4. Navoiy A. Lison ut-tayr . –Toshkent.: Yangi asr adabiyoti, 2019.

**MILLIY UYG‘ONISH DAVRI QO‘QON ADABIY MUHITIDA ANDIJON
QO‘ZG‘OLONI (DUKCHI ESHON QO‘ZG‘OLONI)GA BAG‘ISHLAB
YOZILGAN SHE‘RIY TURKUMLAR TAHLILI**

Sayfiddinova Gulnoza Ulug‘bek qizi,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207061>

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy uyg‘onish davri Qo‘qon adabiy muhitida XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida ijod qilgan shoirlarning Andijonda sodir bo‘lgan “Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni”ga bag‘ishlab yozgan turkum she‘rlari tahlilga tortilgan.

Key words: National awakening, literary atmosphere, series of poems, genre, ghazal, murabba, mukhammas, musaddas, fard, tuyuq, rubai, poetry.

Tarixdan bizga ma‘lumki, xalqimiz mustamlaka davrida milliy ozodlik uchun, kelajakka bo‘lgan porloq ishonch bilan zulm va zo‘ravonlikka qarshi turli shakllarda kurash olib bordilar. Bu kurashlar goho qo‘zg‘olon, gohida esa xalq g‘alayonlarida o‘zining ifodasini topdi. Ulardan xalq orasida keskin muhokamalarga sabab bo‘lgan 1898-yilda Andijonda sodir bo‘lgan Dukchi eshon rahbarligidagi “Andijon qo‘zg‘oloni”dir. Zero, bularning barchasi ozodlik uchun harakatlarning debochasi edi. Albatta bu jarayonlar davr ijodkorlarini ham befarq qoldirmadi. XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Qo‘qon adabiy muhitining yozuvchilari bu qo‘zg‘olonga o‘z munosabatlarini bildirdilar. Shu tariqa Muqimiyning “Hajvi xalifai Mingtepa”, Zavqiyning “Hajvi Dukchi eshon”(Ayrim manbalarda “Hajvi Yigchi eshon”) satiralari, Adabiyotshunos T. Hojiboyevning “XIX asr o‘zbek shoiri Muhammad Umar Umidiy hayoti va ijodi” nomli nomzodlik dissertatsiyasida shoir Umidiyning ham shu nomdagi hajviyoti mavjud ekanligini va u “Yigchi eshon hajvi” deb nomlanganligini ta’kidlaydi.[1.95]. Filologiya fanlari doktori Aftondil Erkinovning 2009- yili Tokioda “1898-yil Andijon qo‘zg‘oloni va uning yo‘lbboshchisi Dukchi Eshon – davr shoirlari bahosida”nomli kitobi ingliz tilida nashr etiladi. Adabiyotshunosning tadqiqotlari natijasida ayni mavzudagi turkum she‘rlar ilm ahliga ma‘lum qilinadi.[2.59]. Unga ko‘ra bu davrda Muqimiy, Zavqiy, Umidiydan tashqari yana Rojiiy Marg‘inoniyning “Yikchi eshon haqida hajv”, Sidqiy Xondayliqiy, Sulton Ahmad, Abd al-G‘afur Muhibb, Mavlaviy Yo‘ldoshlarning ham shu mavzudagi she‘rlari, Asiri Xo‘jandiyning “Dar mazammati eshon Dukchi” nomli asarlari haqida ma‘lumot beriladi. Bu qimmatli ma‘lumotlar asosida Dukchi eshonga(Muhammad Ali) bag‘ishlangan she‘riy turkumlarni tahlil qilishga zamin

yaratildi. Ma'lumki bu davrga kelib turli mualliflarning ayni bir mavzuga atab yozilgan asarlari she'riyatni yana bir pog'onaga yuksaltirdi. Natijada she'riy turkumlar yuzaga keldi. "She'riy turkum –bu yaxit bir tizim, uning mazmuni va turkumni tashkil etuvchi asarlarning o'zaro bog'liqligi turkumlilikni hosil qiladi. Turkumni tashkil etuvchi unsurlar estetik, ifodaviy, va tuzilmaviy vazifalarni ham bajaradi"[3.19]. Darhaqiqat adabiyotshunos olim to'g'ri izohlaganidek, she'riy turkumlardagi she'rlarni mazmun va mantiqan birlashtirib turuvchi yagona g'oya mavjud bo'ladi. Va barcha mazmun-mohiyat shu g'oya atrofida birlashadi. Muqimiyning Dukchi eshon haqidagi hajviyoti shunday boshlanadi:

Maxzani holi –dahan, til –mori go'yo bachchag'ar,

Zahri qotil suhbatini monandi dunyo bachchag'ar [4.35].

Zavqiy ham Muqimiy izidan borib she'rni shunday boshlaydi:

Solding olam ahlig'a ko'p sho'rishu g'ovg'o eshon,

Hayriyat tezroq yedi boshingni bu savdo eshon [5.32].

Har ikkala asarning mazmuni bir-biriga juda yaqindek ko'rinadi. Ikkisida ham qo'zg'olon boshchisiga bo'lgan munosabat aks ettiriladi. U tufayli xonavayron bo'lgan joylarning sanog'i yo'qligi aytiladi. Lekin bu ikki hajviya bir-biridan farq qiladi. Chunki, Zavqiy eshon mavzusiga boshqacharoq yondashadi. Buni esa quyidagicha izohlash mumkin. Aslida bu she'rlar o'sha davrdagi hukmron qarashlarga ergashib yozilgani adabiyot ahliga sir emas, albatta. Xususan, professor Hamidulla Boltaboyevning "Yollangan adabiyot sirlari" maqolasi orqali ma'lum bo'ladiki, Muqimiyning Dukchi eshonni fosh etuvchi maxsus asar yozmagani ilmiy dalillar bilan asoslab beriladi. "Muqimiyning pokiza nomi "Dukchi eshon sikli"ning boshlovchisi va yaratuvchisi sifatida tilga olinishi tarix haqiqatiga ham, adabiy mantiqqa ham zidligini shoir satirik merosining o'zi anglatib turibdiki, u dastlab tanqid qalamini mamlakatga bosqinchilik va mustamlakachilik siyosatini olib kirgan chor amaldorlari va harbiylarga qarshi qaratgan" [6.3]. Bundan tashqari ushbu maqola orqali anglashiladiki, bu mavzudagi she'rlar hukumatning maxsus topshirig'i asosida yozilgan bo'lib, bunday ishdan Zavqiy ham mustasno bo'lmaganligini faktlar orqali ilmiy xulosalaydi. Uning "Hajvi Yigchi eshon", "Uy puli" va "Pashshalar" singari satirik asarlari ham ana shu topshiriqlar silsilasida maydonga kelganligi haqida ma'lumotlar keltiradi. Va bu orqali bunday vazifalarga Muqimiyning aloqasi bo'lmaganligini isbotlab beradi. E'tibor qaratadigan bo'lsak Muqimiy ta'rifidagi Dukchi eshon obraziga tashqi tomondan yondashiladi. Ta'rif ham shunga yarasha beriladiki, ya'ni:

Surmalar tortib qachon ko‘rsang ko‘ziga doimo,

O‘zga bergay, qo‘lida oyina, oro bachchag‘ar [7.378-379].

Bundan tashqari *“Is chiqargan yerda hozir”*, *“Qancha so‘ksang shuncha shilqim”*, *“Borsa har yerda urib behuda yolg‘on lofu qof”* degan ta‘riflar ham yuqoridagi fikrimizni dalillaydi. Bu berilgan ta‘riflar Muqimiyning bu temaga yuzaki baho berganligidan dalolat beradi. Zavqiy satirasining dastlabki baytlarida eshonga tashqi tomondan baho beriladi, lekin misralar davomida esa uning qo‘zg‘oloni natijasida butun Farg‘ona vayrona holga kelgani, xalq qattiq jabr ko‘rganligi bayon etiladi:

Ishni sen qilding, balog‘a qoldilar bechora xalq,

G‘o‘zani sen yeb, kesildi bo‘zchi, bangi, yo eshon [8.32-33].

Bu davr adabiyotining yana bir muhim jihati shundaki, unda yaratilgan asarlarning xalq tiliga uyg‘unligi, sodda va ravon yozilganligidadir. Yuqoridagi she‘rlarda buning yaqqol misolini ko‘rishimiz mumkin. Muqimiy hajviyotidan farqli o‘laroq Zavqiy hajviyotida voqea butun tafsilotlari bilan aks etadi. Bu qo‘zg‘olon tez fursatda yoyilib ketganidan ahli Farg‘onaning tang ahvolda qolganini yozadi shoir. Bu shuhrat go‘yo vabo singari barchani domiga tortdi, deyiladi she‘rda. Shoir xarobaga aylangan, vayrona bo‘lgan Mingtepa haqida qattiq qayg‘urganini ifodalaydi. Agar bu turkum she‘rlar tahliliga diqqat qiladigan bo‘lsak, faqat Zavqiy tomonidan yozilgan hajviyotdagina Eshonning Qodirquli mingboshi tomonidan tutilib, dorga osilganligi haqida ma‘lumot beriladi. Bu esa professor H. Boltaboyevning Dukchi Eshonni qoralash aslida chor hukumatining maxsus topshirig‘i bilan Zavqiy tomonidan yozilgan, degan ma‘lumotlarining yana bir isbotidir.

Qancha odam o‘ldilar, ko‘p xalq bo‘ldilar asir,

Shar’ hukmi: qonig‘a zomin bo‘libsan ho eshon.

Tutmasa Qodirquli mingboshi, gar osilmasang,

Aylar eding bu mahalda Mahdilik da’vo eshon [8.32-33].

Yigirma bayt(qirq misra)dan iborat bo‘lgan Zavqiy hajviyotida eshonning fe‘l atvori haqida *“Fe‘l-u atvoring tamoman yoqmagan, bejo eshon... Xiylakor dog‘ulidek surat buzuq, siyrat buzuq”* deya ta‘rif beradi. Zavqiy o‘ziga xos tarzda fikrlaydigan, boshqa yozuvchilardan farqli o‘laroq tanqidiy qarash va qat’iylik singdirilgan asarlari bilan ham ajralib turgan. Shu o‘rinda alohida ta‘kidlash joizki, adabiy ta’sir omili tufayli Muqimiy ijodidagi keskin kinoya, achchiq kesatq va jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy mavzularga yondashuv Zavqiy ijodida ham asosiy planda bo‘lgan. Davr

adabiyotining yana bir muhim jihatlaridan yana biri shundaki, an'anaviylikdan chekinmagan holda shoirlar tomonidan yangi badiiy topilmalar qilinganligidadir. Yangilanayotgan adabiyotimizda shu tariqa yangicha tasvirlar, o'xshatish va poetik ifodalar vujudga keldi. Rojiiy Marg'inoniyning ham shu mavzudagi "Yikchi eshon haqida hajv" she'ri haqida professor Aftondil Erkinovning olib borgan ilmiy tadqiqotlari orqali ma'lumotga ega bo'ldik. Bu she'r o'n yetti baytdan iborat bo'lib, shoir Zavqiy va Muqimiy singari Rojiiy ham eshon haqidagi o'z fikrlarini she'riy yo'l bilan bayon etgan. Farqli tomoni shundaki, Rojiiy qalamiga mansub bo'lgan hajviyada asosiy e'tibor qo'zg'olon tafsilotlariga qaratilgan. Chunki satrlardagi o'xshatishlar, bayonlar buni yaqqol isbotlab beradi. Qo'zg'olon qay tariqa va qanday sodir bo'lganligi va uning natijasida xalqqa qanchalik talofat yetganligi kuchli bo'yoqlarda ifodalangan: *Yurdi joyidin chiqib, oq lattani qo'lga ilib, Nayzasin yigdin qilib, fath etgali mulki jahon...Ko'rdi ko'zini ochib, lashkarlari ketmish qochib, Boshg'a tufrog'lar sochib, hayrat bilan qildi fig'on* [2.82].

Shoir Rojiiy bu qo'zg'olonga fitna deya baho beradi, qolaversa eshon haqidagi keskin fikrlarga qaraganda qozg'olonning sodir bo'lishidan tortib, to falokatga yuz tutishigacha bo'lgan jarayonga ko'proq e'tibor qaratadi. Ayni shu jihati bilan Muqimiy va Zavqiy hajviyotidan farqli xususiyati anglashiladi. Chunki, yuqoridagi hajviyotlarda asosan eshonning holati va uning kirdikorlari fosh etiladi. Rojiiy hajviyotida jang tafsilotlari shunday jonli tasvirlanadiki, bu qo'zg'olon haqidagi tasavvurlarni boyitishga xizmat qiladi. Zavqiy va Rojiiy hajviyotlarida ma'no jihatidan o'xshash bo'lgan misralarni ham uchratamiz: Zavqiyda "*Xoriqi odat: o'tinsiz osh pishirding tomda*" deya eshonning xom rejasiga ishora qilinib, uning holati ifodalansa, Rojiiy bu mazmunni yanada boyitadi va shunday izohlaydi: "*Qo'ydi o't yer ostidan qaynatdi tom uzra qozon*" yoki "*Hiylasidin bexabar birmuncha hayvonlar oni, Tomda pishgan oshini bildi karomatdin nishon*". Zavqiy eshonning ishi rejasiz bo'lganligiga ishora qilsa, Rojiiy ham tomda qilingan rejaga ishora qiladi. Muqimiy hajviyotning so'nggida: "*Ey Muqimiy, sendin ozore biravga yetmasin, Dushmaning ham bo'lsa hargiz dema also bachchag'ar*", misralarini keltirib, bu bilan qo'zg'olonga holisona yondashganini ko'rsatadi. Zavqiyda esa, "*Har kishi bu sho'rishi Farg'onadin so'rsa nishon, Zavqiy aytur: jon chiqib, tarixidir ig'vo eshon*". Ko'rinadiki, Muqimiydan farqli Zavqiy eshonni she'r so'nggida ham tanqid ostiga oladi. Rojiiy hajviyani "*el aro rasvo bo'lib, dor ostida berdi jon*" deya yakunlaydi.

Asli Marg'ilonlik, ijodiy faoliyati XIX asrning ikkinchi yarmida Farg'onadan boshlangan "Maktubchai xon"(1884) asarining muallifi Muhammad Umar

Umidiyning ikki qismdan iborat bo‘lgan shu mavzuda yozilgan “Yigchi eshon hajvi” she’ri ham mavjud bo‘lib, bu she’rning birinchi qismi yigirma baytdan iborat [1.95]. Dukchi eshonning makr-xiylalar bilan odam to‘plab, qo‘zg‘olon qilishga erishganligi hamda uning shuhrati har yonga yoyilganligi ifodalanadi she’rda: *Misvogidan o‘t chiqarmish –bachchag‘arning shuhrati, Katta ish bilan qilursan, muttahaam da’vo eshon* [1.95].

“Eshon” radifli g‘azal shaklida yozilgan hajviyaning ikkinchi qismida satirik tanqid orttiriladi. Eshon makrda iblis bilan hamtovoqlikda ayblanadi. Birinchi qismda ham xuddi shunga o‘xshagan misra mavjud edi: *Makri shayton birla tadbir ko‘rsatib paydo eshon...* Ikkinchi qismda esa mazmun yanada bo‘rttirib ifodalanadi, 2-qism 1-qismning davomi sifatida uni to‘ldiradi: *Yoki iblis hamtovoq makrida bu shayton eshon...* Birinchi qismda eshonga unvon bergan Muhammadxon qozi, u bilan hamsuhbat bo‘lib, qo‘llab-quvvatlagan Sarmsoq xo‘ja eshonning nomlari keltiriladi. Ularga sovg‘a-salomlar yuborgan eshon qattiq qoralanadi. Ikkinchi qismda qancha odamning bu qo‘zg‘olon oqibatida xonavayron bo‘lib qamalgani, bormol-mulklari qo‘ldan ketgani, oxir-oqibat eshonning yakson bo‘lgani misralar orqali ifodalanadi. Ahamiyatli jihati shundaki, shoir Umidiyning fikrlari xuddi Zavqiynikidek tanqidga asoslanadi. Bu esa o‘sha davr ijodkorlarining har bir hodisaga kuzatuvchanlik va ziyraklik bilan yondashganini bildiradi.

Toshxodja Asiri Xo‘jandiyning ham “Dar mazammati eshon dukchi” nomli o‘n sakkiz baytdan iborat bo‘lgan she’ri mavjud. Bu she’rlarning barchasi o‘sha davr muhitidagi vaziyatni aks ettiribgina qolmay, jamiyat hayotida ro‘y berayotgan har qanday hodisaga ijodkorlarning individual yondashganligidan dalolat beradi. Xususan, Dukchi eshon haqidagi hajviyotlar satirik yo‘nalishda bo‘lib, achchiq kulgini aks ettiradi. Shu tariqa Dukchi eshonga bag‘ishlangan turkum she’rlar yuzaga keldi. “Turkumlar tarkibidagi she’rlar mustaqil asarlar ekanligi ulardagi har bir she’r uchun tanlangan mavzuda, qo‘yilgan sarlavhasida, she’rning o‘z poetik obrazlari bo‘lishida, mustaqil mazmunida, kechinma tasviri yoki alohida syujet chizig‘iga ega bo‘lishi kabilarda ko‘rinadi”[3.19]. Darhaqiqat, turkum she’rlarning asosiy xususiyatlaridan biri ham, aynan ularning bir mazmun atrofida birlashtirilganidadir. Yaxlit mazmunga ega bo‘lgan, yagona lirik qahramon ishtirok etgan turkum she’rlar yaratish ayni davrda a‘nanaga muvofiq yangilanishlarga to‘la bir shaklda davom ettirildi. Adabiyotshunos olim O. Fayzullayeva olib borgan tadqiqotida ta’kidlaganidek, turkumlilik ham o‘z taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan badiiy

shakllardan biridir, unda ham asrlar osha davom etib kelayotgan an'ana kuzatiladi. Turkum she'rlardagi yakdillik ayni fikrimizning dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiboyev T. “XIX asr o‘zbek shoiri Muhammad Umar Umidiy” hayoti vaijodi”. F.f.nom.diss. –T.,1974. -B.95.
2. Aftandil S.Erkinov “The Andijan uprising of 1898 and its leader Dukchi-Ishandescribed by contemporary poets”. Printed in Japan. P.59
3. Fayzullayeva O. “O‘zbek dabiyotida she’riy turkumlilik masalasi” f.f.d.diss.(DSc) avtoreferati. –T: 2023. -B.19.
4. Muqimiy. Tanlangan asarlar. 2-jild. –T.1960. -B.35.
5. Zavqiy. Tanlangan asarlar. –T.1950. -B.32.
6. Boltaboyev H. Yollangan adabiyot sirlari. O‘zAS.1998.4-dekabr,49-son. -B.3.
7. Karimov G‘. Muqimiy. Asarlar. –Toshkent.,1974. -B.378-379.
8. Zavqiy. Tanlangan asarlar. –T. O‘zadabiynashr,1960.- B.32-33.

“O‘TKAN KUNLAR” ROMANINING ILK NASHRLARI QIYOSI (“Inqilob” jurnali va 1925-yil nashrlari)

Polvonova Xurshida Abdusattarovna,
Andijon davlat universiteti katta o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207063>

Annotatsiya. Maqolada A.Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanining ilk nashrlari (“Inqilob” jurnali va 1925-yil nashri) qiyoslanadi. Ulardagi farqlar sabablari tahlil qilinadi. Asl matn muammosiga ham e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: A.Qodiriy, “O‘tkan kunlar” romani, ilk nashr, asos matn, til va imlo masalasi.

Bizga ma’lumki, “O‘tkan kunlar” romanining ayrim boblari dastlab “Inqilob” jurnalida bosilgan, asarning birinchi bo‘limi kitob holida ilk bora 1925-yilda bosilib chiqqan.

Garchi adabiyotshunos olim Dilmurod Quronov bilan hammualliflikdagi maqolamizda (“Sharq yulduzi”, 2007, 1-son) “Inqilob” nashri haqida asosiy gaplar aytilgan bo‘lsa-da, “O‘tkan kunlar”ga qaytib” maqolasida” adabiyotshunos Bahodir Karimov: “Inqilob” jurnali bir-ikki marta tilga olinadi. Biroq kengroq qiyoslar, batafsilroq ma’lumotlar berilmaydi” deya bizga e’tirozlarini bayon qiladi [2. B. 233] Va asarning jurnal va kitob nashrlarini qiyoslash, tekshirish zaruriyati mavjudligini aytadi.

Aytish kerakki, qatag‘onga uchragan shoir va adiblarning, jumladan, Abdulla Qodiriyning ham shaxsiy arxivlari, asarlari qo‘lyozmalari saqlanib qolmagan. Tabiiyki, bu holat yozuvchi ijodiy laboratoriyasini o‘rganish, asarlarining yaratilish tarixini tadqiq etishda murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Shu bilan birga adib hayotligida amalga oshirilgan nashrlarni o‘rganish, ularni qiyoslash va barcha nashrlarga muhim nashr sifatida qarash ehtiyojini paydo qiladi. Asarning ilk kitob nashri 1925-yilda amalga oshiriladi va adib bu nashrdan u qadar ko‘ngli to‘lmaganini, keyingi nashrlariga ham umidsizlik bn qaraganini bilamiz. Lekin shu norozilik sababidan 1925-yil nashridan butunlay voz kechishimiz, e’tiborsiz qoldirishimiz ham adolatdan emas. “Inqilob” jurnali nashri ahamiyati haqida gapirgan B.Karim ham negadir maqolasidagi qiyoslashni asarning birinchi kitob nashri bo‘lgan 1925-yil bilan emas, balki 1926-yil nashri bilan amalga oshiradi. Adibning noroziligi sabablarini aniqlashtirish uchun ham, asarning ijodiy tarixi mukammal bo‘lishi uchun ham ilk kitob nashrini e’tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi.

“O‘tkan kunlar” romani “Inqilob” jurnalida, 1923-yilning fevral-mart oyidagi 9-10 qo‘shma sonida muallif so‘zboshisi bilan e‘lon qilina boshlangan. Asarning dastlabki olti bobi jurnalning 9-10 qo‘shma sonida chop etilgan bo‘lsa, 1924 yilning 11-12 hamda 13-14 qo‘shma sonlarida jami 16 bobi nashr qilinadi. Jurnalning “yotish vaqti” ya’ni yopilishi haqida Ziyoy Said 1924-yil oktabr oyi ekanligini aytadi.[3.86]

20- yillar matbuotida gazeta va jurnallarning aksariyati moliyaviy imkonsizlik vajidan ham muassislarni almashtirishga yoki yopilishga majbur bo‘lishgan. “Inqilob” jurnalining ham 1922-yildan to 1924-yilgacha muassislarni bir necha bor o‘zgarganligiga va alal oqibat yopilganligiga guvoh bo‘lamiz. Jurnalning yopilishi bilan “O‘tkan kunlar” romanining bosilishi ham to‘xtaydi.

Bundan tashqari, jurnal nashrida ham, 1925-yil nashri amalga oshirilgan vaqtda ham til islohotlari o‘tkazilayotgan va ziyolilar o‘rtasida o‘zaro til va imlo masalasida bahslar kuchaygan paytlar edi. Fitrat boshchiligidagi “yangi imlochilar” o‘zbek adabiy tilidagi ayrim forsiy va arabiy so‘zlarni qadimiy turkiy so‘zlarga almashtirish va o‘zbek tilining sofliqi uchun kurashishni o‘zlariga maqsad o‘laroq belgilab olishadi va ana shu maqsad yo‘lida faoliyat olib borishadi. 1919-yilda tashkil etilgan “Chig‘atoy gurungi” ham bu yo‘lda bir qancha vazifalarni, jumladan, “Ilmimizning adabiyliqi arabiylikda emas, o‘zidadir, shuni tirgizmak kerak. Tilimiz qoidalarini totorcha va usmonlicha qoida kitoblaridan emas, tilimizning o‘zidan olmoq kerak. Adabiyot yozu(v)chilik bo‘lg‘ani uchun yozu(v) qoidalarini, imloni ham tuzatmak kerak” kabilarni belgilab oladi.[4.135] Ammo Fitratga va uning tarafdori bo‘lgan ziyolilarga qarshi ikkinchi guruh ham bor ediki, ular turk tili va turk ta’lim tizimiga katta ahamiyat qaratishar edi. Munavvar qori Abdurashidxonov boshchiligidagi ziyolilar Fitratning o‘zbek milliy madaniyatini tiklash, o‘zbeklarning mustaqil millat sifatida shakllanishi, o‘zbek tilining sofligini saqlash haqidagi g‘oyalariga qarshi bo‘lganlar. Adabiyotshunos olim Naim Karimovning yozishicha, “Munavvar qorining tarafdorlari xatto Fitratga suiqasd qilmoqchi ham bo‘lishgan”.[5. 40]

Tabiiyki, til va imlo masalasida millat ziyolilarining hayot-mamot jangi ketayotgan bunday sharoitda har bir nashriyotning, gazeta va jurnalning o‘z imlo qoidalari mavjud edi, desak yanglishmagan bo‘lamiz. “O‘tkan kunlar” romanining ilk nashri amalga oshirilgan “Inqilob”da ham muharririyat “jurnal yozuvchilari ham imlo masalasida ikkiga ayrildi. Kelgusi qurultoygacha “Inqilob” jurnalini o‘rta imlo bilan chiqarilib turilmoqqa qaror berildi...

...Shuning uchun yuboriladigan maqol va she'rlar o'rta imlo bilan yozilsa va yangicha yozib idorani mashaqqatga solinmasa edi", deya o'z mualliflarini ogohlantiradi.[3.85]

“Inqilob” nashri hamda 1925 yil nashrlari haqida, xususan roman boblarining nomlanishi bilan bog'liq ma'lumot va tahlillarga avvalgi maqolalarimizda batafsil to'xtalganimiz uchun ham bu boradagi fikrlar takroridan qochamiz.[1.139]

Romanning jurnal nashridagi 1-bobida (romanning jurnal variantida ham, 1925-yil nashrida ham 7- bobigacha nomlanmay, faqat raqamlab ketilgan) Ziyo shohichining o'g'li Rahmat tog'asi Homid bilan Otabekni yo'qlab keladi va ularni kutib olish chog'idagi suhbatda:

“Otabek, buni deguvchi Rahmatga qarab yoqimlik bir vaziyat oldi va:

— Tinchsizlamadingiz, quvontirdingiz, **og'alarim**. Shahringizga birinchi martaba kelishim bo'lg'ani uchun tanishsizlik, yolg'izlik mani ortuq zeriktirgan edi! - dedi” (21-b) jumalari 1925-yil nashrida ham aynan takrorlanadi, tinish belgilarini qo'llashda ham bir xillik saqlanadi, faqatgina jurnal variantida “ Rahmatga” so'zida qo'llangan jo'nalish kelishigi qo'shimchasi “-ga” “-ka” shakliga o'zgartirilgan.

1926 yil nashrida esa quyidagicha tahrirlanadi: “Otabek ularga yuqoridan joy ko'rsatar ekan, yoqimlik bir vaziyatda:

Tinchsizlamadingizlar, bil'aks quvontirdingizlar, dedi – shahringizga birinchi martaba kelganim uchun tanishsizlik, yolg'izlik meni juda zeriktirgan edi”.

Ko'rib turganimizdek, 1926-yil nashrida jumalar jiddiy tahrirga uchragan.Dastlabki ikkita variantda bir xil takrorlangan Otabekning faqat Rahmatga qarab “yoqimlik bir vaziyat olishi” Rahmatning hamrohiga nisbatan bepisandlikka o'xshash holatni paydo qilsa, keyingi jumladagi “*tinchsizlamadingiz, quvontirdingiz, og'alarim*” deyishi yuqoridagi jumla bilan kontrast holatni yuzaga keltiradi, ya'ni o'quvchi sal oldin tanigani “boshqacha yaratilish”dagi “og'ir tabiatlik” Otabekga nisbatan biroz ishtiboh tug'dirgan bo'lardi. Og'ir tabiatlik Otabekning o'ziga u qadar yaqin bo'lmagan “ota qadrdonining” o'g'li va mutlaqo begona bir insonga hayajon bilan “og'alarim” deya murojaat qilishi ham biroz erish tuyuladi. Tahrir qilinganidan so'ng Otabekni “ularga yuqoridan joy ko'rsatish” asnosida mehmonlar tashrifidan mamnun bo'lgan yoqimli bir vaziyatda ko'ramiz va tahrir natijasida Otabek so'zidan keyingi vergulning o'rinsiz qo'llanishiga ham barham beriladi. “*Tinchsizlamadingizlar, bil'aks quvontirdingizlar*” jumlasiga “-lar” ko'plik qo'shimchasini va “*bil'aks*” so'zi qo'shilgani, shuningdek, “*og'alarim*” so'zining va

jumla oxiridagi undov belgisining tushirib qoldirilgani tahrirning badiiy jihatdan yutug‘ini ta‘minlaydi.

Asarning birinchi bobida Hasanalining tarixi haqida hikoya qilinadi: “Hasanalini, bolaliq vaqtida Otabekning bobosi **Musobek**, Erondan kishi o‘g‘irlab kelguchi bir turkman qo‘lidan 15 **oltun** barobariga sotub olg‘an edi. Hasanalining Otabeklar oilasida qulliqda bo‘lg‘anig‘a **qirq besh-elli** yillar chamasi bir vaqt o‘tib, endi Otabeklar oilasining chin bir a‘zosi kabi bo‘lib ketkan. Hasanali Yusufbek hojiga, ayniqsa, Otabekka itoat va ixlosi favqulodda bo‘lib, buning evaziga ulardan ham ishonch va hurmat ko‘rar; Yusufbek hoji “Ota” deb, Otabek, “ota” deb chaqirar edilar”.

Bu parcha ham dastlabki ikki variantda bir xil keltiriladi. 1926 yil nashrida esa Otabekning bobosi Musobek ekanligi aytilmaydi, “15 oltun barobariga” jumlasidagi “oltun” so‘zi “**tillo**”ga almashtiriladi, “qirq besh-elli yillar chamasi vaqt o‘tib” jumlasini ham “**elli yillar chamasi zamon o‘tib**” deb tahrirlanadi. Hasanalining “itoat va ixlosi” haqida gap ketgandagi “favqulodda” so‘zi “itoat va ixlosi tom”ga almashtiriladi. “**Yusufbek hoji “ota” deb, Otabek, “ota” deb chaqirar edi**” jumlasini esa tahrirlanib, asardan butunlay olib tashlanadi.

Aynan shu parchadagi tahrir haqida B.Karimov ham fikr bildirib, Otabekning bobosi uchun Qodiriy bejizga Musobek ismini tanlamaganini, qahramonlariga payg‘ambarlar nomini berish orqali ularga salobat bag‘ishlash va toza insonlar ekaniga ishora ekanligiga urg‘u beradi. Musobek ismining 1926 yil nashridan tushib qolishini esa “din va diniy ismlar inkori boshlangan yangi davrda adib qahramonlari nomini ham “o‘zbek tarixining hazmi ko‘targan qadar” olishga majbur bo‘ladi”, deya izohlaydi. Bizningcha esa, Qodiriy tahrirda Musobek ismini keltirmasligiga sabab asarning ortiqcha tafsilotlardan xoli bo‘lishini istagan, xolos. Qodiriy “O‘qush – o‘rganish (Mayda hikoyalar yozganda so‘zni qanday tejash kerak)” maqolasida Chexovning “Buqalamun” hikoyasini tahlil qilar ekan, “uning hikoyalarida so‘z isrofgarchiligiga sabab bo‘laturg‘an ortiqcha detallar ham bo‘lmaydi. U butun detallarni o‘zi aytkan asosda ishlatadi”, degan fikrni aytadi va Chexovning o‘zidan iqtibos keltirib fikrini dalillaydi: “Birinci ko‘rinishda miltiq bo‘lsa, shu miltiq uchinchi yoki to‘rtinchi ko‘rinishda albatta otilishi kerak, yo‘qsa miltiq to‘g‘risida so‘zlashning hojati yo‘qdur”. [6.844] Adibning o‘zi ham so‘z tejash, ularni o‘rinli qo‘llash masalasiga Chexovdan-da ko‘proq ma’suliyat bilan yondashgan. Otabekning bobosi ham asarda katta bir badiiy yuk ko‘tarmaydi, romanning boshidagi boblarida personajlar tilidan bir-ikki o‘rinda eslab o‘tib ketiladi, u romanda alohida badiiy

vazifa bajarmaydi va bajarishi ham kutilmaydi, shunga ko‘ra uning ismi konkretlashishi ham shart bo‘lmay qoladi.

Hasanalining Otabeklar xonadonida bo‘lishi bilan bog‘liq sana ham “*qirq besh-ellik yillar chamasi*” shaklidan “*elli yillar chamasi*” ko‘rinishida tahrirlanadi.

Romanning sanalar bilan, personajlar yoshi bilan bog‘liq boshqa o‘rinlar ham 1925 yil nashridan keyin jiddiy tahrirlangani kuzatiladi.

Masalan, “Inqilob jurnali 2- bobning boshlanishida “Ziyo shohichining tanishdirg‘on kishilaridan Mirza Karim qutidor ismli 45 yoshlar chamasida qoraqosh, qorako‘z, ko‘rkam yuzlik yaxshigina kiyingan bir kishi bo‘lub Akram hojisi, *ellik bilan oltmish yoshlar orasidag‘i* bir keksa edi” jumlasida qutidorning yoshi raqam bilan, Akram hojining yoshi esa so‘z bilan “*ellik bilan oltmish orasidagi*” qariya deb yoziladi. Va bu jumla 1925-yil nashrida ham o‘zgarmasdan qoladi.

1926-yil nashrida esa tahrir qilinib, “Mirzakarim ismlik **qirq besh, elli yoshlar chamasida** qora qosh, qora ko‘z, ko‘rkam yuz, yaxshig‘ina kiyingan bir kishi bo‘lib, Akram hoji **elli besh yoshlar orasidag‘i** bir keksa edi” deb tahrir qilinadi va ancha konkretlashtiriladi.

Hasanalining “itoat va ixlosi” haqida gap ketgandagi “favqulodda” so‘zi “itoat va ixlosi tom”ga almashtirilganini aytdik. Bu tahrir ham asar badiiyati uchun ijobiy bo‘lgan deyishimiz mumkin, chunki “favqulodda” so‘zi qo‘llanganda undan oldingi gapdagi “Otabeklar oilasida qulliqda bo‘lg‘anig‘a elli yillar chamasi zamon o‘tib, endi Otabeklar oilasining chin bir a‘zosi bo‘lib ketkan” degan fikr shubha ostida qolar edi, ya‘ni u haliyam o‘zining qullik maqomini unutmagan va uning ixlosi ham ana shu g‘ayrishuuriy itoat natijasi o‘laroq namoyon bo‘lmoqda. “Itoat va ixlosi tom bo‘lishi” esa Hasanali tomonidan to‘liq anglangan va oila a‘zolari tomonidan ham ozod va erkin bir insonga ko‘rsatilayotgan samimiy muomalaga javob sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Tahrirdan tushirib qoldirilgan “Yusufbek hoji “ota” deb, Otabek, “ota” deb chaqirar edi” jumlasida esa shuncha itoat va ixlosga javoban faqat “Ota” deb murojaat qilish bilan cheklanish kitobxon nazdida Hasanaliga go‘yoki, marhamat ko‘rsatishayotgandek taassurot uyg‘otadi. Bundan tashqari jumla tuzilishining o‘zida ham g‘alizlik va takror mavjud bo‘lib, hikoya maromini buzadi. Shuning uchun ham tahrirda yuqoridagi jumladan voz kechilgani asarning foydasiga bo‘lgan deb ayta olamiz.

Romanning ilk ikki nashrini kuzatar ekanmiz, asar badiiyati bilan bog‘liq o‘zgarishlarni deyarli uchratmaymiz. “Inqilob” jurnali imlosi o‘rta imloda bo‘lib, arabiy, forsiy so‘zlarni yozishda shakliy yozuv tamoyiliga amal qilinganini, ya‘ni asliyatida qanday yozilgan bo‘lsa shunday yozilganini, qisqa unlilarni yozuvda ifoda etilmagani va punktuatsion belgilardan deyarli foydalanilmaganini, qo‘llangan holatlarda ham birmuncha xatoliklar mavjudligini, shuningdek, singarmonizmga amal qilinmaganligini ko‘ramiz. 1925-yil nashrida esa yangi imloga xos bo‘lgan qisqa unlilar yozuvda ifodalangan, masalan, qisqa “A” harfini ifodalashda “alif”, ba’zi o‘rinlarda esa “hoi havvaz”dan foydalanilgan. Qodiriy savod chiqargan paytlarda esa “alif”ning yozuvda aks etishi “O” harfini anglatgan yoki cho‘ziq “a” harfini bildirgan. Shuningdek, 1925-yil nashrida tinish belgilarining ko‘p o‘rinlarda noto‘g‘ri qo‘llanganligini va singarmonizmga amal qilinganini ko‘ramiz. Bizningcha, yozuvchining “Uznoma”sidagi “ imlosi uch-to‘rtta imlochilarimiz tomonidan tuzatilib (!) ajoyib bir quroq holiga keldi, musahhihlarimizning musohalalari orqasida texnika jihati ko‘z ko‘rib quloq eshitmagan bir yo‘sinda chiqdi” degan e‘tirozidan badiiyat tomonlari ilk nashri bo‘lgan “Inqilob” jurnalidan butunlay o‘zgarib ketgan ma‘noni anglamasligimiz lozim. Chunki kuzatishlarimiz natijasida bu ikkala nashrda muallifning asar badiiyati bilan bog‘liq tahrirlarini uchratmadik. Shuning uchun ham muallifning e‘tirozini imlodan norozilik sifatida qabul qilishimiz kerak. Va aynan muallifning asar imlosidan noroziligi oqibatida 1926-yil nashridagi jiddiy badiiy tahriri amalga oshirildi.

Yozuvchining 1924-yilning yozida Moskvaga ketib, u yerda Valeriy Bryusov nomidagi SSSR Davlat Jurnalistlar institutining Oliy Adabiyot kursida o‘qiganligi ko‘pchilikka ma‘lum. Xondamir Qodiriy o‘z xotiralarida yozuvchi bu tahsildan hech nima olmagan, qaytaga borib ko‘ngli buzilib kelgani haqida aytadi [6.858] Bizningcha esa, aynan mana shu tahsili natijasida yozuvchi dunyoqarashi, adabiyot haqidagi bilimlari kengaygan. Jahon adabiyoti namunalari va jahon adabiyotshunosligi bilan ham yaqindan tanishishga muvaffaq bo‘lgan va shuning natijasida “besh yillab bosila olmay yotgan” asariga boshqacha nigoh bilan qarashga va unga jiddiy badiiy tahrirlar kiritishga ehtiyoj sezgan, shuning natijasi sifatida 1926-yil nashrida muallifning birinchi jiddiy tahriri amalga oshirilgan.

Xondamir Qodiriy keltirgan ma‘lumotni esa Abdulla Qodiriyning Moskvada yozuvchi sifatida katta bilimga ega bo‘lganligi, ammo sermahsul ijod qila olmaganligi sababidan deb tushunishimiz to‘g‘ri bo‘ladi.

Romanning ijodiy tarixini yaratishda, asarni kompleks o‘rganishda, yozuvchining adabiy portretini yaratishda adibning shaxsiy arxivi, asarlari qo‘lyozmalari saqlanib qolmagani vaziyatni birmuncha murakkablashtiradi. Adibning yaqinlari, zamondoshlari xotiralariga tayanishimiz mumkin, lekin ularga eng ishonchli manba sifatida to‘liq ishona olmaymiz. Bunday vaziyatda biz uchun yozuvchining o‘zidan qoldirgan adabiy, badiiy matnlari birlamchi manba sifatida ahamiyatli bo‘lib qolaveradi. Shu ma’noda, garchi muallif e’tiroziga sabab bo‘lgan bo‘lsa-da, 1925-yil nashri ham roman ijodiy tarixidagi muhim nashr sifatida o‘rganilishga va o‘zining munosib bahosini olishga haqli deb hisoblaymiz.

Romanning asos matnini yaratishda jurnal nashridan tortib, yozuvchi hayotlik chog‘ida amalga oshirilgan barcha nashrlar o‘rganilishi lozim. Ayniqsa, yozuvchi tiriklik vaqtidagi eng oxirgi nashr asos matnga ko‘proq da’vogarlik qiladi. Ana shu da’voning asoslariga keyingi ishlarimizda alohida to‘xtalamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov D., Polvonova X. Mukammallik yo‘lida// Sharq yulduzi. – 2007. - №1. – B.139
2. Karim B. Abdulla Qodiriy fenomeni. – T.: Info Kapital Group, 2019. –B. 233
3. Said Z. Tanlangan asarlar. – T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at, 1974. – B. 86
4. Fitrat.Tanlangan asarlar. IV jild. Darslik, va o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar. Toshkent, 2006. B. 135
5. Karimov N. “Chig‘atoy gurungi” o‘zbek yozuvchilarining birinchi ijodiy uyushmasi sifatida//O‘zbek tili va adabiyoti. – 2019. -№6. – B. 40
6. Qodiriy A. Tanlangan asarlar. – T.: Sharq, 2018.
7. Inqilob jurnali. (1923y. Fevral-mart, 9-10 soni.19-51 b)

REY BREDBURY: ILMIY FANTASTIKA VA ANTIUTOPIYA JANRLARIDAGI BUYUK IJODKOR

Xalilova Shohista Muhammadi qizi,
Navoiy innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207071>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Rey Bredbury (1920-2012)-yillarda yashab ijod qilgan, ilmiy fantastika va antiutopiya janrlarida yirik ijod qilgan amerikalik yozuvchining aadabiyotga qo‘shgan hissasi va o‘rni tahlil qilinadi. Uning asarlaridagi texnologiya, ijtimoiy adolatsizlik va erkinlik masalalari asarlari orqali yoritib beriladi. Bredburyning asarlaridagi jamiyatning qarorlar va ijtimoiy tuzilmalariga qarshi kurashishni tasvirlanishi misollar bilan tahlil qiliadi. Bredbury asarlaridagi antiutopiya uslubi va uning ijtimoiy-siyosiy tanqidi keng yoritiladi.

Kalit so‘zlar: antiutopiya, ilmiy fantastika, texnologiya, ijtimoiy tanqid, erkinlik, jamiyat, distopiya.

Kirish. Bredbury o‘z asarlarida janrining ko‘plab xususiyatlarini o‘z ichiga oladi. Antiutopiya (yoki distopiya) ideal jamiyatga qarshi bo‘lgan, qattiq nazorat ostida bo‘lgan va ko‘plab ijtimoiy zaifliklarga ega jamiyatlarni tasvirlash uslubidir. Bredbury “Farengeyt 451” romanida, masalan, kitoblar taqiqlangan jamiyatni tasvirlab, erkin fikr va ma’lumotning yo‘qolishi bilan bog‘liq xavflarni ko‘rsatadi.

Rey Bredbury antiutopiya janrining eng mashhur vakillaridan biri hisoblanadi. Antiutopiya (yoki distopiya) janri, ideal yoki mukammal jamiyatdan farqli o‘laroq, insoniyatning hayoti murakkab, zulm, repressiyalar va boshqaruv tizimlari tomonidan cheklangan jamiyatlarni tasvirlaydi. Bredbury o‘z asarlarida bu janrni ilmiy fantastika bilan birlashtirib, texnologiya va ijtimoiy tizimlarning kelajakka ta’sirini chuqur tahlil qiladi.

Bredbury asarlaridagi antiutopiya elementlari jamiyatning totalitar va boshqaruv tizimlaridan foydalanish orqali erkinlik va mustaqil fikrlashni cheklashni ko‘rsatadi. Uning “Farengeyt 451” va “Mars yilnomalari” kabi asarlari, axborot erkinligini cheklash, jamiyatdagi zaifliklar, va yangi madaniyatlarni o‘zlashtirish jarayonidagi ijtimoiy adolatsizliklarni o‘rganadi. “Farengeyt 451” romani, ayniqsa, antiutopiya janrining eng mashhur asariga aylangan. Bu romanda kitoblar taqiqlanadi va ular hukumat tomonidan yo‘q qilinadi. Bredbury, axborotning boshqarilishi va fikr erkinligining yo‘qolishi orqali jamiyatning qanday qilib manipulyatsiya qilinishini ko‘rsatadi. Kitoblarning yomonlanishi, jamiyatda fikrlar erkinligini cheklashga va axborotni monopoliyalashishga olib keladi. Bredburyning bu romandagi g‘oyasi,

jamiyatdagi mustaqil fikrlarning va axborot erkinligining yo‘qolishini tanqid qilishdir. Bredberining tasvirlashicha, jamiyatga hukumatning ta’siri orqali erkinlik yo‘qoladi, va odamlar faqat biror boshqaruv tizimi tomonidan belgilangan axborotga tayanadilar.

Ijodkorning yana bir mashhur asari “Mars yilnomalari” ham antiutopiya elementlari mavjud. Marsni kolonizatsiya qilish jarayonida, yerliklar o‘zlarining ijtimoiy xatolarini Marsga olib keladilar. Bredbury, bu kolonizatsiya orqali yangi jamiyatlarning aslida o‘zining eski zaifliklari va ijtimoiy xatolarini davom ettirishini ko‘rsatadi. Marsda yangi jamiyatlar tashkil etilganida, ular o‘zlarining o‘tmishdagi xatolarini takrorlashadi, bu esa kelajakdagi jamiyatning imkoniyatlarini cheklaydi va ijtimoiy adolatsizliklarni davom ettiradi.

Bredbury o‘z asarlarida texnologiya va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tasvirlaydi. U texnologiyaning insoniyatga ta’sirini chuqur tahlil qiladi va kelajakdagi ijtimoiy tizimlarda axborotning boshqarilishi, erkin fikrlash va individuallikning yo‘qolishi kabi muammolarni ko‘taradi. Bredbury asarlarida, ayniqsa, texnologiyaning ijtimoiy hayotga qanday ta’sir qilishi va insoniyatning erkinligini qanday qilib tahdid qilishini o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Bredbury o‘z asarlarida texnologiyaning ijtimoiy boshqaruvga ta’sirini ko‘rsatgan bo‘lsada, hozirgi davrdagi texnologiyalarning rivojlanishi, masalan, axborot texnologiyalari va sun’iy intellektning o‘sishi, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda axborot va fikr erkinligini boshqarishning yangi usullari, uning asarlarida tasvirlangan totalitarizm va manipulyatsiya konseptlarini yanada joriy qiladi. Shu bilan birga, bugungi texnologiyalar, Bredbury tomonidan ilgari taxmin qilingan salbiy oqibatlarni kengaytirishi va real dunyoda yanada xavfli holatlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Bredbury antiutopik janrda yaratgan jamiyatlar ko‘pincha tushkunlik va muammolar bilan to‘lgan, ammo ular orqali bizga kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy oqibatlar va muammolar haqida ogohlantiruvchi xabarlarini yetkazadi. Uning asarlarida, ideal jamiyatdan ko‘ra, ijtimoiy va madaniy zaifliklarning qanday yuzaga kelishini va ularni o‘zgartirish uchun nima qilish kerakligini ko‘rsatib beradi. Rey Bredburyning 1953-yilda nashr etilgan “Farengeyt 451” romanda texnologiyaning ijtimoiy tizim va erkin fikrlarga qanday tahdid solishini tasvirlaydi.

Kitoblarning yomonlashuvi, odamlarning erkin fikrlarini ifodalash imkoniyatini yo‘q qiladi va jamiyatni texnologik manipulyatsiya orqali boshqarishga olib keladi. Bredbury, ayniqsa, axborotning monopoliyalashishi va erkin fikrlarni taqiqlashning

jamiyatdagi muhim oqibatlariga e'tibor qaratadi. Romaning markazida, Guy Montag ismli bosh qahramon o'zining jamiyatdagi rollari va mavjud tizimning adolatsizligini anglab, bu tizimga qarshi kurashishga qaror qiladi. Bu kurash orqali Bredberi jamiyatdagi totalitarizm va erkinlikning yo'qolishini tanqid qiladi. "Farengeyt 451" da erkin fikrlarni taqiqlashning ijtimoiy ta'siri o'ta halokatli ekanligini ko'rsatadi. Guy Montag, dastlab tizimni qo'llab-quvvatlashga majbur bo'lgan yong'in o'chiruvchi sifatida kitoblarni yoqadi. Ammo u oxir-oqibat, kitoblarning o'zi faqat bilim va fikr erkinligining ramzi ekanligini tushunadi. Montagnning o'zgarishi va tizimga qarshi kurashi, jamiyatdagi fikr erkinligining kamayishini ko'rsatib beradi. Bredberining tanqidi texnologiyaning rivojlanishi orqali axborot erkinligining qanday cheklanishi va jamiyatning qanday boshqarilishi haqida ogohlantiradi.

Bredbury ning "Mars yilnomalari" asari orqali insoniyatning doimiy xatolarini ko'rsatadi. Marsda yangi jamiyatlar yaratish o'rniga, eski tizimlarni takrorlashadi, bu esa kelajakda ham eski muammolarni takrorlashga olib keladi.

Marsga kelgan yerliklar, o'zlarining siyosiy va ijtimoiy xatolarini Marsga olib kelishadi. Marsning yangi koloniyalarida irqiy va madaniy ziddiyatlar davom etadi. Misol uchun, "Havoning o'rtasida yo'l" hikoyasida, afro-amerikaliklar Marsga ko'chib kelishga qaror qilishadi, lekin ular ham o'zlarining o'tmishdagi mustamlakachilikni va irqchilikni olib kelishadi. Marsliklar bilan yuzaga kelgan muammolar, aslida Yerdagi yuzaga kelgan o'xshash ziddiyatlarni ko'rsatadi. Bredberi bu orqali, yangi sayyoraga kelgan insonlarning o'zlari uchun yangi jamiyat yaratishda eski xatolarini takrorlashlarini ko'rsatadi.

Bredbury ning "Qorong'u kuchlar" arslida odamlarning ichki ehtirolari o'rtasidagi kurash tasvirlanadi. Karnavalning rahbarlari insonlarning ichki ehtirolarini manipulyatsiya qilib, ularni o'z maqsadlariga ishlatishga harakat qilishadi. Bu asarda qorong'u kuchlar, ijtimoiy tartibga qarshi kurashayotgan jamiyatni tasvirlash orqali, odamlarning ruhiy zaifliklariga qarshi kurashishni bildiradi. Bredbury, insonlarning ichki qorong'u tomonlariga qarshi kurashish zarurligini ta'kidlaydi.

Asarda, karnaval rahbarlari odamlarni o'zining qorong'u va manipulyatsion kuchlari orqali o'zlariga jalb qilishadi. Bu kuchlar, o'zining ruhiy va psixologik zaifliklaridan foydalanib, jamiyatni o'z maqsadlariga yo'naltirishga intiladi. Jim Naytshed va Vill Hallovay ismli bosh qahramonlar, bu kuchlarga qarshi turishga harakat qilib, o'z ichki qorong'u tomonlariga qarshi kurashadilar. Bredberi, bu asarda, jamiyatni yomon kuchlar manipulyatsiya qilayotganini va odamlarning

shaxsiy zaifliklari orqali ularni boshqarayotganini tasvirlaydi. Bu tasvirlar, ijtimoiy nazorat va ruhiy zaifliklar orqali jamiyatni boshqarishning xavfini ko‘rsatadi.

Bredbury ning asarlari, ayniqsa “Farengeyt 451”, “Mars yilnomalari” va “Qorong‘u kuchlar” orqali, jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy va madaniy ziddiyatlarni ko‘rsatadi. Ularning barchasida antiutopiya elementlari mavjud: totalitarizm, jamiyatdagi zaifliklar, texnologiyaning ijtimoiy boshqaruvga ta’siri, va insonlarning ichki ehtirolari orqali jamiyatni manipulyatsiya qilish.

Bredbury bu asarlarni yozish orqali o‘quvchini kelajakdagi ijtimoiy tizimlar va ularning insoniyatga ta’siri haqida o‘ylashga undaydi.

Xulosa. Ray Bredbury ning ilmiy fantastika va antiutopiya janrlaridagi asarlari jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy va madaniy masalalarga qaratilgan chuqur tahlillarni taqdim etadi. Uning asarlari, texnologiyaning jamiyatga ta’sirini, erkinlikning yo‘qolishini va ijtimoiy zaifliklarni ko‘rsatish orqali o‘quvchini hozirgi va kelajakdagi jamiyatlar haqida o‘ylashga undaydi. Bredbury antiutopiya uslubida, jamiyatdagi kuchli tomonlarning zaif tomonlarini ko‘rsatib, ularni o‘zgarishi uchun mas’uliyatli va erkin fikrlovchi insonlar zarurligini ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bredbury, R. (1953). Farengeyt 451. Simon & Schuster.
2. Bredbury, R. (1950). Mars yilnomalari. Doubleday.
3. Bredbury, R. (1962). Something Wicked This Way Comes. Simon & Schuster.
4. James, E. (2009). Ray Bredbury: A Critical Companion. Greenwood Press.
5. McGiveron, S. (2005). The Dystopian Vision of Ray Bredbury. University Press.

SHUKRULLONING “O‘G‘RINI QAROQCHI URDI” KOMEDIYASIDA FIRIBGAR ODAM TIMSOLI

Saida Kurbonova Bekchanovna,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Urganch davlat universiteti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207140>

Annotatsiya: Mazkur maqolada atoqli dramaturg Shukrulloning “O‘g‘rini qaroqchi urdi” komediyasida tasvirlangan Zufnuniy ismli firibgar odam obrazining badiiy talqini masalasi o‘rganildi. Tovlamachilik, soxtalik, laganbardorlik, ish bitkazishning tanish-bilishchilik, poraxo‘rlik yo‘lini kasb etgan firibgar odamning badiiy qiyofasi ham komik, ham satirik uslubda mahorat bilan yaratilgani tadqiq etildi.

Kalit so‘zlar: Shukrullo, komediya, satirik obraz, firibgarlik, tovlamachilik, davr muammosi, ijtimoiy illat, satirik uslub, komik vaziyat.

Ma’lumki, jahon va o‘zbek adabiyotida firibgar, tovlamachi, muttaham shaxslarning badiiy obrazi yuksak mahorat bilan tasvirlangan. Jumladan, fransuz adabiyotida Gi de Mopassanning “Azizim” romanida Jorj Dyurua, polyak adabiyotida Tadeush Dolenga-Mostovichning “Muttahamning parvozi” romanida Nikodim Dizma, rus adabiyotida Gogolning “Revizor” komediyasida Xlestakov, “O‘lik jonlar” poemasi P.I.Chichikov, o‘zbek adabiyotida esa Uyg‘unning “Parvona” dramasida O‘tkuriy, Shukrulloning “O‘g‘rini qaroqchi urdi” komediyasida Zufnuniy, Shoyim Bo‘taevning “Utashan” romanida Berkinboy obrazlari muttaham, firibgar va tekinxo‘r odamlarning tipik obrazlari hisoblanadi.

O‘zbek dramaturgiyasida firibgar odam obrazi Uyg‘unning “Parvona” dramasida nihoyatda maromiga yetkazib tasvirlangan. Dramaning bosh qahramoni O‘tkuriy soddadil aspirant qiz Nazokatning baxtiga raxna soladi. O‘tkuriy shu qadar tovlamachi va ustamonki, atrofidagi barcha odamlar uning yolg‘onlariga darrov ishonishadi. Bundan tashqari, u nihoyatda gapga chechan, hammani og‘ziga qaratadi. Shirin so‘zlari bilan suhbatdoshini o‘ziga rom etadi. Bu jihatdan janob Chichikov (Gogol), Jorj Dyurua (Gi de Mopassan), O‘tkuriy (Uyg‘un), Zufnuniy (Shukrullo) obrazlari bir nuqtada kesishadi. Firibgar shaxslarning bir-biriga o‘xshab ketadigan xarakterli belgilari ham mavjud. Ular o‘zlarini atrofidagi odamlarga nihoyatda madaniyatli, aqlli, mehribon, xushmuomala qilib ko‘rsatishadi. So‘zamolligi bilan qarshisida turgan suhbatdoshini to‘riga ilintirib, so‘ngra o‘zlarining tekinxo‘rlik, poraxo‘rlik, qing‘ir yo‘l bilan boylik, mavqe’, martaba orttirish ortidagi yashirin

o‘ylarini amalga oshirishga urinishadi. Shu ma’noda, dunyo va o‘zbek adabiyotida yaratilgan firibgar odamlar obrazi bir maxrajga keltirilganda, ularning mushtarak jihatlari ko‘zga tashlanadi.

Shukrullo o‘zining “O‘g‘rini qaroqchi urdi” komediyasida jahon adabiyotidagi va Uyg‘unning “Parvona” dramasiidagi O‘tkuriy kabi firibgar obrazlar badiiy tajribasidan unumli foydalandi. Komediyaning bosh qahramoni Zufnuniy obrazi o‘zbek dramaturgiyasida butunlay yangilik bo‘lmasa-da, yangilik sifatlaridan ham xoli emas edi. Zufnuniy – oddiy odam. Ammo uning qo‘li yetmagan joy qolmagan. Militsioner bilan ham, rahbarlar bilan ham, olimlar bilan ham, ashulachilar bilan ham, bog‘cha, maktab mutassadilari bilan ham til biriktirib, ish bitkazadi.

“O‘g‘rini qaroqchi urdi” komediyasi ikki parda, olti ko‘rinishdan tashkil topgan. Unda Nurbek (yozuvchi), Ma’suda (Nurbekning xotini), Zufnuniy (ishi notayin odam), Zamon (Zufnuniyning o‘g‘li), Marhamat (Zufnuniyning xotini), Egam (bazalardan birining boshlig‘i), Xayri (Egamning xotini), Shodmon garang (mahallaning xabarchisi), Arslon qori (tish doktori), Tojivoy (rayijrokom uy-joylar bo‘limining boshlig‘i, laqabi – soqqa), Jamila (Tojivoyning xotini), Hamdam (uy-joylar qurilishining boshlig‘i, laqabi – tunuka), Rixsi xola (Hamdamning onasi), Ibodxo‘ja (kandidat bo‘lmoqchi bo‘lgan sozanda), Boltavoy (militsiya xodimi) kabi personajlar ishtirok etadi.

Mazkur komediya O‘zbek davlat akademik drama teatrida sahnalashtirilgan. Shu bois “O‘g‘rini qaroqchi urdi” komediyasi xususida akademik N.Karimovning “Komediya fosh etadi” nomli taqriz maqolasi “O‘zbekiston san’ati va adabiyoti” gazetasining 1985 yil, 5 aprel sonida chop etilgan. Olim shunday yozadi: “...Shukrullo pesasi asosida sahnalashtirilgan “O‘g‘rini qaroqchi urdi” spektakli o‘z oldiga shunday vazifani – hozirgi kunda oz bo‘lsa-da, uchrab turg‘uvchi yulg‘uchlar, yulduzni benarvon uruvchi muttahaq unsurlarning ildiziga bolta urish vazifasini qo‘ygan. Spektakl markazida Zufnuniy obrazi turadi. U ishlash joyi notayin bo‘lishiga qaramay, xushomadgo‘ylik, tilyog‘malik, muttahaqlik orqasidan dabdabali hayot kechiradi. Bu tulkining qo‘li yetmagan joy yo‘q. Lekin, shunisi borki, u tuxum qilmaydigan tovuqqa don bermaydi. O‘zi aytmoqchi, bir hovuch don bilan yigirmata tovuqdan tuxum olish yo‘llarini biladi”.

Komediyaning birinchi parda ilk ko‘rinishida Zufnuniyning hovlisi tasvirlanadi. Hovlida stol, stullar, hamma yerga telefonlar o‘rnatilgan. Go‘yoki bu uy oddiy odamning uyi emas, misoli ofis edi. Zufnuniyning xotini Marhamat erining

qilayotgan ishlaridan bezor bo‘lib, norozi ohangda o‘ziga o‘zi gapirib yurgan holda tasvirlanadi:

“Marhamat: Ha, Zufnuniyning uylari. Yo‘qlar. Gazimni to‘g‘irlab bermoqchi edilar. Bu gazxonamas (*Telefonni iladi. Yana jiringlaydi. Marhamat oladi.*). Nima? Bilet, olib bermoqchi edilar. Hoy, bu biletxonamas, aeroportga boring (*Telefonni iladi, telefon yana jiringlaydi. Marhamat oladi.*). Nima? Kasalxonadan o‘likni olib bermoqchi edilar. Hoy, o‘likxonaga boring! (*Trubkani qo‘yadi.*) Voy, tavba, voy tavba! (*Yana telefon jiringlaydi.*) O‘g‘lim militsiyada... Hoy bu militsiya emas! Zufnuniy o‘lgan (*Jahl bilan trubkani qo‘yadi. Yana telefon jiringlaydi. Marhamat olmaydi.*) Voy tavba, voy tavba! Bu erim nima balo? Bu faqat tiriklarning ishiga aralashadi, desam, o‘liklarning ham tilini bilarkan! Bu dajjolmi, azroyilmi, bir balo!”.

Xullas, Marhamatning iborasi bilan aytadigan bo‘lsak, komediya qahramoni Zufnuniy tiriklarning tashvishi qolib, o‘liklarning ham tilini topolgan odam. Zufnuniyning oila a‘zolari to‘xtovsiz telefon qo‘ng‘iroqlaridan, so‘roq-savollaridan bezor bo‘lishgan. Zufnuniyning jamiyatdagi notayin ishlari uchun butun oila notinch yashaydi. Zufnuniy militsiyaning ishiga ham, aeroportga ham, o‘likxonaga ham aralashib, odamlarga hojatbarorlik qiladi.

Zufnuniyning qarichi bilan o‘lchaydigan bo‘lsak, bu “dunyoda oshna-og‘aynigarchilik bor ekan, to‘g‘irlanmaydigan ish yo‘q”. Zufnuniy, yana o‘zi aytganidek, “birovning do‘ppisini birovga kiydirish” bilan shug‘ullanadi. Ana shu xizmati uchun noqonuniy yo‘l bilan daromad qiladi. Albatta, undan aldangan Arslon Qori, Egam, Tojivoy, Hamdam, Ibodxo‘jalar Zufnuniyning tovlamachi, firibgar, ig‘vorgarligini yaxshi bilishadi. Ammo boshlariga tashvish tushganida yana undan najot kutib, uni alqab, undan yordam kutishadi. Zufnuniyning atrofidagi do‘stlari Arslon qori, Egam, Tojivoy, Hamdam, Ibodxo‘jalar ham, aslida, yaxshi odamlar emas. Chunki ularning biri axloqsiz bo‘lsa, ikkinchisi davlat mulkini o‘marib, xavotirda yashaydi. Yana biri esa Zufnuniyni salkam avliyo qiyofasida ko‘rib, o‘zi havaskor qo‘shiqchi bo‘la turib, ustozining taklifi bilan dissertatsiya yozdirib, olim bo‘lishni orzu qilib qoladi.

Dramaturg jamiyatda yomon yaradek gazaklagan mana shunday tanish-bilishchilik, oshna-og‘aynigarchilik bilan ish bitkazishni odatga aylantirgan jamiyat va ijtimoiy illatlar ustidan kulib ham ularga tanqidiy qarab “O‘g‘rini qaroqchi urdi” komediyasini yaratadi.

Komediyaning badiiy yechimi kutilmaganda Zufnuniyning qamoqqa olinishi bilan yakunlanadi. Chunki uning yonidagi Boltavoy aslida militsiya xodimi bo‘lib,

uning barcha qilmishlarini kecha-kunduz o‘rganib, oxirda sahnaga qamoqqa olinish haqidagi order bilan kelib, Zufnuniyning qo‘llariga kishan solib, uni olib ketadi. Bu badiiy yechim beixtiyor Uyg‘unning “Parvona” komediyasidagi O‘tkuriyning yurist Adolat opaning u haqdagi barcha hujjatlarni to‘plab, o‘rganib, asar yakunida order bilan kelib, qamoqqa olinishi kabi yechim bilan bir xillik kasb etadi. Har ikki dramaturg O‘tkuriy, Zufnuniy kabi kishilarga bu jamiyatda o‘rin yo‘qligiga ramziy ishora qiladi. Chunki ular jamiyatni loyqalantiradilar. Ular garchand jamiyatda odamlarga yaxshilik qilayotgandek ko‘rinsalar-da, aslida ularning qilmishlari, yurgan yo‘llari qora. Bunday firibgar, tovlamachi, muttaham kishilarning qilmishlari, oxir-oqibat, fosh bo‘lib, ularning qonunan jazo olinishi tomoshabinga, kitobxonga eslatiladi. Mazkur komediyada jamiyatda qandaydir zufnuniylar, o‘tkuriylar emas, adolatli qonun ustuvor bo‘lishi kerak, degan badiiy-falsafa ilgari surilgan.

Komediyadagi satirik fosh etuvchilik yuki asarning markaziy qahramoni Zufnuniyning yelkasiga ortilgan. Jumladan:

“Zufnuniy: Hazil! Meni kim deb o‘yladilaring? Bundan bir-ikki kun oldin senlar uchun tuban, makkor, firibgar bo‘lgan kishi, biring o‘g‘rilik qilib uyingdan ajraladigan bo‘lganlaringda, a? Endi senlarga kerak bo‘lib, akajon, eng pokiza, olijanob odam bo‘lib qoldimmi?.

Arslon qori: Akajon, men gunohkor. Men iflos! Qasam ichaman, akajon!

Zufnuniy: Akajon! Kimni aldamoqchi bo‘ldilaring! Biring redaksiya bormi, qayoqlarga ustimdan – bu firibgar, poraxo‘r, mening haqqimni yegan, mening palonchimga tegishgan, yana biring bo‘lsa, meni bunday aldagan, unday aldagan, deb dod solib, menga tuhmat qilib yur-da, meni bilmaydi deb o‘yladilaringmi? Meni aldab ishlaringni bitirmoqchi bo‘ldilaringmi?.”

Mana shu sahnada “O‘g‘rini qaroqchi urgan” holat namoyon bo‘ladi. Chunki Zufnuniy va uning hamtovoqlarining biri o‘g‘ri bo‘lsa, qolganlari qaroqchilardir. Shuning uchun dramaturg komediya nomini “O‘g‘rini qaroqchi urdi” deya komik pafos bilan badiiy ifodalagan.

Zufnuniylarning qarindoshlari hayotda doim bo‘lgan, ular mudom yashayveradilar. Ammo jamiyatda insonlar halollik va vijdonan hayot kechirsalar, zufnuniylarga o‘xshagan firibgarlarga o‘rin qolmaydi. Aslida, firibgarlarni ham ijtimoiy muhit shakllantiradi va jamiyatda nopoklik, noqonuniy ishlar avj oladi.

O‘zbekiston xalq shoiri va ajoyib dramaturg Shukrullo jahon va o‘zbek adabiyotida yaratilgan firibgar odam obrazining yangi badiiy talqinini yaratar ekan, tomoshabinga o‘tgan asrning 80-yillarida yashagan va odamlarni nopoklik sari

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

yetaklagan Zufnuniy qiyofasidagi tovlamachi kishilarning nopok ishlarini ko‘rsatib, uni satirik va komiklikda sahna asarida jonli aks ettirib berishga muvaffaq bo‘lgan. Muhimi, tovlamachilik, firibgarlik, munofiqlik albatta bir kuni fosh bo‘lishini Zufnuniy va uning do‘stlari hayoti misolida tomoshabinga yetkazib bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov N. Komediya fosh etadi / Shukrullo. Tanlangan asarlar. VIII jild. Maqolalar, taqrizlar, xatlar, telegrammalar. – Toshkent: Sharq, 2014.
2. Shukrullo. Tanlangan asarlar. VI jild. Pesalar. – Toshkent: Sharq, 2014.
3. Hamdamov U., Qosimov A. Jahon adabiyoti. – Toshkent: Akademnashr, 2024.

“DARYOSINI YO‘QOTGAN QIRG‘OQ” ROMANIDA INSON VA TABIAT KONSEPSIYASI

Xajiboyev Kishin Alisher o‘g‘li,
Urganch innovatsion universiteti o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207148>

Annotatsiya. Maqolada Erkin Samandar asarlarining asosini inson va tabiat konsepsiyasi tashkil etishi, “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romanida tasvirlangan syujet voqeligining bir yo‘li ikki obyekt vositasida insonlik va tabiat dunyosini muqoyasada berilishi haqida mulohazalar keltirilgan. Shuningdek, Buva, Qurbon Salayev personajlarining atrof-muhit va jonzotlarni himoya qilgani uchun tabiat kushandarlari tomonidan ayanchli ahvolga solinishi, oqibatda tabiat va insonlar o‘rtasidagi munosabatning buzilishi mukammal qurilishga ega syujet voqealari asosida tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar. Inson, tabiat, syujet, fabula, harakatlar dinamikasi.

Inson va tabiat birligi konsepsiyasi Erkin Samandar asarlarining asosi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu jihat ijodkorning she‘rlaridan tortib, qissa va romanlarida ham o‘ziga xos tarzda aks etgan va “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romaniga qadar muayyan tadrij yo‘lini bosib o‘tgan. Adibning “Amu jilolari”, “Osmon to‘la nur”, “Sohildagi bolalar” kabi she‘riy majmualaridagi ko‘plab she‘rlarida markaziy qahramon yoki asar badiiy konsepsiyasini tashuvchi bosh badiiy komponent sifatida tabiat va hayvonot bosh o‘ringa chiqadi. “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romanida bu vazifa inson va tabiat o‘rtasida nisbiy tenglik hosil qiladi. Inson va tabiat birligi konsepsiyasi ko‘proq inson muammosi doirasida yoritiladi. Inson tabiatidagi yovuzlik tuyg‘ulari, odam bolasining botiniy-psixologik muammolari ko‘proq ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan roman sarlavhasiga chiqarilgan nom ham daryosini (Amudaryo) yo‘qotgan qirgoqni, shu qirg‘oq misolida Orol dengizidan ajralgan, Amudaryoda suv tanqisligi, sho‘rlanishning keskin oshib ketishi, cho‘llashish natijasida aziyat chekayotgan odamlar tasvirlanadi. Ushbu fojiaga sabab bo‘lgan insonlar botinidagi yovuzlikning poetik ramzlashtirilgan shaklini ifodalaydi. Shuningdek, bosh qahramon Ganja va Amudaryoning o‘tmishi, buguni va kelajagi tabiat pozitsiyasidan turib tasvirlanadi. Romanda tasvirlangan syujet voqeligining bir yo‘li ikki obyekt vositasida berilishi insonlik va tabiat dunyosini muqoyasada qabul qilishga zamin hozirlaydi.

“Syujetning badiiy asardagi funksiyalari haqida so‘z ketganda, avvalo, uning asar problemasini badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materialini uyushtirib berishini aytish kerak” [Quronov D. 2:116]. Shunday ekan “Daryosini yo‘qotgan

qirg‘oq” romanidagi syujetda tabiat va inson mukammal birlik hosil qiladi. Bu birlik insoniyat nafsi sababli buzilganda, Amudaryo suvining kamayib ketishi, Orol dengizining qurishi kabi jiddiy muammolarga olib kelishi romanga Ganja va Amudaryo liniyasiga uzviy bog‘langan holda olib kiriladi. Boshqa voqealar shu liniyaga bog‘lanadi. Ganja Qorayontoq qishlog‘i farzandi sifatida Amudaryo bo‘ylarida voyaga yetadi. Asar voqealarining aynan Amudaryo qirg‘oqlarida ro‘y berishi muallif ijodiy niyati ijrosi uchun aynan maqbul variant. Daryo va Orol dengizidagi o‘zgarishlar, avvalo, uning atrofida yashaydigan aholini tahlikaga solishi tabiiy hol. Shu sababli asarda Qorayantoq, Duldulsoy, Kiyikto‘qay, Bog‘iston kabi Qoraqalpog‘iston va Xorazmdagi daryo bo‘ylarida joylashgan joylar obyekt sifatida tanlab olinadi.

Voqealarning hayotda yuz berish tartibi (fabula) bilan ularning asarda joylashtirilish tartibi yuqorida ham ta’kidlab o‘tganimizdek farqlanadi. Masalan, Ganja romanning boshida qamoqdan chiqib poyezdda kelayotganda ikkinchi turmush o‘rtog‘i Mohirani ko‘rib qoladi. Bu paytda bir kun kelib shu qiz bilan hayot yo‘llarini bog‘lashi Ganjaning xayoliga ham kelmagan edi. Mohiraning onasi Ganjani xushlamaydi. Mohira u bilan gaplashgani uchun qizini koyib beradi. *“Har qo‘lida ikki shishadan “Borjomi” ko‘tarib, qizil kuylakli qiz kupega kirdi. Yuzlari kuylagidek lov-lov yonardi. Yigitni ko‘rib, beixtiyor: “Voy, bizning kupega chiqdingizmi”, deb yubordi. U bosh qimirlatdi. – Taniysanmi? – so‘radi ayol. – Bufetni menga bular ko‘rsatdilar, - dedi qiz mamnun. “Bufetni bilsa ichadiganlardan, ichib olib hali tamosha ham ko‘rsatar. Qayoqdan ham duch keldik bu ro‘dapoga”* [Самандаров Э. 3:9].

Agar voqealar hayotda yuz berish tartibi bilan berilganda roman boshidan Ganjaning Mohira bilan emas, birga o‘qib, sevishib turmush qurgan birinchi ayoli Qumri bilan uchrashgani aks ettirilgan bo‘lishi kerak edi. Albatta, bunda muallif muayyan badiiy-estetik maqsadni ko‘zlagan. O‘sha roman boshida epizodik obraz ko‘rinishidagi Mohira roman oxirida Ganja bilan doimiy birga bo‘ladi. *“Seviklining aybi ravo ko‘rinur, Jami ters ishi o‘ng, sazo ko‘rinur”* [Юсуф Хос Ҳожиб, 5:23] deganlaridek Ganjaning o‘tmishda qilgan xatolari Mohiraga qahramonlik bo‘lib tuyuladi. Ko‘ngil qo‘yib tanlagan Qumri esa Ganjaga xiyonat qiladi. *“Ganja poyezdga chiqdi. Voajab! Ro‘parasida Mohira turardi. O‘sha qizil kuylakli qiz. Ganja qamoqdan qaytayotganida poyezdda ko‘rgan Mohira. Ganjaning avvalgi hayrati ham gapmi, nahotki deb boqardi ko‘zlariga ishonmay. Ikkalasi ham bitta dam olish maskaniga borishayotgan ekan. Tavba! Tavba!!!”* [Самандаров Э. 3:242].

Muallif birinchi rafiqasi bo‘lsa-da, Ganjaga xiyonat qilgan Qumrini emas, balki o‘z aqli bilan Ganjaga kuch bag‘ishlagan ikkinchi ayol Mohirani asar boshida ko‘rishni istaydi. Ko‘rinadiki, Erkin Samandar romandagi syujet voqealarini tartibi o‘zgartirib, kitobxon faolligini, asarning qiymatini oshirgan. O‘quvchini qahramon ruhiyatiga yaqinlashtirgan.

“Ko‘rib o‘tilgan misoldan ayon bo‘ladiki, fabula voqealarning tabiiy oqimi bo‘lsa, syujet ularning muayyan maqsadga muvofiq qayta tartiblangan, ya’ni badiiy qayta ishlangan shaklidir. Mazkur holni istilohda aniq ifodalash uchun ayrim manbalarda “syujet kompozitsiyasi” atamasi qo‘llaniladi”[Quronov D. 2:118]. “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romani syujet kompozitsiyasida tushirib qoldirsa bo‘ladigan voqealar ham asar ichida muayyan mazmunni ifodalashga xizmat qildirilgan. Deylik, roman bosh qahramoni Ganjaning qizi Ra‘no tug‘iladigan kunida ishga borishi fabula nuqtayi nazaridan unchalik muhim emas, tushirib qoldirsa bo‘ladi. Biroq syujet kompozitsiyasi nuqtayi nazaridan bu voqea muhim, chunki bunda Ganjaning tabiat oldida qiynalayotgan vijdoni, ruhiy holati, o‘zi bilan o‘zi kurashib yurgan onlari, o‘rtanib yashagan qamoqdagi besh yillik umri yorqin tasvirlangan. Mana o‘sha Ganjani vijdoni bilan hisoblashishga unadayotgan o‘ylar: *“Daryo sassiz oqar edi. Daryo hali o‘z boshiga tushadigan ko‘rguliklarni bilmaydida, bilsa ehtimol shovqin ko‘tarardi, qirg‘oqqa bosh urardi, qurilayotgan katlavon-u to‘g‘onni buzib, yemirib, toshlarni kemirayotgan texnikani girdobiga olardi, chilparchin qilib tashlardi”* [Самандаров Э. 3:38].

Bunday holat Buva personajida ham uchraydi. Oq g‘oz va qabar haqidagi voqea fabula uchun unchalik muhim emas, tushirib qoldirsa ham bo‘ladi, ammo syujet nuqtayi nazaridan juda ham muhimdir. Chunki Buva mayib bo‘lgan oyig‘ini davolash uchun aynan qabar o‘simligidan foydalanadi. Buni esa u o‘sha g‘ozdan o‘rgangan edi. *“O‘n-o‘n besh qadam narida bitta oq qush qorni kuradi, bag‘rini maysaga berib yotdi. Meliqush yordamida Buva qush tomon bordi. G‘oz ekan. Na hurkdi, na qochdi. Qanoti ostidan bir tomchi qon oqdi. Buva uning dumidan tutib asta ko‘tardi. Qush ko‘kragini berib yotgan maysa emas, qabar ekan. Odatda, yaralangan qushlar qabarga suyanadi, undan yarasiga malham topadi”* [Самандаров Э. 3:132]. Bu lavha orqali Buvaning haqiqiy tabiat shaydosi ekanligini sezish qiyin emas. U otlarni qutqarish uchun Kiyikto‘qayga kelib, otlar bilan yashaydi, sovuq qorda oyog‘i shikastlanadi. Oyog‘ini qabar bilan davolagach, tabiatga bo‘lgan mehrini shunday izhor qiladi: *“Tabiatni ona deb bekorga aytishmagan. U qushni ham, insonni ham o‘ylaydi. Dorixonasi ham, dorisi ham o‘zida. Oqsagan paytingda oldingdan chiqadi.*

Uni toptamasang bo'lgani. Uni ko'rsang, unga ixlos qo'ysang bo'lgani" [Самандаров Э. 3:133]. Buving bu so'zlari azaldan tabiat va inson birga yashaganligi, agar ahil bo'lib yashasa, farovon, sog'lom hayot kechirishi, bir-biriga dushmanlik qilsa, ularni og'ir falokatlar girdobiga olishi ifodalangan. Go'yoki, bu so'zlar zamirida muallif romanning asosiy g'oyasiga ishora qilayotgandek. Tabiat va inson munosabatlari, uning oqibatlarini teran kuzatishlari orqali Buva obraziga singdirgan.

Ma'lumki, adabiy asar syujeti personajlarning "harakat"laridan tarkib topadi. "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romanida tashqi harakat dinamikasi yetakchilik qiladi. Ayni paytda bu asarda ichki harakat dinamikasi ham kuzatiladi, lekin u salmoq jihatidan syujet tipini belgilay olmaydi. Romanda Ganja, Qurbon Salayev, Buva kabi personajlarning tabiatni himoya qilish borasidagi, Aminov, Isroili rais, Quljon kabi tabiatni oyoq osti qiluvchi tashqi harakatlari dinamikasi syujet voqealarini to'ldirib boradi. Tarix fani o'qituvchisi Qurbon Salayevning harakatlarida har bir millat o'zligini asrashi, tabiat boyliklarini himoya qilishi, nafaqat himoya qilishi, balki uning qadriga yetishi kerakligi haqidagi g'oyalar yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Qurbon Qorayantoq qishlog'i maktabida tarix fanidan dars berar edi. Qoraqum etagida Qorayantoq qishlog'i bilan birga ko'l ham joylashgan. Uning atrofidagi yerlarni sho'r bosib, hosildan chiqdi. Buni chorasini topa olmagan o'qituvchi Isroil raisga uchrashdi, naf chiqmagach raykomga bordi. Tekshirib ko'ramiz deyishdi, tekshirmadi. Qurbonning bu ish bilan boshi garang bo'lib yurganda Naysonbuva yodgorligiga darz ketganligini eshitib qoldi. Borsa ahvol chatoq. Ziyoli ekanligidan uyalib ketdi. Tezroq chorasini qilmasa, yiqilib tushadi. Yana Isroil raisga, sho'roga uchradi, foydasi bo'lmadi. Ular endi bir qilmagan ishimiz machitning remonti edi deb baqirib berishdi. Boshi qotgan Qurbon Toshkentga, tarixiy yodgorliklarni ta'mirlash idorasiga xat yozdi. Javob kelavermagach ikki-uch shogirdi bilan Naysonbuva qabristoniga borib, yodgorlikni remont qildi. Zero, "Shaxs ekologik ongi va madaniyatining tabiatga estetik munosabatini shakllantirishga ta'siri, ularning barcha sohalari va yo'nalishlari uchun universalligini, maqsadga muvofiqligini, imkoniyati realligini ta'minlaydi" [Айтматов А. 1:36]. Bu Qurbon Salayev fitratida yaqqol namoyon bo'ladi.

Ertasi kuni u ishlaydigan maktabda yig'ilish bo'ldi. Kun tartibida: Tarix o'qituvchisi Qurbon Salayevning ishi. Yig'ilishga Isroil rais ham keldi, u Qurbon mafkuraviy xatoga yo'l qo'yib, yoshlarni qabristonga olib borgani, eskilik sarqitlariga berilgani haqida so'zladi. Doimo raisning pinjiga tiqilib yuradigan direktor bundaylar

37-yilda peshonasidan otilgani, hozir ham shafqat qilmaslik kerakligi, masjidni ham yo‘qotish kerakligini aytdi va oldindan yozilgan arizaga Qurbonni ishdan bo‘shatish uchun imzo chekdi. Qurbon uyiga bordi. Rayon militsiyasi boshlig‘i kelib, o‘z-o‘zidan uyini tintuv qildi. Shkaf tagidan sellofon xaltachada nasha topib, uni 8 yilga kesishdi. Jazoning oltinchi yilida uni Duldulsoyga majburiy xizmat uchun olib kelishdi. Bu yerda u Ganja bilan tanishdi. Qirtepa portlatilishidan oldin bu tarixiy yodgorlik, portlatmang, mutaxassislarni olib kelib o‘rganaylik deganida, unga yana oldingi ishlaringni boshladingmi, deb ogohlantirish berildi. Bu jumlalarning o‘ziyoq roman tabiat va insoniyat munosabatlari muammosi ustiga qurilganidan dalolat beradi.

Romanda Komila aya obrazi ham o‘ziga xos o‘ringa ega. Chunki Ganja rafiqasi Qumrini unga o‘xshatadi. Komila aya qo‘shiqni maromiga yetkazib kuylar edi. San‘atni deb oilasini unutdi, lekin baribir xalq artisti bo‘la olmadi. Komila aya turmush o‘rtog‘i G‘ulomjon Sobirov bilan ajrashdi, o‘g‘li Zufar otasida qoldi. Umrining oxirida Komila aya kasal bo‘lib qoldi, bunga chidolmay uni G‘ulomjon aka uyiga olib keldi. Qumri ham ishni bahona qilib oilasidan uzoqlashdi, unutdi: “*Qumrixon shahar Ijroqumining bo‘lim mudirligiga ko‘tarildi. Erta ketib, kech keladigan bo‘ldi. Majlislari, safarlari ko‘paydi... Qumrixonning bo‘ynida dog‘ ko‘rindi. Ganjaning yuragi shig‘ etdi. Nimaning izi? Xotini apil-tapil bo‘ynini bekitdi. Ko‘kragida ham xuddi bo‘ynidagi kabi qizil va ko‘kintir dog‘lar ko‘rindi. Ularning o‘pich izi, tish izi ekanligiga shubha yo‘q edi*” [Самандаров Э. 3:13]. Muallif bu harakatlar orqali 60-80-yillarda nafaqat ekologiyada balki insoniyatning ma‘naviy hayotida ham axloqiy buzilishlar bo‘lganini aniq ko‘rsatib bergan.

Romanda ichki harakatlar dinamikasi Ganja, Buva, Qumri va Meliqush ot hissiyotlarida aniq ko‘rinadi. Ganja qamoqdan chiqib uyga qaytayotib, avvalo, Amudaryoni borib ko‘radi, suviga yuzlarini yuvadi. U yerda kechgan bolalik chog‘larini, baxtiyor kunlarini esga oladi. To‘yida Qumri ikkisi uchun Buva yasab bergan kema hozir sohilda kalamushxona bo‘lib yotardi. Uni ko‘rib, Qumri bilan o‘tkazgan kunlarini eslab ketdi. Yurak-bag‘ri eziladi. “*Kema daryo tashlab ketgan yerga bag‘rini berib yotardi. Shoxi singan. O‘ng biqinida uch-to‘rt taxtasini kimdir qo‘porib olib ketgan. Tag taxtalari teshilgan. Ichida kalamushlar in qurgan. Ichida kalamushlar in qurgan, kemitklari ko‘p. Bechora kema, seni faqat daryo tashlab ketdimi?*” [Самандаров Э. 3:136]. Muallif ushbu harakatlarda suvi bo‘g‘ilgan Amudaryoning holatini, baxtli kunlaridan nishona, to‘rong‘idan yasalgan kemanding g‘arib ahvolini Ganjaning o‘ylari orqali beradi.

“Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romani voqealari xronikali, konsetrik syujetning uyg‘unlashib ketishi asosiga quriladi. Romanda Ganja obrazi atrofida voqealar san‘atkorona tarzda uyushtirilgan. U avvaliga Aminovning shum niyatlarini bilmaydi, unga yordamlashadi. So‘ngra uning asl basharasini bilgach u bilan kurashadi. Bu xronikali syujet voqealari bo‘lsa, romannning uch qismga bo‘linishi, birinchi qismda Ganjaning sinovli kunlar qurshovida qolishi, oilasi porakanda bo‘lishi, ikkinchi qism Buva va otlarning Kiyikto‘qayda Amudaryo suvidan hosil qilingan suv omborining tagida manguga qolib ketishi, uchinchi qism esa ham Ganjaning hayotini, ham ekologik muhitni barbod qilgan Aminovning qamalishi haqidagi voqealar konsetrik syujet voqealaridir. Bu o‘rinda muallifning qorishqlik, har ikki tipga xos eng yaxshi jihatlardan foydalanishi asarning badiiy tomonlama mukammal bo‘lishiga xizmat qilgan.

Millat ziyolilariga nisbatan tazyiqlar hali oxiriga yetmagan bir paytda ushbu tarixiy romanning yozilishi qahramonlikdir. Bunday vaziyat haqida Erkin Samandar shunday deydi: “Sho‘rolar davrida ham tarixiy asarlar ozmuncha yozilgan emas. Lekin “rahmat” o‘rniga aksar hollarda yozuvchilar ta‘qibga uchrashganidan xabaringiz bor. “Navoiy” romani uchun, garchi asarda o‘sha davr talabi chetlab o‘tilmagan bo‘lsa-da, ustoz Oybek qanday malomatlarga qolgani ma’lum. “Jaloliddin Manguberdi” dramasi uchun Shayxzodani qamashgan. Mirkarim Osim ham, aslida ehtiyotkorlik bilan yozgan bo‘lsa-da, tarixiy asarlari uchun jazoga tortilgan... Bu ro‘yxatni davom ettirish mumkin. Lekin “ulug‘ og‘alarning” tariximizni buzib ko‘rsatgan asarlari ko‘klarga ko‘tarib maqtalgan, mukofotlarga sazovor bo‘lgan” [Samandarov E. 4:28].

Erkin Samandar ijodiga xos naturalistik tasvir mahoratining asosi yozuvchi xarakteri, tabiatni sevib yashovchi, teran fikrli bir shaxs ekanligi bilan bog‘liq. Jumladan “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romanida inson va tabiat munosabatlaridagi muammo real voqelik, tabiat va jonivorlar xarakterini chuqur o‘rganishning natijasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Айтматов А. Шаснинг табиатга эстетик муносабатини шакллантиришда экологик онгнинг роли. - Фалс. фанл. док. (DSc) дисс. диссертацияси – Тошкент, 2019. – 36 б.
2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi. Darslik. – Toshkent: Noshir. 2019. – B. 116
3. Самандаров Э. Ғайб қушлари. – Тошкент: Шапк, 2009. – Б. 9
4. Samandarov E. Tarix mas‘uliyatni sevadi. / “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetasi. 2008. 28-sop.
5. Юсуф Хос Ҳожиб Қутадғу билиг. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 1971. – Б.23

TASAVVUF – MA’NOLAR ILMI YOXUD ABDUVALI QUTBIDDINNING “DAM” SHE’RI TAHLILIGA DOIR MULOHAZALAR

Shahodat Isakjanova,

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207160>

Annotatsiya. Mazkur maqolada insoniyat hayotida dinning ahamiyati, tasavvuf ilmining zarurati borasida muxtasar so‘z yuritilib, tasavvufning XX asr 80-yillariga kelib yangi avlod she‘riyati, xususan, Abduvali Qutbiddin poetikasidagi o‘rni borasida uning “Dam” she‘ri tahlili orqali ayrim mulohazalar bayon qilinadi. Shuningdek, shoirning ayrim misralarida tasavvufning yetuk darg‘alari ilgari surgan konsepsiyalariga mushtaraklik borligi haqidagi xulosalar bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar: diniy-ma‘rifiy evrilishlar, liro-epik janr, dialektika, hayot dissonanslari, ilohiy ishq, sinkretizm, falsafiy tasavvuf, tariqat, shoirona topilma, original metaforalar.

“XX asrning 80-yillariga kelib, she‘riyatda yangi avlod shakllana boshladi. Asqar Mahkam, A‘zam O‘ktam, Aziz Said, Eshqobil Shukur va Abduvali Qutbiddin kabi 60-yillarda tug‘ilgan yoshlar ozodlik g‘oyalarini kuylash bilan birga diniy e‘tiqod mavzularini ham she‘riy san‘atlar yo‘li bilan goh oshkor, goh yashirin tarzda ifoda etdilar”.

Aytish kerakki, umuman, o‘zbek adabiyoti, xususan, she‘riyati tabiatida bo‘y ko‘rsata boshlagan mazkur diniy-ma‘rifiy, badiiy-konseptual evrilishlar o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmagan edi. Bilamizki, o‘zbek adabiyoti tamalida din va tasavvufiy ilmlarning ulkan hissasi bor, ta‘bir joiz bo‘lsa, bu holat aruz va barmoq vaznidagi she‘rlardan ham oldin xalq og‘zaki ijodidagi liro-epik janrlarga borib taqaladi (Birgina “Alpomish” dostonidagi Alpomish, Barchinning tushlari, Qorajonning tush ko‘rgandan keyingi harakatlarini eslang). Tarixdan ma‘lumki, O‘rta Osiyo aholisi zardushtiylik dini orqali dunyoni anglash, azaliy va abadiy ziddiyatga doxil qiluvchi qarama-qarshi kuchlarning dialektikasini olamning asosi sifatida qabul qilish, pirovardida ezgulik, oliyjanoblik, to‘g‘riso‘zlik, himmatsevarlik kabi fazilatlarining g‘alabasiga ishonib yashashgan. Kanishka hukmronlik qilgan davrdan boshlab Hindiston istilosi negizida buddaviylik dinining kirib kelishiga zamin yaratiladi. Shundan so‘ng aholi o‘rtasida to VII asrga qadar zardushtiylik va buddaviylik diniga e‘tiqod qilish kuzatila boshlangan. Shuningdek, VI-VII asrlarda O‘rta Osiyoda moniylik, shomonlik kabi dinlar ham aholi orasida keng yoyilganligi tarixiy manbalardan ma‘lum. Xullas, islomgacha bo‘lgan turkiy adabiyot namunalari

nazar solinganda moniylik, shomonlik, zardushtiylik, buddaviylik kabi oqimlar asosida shakllangan ijod namunalariga duch kelamiz. Ahamiyatli jihati shundaki, aholi e'tiqod qo'ygan dinlarning muqaddas bitiklari ("Avesto", "Oltin yorug' kabilar)da garchi ba'zi qoida, shakl-shamoyil va amallarida tafovutlar kuzatilsa-da, aslida, barchasining mohiyati mushtarak ekanligi; inson hamisha ezgulikka intilib yashashi lozimligi; hayot dissonanslari – tiriklik va o'lim, haqiqat va yolg'on, muhabbat va xiyonat, adolat va zulmda hamisha ijobiy pozitsiyada tura olishi, insoniy burch-aqidalaridan og'ishmay yashashi borasida mohiyatan bir ekanligi anglashiladi. Demak, din hamisha insoniyat zulmatini yorituvchi mayoq o'laroq xizmat qilgan.

O'rta Osiyoga islom dinining kirib kelishi, shuningdek, muqaddas kalom Qur'oni Karim orqali yuqorida so'z yuritganimiz ezgulik va insoniylik borasidagi tamoyillar yanada muayyanlashdi. Negaki islom dini dinlarning eng mukammali edi.

Din insonni atrofini qamragan voqelikni mushohada qilishga, fikr tarozisiga solishga, o'y-fikrlar vositasida o'zligini anglab yetishiga va pirovardida Haqni tanishga undovchi vositadir. Albatta, bunda "islom bag'rida nish urib, Qur'on va hadislar hikmatidan oziqlangan" tasavvuf ilmining o'rni nihoyatda ulkandir.

Tasavvufning vujudga kelishi, taraqqiyot tarixi haqida bir qancha qimmatli asarlar yaratilgan bo'lib, ular orasida Abdulrofe' Haqiqatning "Eronlik oriflar va irfon tarixi", Sajjodiyning "Tasavvuf muqaddimasi", Najmiddin Komilovning "Tasavvuf" kabi kitoblarni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, mazkur asarlarda istilohning kelib chiqish tarixi ancha mufassal yoritib berilgan.

Umuman olganda, tasavvuf misoli bir ummondir. Uni o'rganishga butun umr ham kamlik qiladi(Bertels aytganiday, bir asr ham yetmaydi).

Tasavvufshunos olim Najmiddin Komilov tasavvufga: "Tasavvuf diniy e'tiqod, hikmat(falsafa), badiiy ijod omuxtaligidagi hissiy-tafakkuriy ta'limot bo'lib, ilohiy ishq bayonnomasidir", deb ta'rif berar ekan, ushbu ilm bag'rida juda ko'p ilmlar sinkretik tarzda bo'y ko'rsatganligi anglashiladi.

Shu ma'noda tasavvuf badiiy adabiyotga ham juda kata ta'sir qilgan. Uning, xususan, Sharq mamlakatlarida chuqur ildiz otganligi negizida avvalo insonparvarlik va haqsevarlikni targ'ib etganligi bilan bog'lanadi.

80-yillarga kelib o'zbek adabiyotida tasavvuf g'oyalari bilan oziqlangan she'riyatning asta-sekinlik bilan tirila borishi uning necha-necha asrlardan beri mustahkamlanib kelayotgan ildizidan uzilib ketmaganligining nishonasi o'laroq in'ikos etdi. Aytish kerakki, bu borada o'zining tasavvufiy ohanglari bilan

she'riyatga yangicha ko'tarilish olib kirgan ijodkorlardan biri Abduvali Qutbiddin edi.

“Hozirgi o'zbek she'riyatida individual uslub poetikasi” mavzusida tadqiqot olib borgan adabiyotshunos olim Mahfuza Davronova dissertatsiyasining oxirgi faslida “Tasavvufiy dunyoqarash va modern ohang uyg'unligi” haqida gap borgan bo'lib, unda Abduvali Qutbiddinning tasavvufiy she'rlari tahlilga tortiladi.

Olima Abduvali Qutbiddinning tasavvufiy ohanglarida din va falsafaning omuxtaligiga alohida urg'u berib, jumladan, shunday deydi: “Abduvali Qutbiddin she'riyati quyuq obrazlilik, metafora va ramzlarga boyligi bilan alohida ajralib turadi. U universal she'riy shakllarga ko'p murojaat qiladi. Bir she'rda turlicha she'riy shakllarni ham qo'llayveradi. Ham diniy, ham falsafiy tasavvuf tushuncha, aqidalarni yaxlit holda aks ettirish Abduvali Qutbiddinning xos belgisidir”.

Albatta, Abduvali Qutbiddinning diniy-tasavvufiy mavzudan boshqa ijod namunalarida ham, masalan, ijtimoiy-siyosiy yoki muhabbat haqidagi she'rlarida ham shoirning falsafiy mushohadalari, original tasvir va ifodalari, umuman, olamni “boshqacha” anglashi bo'y ko'rsatib turadi. Ammo uning tasavvufiy she'rlariga kelganda, nazarimizda, uni ikki tarmoqqa – diniy tasavvuf va falsafiy tasavvufga ajratib qo'yish biroz bahslidek ko'rinadi. Negaki yuqorida tasavvufshunos olim Najmiddin Komilovning asaridan iqtibos keltirganimizda ham mazkur ilmning negizida omuxtalik – sinkretiklik xususiyati borligini, ya'ni tasavvuf ilmi bir butun ilm bo'lganligi holda o'z ichiga bir qancha tarkibiy qismlarni(din, falsafa, adabiyot, san'at)ni qamrab olishini ta'kidlab o'tdik.

Mohiyatan olib qaraganda, tasavvuf o'z ichiga aql-mushohadani ham, his-hayajonni ham jo qila oladigan ulkan xazinadir.

Abduvali Qutbiddinning “Dam” she'riga e'tiborimizni qaratamiz:

Depsinma – siqilma – yiqilma g'ussa –

Uzilmay tur metin shoxlardan –

Pishqirma – o'shqirma – alam daryosi –

Sapchitib oqizma – ohu vohlarni –

Odam dunyosi –

dam dunyosidir –

Shoir dunyoning yel kabi o'tib ketuvchi ekanligi, bandaga berilgan umr omonatligini metaforalarga yo'g'rilgan holda ifodalaydi. Shu o'rinda naqshbandiya tariqatining asoschisi Xoja Bahouddin Naqshbandning:

Hechi mo ne-yu hech kam ne,

Az payi hech-hechi mo g‘am ne,
Janda bir pusht, pushti go‘riston,
Ro‘ze, ki mirem hech motam ne

ya’ni hech narsamiz bo‘lmaganligi sababli hech narsadan kamimiz yo‘q, hech narsaning ortidan g‘amimiz ham yo‘q. Egnimizda janda-yu, ortimizda go‘riston, vafot etgan kunimiz hech bir motamning keragi ham yo‘q kabi satrlariga Abduvali Qutbiddinning yuqoridagi parchasi hamohang ekanligi, inson bolasi hech bir narsaga qaram bo‘lmasligi, hech narsaga g‘am chekmasligi, zotan, Odam dunyosi bir zumda o‘tib ketuvchi dam dunyosi ekanligi kabi fikrlar, aslida, tasavvuf ahllarining yakdil va mushtarak qarashlarini namoyon etibgina qolmay, bashariyatga xos bo‘lgan o‘tkinchi dunyo uchun g‘am yeyish, g‘ussa-nadomatga berilish, alamdan oh-voh qilish kabi sifatlardan mutlaq xalos bo‘lishga, ruhni pok saqlashga da’vat qiladi.

Ko‘rinadiki, Abduvali Qutbiddin she’ridagi “Odam dunyosi – dam dunyosi” metaforasi aynan Xoja Bahovuddin Naqshband aytgan “hechlik” tamoyilining mezonlarini anglatishda o‘ziga xos kalit vazifasini o‘taganday taassurot uyg‘otadi.

She’ning keyingi bandiga e’tibor qaratamiz:

Qisinma – qullug‘-u qullikdan chekin
Ey qalb yog‘dusi – porla – yon – chaqil –
Urilgay hamisha azaliy ekin –
O‘roqchi hukmida – suv – havo – yer – yel –
– Odam dunyosi –
dam dunyosidir –

She’ning birinchi bandida dunyoning hech bir matohi uchun g‘am chekmaslik haqida gap borsa, mazkur bandda hech kimga tobe va qaram bo‘lmaslik borasida mulohaza yuritiladi. Tasavvuf ta’limotiga ko‘ra, “So‘fiyga hech bir narsa va hech bir kishi qaram bo‘lmasligi; uning o‘zi ham hech bir narsaning, hech bir odamning qarami bo‘lmasligi kerak”. Asosiy masala yana o‘sha – qalbni pok saqlashga, pok ruhni tarbiyat qilishga qaratiladi. Shuningdek, shoir Olloh taoloni “O‘roqchi” metaforasi bilan nomlab, faylasufona originallik, ya’ni dunyoning to‘rt unsuri orqali Olloh qudratining cheksizligini ifodalaydi, butun koinot, yer yuzi, jamiki mavjudot ibtidosidan intihosiga qadar Uning hukmida ekanligiga ishora qiladi.

Abduvali Qutbiddin she’ning uchinchi bandida:

Ma’mur bo‘l – obod bo‘l – zinhor dod bo‘lma,
Yerga shod etmakka kelgansan – yod et

deyish orqali go‘yoki tasavvuf ahli – so‘fiylarga xos ta‘rifni, ya‘ni tasavvuf yo‘liga kirgan solikning asosiy missiyasi o‘zidan qutulib, o‘zgalarga naf keltirish, faqat va faqat ezguliklar qilish, har qanday yomonlikdan xalos bo‘lish kabilarni ilgari suradi. Aslida, tasavvuf ahllarining mazkur sifatlari borasida mumtoz adabiyotimiz vakillari, jumladan, Alisher Navoiy, So‘fi Olloyor, Aburahmon Jomiy, Xo‘janazar Huvaydo kabi shoirlarimiz ham gapirib o‘tishgan. Ayniqsa, Abdurahmon Jomiyning “Suhbat ul-abror” (“Yaxshi kishilarning suhbat”) asarida ham Abduvali Qutbiddinning “shod etmakka kelmak” missiyasiga hamohang fikrlarni uchratamiz. Bu esa davrlar almashinishi, zamon yangilanishi, ijtimoiy muhitdagi evrilishlar kabi bir qancha xususiyatlarning tasavvuf vakillari ilgari surgan va surayotgan g‘oyalariga ta‘sir qilolmasligi, har davrda ham ularning foniy dunyoning mayda-chuyda tashvishlaridan tamoman xoli ekanligini, qalblarida Ollohga bo‘lgan ishqning, tafakkurlarida yuksak falsafiylikning bo‘y ko‘rsatib turishini oshkor etadi.

Shu bandning:

Vaqtincha mahramga oshno bo‘lma –

Ey Ruh – dargohingmas tovlanguvchi et

misralari she‘ning butun mohiyatini o‘z atrofiga birlashtiradi. Shoir vaqtincha mahram deyish orqali insonning foniy dunyoga aldanmasligi, jismning ruh oshyon tutgan muvaqqat makon ekanini unutmazlikka chaqiradi.

She‘ning so‘nggi bandida shoir dunyoni “muloyim botqoq” deb ataydiki, aslida, yuqoridagi barcha bandlar shu botqoqqa botmaslik uchun da‘vat ekanligi tadrijiylik asosida oshkor bo‘la boradi.

Xullas, Abduvali Qutbiddinning “Dam” she‘ri tahlili mobaynida unda, avvalo, tasavvuf ilmiga xos chuqur mulohaza va falsafiylikning ustuvorligi, qolaversa, she‘r mag‘ziga singdirilgan ayni shu g‘oyalarning shoirona topilmalar, original metaforalar yordamida nihoyatda ta‘sirchan tarzda ifoda etilganligini ko‘ramiz. Abduvali Qutbiddin tasavvufning boshqa namoyondalari kabi insonga xos ruhiy barkamollik, haqiqiy komillik, ma‘nan yetuklik kabi sifatlarni she‘rlarida ilgari sura olganligi, shuningdek, zamonaviy o‘zbek adabiyotida irfoniylar mavzularining muvaffaqiyatini ta‘minlaganligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduvali Qutbiddin. Bor. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.
2. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. / Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi Mahmud Hasaniy. – Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2019.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani**

3. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: “Movoraunnahr” – “O‘zbekiston”, 2009.
4. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. Mukammal asarlar to‘plami. T.17. – Toshkent: Fan, 2001.
5. Davronova M. Hozirgi o‘zbek she‘riyatida individual uslub poetikasi (Usmon Azim, Iqbol Mirzo, Faxriyor va Abduvali Qutbiddin she‘riyati misolida). Filol.fan.doktori (DSc) disser. – Samarqand, 2019.
6. Yoqubov J. O‘ktam shoirning a‘zam iqrori yoxud “Bir kun”dan xulosalar. A‘zam O‘ktam ijodi badiiyati. Xalqaro ilmiy-onlayn konferensiya materiallari. Andijon – 2020.

BADIIY ADABIYOTDA ABU RAYHON BERUNIY OBRAZINING QIYOSIY TALQINI

Shomurodov San'at Dilmurod o'g'li,
Nukus innovatsion instituti o'qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207166>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abu Rayhon Beruniy obrazining badiiy adabiyotdagi qiyosiy tahlillari Odil Yoqubovning “Ko’hna dunyo”, Maqsud Qoriyevning “G‘aznaviylar”, Isajon Sultonning “Abu Rayhon Beruniy” romanlari misolida amalga oshiriladi. Jumladan, har bir romanda hazrat Beruniy obrazining o‘ziga xos xususiyatlari yozuvchilarning obraz yaratishdagi mahorati va allomaning Sulton Mahmud G‘aznaviy bilan bo‘lgan munosabatlari talqini, ilmiy faoliyati hamda ijodiy merosi masalalari umumiy holda tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: tarixiy roman, qiyosiy tahlil, ilmiy meros, Beruniy, Mahmud G‘aznaviy.

Tarixiy romanchiligimizning tadrijiy taraqqiyoti va mavzu ko‘lamiga nazar tashlar ekanmiz, buyuk alloma, qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy obrazi va shaxsiyati talqinlari romanchiligimizda birmuncha kechroq aks eta borganligiga guvoh bo‘lamiz. Alloma obrazini ilk bora Odil Yoqubovning “Ko’hna dunyo” romanida uchratamiz. Roman 1982-yilda nashr etilganligiga e’tibor qaratigan bo‘lsak, davr siyosatining ta’siri birmuncha yumshagan, ijodiy erkinlik shabadalari esa boshlagan davrga tog‘ri keladi. Sovet davri adabiy muhitida tarixiy roman yaratish masalasi ijodkor shaxsiyatidan ulkan jasorat talab etar edi va ular odatda mafkuraviy bosimlarga duchor bo‘lganligi sababli har qanday ijodkor yozuvchilar ham bu mavzuda qalab tebratishga botina olmas edi. Tarixiy romanchiligimizda o‘z uslubiga ega bo‘lgan va “Ulug‘bek xazinasini” tarixiy romani bilan jamoatchilik e’tiboriga tushgan yozuvchi Odil Yoqubov olis o‘tmish voqeligini badiiy tadqiq etgan holda Mahmud G‘aznaviy va alloma Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali Ibn Sino obrazlarini badiiy umumlashtirgan holda “Ko’hna dunyo” romanini yaratdi. Romanda Abu Rayhon Beruniy shaxsiyati Sulton Mahmud G‘aznaviy obrazi bilan birgalikda talqin etiladi. Umuman, Sharqning ikki buyuk allomasi hisoblanmish Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino obrazi talqinlari Mahmud G‘aznaviy obrazi bilan birgalikda ochib beriladi. Chunki Ko’hna Xorazm diyori Sulton Mahmud G‘aznaviy tomonidan fath etilganidan so‘ng “Dorul hikma va maorif” faoliyati tugatilib, bir qancha olimlar qatori Abu Rayhon Beruniy ham majburan G‘aznaga keltiriladi. Aynan allomaning G‘aznadagi hayoti, ilmiy faoliyati va Mahmud G‘aznaviy bilan bo‘lgan munosabatlari talqini va tasviri tarixiy romanchiligimizda ziddiyatli va

serbahsdir. Romanning asosiy voqealar rivoji Mahmud G‘aznaviy hukmronligining so‘nggi yillariga oid voqea-hodisalar tasviriga bag‘ishlanadi va hukmdorning nomalum kasallikka yo‘liqqani va zamonasining hakimi davronlari ham da’vo topa olmaganligi, ayni damda Beruniyning do‘sti bo‘lmish alloma bilan bir zamonda yashagan Abu Ali Ibn Sino ham Sultonni davolashni istamay shaharma-shahar yashirib yurishi bilan bog‘liq murakkab va ziddiyatli voqea hodisalar fonida Beruniy obrazi ham harakat qiladi. Romanda Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi, kashfiyotlari, yaratgan asarlariga keng o‘rin berilmaydi, balki mutafakkirning ruhiyatidagi ziddiyatlar, insoniy kechinmalari, bolalik xotiralar, ilk sevgi taassurotlari, sog‘inch iztiroblari alloma xotiralarini jonlantirish orqali: *“Ibn Sino...!” bu ikki so‘z Abu Rayhonning diliga bamisoli iliq bir nur bo‘lib quyiladi-yu, ko‘ngli yorishib ketdi. Yo Rab! So‘ngbor Gurganch sarhadida, ko‘zlarida yosh, quchoqlashib vidolashganlariga necha yil bo‘ldi? O‘n sakkiz, yo‘q, salkam o‘n to‘qqiz yil bo‘libdi! O‘n to‘qqiz yildirki, bir – birining diyodoriga zor! Gurganchda, Ma‘mun ibn Ma‘mun saroyida o‘tkan qizg‘in bahs munozaralar, dilrobo mushoiralar, tongotar suhbatlar qayda qoldi? Faqat ko‘ngilda! Ular xuddi tushdagi ro‘yoday o‘tdi-ketdi! Goho goho keladigan uzuq yuluq xabarlar, onda sonda bo‘ladigan yozishmalardan boshqa hech narsa yo‘q... Hatto yozgan kitoblarini o‘qishga ham zor! Abu Rayhon uning dong‘i olamga ketgan “Al Qunun” asarining faqat bir jildini o‘qishga nuyassar bo‘ldi, Ibn Sino esa uning “Hindiston”ini ko‘rmadi hali ko‘rmadi ham!”* [1: 38] talqin etiladi. Ushbu tasvirlar orqali yozuvchi allomaning garchi G‘aznadagi ilm fan maktabi vakillari bilan faoliyat yurutgan bo‘lsa-da, yaqin do‘sti Ibn Sino bilan yaqindan suhbatlasha olmaganligi, saroy muhitidagi murakkab sharoit va biqiq ijodiy muhit va ayniqsa Mahmud G‘aznaviydek hukmdor qahriga yo‘liqib qolmaslikdek ziddiyatli hayot tarzi ochib beriladi.

Adabiyotshunos U. Normatov “Ko‘hna dunyo” romani haqida o‘z qarashlarini shunday: *“Yoqubovning romani markazida Ibn Sino hamda Beruniy taqdirleri, ular yashagan davr turadi. Muallifning xulosalari va umumlashmalari keng, shuning uchun tarixiy materialga ajib aktual ma‘no bag‘ishlaydi. Zamonlar osha qilgan sayohat teran falsafiy umumlashmalar chiqarishga imkon beradi. Romanda tasvirlangan barcha voqealar hujjatlar bilan cheklab qo‘yilmagan. Odil Yoqubov tarixni ko‘rib turadi, tarix bilan baxslashadi, zamondoshlarga uzoq o‘tmishdoshlarining tajribalaridan guvohlik berganday bo‘ladi. U tarixga bugungi davr nuqtai nazaridan qaraydi”* [2: 376] bayon etadi. Shu bilan birgalikda allomaning Mahmud G‘aznaviy bilan amalga oshirgan Hindiston safari taassurotlari,

o‘zi guvoh bo‘lgan jang maydonidagi vahshiyliklar, ayniqsa Ind daryosi bo‘yidagi qal‘adagi ibodatxonaga yashiringan ellik ming odamning ustidan tiriklayin o‘t qo‘yishi bu mudhish qotillikni oldini ololmaganligidan o‘zini aybdor his etadi. Romandagi insoniy fojialar, shaxs qismatining rang-barangligi va olam va odam haqidagi qarashlar xususida adabiyotshunos Qozoqboy Yo‘ldoshning fikrlari ham e‘tiroflidir: *“O. Yoqubovning olam hodisalari va odamning moxiyati haqidagi zalvorli o‘ylari, salmoqli mulohazalari “Ko‘hna dunyo” romanida o‘zgacha bir yo‘sinda aks etgan. Muallif bu asarida inson, uning hayotdagi o‘rni, o‘z taqdirini belgilashdagi ishtiroki, adolat, haqiqat va ularning tantanasi to‘g‘risidagi qarashlarini turlicha tabiatli shaxslarning qismati misolida, keskin va qaltis burilishlarga boy shiddatli voqelar asnosida ifoda etadi. Yozuvchi romanda ko‘proq inson xayoti ma‘nosini anglamoqchi bo‘lgan faylasuf sifatida ko‘rinadi.”* [3: 282]

Romanda Abu Rayhon Beruniyning G‘aznadadagi hayoti, shaxs sifatidagi insoniy kechinmalari, ayniqsa, fotih sulton Mahmud G‘aznaviy va alloma o‘rtasidagi kechgan kurashlar yozuvchi badiiy konsepsiyasiga monand yoritilganki, o‘qirman qarashlarida abadiyatning qadim kurashlari hisoblanmish ezgulik va yovuzlik, ma‘rifat va jaholat, hukmdor va donishmand o‘rtasidagi qarama qarshiliklar xususida yaxlit badiiy umumlashma paydo bo‘ladi.

Ulug‘ alloma shaxsiyati talqini bilan bog‘liq asarlardan yana biri Maqsud Qoriyevning “G‘aznaviylar” asari hisoblanib asar mustaqillik yillarida yaratilganini inobatga oladigan bo‘lsak tarixiy davr voqeligi xolis yoritilganligini ko‘rishimiz mumkin. Lekin ushbu romanda ham Beruniy obrazi bilan bog‘liq voqea hodisalar romaning asosiy syujet chizig‘ini tashkil etmasdan, asarning nomlanishiga monand G‘aznaviy sulola vakillari, jumladan, sulton Mahmud G‘aznaviy obrazi talqini romaning markazida turadi. Beruniy shaxsiyati bilan bog‘liq voqea hodisalar aynan Mahmud G‘aznaviy obrazi bilan birgalikda tasvirlanadi. Chunki alloma umrining katta qismi G‘aznadagi saroy muhiti bilan bog‘langanligi Mahmud G‘aznaviyning Hindiston yurishlarida bevosita tilmoch sifatida ishtirok etganligi, va bu jarayonda hind madaniyatining ulkan boy merosidan bahramand bo‘lishi, aynan mana jarayonlar uning “Hindiston” asarining yaratilishiga turtki bo‘lgan. Dunyo yaralibdiki, shoh va shoir, hukmdor va olim-u mutafakkirlar o‘rtasida ezgulik va yovuzlik, haqiqat va adolatsizlik kurashi davom etib kelmoqda. Shubhasizki, Beruniy va Mahmud G‘aznaviy o‘rtasidagi jiddiyatli munosabatlarda ham buni ko‘rishimiz mumkin. Sulton g‘aznaviylar sulolasining eng ko‘zga ko‘ringan nomdor vakillaridan

biri bo‘lgani holda u oddiy fuqarodan tortib, amirlar-u diniy arboblari, olim-u fuzolalargacha unga so‘zsiz itoat etishni xohlaydi. Alloma Beruniy esa diniy va dunyoviy ilmlarni chuqur tadqiq etgan o‘z davrining qomusiy olimi sifatida ijodiy erkinlik istaydi, sultonga hech qachon bosh egmaydi boshqalar kabi uning nomiga maqtovlar aytib hadyalar olishni hayoliga ham keltirmagan. Garchi G‘azna-da ham o‘ziga xos ilmiy muhit shakllantirilganiga qaramasdan, Xorazmdagi hukmdor Ma‘mun davridagi “Majlisi ulamo”dagi muhitni va ona yurti Xorazm sog‘inadi. Romanda Yozuvchi Beruniy obrazning mana shu kabi jihatlarini ochib beradi. Asardagi ushbu tasvirlar fikrimizga misoldir: *“Abu Rayhon Muhammad al-Beruniyning G‘aznaga olib kelganlaridan ham, mana ancha yillar o‘tib ketdi. O‘shanda u avji kuch quvvatga to‘lgan, kamolat yoshida edi. Biroq, u qafasga tushganday, zanjirlangan she’rdek bir holda. Yozadigan risolalari ko‘p, ona vatani Xorazmni sog‘inadi, o‘z eli, jafokash, istedodli xalqi bilan faxrlanish hissi bir daqiqa ham uni tark etmaydi.”* [4: 138] Yoki asardan olingan yana bir tasvirda Beruniy va Sulton o‘rtasidagi ziddiyatli munosabatlar talqiniga yaqqol misol bo‘la oladi: *“G‘ulom uni to‘ppa to‘g‘ri hukmdor huzuriga olib kirdi. Beruniy Sultonga egilib salom berdi-yu ammo borib qo‘lini o‘pmadi. Keyin “xo‘sh xizmat” deganday odob-tavoze bilan turaverdi. Sulton Mahmud G‘aznaviy Abu Rayhon Beruniyga razm soldi: “Egilmaydi, mag‘rur va masrur. Agar olimligi bo‘lmasa, nima qilishni o‘zim bilardim”, degandek yer tagidan unga qarab qo‘ydi”* [5: 139] Sulton va Beruniy o‘rtasidagi ziddiyatning yana bir sababi diniylik va dunyoviylik o‘rtasidagi tafovutdir. O‘rta asrlar diniy qarashlarida osmon jismlarini tadqiq etish, samoviy jismlar harakatini belgilash, yer kordinatlarini o‘rganishga oid qarashlar ham kufr amal sifatida qaralgan. Aynan Beruniyning bu sohaga oid izlanishlari mutassib dindor hukmdor Mahmud G‘aznaviyga xush kelmagani aniq. Bundan tashqari, Beruniy islomdagi mazhablar o‘rtasidagi bahsli nizolarga ham oqilona yo‘l bilan yechib topish tarafdori bo‘lgani holda Sulton sunniy mazhabiga e‘tiqod qilgani boshqa mazhablarga nafrat bilan qarashini inkor etmaydi, imkoni bo‘lsa ularni yoqotishni-da istaydi. Yozuvchi o‘zining romanida Sulton va Beruniy tafakkuridagi qarama qarshiliklar ular o‘rtasidagi ziddiyatlarning asosiy omili sifatida ko‘rsatadi va romanda bu masalalarni atroflicha va turli vaziyatlarda ochib berishga harakat qilgan.

Qomusiy olim, ulug‘ mutafakkir Abu Rayhon Beruniy shaxsiyati va ilmiy merosi yaxlit holda ochib berilgan asar bu Isajon Sultonning “Abu Rayhon Beruniy” romanidir. Roman so‘nggi yillar o‘zbek tarixiy romanchilgining o‘ziga xos yutug‘idir. Chunki taniqli yozuvchi Isajon Sulton o‘zining ijodiy barkamolligi, va

tarix haqiqatini teran tadqiq etgan holda qomusiy olim Beruniy obrazini to‘laqonli ochib berishga erisha olgan. Yozuvchi allomaning bolalik davri xotiralarini, ta’lim olgan ustozlari, oilaviy va shaxsiy hayoti chizgilarini atroflicha yoritadiki, bu ham bo‘lsa alloma shaxsiyatini to‘laqonli anglab yetishimizga imkon beradi. Asarning o‘ziga xos jihati shundaki, uning markazida Beruniy obrazi turadi va barcha voqea hodisalar talqini alloma atrofidagi syujet chizig‘ida harakat qiladi. Romanda ulug‘ mutafakkirning sajiyasidagi yuksak aql va zakovat ijodkor mushohadalari emas balki alloma bilan bir zamonda yashagan zamondoshlar nutqini individuallashtirish orqali ochib beriladi va bu uslub asarning hayotiyiligini ta’min etadi va tarix haqiqatini to‘laqonli ochib berishga zamin yaratadi. Allomaning ustozlari Mansur Ibn Iroq xotiralarini barcha misol bo‘la oladi: *“Abu Rayhonning suryoniy tilini o‘rganib olganini uning juda katta yutug‘i deb bilaman. Suryoniyni bilmoq – a’romiy va ibroniyni ham bilmoqdir, chunki biri Ismoil, ikkinchisi Isroil alayhissalom tilidir. Eng qadimgi bilimlar shu tillarda ekani barcha ilm ahliga ma’lum. Men uning qaysi fanda qobiliyatli ekanini bilish uchun uni goh jug‘rofiya, goh tarixga goh hisob ilmiga yo‘lladim. Bularning barida u birday qobiliyat bilan ilgariyladi”* [6: 29].

Beruniy o‘zi bilan birga qo‘shni yashagan Yadid Ibn Yunon ismli odamdan suryoniy tilini o‘rganadi va u kishiga ham turkiy tilni o‘rgatadi. Asarda ushbu voqealar tasviri “Qiyot. Yadid Ibn Yunon” hikoyasi orqali ochib beriladi. Yuqorida tasvirlaganimizdek Beruniy shaxsiyatining mana shunday sifatlari turli xil tarixiy shaxslarning mushohadalari orqali ochib beriladi va bu holat zamon va makon kansepsiyani to‘laqonli anglab yetishimizga zamin yaratadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, biz yuqorida tahlil etgan uchta romanda ulug‘ mutafakkir, qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy shaxsiyati, murakkab va ziddiyatli hayoti va ilmiy merosi va faoliyati talqinlariga oid qarashlar aks etgan. Har bir yozuvchi o‘z ijodiy niyat ijrosi o‘laroq Beruniy siymosini obrazlantirishga harakat qilgan. *Odil Yoqubovning “Ko‘hna dunyo”, Maqsud Qoriyevning “G‘aznaviylar”* romanida Beruniy siymosi asosiy obraz hisoblanmasdan Mahmud G‘aznaviy shaxsiyati bilan birgalikda uzviy aloqada talqin etiladi. Chunki yuqorida tahlil etganimizdek, mutafakkir umrining katta qismi G‘azna bilan bog‘liq holda kechganini inkor eta olmaymiz va bu romanlarda o‘z davrining ikki buyuk siymosi o‘rtasi kechgan ziddiyatli munosabatlar talqiniga guvoh bo‘lamiz. Isajon Sultonning “Abu Rayhon Beruniy” romani esa Abu Rayhon Beruniy ijodiy va ilmiy merosi yaxlit holda ochib berilgan asardir. Chunki asarning markazida Beruniy obrazi turadi, boshqa tarixiy jarayonlar va Sulton Mahmud G‘aznaviy bilan bo‘lgan munosabatlar

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

talqini ikkinchi planda turadi. Roman Beruniy ilmiy merosi haqida yozilgan va shu paytgacha yaratilgan asarlarning mukammal namunasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yoqubov. O. Ko‘hna dunyo. – T.: Yangi asr avlodi, 2015. – B. 38.
2. Yoqubov O. Ko‘hna dunyo. –T.: Sharq, 2015. – B. 376.
3. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. – T.: Yangi asr avlodi, 2006. – B. 282.
4. Qoriyev M. G‘aznaviylar. – T.: “Sharq” nashriyoti, 2007. – B. 138.
5. Sulton I. Alisher Navoiy. – T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2022. – B. 29.

MATNAZAR ABDULHAKIM SHE'RIYATIDA XALQ OG'ZAKI IJODIGA XOS OBRAZ VA RAMZLAR TALQINI

Kumush Abdusalomova,
ToshDO‘TAU 3-bosqich mustaqil izlanuvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207173>

Annotatsiya: Ushbu maqolada taniqli o‘zbek shoiri Matnazar Abdulhakim she‘riyatiga xalq og‘zaki ijodining ta‘siri masalasi o‘rganilgan. Unda ko‘plab misollar asosida M.Abdulhakim she‘riyatining folklor bilan mushtarak jihatlari o‘rganiladi. Shu asosda shoir mahoratining o‘ziga xos qirralari tadqiq etiladi. Muallif kuzatishlari natijasida shoir ijodidagi an‘ana va novatorlik masalasi bo‘yicha muayyan xulosalarini ifoda etadi.

Kalit so‘zlar: She‘r, shoir, misra, lirik qahramon, folklor, an‘ana, o‘ziga xoslik, adabiy ta‘sir, mushtaraklik, badiiy mahorat.

Xalq og‘zaki ijodiyoti namunalariga xos samimiyatning ochiq ifodasi, soddalik va tabiiy ohangdorlik yoki ranginlikdan ilhomlanmagan san‘atkorning topish mushkul vazifa. Shuning uchun og‘zaki ijod barcha zamon va davrlarda ham yozma adabiyotning rivojini belgilaydigan bosh manbalardan biri bo‘lib kelgan va doimo shunday bo‘lib qoladi. Bu fikr tadqiq etayotganimiz Matnazar Abdulhakim she‘riyatiga ham taalluqlidir.

“Folklor an‘analari deganda, xalq og‘zaki ijodiga xos ifoda uslubining, badiiy shakl tiplari va tasvir vositalarining, epik motiv va obrazlarning, marosim hamda urf-odatlariga xos tushuncha va qarashlarning faqat folklor asarlarida saqlanib qolishi, ularni poetik ifodalashning davom ettirilishi anglashiladi” [Sharipova, 2011; 56].

Matnazar Abdulhakim ertak, rivoyat va xalq dostonlarida uchraydigan obraz, unsur va ifoda uslublarini ijodiy o‘zlashtiradi. Xususan, quyidagi to‘rtlikdagi barcha obrazlar ertak va xalq dostonlaridan o‘tib chiqqani seziladi:

Shahzodaga tekkan alvasti

Iztirobim, bas-e, taltaydi.

Ishonmayman men unga asti,

U **yosuman** yomon aldaydi.

Ma‘lumki, *shahzoda* va *alvasti* obrazlari o‘zbek xalq ertaklarida ko‘plab uchraydi. O‘zbek xalq dostonlarida *yosuman kampir* yovuzlik ramzi hisoblanadi.

Shu bilan birgalikda, ertaklarda uchraydigan *yalmog‘iz obrazi* ham shoir she‘rlarida o‘ziga xos tarzda ishlatilgan. (*Mening-chi, mening ne aybim bor edi,*

Yalmog‘izsan, muhabbat, yalmog‘iz...) Ushbu o‘rinda yalmog‘iz to‘g‘ridan-to‘g‘ri obraz sifatida emas, balki muhabbatga tashbex sifatida ishlatilmoqda.

Xalq og‘zaki ijodi namunalarida, ertak va afsonalarda ajdaho xalqni notinch qilib, osuda hayotiga xalal berishi, ammo odamlar undan qutulish chorasini topa olmay uzoq vaqt azob-uqubat chekishi va afsonaviy botir tashrifidan keyin *ajdaho* zulmidan xalos bo‘lishlari ko‘p uchraydi. Ajdaho xilqatidagi ochofatlik, yuholik va yeb to‘ymaslik nafs tabiati bilan o‘zaro uyg‘unlik kasb etadi:

Ko‘rinadi tandirning og‘zi

Ajdahoning komiga o‘xshab.

Tinim bilmay, otar ustimdan

Ajdahodek bu firoq xanda.

Judolik yurakxo‘r, yovuz ajdaho

Mavjlandi ishtaha jirkanch qonida.

Rashking — bir chuvalchang, bir ilon — mayda,

Mening rashkim esa ajdaho.

Quyidagi satrlarda ham ertak va afsonalarda ko‘p uchraydigan *qanotli tulporlar* obrazi uchraydi:

Qanotli tulporlar eltadir senga,

Ey sarviqomat anduh, qoshi hilol dard.

Shuningdek, Matnazar Abdulhakim she‘riyatida ertak, afsona, rivoyat va xalq dostonlarida uchraydigan qahramonlar ham faol ishtirok etadi:

1. Qaysi **Xotam**, qaysi Javonmard, Qanday g‘aniy. Qayday fidoyi.
2. Unga **Aldar ko‘sa** topqirlik-i-yu Temurning oyog‘i qolgandir meros.
3. Biz esa g‘oyibona gullar qo‘yamiz **Xo‘ja Nasriddinning** poyiga.
4. Bir-birovni shunday sevamizdirki, Bizga **Tohir-Zuhro** havas qiladi.
5. So‘ng yo‘llarda evril **G‘irko‘kka**, Bo‘ri hamla qilsa, bo‘lg‘il sher.

Yuqoridagilardan tashqari, Matnazar Abdulhakim ertak, rivoyat va xalq dostonlarida uchraydigan unsurlar va ifoda uslublarini ham faol qo‘llaydi. Misol uchun, quyidagi to‘rtlikka e‘tibor qarataylik:

Yonib keldi. Yoqdi. So‘ng ketdi

Tashrifidan pushmon yeganim.

Yomon sog‘intirdi o‘zini

Bir bor ekan, bir yo‘q ekanim.

Ma‘lumki, ertaklar asosan “*Bir bor ekan, bir yo‘q ekan...*” tarzidagi boshlanma bilan boshlanadi. Ushbu o‘rinda oshiq o‘z yorining bir ko‘rinib, tag‘in yo‘qolib

qolishiga ishora qilib, yorini “*Bir bor ekan, bir yo‘q ekanim*” deb ataydi. Ertaklar xayolot mahsuli, undagi qahramonlar va voqealar xayolda ro‘y beradi. Shoir o‘z yorini vasf etishda ertaklarga xos ifodani tanlashining sababi balki u oshiq bo‘lgan yor ham aslida xayoliy bir malakdir. Shoirning tabiatga atalgan she‘rida (*Senda – yaxshilikka yaxshilik mudom, Senda – yomonlikka yomonlik*) ham ertaklardagi “*Yaxshilikka faqat yaxshilik qaytadi*” xulosasi beriladi.

Misol uchun shoirning yana bir she‘rida quyidagi satrlarga duch kelamiz:

Endi meni mendan izlamang,

O‘z-o‘zimga bo‘lmayman maskan.

Xayoliga ketdim bosh olib,

Ketdim endi **borsakelmasga**.

O‘zbek xalq ertaklarida yo‘llardan biri *borsakelmasga* olib borishi haqidagi tasvirni ko‘p bora o‘qiganmiz. Lirik qahramon yorning xayoliga bosh olib ketarkan, o‘zining borsakelmasga ketayotganini ta’kidlaydi. Demak, oshiqni yorning xayoli bir lahza ham tinch qo‘ymaydi. Matnazar Abdulhakim ertaklardagi mazkur unsur orqali fikrni ta’sirchan ifodalamoqda.

Shoir “O‘tdi” radifli g‘azalida ham ertak va dostonlardagi ifoda uslubidan foydalanadi:

Pushaymon etdimi, qayrildi bir bor,

Misoli bir qoshiq qonimdan o‘tdi.

Ertak va dostonlarda shohdan afsus va nadomat bilan uzr tilash, avf so‘rash “Bir qoshiq qonimdan o‘ting” tarzida ifodalanadi. Shoir mana shu uslubni “o‘g‘irlaydi”. Bir qayrilib qaragan dildorini “Bir qoshiq qonidan o‘tgan shohga” qiyoslaydi.

Yana bir muhim jihat shundan iboratki, shoir ertak, rivoyat va xalq dostonlaridagi voqea-hodisalarga ishora qilib, fikrni ta’sirchan ifodalash yo‘lidan ham boradi.

Quyidagi satrlarni hech ikkilanmay ertakdagi voqeaga bog‘lash mumkin:

Urug‘ingni qaysi bir **laylak**

Tashlab ketdi, aytgil, atirgul.

Ma’lumki, “Oltin tarvuz” ertagida *laylak* o‘zini davolagan dehqonga tarvuz urug‘ini tashlab ketadi. Aslida hayotda ham qushlarning o‘simlik urug‘ini tashishda ishtirok etishi bor gap. Ammo shoir qushlar ichidan aynan *laylak obrazini* tanlagani ushbu satrlarni ertaklarga bog‘lashimizga to‘la asos bo‘ladi.

Yana misol tariqasida quyidagi satrlarni olaylik:

Lekin men **quduqqa so‘ylamadim sir**,

Seni aytdim faqat jim-jit harflarga.

Xalq dostonlari va ertaklarida quduqqa sir aytish holatlari uchraydi. Shoir aynan shunga ishora qilmoqda. Lirik qahramon shunday holatdagi, yuragidagi sirni, ya’ni tuyg‘u yoki hisni quduqqa emas, qalam orqali harflarga so‘ylamoqda. Quduqqa so‘ylangan sirlar kun kelib elga ovoza bo‘ladi. Chunki shu quduqdan o‘tib chiqqan qamishlar nayga aylanib, sirni “sotib” qo‘yadilar. Harflarga aytilgan, to‘kib solingan sirlarni ham shu “taqdir” kutmoqda. Harflar orqali tuzilgan so‘zlarni o‘qigan kitobxon borki, shoirning dardlarini, kechinmalarini anglab oladi. Matnazar Abdulhakim mana shunday inja tuyg‘ularni xalq og‘zaki ijodiga tayanib, yuqori badiiyatda ifodalab beradi.

Ijodkorning bisotida voqeiy she‘rlar ham keng ko‘lamni tashkil etadi. “Darsdan so‘ng”, “Arz”, “Sarupo”, “Otajon og‘a diydori” kabilar ularning eng go‘zal namunalaridir. Misol uchun “Darsdan so‘ng” she‘rida quyidagi band she‘rdagi voqeani yakunlab beradi:

Uvvos fig‘on tutdi qishloqni tongda,
Zamin aza ochdi, zamon yig‘ladi.
Daftar topshirmagan yetti o‘quvchi
Hammadan ham yomon yig‘ladi.

Ammo she‘r shu bilan tugamaydi. Ijodkorning asl maqsadi voqeadan so‘ng ochiqilanadi. Xuddi ertaklarda bo‘lgani kabi shoir voqeadan so‘ng “Qissadan hissa”ni keltiradi. Shoirning barcha voqeiy she‘rlari shu tartibda davom etadi. Yakunni aytish bevosita ertaklarni esga soladi.

Shoirning lirik merosida xalq qo‘shiqlari, termalari shakli va ohangiga yaqin misralar va she‘rlar ko‘plab topiladi. Misol uchun quyidagi bandni olaylik:

Dunyo shunday, shamollar g‘uv-g‘uvlaydi,
Dunyo shunday, qashqirlar uv-uvlaydi.
Dunyo shunday, qumrilar qu-quvlaydi,
Dunyo shunday, qarg‘alar qog‘-qog‘lar ko‘p.

Shuningdek, ijodkor bir she‘rini “Qo‘shiq” deb nomlaydi va qoraqalpoq xalq qo‘shig‘idan parchani epigraf sifatida keltiradi (*Baland chiqib nazar solsam har yoqqa, /Yor qorasi ko‘rinmaydi ko‘zimga*). She‘rning ohangi ham qo‘shiqqa mos ravishda davom etadi.

Matnazar Abdulhakimning she‘rlarida o‘ziga xos bosiqlik borligi seziladi. Ammo xalq qo‘shiqlari va termalariga hamohang quyma satrlari ham yetarli.

Shoirning Xorazm shevasida bitilgan *“Bir quchoq gul”* turkumi va *“Xorazmcha termalar”* deb nomlangan to‘rtliklari ham borki, shoir ijodiga xalq og‘zaki ijodining ta‘sirini o‘rganar ekanmiz, ushbu jihatni chetlab o‘tolmaymiz. Ijodkor *“Bir quchoq gul”* turkumi so‘zboshisida shunday deydi: *“Daryolar borib quyilmasa, dengizlar qurib qoladi. Xuddi shunday, shevalarimizdan, lahjalarimizdan jonbaxsh jaranglar, so‘zlar, yangi-yangi ifoda imkoniyatlari nasib bo‘lib turmasa, har qanday “adabiy til”, jumladan o‘zbek adabiy tili ham inqirozga yuz tutish xavfidan emin bo‘la olmaydi”*. *“Xorazmcha termalar”* deb nomlangan to‘rtliklar ichida xalq qo‘shiqclariga hamohang quyidagi quyma satrlar bor:

Rohmon qolib, sheytanino yon bardi.

Dil qushimo zaharlangan don bardi.

Shular bilan bir qatorda, shoirning bevosita rivoyat va hikoyatlar ta‘sirida yozilgan she‘rlari ham borki, ularni ham eslatib o‘tmay ilojimiz yo‘q. *“Tovon” (Eshitdimki, Eron yoqlarda/Yolg‘on so‘ylab, o‘trik deganlar/Og‘izni suv bilan uch marta/Chayib, halol qilar ekanlar), “Ayiql” (Qaysidir bir yurtida qadim zamonlar/Shunday oliy jazo ko‘rilgan afzal./Taxtaga chandilgan barcha yomonlar./So‘ngra tovonlarga surkalgan asal.), “Ayozkal’a hikoyati” (Bunyod qilmoq bo‘ldi Ayozxon qal’a,/Tog‘ sathidan tanlab osmono‘par joy./Yaqin yerdagi soztuproq maydondan/Keltirildi ming-ming arobada loy.)* she‘rlari shular jumlasidandir.

Matnazar Abdulhakimning lirik merosida alohida o‘rin tutadigan *“Ko‘prik”* va *“Quduql”* dostonlarida ham xalq og‘zaki ijodining ta‘siri sezilib turadi. Buni *“Ko‘prik”* dostonidagi boblar nomi *“Ikki rivoyat”, “Hikmat”, “Rivoyat”* deb nomlanishida hamda *“Daryo – men, daryo – sen, daryo – u”* deb nomlanuvchi IX bobga *“Toshmadingmi dali daryo?”* Xorazm xalq qo‘shig‘ining epigraf sifatida tanlanganidan ham bilishimiz mumkin. Shu bilan birga, *“Quduql”* dostoni muqaddimasida *“Ming machit, ming machitdan yuz gechik, yuz gechikdan bir ichik”* maqolining ishlatilishidan hamda dostonga epigraf sifatida olinishidan ham bilsak bo‘ladi.

Aslida, haqiqiy ijodkor o‘zidan oldingi an‘anani inkor etmagan holda, mutlaqo yangi mezon va yondashuvlarni adabiyotga olib kiradi. Bu esa badiiy adabiyot va adabiy jarayon mazmunini ham boyitadi. Xalq ijodiyoti tamoyillari, qat‘iy an‘anaviy shakllari, turlari va qisman ba‘zi obrazlari keyingi badiiy tafakkur tarziga ta‘sir ko‘rsatdi. Matal, maqol, ertak, masal, qo‘shiq janridagi asarlarda yaxshilikka intilish, yomonlikning jazosi muqarrar ekani, Haq va haqiqatga targ‘ib, tabiat va jonivorlarga

shafqatli bo‘lish g‘oyalari o‘z ifodasini topgan. Bu kabi ijtimoiy va estetik ideal yozma adabiyot namunalarida turli janr va obrazlarda namoyon bo‘ldi. Xalq og‘zaki ijodi namunalariga xos mavzular, ertak, doston, qo‘shiq va afsonalardagi motiv hamda syujetlar, eng avvalo, muayyan millat psixologiyasi, tafakkur tarzi va mentalitetini ifodalovchi vosita hamdir. Demak, qadimiy o‘zanlardan, teran tomirlardan ilhomlanish barcha zamonaviy ijodkorlarga xos xususiyatlardan. Bu holat u yoki bu ijodkor asarlari mazmunini tashkil etmasligi mumkin, lekin uning elementlari yorqin namoyon bo‘lgan she‘r, hikoya va qissalar mavjud. Ertak yoki dostonga xos syujet bo‘laklari, sintaktik konstruksiyalar shular jumlasidandir. Ijodiy salohiyat va mashaqqatli mehnat, matn ustida tinimsiz izlanishlar yuksak asarlarning tug‘ilishiga zamin tayyorlaydi. Shoir yoki yozuvchi dastlab, xalq og‘zaki ijodi, keyinchalik mumtoz so‘z san‘ati bilan chuqur tanishuvi natijasida o‘z uslubi va yo‘lini topa boradi.

Adabiyotlar:

1. Matnazar Abdulhakim. Javzo tashrifi. – T.: Sharq, 2008
2. Matnazar Abdulhakim. Mangulik jamoli. – Xiva: Xorazm Ma‘mun Akademiyasi nashriyoti, 2009
3. Matnazar Abdulhakim. Fasllar qo‘shig‘i. – T.: G‘afur G‘ulom, 1986
4. Belinskiy. V.G. Adabiy orzular. Maqolalar. – Toshkent: “Adabiyot va san‘at nashriyoti”, 1977.
5. Matnazar Abdulhakim. Oydinlik. – Toshkent: “Yozuvchi”, 1977.
6. Normatov U. Qalb inqilobi. – Toshkent: “Adabiyot va san‘at nashriyoti”, 1986.

NAZAR ESHONQUL QISSA VA HIKOYALARIDA AYOL RUHIYATI TASVIRI MUAMMOSI

Oripova Nurafshon Olimjon qizi,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207179>

Annotatsiya: Ushbu tezisda mahoratli adib Nazar Eshonqul qissa va hikoyalarida ayollar ruhiyatining aks etishi, ularni tasvirlashda foydalanilgan badiiy-tasviriy vositalar, ularning kitobxonga ta’siri haqida fikrlar tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: ayol obrazi, xarakter, motiv, milliylik, Nazar Eshonqul, qo‘shiq, peyzaj, qissa, hikoya.

Ayollar obrazi kirib bormagan san’atning biror sohasini topish mushkul. Badiiy adabiyot, haykaltaroshlik, miniatyura, rassomchilik, kino, teatr va raqs shular jumlasidandir. Ayollar obrazlari yillar davomida barcha xalqlar adabiyotida o‘ziga xos ko‘rinish bergan. Shu jumladan o‘zbek adabiyotida va xususan Nazar Eshonqul qissa va hikoyalarida ham ayollar obrazi mahorat bilan tasvir etilganligini, uning ruhiyatiga sof, haqqoniy chizgilar bilan ifodalanganligini ko‘rishimiz mumkin. Bizga ma’lumki, o‘zbek oilalarida ayol oila yumushlarini bajarish uchun mas’ul. Ayolning yuvosh, mo‘min-qobil, bosh eguvchanlik xususiyati oddiy, mentalital xususiyat. Masalan Nazar Eshonqulning “Bepoyon osmon” hikoyasi qahramoni Oyto‘ldi “tug‘mas” bo‘lgani uchun hamma uy ishlarini bajarib yuradi (aniqrog‘i doimiy unga zulm qilinib, o‘zi tengi qaynopasi tomonidan bajartiriladi), “Qultoy” hikoyasi qahramoni Arzixol esa o‘z farzandidan kaltak yesa ham aslida ayb o‘zida ekanligini hammaga aytib, Uljonning tarafini olib yurishini olishimiz mumkin. Lekin boshqa bir jihatdan olib qaraydigan bo‘lsak, ayol zoti har qancha aqlli, erkaklardanda o‘tar ishbilarmon bo‘lmasin, ruhiyatida ayol bo‘lib yashashi, barcha ayollar kabi mehrga tashna, suyulishni istovchi, pok muhabbatga talpinuvchi xilqat ekanligiga urg‘u beriladi. So‘zimizning isboti sifatida “Urush odamlari” qissasi qahramoni Biydi momo ham shuncha qiyinchiliklarga bardosh bergan, tuyg‘ularini, ehtiroslarini faqat va faqat mehnat bilan yenga olishni uddalagan bo‘lsa ham o‘g‘illari ilk bor zot ayirib kelganida to‘yib-to‘yib yig‘laganligini olishimiz mumkin. Va yana bu holatga aniqlik kiritsak, shu qissa qahramoni Anziratning hiyonat ko‘chasiga tasodifan o‘zi anglamay kirib qolib, unda tentirab yurishi ham uning aynan shu mehrsiz qolishdan qo‘rqishi natijasi emasmidi?! Demak ayol har qanday holatda ham hislarga yengiluvchi hilqat.

Yoki bo‘lmasa umri davomida “tug‘mas”, “qisir” kabi hunuk sifatlar bilan haqoratlanib, o‘zining jamalaksoch dugonasini “opajonlab” yashagan Oyto‘ldi ham shu hayotga chidab yurishi turmush o‘rtog‘iga bo‘lgan sof hislari tufayli emasmi?! O‘z o‘g‘li, kelini, nevaralariga huddi quldek xizmat qilib yashagan, hech holidan arz qilmagan Arzixolning taqdiriga sababchi bo‘lgan ham uning “qamchisiga bandak to‘qib bergani” Salom Chavandozga bo‘lgan muhabbati sabab emasmi?! Adib asarlarida o‘zbek ayolining dard-iztirobi, ruhiyatiga xos mas’umalik, ko‘nuvchanlik, mutelik ortida bir qator hayotiy muammolar turishini talqin etar ekan, ularning tashqi qiyofasini ham nazardan chetda qoldirmagan. Ularning yurish-turishi, qilayotgan ishlari, gapirgan gaplaridan tortib, qiliqlarigacha qahramon xarakteriga mos tushgan deya olamiz. Aynan adib asarlarida jamiyatdagi ayollar fojiasi o‘zga nigoh orqali kuzatilishini, qahramonlarning ruhiyatini, ayollik olamini o‘z tuyg‘ulari orqali ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin. Nazar Eshonqul ilk qissasidayoq ayollarning tashqi ko‘rinishi va ruhiyatini tasvirlash maqsadida tashbehndan foydalanadi. Bunga misol qilib: *Kampirlarning ham so‘lib qolgan tirish yuzlaridagi sho‘x va quvnoq boquvchi ko‘zlari xuddi so‘ligan otquloq bargiga tushgan ikki tomchi shudring kabi yaltiray boshlagandi* [Eshonqul N. Saylanma. 2-qism. – Toshkent: Akademya, 2022.373-b].

Inson ruhiyatining chuqur tahlili, uning ong osti, yashirin sir-sinoatlarini yanada yaxshiroq tushunish va tasvirlash doim adabiyotshunoslikning dolzarb muammolaridan hisoblangan. Mana shu boisdan ham badiiy asarda inson ruhiyatining chuqur va batafsil tahlili adabiyotning, badiiy asarning qiymatini belgilab kelmoqda. Ruhiyat tasviri muammosi jahon ilm-fanidagi va shu bilan birga o‘zbek adabiyotshunosligidagi dolzarb tadqiqot muammolaridan biridir. Aynan ushbu qissada ham biz Anziratning ruhiyati muammosi tasvirlariga qayta-qayta duch kelamiz. Anziratning ruhiyatida bo‘lib o‘tgan baxtsiz hodisalarga oid chuqur iztirob, dard-alam chizgilari bor. Nazar Eshonqul ayollar ruhiyatidagi nozik qirralarni topishda ayol va jamiyat, er va xotin munosabatlari talqinidan ayol va muhabbat masalalari tahlilidan foydalanadi. Adib oddiy hayotiy-maishiy voqealardan katta umuminsoniy badiiy umumlashmalar yaratishga intiladi.

Ayollar taqdiri va ruhiy iztiroblari nafaqat ijtimoiy, ma’naviy-axloqiy muammolar bilan bog‘lanadi, balki har qanday ayolning ruhiy dramasi o‘z olamidagi ruhiy muvozanatning buzilishidan kelib chiqadi. Anzirat ham shu ruhiy muvozanati buzilganligi sababli xiyonat ko‘chasida sarson kezdi, o‘zligini yo‘qotdi. Ayol dunyosidagi ruhiy muvozanatning buzilishi uning o‘zi istagan hayot tarzida

yashamasligi, mehrga tashnalik, baxt uchun o'voralik bilan bog'lik desak adashmaymiz. Xiyonatidan keyin sochiga oq oralagan Anzirat keyinchalik bunga ko'nikib ketdi. Endi unga farqi yo'qdek, qiynalmay yashasa bo'ldi edi. Or-nomusini qiyinchilikka bardosh qilolmay yo'qotdi. Qissaga qaytadigan bo'lsak, Anzirat xiyonat ko'chasiga bila-bila kirmagandi. Bu haqida bizdan oldingi tadqiqotlarda ham aytib o'tilgan. Jumladan Yulduz Eshmatovanning tadqiqotida "Nazar Eshonqulning daxshatli urush fojealari tasvirlangan "Urush odamlari" qissasida ham fasllarga uyg'un tarzda qahramonlar iztiroblari, g'am-qayg'ulari ochib beriladi. Fojialarga to'la davr muhiti ko'ngilchan, dilkash kishilar ruhiyatidagi o'zgarishlarga, urush kabi sovuq, dag'al munosabatlarga aylanganini, bu esa qahramonlar taqdirining fojiali qismatiga sabab bo'lganligini badiiy gavdalandirgan". Olima fikrlarini davom ettirarkan, Anziratning xiyonatiga o'z munosabatini ham bildirib o'tadi. "Yozuvchi davrning mudxish, ayovsiz urush oqibatida, sharoit taqozosiga ko'ra, farzandini hayotga qaytarish maqsadida gunohga qo'l urgan ayol, uning to'satdan qaytib kelgan eri oldidagi iztirobli vijdon azobida o'tayotgan kechinmalarini ro'y-rosti, bor haqiqatlari bilan tasvirlaydi". Shu yerda bir narsaga izoh berib o'tish lozim. Anzirat bu ko'chaga atay kirgan emasdi. Agar u Mirzaqulning qabih niyatini bilganida balki o'sha manzilga bormasmidi ham?! Bunisi bizga qorong'u. Farzandini hayotga qaytarish maqsadida deyilgan tadqiqotda. Bu xiyonat maqsad qilinmagandi. Maqsad qilmoq arabcha qasd qilmoq fe'lidan olingan. Bu mutlaqo Anzirat uchun kutilmagan holat edi. Ta'rif jozi bo'lsa yetti uxlab tushiga ham kirmagandi bunday bo'lishi. Tasodifiy yuz bergandi bu voqea Anzirat uchun (Mirzaqul buni rejalab yurganini bilmasdi, uning yordamini beminnat, xolis deb o'ylardi). Mana shu vaziyat asarda quyidagicha beriladiki bu fikrimizning dalili bo'la oladi. "Anzirat nima uchun Mirzaqul aynan shu joyni tanlaganini hayoliga ham keltirmagan, Mirzaqulning imoni butun odam ekaniga ishongan, hech qanday shubhaga bormagandi" [Eshonqul N. Saylanma. 2-jild. B.419]. Aynan mana shu tasodifiylik antik yunon adabiyotida ham, sharq mumtoz adabiyoti namunalarida ham juda ko'p uchraydigan badiiy vositadir. Tasodifiylik qahramon taqdirini va hayotini keskin ravishda o'z tizginidan chiqarib yuboradi. Bu ijobiy tomonga ham, salbiy tomonga ham bo'lishi mumkin. Qissadagi voqealarda tasodifiylik zanjirini tashkil etgan voqealar va turli vaziyatlarda "taqdir", "qora qismat", "tasodif", "taqdir jazosi" degan badiiy xronotopni tashkil qiluvchi so'z va so'z birikmalari bir-biriga ulanib ketadi. Qissa yakunidagi vojeaviylik buning yorqin namunasidir. Aynan mana shu vaziyatni asarning kulminatsiyasi deb

qarashimiz mumkin. Ayollarning tuyg‘ulari qissaning boshlanish qismidayoq o‘ziga xos tarzda va haqqoniy ifodalangan.

“G‘am alamlarga to‘lgan turli qalblar o‘zlarini bir zum, aqalli bir nafas hursand qilishga urinishar, bir-birining gapiga shaqirlab kular, yosh kelinchaklar eri qaytib kelib, oyog‘i yengil bo‘lib qolgan Anziratga qochirim gaplar qilishar, garchi gaplari kulguli bo‘lmasa ham kulishar, bu kunning tezroq tugab qolishidan, yana urush xotiralari va vahimalari yotgan uylariga qaytishdan, yana o‘sha tashvishli yolg‘iz, horg‘in hayotlari boshlanishidan cho‘chishayotgandek ko‘rinishardi. Aslida ham bu qalblarni bir varaq orqaga yoki oldinga varaqlasa, hali urushli hayot bor, har ikkala tomonda ham urush kezayotgan va bu qalblar ning eng yaqin kishilari, erlari, bolalari, jigarlari, og‘a-inilari ana shu urushda o‘layotgan, majruh, nogiron bo‘layotgan yoki biron narsasidan ayrilayotgan edi...”

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dilmurod Qur‘onov. Adabiyotshunoslikka kirish. www.ziyouz.uz.
2. N.Eshonqul. “Bepoyon osmon”. (Hikoya) www.ziyouz.uz.com
3. N.Eshonqul. “Momoqo‘shiq”. (Qissa) www.ziyouz.uz.com
4. N.Eshonqul. “Qultoy”. (Hikoya) www.ziyouz.uz.com kutubxonasi
5. N.Eshonqul. “Urush odamlari”. (Qissa) www.ziyouz.uz.com kutubxonasi
6. N.Eshonqul. “Shamolni tutib bo‘lmaydi”. (Hikoya) www.ziyouz.uz.com

MAJMUAT UR-RASOIL TARKIBIDAGI “RISOLAI BOBURIYA” RISOLASI GENEZISI

Kattayev Po‘lat A‘zamovich,

Alisher Navoiy Nomidagi TOShDO‘TAU mustaqil tadqiqotchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207183>

Annotatsiya. Ushbu maqola o‘z davrining yetuk mutaffikiri, faqihi, tasavvuf allomasi Mahdumi A‘zam Sayyid Ahmad Xojagi ibn Sayyid Jaloliddin Kosoniy qalamiga mansub “Majmuat ur-rasoil” to‘plami tarkibiga kiruvchi “Risolai Boburiya”ning matn tarixi, yozilish sabablari haqida ma‘lumotlar berilgan bo‘lib, Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat”, Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob”, Xoja Ubaydulloh Axrori valiyning “Risolai Volidiyya” kabi mo‘tabar asarlarda keltirilgan ma‘lumotlar asosida Risolai Boburiya ning genezisiga doir izohlar, aniqliklar kiritildi.

Kalit so‘zlar: Mahdumi A‘zam Sayyid Ahmad Xojagi ibn Sayyid Jaloliddin Kosoniy, Bobur, “Majmuat ur-rasoil”, “Risolai Boburiya”, “Risolai volidiyya”, “Muzakkiri ahbob”.

Kirish. Dunyo matnshunosligida qo‘lyozma manbalar, matn tarixi va tadqiqi, matn badiiyati va poetikasi singari masalalar dolzarb muammolardan biri sifatida tadqiq etib kelinmoqda. Chunki qo‘lyozma manbalarni o‘rganish har bir davr va turli xalqlar adabiyotshunosligi uchun yangidan-yangi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi. Asl yozma matnlarini o‘rganmasdan turib, badiiy adabiyot materialining adabiy-estetik va ilmiy qimmatini haqqoniy baholab bo‘lmasligi qo‘lyozma manbalarni, matn tarixi va talqini masalalarini tadqiq qilish zaruratini kun tartibiga qo‘yadi.

“Matnshunoslik, adabiy manbashunoslik, tilshunoslik, falsafa, madaniyat tarixi sohalarida milliy madaniy merosimizning hali o‘rganilmagan ko‘pgina qatlamlarini ochib berishga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqotlarga alohida e‘tibor qaratilayotgan” hozirgi kunda “Majmuat ur-rasoil” tarkibiga kiruvchi “Risolai Boburiya” asari genezisini, qo‘lyozma va toshbosma manbalarini, qiyosiy-matniy tahlilini amalga oshirish, badiiy qimmatini aniqlash masalalari har qachongidan ham dolzarbdir.

Asosiy qism. Majmuat ur-rasoil” tarkibiga kiruvchi “Risolai Boburiya” asarining qiyosiy-matniy tadqiqini amalga oshirishdan avval ushbu risolaning matn tarixi, yozilishiga oid sabablarni, turli manbalar asosida keltirib o‘tishni lozim ko‘rdik.

O‘z davrining siyosiy-ijtimoiy, madaniy hayotiga katta hissa qo‘shgan, Xoja Ubaydulloh Axror Valiy zamonida Naqshbandiya tariqati yuqori bosqichga olib chiqildi. Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” asarida u zot haqida chuqur ehtirom

bilan shunday deydi, “Hazrat Xoja va alarning muxlislari va niyozmandlaridurlar. Umid uldurkim, alarning sharif vujudlari barakatidin bu sharif silsilaning iltiyom va intizomi ilo yavmil qiyom imtidod topqay”.

Xoja Axor Valiy ilm yo‘lida beqiyos xizmat qilib, u kishidan bizga bir necha muhim asarlaryetib kelgan. Xuddi shunday asarlaridan biri “Risolai volidiyya”dir. Bu asar Xoja Axrori Valiyning otasining iltimosiga ko‘ra yozilgan asar bo‘lib unda naqshbandiya tariqatining asoslari o‘z bayonini topgan. Shoh, shoir, zamoninining buyuk faqih, Zahiriddin Muhammad Bobur, tasavvufda o‘ziga ustoz bilgan Xoja Ubaydulloh Axror qalamiga mansub “Risolai volidiyya” asarini nazmga soladi. Asarning tasavvuf, tariqat ta‘limi, valiylar ma‘naviy olami haqida o‘ta ta‘sirchanligiga dalil qilib,

*Robita qolmasa, ul hol ketar,
So‘z eshitur esang, ushmuncha yetar...*

Misralarini keltiradi. Asar tugallangach uni piri Xojagiy Kosoniy Mahdumi A‘zamga yuboradi. Bu haqda, Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahhob” asarida ham ma‘lumotlar kelgan.

Xoja Ahrorga irodati bo‘lgan Bobur podshoh ham bu ulug‘lar xonadoniga nisbatan izzat-ikromni soatma-soat oshirar va biron daqiqa bu ishni kanda qilib, g‘aflatda qolmas edi. Barcha darvishlarga lutf eshigini ochib, niyozmandlik yumushini bajo keltirardi. Hazrat Maxdumiy mullo Xojagiy Kosoniyga — sirlari muqaddas bo‘lsin — bir bo‘lak oltin quymasini niyoz tariqasida yuborib, yonida o‘zining ushbu qit‘asini ham shohid qilgandi.

Qit‘a:
*Dar havoiiy nafsii gumroh umr zoe karchaem,
Peshi ahlulloh az atvori xud sharmandaem.
Yak nazar afkan ba so‘i mo, ki az rohi vafo,
Xojagayro mondaem, xojagyro bandaem.*

(Mazmuni: Adashgan nafsimiz havasi yo‘lida, umrni zoe qildik, din ahli oldida bu qilmishimizdan uyatlimiz. Biz tomonga hech bo‘lmasa bir nazar sol, vafodorlik ila xojaga bog‘langanmiz, xojaga bandamiz.)

“Risolai Boburiya” Xoja Ubaydulloh Ahrori Valining “Risolai volidiya” asarini Hindiston podshohi temuriy Bobur mirzo tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan she‘riy tarjimasining birinchi nusxasini sovg‘a-in‘omlar bilan birgalikda piri hisoblangan Maxdumi A‘zamga yuborib, ul zotdan maslahat so‘rab murojaat etgan xatiga javob tariqasida yozilgan asardir. Bu haqda K. Kattayev ham o‘z tadqiqotida shunday

deydi, — “Bobur mirzo Xoja Ahrorning “Risolai volidiya” asarini tarjima etib, o‘z ruboiylari va sovg‘a-salomiga qo‘shib piriga yuborgan. Javob tariqasida Maxdumi A‘zam “Risolai Boburiya” asarini yozgan, deb keltirishgan. Ammo fikrimizcha, Bobur mirzo piriga yana bir alohida xat yuborib, undan zikrga doir ba‘zi masalalarni hal qilib berishni iltimos qilgan, ko‘rinadi. Chunki agarda, faqatgina yuborgan nazm va nasriga oid yozishmalarga javob berilganda edi, unda risolaga “Sharhi g‘azaliyoti Boburiya” (xuddi, “Sharhi g‘azaliyoti Ubaydiy” nomli risolalari kabi) nomi qo‘yilardi. Undan tashqari, risolaning aksariyat qismi zikr masalasiga bag‘ishlangan”. Chunki o‘sha davrdagi turli tariqat ahllari orasidagi ixtiloflarda aynan ushbu risola kerak edi. Zikrning xufiy yoki jahriy aytilishida hech bir zarar yo‘qligiga ilk bor Mahdumi A‘zam Dahbediy “Risolai Boburiya”da ochiq bayon qilgan.

Tasavvuf irfonlaridan tashqari o‘zining badiiy jozibadorligi bilan ham turuvchi ushbu risola o‘z zamonasida Yassaviya, Naqshbandiya va boshqa tariqatlarga oid muhim masalalarni hal qilishda asosiy rol o‘ynagan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, ushbu risola matn tarixini o‘rganishda bir necha dolbزاب o‘rinlar o‘rganildi.

- Risolaning yozilish sabablari o‘rganilib, unda asosan tarixiy manbalarga tayanildi;
- “Risolai Boburiya” matn tarixini yaratishda hozirgi kun matnshunos olimlari tadqiqotlariga ham tayanildi;
- Mahdumi A‘zam hamda Bobur mirzo orasidagi iliq munosabatlar, ustoz-shogird an‘analari dalillar asosida yoritildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy mukammal asarlar to‘plami 17-tom, Nasoyim ul muhabbat. 283 B.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-son “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. //Xalq so‘zi, 2017-yil 25-may.
3. Abduhalilov B. Xoja Axror Valiy “Risolai volidiyya”. Yangi asr avlodi, 2004. 20 B.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. Risolai volidiyya nazmiy tarjimasi va sharhi. Nasriy bayon va sharhlar muallifi M. Kenjabek; mas‘ul muharrir A. Mansur. T.: “Sharq”. 2014. 446 B.
5. Hasanxoja Nisoriy. “Muzakkiri ahbob”. O‘zRFA ShI, asosiy fond, Inv; 4282.
6. Hasanxoja Nisoriy. “Muzakkiri ahbob”. Toshkent, 1993. 344 B.

AZIM SUYUN SHE'RIYATIDA FOLKLOR AN'ANALARI

Shohruh Tursunmurodov Alisher o'g'li,
Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207204>

Annotatsiya: Maqolada Azim Suyun o'z ijodini badiiy oziqlantiruvchi manba sifatida xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanganligi, xalq qadriyatlari muayyan poetik vazifa bajarganligi tadqiq etilgan. Folklorizm elementlari shoir she'riyatidagi milliylikni, hayotiylikni, xalqonalikni, falsafiylikni asoslovchi badiiy birlik va mezon ekanligiga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: Lirika, folklorizm, maqol, ertak, rivoyat, xalqonalik, milliylik, qadriyatlar.

O'zbek she'riyatining yorqin namoyandalaridan biri Azim Suyun XX asrning saksoninchi yillarida adabiyotga kirib keldi. Uning ilk she'riy mashqlari o'quvchilik kezlaridayoq “Gulxan”, “G'uncha” jurnallarida, tuman va viloyat gazetalarida chiqa boshlagan bo'lsa-da, birinchi to'plami 1978-yilda – shoirning o'ttiz yoshida, ayni yigitlik yillarining kuchga to'lgan davrida, **“Mening osmonim”** nomi bilan dunyo yuzini ko'rdi. Vatan, tabiat va muhabbat shoiri bo'lgan Azim Suyun ijodida xalq qadriyatlariga, milliy o'zlikka, tarixiy voqelikka tayanish yetakchilik qiladi.

Azim Suyunning ijodiy merosi sarhisob qilinsa, shoirning tug'ilib o'sgan maskani – Samarqand viloyatidagi Nakurt qishlog'i atrofidagi Nurato tog'larning Qoratog' tizmasi orasida yashagan xalqning urf-odatlarini, ona yurtining tabiati ta'rifi, xalq o'g'zaki ijodi bilan bog'liq maqol, matal, tez aytish, ertak, rivoyat, afsona, doston, olqish, qarg'ish va o'z boshidan kechirgan yoki bobo-yu momolaridan eshitgan biografik ruhdagi kichik hajmli hikoyalarning poetik asos vazifasidagi “yuk”i zalvorli ekanligi ko'rinadi. Bu o'z navbatida, shoir ijodining genetik asoslari va akseologik xususiyatlarini belgilashda tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi.

Qoratog' etaklaridagi xalqlarning tabiati, hayoti, kundalik turmush tarzi va mehnat faoliyati bilan uzviy bog'liqlikda shakllangan shoirning tafakkuri va ijodkorligi bevosita shu xalq taqdiriga qayg' urishga undagan. Bu intim dard shoir bilan birga yuksalib, nafaqat o'zbek xalqining, balki butun bashariyatning taqdiriga qayg'urishni ifodalovchi shoirlik qismatiga aylangan. Shuning uchun ham Azim Suyun kundalik qaydnomalaridan birida: **“Xalq taqdiri bilan qismatini bog'lamagan ijodkor – suv ustidagi ko'pik”**, – deya shoir sifatidagi kredosini bayon qiladi. [3:390]

Shoir ijodidagi bu yetakchi xususiyat uning **“Zamonaviy ertak”** asarida yaqqol namoyon bo'ladi. Unda shoir boy va uning kambag'alligidan boshqa “boyliги”

bo‘lmagan quli qismati misolida butun dunyo zolimlariga qaratilgan nafratli munosabatini ko‘rish mumkin:

*Ey, siz amerikalik fermerlar,
Ey, Yevropa, osiyolik korchalonlar,
Afrikaning irkit boylari!.. Choping!
Yuguring! Ular “boyliqi”ni sotib oling!
Oling!
Siz boylikni sevasiz, axir. [2:115]*

Mazkur asarning muqaddima va xotimasini qoliplovchi bir xil jumlada, nomlanishida va mikro syujetida xalq og‘zaki ijodining ertak janri xususiyatlari mujassamlashgan, ammo mazmunda va shakliy ifodalnashida shoir individual uslubiga xoslik kuzatiladi: *“Bor ekan, aslida yo‘q ekan. To‘q ekan, aslida och ekan”*. [2:120]

Azim Suyun ijodida Ona yurtning takrorlanmas tabiati, undagi har bir jonzot-u giyoh, xalq qadriyatlari, xalq og‘zaki ijodidan ta’sirlanish obrazli tafakkur tarzini rang-barang jilolarda akslanishini ta’minlab turadi.

Adabiyotshunoslikdan ma’lumki, yozma adabiyotning og‘zaki ijod mahsulidan oziqlanishi, undan ilhomlantiruvchi manba sifatida foydalanishi folklorizm deb ataladi. “Folklorshunoslik ilmida shoir va yozuvchilar tomonidan xalq maqollarining asar matnida keltirilishi folklorizm deb ataladi. Bu holat ijodkorning xalq og‘zaki ijodiga bo‘lgan munosabati ijobiy ekanini tasdiqlaydi”. [5:40]

Azim Suyun ijodida nafaqat xalq maqollari, balki boshqa folklor janrlari, xususan, ertak, afsona va rivoyatlardan ham samarali va ijodiy foydalanish o‘rinlar uchraydi. Bunga zamonaviy adabiyotshunoslikda intermatn ko‘rinishi sifatida ham ilmiy baho berilmoqda, ya’ni “muayyan badiiy matn tarkibida o‘zga matnlarga daxldor unsurlarning mavjudligi shu matnning intertekstualligidir”. [6:129]

Folklorizmning oddiy va murakkab ko‘rinishlaridan foydalanish ayrim hollarda ijodkorning individual uslubidagi yetakchi tamoyillardan sanalishi mumkin. Masalan, Abdulla Qahhor hikoyalarida xalq maqollaridan personaj nutqini jozibador qiluvchi lingvokulturalogik vosita sifatida foydalanilsa, Chingiz Aytmatovning nasriy asarlarida qirg‘iz elatining milliyligini akslantiruvchi birorta afsona yoki rivoyatdan foydalanish holati uchraydi. Bu, albatta, ijodkorning shaxsiy ijodiy manerasi bilan uzviy bog‘liqlikda kechuvchi jarayon hisoblanadi.

Shoir asarlari markazida xalq hayoti, kundalik tutumi turadi. Shu bois o‘tgan asrning 80- yillari nihoyasida yurtimizda ro‘y bergan siyosiy jarayonlar Azim Suyun

ijodiy arsenalida xalq og‘zaki ijodiga xos aytimlar ko‘rinishida namoyon bo‘lgan. *“1987-yil. O‘zbekistonning boshi uzra qora bulutlar ko‘lankasi quyuqlashdi, Moskvadan kelgan “desantchi” rahbarlar respublikani batomom o‘z iskanjalariga olgan bir payt. O‘zbek-u O‘zbekistonning buyuk qalqoni Sharof Rashidov nomi bulg‘anib, uning qabri-yu ruhini haqorat qilish poygasi davom etayotgan va “poyga” rahbarlari Bosh murtaddan qandaydir muruvvat kutib turgan vaqtlar... bir she’r paydo bo‘ldi”.* [1:435]

Bu Azim Suyunning *“Buzulgan elni botir tuzatar”* nomli she’ri bo‘lib, sarlavha pastiga qavs ichida *“xalq aytimi”* deb qo‘yilgan. Mazkur kichik izoh asarning folklorizm xususiyatini namoyon qilish bilan birga *“xalq dardi”* degan ma’noni ham uqtiradi kitobxonga, negaki har bandi besh misra bo‘lgan sakkiz bandli bu she’rda *“O‘h, botirim, qaydasan?”* misrasi naqorot tarzida takrorlanib kelib, bosh g‘oyani ifodalshga xizmat qilgan va asarning nafaqat mazmuni, balki musiqiy ritmini ham ta’minlashga ham xizmat qilgan.

*Tuprog‘imni yov olgan yo‘q,
Yurtimga qiron solgan yo‘q.
“O‘zim-o‘zim”, - deydi o‘zbek,
Elni buzgan xuddi shu o‘q.
O‘h, botirim, qaydasan?* [1:436]

Anglashiladiki, lirik asarning tug‘ilishi uchun shoirni mutaassir etgan muayyan voqelik mavjud. Bu lirikaning oltin qoidasi – *“biror hayotiy voqea-hodisa ta’sirida inson qalbida tug‘ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg‘ular orqali voqelikni aks ettirish”* ga nazariy jihatdan to‘la mos kelishi bilan diqqatni tortadi. [4:477]

Ma’lumki, xalq og‘zaki ijodida buyuk botirini sog‘ingan el uni qo‘msab yig‘i-yo‘qlov tarzida aytimlar kuylagan. Xuddi qadim bobolar Alp Er To‘ngani yo‘qlaganlar kabi. Ushbu she’r Sharof Rashidov vafotidan so‘ng faqat o‘z tinchligini o‘ylaydigan kimsalarni sergaklikka undash maqsadida aytilgandek ko‘rinadi. Bu xususiyat she’rning keyingi bandlarda o‘zining quyuq ifodasini topganini kuzatish mumkin:

*Biri chiqsa baland toqqa,
Biri tushar qulatmoqqa.
O‘limligin bo‘zi uchun
Yaramas hatto arqoqqa!
O‘h, botirim, qaydasan?* [1:436]

Band mazmunidan anglashiladiki, xalq orasidan botir chiqsa, uni yo‘qotish payidagi g‘alamislar ham paydo bo‘ladi. Bu go‘yo o‘limligiga bo‘z to‘qiyotgan kaltabinning arqoq, ya‘ni *“matoning o‘rishi(uzunligi) bilan ko‘ndalaniga kesishuvchi ip”* kabi o‘ziga o‘zi qasd qilishiga o‘xshaydi, - demoqda shoir bu satrlar orqali. Shoir quyidagi badda xuddi qaysidir aytimning avjini kuylayotgan baxshi singari tuyg‘ular ifodasining cho‘qqisi – kulminatsion nuqtasini ifoda etgan:

*Erligini unutgan el –
Erkligini unutgan el.
Yovin tanglayin ko‘tarib,
Birligin unutgan el.
O‘h, botirim, qaydasan? [1:436]*

Achchiq hasratli badda shoir erligini unutgan xalqni erkligini unutgan xalq deya izohlaydi. Xalq afsonalarida er yigit erki bilan ulug‘langan. Yovga talpinib, unga yaltoqlanib, chinakam jipslik, birdamligini unutganlarni ayovsiz qoralaydi ijodkor.

Aytim nihoyasida shoir folklor bayoniga shunchalik yaqinlashadiki, natijada do‘mbira cherib, yonib kuylayotgan baxshi qiyofasi kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalanadi:

*Gap tanobin tortayin,
Dardimni kimga aytayin?!
O‘z elimni qarg‘amasdim,
Tuzalmasa, hey, qaytayin?!
O‘h, botirim, qaydasan? [1:437]*

Lirik xotimada maqsad yanada oydinlashgan. Shoir muallif el rahnamosi ortidan yovga qo‘shilib, o‘zlari ig‘vo qilayotganlar ustidan kulmaydi, bilaks, ularni tuzatish payida. Shuning uchun dard-u nolani ko‘p ham cho‘zmasdan: *“Gap tanobin tortayin”*, - deya mantiqiy xulosa yasaydi. Nihoyalovchi misrada: *“Tuzalmasa, hey, qaytayin”*, - deya xalq oqini singari nola qiladi. Chin rahnamosidan ayrilgan, buzilgan elni botirgina birlashtirishi mumkinligini, qaysidir ma‘noda, iltijo qilmoqda.

She‘ning sakkiz bo‘g‘inli misralar konstruksiyasiga qurilgan yengil ritmli ohangi, shuningdek, *“botir”*, *“yov”*, *“to‘ra”*, *“g‘ajir”*, *“qoya”*, *“jondor”* va *“kiyik”* kabi rang-barang obarzlar tizimi uning poetik genetikasi folklor asarlariga tutash ekanini dalillab turibdi.

Xullas, Azim Suyun she‘riyati xalq og‘zaki ijodi bilan uzviy bog‘langan holda rivojlangan bo‘lib, unda milliylik, tarixiylik va hayotiylik yetakchi tamoyillar sifatida

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

namoyon bo‘ladi. Shoir ijodida folklorizm elementlaridan ijodiy foydalangan, bu esa uning asarlarida milliylikni chuqur aks ettirish imkonini bergan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Azim Suyunning badiiy uslubi va poetik dunyoqarashi xalq an‘analari va qadriyatlariga asoslangan bo‘lib, uning ijodi zamonaviy adabiyot uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Суюн А. Ўзлик. – Тошкент: Шарқ, 1999. 443 б.
2. Суюн А. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2018. 448 б.
3. Суюн А. Эй дўст ёхуд Азимнома. – Тошкент: Akademnashr, 2018. 448 б.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. 558 б.
5. Йўлдошев Қ, Йўлдошева М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак. 2016. 415 б.

O‘ZBEK VA INGLIZ LATIFALARIDA BOSH QAHRAMON OBRAZINING O‘ZIGA XOS TURLARI

Mardonov Maxmud Sobir o‘g‘li,

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti tadqiqotchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207207>

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek va ingliz latifalarida bosh qahramon obrazining o‘ziga xos turlari qalamga olingan. Ta’kidlanishicha, o‘zbek va Amerika xalqlari latifalarini tadqiq etish, ularni tipologik o‘rganish ikki xalq madaniyati tarixi, ularning badiiy tafakkuri tadrijiy takomili, badiiy-estetik qarashlari borasida o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash orqali bashariyat madaniy ibtidosi borasida aniq xulosalarni qo‘lga kiritish imkoniyatini yaratadi.

Kalit so‘z va iboralar: latifa, bosh qahramon, obraz, o‘zbek va Amerika xalqlari latifalari, ikki xalq madaniyati tarixi, badiiy tafakkur, badiiy-estetik qarashlar.

Kulgi inson kayfiyatini ko‘tarishga xizmat qiladigan ma’naviy vositadir. Jahon folklorshunosligida kulgi bilan bog‘liq folklor janrlarini tadqiq etish, ularning o‘ziga xosliklari, janr tabiati, badiiy xususiyatlarini o‘rganishga qiziqish katta. Kulgi bilan aloqador folklor janrlarini tadqiq etish ajdodlarimizning badiiy-estetik qarashlari, poetik tafakkurning tadrijiy takomilini aniqlashga xizmat qilish bilan bir qatorda xalq ma’naviyati va madaniyati tarixini oydinlashtirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Odatda o‘zbek latifalarida bosh qahramon Nasriddin afandi, Kal, bir kishi kabi obrazlar asosida xalqning zukko, hozirjavob, bilimdon, yengilmas, va ma’naviy yetuk, dono farzandlari obrazi tipiklashtiriladi. “O‘zbek xalqining sevimli qahramoni Xo‘ja Nasriddin afandining fazilatlarini ko‘p. Bu qahramonning o‘ta bilag‘onligi, topqirligi, so‘zamolligi, epchilligi, sofdilligi, odilligi, dadilligi, mardligi, tantiligi tillarda doston! Janobi Afandi nafaqat o‘zbek, usmonli turk, ozarbayjon, qozoq, turkman, qirg‘iz, qoraqalpoq, tatar, boshqird, uyg‘ur va boshqa turkiy xalqlar, balki fors, tojik, yunon, arab, bolgar, serb va boshqa turkiy bo‘lmagan xalqlarda ham yashovchanu kurashchan qahramon hisoblanadi”[1].

O‘zbek latifalarining tadqiqotchisi F.Yo‘ldosheva va K.Imomovlarning fikricha, Nasriddin afandi to‘qima, tipiklashgan obraz deb hisoblaydi [2]. Turk tadqiqotchisi Bursali Tohir[3], sharqshunos N.Osmanov[4], ozorbayjon olimi M.Sultonov[5]lar turkiy xalqlar latifalarida keng ommalashgan Xoja Nasriddin afandi obrazini tarixiy shaxs sifatida dalillashga harakat qiladilar[3]. Amerikaning Texas universiteti professori Salvator Attardo[6], rus folklorshunosi Yu.I.Yudinlar[7] tomonidan olib

borilgan tadqiqotlarda qayd etilishicha, latifalarning bosh qahramonlari aksariyat hollarda tarixiy shaxslar bo‘ladi. Ular asosan, siyosiy arboblari, taniqli tarixiy shaxslar haqidagi latifalarni nazarda tutadi. G‘arb va turkiy xalqlar folklorshunoslari latifalarning bosh qahramonlarini tarixda yashagan shaxs sifatida talqin qiladilar. Ammo rus va o‘zbek olimlari latifa janridagi asarlarning qahramonini to‘qima obraz sifatida tushunadilar va shunday targ‘ib qilishadi.

Bizningcha, o‘zbek latifalarida olimlarimiz ta’kidlaganlaridek, janrning bosh qahramoni xalq tomonidan tipiklashtirilgan obraz, biroq mazkur obrazning ham tarixiy asosi qaysidir tarixiy shaxs faoliyatiga borib taqaladi. Amerikaliklar folklorida keng tarqalgan obrazlardan biri bu Sherlok Xolms obrazidir. Butun amerika yozma nasrida ham mashhur bo‘lgan mazkur obraz iqtidorli izquvar, dono va zukko kishi sifatida gavdalanadi:

Sherlock Holmes and his friend Watson were on a camping and hiking trip.

They had gone to bed and were lying there looking up at the sky. Holmes said, “Watson, look up. What do you see?”

“Well, I see thousands of stars”.

“And what does that mean to you?”

“Well, I guess it means we will have another nice day tomorrow. What does it mean to you, Holmes?”

“To me, it means someone has stolen our tent”[8].

Tarjimasi:

Sherlok Xolms va uning do‘sti Votson piyoda sayohatga chiqishdi.

Ular joy solishib, osmonga qarab yotishardi. Xolms dedi: “Votson, yuqoriga qarang. Nimani ko‘ryapsiz?”

– Xo‘sh, minglab yulduzlarni ko‘rayapman.

– “bu siz uchun nimani anglatadi?”

– Xo‘sh, menimcha, bu ertaga yana bir yaxshi kun bo‘ladi, degani. Sizgachi bu nimani anglatadi, Xolms?

– Men uchun bu kimdir bizning chodirimizni o‘g‘irlab ketganini anglatadi.

Mazkur latifa mavzusi jihatidan maishiy va zamonaviy muammolarga bag‘ishlangan. Bunda bosh qahramon Sherlok Xolms. U o‘z sherigiga nisbatan o‘ta dono. Odatda Amerika xalqlari og‘zaki ijodida kulgi kundalik maishiy hayotdagi muammolarni ob‘yekt qilib olish evaziga quriladi. Epik syujetda ishtirok etayotgan ikki personajning biri soddaroq, ikkinchisi mug‘ombirroq yoki donoroq shaxs sifatida talqin qilinadi:

“On a rural road a state trooper pulled this farmer over and said: "Sir, do you realize your wife fell out of the car several miles back?"

To which the farmer replied, "Thank God, I thought I had gone deaf!"[1]

Tarjimasi:

Qishloq yo‘lida bir yo‘l noziri mashinada ketayotgan bir fermerni to‘xtatib: – Janob, xotiningiz bir necha mil orqada mashinadan yiqilib, qolib ketganini sezdingizmi?

Fermer shunday javob berdi: – Xudoga shukure, men kar bo‘lib qoldimmi deb o‘ylayotgandim!.

Mazkur latifada esa, asosiy qahramon – fermer. U xotinidan bezor bo‘lgan erkaklarning tipik vakili sifatida obrazlashadi. Xotinining mashinadan tushib qolgan payti baqirganini eshitmagan fermer uchun ayolining yiqilganligi, balki biror yeri shikastlangan bo‘lish ehtimoli ahamiyatga ega emas. U xotining ko‘p gapirishi, boshini qotirishni eshitmaganidan o‘zini kar bo‘lib qolganlikda gumon qilganidan qo‘rqadi. Shuning uchun “Xotining tushib qolganini bilasizmi?”-degan savolni eshitib xursand bo‘lib ketadi. Odatda kishi o‘z turmush o‘rtog‘ini bexosdan mashinadan tushib qolganini eshitganda tahlikaga tushishi, uning sog‘-omonligi bilan qiziqishi lozim. Fermer xarakterida bunday qayg‘urishni ko‘rmaymiz. Bosh qahramon fojeaga tenglashuvchi holatda ham yotig‘liq bilan komik holatni yaratadi.

Ko‘pincha latifalarda bosh qahramon yordamchi personajning qaysidir xususiyati hisobiga o‘z donoligini namoyon qiladi va kulgi yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi:

Old farmer Johnson was dying. The family was standing around his bed. With a low voice he said to his wife: "When I'm dead I want you to marry farmer Jones."

“Wife: "No, I can't marry anyone after you."

Johnson: "But I want you to."

Wife: "But why?"

Johnson: "Jones once cheated me in a horse deal!"[8].

Tarjimasi:

“Keksa dehqon Jonson o‘layotgan edi. Oilasi uning to‘shagi atrofida turishardi. U past ovozda xotiniga: – Men o‘lganimdan keyin dehqon Jonsga turmushga chiqishingni xohlayman, - dedi.

Xotin: – Yo‘q, men sizdan keyin hech kimga turmushga chiqa olmayman".

Jonson: – Lekin men buni juda ham xohlayman.

Xotin: – Nima uchun?

Jonson: – Chunki, Jons bir marta meni ot savdosida aldagan edi!-deb javob beribdi.

Mazkur latifada bosh qahramon o‘z maqsadiga erishishda yordamchi personaj bo‘lgan xotinidan foydalanishi, xotining o‘ta shafqatsiz, suhbatlashgan odamni baloga yo‘liqtirish xususiyatidagi inson ekanligi qahramonlar dialogi mohiyatiga singdirilganligi, uning komik holatni yaratishiga sabab bo‘lgan. Qolaversa, Jons bu odatiy shaxs obrazi. Keksa Jons kichik dehqon Jonsning badkirdorligi uchun o‘ch olishning o‘ziga xos yo‘lini topgan. U dehqon Jonsni o‘zining o‘limidan so‘ng o‘z bevasiga uylantirsa, xotini kekxa Jonsning “boshiga yetgani” kabi dehqon Jonsni ham “boshiga yetadi”.

Mazkur latifada Jonsning xotini obrazi yovuz xotinlarning tipik obrazi sifatida talqin qilinadi. Latifa syujetida mantiqiy kartinalarni qarshilantirish orqali kulgi qo‘zg‘ashga erishiladi. Bu uslub qahramonning o‘limi oldidan vasiyat qilishi tasvirida namoyon bo‘ladi. Interyerga e‘tibor qarataylik, kekxa Jons jon taslim qilish arafasida, oila a‘zolari ko‘z yoshi to‘kib turishgan paytda. o‘layotgan kishining boshqa bir kishidan o‘ch olish yo‘lini o‘ylab xotiniga unga turmushga chiqishini so‘rashi motivi tinglovchida da‘atan kulgi qo‘zg‘ashga sabab bo‘lgan. Buni biz quyidagi voronka ko‘rinishida tasavvur qilamiz. Voronka – latifa matni – epik syujet, unda ishtirok etuvchi personajlar va ularda o‘zining zukkologi bilan ajralib turuvchisi bosh qahramonning javobi natijasida kulgi hosil bo‘ladi:

Kekxa Jons latifa epik syujetida dastlab shunchaki o‘limini kutib yotgan personaj qiyofasida gavdalanadi. Ammo uning o‘z xotiniga vasiyat qilishi va xotini bilan suhbatidagi so‘ngi javobidan keyin kekxa Jonsning personajdan qahramon darajasiga o‘sib chiqishi jarayoni kuzatiladi. Latifada personajlar nutqi so‘ngidagi oxirgi gap latifaning qahramonini belgilasa, ikkinchidan ayni shu oxirgi gap latifaning boshqa og‘zaki epik matnlardan farqini ko‘rsatuvchi poetik tabiatini belgilashga ham xizmat qilgan.

Xulosa, o‘zbek va Amerika xalqlari latifalarini tadqiq etish, ularni tipologik o‘rganish ikki xalq madaniyati tarixi, ularning badiiy tafakkuri tadrijiy takomili, badiiy-estetik qarashlari borasida o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash orqali bashariyat madaniy ibtidosi borasida aniq xulosalarni qo‘lga kiritish imkoniyatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umaraliyeva D.T. O‘zbek xalq latifalari va ularning ingliz tiliga tarjimalari//Science and innovation science and innovation. International scientific journal volume 1. ISSUE 6. – P. 974-976.
2. Йўлдошева Ф. Афанди латифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – 1967.– 5-сон. – Б. 48-52.
3. Nasreddin Hoca Türbesi Hakkında Bilgi – Dünyanın Ortası – Akşehir / Konya// <https://www.gezikesiftatil.com>;
4. Османов Н. Перседские анекдоты. – Москва, Изд-во вост. лит., 1963.– 184 с;
5. Молла Насриддин. Составитель Мамед Тахмасиб.– Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР.1969.– С. 13.
6. Humorous Texts: A semantic and pragmatic analysis. Berlin: Mouton De Gruyter. 2001. 238 p
7. Юдин Ю.И. Русская народная бытовая сказка. Дисс. докт. филол. наук. – Курск, 1978.– С. 26. .
8. Шереметьева А. Americans laugh at... – Москва, Изд:Лицей, 2005.

VOQELIKNING EPIK BAYONI VA LIRIK IFODASI

Jo‘rayev Islomjon Mamasodikovich,
FarDU ingliz filologiyasi kafedrası o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207213>

Annotatsiya: Maqolada “Boburnoma” memuar asari muallifining so‘z san’atkori sifatidagi obrazi, ijodiy jarayonga munosabati, voqelikni ham epik, ham lirik ifodalashi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar. Memuar asar, badiiy komponent, epik bayon, lirik ifoda, estetik ta’sir.

“Boburnoma” ko‘p asrlardan buyon turli soha vakillarining diqqatini tortib kelayotgan qimmatli ma’lumotlar manbai. Shu bilan birga, hali hanuzgacha kitobxonlarning qalbidan munosib o‘rin olib kelayotgan bebaho adabiy obidadir. Buning sabablaridan biri unda tarix’iy voqea-hodisalarning qiziqarli epik bayoni bilan lirik kechinmalarning mutanosib uyg‘unlikda kelishidir. Quyida biz ana shunday holatlardan ayrimlariga murojaat qilamiz.

Bobur ijodini g‘urbat motivlarisiz, g‘ariblik nolalarisiz tasavvur qilish qiyin. Ko‘pchilik tadqiqotchilar buni Afg‘oniston va Hindistondagi hayoti bilan bog‘laydilar. Fikrimizcha, bu unchalik to‘g‘ri emas. Boburning bu mavzudagi she‘rlari hali vatandaligidayoq boshlangan. Bobur tushunchasida, kindik qoni to‘kilgan, keyinchalik o‘zi hukmdor bo‘lgan Andijonning qo‘ldan ketishi (1498) vatanjudolikning, “jaloj vatan bo‘lmoq”ning boshlanishi bo‘lgan. Masalan, “Boburnoma”dan ham tafsilotlari bilan o‘rin olgan quyidagi ruboiysi u Toshkentga – tog‘asining huzuriga kelganida yaratilgan (1501-yil):

*Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,
Shod etmas emish ko‘ngulni g‘urbatta kishi.
Ko‘nglum bu g‘ariblikta shod o‘lmadi hech
G‘urbatta sevunmas emish, albatta, kishi. [1:90]*

Shoir ona vatanidan butkul uzilganidan so‘ng bu motivlar yanada konkret tus oladi. Xususan, Hindistonda ekanligida unga ona yurtidan tuhfa qilib keltirilgan qovunni o‘z qo‘li bilan so‘yar ekan, achchiq-achchiq ko‘z yosh to‘kkanligini yozib qoldirgan. [1:345] Hayotidagi ushbu ta’sirli hodisa quyidagi misralarda ham o‘z aksini topadi:

*Qovun birla uzumning hajrida ko‘nglumda g‘am har su,
Oqar suvning firoqidin ko‘zumdin har dam oqar suv.*

“Boburnoma”dan o‘rin olgan ushbu misralarda hasbihollik xususiyati o‘ta bo‘rtib turishi, lirik qahramon va muallif shaxsiyati deyarli birlashib ketishi Bobur uslubiga xos asosiy belgilardan biridir. Biz ba‘zan uning lirik qahramoni timsolida shoirning o‘zini ko‘rib turganday bo‘lamiz. She‘rlaridagi ba‘zi lavhalar “Boburnoma”dagi ayrim voqea-hodisalarning lirik tasviridek tuyuladi. Masalan, Bobur Hindistondalik paytida ulkan janglardan biri oldidan mayni tark qilib, boshqalarni ham bunga da‘vat etadi. Ko‘p yillar davomida muntazam may ichib kelgan Bobur uchun bu ancha og‘ir va mashaqqatli bo‘lganligini uning o‘zi ham “Boburnoma”da e‘tirof etgan.

Ruboiylaridan birida shu mazmunni ko‘ramiz:

*May tarkini qilg‘ali parishondurmen,
Bilmon qilur ishimniyu hayrondurmen.
El barcha pushaymon bo‘luru tavba qilur,
Men tavba qilibmenu pushaymondurmen.*

“Boburnoma”da muallifning may ichishdan tavba qilishi, bu unga oson kechmaganligi “may xumoridan ba‘zan yig‘lash darajasiga yetganligi” ochiq-oydin hikoya qilinadi. “Filvoqe bu o‘tgan ikki yilda chog‘ir majlisining orzu va ishtiyoqi behad va g‘oyat edi, andoqkim, chog‘ir ishtiyoqidin borlar yig‘lamoq sarhadiga yetar edim.” [1:330]

Bobur lirikasidagi aksariyat she‘rlar hayot voqeligi bilan hamohang ravishda, biror voqea-hodisa ta‘siri ostida yaratilgan. Gap shundaki, shoir o‘zining “Boburnoma” asarida ba‘zi she‘rlarining yaratilish tarixi, yozilgan joyini ham ko‘rsatib ketadi. Masalan, 909-hijriy, 1503-1504-melodiy yilda Bobur o‘z qo‘shini bilan Qobuldan Hindiston sari yo‘l oladi. Shu yili Hayit bayrami bilan Navro‘z bayrami deyarli bir kunga to‘g‘ri keladi. Qo‘shin va unga hamrohlik qilayotgan odamlar dala-dashtda lola terishib, bayram kayfiyatida yurganlarida shoir o‘zining “Yangi oy yor yuzi birla” deb boshlanuvchi g‘azalini yaratadi. Bu g‘azal bir qarashda bayram madhiyasidek tuyuladi. Ammo shoir lirik qahramonining aytishicha, chin bayram yangi oynigina emas, balki sevikli yor yuzini ko‘rmak, visol nash‘asini surmak bilan bo‘ladi. Aks holda bayram shodiyonasi ko‘ngilga sig‘adimi?

*Yangi oy yor yuzi birla ko‘rub el shodu xurramlar,
Menga yuzu qoshingdin ayru bayram oyida g‘amlar.*

G‘azalning keyingi baytlari yor vasfi hamda bahor faslining ta‘rifi bilan uyg‘unlashgan holda davom etadi.

Shoir g‘azal maqta’sida yana Hayit hamda Navro‘z bayramlari haqida so‘z yuritib, quyidagi lirik xulosaga keladi:

Yuzi navro‘ziyu vasli iydin Bobur g‘animat tut,

Ki mundin yaxshi bo‘lmas bo‘lsa yuz navro‘z bayramlar. [1:136]

Zahiriddin Muhammad Boburning “Charxning men ko‘rmagan” deb boshlanuvchi eng mashhur g‘azallaridan biri ham hayotiy voqelik bilan bog‘liqdir. 909-hijriy, 1506-1507-melodiy yillar voqealari hikoyasida “Boburnoma” muallifi Qobuldan Xurosonga kelganligini aytadi. Maqsad Husayn Boyqaro vafotidan so‘ng qo‘sh hokimiyat tuzib, mamlakatni boshqarayotgan Badiuzzamon hamda Muzaffar mirzolar bilan umumiy g‘anim bo‘lgan Shayboniylarga qarshi ittifoq tuzish edi. Ammo bir-birlari bilan ham ittifoq tuza olmaydigan bu shahzodalar Bobur bilan ham bir fikr va to‘xtamga kela olmaydilar. Boburshoh noumid holda Qobulga qaytadi. Yo‘l tog‘ orqali o‘tganligi uchun qattiq qiyinchiliklarga duch kelinadi. Buning ustiga tinimsiz yoqqan qor ularni yo‘ldan adashtiradi. Nihoyat bir g‘orda Bobur o‘z odamlari bilan jon saqlaydi. Muvaffaqiyatsizliklardan, yo‘l mashaqqatidan tushkunlikka tushgan shoir shu yerda quyidagi g‘azalini yozadi:

Charxning men ko‘rmagan javru jafosi qoldimu,

Xasta ko‘nglum ko‘rmagan dardu balosi qoldimu.

...Ey ko‘ngul, gar Bobur ul olamni istar, qilma ayb,

Tengri uchun de, bu olamning safosi qoldimu. [1:174]

Bu g‘azalda shoirning faqat yo‘l azobini emas, balki umuman turmush uqubatlarini chekayotgandagi og‘ir kayfiyati o‘z aksini topgan. Ham ma‘naviy, ham jismoniy iztiroblarni to‘lasicha tortgan lirik qahramon o‘zining xasta ko‘ngli hamma dardu balolarni ko‘rganligi, shuning uchun u narigi dunyoni tilab qolganini aytadi. Chunki, tangri haqqi, uning uchun bu dunyoning hech bir safosi qolmadi.

Ushbu kichik bir g‘azal bir dunyo tuyg‘ularni, ichki kechinmalarni o‘z ichiga oladi. Bu tuyg‘ular o‘zining haqqoniyligi va hayotiyliги bilan ajralib turadi. Ular kundalik hayot ko‘rinishlarining shoir qalbida tug‘dirgan g‘ulg‘ulalari ta’sirida yuzaga kelganlar.

Peyzaj lirikasi deb yuritiluvchi tabiat tasviri haqidagi she’rlar ham Bobur she’riyatida ko‘pchilikni tashkil etadi. “Boburnoma” asari tufayli biz ularning ayrimlarini qachon va qayerda yaratilganini ham bilib olishimiz mumkin. 913-hijriy, 1506-1507-melodiy yillarning ko‘klamida Bobur xos va yaqin kishilari bilan Qobul atrofida dashtlarga lola sayliga chiqadi. Atrofni qoplagan maysazor, rang-barang gullar shoirning ilhomini keltirib, quyidagicha boshlanuvchi she’rni yozadi:

*Sabzavu gullar bila jannat bo‘lur Qobul bahor,
Xossa bu mavsumda Boron yozisiyu Gulbahor. [1:182]*

Hamisha bo‘lganidek, tabiat go‘zalligi ham, ijtimoiy hayotda ro‘y berayotgan voqealar ham, bayram va to‘ylar ham shoir qalbini to‘lasicha xursandchilik bilan qoplay olmaydi. Hamisha yoru diyor orzu va armonlari bilan yashaydigan shoirning lirik qahramoni she‘rlarga o‘z dardlarini ham qo‘shib kuylaydi. Xuddi ana shu lola sayli ta‘sirida yozilgan, shoir lirikasining eng go‘zal namunalaridan bo‘lgan quyidagi she‘r ham bundan mustasno emas:

*Mening ko‘nglumki gulning g‘unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o‘lsa, ochilmog‘i ne imkondur.
...Boshidin evrulur armoni birla o‘ldum, ey Bobur,
Mening nash‘imni bori ul pari ko‘yidin aylondur! [2:26]*

Qobul viloyatining Boron, Gulbahor degan joylarida vujudga kelgan mazkur g‘azalning maqta‘si – oxirgi baytida shoirning bahor va yor ta‘rifi, vatan ishtiyoqi hamda mangu armonlari o‘zining otashin ifodasini topgan. Agar Boburning tiriklikda ona diyoriga qayta olmaganligi, qabri olis Hindistondan vatanga yaqin bo‘lgan Qobulga ko‘chirilganini esga olsak, she‘r nihoyasidagi misralar shoirning o‘ziga xos bashoratidek tuyuladi.

Xulosa qilib aytganda, “Boburnoma” shu tipdagi boshqa memuar asarlardan muallif obrazining yorqinligi, voqea-hodisalarning epik bayoniga lirik kechinmalar ham uyg‘unlashib ketganligi bilan alohida ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobur Zahiriddin Muhammad. “Boburnoma”. T.: 1990.
2. Bobur Zahiriddin Muhammad. Devon. T.: 1994.
3. Haqqul I. Ruboiy. T.: “Fan”, 1976.
4. Quronov D. va b. Adabiyotshunoslik lug‘ati. T.: “Akademnashr”, 2010.

QAHRAMON PORTRETIDA MILLIY RUHNING VOQELANISHI

Suyunova Zarina Muzaffar qizi,
ToshDO‘TAU 3-kurs tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207217>

Annotatsiya. Milliylik asrdan asrga shakllanib, kamol topib boradigan, bitta millatga tegishli bo‘lgan milliy qadriyatlar yig‘indisidir. Millat o‘z qadriyatlari, urf-odat-u an‘analarini kelajak avlodga bus-butun holda yetqazsagina o‘zligini saqlab qolgan bo‘ladi. Madaniy meros hisoblanadigan milliy qadriyatlarimiz milliy ruhning asosiy ko‘rsatkichidir. Faqatgina bitta millatgagina tegishli bo‘lgan qadriyatlar, orzu-umidlar, xalq og‘zaki ijodi namunalari milliy ruhni tarannum etadi. Tashqi taraflama ta’riflangan qahramon o‘z ichki portretiga egaligi bilan ham asar syujetining qiziqarli borishini ta’minlaydi. “O‘tkan kunlar” romani bosh qahramonlarining yurt boshqaruvi haqida o‘zlarining shaxsiy fikrlariga ega ekanligi, birdamlik va hajihatlik asosiy muammoga yechim sifatida ko‘rsatilishi asarning qiymatini oshiradi. Otabekning o‘zga millat davlat boshqaruvini o‘z yurtida qo‘llashi lozimligi haqidagi fikrlarida ham uning yurt boshqaruvida yangi usullarni tatbiq etishda hech nimadan cho‘chimaslik kerakligi ifodalanadi.

Kalit so‘zlar. Milliy ruh, Otabek, Kumush, tashqi portret, ichki portret, muallif g‘oyasi.

Adabiyot va san’atda milliy ruhning ifodasi asosan xalqning tarixiy, madaniy, va ma’naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi obrazlar orqali amalga oshiriladi. Bu obrazlarning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri – qahramonlardir. Qahramonlarning portreti va xarakteri, adabiyotda milliy ruhning voqelanishida muhim o‘rin tutadi. Qahramonlar xalqning umumiy orzu-umidlari, kurashlari va qahramonlik ma’naviyatining aksidir. Ularning obrazlari milliy madaniyat, tarix va kelajakka bo‘lgan ishonchni ifodalaydi. Qahramonlarning adabiyotdagi o‘rni nafaqat bir shaxsning shaxsiy xususiyatlarini tasvirlashda, balki xalqning umumiy ruhiy holatini, orzu va intilishlarini ifodalashda ham katta ahamiyatga ega. Qahramonlar o‘z vaqtida xalqning eng yuqori qadriyatlarini, jismoniy va ruhiy kuchini, jasoratini, sadoqatini namoyish etadi. Qahramonlarning xarakteri, ayniqsa, xalqning o‘zligini tanish va mustahkamlash uchun zarur bo‘lgan xususiyatlarga ega bo‘ladi. Shuning uchun, ularning portretlari milliy ruhning badiiy ifodasidir.

Badiiy adabiyot-insonlarning his tuyg‘ularini ifoda etuvchi badiiy san’at turlarining biri hisoblanadi. Inson his qilayotgan inja tuyg‘ularini tasvirlashda har xil san’at turlaridan foydalangandek, so‘zlar vositasidan ham unumli foydalanadi. So‘zlar hissiyotlarni to‘laligicha ifodalay oladi. Badiiy adabiyotda muallif xotiralari, o‘y-xayollari to‘g‘ridan to‘g‘ri shunchaki yozib o‘tilmaydi, balki asar qahramonlari hayotini tasvirlaydi. Asar qahramonlari hayoti muallif qo‘lidagi qalamning harakatiga

bog‘liq. Fransuz tilidagi “*portraire*” so‘zidan olingan portret atamasi o‘z tilimizda “*tasvirlamoq*” kabi lug‘aviy ma’noni anglatadi. Portret – asar qahramonining so‘zlar vositasida yaratilgan tasviridir. Qahramonning tashqi ko‘rinishi, kiygan libosi-yu o‘zini tutishi, ichki dunyosi – bularning barchasi portretni tashkil etadi. Portret kitobxon tasavvurida jonlanadigan to‘laqonli inson obrazini yaratish va uning xarakterini ochish vositalaridan biri sifatida ko‘rsatiladi. Badiiy adabiyotda portretning bir qancha turlari bor: a)tashqi portret; b)ichki portret; d)psixologik portret. Bu portret turlari asar badiiyatini yanada mufassal ochib berish imkonini beradi.

Tashqi portret – qahramonning tashqi ko‘rinishini tasvirlaydi. Uning ijtimoiy holati, xarakteri haqida ma’lumot beradi. Tashqi ko‘rinishi asar qahramonining biror bir millatga mansubligini ifodalaydi. O‘zbek romanchiligi maktabi asoschisi Abdulla Qodiriy o‘z asarlaridagi har bir so‘zni o‘z o‘rnida va o‘z vazifasida ishlatadi. “Uning qora zulfi par yostiqlarning turlik tomonig‘a tartibsiz suratda to‘zg‘ib, quyuq jinggila kiprak ostidag‘i timqora ko‘zlari bir nuqtag‘a tikilgan-da, nimadir bir narsani ko‘rgan kabi... qop-qora kamon, o‘tib ketkan nafis, qiyig‘ qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsadan cho‘chigan kabi... to‘lg‘an oydek g‘uborsiz oq yuzi bir oz qizilliqg‘a aylangan-da, kimdandir uyalg‘an kabi... Shu vaqt ko‘rpani qayirib ushlagan oq nozik qo‘llari bilan latif burnining o‘ng tomonida, tabi‘atning nihoyatda usta qo‘li bilan qo‘ndirilg‘an qora xolini qashidi va boshini yostiqlardan olib o‘lturdi. Sariq rupoh atlas ko‘ynakning ustidan uning o‘rtacha ko‘kragi bir oz ko‘tarilib turmoq-da edi. Turib o‘lturgach boshini bir silkitdi-da, ijirg‘anib qo‘ydi. Silkinish orqasida uning yuzini to‘zg‘ig‘an soch tolalari o‘rab olib jonso‘z bir suratka kirgizdi. Bu qiz suratida ko‘ringan malak qutidorning qizi — Kumushbib”[1:14]. Kumushbibiga tegishli bo‘lgan bu ta’rifda yozuvchi milliy qadriyatlardan chiqmagan holda jonso‘z malakni tasvirlaydi. Atlas ko‘ylak esa milliylikimizni anglatuvchi kalit so‘zdir. Qizlarimizning bezagi bo‘lgan, chiroyiga chiroy qo‘shuvchi, ko‘zni qamashtirar darajada nafis bo‘lgan milliy matolarimiz – atlas va adras ayol-qizlarga ko‘rk baxsh etadi. Undagi har bir naqsh asrlar osha ajdodlardan avlodlarga meros bo‘lib kelayotgan urf-odat va qadriyatlarimizni ifodalaydi.

Ichki portret, odatda, qahramonning ichki, o‘zigagina tegishli bo‘lgan, o‘zigagina his qila oladigan shaxsiy hissiyotlarni yoritib beriladi. Adabiy qahramon orzu-umidlari, intilishlari, qo‘rquv va tashvishlari, ibo-hayosi, qo‘rquv va tashvishlari, andisha va tarbiyaviylik darajasi hisoblanuvchi ichki portret milliy ruhning bir qismi hisoblanadi. Otabekning Marg‘ilonga borganda qatnashgan ilk

mehmondorchiligida aytgan quyidagi gaplari uning shaxs sifatida yurtni naqadar o‘ylashiga, yurti kelajagi uchun qayg‘urishini ko‘rsatadi: Oramizda bu qo‘rqunch holatka bahaqqi tushunadig‘an yaxshi odamlar yo‘q, bil‘aks buzg‘uchi va nizochi unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat chuquriga qarab tortadilar. Bu kungi qora chopon va qipchoq nizolarini sizga bir timsol o‘rnida ko‘rsatayin: o‘ylab ko‘rilsin, bu nizolardan bizga qanchalik foyda va qipchoq og‘aynilarg‘a nima manfaat hosil bo‘lmoq-da?— Faqat bundan foydalang‘uchilar ikki xalq orasiga adovat urug‘ini sohib yurg‘uchi bir necha ig‘vogar boshluqlarg‘inadir. Masalan, Musulmonqulni kim xolis odam, deb o‘ylaydir? — Uning yurt uchun qon to‘kishdan boshqa nimaga foydasi tegdi? Musulmonqul o‘z g‘arazi yo‘lida orada yo‘q nizolarni qo‘zg‘ab, kuyavi Sheralixonni o‘ldirdi, gunohsiz Murodxonni shahid etdi, qo‘y kabi yovvosh Toshkand hokimi Salimsoqbekni o‘ldirib, o‘rniga Azizbekdek zolimni belguladi va o‘zini mingboshi deb e‘lon qilib, aqlsiz bir go‘dakni (Xudoyorni) xon ko‘tarib el yelkasiga mindi. Tuzuk, agar Musulmonqul bu ishlarni bir yaxshi maqsadni kuzatib qilg‘anda, zolimlarni o‘rtadan ko‘tarib, yurtka osoyish berganda, unga kim nima deya olur edi? Holbuki, Toshkand tarixida misli ko‘rilmagan Azizbek kabi vahshiyni faqat shu Musulmonqul qo‘lidan oldi. Basharti, Musulmonqul chin inson bo‘lsa, insondan vahshiy tug‘ilganini hech kim eshitkan chiqmas. Modomiki, o‘z g‘arazi yo‘lida istibdod orqali el ustiga hukmron bo‘lg‘unchilar yo‘qotilmas ekanlar, bizga najot yo‘qdir, magar shunday g‘arazchilarni ular kim bo‘lsalar ham ish boshidan quvlash va ular o‘rniga yaxshi xolis odamlarni o‘tquzish najotimizning yagona yo‘lidir.”[1:8] Abdulla Qodiriy asari qahramoni tilidan o‘zining yurt boshliqlari istibdodidan dod deydi. Yurti o‘ylagan yo‘lboshchi xalqni behuda juvonmarg qilmasligini ta‘kidlaydi. Yurt boshqaruvidgi asosiy kamchilik sifatida ittifoqning yo‘qligida ko‘radi. Boshboshdoqlik yagona millatni tashkil etuvchi o‘zbek urug‘larining falokatiga sabab bo‘lishidan achinib yozg‘irishi Qodiriyning nechog‘lik yurt kishisi bo‘lganligidan dalolat beradi.

Psixologik portretida qahramonlarning milliy g‘oyalarga sodiqligi, uning qarorlar qabul qilishdagi ruhiy jarayon, shubha va hissiyotlar, orzu va ichki kurashlar milliy ruhni shakllantirishda katta rol o‘ynaydi. Qahramonlar shaxsiy maqsadlarining o‘zgarishi xalqning o‘zgarishiga, uning tarixiy va madaniy salohiyatiga bo‘lgan e‘tiborni belgilaydi. “O‘tkan kunlar” romani voqealar rivojida Otabek Marg‘ilonga savdo-sotiq ishlari bo‘yicha borib Marg‘ilonlik Mirzakarim qutidorning yak-yu yagona qiziga oshiq bo‘lishi uning maqsadining o‘zgarishini ko‘rsatadi. Kumushbibiga uylanishi esa asosiy voqealar eshigini ochib, Otabekning keyingi

taqdiri qay tarzda borishini belgilaydi. Toshkentda Yusufbek hoji va O‘zbekoyimning rayiga qarab Zaynabga uylanishi esa uning Marg‘ilondagi hayot tarziga putur yetkazadi. Dushmanlarining fitnalaridan ogoh bo‘lgach, ularga qarshi kurashda zafar qozonib, yana hayot tarzini yo‘lga tushurganda, kundoshlarning o‘zaro janjali va buning oqibatida Kumushning zaharlanib vafot etishi Otabekning keying taqdirini tubdan o‘zgartirib yuboradi. Otabek do‘sti hunarmand Usta Alim bilan yurt himoyasida shahid bo‘lishi asar ichki psixologiyasini ochib beradi. Yurt Otabeklari elini, millatini himoya qilishda o‘z jonlaridan ham kechganligi, ammo bbirdamlik yo‘qligi natijasida mustamlakaga aylangani asar g‘oyasini aniq ko‘rsatadi.

Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romani qahramonlari portreti orqali o‘zbek xalqining milliy qadriyatlarini, urf-odatlarini, an‘analarini keng kitobxonlar ommasiga tanishtiradi. Asar qahramonlari orqali o‘quvchilar o‘z milliyligini, o‘zligini anglaydi, o‘z xalqining boy madaniy merosidan faxrlanadi. Asar qahramonlari portreti bir millatning milliyligini boshqa millat vakillariga tanitish vazifasini ham o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. -T.: Yangi asr avlodi, 2011
2. Boboyev T. Adabiyot nazariyasi asoslari. -T.: “O‘zbekiston”, -2002
3. Jabborov N. O‘tkan kunlarda milliy ruhiyat talqini. -T.: Sharq, 2019
4. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. -T.: O‘qituvchi, 2005
5. Quronov A. va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug‘ati. T.: “Akademnashr”, 2010.

YOZUVCHI KONSEPSIYASI VA EVRILISH MOTIVI

Ramazonova Go‘zal Chorievna,
erkin tadqiqotchi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207221>

Annotatsiya. Ushbu maqolada mifologik qobiqlarda shakllanib, keyinchalik xalq og‘zaki ijodining turli epik katta-kichik janrlari tarkibida tadrijiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan metamarfozaning, allaqachon, yozma adabiyotda motiv sifatida shakllanib ulgurgan hamda istiqlol davri zamonaviy nasrida etkachi adabiy vosita sifatidagi imkoniyatlari va ijodkor ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasini anglatishdagi zarur ahamiyati misollar yordamida tahlil etilgan. Shuningdek, shiddat bilan taraqqiy etib borayotgan zamonaviy dunyo va o‘tmish voqeligini solishtirishda evrilish motivining roman janri imkoniyatlariga to‘la mosligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: mif, mifologiya, mifologik tafakkur, metamarfoza (evrilish), evrilish motivi, Ilmiy-fantastik roman va b.

Dunyo adabiyotida yetuk ijodkorlarning metamarfozaning badiiy-estetik vazifalaridan, mavjud imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalana olgani jahon adabiyot xazinasini durdona asarlar bilan boyitdi. Ijodkor falsafiy konsepsiyasini, jumladan, inson tafakkuridagi evrilishlar, qahramonlarning ruhiyati, ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar, tabiat va inson o‘rtasidagi ko‘rinmas zanjirni, insonning qudrati va shu bilan birga, ne qadar ojizligi, ilm-fandagi yutuqlar, inson nuqtai nazarida hali ham mavhum va tushunarsiz bo‘lib qolayotgan hodisalarning va boshqa shu kabi qator real tasvirlarni poetik talqin qilishda evrilish motivi muallifga keng yo‘l ochdi.

Jahon adabiyotida yaratilayotgan evrilish motivli asarlar muayyan xalq adabiyotida yuz berayotgan poetik yangilanishlar, xalq hayotidagi ijtimoiy-ma‘naviy evrilishlarning natijasi o‘laroq neomifologizmning bir ko‘rinishi sifatida yuzaga keldi. Mifologik tafakkur qoldiqlari bo‘lmish metamarfozalar bugunga qadar badiiy adabiyot uchun poetik yangilanishlar eshigini birma-bir ochmoqdaki, albatta, o‘zbek milliy adabiyoti vakillari ham bu yangilanish va imkoniyatlardan bebahra qolayotgani yo‘q. Ayniqsa, istiqlol yillarida evrilish motivi asosida yaratilgan nasriy asarlar zamonaviy modern adabiyotning o‘ziga xos yangicha bir ko‘rinishini tashkil etmoqda.

Dunyo adabiyotshunosligida M.Baxtin, V.Propp, S.A.Tokarev, Ye.Meletinskiy, F.Bermejo-Rubio kabi olimlarning tadqiqotlarida evrilish motivining mifologik asoslari, og‘zaki va yozma ijoddagi shakllanish bosichlari, shuningdek, jahon adabiyotiga ta’siri va badiiy sintez jarayoni masalalariga doir ilmiy kuzatishlar

mavjud. Ye.M.Meletinskiy yarim asrlik ilmiy faoliyati davrida rus klassik adabiyotidagi arxitiplar, nasrlagi mifologiya, afsona va ertak, arxitip motiv va obrazlarni chuqur o‘rgangan. Aynan metamarfoza muammosini alohida tadqiq etgan.

O‘zbek folklorshunosligi va adabiyotshunosligida B.Sarimsoqov, D.O‘rayeva, M.Jo‘raev, E.Jabbor, N.Cho‘llievalarning maqola, monografiya va dissertatsiyalarida folklordagi ertak, afsona, doston va yozma adabiyotdagi asarlarda mif va yozma adabiyot o‘rtasidagi munosabatlar o‘rganiladi.

Bugunga qadar yaratilgan romanlar orasida zamonaviy o‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan taniqli yozuvchisi Isajon Sultonning “Boqiy darbadar” asarlari roman sifatida evrilish motivining keng imkoniyatlarini yangicha mavzu va mazmunda o‘zida aks ettirganini ko‘rishimiz mumkin. Metamarfozali motivni o‘z ichiga olgan bu roman mifologik uydirmalarga asoslanganligi hamda muallifning ilmiy-fantastik, ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasini in’ikos ettirganligi bois ilmiy-falsafiy intellektual romanlar sirasiga kiradi.

Asar syujeti ikki davr va makonda ro‘y bergan voqealarni parallel hikoya qiladi, shuning barobarida, bu ikki voqelik o‘rtasidagi tutashgan nuqtalarni imkon darajasida qiyoslash, ijodkorning falsafiy konsepsiyasini yangicha uslubda tahlil va talqin qilish imkoniyatini tug‘diradi. Romanda kechgan voquelarning biri Muborak zot – Iso Masih yashab o‘tgan va chormihga tortilgan zamonlardan toki ming yilliklarni o‘z ichiga olgan kelajakka qadar davom etadi. Ikkinchi voqelik esa Yer o‘zining barcha imkoniyatlarini, qulayliklarini insoniyatga taqdim etgan, dunyo takomillashib borayotgan XXI asrda, ilm-fan bilan bog‘liq yutuqlarning avj pallasida ro‘y beradi.

“Bu genomning DNA halqalarida avstraliya kaltakesagining genlari mavjud, favqulodda regeneratsiya qobiliyati ana shu genlar boisdur. Boshqa halqada siz Osiyo cho‘llarida goh-goh paydo bo‘lib turuvchi ulkan toshbaqa genlarini ko‘rasiz, kaltakesak genlari bilan chatishgani bois ular ham o‘zlarini yangilash xususiyatiga ega – yangilanib turadigan DNA halqalari bu odamning barhayotligini ta’minlovchi asosiy omildir”.

Misr olimi genetika mutaxassisi Georg Mendel tomonidan yaratilgan, na otasi, na onasini biladigan bu jonotning g‘oyat uzoq umr ko‘rishi kutilmoqda edi. Boshqa barcha chaqaloqlarga xos bo‘lgan xususiyatlarga ega bo‘lgan, murg‘ak zehnida “u kim – bu nima” kabi savollar berish kutilgandan ko‘ra erta sodir bo‘lgan, o‘zining qaydan bino bo‘lgan va kim ekanini yuzlarcha marta so‘ragan, go‘yo insoniyatning uzoq yillik tadrijiy taraqqiyot yo‘lini qisqagina umrida bosib o‘tayotgan bu sun‘iy

urchitilgan odam balog‘at yoshiga yeta boshlaganida, o‘zining favqulodda mantiq va fikr quvvatiga ega ekanligini namoyon qilgan edi.

“Boqiy darbadar” romanida olimlar “...bunday mukammal jonzoatlarni ommaviy ravishda ko‘paytirish yo‘lga qo‘yilaroq, xatarli hududlarda, konlarda, hayot uchun xavfli makonlarda, vulqon tublaridayu suv ostida – xullas, haqiqiy insonlarni qo‘llash ham estetik, ham insoniy qadriyatlar tufayli mumkin bo‘lmagan ishlarda ishlatish ko‘zda tutilgan edi”. Shuningdek, ular o‘z nuqtai nazarlarida ijtimoiy ahamiyat kasb etmasligi uchun ismsiz edilar va raqamlar bilan atalardi.

Inson omili bilan yaratilgan sun‘iy barhayot odam anjuman boshlanishidan bir necha kun avval ozodlikka chiqqani haqida xabar beriladi. “Xameleon genlari unga tana tuzilishini va ko‘rinishini o‘zgartira olish xususiyatini ato etgan – fazoviy qurilmalarning kuchli kameralari uni sahrodan izlab topa olmadi, infraqizil “ko‘zlar” ham ko‘ra olmadi. Shu bois uni hozir Gobi hududida deb faqat taxmin qila olishimiz mumkin, xolos. Tajriba xonasiga kirganlar qalin va mustahkam zirhli oynaning ham, to‘qson santimetr qalinlikdagi beton devorning ham bus-butun ekanini ko‘rdilar. Ular shisha idish ichida sun‘iy odam qoldirgan elektron xatni topdilar...”.

U qoldirgan yelektron xatda esa o‘zining yaratilishi haqida muttasil fikr yuritgan, butun tevarakning mukammal bir nizom va tartib asosida harakatlanishini kuzatib, o‘zining esa o‘ta darajada mukammal va mutafikir ekanligini anglab yetgan bu yaratiq Yer yuzi va Koinotda o‘z ahamiyatimni anglab olishga qiynalganinpi yozar ekan, biror narsa yoki fikrlovchi insonning o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolishi ehtimoldan uzoqligini, muqarrar Yaratguvchi zot borligini tahmin qiladi. Shuningdek, atrof-javonibdagi tiriklik bilan taqqoslab ko‘rgan bu mavjudot o‘zining mavjudligidan bir maqsad topmaydi, hatto tabiatdagi barcha tirik organizmga xos bo‘lgan, ammo ungagina yot bo‘lgan hosila berishlik silsilasida ham o‘zini noqis sanaydi. Butun bu borliqlarni yaratgan kimdir nima uchun uni yaratganiga javob izlagan bu yaratiq o‘z maktubini shunday yakunlaydi:

“O‘zimdagi mukammal qobiliyatlar, g‘ayrioddiy xususiyatlarning barcha-barchasini mushohada etgan holda, ularning menga bejiz berilmaganini anglasam-da, yaratish va yaratilish kabi ulkan jarayon ichida nimalar qilishim kerakligini anglay olmayapman!

Shu bois, bu makonni avvalo Uni izlab topish va butun olam yaratilishining sabablarini O‘zidan so‘rash uchun tark etmoqdaman.

Bu makonda bo‘lishim Uning meni yaratishdan ko‘zlagan irodasiga mos kelgani taqdirda, albatta qaytaman. Mos kelmagani taqdirda esa, mos keladigan makon va zamon izlayman...”.

Bu dunyoni yaratgan hamda uni yaratilishini istagan Yagona Zotni shuningdek, o‘zi mos keladigan makon va amonni izlab topish uchun yo‘lga chiqan bu ismsiz mavjudot Gobi sahrosida Yaratganga sajda va ibodat qilgan holda qumga singib ketadi. Romanning aynan inson o‘laroq yaratilgan bu mavjudotning qumga evrilishi bilan yakun topishi, aslida odamiyatga xos intixodir. Chunki loydan bino bo‘lgan odamzot ham alal-oqibat yana tuproqqa evriladi. Olamlar va odamiyayat ustidan hukmronlikni qo‘lga kiritmoqchi bo‘lgan olimlarning kashfiyotlari aks natija bergani holda, o‘zini yaratilishiga sabab bo‘lgan gunohkorlarni emas, o‘zini yaratilishi istagan zotgagina ibodat qilib, unga qaytdi. Bu roman misolida metamarfoza hodisasi, tiriklikning asl, o‘zgarmas qonuniyatlaridan biri ekanligi yanayam teranroq namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Roman metamarfoza jarayonini, sabab va oqibatlarini batafsil, detalma-detall yoritishda keng imkoniyatlar hamda hajm va ko‘lam jihatdan muallifga yetarlicha qulayliklar bera oladigan katta epik janrdir. Bunda ijodkor o‘z falsafiy konsepsiyasini zamon va makon nuqati nazaridan ham, obrazlar ko‘lamdorligi jihatidan ham maromiga yetkazib poetik talqin qila oladi. Ayniqsa, metamarfoza bilan bog‘liq hodisalarning ikir-chikir mayda tafsilotlariga qadar bosqichma-bosqich yoritishda, buning zahirida evrilishni boshdan kechirayotgan qahramonlarning ruhiyatidagi o‘zgarishlarni, ichki olamidagi talato‘plarni yana-da, tabiiy, yanada jonliroq tasvirlashda bu epik janrning imkoniyatlari chegara bilmasligini yuqorida tahlilga tortilgan romanlar misolida ko‘rib o‘tdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baxtin M. Romanda zamon va xronotop shakllari. – Toshkent: “Akademnashr” 2015. 288 b.
2. Meletinskiy Ye.M. Poetika mifa. M.: «Vostochnaya literatura» RAN, 2000. 407 s.
3. Sarimsokov B. Epik janrlar diffuziyasi // Uzbek folklorining epik janrlari. -- Toshkent: Fan, 1981. B.97-148.
4. Isajon Sulton. Boqiy darbadar. Roman. “Sharq yulduzi” jurnali 2010-yil, 6-son.

EPITETLAR VA ULARNING MASNAVIY BADIYYATIDAGI O‘RNI

Sevara Baratova Musoxonovna,
*O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
Instituti kichik ilmiy xodimi,
Mustaqil tadqiqotchi*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207225>

Annotatsiya: Maqolada “Sabot ul ojizin”, “Rohati dil” masnaviy matnlarida uchraydigan epitetlar lingvopoetik tahlilga tortilgan. Doimiy va individual sifatlashlar solishtirilib, yozuvchi mahorati ochib berilgan. Epitetlar metafora yaratishga xizmat qilishi dalillangan.

Kalit so‘zlar: Epitet (sifatlash), metafora, ko‘chimli epitet, leksema, sifatlovchi-aniqlovchi.

Lingvopoetikada epitetlarning alohida o‘rni borligi allaqachonlar e’tirof etilgan. Zero, epitet og‘zaki va yozma nutqda, ayniqsa, poetik nutqda muhim tasviriy vositalardan hisoblanadi. Ilmi bade’da epitetlar “sifatlash” deb tilga olinadi. Shuni e’tiborda tutish lozimki, estetikada ham, lingvistikada ham epitetlarga alohida hodisa sifatida qaraladi [1:37,39. 2:25,26. 3:79,81. 4:26,27]. Epitetlar umumfilologik masala bo‘lganidan unga tilshunoslar ham, adabiyotshunoslar ham murojaat qilishadi. Tilshunoslar unga ekspressivlik va emotsionallikni yuzaga keltiruvchi vosita deb qarashsalar, adabiyotshunoslar timsollarning mohiyatini ochuvchi va badiiylilikni ta’minlovchi unsur, ya’ni badiiy-estetik xususiyat kasb etuvchi vosita – badiiy san’at sifatida qaraydilar. Aslini olganda, ularning fikrlarida yakdillik bor. Epitetni ko‘chim turi deb hisoblamagan A.A.Potebnya uni ko‘chimga nisbatan kengroq hodisa deb hisoblagan va epitet ko‘chimlar orqali ifodalanishi ham, ifodalanmasligi ham mumkin, degan farazni ilgari surgan. Darhaqiqat, epitet ham aslida metafora yaratishga xizmat qiladi. Ular an’anaviy bo‘ladimi yoki xususiy muallif topilmasi bo‘ladimi, baribir, baho munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, “Aziz jismingga ne’mat xora bo‘lg‘ay, Qaro yer ostida bechora bo‘lg‘ay”[8:36] baytidagi “aziz” hamda “qora” epitetlari an’anaviy epitetlar bo‘lsa, “Yuz alvon birla so‘z ayg‘on suchuk til”[8:76], “Tan-u teringda totliq jon yaratdim”[8:37], “Ko‘zing yoshi qani, ey mag‘zi yo‘q bosh”[8:38] misralaridagi epitetlarni muallif topilmalari tarzida anglash mumkin. Zero, muallif topilmalari sanalgan epitetlar faol leksikada nisbatan kam istifoda qilinadi yoxud mutlaq ishlatilmaydi.

O‘zbek tilida sifatlar, sifatdoshlar, otlar, ravishlar, olmoshlar bilan juda ko‘p epitet birikmalar hosil qilish mumkin, ular xuddi aniqlovchi-aniqlanmish (sifatlovchi-sifatlanmish) sintaktik munosabat doirasida yuzaga keladi. Tilshunos A.T Rubaylo

epitetlarning metafora va metonimiyaga juda yaqin bo‘lgan bir turi ekanligini ta’kidlab, uni badiiy –aniqlovchi deb ataganida to‘la haq edi [6:46]. Negaki, epitetlar ko‘chimli bo‘ladimi, ko‘chimsiz bo‘ladimi, emotsionallikni yuzaga keltirish xususiyatiga ega bo‘ladi. Bunda emotsionallikning kuchli yoki kuchsiz darajada bo‘lishida farq bor, xolos. Bularni R.Qo‘ng‘urov o‘z vaqtida poetik epitetlar (sifatlashlar) termini bilan atashni taklif qilgan [7:27].

Ayniqsa, so‘fiyona adabiyotda epitetlar ijobiy yoki salbiy ta’sirchan ma’no hosil qilishda alohida ahamiyatga ega. Bu epitetlar metafora hosil qilishda o‘z ta’siri va ahamiyatini saqlab qoladi.

Epitetlarning poetik nutqdagi vazifasi nutqning aniqligi, rang-barangligini ta’minlashdan iborat bo‘lar ekan, odatda narsa-hodisaning biror xususiyatini, belgisini ajratib ko‘rsatish maqsadida narsa va hodisa nomini bildiruvchi so‘zdan oldin qo‘llanadi. Ayrim epitetlar kishiga oldindan ma’lum bo‘lganidan, unda muayyan hayajonni uyg‘otmasligi ham mumkin. Masalan, Uning qora ko‘zlari, oppoq yuzlari, kelishgan qomati e’tiborni tortar edi jumlasida kelgan qora, oppoq, kelishgan epitetlari o‘quvchiga oldindan ma’lum bo‘lganligi, nutqda ko‘p ishlatilganidan ta’sirchanlik darajasini ancha yo‘qotgan bo‘ladi. Biroq doimiy epitetlaridan farqli ravishda muallifning topilmasiga aylangan epitetlar o‘quvchida favqulodda emotsiya uyg‘otadi.

So‘fi Olloyor, Huvaydo, Nishotylarning kitoblarida epitetlarning turli ko‘rinishlarini uchratish mumkin. Bu epitetlarning ayrim turlari ko‘chimli epitetlar bo‘lsa, ayrimlari ko‘chimsiz epitetlar hisoblanadi:

Xususan, yo‘lda bir vahshatli uy bor,

Kirar yolg‘iz boshing ul uyga nochor. [8:36]

Keltirilgan baytga e’tibor qilinsa, “vahshatli” epiteti ko‘chimli bo‘lsa, “yolg‘iz” epitetini ko‘chimsiz, deb qabul qilish mumkin. Baytdagi vahshatli epiteti esa, doimiy bo‘lmaganidan favqulodda emotsiya uyg‘otadi. Qolaversa, “vahshatli uy” birikmasidagi ko‘chim, ruhoniylar tushuncha o‘quvchining tuyg‘ulariga ta’sir etib, uni larzaga soladi, o‘zi bilmagan holda unda o‘z amallarining savobli yoki savobsiz ekanligidan qo‘rquv uyg‘otadi. Ta’sirchanlik “yolg‘iz bosh” birikmasidagi epitetdan bu darajada kuchli bo‘lmaydi.

Doimiy sifatlashlar nutq sohibi tomonidan oldindan tanish va nutqda ishlatilib kelingan bo‘ladi. Masalan, “gunohkor banda”, “dahshatli kun”, “badnafs odam”, “savobsiz ish”, “savobli amal” kabi birikmalardagi doimiy epitetlarning ta’sirchanlik darajasi obrazli epitetlardagi singari yuqori darajada bo‘la olmaydi. Obrazli

epitetlarda belgi-xususiyatlar ajratib ko‘rsatiladi, poetik nutq ta’sirchanligini jozibador chiqishini ta’minlashga xizmat qiladi. Masalan, ushbu baytda ishtirok etgan doimiy epitetlar ko‘chim hosil qilib, doimiy epitet doirasida obrazli nutq hosil qilayotganligini sezish qiyin emas:

Bahoyimdek ishi ichmak, yemakdur,
Quruq til birla “ummatmiz” demakdur. [8:32]

Yoki:

O’shal sultonki do‘iyan ilalloh
G‘arib ummat uchun dog‘ erdi, valloh. [8:32]

Doimiy sifatlashlar poetik nutqda jozibadorlik, emotsionallik mutlaqo ta’minlamaydi, deb xulosa chiqarmaslik kerak. Ular ham o‘rni bilan obrazli nutq singari poetik nutqqa oroyish beradi. Masalan, So‘fi Olloyor kitobida xulqi xush xotinlar va xulqi ba’d ayollar haqida so‘z borganida, muallif quyidagi hikmatni havola qiladi:

Yomon xotun shayotin qamchisidur,
Qo‘ling bog‘lag‘uvchi arg‘amchisidur. [8:61]

Baytda doimiy epitet bo‘lgan “yomon” so‘zi ishtirok etgan. Bu so‘z “yomon fe’l”, “yomon qiliq”, “yomon ish” singari birikmalarda ishtirok etsa, u qadar jozibadorlik hosil qilmasligi mumkin. Biroq o‘nga yaqin baytda yaxshi xotin bilan yomon xotin taqqoslanar ekan, ayni shu baytda “shayton qamchisi”, “shum diydor” singari birikmalar, “shum”, “ziyon” singari salbiy ottenka yuklovchi birikma va so‘zlar kelganidan, “yomon” doimiy epiteti muntazam qo‘llanadigan sifatlash bo‘lsa ham, bayt mazmuniga alohida ta’sirchanlik yuklagan va “yomon” epitetining ta’sir quvvatini ikki karra oshirganligini dalillaydi:

Obrazli epitetlar esa nutqda qo‘llanishi bilan unga alohida emotsionallik, jozibadorlik beradi. Favqulodda ijobiy yoki salbiy emotsiyani yuzaga keltiradi. Ushbu metaforik birikmada qo‘llanilgan “nozanin gul” bitishuvida “yaxshi xotin” ma’nosi mujassam. Undagi “gul” metaforasining sifatini namoyon etuvchi “nozanin” so‘zi faqat poetik nutqning obrazlilikni hosil qiluvchi, ijobiy emotsiyani yuzaga keltiruvchi leksema. Matndagi boshqa leksemalarga ham ijobiylik baxsh etib, nutqda betakror ta’sirchalikni namoyon qilishga xizmat qilmoqda:

Ilikka tushsa bunday nozanin gul,

Degil, bu sandadur bo’sanda, man qul. [8:60]
ozig‘i, inoyat gulshanining yoqimli shamolidir [8:178].

Unday xotin oxirat uyining

“Sabot ul-ojzin” matnida nido san’ati nisbatan ko‘p qo‘llangan. Ushbu undalmalarning deyarli barchasi metaforik usulda ifodalangan. Masalan, “ey neku zot” birikmasidagi “neku” so‘zi lug‘atda “yaxshi” ma’nosida, “zot” “inson” ma’nosida keladi [9:453]. Agar undalma shu so‘zlar orqali berilganda ta’sirchanlik yuqori darajada bo‘lmasligi mumkin edi. Shoir birikmadagi har ikki so‘zni o‘zlashma leksikada havola qilishi natijasida doimiy epitet obrazli epitetga aylanmoqda. Boshqa o‘rinda kelgan “mag‘zi yo‘q bosh” epitetli metafora esa salbiy ma’no tashiydi. Uni “miyasi aynigan kimsa” tarzida berilsa, ta’sirchanlik yuqori bo‘la olmaydi. Xalq tili imkoniyatlaridan foydalangan holda, ushbu metaforani hosil qilish baytdagi emotsiyani mumkin qadar yuqori darajada chiqishiga sabab bo‘lgan.

Aksariyat epitetlar zidlik ifodalovchi konstruktsiyalar qurshovida keladi. Bulardan ko‘rinib turibdiki, epitetlarning aksariyati sifat so‘z turkumiga tegishli so‘zlar orqali beriladi. Biroq epitetlarning yuzaga kelishi shu turkumdagi so‘zlar bilangina kifoyalaniq qolmaydi. Ot so‘z turkumining belgi ifodalashiga ko‘ra hosil qilingan epitetli birikmalar ham so‘fiyona she’riyatda ko‘p uchraydi. Hozirgi zamon lirik va epik she’riyatida ot turkumidagi leksemalar epitet vazifasida aksariyat sifatga ko‘chgan holda “kumush qish”, “oltin kuz”, “zumrad ko‘klam”, “firuza ko‘k” “barqut gilam” singari birikmalarda qo‘llangan bo‘lsa, so‘fiyona asarlarda “bid‘at jamoli”, “sunnat jamoli”, “dinning kamoli” tarzidagi epitetlar qaratqichli birikma shaklida keladi.

“Sabot ul-ojzin”da epitetlar forsiy izofalar qurshovida kelgani kuzatiladi. Masalan, “mehri ag‘yor”, “mag‘zi dil”, “amloki Rab”, “duri rahmat”, “biyoboni balo”, “daryoyi rahmat”, “donoyi asror”, “sultoni Vahhob”, “jovid lutf”, “nasimi ma’rifat”, “rizoyi Haq”, “ka’bayi maqsud”, “lutfi Hay”, “charog‘i ilm”, “ahli rizo”, “hamri g‘aflat”, “bihishti ma’rifat”, “shohi asdaq”, “ro‘zi qiyomat”, “ahli toat”. “saroyi oxirat”, “osomi kaboir” singari izofaviy birikmalarning ichki ma’no tovlanishlari ularni epitetning alohida bir ko‘rinishi deb baholashga asos bo‘ladi. Epitetlarning yana bir turida sifatlovchi aniqlovchi vazifasida kelib, izofaviy birlik yoki sifatlanmish+sifatlovchi (gap konstruktsiyasida) birikuvini hosil qiluvchi dastlabki leksik birlik, sifatlovchilik vazifasidan yoki izofaviy birlikning birinchi qismi o‘rnidan chiqib, kesimlik mavqeyini egallaydi va o‘ziga xos epitetlarni yuzaga keltiradi. Masalan:

Muhannasmisan, er, bolig‘misan, yosh,

Yuzing qattig‘, tiling achchig‘, diling tosh. [8:35]

So‘fi Olloyor “Sabot ul-ojizin”ning bir qator o‘rinlarida epitetlarni shu tariqa kesimga – fikr tashuvchi bo‘lakka chiqarish bilan poetik nutqning ta’sirchanligini ta’minlashga, nutqning kishilarga oson va jozibador qilib tushuntirishga erisha olgan.

Sifatlashlar “Rohati dil” dostonida ham forziy izofa shaklida uchraydi:

Xudovando manga bu eshikni oj,

Ko‘ray emdi jamoli Shohi me’roj. [5:36].

Epitetlar poetik nutqning turli o‘rinlarida kelib, matnning ta’sirchan, jozibador bo‘lishini ta’minlab, baytlarning fasohatini kuchaytirib beradi. Poetik nutqni epitetlarsiz tasavvur qilish qiyin, epitet ishlatilgan har qanday nutqda ritmika – ohangdorlik yuzaga kelib, ular qalamkash mahoratini ko‘rsatishda muhim unsur darajasida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1983. –Б.453.
2. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. –Б. 26-27.
3. Мукарамов М. Ўзбек тилида сифатлаш // Ўзбек тили ва адабиёти. № 6. – Тошкент: 1973. –Б. 37-39.
4. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. –Тошкент: Фан, 1977. –Б. 27.
5. Равойихур Райҳон [Матн]. Рашид Зоҳид. – Тошкент: Sharq, 2018, –В. 178.
6. Рубайло А.Т. Художественные средства языка. –М.: Наука, 1961. –С. 46.
7. Хўжаева Д. Эпитет ва уларнинг турлари // Ўзбек тили ва адабиёти. -№ 5. – Тошкент: 1995 –Б. 25-26.
8. Хўжаназар Хувайдо. Роҳати дил. А.Қодирий ном, халқ нашр, 1994. –Б. 36.
9. Йулдашев Б. Стилистический анализ художественной прозы. – Тошкент: Фан, 1989. –С. 79-81.

O‘ZBEK ARUZI GENEZESI VA TARAQQIYOT OMILLARI

O‘tkir Yo‘ldoshev,
ToshDO‘TAU katta o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207229>

Annotatsiya. *Aruz vazniga munosabat bugungi kun she‘riyatining bahsli mavzuslaridan biri hisoblanadi. Maqolada aruz vaznining kelib chiqishi, asrlar davomida qo‘llanilib kelinishi bo‘yicha mulohazalar berilgan. Qadimgi barmoq vazni bilan aruz vazni muqoyasa qilingan.*

Kalit so‘zlar: *birinchi she‘r, Ayyub bitiklari, saj‘, rajaz, komil, vofir, ramal, Devonu lug‘atit turk, ilmlar uchligi, 11 bo‘g‘inli, xushovoz.*

Bir qancha nazariy ma‘lumotlarda she‘r haqida fikr yuritilsa, birinchi she‘r Odam Ato davrida paydo bo‘lgan deb qaraladi. Ya‘ni Odam Ato o‘g‘li Hobil o‘lganda unga atab marsiya aytgan ekan. Ammo uni qaysi til yoki vaznda yozilganligi noma‘lum. Dunyodagi qadimgi til oilalarini Nuhning o‘g‘illari Yofas, Som, Xomga bog‘liq holda uch guruhga bo‘lsak, she‘riyatning dastlab qaysida vujudga kelgani va bizgacha yetib kelganligi bo‘yicha turli mulohazalar mavjud. Eng qadimgi she‘riyat namunalarini yunonlar miloddan avvalgi IX asrga oid Homer qo‘shiqlarida deb bilsa, Sanskrit tilidagi brahman vedalari undan eskiroq – miloddan avvalgi XII asrga tegishlidir. Qadimgi misrliklarning bizgacha yetib kelgan mashhur qo‘shiqlari esa undan ham qadimiyroq – miloddan avvalgi XIV asrga oiddir. Mashhur tarixiy asarlar muallifi Jurji Zaydon arab she‘rlarini dunyodagi eng qadimgi she‘riyat namunalari deb ko‘rsatadi. Olim “Ayyub bitiklari”ni miloddan avvalgi XXIII asrga oidligini, undagi asl arabiy bo‘lgan qo‘shiqlarni eng qadimgi she‘riy asar deb qaraydi. Professor E.Talabov arab tilidagi eng qadimgi yodgorlik IV asrga oid (milodiy 323-yil) “An-Nimar” qabr toshi deb ko‘rsatib, “Ayyub bitiklari”ning XXIII asrga oid variantlari topilmaganligini va J.Zaydon fikri mulohazali ekanligini aytib o‘tadi [9, 16].

Deyarli barcha tillarda qadimgi she‘rlar epik turga mansub deb qaraladi. Yunon adabiyotidagi mifologiya gekzometr vaznda yozilgan bo‘lsa, arab mifologiyasining o‘zini topish qiyin. Arab she‘riyati mutaxassisi E.Talabov qadimgi arablarda ham mifologiyaning mavjud bo‘lganligi, ammo islom nafratli qaragani uchun, qiziqish susaygach, yo‘qolib ketganligini aytadi [9, 17]. Johiliya davrining barcha yodgorliklari islomdan keyin yozuvda qayd qilinganligini inobatga olsak, qadimgi arab she‘riyati bo‘yicha J.Zaydonning fikrlarida qo‘shilishimiz mumkin.

Hech bir she'riy shakl bugungi kundagi murakkab holatiga o'z-o'zidan kelib qolmagan. Tarixiy va adabiy rivojlanish natijasida taraqqiy etgan. Ayrim olimlar she'r dastlab saj' – nasrdagi qofiyadan paydo bo'lgan desa, ayrimlari maqol, matallar bunga asos bo'lgan deb qaraydi. Ayrim aruzshunoslar esa she'rboshini qo'shiq deb ko'rsatadilar. Aruzshunos olim D.Yusupova arab she'riyatida sajdagi she'rlar Rajaz bahrini hosil qilishini, maqol va matallarda Komil va Vofir bahrlar yetakchi bo'lishini, qo'shiqlarda esa Ramal vazni yetakchilik qilishini aytadi [10, 117].

Aruz vazni qonun-qoidalari Xalil ibn Ahmad al-Farahidiy (715/719 – 786/791) tomonidan VII – VIII asrlardagi arab xalq adabiyoti orasidagi she'riyat asosida paydo bo'lgan bo'lsa, bu holat o'sha vaqtning o'zida she'riyatning yuksak darajada rivojlanganligini ko'rsatadi. Xalil ibn Ahmad tomonidan VIII asrda ishlab chiqilgan aruz nazariyasi qoidalari arab, fors va turk adabiyotida juz'iy o'zgarishlar bilan bugungi kungacha qo'llanilib kelinmoqda.

Aytish mumkinki, aruz vazni turkiy she'riyatga islom ta'siri ostida kirib keldi va rivojlandi. Az-Zamaxshariy, Al-Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Javhariy kabi turkiy olimlar arab aruzi rivojiga hissa qo'shdilar. Ahmad Taroziy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida aruz birmuncha turkiylashdi. Jumladan, aruzga doir “Mezon ul-avzon”, “Muxtasar” asarlarida arab aruzi asosida turkiy aruz isloh qilindi. Arab aruzning turkiy tilda mos jihatlari ochiqlandi. Turkiy adabiyotda eng ko'p qo'llangan vazn sifatida ramal, hazaj, rajaz, mutaqorib bahrlarini ko'rsatish mumkin.

Manbalarda ko'rsatilishicha, turkiy she'riyatda aruz vaznidan oldin barmoq vazni yetakchilik qilgan. Buni qadimgi turkiy adabiyot tarixidan xabar beruvchi “Avesto”, O'rxun-Enasoy bitiklari, “Devonu lug'atit turk” asarlaridan bilishimiz mumkin. E'tibor qilinsa, turkiy adabiyotda aruz vaznining keng istefoda etilgan vaznlari mumtoz manbalarda keltirilgan she'r vaznlariga yaqin. Jumladan, Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asarida keltirilgan quyidagi she'rni rajaz bahriga tushirish mumkin.

Jag'in taba titro' baqip bo'qdang bila

Mustafilun / mustafilun / mustafilun

Og'rap qali kelsa senga qarshu so'la [5, 287].

Mustaf'ilun / mustaf'ilun / mustaf'ilun

(Ma'nosi: *Dushmanlaringni diqqat bilan kuzat, bek nayzasini bilagingda tut. Bekka qarshi dushman kelsa, unga qarshi jang qil*).

Kuzatishlarimiz natijasida “Devonu lug‘atit turk” asarda keltirilgan 7 baytli she’rlarning aksariyati *mustaf’ilun/fauvlun* qolipiga tushishini guvohi bo‘ldik.

Kelsä urna tÿshÿrgil

Tÿnsin anig aruqluq

Arpa saman yag‘utg‘il

Bulsin atï yaruqluq [6, 35].

(Ma’nosi: *Senikiga mehmon kelsa, uni qo‘ndir, u hordiq chiqarib dam olsin, otiga arpa, somon sol, oti yorug‘ik rohatidan bahra olsin*).

Mumtoz adabiyotimizda aruz vaznida yozilgan dastlabki asar sifatida qaraladigan “Qutadg‘u bilig” asarida ham pand-nasihat ruhini 11 bo‘g‘inli bo‘lgan shohnoma vazni orqali namoyon etgan. Negaki, turkiy xalqlar pand-nasihatni ifodalovchi she’rlari ko‘proq 11 bo‘g‘inda aytadi. Xalq dostonlariga e’tibor bersak, “Ravshan” dostonida Tersakning og‘a-inilariga qarab, Hasan marddan xabar berib turgan lavhasi 11 bo‘g‘inli she’rdan iborat.

Ot chopilar baland tog‘ning pastida,

Quloq soling gapimning payvastiga,

Shu ot kepti Qoraxonning qasdida,

Endi maydon bek Ravshanning ustida.

Ramali musammani mahzuf (*foilotun/foilotun/foilotun/foilun*) vazni 11 bo‘g‘inli bo‘lib, turkiy she’riyatda eng ko‘p qo‘llangan vazn hisoblanadi. Hatto Husayn Boyqaro tartib bergan devonni Bobur boshdan-oyoq shu shu vaznda ekanligini aytadi [2, 240].

Ramal bahri – arabcha “tuyaning bir maromda yo‘rtishi” – asosan, o‘y-fikrli ohangga mos. Hajaz esa – arabcha “xushovoz”, “ovozni yoqimli qilish” ma’nolarini berib, bunda sho‘x kuy-qo‘shiqlarimiz mujassam. Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon” asarida ham mustazod janriga ta’rif berar ekan, xalq orasida bir kuy (surud) borligini xalq uni “mustazod” deyishi, vazni esa hazaji musammamani axrabi makfufi mahzufi mustazod (*maf’uvlu / mafoiylu / mafoiylu / fauvun // maf’uvlu / fauvlun*) bo‘lishini aytadi [1, 577]. Shunday ekan, aruz vazni qoidalariga moyillik, o‘xshashlik bizning xalq adabiyotimizda ham, islomdan avvalgi she’riyat namunalarida ham o‘z aksini topgan.

Aruzshunoslikning bu qadar rivojlanishi, albatta, islom omili bilan bog‘liqdir. Chunki islom dinidagi tarixiy sulolalarning kelib-ketishi va ularning tarix sahnasida o‘rnashib qolishga intilishi hukmdorlarning madaniyat, adabiyot, san’at va she’riyatga bo‘lgan ehtiyojini bevosita oshirgan. Aruz vazni hukmdor va olimlarning

ilm olish va tarbiyadagi o‘rganishi kerak bo‘lgan an‘analari bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Aruz ilmidan xabardor bo‘lish ma‘lum darajada o‘z davrinig ma‘naviy va ma‘rifiy mezonlari tarkibiga kiritilgan.

XX asrga kelib, hokimiyat boshqa din vakillari tarkibiga o‘tgach, ko‘pgina sohalar qatori adabiyot, san‘at va madaniyatga qarash o‘zgardi. Bu, ayniqsa, 1917-yil fevral inqilobidan keyin yanada avj oldi. Bolsheviklarning va‘dalariga ishongan turkiylar Milliy davlat qurish bo‘yicha harakatga tushdilar. Bu jarayonda bir qancha bo‘linishlar yuz berdi. Ulardan biri Mahmudxo‘ja Behbudiy boshliq guruh shariat qoidolari asosida davlat qurmoqchi bo‘lsalar, ikkinchisi Abdurauf Fitrat boshliq guruhda esa “...butun dunyodan qat’iy aloqa qilg‘an, na Sharqdan, na G‘arbdan hech bir narsa olmagan yop-yolg‘iz bir “o‘zbek madaniyati”ni qurmoq uchun kurash”ni [3, 37] afzal ko‘radilar. Bunday siyosiy o‘yinlar, albatta, adabiyotda o‘z aksini topdi. Jumladan, Fitratning 1919-yilda e‘lon qilingan “Tilimiz”, “She‘r va shoirliq” maqolalari mazkur siyosiy jarayonning ta’siri edi. 1908 – 1913-yillarda Turkiyada o‘qigan, o‘sha paytdagi turk inqilobi faol ishtirokchilaridan bo‘lgan Fitratning qarashlarida panturkizim g‘oyalari asosidagi turkiy millatni yaratish bo‘lgan bo‘lsa, ajab emas. Natijada Fitrat qarashlarida turk milliy vaznini yaratishga urinish jarayonida she‘rga munosabat, xususan, yillar davomida she‘riyatning asosiy vazni bo‘lgan aruz vazniga munosabat ham o‘zgardi. Undan vos kechishga chaqirildi. 1936-yildagi “Aruz haqida”gi maqolasi orqali o‘z fikrlarini tahlil qilib, noto‘g‘ri so‘zlaganlarini ta’kidlasa-da, adabiyot olamida “aruz kerakmi, yo‘qmi”, degan bahslar avj olib ketdi. Fitrat zamondoshlaridan Laziz Azizzoda bu to‘g‘rida shunday fikrlarni bildiradi: “Cho‘lpon til va uslubni birlashtirdi. Lekin aruz vaznini yiqilishida Fitratning xizmati jiddiy bo‘ldi” [7].

Arab tilida nazm va she‘r tushunchalari ikki xil fikrni ifodalaydi. Ayrim aruzshunoslar she‘rni vaznga tushirilgan, qofiyalangan nutq sifatida ko‘rsatadilar. Bu shubhasiz nazmning ta’rifi bo‘ladi. Tajribasiz ko‘z nazm va she‘r orasidagi farqni topishi qiyin. Fitrat ta’rifi bilan aytganda she‘r “... yurakimizda hosil bo‘lgan ... sezgilarni hunarlicha so‘zlar bilan boshqalarga o‘tkarish”dir. “Kishining yurakgi qancha sezag‘on (mutaxassis) esa, shuncha yaxshi shoir bo‘ladir” [4, 7]. She‘r qalblarimizni o‘ynatishi, ta’sir qilishi lozim.

Erkin Vohidov “Aruz haqida” maqolasida aruz to‘g‘risidagi ikki toifa – aruz raqiblari va tarafdorlari haqida so‘zlab shunday fikrlarni bildiradi: “Aruz kerak, bizning zamonimizga xizmat qilishi mumkin deganlar klassik va zamonaviy g‘azallarning eng yaxshi namunalariga suyananlar. Aksincha, aruzning raqiblari esa

arzon va jo‘n g‘azallarni, aksari, qo‘shiq qilib aytilayotgan zamonaviy aruzning turfahol namunalarini misol qilib ko‘rsatganlar” [8]. Shoir jo‘n, va aruz vazni imkoniyatlaridan foydalanilmagan, his-tuyg‘udan yiroq she‘rlarni qoralaydi va quyidagi misolni keltiradi:

Yaxshilikni odat et, qilma yomonlik hech qachon:

Yaxshilik yaxshi erur, lekin yomonlikdir yomon.

She‘rda vazn va qofiya o‘z o‘rnida, ammo badiiy mahorat masalasini uchratmaymiz. Shoir bunday she‘rlar ko‘payib borayotganligi, she‘rning darajasi tushib ketayotganligan noliydi va shu toifadagi she‘rlarni o‘quvchilar aruzga qarshi turishini aytadi.

She‘r mumtoz adabiyotimizda ilmlar uchligi doirasida o‘rganilgan. Bunga ilmi aruz, ilmi qofiya va ilmi badi‘ kiradi. Ilmi aruz – she‘rdagi vaznlar va ularning qonun-qoidlari haqida bahs yurituvchi soha; ilmi qofiya – qofiya qonuniyatlari va turlari haqida ma‘lumot beruvchi soha; ilmi badi‘ – nutqqa bezak beruvchi san‘atlar, ularning o‘ziga xos jihatlari, fikrni go‘zal va mazmunli ifodalash usullarini o‘rganuvchi soha hisoblanib, shoirlikka da‘vo qiluvchilar ushbu bosqichlarni mukammal egallasa, xoh barmoq, xoh erkin, xoh aruz vaznida go‘zal san‘at namunalarini yatarishi mumkin. Aruz adabiyotning, umuman san‘atning hamma turlari kabi talant va mahorat, teran xayol va ehtiros talab qiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, aruz vazni tarixiy jarayonda arab xalqlari tarixiga borib taqalsa-da, turkiy tilda ularning barchasidan foydalanilmadi, balki turkiy tilga xos jihatlarihangina foydalanildi, nazariy jihatlari yaratildi.

Hamma davrlarda ham she‘riyatga talab yuqori bo‘lgani sababli vaznli, qofiyali va badiiy jihatdan mukammal bo‘lgan she‘rlargina yuksak baholangan. Turkiy she‘riyatga aruz vazni kecha kirib kelgani yo‘q, majburlab singdirilmadi ham. Avval boshda qiyinchiliklar bo‘lsa-da, keyinchalik salkam 10 asr davomida milliy vaznga aylanib ketdi. Aruz milliylashdi. Dunyo tamadduniga hissa qo‘shgan buyuk bobokalonlarimiz Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi olimlar she‘r san‘ati, aruz ilmi bo‘yicha asarlar yaratdi. Shunday ekan, salkam 10 asrdan buyon foydalanib kelingan aruz vazni bugungi kunda ham o‘rganilishga muhtoj va samaralidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy. To‘la sarlar to‘plami. 10 jildlik. 10-jild. Mezon ul-avzon. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2013. 684 bet.
2. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. 528 bet.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

3. Фитрат. Адабиёт қоидалари / Танланган асарлар. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Toshkent: Маънавият, 2006. 336 бет.
4. Фитрат. Шеър ва шоирлик / Танланган асарлар. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Toshkent: Маънавият, 2006. 336 бет.
5. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк) 3 томлик. 3-том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. Тошкент: Фан, 1963. -463 бет.

ZEBO MIRZO SHE’RIYATIDA BADIY OBRAZ KO‘RINISHLARI

Usmonov Sherzod Panjiyevich,
Qarshi davlat universiteti o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207234>

Annotatsiya: Maqolada she’r-metaforaning o‘ziga xos xususiyatlari shoira Zebo Mirzo ijodi misolida tahlil qilingan. Unda she’rning tasvir predmeti inson his-tuyg‘ulari ekanligi, inson qalbini tadqiq etishiligi aytiladi. Mashhur Aristotelning poetik obraz yaratish mahorati ham tilga olingan. Poetik metafora bilan lingvistik metafora misollar bilan solishtirilgan. Z. Mirzoning metaforik obraz yaratish mahorati misollar bilan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: obraz (timsol), glossalar, metafora, poetik metafora, lingvistik (lisoniy) metafora, kompozitsion kontrast, kompozitsiya, she’r-o‘xshatish, so‘z, so‘z birikmasi, obrazlilik, estetika, gulliver, burgut, allegoriya, tushuncha, badiiy hukm (predikat).

Biz bilamizki, har qanday she’r obraz yaratadi, o‘z navbatida, obraz shoir uchun o‘sha his-tuyg‘uni ifodalashga, she’rxon uchun esa qayta his qilib ko‘rishga imkon yaratadi. Xuddi shu nuqtada lisoniy metafora bilan poetik metafora orasidagi farqni ko‘rish mumkin. Poetik metafora – obraz, u lisoniy metafora kabi atashga emas, balki ifodalashga qaratilgandir. Zero, poetik metafora so‘z yoki so‘zlardan tarkib topuvchi matn bo‘lgani holda, unda ifoda so‘z (yoki so‘z birikmasi, gap, matn) vositasida emas, balki uning yordamida yaratilgan obraz orqali amalga oshadi.

Mashhur yunon mutafakkiri Arastuning uqtirishicha, agar umumiste’moldagi so‘zlar poeziya tilining aniqligini ta’minlasa, “glossalar, metaforalar, bezaklar... oliyjanob va ulug‘vorlik kasb” etadi [1], ya’ni kundalik nutqdan farqlaydi. Bundan ko‘rinadiki, Arastu o‘zi aytmoqchi “noodatiy so‘zlar”ni, jumladan, metaforalarni poeziya tilining belgilovchi xususiyati deb hisoblaydi va ularga g‘oyat katta ahamiyat beradi. Demak, biz oddiy haqiqat sifatida qabul qiladigan “badiiy adabiyot so‘z vositasida ish ko‘radi, so‘z vositasida ifodalaydi” degan qarashni ham shundan kelib chiqqan holda tushunish kerak bo‘ladi. Ya’ni so‘z badiiy adabiyotda obraz yaratish vositasidirki, uning yordamida so‘z san’atining ifoda vositasi bo‘lmish obraz yaratiladi.

Estetika va adabiyotshunoslikka oid ishlarda badiiy obrazning materiali bir tomondan real voqelik, ikkinchi tomondan ijodkor shaxsi ekanligi ta’kidlanadi [2]. Agar metafora (hatto uning eng oddiy ko‘chim darajasidagi ko‘rinishi ham) obraz ekanligini e’tiborda tutsak, bu gap unga ham to‘la tegishli degan xulosa kelib chiqadi. Aslida, buni Arastu yaxshi metafora yarata olish, o‘xshashlikni ko‘ra olish

iste’dodning belgisi deb hisoblaganidayoq e’tirof etgan. Chunki o‘xshashlik voqelikda mavjud bo‘lsa, uni ko‘ra olish ijodkor shaxsi bilan bog‘liq, yaxshi metafora esa shu ikkisining birligida yaratiladi. Arastu metafora yaratishni o‘zgalardan o‘rganib, o‘zlashtirib bo‘lmasligini, ya’ni buning tug‘ma qobiliyat ekanligini ta’kidlaydi [3].

N.G.Arutyunova: “Metaforani yoyish, ya’ni butun jumla (yoki hatto butun she’riy matn) doirasida izchil semantik bog‘liqlikni amalga oshirish, metaforani (alohida badiiy usul sifatida) obrazga aylantiradi”[4],- deb yozadi. Olimaning bu fikri mohiyatan R.Yakobsonning poeziyaning asosida o‘xshashlik prinsipi yotadi va xuddi shu jihati bilan u prozaga oppozitsiyada turadi degan qarashga uyg‘un. Mazkur fikrlar metafora lirik asarda ko‘chimgina emas, balki lirik asarni tematik va kompozitsion jihatdan uyushtiruvchi muhim omil degan xulosaga olib boradi. Buning isbotini uslubi metaforaga moyil bo‘lgan shoirlar, xususan, Zebo Mirzo ijodida kuzatish mumkin. Yaxshi ma’lumki, ijodkor individual uslubi u yaratgan asarning barcha unsurlari, barcha sathlari (tili, poetik obrazlari tizimi, kompozitsion qurilishi)da o‘zini namoyon etadi. Demak, Zebo Mirzo she’riyatida ham metafora turli darajalarda: poetik ko‘chim, poetik obraz va butun boshli she’r doirasida namoyon bo‘lishi tabiiy. Boshqa tomondan, bunday darajalanishda quyidan yuqoriga tomon integrativ aloqa mavjud bo‘ladi. Ya’ni N.G.Arutunova nazarda tutgan “butun jumla (yoki hatto butun she’riy matn) doirasida izchil semantik bog‘liqlik” metafora-ko‘chimning obraz darajasidagi metafora uchun, har ikkalasining esa metafora-she’r uchun material, “g‘ishtcha” bo‘lib xizmat qilishini taqozo etadi.

She’riyatning tabiati o‘zgarmaydi. Shoir so‘z tanlar ekan, uni sayqallab, mazmunan salmoqdor, badiiy jihatdan jozibali va jarangdor bo‘lishiga erishishi kerak. So‘z har bir ijodkor she’riyatida chuqur ichki mazmunga, hissiy-badiiy obrazga aylanishi bilan muhim va ahamiyatlidir. Shuningdek, “...hayotiy tuyg‘ular zamiriga voqe bo‘lgan, chuqur fikr va samimiy hissiyotlar evaziga yaratilgan she’r”[5] kitobxonga ruhiy ozuqa va estetik zavq bag‘ishlashi bilan ham alohida vazifa bajara oladi. Badiiy adabiyotda ruhiy olamdagi o‘zgarishlar go‘zallik qonunlari asosida ifoda etilar ekan, bu o‘z o‘zidan, shunchaki ro‘y bermaydi. Ijodkor murakkab va ziddiyatli ruhiy to‘qnashuvlarni, ijodiy qiynoqlarni qalban his qilganda, voqelikka nisbatan ijtimoiy-estetik munosabat to‘la yetilganda she’r– ehtiyoj farzandi tug‘iladi. Jumladan, Zebo Mirzo qator she’rlari ana shunday ehtiyoj tufayli dunyoga kelganga o‘xshaydi. Uning she’rlarida ishq iztirobi shunday tasvirlanadiki, she’rlarini o‘qigan kitobxon ayol qalbidagi olov taftidan “kuyib” ketadi.

Yolg‘izlikning girdoblarida,
Chorasizlik bo‘lganida tosh.
Mening uchun yuragingizdan,
To‘kasizmi biror tomchi yosh?
Kesib o‘tsa nigohingizni,
Muhabbatning qovjiroq labi.

Siz ham... qattiq sog‘inasizmi? Sevasizmi siz ham men kabi?[6] satrlarida shoira tuyg‘ularini kuchli lirizm orqali badiiylashtiradi. Voqelikdagi mavjud yoki o‘zaro yaqin, o‘xshash narsa va hodisalardan poetik obraz va lavhalar yaratish shoirning iste’dodiga bog‘liq. Biroq bir-biridan uzoq narsa-predmet, voqea-hodisalarni uyg‘un holatga keltirib obraz yaratish esa ijodkordan alohida mas’uliyat talab qiladi.

Zebo Mirzo lirikasida esa hissiyot dengiz kabi jo‘sh uradi. U tasavvur kuchini shunday ishga soladiki, ba’zida o‘quvchi uning she’rlarida uchraydigan tashbehlarga chindan ishonadi.

Oqqush ko‘z yoshiga yuvdim yuzimni,
Qarg‘aga tilimni berdim, siyladim.
Ketdim, daryolarga soldim izimni,

Baliqlar tilida biyron so‘zladim[7]. “...badiiy ijod jarayonida g‘oyaviy niyatning tashqi, zohiriy unsurlari emas, balki ichki botiniy jihatlari muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega”[8] ekanligini hisobga olsak, yuqoridagi she’rda qo‘llanilgan poetik obrazning, avvalo, qanday ma’no-mazmun ifodalayotganini tahlil qilishimiz kerak bo‘ladi. “Oqqush ko‘z yoshi”, “Qarg‘aga til berish”, “Daryoga iz solish”, “Baliqlar tilida so‘zlashi”ga lirik qahramonni nima majbur qilmoqda? U ana shunday ramziy fikrlash orqali nimani uqtirmoqchi bo‘lyapti? Bu kabi savollar barchani o‘ylantirishi tabiiy. Avvalo, she’rda qo‘llanilgan poetik ramzlarni tasniflab olsak: bizningcha oqqush, daryo, baliq obrazlari ijobiy, qarg‘a esa salbiy obraz sifatida ma’lum. Xalq qo‘shiqlarida oqqush balog‘atga yetgan go‘zal qiz, qarg‘a yomon xabarchi, daryo oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi chegara, visolga yetish, qizlik va ayollik chegarasi kabi talqinlarga ega[9]. Ushbu folklor an‘analari ta’sirida shakllangan poetik ramzlar orqali shoira kechinma tasvirini berar ekan, an’anaviy ma’no ko‘lamini kengaytirib, ularga yangi ma’no yuklay olgan. Shoira she’ridagi oqqushni samimiylik, sevgi ramzi, daryoni poklik, baliqni ishonch sifatida qabul qilsak, lirik qahramon samimiy, chin sevgi borligiga, dunyoda adl, pok vijdon bilan yashashiga, barchaga birdek ishonish mumkinligiga va hattoki (qarg‘a tilida gap turmaydigan kishilarga ishora)

ikkiyuzlamachi, yolg‘onchi kishilarga ishonch berib siylashiga ishonadi va ishontiradi.

Zebo Mirzo she‘rlarida psixologik portret shaxs obrazi sifatida uncha ko‘p boy ko‘rsatmaydi, balki tabiat, his-tuyg‘ularning jonli ruhiy portreti yaratilganday bo‘ladi. Ijodkorning “Tog‘ manzaralari”, “Qashqadaryosan”, “Shohi Zinda zinalarida”, “Zangor planeta” kabi qator she‘rlarida lirik psixologizmdagi portret tushunchasi joylarga o‘tadi. “Tog‘ manzaralari” she‘ridagi tasvir obyektlari umumiy qiyofa bilan yagonalik hosil qiladi. Bu qiyofa ijodkorning tasavvuridagi yagona, yaxlitlikni hosil qiladi:

O‘yinqaroq
Tog‘larning seli
Ular izlab o‘tirmas o‘zan,
O‘ngirlardan sirpanib kelib,
Chopib kelar yo‘llar izidan...[10]

Misralardagi tasvir bamisli quvnoq bolalik onlarini eslatadi, bolalarning yo‘llarda sho‘x-shodon chopib yurishi, ularning kichik yo‘llardan katta yo‘llarga chopib chiqishlari xuddi o‘ngirlardan oqib tushayotgan sellarga qiyoslanadi.

She‘riyatda kuzatiladigan ana shunday hissiy falsafiylik voqelikning abstraktlashuviga, o‘rni bilan tig‘izlashuviga, shuningdek, fikrlarning favqulodda chaqindek chaqnashiga sabab bo‘ladi. Umuman olganda, badiiy adabiyotda “...ijodkor o‘z fikrlarini ifodalovchi so‘z qidiradi; uning uchun niyatini va tuyg‘ularini aniq, ravshan yetkazib beruvchi ifoda hamda obrazni tanlashi muhim”[11]lik kasb etadi. Ijodkor borliqni sintez qilar ekan, bunda u so‘zni hissiy munosabat uyg‘otuvchi obrazga aylantirishi shart va zarurligini his etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. To‘rt jildlik. 1-4-jild. – T., Adabiyot va sanhat nashriyoti. 2000. -346 b.
2. Borev Yu. Estetika.- M.,1987.- S. 212.
3. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – T., “Yangi asr avlodi”, 2018. -352 b.
4. Арутюнова Н. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С.32. Международный научный журнал «Научный импульс» № 4 (100), часть 2 Ноябрь, 202.
5. Umurova G. Zulfiya badiiy olami va poetik maktabi: Fil.fan....dokt. (DSc) dissertatsiya. – Samarqand, 2019. – B.16.
6. Mirzaeva Z. Nur kukunlari. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.– B.14
7. Mirzaeva Z. Nur kukunlari. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. – B.44.
8. Abdulla Sher. Estetika. –Toshkent: O‘zbekiston, 2014.– B. 314
9. Turdimov Sh. Xalq qo‘shiqlarida ramz.– Toshkent:Fan,2020.– B.111
10. Зебо Мирзо. Ишк. -Тошкент: Академнашр, 2011. – Б.41.

ASRIYNING BADIY TASVIR VOSITALARIDAN FOYDALANISH MAHORATI

Fayzullayev Zavqiyjon Qobiljon o‘g‘li,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207236>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Eron hududida yashab, ijod qilgan turkiynavis shoir Asriy Tabriziyning badiiy tasvir vositalaridan foydalanish mahorati haqida so‘z boradi. Tadqiqotda Asriy o‘z asarlarida Sharq mumtoz she‘riyati nazariyasining yirik yo‘nalishlaridan biri – ilmi bade‘ning 3 turi: ma‘naviy, lafziy va mushtarak san‘atlardan qanchalik istifoda eta olganligi tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Asriy, ilmi bade‘, ma‘naviy, lafziy, mushtarak san‘atlar, tazod, tanosub, musajja, talmeh, ruju‘, tajnis.

Sharq, xususan, turkiy mumtoz she‘riyat asrlar davomida badiiy kashfiyotlarni yaratish borasida o‘zining boy nazariy zaxirasiga ega. Aniqroq qilib aytganda, klassik adabiyot nazariyasi 3 ta yirik yo‘nalishdan iborat: ilmi aruz, ilmi qofiya va ilmi bade‘.

Mazkur 3 yo‘nalishdan tadqiqotimizga taalluqli bo‘lgani ilmi bade‘ bo‘lib, u o‘z ichiga ma‘naviy san‘atlar, lafziy san‘atlar va mushtarak san‘atlar degan guruhlarini qamrab oladi. Shu o‘rinda bu guruhlariga muxtasar izoh berilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi:

Ma‘naviy san‘atlar – nutqning ma‘no-mohiyati bilan aloqador bo‘lgan poetik san‘atlar.

Lafziy san‘atlar – nutqning ifoda usuli bilan aloqador badiiy san‘atlar majmuasi.

Shuningdek, yana bir turli san‘atlar borki, ular ham lafzga, ham ma‘noga aloqador. Ataulloh Husayniy bunday poetik figuralarni mushtarak san‘atlar deb aytaydi [6:14].

Asriy Tabriziy asarlarini diqqat bilan kuzatgan o‘qirman uning yuqoridagi u yoki bu guruhga kiradigan badiiy san‘atlardan mahorat foydalanganining guvohi bo‘ladi. Jumladan, tazod ma‘naviy san‘atlarning eng ta‘sirchan va ko‘p ishlatiladigan turlaridan biri bo‘lib, nasr va nazmda keng qo‘llanilgan.

Tazodning ta‘rifi masalasida barcha mualliflarning fikri bir-biridan deyarli farq qilmaydi. Masalan, Rashiddin Vatvotda “bu san‘at shundan iboratki, kotib yo shoir

nasr yoki nazmda (ma’no jihatidan) bir-biriga zid bo‘lgan so‘zlarini keltiradi: issiq va sovuq, yorug‘ va qorong‘i, qo‘pol va nozik, qora va oq kabi” [6:65].

Asriy o‘z g‘azallarida tazod san’atidan unumli foydalangan:

Birdir maqomi ishqda sulton va gado,
Kim unda mo‘r, taxta Sulaymon ilon chixor.

Yoki:

Zohiran qilsak nazar, yo‘xdur gadodan farqimiz,
Botinan ko‘rsan bizi, shohona kelmishlardaniz.

Yana bir misol:

O‘lur bolo-vu pastin, usti ham osti,
Dema: Dunyoda hech balo-vu past o‘ldum.

Yuqoridagi misollardan ko‘rishimiz mumkinki, “sulton” bilan “gado”, “zohiran” bilan “botinan”, “bolo” (baland) bilan “past” va “ust” bilan “ost” so‘zlarida tazod san’ati qo‘llanilgan.

Mumtoz adabiyotimizda tazod singari tanosub san’ati ham faol qo‘llaniladigan san’at bo‘lib, u baytda ma’no jihatdan bir-biriga aloqador va o‘zaro mutanosib so‘zlarni qo‘llashga asoslangan.

Asriy asarlarida tanosub san’ati ko‘p o‘rinlarda uchraydi. Masalan, birgina ushbu g‘azalni olaylik:

Ul kimsaki, zulfi siyahi yor ila o‘ynor,
Ganjinayi husn uza yoton **mor** ila o‘ynor.
Gesuyi sumanbo‘yi nigori ila oldim,
Zohid dedi: “Box **kofira zunnor** ila o‘ynor”.
Ishq ahlina hech ta’nayi ag‘yor asar etmaz,
Oshuqda degun ta’nayi ag‘yor ila o‘ynor.
Gulchehrlarin hamdami o‘lmoq degil oson,
So‘r **bulbula**, bir **g‘uncha** ichun **xor** ila o‘ynor.
Jannatdagi **hurini** taxyil ila **zohid**,
Gesusi deya, go‘shayi **dastor** ila o‘ynor.
Bilmaz **marazi** ishqqa **davo** o‘lmodog‘in hech,
Bechora **tabib oshiqi bemor** ila o‘ynor.
Bir **qatra maya** la’noiy edar zohidi ablah,
Mayxonaya qo‘y, **sog‘ari** sarshor ila o‘ynor.
Bazm ichra uzun bahsi o‘lur zulfi nigorin,
Mutrib u sababdin biliram, **tor** ila o‘ynor.

Hab dushdi **go‘zallar** unin **husni**-la rivojdan,
Box mo‘htakira, royiji bozor ila o‘ynor.

Bazl etma-da ul sho‘xa butun **naqdi** hayotin,
Asriyni ko‘run, **dirham-u dinor** ila o‘ynor.

Mazkur g‘azalning qalin qilib yozilgan 30 ta so‘zida tanosub san’ati nihoyatda ustalik bilan qo‘llanilgan.

G‘azallar orasida musajja’ g‘azallar (saj’li g‘azallar) o‘quvchiga o‘zgacha estetik zavq berishi, g‘azalga yanada musiqiylik bag‘ishlashi bilan ajralib turadi. Asriy bisotida mana shunday saj’ usulida o‘zaro qofiyalangan satrlardan iborat ajoyib g‘azallar bor:

Soqiy! Pur et paymonani, davrona kel, davrona kel,
Mastona sahbo sunmog‘a mastona kel, mastona kel.
Mayxonamiz o‘lmush xarob, xuni jigardan der sharob,
Soqiy! Karam qil, et shitob, davrona kel, davrona kel.
Zohid! Riyodan o‘l bari, masjida kel, dinin yeri,
Ko‘r kufri zulfi anbari, iymona kel, iymona kel...

Klassik asarlarda tarixiy shaxslar yo tarixiy joy nomlari qayd etilsa, talmeh san’ati istifoda qilingan bo‘ladi. Ta’kidlash joizki, Asriy ushbu san’at turiga ko‘p murojaat qilgan:

Manam ul oshiqi sodiq , maqomim dori kavnayndir,
Cho‘li Majnuna verdim, dog‘lari Farhoda tark etdim...

Yoki:

Yo‘x dardi ishqa, onlaki, darmon deydiklari,
Kor etmaz, o‘lmaz nusxayi Luqmon deydiklari.

Noseh! Gunoha kirmaki, xilqatdin olmishiq,
Havvo-yu Odam o‘g‘lidir, inson deydiklari.

Yoxud:

Asriyo, biz kechmishiq Sherozdan odob ila,
O‘zdutub Tabrez ila Shervona kelmishlardaniz.

Yana bir ma’naviy san’atlardan biri ruju’ bo‘lib, “bu usulning mohiyati shundan iboratki, shoir o‘z fikr va kechinmalarini bayon etish maqsadida turli obraz yoki iboralardan foydalanar ekan, tasvir jarayonida o‘zining oldingi fikrlari (iboralar, obrazlar)dan voz kechib, ularni rad etadi va ularning o‘rniga yangi obraz va iboralarni keltiradi. Go‘yo o‘z maqsadini to‘liq ifodalash uchun o‘zlik qilgan ibora va obrazlar o‘rniga yangi, mukammalroqlarini qo‘yib, fikr va kechinmalarni yanada kuchliroq

shaklda bayon qiladi” [6:49]. Asriy ijodiyotida bu san’at turi bilan bog‘liq go‘zal namunalar bor:

Sani har ko‘rdugimda, boshqo bir olam bo‘lur paydo,
Mana maqsud ulan olam, dur ko‘yinda der: jono.

Dur ko‘yinda der: jono mana maqsud ulan olam.
Na olam – olami jannat, na jannat – jannati a’lo.

Boshimdan ketmadi hargiz, sani la’lingdagi lazzat,
Na lazzat – lazzati shakkar, na shakkar – shakkari go‘yo...

“Badiiyat bor yerda san’at, san’at bor yerda mubolag‘a bo‘ladi!” deydi adabiyotshunoslar. Darhaqiqat, she’rning oddiy so‘zdan farqi – uning tarkibida biror obraz, o‘xshatish yo mubolag‘a degan san’at turining borligida. Asriy mubolag‘aning eng yuqori turi bo‘lmish g‘uluvni qo‘llab shunday deydi:

Hala sargarmu siyohmast o‘lolim Hashra qadar,
Bizi bedor etajak g‘ulg‘ulayi sur o‘lsin.

Asriyning lirik qahramoni Qiyomat kuniga qadar shu qadar mastki, uni faqat Isrofil degan farishta chaladigan nay – sur uyg‘ota oladi. Baytdagi syujet haqiqatdan yiroq bo‘lsa-da, o‘qirman muallifning bunday topildig‘iga g‘oyibona tan beradi va navbatdagi so‘z o‘yinlarini topishga oshiqadi.

Ham lafziy, ham ma’naviy, ya’ni mushtarak san’atlardan biri tajnis bo‘lib, u “... lug‘aviy ma’nosiga ko‘ra hamjins, jinsdosh ma’nolarini anglatadi. Tajnis shaklan bir xil, biroq boshqa-boshqa ma’nolarni ifodalovchi so‘zlar (omonim)ni qo‘llash orqali nozik so‘z o‘yinlarni ishlatishga imkon beradi” [6:59]. Tajnisning turlari ko‘p. Masalan, tajnisi tom, tajnisi noqis, tajnisi mukarrar, jinosi mafruf va h.k. Aynan jinosi mafruf – ajratilgan tajnis borasida Asriy g‘azaliyotida bir ajoyib misol bor:

Dedim: “Noz aylama, jono!”, “Na?” der u,

Dedi: “Bil, shevayi jononadir u”.

E’tibor berilsa, “jonona” so‘zi birinchi misrada ajratib yozilganda boshqa, ikkinchi misrada to‘liq yozilganda boshqa ma’noda qo‘llanilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Asriydan bizga juda kam miqdorda ijodiy namunalar yetib kelganiga qaramay, yuqorida tahlil qilingan misollarga ko‘ra, u salafilar yaratgan she’riy san’at sirlarini inkishof etganligini, aksar asarlarida an’anaviylikdan novatorlikka intilganligini, badiiy san’atlardan zargarona foydalanib, Alisher Navoiy ta’biri aytganda, “kalom ichra kamol” topganligini e’tirof etish joiz.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To‘rt tomlik. T.1. Toshkent, 1983.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To‘rt tomlik. T.2. Toshkent, 1983.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To‘rt tomlik. T.3. Toshkent, 1984.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To‘rt tomlik. T.4. Toshkent, 1985.
5. Alisher Navoiy qomusiy lug‘ati. Ikkinchi jild. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik jamiyati kompaniyasi Bosh tahririyati, 2016.
6. Is‘hoqov Y. So‘z san‘ati so‘zligi. – Toshkent: “Zarqalam”, 2006.

TIL VA MADANIYAT UYG‘UNLIGI: “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA TA’LIM VA TARBIYA IFODASI

Soatov Ibrohimbek Alisherovich,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207247>

Annotatsiya. *“Qutadg‘u Bilig” – o‘rta asr turkiy madaniyati va tilining eng muhim durdonalaridan biri bo‘lib, unda ta‘lim va tarbiya masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan. Asarda davlat boshqaruvi, adolat, axloqiy qadriyatlar va insoniy fazilatlar ko‘p qirrali yondashuv asosida bayon etiladi. Yusuf Xos Hojib ta‘lim va tarbiyani til hamda madaniyat uyg‘unligida ifodalaydi, bu esa ijtimoiy munosabatlarning uyg‘unligini ta‘minlovchi muhim omil sifatida ko‘riladi. Asarda insonning aql, adolat va donishmandlik kabi fazilatlar orqali kamol topishi ta‘kidlanib, ta‘lim-tarbiyaning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni yoritib beriladi. Shu tariqa, “Qutadg‘u Bilig” asarida til va madaniyat uyg‘unligi ta‘lim-tarbiyaning shakllanishi va rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Qutadg‘u Bilig, ta‘lim, tarbiya, til va madaniyat uyg‘unligi, adolat, axloqiy qadriyatlar, insoniy fazilatlar, ijtimoiy munosabatlar.*

Kirish. Til va madaniyat jamiyat taraqqiyotining muhim omillari bo‘lib, ular bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalar sifatida inson faoliyatining barcha jabhalarida namoyon bo‘ladi. Til inson fikrlash tarzi, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarini shakllantirish vositasi bo‘lsa, madaniyat esa bu jarayonda ma‘naviy va axloqiy mezonlarni belgilaydi [4:15]. Shu nuqtayi nazardan, Yusuf Xos Hojibning *Qutadg‘u Bilig* asari til va madaniyat uyg‘unligining ta‘lim va tarbiya jarayonidagi o‘rnini chuqur yorituvchi manbalardan biri hisoblanadi. Asarda aytilishicha: *“Ilm olgan kishi yuksak martabaga yetar, nodon esa o‘z hayotini behuda o‘tkazar”* [6:85]. Ushbu fikr ilm-fanning jamiyat rivojidagi hal qiluvchi o‘rnini ko‘rsatib beradi.

Til orqali ifodalangan madaniyat ta‘lim va tarbiyaning uzviy qismi bo‘lib, u insonning axloqiy va intellektual kamolotiga ta‘sir qiladi. Kramsch ta‘kidlaganidek, *“Til va madaniyat bir-biriga bog‘liq bo‘lib, til orqali uzatilgan madaniy qadriyatlar jamiyatdagi ijtimoiy tuzilmalarning asosini tashkil etadi”* [3:3]. Bu fikr Yusuf Xos Hojib asarida ilgari surilgan g‘oyalar bilan hamohang bo‘lib, *Qutadg‘u Bilig*dagi ta‘lim-tarbiya masalalarining madaniy kontekstda ko‘rib chiqilganligini tasdiqlaydi. Asarda keltirilishicha: *“Adolatli hukmdor davlatni mustahkamlaydi, nodon esa uni qulatadi”* [6:212]. Bu fikr shundan dalolat beradiki, insonning bilim va madaniyat darajasi bevosita uning jamiyatdagi o‘rnini va ta‘sirini belgilaydi.

Zamonaviy ta'lim tamoyillari ham til va madaniyat uyg'unligining ta'lim jarayonidagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Vygotsky o'z tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, *“Inson tafakkuri ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida shakllanadi va til bu jarayonning asosiy vositasidir”* [5:126]. Shu sababli, *Qutadg'u Bilig* asarida ilgari surilgan ta'lim va tarbiya g'oyalari nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy ta'lim tizimi uchun ham dolzarbdir.

Shuningdek, axloqiy tarbiya ham ushbu asarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Asarda aytilishicha: *“Axloq ilm bilan mustahkam bo'lsa, jamiyat obod bo'lur”* [6:320]. Bu fikr bugungi kun ta'lim tizimida ham o'z dolzarbligini saqlab qolgan bo'lib, hozirgi kunda axloqiy tarbiya va ilm-fan uyg'unligi jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida qaraladi [1:38].

Ushbu tadqiqot *Qutadg'u Bilig* asarida til va madaniyat uyg'unligining ta'lim va tarbiya jarayoniga ta'sirini tahlil qilishga qaratilgan. Asarda ilgari surilgan fikrlar zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan solishtirilib, ularning ahamiyati ochib beriladi. Shunday qilib, til va madaniyat uyg'unligi nafaqat tarixiy nuqtayi nazardan, balki zamonaviy ta'lim va tarbiya jarayonlarida ham hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Til va madaniyatning uyg'unligi jamiyat rivojida muhim omillardan biri hisoblanadi. Til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning madaniy merosi, axloqiy tamoyillari va milliy o'zligini ifodalovchi omildir [3:207]. Bu jihatdan Yusuf Xos Hojibning *“Qutadg'u Bilig”* asari ta'lim va tarbiya masalalarini til va madaniyatning ajralmas qismi sifatida yoritib, ijtimoiy hayot tamoyillarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan manbadir. Asarda ta'lim va tarbiya masalalari chuqur falsafiy yondashuv bilan ifodalanadi, ularning madaniyat va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni keng tahlil qilinadi.

Til va madaniyat uyg'unligi ta'lim jarayonining asosiy negizi bo'lib, bu holat *Qutadg'u Bilig* asarida ham aks etgan. Asarda shunday satrlar uchraydi:

O'gil-qiz tug'lsa, yaxshi bilki, bas,
Uyda tarbiya qil, bushqa yerdamas.
Ustozning yaxshisin tanla albatta,
O'g'il-qiz pok o'sar, yomondan chetda.
[6:135].

Bu to'rtlikda ota-onaning farzand tarbiyasidagi mas'uliyati hamda ustoz tanlashning ahamiyati ta'kidlangan. Til va madaniyat uyg'unligi nuqtayi nazaridan, bu fikr shuni ko'rsatadiki, bola tarbiyasi nafaqat oilaviy doirada, balki madaniy va axloqiy merosga asoslangan holda olib borilishi lozim.

Bundan tashqari, *Qutadg‘u Bilig*da bilim va odobning muhimligi ham ta’kidlanadi:

O‘g‘il-qiz o‘rgat bilim ham odob,

Baxtga yor bo‘lar u, bo‘lmagay xarob. [6:135].

Bu fikr zamonaviy ta’lim tamoyillari bilan hamohang bo‘lib, inson faqat bilim bilan emas, balki axloqiy yetuklik bilan ham kamolga yetishini ko‘rsatadi. Vygotsky ta’lim jarayonida tilning rolini shunday ta’riflaydi: "*Til inson tafakkurining rivojlanishida va jamiyatda shaxs shakllanishida markaziy o‘rinni egallaydi*" [5:126].

Til va madaniyat nafaqat shaxsiy rivojlanishga, balki jamiyat taraqqiyotiga ham katta ta’sir ko‘rsatadi. *Qutadg‘u Bilig* asarida adolat va axloqiy qadriyatlarga katta urg‘u berilgan bo‘lib, asarda quyidagi fikrlar uchraydi:

Adolat bo‘lmasa, davlat qulaydi,

Axloq bo‘lmasa, jamiyat inqirozga yuz tutadi. [6:212].

Bu fikr davlat boshqaruvi va ijtimoiy munosabatlarda adolatning muhimligini ko‘rsatadi. Bruner o‘z asarida "Madaniyat, asosan, til orqali uzatiladigan va saqlanadigan ma'nolar tizimidir." deb ta’kidlaydi [1:36]. Bu fikr *Qutadg‘u Bilig*da ilgari surilgan g‘oyalar bilan mushtarakdir, chunki Yusuf Xos Hojib ham til va madaniyat orqali ta’lim-tarbiyani mustahkamlashga chaqiradi.

Yusuf Xos Hojibning *Qutadg‘u Bilig* asari ta’lim va tarbiya, adolat va axloq, til va madaniyat uyg‘unligi kabi dolzarb mavzularni yoritib, jamiyat taraqqiyoti uchun muhim tamoyillarni ilgari suradi. Asarda ta’limning nafaqat nazariy bilim, balki axloqiy tarbiya va kasbiy ko‘nikmalar bilan uyg‘un bo‘lishi ta’kidlanadi. Ushbu tadqiqot *Qutadg‘u Bilig*da ta’lim va tarbiya masalalarining til va madaniyat uyg‘unligi bilan bog‘liqligini ochib berib, asarning bugungi ta’lim tizimi uchun ham dolzarb ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa. Til va madaniyat uyg‘unligi har qanday jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Yusuf Xos Hojibning *Qutadg‘u Bilig* asari ushbu uyg‘unlikni chuqur yoritib, ta’lim va tarbiya jarayonining ajralmas qismi sifatida tasvirlaydi. Asarda ilm olish, axloqiy tarbiya va kasbiy hunar egallash inson hayotining mazmunli bo‘lishi uchun zarur omillar sifatida ta’kidlanadi. Ushbu tadqiqot davomida *Qutadg‘u Bilig*da ilgari surilgan ta’lim-tarbiya tamoyillari til va madaniyat asosida shakllanganligi, shuningdek, ular zamonaviy ta’lim tizimi uchun ham dolzarb ekanligi aniqlandi.

Asarda "*O‘g‘il-qizga o‘rgat bilim ham odob, Baxtga yor bo‘lar u, bo‘lmagay xarob*" kabi fikrlar orqali ilm-fanning inson hayotidagi o‘rni yoritiladi [6:135]. Ta’lim

faqat bilim olish bilan cheklanmay, balki axloqiy jihatdan yetuk shaxslarni shakllantirishni ham o‘z ichiga olishi lozimligi ta’kidlanadi. Bu fikrlar zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan hamohang bo‘lib, Vygotskiyning til inson tafakkurining shakllanishida markaziy rol o‘ynaydi degan g‘oyani qo‘llab-quvvatlaydi.

Shuningdek, *Qutadg‘u Bilig* asarida adolat, axloq va kasbiy ta’lim muhim tamoyillar sifatida ilgari suriladi. “*Adolat bo‘lmasa, davlat qulaydi, Axloq bo‘lmasa, jamiyat inqirozga yuz tutadi*” kabi fikrlar ta’limning davlat va jamiyat mustahkamligidagi o‘rnini ko‘rsatadi. Kramsch ham til va madaniyat uyg‘unligi haqida shunday degan: “*Til orqali uzatilgan madaniy qadriyatlar jamiyatdagi ijtimoiy tuzilmalarning asosini tashkil etadi*” [3:234].

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, *Qutadg‘u Bilig* asaridagi ta’lim va tarbiya tamoyillari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Insonning komillikka erishuvi uchun ilm, odob va axloqiy qadriyatlarning uyg‘un bo‘lishi talab etiladi. Zamonaviy ta’lim tizimi ham ilmiy va axloqiy tarbiyani birgalikda olib borish zaruriyatini ilgari suradi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Bruner, J. (1990). *Acts of meaning*. Harvard University Press.
2. Dewey, J. (1938). *Experience and education*. Macmillan.
3. Kramsch, C. (1998). *Language and culture*. Oxford University Press.
4. Sapir, E. (1921). *Language: An introduction to the study of speech*. Harcourt, Brace & World.

**TEODOR DRAYZERNING “SARMOYADOR VA SADRIDDIN”
AYNIYNING “SUDXO‘RNING O‘LIMI” ASARLARIDAGI BOSH
OBRAZLARINING PSIXOLOGIK TAHLILI**

Mardanova Mohira Davron qizi,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207254>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Teodor drayzerning “Sarmoyador” va Sadriddin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” asarlaridagi ushbu ikki obrazning psixologik tahlili orqali ularning xarakterini shakllantirgan omillar, ma’naviy tanazzul sabablari va jamiyat bilan o‘zaro munosabatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Sudxo‘rlik, psixologizm, axloqiy qadriyatlar, psixologik tahlil, ijtimoiy tahlil, ma’naviy qadriyatlar, shaxsiy manfaat, ikkiyuzlamachilik, badiiy uslub.

Kirish. Boylik orttirish maqsadida sudxo‘rlik va o‘z manfaatlarini o‘ylab yashaydigan insonlar hayotini tasvirlash adabiyotda har doim muhim mazulardan bir hisoblanib kelmoqda. Ingliz adabiyotida Teodor Drayzerning “Sarmoyador” romanidagi Frenk Koupervud va O‘zbek adabiyotida Sadriddin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” qissasidagi Qori Ishkamba obrazlari boylik orttirish maqsadida axloqiy qadriyatlarning buzulishiga sabab bo‘lgan shaxslarning namunasi sifatida tasvirlangan. Ushbu asrarlar yillar davomida o‘zining ahamiyatini va o‘quvchilar qiziqishini undagi obrazlarning mohirona tasvirlanganligi bilan diqqatini tortib kelmoqda. Ushbu obrazlarning psixologik holatlarini tasvirlashdan avval ba’zi tushunchalarni ta’kidlab o‘tsak. Psixologizm tushunchasi XX asrning 40-yillaridan boshlab izohli lug‘atlarda aniq ta’riflana boshlagan. D.N.Ushakov tahriri ostidagi “Rus tilining izohli lug‘ati”da u san’atda ruhiy kechinmalarni chuqur tasvirlashga moyillik sifatida izohlangan. S.I.Ojegov va V.I.Chernishev tomonidan esa bu tushuncha adabiyotda psixik holatlarni teran tasvirlash va psixologik tahlil bilan bog‘langan. Keyinchalik nashr etilgan lug‘atlardagi ta’riflar ham ushbu yondashuvga asoslangan bo‘lib, ruhiy hodisalarni chuqur tahlil qilish va tasvirlashga urg‘u beradi. Psixologizm mohiyatini aniqlashda uning ikki jihatini ajralib turadi: qahramon ichki olami va badiiy adabiyot vositalari. Qahramon ichki dunyosi bevosita uning psixik holati bilan bog‘liq bo‘lgani sababli, psixologizmni psixologiya hamda adabiyotshunoslik bilan aloqador fanlararo tushuncha sifatida qarash lozim. Shu bois, uni tadqiq etishda har ikkala sohaga oid konsepsiyalarni qo‘llash zaruriyat hisoblanadi. Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan, psixologizm personajlar ichki

olamini ochib beruvchi badiiy shaklning muhim jihatlaridan biridir. Ayrim asarlarda, xususan, psixologik romanlarda, u uslubiy dominanta bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda nafaqat personaj obrazlari, balki tasvirlangan olam, badiiy nutq va kompozitsiya ham psixologizmga bo‘ysunadi. Natijada, psixologizm badiiy shaklning barcha unsurlarini qamrab oluvchi san’at usuliga aylanadi. Shuni ta’kidlash joizki, psixologizm badiiy shaklning alohida sifati bo‘lsa-da, u asar mazmunidan ajralgan holda emas, balki uning ichki tuzilishiga singdirilgan holda namoyon bo‘ladi[7]. Shu o‘rinda obraz va obrazlilik adabiyotda qissa, roman, she’r va hikoya yozishda katta ahamiyatga ega ekanligini eslatib o‘tsak. Ular asar muallifining fikr-mulohazalarini badiiy bo‘yoqlar orqali o‘quvchiga yetkazishga yordam beradi. Obrazlar insonlarning psixologik xususiyatlarini, jamiyatdagi o‘ziga xos xulq va tabiatini ifodalaydi. Shuningdek, obrazlilik yozuvchining shaxsiy xarakteri, hayot tarzi va uslubini ham aks ettiradi. Endi obraz va obrazlilik tushunchalarining tahliliga e’tibor qarataylik. Ma’lumki, adabiyotda bu tushunchalar ilmiy tadqiqot va ta’lim jarayonida keng o‘rganiladi. Shu o‘rinda Teodor Dayzerning “Sarmoyador” hamda Sadridin Ayniying “Sudxo‘rning o‘limi” asarlaridagi obraz va obrazlilik timsollarini misol tariqasida keltirsak. “Sudxo‘rlik” iborasi mazmun-mohiyati ko‘plab asarlar orqali bizga kundek ravshan. Ammo “Sudxo‘rlik” tushunchasini biz Sadridin Ayniying “Sudxo‘rning o‘limi” qissasi orqali chuqurroq anglashimiz mumkin. Bu qissadada sudxo‘rlikning barcha illatlari o‘ziga xos yorqin ifodasini topgan: ularning jamiyatda uchraydigan adolatsizlik va tengsizlik kabi misollarda aks ettirilgan. Teodor Drayzerning “Sarmoyador” romanida ham qahramonlarning ruhiy kechinmalari yorqin aks etadi. Masalan, Frenk Kouvpervud boylik va muvaffaqiyat sari intilarkan, u ichki iztirob va bezovtalikni ham boshdan kechiradi. U moliyaviy muvaffaqiyatsizliklar girdobida qolganida, yuragi gupillab uradi, u har qanday noxush xabarni kutib yashaydi. Uning ongini doimiy xavotir va ehtimoliy yo‘qotish qo‘rquvi egallaydi. Tahlikali pallalarda bu bezovtalik tabiiy hol – u hamisha muvaffaqiyat uchun kurashadi, lekin ich-ichidan insoniy zaifligini his qiladi. Frenk Kouvpervud shunchalar o‘z orzulari og‘ushiga g‘arq bo‘lganki, har bir imkoniyatdan umid qiladi, o‘z maqsadlariga erishish uchun hatto imkonsiz narsalarga ham suyanadi. U muvaffaqiyat va sarmoya yo‘lida har qanday yo‘ldan borishga tayyor bo‘lsa-da, ba’zan o‘zining ichki kechinmalaridan, jamiyatning unga nisbatan munosabatidan qochib qutula olmaydi.

Shuni takildash joizki: adabiyotda obraz tushunchasi ijodkorning fikr va tuyg‘ulari singdirilgan hayot manzarasini anglatadi. Aynan mana shu omillar bizga

asarlarda ijodkorning qalb so‘zi va ruhiyatini anglashda katta yordam beradi, deb bemalol ayta olamiz. Ushbu maqolada Frenk Koupervud va Qori Ishkamba obrazlarini psixologik tahlil qilish uchun quyidagi usullardan foydalanildi:

Qiyosiy adabiy tahlil – ikkala obrazni tahlil qilish va ularning o‘xshash hamda farqli jihatlarini aniqlash.

Psixologik tahlil – xarakterlarning shakllanishiga ta’sir qilgan ichki va tashqi omillarni o‘rganish. **Ijtimoiy tahlil** – obrazlarning jamiyat bilan o‘zaro munosabatini aniqlash va ularning axloqiy qadriyatlarga munosabatini tadqiq qilish. Frenk Koupervud va Qori Ishkamba obrazlarining psixologik tahlili quyidagi natijalarni ko‘rsatdi:

1. Ma’naviy qadriyatlar va shaxsiy manfaat:

Frenk Koupervud pragmatik va aqlli tadbirkor bo‘lib, uning asosiy maqsadi boylik va qudratga erishishdir. U axloqiy cheklovlarni deyarli tan olmaydi va o‘z maqsadlari yo‘lida har qanday vositani qo‘llaydi [1]. Qori Ishkamba esa diniy maska ostida harakat qiluvchi shaxs bo‘lib, sudxo‘rlik orqali odamlardan foydalanadi va ularning qashshoqlashishiga sabab bo‘ladi [2].

2. Psixologik motivatsiya:

Frenk Koupervudning harakatlariga asosiy turtki – kapitalistik jamiyatdagi imkoniyatlarni maksimal darajada ishlatish va o‘zini haqiqatga moslashtirishdir [3]. Qori Ishkamba esa shaxsiy manfaatlarini diniy taqvodorlik bilan yashirishga harakat qiladi, ammo oxir-oqibat uning ikkiyuzlamachiligi fosh bo‘ladi [4].

3. Jamiyat bilan munosabat:

Frenk Koupervud kuchli xarakter egasi sifatida jamiyatning yuqori qatlamlariga kirishga intiladi va u yerda katta ta’sir o‘tkazadi [5]. Qori Ishkamba esa jamiyatning zaif qatlamlarini ekspluatatsiya qiladi va natijada jamiyat tomonidan qabul qilinmaydi [6]. Koupervudning ichki dunyosida o‘zining iqtisodiy muvaffaqiyatlariga erishishda boshqalarning ishonchiga xiyonat qilish, axloqiy mas’uliyatni unutish va haqiqiy baxtni yo‘qotish kabi psixologik ziddiyatlar mavjud. U o‘zining baxtini faqat iqtisodiy yuksalishda topishga intiladi, lekin oxir-oqibat, bu muvaffaqiyatdan keyin o‘zining ichki bo‘shliqlarini, yolg‘izligini va baxtsizlikni his qiladi. Ushbu natijalar shuni ko‘rsatadiki, Frenk Koupervud va Qori Ishkamba obrazlari jamiyatning turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarida vujudga kelgan, ammo ular o‘rtasida muhim o‘xshashliklar mavjud. Ikkalasi ham sudxo‘rlik va iqtisodiy ekspluatatsiya orqali jamiyatda o‘z mavqeini mustahkamlashga harakat qiladi. Ammo, Frenk Koupervud jamiyatda katta biznes dunyosining qoidalariga asoslanib harakat qilsa, Qori

Ishkamba an'anaviy jamiyatning diniy va axloqiy normalarini buzib, o'z manfaatini ustun qo'yadi. Bu jihatdan, Drayzer va Ayniyning qarashlari bir-biriga o'xshash bo'lsa-da, ularning badiiy uslublari turlicha. Drayzer Koupervud obrazini kapitalistik dunyoning tabiiy mahsuli sifatida tasvirlasa, Ayniy Qori Ishkamba obrazida milliy va diniy ekspluatatsiyaning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Xulosa. Frenk Koupervud va Qori Ishkamba obrazlari boylik orttirish yo'lida axloqiy tamoyillarni rad etgan shaxslarning turli ko'rinishlaridir. Drayzer va Ayniy o'z asarlarida sudxo'rlik va iqtisodiy ekspluatatsiya orqali jamiyatning buzilishi jarayonini tasvirlab, inson psixologiyasining murakkabligini ochib bergan. Koupervud va Qori Ishkamba xarakterlari orqali adabiyotda shaxs va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarning aks etishini ko'rish mumkin. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ma'naviy tanazzul har bir jamiyatda turlicha namoyon bo'lsa-da, uning ildizlari o'xshash – boylik, hokimiyat va shaxsiy manfaat ustuvorligi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boboxonov, M. R. (2023). Hozirgi o'zbek romanlari strukturasi va psixologizm muammosi. Samarqand Davlat Universiteti.
2. Drayzer, T. (1912). The Financier. New York: Harper & Brothers.
3. Ayniy, S. (1923). Sudxo'rning o'limi. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
4. Pizer, D. (1976). The Novels of Theodore Dreiser: A Critical Study. Minneapolis: University of Minnesota Press.
5. Saidov, U. (2005). O'zbek adabiyotida ijtimoiy masalalar. Toshkent: Fan.
6. Jones, G. (1995). Capitalism and Literature: The Social Critique of Theodore Dreiser. London: Routledge.
7. Karimov, B. (2010). Sadriddin Ayniy va uning ijodi. Samarqand: Sharq nashriyoti.

BADIIY ASARLARDA RAMZIY VA MAJOZIY OBRAZLARNING SHAKLLANISH TARIXI

Moxichehra Muxammadiyeva,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207261>

Annotatsiya: Ushbu maqolada ramziy va majoziy obrazlarning adabiyotimizdagi ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. Olimlar tomidan keltirilgan ta’riflar o‘zaro qiyoslanadi va xulosa beriladi. Ramziy va majoziy obrazlarning farqi jadval orqali qiyosiy o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: ramz, simvol, majoz, haqiqat, allegoriya.

Qadimgi mif, afsona va xalq og‘zaki ijodi namunalarida yashab kelgan ramz yozma adabiyotda ham keng qo‘llanila boshlandi. Ramziy obrazlar orqali badiiy asarlarning ma’no ko‘lami yanada ortdi. Ularning ildizi xalq og‘zaki ijodiga borib taqaladi. Ramziylik qadimgi mifologiyada, san’atning eng qadimgi shakllarida, turli dinlarda inson tafakkurining o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida ko‘zga tashlanadi. Ramz va ramziy ifodalarning eng qadimgi ko‘rinishlari, o‘sha davrda yashagan kishilarning tafakkur olamiga mos ravishda faqat belgi va ishoralardan iborat bo‘lgan. Asosan chorvachilik, ovchilik va dehqonchilik bilan shug‘ullangan qadimgi odamlar ov hududlarini belgilash, o‘ziga tegishli bo‘lgan mol-mulkni boshqalarnikidan farqlash uchun turli xil belgi va ishoralardan foydalanishgan. Ular o‘zlarini o‘rab turgan atrof-muhitga bo‘lgan qarashlari asosida tabiat kuchlari asos qilib olingan turli xil ramziy obrazlar yaratdilar. Bu ramziy belgilar ma’lum bir axborot tashish uchun xizmat qilgan. Inson tafakkuri rivojlanib borgani sari ramziy ifodalarning ma’no doirasi ham kengayib 472urkey. Inson dastlab yorug‘lik va qorong‘ulikni anglagan. Chunki kunduzi ular tashqi olamni ko‘ra olishgan va bu ov jarayonida kamroq xavf-xatar tug‘dirgan. Tunda esa buni aksi kuzatilgan va ular qorong‘ulikdan qo‘rqishgan. Asta-sekin bu qo‘rquv qora rangni insonlar ongida yovuzlik va o‘lim ramzi sifatida shakllantirgan. Kunduz kunidagi yorug‘likni ezgulik ramzi sifatida oq rangda tasavvur qilishgan. Qadimda xudolar osmonda yashaydi degan tassavvur esa ko‘k rangni ilohiy ramz sifatida shakllantirgan va “Ko‘k tangri” iborasi paydo bo‘lishida ham, shu qarash sabab bo‘lgan deyishimiz mumkin. Ozodjon Ochilov ham tadqiqotida ramziy obrazlar yuzaga kelishi haqida quyidagi

fikrlarni bildirib o‘tadi: “Ibtidoiy odamning ifoda qila olish qobiliyatining zaifligi, mujmallik, noaniqlik kabi xususiyatga ega ekanligi natijasida shakily obrazlarga mistika singdirildi va g‘ayrioddiy asotsiativ qarash yuzaga keldi. Bizningcha miflardagi ramzlarning ildiziaynan shu yerda” [1:32].

Ramzlarning paydo bo‘lishi ruhiy-psixologik asosga ega. Goblid Alviella “Ramzlar migratsiyasi” asarida bu borada quyidagi fikrlarni ilgari suradi: “Ramz bu ifoda shaklidir. Uning asosiy maqsadi narsa-predmetning nusxasini olish emas, u shaklning ma’noga, shaklning shaklsizlikka aylanishidir” [2:16]. O.Ochilov ushbu fikrga tayanib, ramzlarni aslida chegaralangan cheksizlik, shaklga solingan shaklsizlik, individuallikka mujassamlashgan umumiylik xususiyatlariga ega bo‘lgan tafakkur 473urke deb baholaydi. Ramziy obrazlarning ildizi zardushtiylikning muqaddas kitobi hisoblangan “Avesto”dir. Asarda Qayumars va Jamshid haqida miflar alohida o‘rin egallaydi. Qayumars yer yuzida yaratilgan odamning ilk timsolidir. U Ahuramazda tomonidan yarmi ho‘kiz, yarmi odam qilib yaratilgan bo‘lib, u ezgulik va yaxshilikning ramziga aylangan Ahura Mazda tarafidan yaratilgan. Qahramon insonlarning ramzi sifatida tasvirlangan. Jamshid obrazi esa adolat ramzi sifatida Attor, Jomiy, Navoiy asarlarida hamda bir necha yozma asarlarda ham keltirib o‘tilgan. Shuningdek, Qayumars va Jamshidning yovuz Ahriman va uning devlariga qarshi kurash olib borishi, ezgulik va adolatning yovuzlik ustidan qilgan g‘alabasi sifatida tasvirlangan. Kultegin ba Bilgaxoqon bitiktoshlarida ham bir necha ramziy obrazlarni uchratish mumkin. Masalan, bo‘ri obrazi kuchlilik, botirlikning ramzi sifatida e’tirof etilgan. Qadimiy yodnomalardan yana biri bo‘lgan To‘nyuquq bitiktoshida ham osmon Xudoning ramzi sifatida tasvirlangan. Ramz va majoz ikki xil hodisa bo‘lsada, N. Shukurov, N. Hotamov, Sh.Xolmatov, M.Mahmudovlarning “Adabiyotshunoslikka kirish” darslik qo‘llanmasida ramz majozning turlaridan biri sifatida ko‘rsatiladi: “Simvol (ramz) majoz turlaridan biri bo‘lib, biror hayotiy voqea yoki tushunchani ifodalash uchun shartli ravishda qo‘llanilgan so‘z va so‘z birikmalaridir” – deya ta’rif beradi. Shuningdek XI-XII asrlar majoziy tasvir badiiyatini o‘rgandan Laylo Mirzoxidova o‘z tadqiqotida ramz va majozni bir xil hodisa sifatida talqin qiladi. Uning fikrlariga ko‘ra simvol, ramz, allegoriya, metafora, metonimiya, istiora, va hokazo ko‘chimlar hosil bo‘lish usuliga ko‘ra bir-biriga o‘xshash yoki bir-biridan biroz farqli ravishda ta’riflanmasin, mohiyat, vazifa nuqtai nazaridan bir xil, ya’ni o‘z ma’nosidan boshqa ko‘chma ma’noda ishlatiladigan so‘z birikmalidir. Demak, badiiy

adabiyotda so‘z va so‘z birikmalarini, narsa va hodisalarni o‘z ma’nosidan boshqa ma’noga ko‘chirib ishlatish majoz deb yuritiladi [3:51]. Shuningdek M. Yoqubbekova ham “Xalq lirikasidagi gul ekspressemasining lingvopoetik talqini” nomli risolasida gul bilan bog‘liq ko‘chimlarni tahlil qilar ekan: Gul 474turkey obraz sifatida go‘zallik, maftunkorlik, nafosat, muattarlik, qizillik kabi belgilarni o‘zida mujassamlashtirgan ramz darajasiga ko‘tarilganligi uchun ham 474urke qiyoslash ijobiy emotsional ekspressiv tassurot tug‘diradi”[4:28], – deb ta’kidlaydi. Tadqiqotchi “gul” va “bulbul” obrazlarini gohida ramz gohida esa majoz tarzida talqin qiladi, natijada ramz haqidagi xulosalarda ikki xillik yuzaga keladi. Qanday holatlarda ramz yoki qanday holatda majoz bo‘lib kelganligiga oydinlik kiritish uchun matn doirasidan kelib chiqib xulosa berilsa maqsadga muvofiq bo‘lardi.

Majoz, allegoriya – adabiy-badiiy usul yoki obrazlilik turi; mavhum tushuncha yoki mulohazani aniq bir obraz vositasida ifoda etish. Majozda ikki tushuncha orasidagi yaqinlikka asoslanib, yangi shartli ifoda yaratiladi. Ma’naviy qadriyatlar, (haqiqat, muhabbat, vijdon iymon kabi) ni anglatuvchi umumiy tushunchalar birga ma’lum tipik hodisalar, xarakterlar, mifologik personajlar, hatto aniq shaxslar ham majoz o‘rniga kelish mumkin. Majozning obrazli-predmetli va ma’noli kabi ikki tomoni mavjud bo‘lib, ma’noli tomon birlamchi, obrazli-predmetlisi ikkilamchidir. Chunki obrazda hamisha oldindan ma’lum bo‘lgan fikr qayd etiladi. Shu tufayli majoziy obraz oddiy badiiy obrazdan farqli ravishda maxsus sharhni talab qiladi” [5:313]. Majoz ham asarning badiiy qimmatini oshiradigan vositalardan biridir. Adabiyotshunoslik lug‘atida majozga quyidagicha ta’rif beriladi: “Majoz – mumtoz adabiyotshunoslikda so‘zning o‘z ma’nosida emas, boshqa bir ko‘chma ma’noda ishlatish, ko‘chimning umumiy nomi” [6:244]. Bu qisman tor ma’noda bo‘lib, T.V. Simashko “Rus tilidagi metaforik ifodalarni tahlil qilish” nomli tadqiqotida majoz tushunchasini quyidagicha ta’rif beradi: “Majoz haqiqatning ba’zi lahzalarini yaxlit va butunligicha obrazli aks ettira oladi. Pirovard natijada uning vazifasi muaayan majoziy ma’no berishdir. Majozlarning eng ilg‘ori bu holatda ba’zi majoz beruvchi yagona 474turkey474c ma’no yasovchilarga mansub bo‘ladi. Bu o‘rinda tadqiqotlarda asosiy e’tibor majoziy so‘zlar yon-atrofida kelgan so‘zga qaratiladi” [7:25]. Bundan tashqari E.A.Nekrasova, Sh.Karimov, X. Sharifov, M.Imomnazarov, A. Qurbonbekov M. Salomov kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida majoz va uning mohiyati haqida o‘z fikrlarini bildirib o‘tadilar. G‘iyos ul-lug‘at sharhlarida: “Majoz – yo‘l va o‘tish joyi va ziddi haqiqat va haqiqiy ma’nosidan boshqa ma’noda ishlatilgan va asl ma’nosini yo‘qotmagan, so‘z ma’nosida, mavzu ma’nosida o‘xshashlik aloqasi

bo‘lib, uningsiz ham ro‘yobga chiqa oladi, chunonchi: eshak aslida aqlsiz hamoqati (axmoqligi) bor hayvon ma‘nosidadir, odamga nisbatan ishlatilsa axmoq kishi ma‘nosini beradi”. Demak, majoz so‘zining istilohiy ma‘nosi, so‘zning o‘z ma‘nosidan uzoqlashmay, balki u bilan o‘xshashlik tamoyillari orqali aloqadorlikka yoki zaruriyat yoki sababiyatga ega bo‘lishida namoyon bo‘ladi [8:67]. Shu o‘rinda aytish kerakki, majoz bir vositadir, u orqali lug‘aviy ma‘noga ega bo‘lgan so‘zlar, qo‘shimcha ma‘noga ham ega bo‘ladi. Majoz istilohi paydo bo‘lishidan boshlab “haqiqat” so‘zi bilan antonimlik xususiyat kasb etdi va ko‘pgina o‘rinlarda ular tanosub va bir-birining tazodi o‘laroq ifodalanadi. Ya’ni agar majoz so‘zni asl ma‘nosidan boshqa ma‘no keltirish bo‘lsa, haqiqat so‘zlarning asl ma‘nosi ifodasidir. Majoz ramzga nisbatan keng qamrovlidir. Ramz va majoz o‘rtasidagi farqni yanada yaxshiroq tushunish uchun quyidagi jadvalni ko‘rib chiqamiz.

1-jadval

Majoz	Ramz	
1. Adabiy-badiiy usul;	1. Voqelikni aks ettirish usuli;	
2. Mavhum tushuncha aniq obrazda ifodalanadi.	2. Ramz ko‘p ma‘nolik xususiyatiga ega.	
3. Majoz bilan mavhum tushuncha o‘rtasida bog‘liqlik bo‘ladi.	3. Mazmun obrazli qurulish bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan: tulki – ayyorlik ramzi.	
4. Majoziy obraz oddiy obrazdan farq qiladi.	4. Ramzlar sharhlanmaydi, u aniq ko‘rinib turadi.	
1. Matnda ham o‘z ma‘nosida, ham ko‘chma ma‘noda qo‘llaniladi.	5. Tasvirlanayotgan narsani emas, muallif ko‘zda tutgan ma‘noni bildiradi.	
6. Majozda bir narsaning ma‘nosi boshqa narsaga nisbatan ko‘rsatiladi.	6. Ramzning obrazi va mazmuni orasida ko‘pincha oddiy munosabat mavjud bo‘ladi.	
7. Majozda bunday munosabat kompleks tarzda namoyon bo‘ladi.	7. Ramz voqelikni jonli mushohada qilish orqali vujudga kelgan tasavvurdan iborat.	

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ramziy va majoziy obrazlar badiiy adabiyotda keng qo'llaniladigan tasviriyy vositalardir. Majoziy obrazlar bevosita tushuncha yoki ma'no beradigan so'zlar yoki ifodalar bo'lib, ular tasvirlangan hodisa yoki obyektning boshqa biror narsani anglatishini ta'minlaydi. Ramziy obrazlar esa biror narsaning o'zi emas, balki uning ma'nosi yoki belgilangan ramzi sifatida ishlatiladi. Masalan, oq qush erkinlik va tinchlikning ramzi sifatida tasvirlanishi mumkin. Ushbu obrazlar adabiyot va san'atda muayyan ma'no yoki hissiyotlarni yetkazish uchun zarur vositalar bo'lib, ular kitobxonning tasavvurini kengaytiradi va asarning ma'no ko'lamini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Очилов О. VII-X асрлар танг даври шеъритада рамзлар семантикаси. Ф.ф.д. дисс. – Т.: 2018. – В. 16.
2. G.d'Alviella. La migration des symbolis. – California.: The University of California, 2007, 343 p.
3. Mirzoxidova Laylo. XI-XII asrlar 476urkey adabiyotida majoziy tasvir badiiyati. F.f.d diss. Samarqand 2018
4. YoqubbekovaM. Xalq lirikasidagi gul ekspressemasining lingvopoetik talqini. –T.:2004. – В .28
5. B. Sayfullayev. Madaniyat va san'at atamallari qomusiy lug'ati. –T.:2014. –B.313
6. D. Quronov, Z.Mamajonoiv, M. Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: Akademnashr, 2010. – B.244.
7. Симашко Т.В. Анализ метафорического вичказивания в русском языке: Автореф. Дисс...канд.филол. наук. –Москва, 1980. –25 с.

NAVOIY IJODIDA JAVOME' UL-KALIM USLUBI
(“Nazm ul-javohir” asari misolida)

Jalilov Sharofiddin,
Yangi asr universiteti tillar kafedrası o‘qituvchisi

Misirova Shohida,
Yangi asr universiteti 3-kurs talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207267>

Annotatsiya: Ushbu maqolada mumtoz adabiyotda “javome’ ul-kalim” an’anasi hamda hazrat Alisher Navoiy ijodida “javome’ ul-kalim” uslubining qo‘llanishi (Nazm ul-javohir asari misolida) so‘z yuritilgan bo‘lib, “Nazm ul-javohir” asari tarkibida kelgan ruboiylarda Qur’on va hadislardan kelgan iqtiboslar va ularni qo‘llashda “Javome’ ul-kalim”dan foydalanish uslubi tadqiq etilgan. Undan tashqari asarning mavzu ko‘lami, tarkibiy tuzilishi bo‘yicha ham muhim ma’lumotlar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Navoiy, “Nazm ul-javohir”, “Javome’ ul-kalim”, Qur’oni Karim, hadis, iqtibos.

Ko‘p asrlik tarixga ega madaniy va adabiy merosimizga munosabat istiqlool tufayli tubdan o‘zgardi. Xalqimiz tarixi, dini va adabiyoti, ma’naviy qadriyatlariga e’tibor kuchayib, ularning mavqeini tiklash, xalqqa asl holida etkazish imkoniyati paydo bo‘ldi. Bu esa boshqa sohalar qatori adabiyotshunoslikda ham teran ilmiy izlanishlar olib borish, adabiy merosga yangicha yondashish zaruratini kun tartibiga qo‘ydi. O‘tmishda yashab ijod qilgan shoir va adiblar merosini xolisona o‘rganish va munosib baholash har qachongidan ham dolzarb vazifaga aylandi.

Ajdodlarimizdan qolgan adabiy meros zamirida xalqimizning uzoq o‘tmishi, kurash tarixi va ertangi kunga bo‘lgan ishonchi yotadi. Bugungi kunda o‘tmishdagi ziyolilarimizning hayotini o‘rganib, ularni hayotimizga tadbiq qilib va shu bilan birga kelajak avlodlarimizga yetkazishimiz bizning yelkamizdagi eng zaruriy burchlarimizdan sanaladi.

Shu nuqtayi nazardan, Navoiy ijodi xalqimiz madaniy merosining ajralmas bir qismini tashkil etadi. Bu adabiy asarlar turkiy tillar asosi sifatida e’tirof etilgan bo‘lib, turli mavzularda yozilgan. Sho‘ro zamonida ulardan ayrimlari o‘rganilib, nashr qilingan bo‘lsa, ba’zi adabiy merosi umuman e’tibordan chetda qolib keldi. Turli xil mafkuraviy ta’qiblar bunga yo‘l qo‘ymadi.

Navoiy qalamiga mansub mana shunday asarlardan hisoblangan bu “Nazm ul-javohir” [Navoiy, Nazm ul-javohir, Toshkent-1991] asaridir. Negaki, “Nazm ul-

javohir”ni to‘la ma’noda anglash nafaqat arabiy, forsiy va qadim turkiy tildan xabardor bo‘lish, balki aqida, fiqh, tafsir, hadis, tarix, siyrat va adab ilmlari bo‘yicha ham muayyan tayyorgarlikka ega bo‘lishni taqozo etadi.

Nazm ul-javohir asari hazrat Alisher Navoiy tomonlaridan yozilgan bo‘lib, Qur'on oyatlari va hadislar mazmunini she'riy yo'sinda ifodalovchi axloqiy didaktik asar xisoblanadi, unda insoniy fazilatlar, axloqiy qadriyatlar va diniy hikmatlar yuksak badiiy mahorat bilan ifodalangan.

Asar Muqaddima, asosiy va yakuniy qism va **255 ta** ruboiydan tarkib topgan. Muqaddimada asosan Amir hazrat Ali tilga olingan. Asar Husayn Boyqaro risolatiga javoban **1485 yilda** yozilgan. Ushbu asar diniy va ma'naviy, hayotiy tajriba va donishmadlikni o'z ichiga oladi.

Asarda Hazrat Ali (r.a)ning hikmatlari asarda she'riy shaklda tarjima qilinib, tushintirilgan. Bu hikmatlarda insonning axloqiy barkamolligi, adolat, sabr-toqat kabi fazilarlar madh etilgan. Asardagi hikmatlarni Navoiy ruboiy tarzida ifodalab, asarni yanada ta'sirchan va o'qishga oson qilgan. Shu bilan birga hikmatlarni eslab qolishni osonlashtirgan. Asarda musulmonchilik va iymonning muhim jihatlari haqida ham fikr yuritilgan. Inson hayotida ilmu ma'rifatning o'rni nafs ustidan g'alaba qilish va iymonning mustahkamligi takidlangan. Asar yosh avlod uchun ibrat bo'ladigan pand nasixatlar bilan boyitilgan bo'lib, unda insonning o'z hayot yo'lini tanlashi, donolik va sabr bilan harakat qilishning ahamiyati tushintirilgan.

Nazm ul-javohir bu faqatgina badiiy asar emas, balki ma'naviy, ma'rifiy qo'llanma hamdir. U orqali hazrat Navoiy o'quvchilarni ezgulik bilim va donishmandlik sari yetaklaydi.

Alisher Navoiyning “Nazm ul-javohir” asarida “Javomi’ ul-kalim” uslubi Alisher Navoiy ijodida “Javomi’ ul-kalim” uslubi muhim o‘rin tutadi, ayniqsa uning diniy didaktik asarlarida, jumladan “Nazm ul-Javohir” asarida bu uslub keng qo'llanilgan. Ushbu uslubni tushunish uchun, avvalo, uning mohiyatiga nazar tashlash muhimdir.

“Javomi’ ul-kalim” mohiyatan ma'nosi keng va chuqur, lekin qisqa va lo'nda iboralardir. Bu istiloh asosan Payg'ambar Muhammad (s.a.v) ning so'zlariga nisbatan ishlatiladi. U zotning hadislarida qisqa jumlar orqali chuqur hikmat va teran mazmun mujassam bo'lgan. Masalan, mashhur hadis: “Din — nasihatdir” [Imom Muslim, Sahih Muslim, Darul Ma'rifat nashriyoti, Bayrut, 2000-yil] bu lo'nda ibora keng mazmunga ega bo'lib, butun islom axloqining asosini ifodalaydi.

Alisher Navoiy “Nazm ul-Javohir” asarida Qur’on oyatlari va hadislar mazmunini ifodalashda “Javomi’ ul-kalim” uslubiga keng murojaat qilgan. U o‘zining ixcham va mazmunli baytlari orqali katta hayotiy hikmatlarni ifoda etgan. Bu uslub orqali o‘z asarida quyidagi xususiyatlarni ochib beradi:

- Qisqalik — Fikr ixcham va lo‘nda bayon qilinadi.
- Chuqur ma‘no — Sodda ifodada ko‘p qirralik va hikmat mujassam bo‘ladi.
- Universallik — Mazmuni barcha davr va jamiyatlar uchun dolzarbligini saqlab qoladi.
- Didaktik yo‘nalish — Ushbu uslubda berilgan fikrlar odatda tarbiya, axloq va hayotiy qoidalarni o‘z ichiga oladi.

Navoiy qisqa baytlar orqali chuqur hayotiy haqiqatlarni ifodalaydi:

So‘zla oz, ammo chuqur bo‘lsin, so‘zing,

Ko‘p so‘z emas, hikmat anga teng.

“So‘zla oz” – qisqalikka urg‘u berilgan. “Hikmat anga teng” — qisqa, ammo mazmunli so‘zning kuchi ta’kidlanadi. Ushbu fikr Payg‘ambarimiz (s.a.v)ning: “Sukut qilgan najot topdi” hadisiga muvofiqdir. Navoiy bu fikrni o‘z she’rida “Javomi’ ul-kalim” uslubida orqali yetkazadi.

“Nazm ul-javohir” asarida Qur’on oyatlariga ham bir qancha ishora baytlar keladiki, buni ifodalashda Navoiy o‘zgacha uslubdan foydalanadi;

Insonning himmati uning qiymatidir. [Imom Ahmad, Musnad Darul Qutub al-Ilmiyya nashriyoti, Bayrut, 1995-yil]

Insonning qadri va qiymati uning orzu maqsadlari, intilishi va hayotdan ko‘zlagan ezgu niyatlariga bog‘liqligini anglatadi. Yuqori himmatli, oliy maqsadli insonlar doimo yuksak qadrlanadi;

Oyat: Har bir insonga o‘zi qilganidan boshqa narsa yo‘q. Va albatta, uning qilmishi tezda ko‘rinur [Qur’oni Karim, Tafsiri Hilol, Hilol nashr, 2017-yil, Najm surasi, 39-40-oyatlar] Najm surasi 39-40]

Ushbu oyatlar insonning hayotda intilishi va maqsadlariga qarab mukofot yoki jazo olishini bildiradi. Yuqoridagi himmat bilan ezgu maqsadlar sari intilgan kishilarning harakatlari Alloh huzurida qadrlanadi. Insonlar orasisagi himmati oliy kiahilar noyob tangaga qiyosdir.

Navoiy asar yakunida o‘quvchilarga xayrli tilaklar bildiradi. Ushbu qism asarning yakuniy ma’rifiy xulosasi hisoblanadi.

Bu so‘z bila tiladim men elga faloh,

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Kim bilur, mazmunidin anga bo‘lg‘ay najoh. *[Alisher Navoiy, Nazm ul-javohir, www.ziyouz.com saytidagi nashr, 2022-yil]*

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy qalamiga mansub “Nazm ul-javohir” asari “Javomi ul-kalim” an‘anasining go‘zal ko‘rinishidir, asar tarkibida kelgan muqaddas kitoblarimizdan olingan iqtiboslar hamda ko‘tarilgan mavzular har zamonda ham birdek o‘z mavqeini yo‘qotmaydi. Keyingi tadqiqot ishlariga dolzarb mavzuligicha qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Nazm ul-javohir. www.ziyouz.com saytidagi nashr, 2022.
2. Asadullo Xolmurodov. Himmat mu‘minning quvvati. Azon kitoblari 2022.
3. Imom Zarnujiy. Ilm olish sirlari. Munir, 2022.
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Ruhiy tarbiya. Hilol nashr, 2014.
5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri hilol. Hilol nashr 2017.

“KOINOT JAVOHIRI” ILMIY-FANTASTIK QISSASIDA IJODKOR MAHORATI

Mirsanova Moxira Xusniddin qizi,
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti o‘qituvchi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207271>

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek bolalar adabiyotida fantastika janri taraqqiyotida Sa’dullo Quronovning tutgan o‘rni, yozuvchining “Galaktikada bir kun” va “Koinot javohiri” asarlarini bugungi kun o‘quvchisining bilim va fantaziyasini rivojlantirishdagi ahamiyati va ijodkorning tasvir mahorati haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Sarguzasht, fantastik, ilmiy, koinot, moviy tosh, fantaziya, galaktika.

Kirish. Taniqli bolalar yozuvchisi, Xalq ta’limi a’lochisi, “Tahsin – 2021” mukofoti sovrindori, fanatist Sa’dullo Quronovni o‘zbek kitobxonlari yaxshi tanib ulgurdi. Ijodkor o‘zining o‘zgacha uslub sohibi ekanligi bilan ajralib turadi.

Ijodkor haqida taniqli adabiyotshunos olim, professor Qozoqboy Yo‘ldoshev shunday deydi: “– Sa’dullo Quronovni eng yosh sinchilarimizdan, eng yosh fan doktorlarimizdan deb faxrlanib yurar edim. Vaqtdan o‘zib yashaydigan bu yigit nafaqat ilmiy salohiyati, balki badiiy salohiyati bilan ham meni hayratga soldi.” [6]

Asarlaridagi fantastik tasvir shakli, uning zamiriga singdirilgan ilmiy faktlarning o‘rni bilan qo‘llanilishi bilan ham alohida e’tiborga loyiq. Ijodkor avvalo fizika va astronomiya fanlari bilimdoni ham. Mazkur fanlarni yaxshi bilganligi sabab badiiy asarlarida ulardan unumli foydalangan. Ijodkor zamonaviy o‘zbek ilmiy-fantastikasini yangi bosqichga olib chiqdi.

Taniqli fanatistning “Galaktikada bir kun” va uning mantiqiy davomi hisoblangan “Koinot javohiri” (Galaktikada bir kun. 2-kitob) asarlarini alohida ta’kidlash lozim. 1-kitobda asar qahramoni Ahmad boshchiligidagi sarguzashtlar 2-kitobda ham davom etadi. Mazkur maqolamizda 2-kitob “Koinot javohiri” kitobidagi sarguzasht-fantastik tasvirlar, afsonaviy moviy tosh va ijodkor mahorati haqidagi mulohazalarimizni ma’lum qilmoqchimiz.

Asosiy qism.

Ijodiy faoliyatini “Jajji akademik” bolalar jurnalida boshlagan ijodkor yosh bo‘lishiga qaramay talaygina asarlarini kitobxonlarga taqdim etdi. Bugunga qadar fanatist yozuvchining “Galaktikada bir kun”, “Koinot javohiri”, “Mening galaktikam”, “Jajji huquqshunos”, “Jajji jamg‘arma”, “Jajji akademik haqida komiks,

“Sog‘lomjon” kabi bir qator asarlari nashr etildi. S.Quronovning “Koinot javohiri”(Galaktikada bir kun. 2-kitob) asari ilmiy-fantastik qissa bo‘lib, 2024-yil “Akademnashr” nashriyoti tomonidan chop etilgan. Ushbu asarda “Galaktikada bir kun” asaridagi voqealar davom etadi. “Galaktikada bir kun” asari yakunida bosh qahramon Ahmad do‘stlari o‘zga sayyoralik Margol, droid Mokilar bilan hamroh bo‘lib o‘zi ixtiro qilgan “Ko‘kkezar” nomli uchar kema bilan koinotga sayohat uyushtirib, “Salmir” sayyorasini halokatdan qutqargan edilar. Afsonaviy moviy toshni topib sayyoraning so‘nib borayotgan yadrosiga tashlashganidan so‘ng sayyorada hayot jonlangan edi. Maqsadiga yetib “Yer” ga qaytayotganida o‘zi bilan moviy toshlardan bir nechtasini olib kelgan edi.[3: 155]

“Koinot javohiri” asaridagi g‘aroyib sarguzasht voqealar o‘sha “moviy tosh” larni harakatga keltirib qo‘ygach boshlanadi. Asar syujeti fizika va astrofizikaning nisbiylik nazariyasi, umumiy maydon nazariyasi, atom fizikasi, gravitatsiya kabi ilmiy muammolar asosiga qurilgan bo‘lib, ijodkor bu ilmiy muammolarni badiiylik bilan uyg‘unlashtirgan holda tasvirlaydi.

Asar boshida Mayor Jekobsonning butun dunyoni yuzdan ortiq suniy yo‘ldosh orqali kuzatib turishi va kutilmaganda Markaziy Osiyoning Andijon viloyatida g‘aroyib hodisa sodir bo‘lganligi haqidagi ma‘lumotni olishi bilan boshlanadi.

“Mayor Jekobson – yadro fizikasi bo‘yicha yetuk mutaxassis. Unga Pentagondagi eng maxfiy va jiddiy vazifalardan biri yuklatilgan. Mayor va uning jamoasi yuzdan ortiq sun‘iy yo‘ldosh orqali butun dunyoni 24 soat davomida kuzatib boradi. Bu sun‘iy yo‘ldoshlar 118 kilometr balandlikdan turib Yerdagi eng kichik harakatlarni, hatto chivinning qanot qoqishini ham tasvirga olishi mumkin. Albatta, mayorga chivinning qanday qanot qoqishi qiziq emas. Unga biriktirilgan sun‘iy yo‘ldoshlarning o‘ta sezgir kameralari asosan Rossiya, Xitoy, Hindiston, Pokiston va Eron kabi davlatlarning hududiga qaratilgan. Sababi, bu davlatlarning barida yadroviy qurol mavjud” [2: 3]

Kutilmaganda e‘tibordan chetroqda bo‘lgan Markaziy Osiyo hududida sodir bo‘lgan, va ularni hayratga solgan, Atom bo‘mbasini sinovdan o‘tkazishiyapti deb gumon qilingan hodisa umuman boshqa narsa edi. Ahmad Andijonda turib “moviy tosh – koinot javohiri”ni ehtiyotsizlik sabab harakatga keltirib qo‘ygan edi.

“Moviy tosh – koinot javohiri” asarda shunday tasvirlanadi:

“Bu toshlar tabiatdagi hech bir toshga, umuman hech bir jismga o‘xshamas, kecha-yu kunduz o‘zidan moviy nur taratib turadi”[2: 9]

Ahmad koinot safariga borib qaytganiga ikki yil bo‘lganiga qaramasdan bu toshlarga teginishga qo‘rqardi. Yong‘oqdek keladigan ushbu toshda bitta yulduzchalik quvvat borligini bilardi. Ikki yildirki uni yashirib yurdi. Koinot safaridagi eng katta xato shu toshlarni o‘zim bilan olib kelganim bo‘ldi deb o‘ylar edi Ahmad.

Asar qahramoni Moviy toshning sirini ochib, fizikadagi eng jumboqli masala – umumiy maydon nazariyasini isbotlamoqchi bo‘ladi. Natijada, Ahmad Moviy toshni yaqindan o‘rganishga, uning kimyoviy, fizik xossalarini tekshirib ko‘rishga qaror qildi. Tekshirish uchun esa toshning mayda zarralari kerak edi. Mayda zarralarni maxsus egov yordamida ajratib olaman deb Moviy toshni harakatga keltirib yuboradi. Ahmad “...bu “kichik” tajribasi bilan nafaqat Yerning sun‘iy yo‘ldoshlarini cho‘chitib yuborganini, balki butun koinotni larzaga solganini hali o‘zi bilmas edi.”[2:15]

Bu voqealar sodir bo‘lgan vaqtda Somon yo‘li galaktikasiga hukumronlik qilish orzusida yashayotgan Xastiklar qiroli Magistik XXIII boshchiligidagi xastik xalqi juda qudratli kuchga aylangan edi. Bunga Obma boshchiligidagi gikslarning halokatidan keyin yo‘l ochilgan edi.

Moviy toshning radioaktiv nurlanishi natijasida “Salmir” va “Xastik” sayyorolari rahbarlari ham Yerga qarab harakatni boshlashdi. Hatto, AQSH rahbariyati ham “Qurama – 2038” operatsiyasini boshlashadi. Ammo Salmir sayyorasidan Morgolning evarasi Dumgom yetib kelib AQSH josuslari qo‘lidan Ahmadni va tut daraxti tagiga ko‘milgan moviy toshlarni olib koinotga uchishadi. Yer yuzidagi davlatlar ham harakatga tushib qolishgan edi. Ammo Margol Ahmadni qutqarishga ulgurdi. Qissamiz qahramoni shu tariqa g‘aroyib sarguzashtlarni yana boshlaydi.

Yuqoridagi tasvirlardan ham ma‘lumki, ijodkor “Koinot javohiri” asarini ham sodda til bilan, bugungi fan-texnika rivojlanayotgan davr bolajonlarini qiziqitirmasdan qolmaydigan usulda tasvirlagan. Bu asarda ham “Galaktikada bir kun” birinchi kitobidagi kabi sarguzasht-fantastik voqealar bir kunda sodir bo‘ladi. Ya‘ni asar qahramoni vaqt tuynugidan o‘tib, ortga qaytadi. Natijada, makon va zamon o‘zgarishi sodir bo‘ladi. Bu kabi tasvirlar jahon adabiyoti namunalarida ham uchraydi. Misol uchun, makon va zamon o‘zgarishlari mohirona tasvirlangan G.G. Uellsning “Vaqt mashinasi” asarini keltirishimiz mumkin.[4]

“Koinot javohiri” ilmiy-fantastik qissasini o‘qish chog‘ida bir-biridan qiziq voqea-hodisalarga, ajoyib ilmiy bilimlarga ega bo‘lasiz. Ushbu asarni, nafaqat bolalar, balki, kattalar ham maroq bilan o‘qiydi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, fanatist Sa‘dullo Quronov o‘zining yangicha uslubi, yangicha tasvir mahorati bilan kitobxonlar e‘tirofiga sazovor bo‘lmoqda. Ijodkorning mahorati va “Koinot javohiri” asari xususida Najimova Dilnoza “Sharq yulduzi” gazetasi 2022-yil, 3-soniga bergan maqolasida shunday mulohazalarni keltiradi: “Yozuvchining mahorati shundaki, u voqealarni fizik qonuniyatlar asosida juda ishonarli tasvirlay oladi. Kitobni bemaolol fizika faniga qo‘shimcha adabiyot sifatida o‘qish mumkin. Aytish mumkinki, bu turdagi ilmiy-fantastik kitoblar hozirgi kun bolalari uchun juda kerak.” [1,5]

Ushbu fikrlar isbotini asarni o‘qigan kitobxon albatta topadi. Bolajonlar fantaziyasini kengaytirish va ilmiy bilimlarini oshirish uchun qimmatli asar hisoblanadi. Hatto fizika fani uchun darslik sifatida o‘qitish ham tavsiya etilmoqda. Ijodkorning fantastik uslubda yozilgan barcha asarlari zamonaviy o‘zbek bolalar adabiyoti xazinasini boyitishda qimmatli ma’nbalar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Najimova D., Koinot javohiri ilmiy-fantastik qissasi haqida, Sharq yulduzi, T: 2022-yil, 3-son.
2. Quronov S., Galaktikada bir kun 2-kitob (Koinot javohiri), Akademnashr, T: 2024. – 216 b.
3. Quronov S., Galaktikada bir kun, Akademnashr, T: 2019. 160 b
4. Uells G.G. Vaqt mashinasi, “Ilm-Ziyo-Zakovat”. -AQSH: 2016. -136 b.
5. <https://quronov.uz/>

SO‘FI OLLOYORNI O‘GANISH XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

Doniyorova Mohinur Tolliboy qizi,
JDPU o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207273>

Annotatsiya. Maqola So‘fi Olloyorning hayoti, ijodi va ilmiy merosi haqida batafsil tahlilni taqdim etadi. Unda shoir va mutafakkirning tug‘ilgan yili, vafot sanasi va uning faoliyati haqida turli manbalarda keltirilgan fikrlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotchi, asosan, So‘fi Olloyorning “Sabot ul–ojizin” asarining madaniy ahamiyatiga, uning turli mamlakatlarda e’tirof etilishiga e’tibor qaratgan. Maqolada shuningdek, shaxsning ilmiy, diniy va axloqiy faoliyatiga oid muhim ma’lumotlar berilib, uning nafaqat o‘zbek, balki tojik adabiyoti tarixidagi o‘rni, tasavvuf ilmiga qo‘shgan hissasi haqida so‘z yuritiladi. Tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar va ularning tahlili orqali So‘fi Olloyorning hayoti va merosi haqida yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkoniyati ko‘rsatiladi. Maqola ilmiy izlanishlar va tarixiy tafsilotlarning qanday shakllanishi, ularni qayta baholash zarurligi haqida muhim fikrlarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: So‘fi Olloyor, adabiyot, ilmiy meros, “Sabot ul–ojizin”, diniy axloqiy asarlar, tasavvuf, mutafakkir, tarixiy manbalar, tug‘ilish sanasi, vafot sanasi, Tojiddin Yolchig‘ul, Ahmad Yassaviy, ilmiy tadqiqotlar, o‘zbek adabiyoti, diniy ilmlar, axloqiy ta’limot, madaniy meros.

Elning ma’naviyatini yuksaltiradigan, kamolga etkazadigan eng kuchli vositalardan biri adabiyotdir. Mustaqillik sharofati bilan millatga ma’naviy barkamollik baxsh etuvchi Hadisi shariflar, Ahmad Yassaviy, Huvaydo, So‘fi Olloyor kabi o‘nlab ijodkorlarimizning asarlari dasturlarga kiritildi. Ularni chuqur o‘rganib, yoshlar ongiga singdirish yo‘lga qo‘yildi. Binobarin, sovet tuzumi davrida diniy–mistik shoir tamg‘asi ostida So‘fi Olloyorning hayoti va faoliyatini o‘rganish man etilgani hamda ijodi qoralangani sababli ulug‘ vatandoshimiz ijodiga o‘z vaqtida xolis baho berilmagan edi. To‘g‘ri, ayrim adabiyotlarda, xususan, Vohid Abdullayevning “O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligida, Sadriddin Ayniy “Namunai adabiyoti tojik” kitobida So‘fi Olloyor hayoti va ijodi haqida qisqacha ma’lumotlar berilgan[1;171].

Keyingi yillarda M.Xanjar, N.Niyozova, I.Suvonqulov, N.Allayorova, Sh.Sirojiddinov kabi tadqiqotchilarning So‘fi Olloyor hayoti va ijodini ilmiy yoritishga qaratilgan ishlari yuzaga keldi. Avvalo, barcha tadqiqotchilar Tojiddin Yolchig‘ul o‘g‘liga e’tibor qaratadilar. Mazkur shaxs h. 1211 yilda (1796.06.07.–1797.25.06.) “Sabot ul–ojizin” asariga sharh yozadi va uni “Risolai aziza” deb ataydi. “Sabot ul–ojizin” asari So‘fi Olloyorning eng mashhur asaridir. U Saudiya Arabistoni, Pokiston, Turkiya kabi ko‘p chet mamlakatlarda ham chop etilgan. Ikki

marta sharh yozilgan. Bu asar dunyo xalqdarida katta qiziqish uyg‘otganini ko‘rsatadi.

"Sabot ul-ojizin" madaniy merosimizda muhim o‘rin tutgan diniy-axloqiy va didaktik asar. U uzoq yillar XX asr boshlarigacha O‘rta Osiyo maktab, madrasalarida darslik sifatida qo‘llanib kelingan.

Tojiddin Yolchig‘ul o‘g‘lining So‘fi Alloyor haqidagi ma‘lumotlari XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi ko‘plab noshirlarni ham chalg‘itib yuboradi. Bizning davrimizdagi ayrim tadqiqotchilar uning ma‘lumotlariga judayam ishonib bo‘lmaslikni allaqachon tushunib yetgan. Shunga qaramay, uning tug‘ilgan yili bilan bog‘liq yakuniy ilmiy xulosalarda asosan, yana Tojiddin Yolchig‘ul o‘g‘li aytganlariga tayanish davom etmoqda. Biroq, natija bir xil emas. So‘zni So‘fi Alloyorning oxirgi manzili – Surxondaryodan boshlaymiz. "Vaxshivor va So‘fi Allohoyor" risolasi muallifi Meliqul Xanjar bu haqda shunday deydi: "So‘fi Allohoyor 1625 yilda (melodiy hisob bilan) ana shu Minglar qishlog‘ida tug‘ilgan"[2;8]. So‘fi Olloyorning tug‘ilgan yili manbalarda zikr etilmagan. Vafot etgan yili bizgacha yetib kelgan bir necha ta‘rixlardan ma‘lum. Shuningdek, Inoyatulla Suvonqulovning shaxsiy kutubxonasidagi "Sabot ul-ojizin"ning nusxasida "Ta‘rix vafoti Eshon So‘fi Ollohoyor alayhirrahmai Abu Xanifai vaqt ast" (Zamonaning Abu Hanifasi Eshon So‘fi Ollohoyor alayhirrahma vafotining ta‘rix) ostida quyidagi ta‘rix keltirilgan

Abu Hanifai vaqt ast So‘fi Olloyor,
Xudoy dod bo o‘qoli holro bisyor oro.
Har onki omada ta‘rix vafoti o‘pursand,
Bigu tu: qofu jimu g‘aynu lomro bishmorro![3;13].

Ya‘ni:(So‘fi Olloyor zamonaning Abu Hanifasidir, Hudo unga qol (diniy ilmlar) va hol (sufiylik)dan ko‘p bahramand etgandir. Har goh kelib uning vafoti sanasini so‘rasalar, Aytgil: "Sen qof, jim, g‘ayn va lomni sana!".

Tarixda ko‘rsatilgan sanaga ishonish ma‘qulroq. Bu shoir vafotining hijriy sanasi bo‘lib, milodiy 1721 yilga to‘g‘ri keladi. Agar uning tug‘ilgan yili haqiqatan 1644 yil bo‘lsa, u milodiy hisobda 77 yil, hijriyda 79–80 yil umr ko‘rgan bo‘ladi. Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, adabiyotshunos I.Suvonqulov: "So‘fi Allohoyor tug‘ilgan sanasi Tojuddin Yolchig‘ul o‘g‘lining "Risolai Aziza" (1797 y.) kitobida ta‘kidlanishicha, 1644 yilga to‘g‘ri keladi", deb yozadi[4;100].

Sh.Sirojiddinov esa bu sanani butunlay boshqacha ko‘rsatadi: "...Tarix moddalaridan 1133 yil hosil bo‘ladi. Fahmiyning tazkirasida yanglish hijriy 1136 yil ko‘rsatilgan. Fikrimizcha, tarixda ko‘rsatilgan sanaga ishonish ma‘qulroq. Agar So‘fi

Allohyorning hijriy yil hisobi bilan 90 yoshda vafot etgani hisobga olinsa, u kishining tug‘ilgan yilini hijriy 1043 yil deb belgilash mumkin. Bu sana milodiyga aylantirilganda 1634 yil hosil bo‘ladi. Ko‘rinadiki, shu davrgacha e‘lon qilingan tadqiqotlarda ko‘rsatib kelinayotgan 1644 yil sanasidan ko‘ra haqiqatga yaqin deb o‘ylashga asos bor”[5;12]. Mazkur sanalarning qay biriga ishonishimiz kerak? Bu muammoni hozirgacha amalga oshirilgan tadqiqotlar va yozilgan maqolalar hal etib berolmaydi. Endi mustaqil holda o‘tmishga kirib borishdan o‘zga choramiz qolmaydi[6;15-18]. Dastlab, uning yoshiga e‘tibor qaratamiz. Tadqiqotchilar u 90 yil umr ko‘rgan deyapti. Bu ma‘lumot qanday paydo bo‘lib qoldi? Uni ham faqat Tojiddin Yolchig‘ul o‘g‘lida uchratamiz. Biz mazkur muallifdan boshqa manba axtaramiz. Nihoyat, boshqa tarixiy manbalarda ham So‘fi Allohyorning vafot etgan vaqti bitilgan tarixlar va sanalarga duch keldik. Ulardan biri Sadri Ziyo qalamiga mansub “Asomi kutub” asarida uchraydi. Muallif uni h. 1136 yili Vaxshivorda shayx Zohid Vaxshivoriy qabristoniga dafn etilgani haqida xabar beradi. U Vaxshivorda xonaqoh ham qurdirgan ekan. Bu sanani Abdumutallib Fahmiy ham tasdiqlaydi. Nosiriddin Hanafiy uning Mavlona Zohiddan yarim farsax masofada mangu makon topganini ta’kidlaydi. Ko‘rinib turibdiki, So‘fi Allohyor tarjimai holiga oid muammolar ilgaridan mavjud ekan. Mana sizga ikki xil tarix va ikki xil sana. Biroq, ayrim mualliflar uning h. 1136 yilda vafot etganini raqamlarda yozib ketganini ham aytib o‘tdik. Faqat, bu ma‘lumotlarning orasidan xatolarini olib tashlashimiz qoldi. So‘fi Allohyor vafoti sanasini ifodalovchi “haddi xushvor” va “haddi vaxshivor” jummalari “Ey, haddi vaxshivor” tarixining buzilgan shakli ekani ko‘rinib turibdi. Ko‘chiruvchi va noshirlar bu o‘rinda xatoga yo‘l qo‘yganlar. Endi bigo‘, tu “qof, jimu g‘aynu lomro” bishumor, tarixi ustida bosh qotirib ko‘raylik. Abjadda u h. 1133 yilni hosil etmoqda. Tadqiqotchi shu sanani ishonchliroq deb qabul qilyapti. Agar biz uni shunday deb qabul qilsak, bir muammo paydo bo‘lyapti. Ya’ni, Farhodbiy voqeasi. Ular So‘fi Allohyor bilan aka–uka edi. Farhodbiy ma‘lum muddat ashtarxoniy Abul Fayzxon davrida otaliq lavozimida bo‘ladi va saroydagi o‘zaro kelishmovchiliklar oqibatida h. 1134 yilda qatl etiladi. Bu sana milodiyda 1721.21.10.–1722.11.10. yillarga to‘g‘ri keladi. Demak, So‘fi Allohyor h. 1133 yilda vafot etgan bo‘lishi mumkin emas. U holda qanday qilib, akasining o‘limiga marsiya yoza oladi. Balki, Bigo‘, tu qof, jimu g‘aynu lomro bishumor tarixini “Bi” go‘ tu, “qof, jimu g‘aynu lom”ro bishumor o‘qish va Sen “be” de, “qof, jimu g‘ayn va lom”ni sana deb tarjima qilish kerakdir. Shunda bu tarix h. 1135 yilni beradi va har qalay ikki tarix bir biriga yaqinlashib qoladi.

Nihoyat, So‘fi Olloyorning tarjimai holiga oid quyidagicha qisqagina xulosaga keldik. Demak, manbalarga tayanadigan bo‘lsak, oldingi tadqiqotlar va adabiyotlarda ko‘rsatilayotgandek u milodiy 1625, 1644 yoki 1634 yilda ham emas, 1662–1663 yilda tug‘ilib, 1724 yili oltmish bir (hijriyda oltmish uch) yoshida vafot etgan bo‘ladi. Manbalarda So‘fi Olloyor tug‘ilgan joy nomi haqida ham chalkash fikrlar mavjud. Chunki, ko‘plab nusxalarda chop etilgan toshbosma nashrdagi tarzida keltirilgan atamani “Minglon”, “Myankalon”, “Miyunkalon” tarzida ham o‘qish mumkin. Ba’zi tazkiralarda esa So‘fi Olloyor Miyonkoliy deb ham zikr etilgan. Tojuddin Yolchiqukning sharhida So‘fi Olloyorni no‘g‘ay millatidan deb zikr qilinadi. Zotan, So‘fi Olloyorning no‘g‘ay emasligi ayon bo‘lgan. Mutaakkir biror–bir asarida o‘zini no‘g‘ay deb aytmagan, balki O‘tarchi urug‘idan ekanligini ta’kidlagan. U ruboiylarining birida shunday deydi:

Xoliqo! Yo avvalo! Yo oxiro!

Nafsu shayton jonima bo‘ldi balo.

Garchi Olloyor O‘tarchidur yamon,

Qo‘ymag‘il dushman qo‘lig‘a muftalo[7;150].

Malik Elmurodovning “Kattaqo‘rg‘on tarixi: kecha va bugun” kitobida yozilishicha, So‘fi Olloyor Kattaqo‘rg‘ondagi O‘tarchi qishlog‘ida tug‘ilgan. U “Nahripay daryosi yoqasidagi Saripultepa qishlog‘iga tutash bo‘lgan hududda joylashgan”[8;35].

So‘fi Olloyor Kattaqo‘rg‘ondan 50–60 yoshlarda bo‘lganida chiqib ketganligi tadqiqotchilar tomonidan taxmin qilinadi. Bir muncha muddat Qashqadaryo va Samarqand o‘rtasidagi Cho‘nqaymish qishlog‘ida yashab o‘z ta’limotini targ‘ib etganligi ma’lum. Umrining oxirgi yillarini Surxondaryo tog‘ etaklarida, xususan, Vaxshivor mavzesida o‘tkazgan. 1721 yilda shu yerda vafot etgan. Hozirda bu yerda Surxondaryo viloyati “So‘fi Olloyor” jamg‘armasi tomonidan allomaning maqbarasini bunyod etish hamda mazkur makonni ziyoratgohga aylantirish ishlari jadal olib borilmoqda[9;123-126].

Ma’lumki, So‘fi Olloyor zullisonayn adib sifatida o‘zbek va tojik adabiyotlari tarixida munosib o‘rni bor. Ammo shoirlik uning asosiy fazilati emas. So‘fi Olloyor, birinchi navbatda, yirik ilohiyotchi va faqih, mutakallim olim, “Ahli sunna val-jamoa” e’tiqodi hamda Imom A’zam Abu Hanifa ta’limotini rivojlantirgan va yangi hayot baxsh etgan buyuk din arbobidir.

So‘fi Olloyordan bir necha asarlar meros qolgan. Bular “Maslak ul–muttaqiyn”, “Sabot ul–ojizin”, “Maxzan ul–mute’in” va “Murod ul–orifin” asarlari bo‘lib,

ularning barchasi islom dini aqidasi, fiqhiy masalalar, tasavvuf ilmiga bag‘ishlangan. Olimlar ushbular sirasiga yana “Siroj ul-ojizin”, “Najot ut-tolibin” asarlarini ham kiritadilar. Oldingi ikki asar nazmda bitilgan bo‘lib, biri forsiy, ikkinchisi turkiyda ta’lif etilgan. “Murod ul-orifin” forsiy tilda nasr yo‘li bilan yozilgan bo‘lsa-da, unda she’riy bayon hollari ham uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1980. 115–бет, С.Айний. Намунаи адабиёти тожик. Самарқанд, 1925, 171–бет.
2. М.Ханжар. Вахшивор ва Сўфи Оллоёр. (Тарих хусусида ўйлар – эссе). –Термез: Жайхун, 1993.
3. И.Сувонкулов. Сўфи Оллоҳёр ва унинг адабий анъаналари. Фил.ф.док.илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати, Тошкент, 1997
4. И.Сувонкулов. Маънавият илдизлари.–Самарқанд, 2000.
5. Ш.Сирожиддинов. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. –Т.: Имом ал–Бухорий халқаро жамғармаси нашриёти, 2001.
6. Абдусаттор Жуманазар.Сўфи Аллоҳёрнинг биографиясига оид айрим мулоҳазалар.Адабиёт кўзгуси.йиллик илмий нашр.–Тошкент,2009, № 11.

XURSHID DO‘STMUHAMMAD HIKOYALARIDA BOSH QAHRAMON TALQINI

Sadoqat Odilova Abduqodir qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
1-bosqich tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207277>

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy asarda bosh qahramon, obraz masalasi o‘rganiladi. Muallif bosh qahramon yaratishda nimalarga asoslanganligi, bosh qahramon xarakterini ifodalashda qanday unsurlardan foydalanganligi tahlil ostiga olinadi. Birinchi darajali obrazlarning asardagi vazifasi va voqealar rivojidagi ahamiyatiga e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: bosh qahramon, obraz, personaj, xarakter, ichki konflikt, prototip.

Badiiy adabiyotda qahramon, obraz, personaj, xarakter va tip degan tushunchalar borki, bir qarashda o‘zaro ma‘nodoshdek tuyiladi. Lekin chuqurroq o‘rganib, tahlil qiladigan bo‘lsak, yuqoridagi tushunchalar ayrim jihatlariga ko‘ra bir-biridan farqlanishini ko‘rish mumkin. Bu yerdagi obraz so‘zi keng va tor ma‘nolarda qo‘llanadi. Keng ma‘noda asardagi barcha detal, narsa-buyum kabilarni ham qamrab olsa, tor ma‘noda faqatgina asardagi inson tasvirini nazarda tutadi. Obraz tushunchasi tor ma‘noda qo‘llanganda “qahramon” yoki “adabiy qahramon” so‘zi bilan deyarli ma‘nodoshlik hosil qila oladi. Asardagi hayvonot dunyosi, asar tili, detallar va adabiy qahramon – barchasi obrazlilik degan umumiy nom ostida birlashadi. Nemis faylasufi Gegel “obraz” haqidagi ilk fikrlarni o‘zining estetikaga oid qarashlari jamlangan asarlarida ommaga taqdim etadi. Ushbu atama rus adabiyotiga Belinskiy orqali kirib kelgan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida esaa “obraz” istilohi XX asrning 20-30-yillarida paydo bo‘ldi. Bu davrga qadar “tasvir”, “timsol” kabi nomlar bilan atalgan edi. Dastlab Aristotelning “Poeziya” asaridan o‘rin olgan va taqlid ma‘nosini beruvchi “mimesis” ya‘ni obraz so‘zi qanday nom bilan ifoda etilmasin, ayni bir ma‘noni ifodalagan.

Ma‘lumki, san‘atning har qanday turi, jumladan, so‘z san‘ati hisoblangan adabiyotning markazida ham inson obrazi turadi. Shunday ekan badiiy obraz deyilganda inson obrazi anglashiladi. Ushbu tushuncha “adabiy qahramon” deb ham yuritiladi. Professor Timofeyevning ta‘rificha: “obraz – to‘qima yordami bilan yaratilgan va estetik qiymat kasb etgan inson hayotining umumlashma va ayni chog‘da, konkret manzarasidir”.

Biz voqealar qanday yo‘sinda ifodalanishiga ko‘ra adabiyotni uch qismga ajratamiz: nasr, lirika, drama. Bunda nasriy asar qahramoni nasriy obraz hisoblanadi.

Lirik obrazlar bu hissiy kechinma obrazi bo‘lib, ko‘proq lirik she‘rlarda uchraydi. Bunday asar qahramoni lirik qahramon deb yuritiladi. Ko‘p hollarda esa u shoirning aynan o‘zi bo‘ladi.

Dramatik obrazlar drama qahramonlari sanalib, odatda, bunday asar qahramonlarining xarakteri aniq va keskin qilib yaratiladi. Ular bir-biriga to‘qnashtirish (o‘zaro konflikt) yo‘li bilan ham yaratiladi. Lekin ularning barchasi umumiy holda badiiy qahramon degan nom ostida birlashadi.

Badiiy qahramonlar asardagi tutgan o‘rniga, vazifasiga ko‘ra bosh va yordamchi qahramonlarga ajratiladi. Asar voqealarining markazida turib, syujet liniyasini harakatlantiradigan, yozuvchi ifodalamoqchi bo‘lgan g‘oyani o‘zida mujassamlashtirgan obraz bosh qahramon deb yuritiladi. Yordamchi qahramonlar esa, odatda, personaj istilohi bilan qo‘llanadi. Ba‘zan asar tarkibida bir xil ahamiyatga molik bo‘lgan ikki yoki undan ortiq obrazlar ishtirok etishi ham mumkin. Bu ko‘pincha asar hajmi va janri bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Asar qahramonini yaratishda ijodkor prototipdan foydalanishi ham mumkin. Bunda hayotning o‘zida ham ayrim tiplar bunday vazifani bajaradi. Ba‘zida esa, muallif xayolidagi qahramonni hayotda uchratib qolishi mumkin va bu holda undan ko‘chirma olinadi. Prototip asardagi to‘qima va hayotiylikni omuxtalashtirishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Biroq prototip hayotdagi shaxsning aynan nusxasi emas, balki sayqallangan, tadqiq etilgan va ma‘lum maqsad va vazifaga yo‘naltirilgan shakli desak to‘g‘ri bo‘ladi. Demak, badiiy obraz asardagi voqea-hodisalarning mohiyatini ochibgina qolmay, hayot haqiqatini hayotiy haqiqatni ro‘yobga chiqarish vositasi ham hisoblanadi.

Badiiy asarda inson hayotini to‘laqonli tasvirlash uchun quyidagi to‘rt unsur bo‘lmog‘i dardkor:

- Umumlashmalik;
- konkretlik, individuallilik;
- badiiy to‘qimadan foydalanish;
- tasvirda emotsionalikka erishish .

Bular – badiiy obrazning asosiy jihatlari sanaladi, ularni shartli ravishda, alohida-alohida o‘rganib tahlil qilish badiiy obraz tuzilishini, tabiatini va vazifasini anglashga yordam beradi.

Ijodkor badiiylik yaratishga kirishar ekan, asar qahramonlarining aniq va individual xususiyatlari bilan bir qatorda umumlashma xususiyatlarga ham alohida e'tibor qaratadi. Adabiy qahramondagi umumlashma jihatlarda o'quvchi o'zini ko'ra olsagina, u tipiklashadi. Shu bilan bir qatorda badiiy adabiyotdan asosiy maqsad: kitobxonning qalb tug'yonlariga ta'sir ko'rsatishdan iborat. Masalan, o'qiguvchi qahramonga qo'shilib kulsa, yig'lasa, o'yg'a tolsa, zavqlansa, nafratlansa, g'azablansa, ana o'shanda asar o'zining emotsional vazifasini bajargan bo'ladi.

Yozuvchi Xurshid Do'stmuhammadning nafaqat yirik epik asarlaridagi, balki hikoya janrida ishtirok etgan qahramonlar ham o'ziga xos vazifaga, "yuk"ka ega. Ular kitobxonga faqatgina emotsia berib qolmay, qandaydir g'oyaviy-badiiy maqsadga yo'naltirilganligi bilan ahamiyatlidir. Masalan, yozuvchining "Saf" hikoyasini olaylik. Ushbu kichik asarning bosh qahramoni Rayim chol. U mahallada to'y-tomosha bo'ladimi, yoki aza – barchasida yo'lboshi bo'lib, mahalla-ko'y erakaklarini yig'ib, o'zi safning boshida boradi. U dastlab, mahallaga aralasha boshlagan kezlar safning oxirida edi. Yillar o'tib, yoshiga yosh qo'shilib yo'lboshiga aylanadi. U chiqib yo'l boshlamaguncha hech kim qimir etmaydi, kutadi. Hikoya, asosan, bosh qahramonning o'y-xayollaridan, hayotiy mushohadalaridan iborat. Yozuvchi hikoyadan ko'zlagan maqsadini bosh qahramonning nutqidan, uning hayotiy xulosasi o'laroq berishga qaror qiladi. Ya'ni saf – bu go'yoki hayot kavidir. Uning oxirini hayotning boshlanishiga, qatorning boshini esa uning intihosiga mengzaydi. Sababi safning boshida hamisha yoshi ulug'lar, keksalar. Oxirida esa, safga endigina qo'shilgan yoshlar. Vaqt o'tgani sayin oxiridagi odam boshiga qarab siljiydi, o'rnini o'zidan keyin keladigan insonga bo'shatib boraveradi. Shu tariqa o'zi ham safni tark etishga majbur bo'ladi. Xuddi bu dunyo hayotidagi kabi. Yozuvchi bosh qahramon tasvirini berar ekan, na uning tashqi, na ichki portretini chizadi. Faqatgina uning xatti-harakatlarini shunday mahorat bilan o'quvchiga yetkazib beradiki, kitobxon o'zi ushbu obraz haqida yetarlicha ma'lumotga ega bo'ladi. Bunda ijodkor yuqorida qayd etilgan har to'rttala unsur dan ham o'z o'rnida foydalanganligini ko'ramiz.

Adibning yana shunday bir hikoyasi borki, u ham insonning ichki o'ylari, o'zi bilan o'zi o'rtasidagi to'qnashuv ustiga qurilgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bu ijodkorning "Iffat" yoki "Mahzuna" nomli kichik asaridir. Hikoyaning bosh qahramoni sarlavhada keltirilganidek, Mahzuna ismli juvon. Muallif bu obrazga shunday nom berishi ham bejizga emas. Chunki ayolning ismi uning ruhiyatini ham aks ettirib turgandek go'yo. Hikoya telefonning qattiq jiringlashidan boshlanib,

Mahzuna qo‘ng‘iroqqa javob berishi bilan yakunlanadi. Ammo shu oraliq vaqtda qahramon kechinmalari o‘quvchiga mufassal yetkazib beriladi. Tabiatan o‘yin-kulguni, begona davra va begona muhitni u qadar sevmaydigan bu juvon erining qiyin qistovi ostida u bilan mehmondorchilikka borishga rozi bo‘ladi. U yerda esa, Bo‘rivoy Sobitovichning nigohi ta‘qibiga uchraydi. Suyjet liniyasini kuzata turib davradagi ayollar bunday xushomad va o‘tkir nigohlarga o‘rganib ketganini va bu ular uchun oddiy hol yoki “norma” ekanini ko‘rish mumkin. Lekin Mahzuna uchun unday emas. U orini, iffatini har nedan yuqoriga qo‘yadigan haqiqiy o‘zbek ayoli.

“...u kishi Mahzunaning ko‘ziga tikilib turganini Mahzuna ancha kechikib payqadi – o‘g‘rilik ustida qo‘lga tushgan odamdek hurkib, duv qizardi, ko‘zini olib qochdi, shoshib qo‘lini stol ostiga yashirdi...”. Ushbu parchadan ham anglashiladiki, ayol bunday davralarga, bunday behayo nigohlarga o‘rganmagan. Ziyofat davomida juvon o‘zini qafasga solingan qushday his qiladi – na u yerda rohat topa oladi, na uchib keta oladi. Ziyofatda ishtirok etayotgan Mahzuna bosh ko‘tarib birovning yuziga tik qaramaydi, erining biqiniga tiqilib, non chimdigan bo‘ladi. Uyaladi. Yoki yana bir o‘rinda e‘tibor berish mumkinki, Bo‘ri Sobitovichning unga palto kiyishga yordam bermoqchi ekanini ko‘rgan ayol holati quyidagicha tasvirlangan: “...Mahzuna talvasaga tushdi, azbaroyi tipirchilab qoldi...”. Bu bilan yozuvchi, avvalo, hikoyaga nom berishda qanchalik zukkolik qilganini yana bir bor isbot etadi. Bundan tashqari bosh qahramonning ichki kechinmalarini o‘quvchiga yetkazib berishda tasvirda emotsiallik unsuridan mohirlik bilan foydalanilgan. Xurshid Do‘stmuhammad hikoyalariga xos bo‘lgan muhim jihatlardan biri ham ayni emotsiallikka alohida urg‘u qaratilishi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Do‘stmuhammad X. Hijronim mingdir mening // Turon zamin, 2023.
2. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. –T.: O‘qituvchi.1980.
3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. T.: O‘zbekiston. 2002.
4. Qozoqboy Yo‘ldosh. Roman va bugungi o‘zbek romanchiligi // “Sharq yulduzi”, 2011-4.
5. А. Толстой. О литературе, М., 1958.

LUQMON BO‘RIXON HIKOYALARIDA RUHIY KECHINMALAR TASVIRI

Ro‘ziyeva Yulduz Qahramon qizi,
*ToshDO‘TAU Ona tili va adabiyoti ta’limi
fakulteti 2-kurs magistranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207281>

Annotatsiya: Ushbu maqolada so‘zga sehr bag‘ishlaydigan yozuvchi Luqmon Bo‘rixonning qahramon ichki olamini tasvirlash mahorati “Qo‘noq” va “Qorxat” hikoyalari misolida ochib berilgan. Psixologizmning badiiy asar g‘oyasi va ijodkor estetik maqsadini ochib berishga xizmat qilishi masalasi keng tadqiq qilingan. Shuningdek, ikki hikoya tahlili orqali yozuvchining so‘z qo‘llash borasida o‘ziga xos uslubga egaligi ham o‘rganib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: hikoya, realistik tasvir, tugun, bilvosita ruhiy tahlil, portret, motiv.

Bugungi kun yozuvchilari o‘z hikoyalarida ma’naviy-axloqiy masalalarni yoritishga alohida e’tibor bermoqdalar. Shunga ko‘ra ularda konfliktning shaxs va jamiyat, shaxslararo ziddiyat kabi turlariga qaraganda shaxsning o‘zini o‘zi yengib o‘tishi hamda fe’l-atvoridagi mavjud qusurlarni anglab yetishi bilan bog‘liq shakli ko‘proq namoyon bo‘ladi. Bu holat adiblarning butun diqqat-e’tibori va badiiy nigohi inson ruhiyati va qalbiga ko‘chganligidan dalolat beradi. Odamning psixologik olami tasviri va tahlili o‘quvchini bevosita davr hamda jamiyatga aloqador muammolar sari yetaklaydi, turfa qahramonlar botinida kechayotgan tuyg‘ularni his qilishga undaydi.

Ijod olamiga hikoyanavis sifatida kirib kelgan Luqmon Bo‘rixon uslubining o‘zgachaligi va tilining shiraliligi bilan ajralib turadi. Yozuvchi mahoratining o‘ziga xos jihati shundan iboratki, u an’anaviy realistik tasvirdan foydalanishda novatorlikka qo‘l uradi. Ya’ni qalami o‘tkir ushbu ijodkor hikoyalarida an’anaviylik va zamonaviylikning qorishiq ifodasi o‘z aksini topadi.

Bahodir Sarimsoqov ta’biri bilan aytganda, “...realistik tasvirning vujudga kelishi badiiy obraz mazmuni va shakli o‘rtasida to‘g‘ri proporsional munosabat hamma vaqt ham badiiylikning bosh mezon bo‘lavermasligini ko‘rsatadi. Darhaqiqat, ezgu niyatli, doimo ezgu ishlarni amalga oshiradigan to‘la ma’nodagi ijobiy shaxs tashqi qiyofa jihatidan o‘ta xunuk bo‘lishi mumkin. Bu uning hayotiyiligi, haqqoniyligini inkor etmaydi, balki oshiradi. Hayotda shaklan chiroyli, qaddi qomatli, go‘zal qiyofali shaxslar mohiyatan o‘ta qabih niyatli, inson deyishga arzimaydigan kishilar ham uchrab turadi” [6:94].

Luqmon Bo‘rixon ijodi, xususan, hikoyalari bo‘yicha tadqiqot olib borgan Y.Mahmudov yozuvchi hikoyalaridagi syujetning o‘ziga xosligi sifatida

adabiyotshunoslikning mavjud nazariy qoidalarga bo‘ysunavermasligini ta’kidlaydi. Shu bois adib hikoyalarida syujet unsurlarining aralash holda kelishi, tartibsizlik ichida ko‘z ilg‘amas darajadagi tartibning mavjudligi asarlar syujetining originalligini ko‘rsatadi. Tadqiqotchi syujet liniyalari aro qahramonlar muloqoti, xarakter va konfliktlarning poetik shakllanishi va tabiatiga diqqat qaratib, Luqmon Bo‘rixon hikoyalari syujeti badiiyatining boshqa yozuvchilar ijodidan farqi va originalligini aniqlash hamda kashf etishga muvaffaq bo‘ladi. Adibning obraz yaratishda ham o‘ziga xos uslubga ega ekanligini ta’kidlab, u yaratgan qahramonlar u asaridan bu asariga ko‘chib yurishini, ya’ni adibning qissa va romanlardagi obrazlar, avvalo, hikoyalarida ko‘rinish berishini hech bir nosir ijodida uchramagan jihat sifatida baholaydi. Lekin tadqiqotchining ushbu fikrlari birmuncha bahsli ekanini tan olish o‘rinlidir. Chunki bu kabi holatlar adabiyotimizda azaldan mavjud bo‘lgan hodisadir. Jumladan, ulug‘ ijodkorimiz Oybek (“Fanorchi ota”dagi Gulnor obrazining “Qutlug‘ qon” romanida uchrashi)ning bir qancha hikoyalari qahramonlari qissa va romanlariga xamirturush vazifasini o‘tagan [5:57].

Luqmon Bo‘rixonning “Qo‘noq” hikoyasi o‘quvchini inson taqdiri, jamiyat va shaxs munosabatlari haqida chuqur o‘yga tolishga majbur qiladigan asarlardan biridir. Ushbu hikoyada taqdirning ayovsiz sinovlari qarshisida bosh egmagan qahramonning ruhiy dunyosi tasvirlanadi. Sababni emas, oqibatni xush ko‘radigan muallif hikoyachi tilidan 22 yosh deb taxmin qilingan yigitning nima uchun qamalgani haqida biror marta gapirmaydi. Chunki uning asosiy maqsadi qahramonlar botinida kechayotgan ruhiy po‘rtanalarni tasvirlashdan iborat.

“Uni ko‘rdim-u yuragim orqaga tortib ketdi” tuguni bilan boshlangan ushbu hikoya kitobxonni asar mutolaasiga chorlaydi. Bilamizki, tugun asar voqealarining boshlanishiga turtki bo‘lgan voqea, asar konflikti qo‘yilgan joydir. Ekspozitsiyadan farqli o‘laroq, tugun syujetning zaruriy elementi sanaladi, ya’ni u syujetda har vaqt hozirdir. Faqat ayrim hollarda, xususan, ba’zi xronikali syujetlarda, shuningdek, “ichki harakat” dinamikasi asosidagi syujetlarda u yetarlicha bo‘rtib ko‘zga tashlanmasligi mumkin. Tugun, odatda, asarning boshida, ekspozitsiyadan keyinroq beriladi [4:115]. Lekin yozuvchi ushbu hikoya syujet tizimiga ma’lum o‘zgartirishlar kiritadi. Ya’ni ekspozitsiyadan keyin keladigan tugunning hamishagi o‘rnini asarning eng boshiga ko‘chiradi.

Ijodkor bu asarida ruhiy tahlilning bilvosita shaklidan keng foydalanadi. Masalan, tugundan keyingi jumlalarda tasvirlangan bosh qahramon xatti-harakatlari kitobxon ko‘z o‘ngida “qo‘noq”ning portretini gavdalantirishga yordam beradi: “U

tobutdek tebranib borayotgan vagon tamburining bir burchida cho‘nqayib o‘tirar, har bir o‘tib qaytuvchini qon nuqsi urgan ko‘zlari bilan qiziqsinib-qiziqsinib, bosh-oyoq kuzatib qolardi” [2:96]. Ushbu tasvirlardan ko‘rinib turibdiki, xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi qahramon jamiyat a‘zolaridan tubdan farq qiladi. Aynan shu alohidalik muallif tomonidan asar oxirigacha bot-bot takrorlanadi. Tamburga chekish maqsadida chiqqan hikoyachining ko‘zi unga tushishi bilan seskanib ketadi va ikkovlarini chetdan kuzatib turgan odamlar ongida “bular eski tanish bo‘lsa kerak” degan fikrning paydo bo‘lishidan qo‘rqadi.

Boshqa bir o‘rinda hikoyachining g‘alati nusxadan jirkanishi nutq orqali ifodalanadi: *“Balki u chindan ham ko‘zimga issiq ko‘ringandir? Yo‘g‘-e, bu nusxani birinchi marta uchratishim. Balki qo‘rquv aralash bosh irg‘ab yuborgandirman?*

Men o‘z qilmishimdan uyalib ketdim. Ko‘nglimga hijillik cho‘kdi. Odatda, ta‘bim tortmaydigan, izzatim ko‘tarmaydigan ish qilganimda ko‘nglim shunday g‘ashlik uyasi bo‘lib qolardi” [2:96]. Hikoyachining bosh qahramonni asar boshidan oxirigacha “nusxa” deb atashida ham, uni o‘g‘ri, bezori, ahmoq va jinoyatchiga chiqarishida ham yozuvchining badiiy maqsadi o‘z ifodasini topgan. Ya‘ni turqtarovati va xatti-harakatlari ayro bo‘lgan “qo‘noq”larni jamiyat sog‘lom fikrli inson sifatida hech qachon qabul qilolmaydi. Chunki odamning miyasiga qolipday quyilgan “shaxs” haqidagi tushunchalar bunga yo‘l qo‘ymaydi.

“Uch kun oldin qamoqdan chiqqan” bu nusxani kupedoshlari oldiga boshlab borgan roviy o‘z qilimishidan afsuslana boshlaydi. Negaki atrofdagilar kutilmagan mehmonning tashrifidan sira quvonmaydilar. Yosh yozuvchi Bayramali Qo‘ldoshevning ta‘kidlashicha, u barcha qatori odam bo‘lmay – qurmag‘urning ma‘naviy qarashlari jamiyatning umum tushunchaga aylanib ketgan nomukammal qoidalarini chetlab o‘tgan, ruhi esa ozod qush misoli erkin bir kimsa edi. Bunday ichki ozodlikni tasavvur eta olmaydigan ma‘nan qashshoq odamlar uchun endi uning xavotir, yotsirash olib kelishi, o‘z-o‘ziga xosligi bilan o‘takalarini yorishi, albatta, juda tabiiy [9]. Hikoyachi qo‘noq bilan inoqlashib qolganini aytganidan keyin kupedagilarning besaranjomligi oshkora g‘azabga aylanadi: *“Biroq shu lahzadayoq qarshimdagi yuqori joyda yotgan Boyning g‘azab bilan uyulayotgan qovoq-tumshug‘iga nogoh ko‘zim tushdi-yu, damim ichimga tushib ketdi. Uniki kamday, Bek ham chaqchaygan ko‘zlari bilan mehmonga tahdidli ishoralar qildi. Bu – uning “yo‘qot manovini!” degani edi*” [2:107]. Shu o‘rinda, muallif kupedagilarga ism tanlashda yangicha yondashuvga qo‘l urib, tom ma‘noda kinoyaga yog‘rilgan Jon, Bek, Boy va Qul nomlaridan foydalanadi. “Bizga ma‘lumki, jamiyatning erkatoylari

– “Jon”lari bo‘ladi; yana hukmfarmolari – “Bek”lari, tantilari hisoblangan – “Boy”lari yoki Qullari ham oramizda bor, albatta. Ular uzoqda emas – hayotimizda; shundoqqina qarshimizda va yo... o‘z siyratimizda yashab yuribdi. Fikrimcha, muallif ham bu ramziy ifodalar yordamida butun jamiyatni, bani insoniyatni o‘z asariga qamrab olishni istayapti. Axir ming afsuslar bo‘lsin, oramizdagi o‘sha Jonlar, Beklar, Boylar... ning hammasi ham asarda ochib berilgani kabi qaysidir ma’noda mahkum, qaysidir ma’noda jamiyat o‘zi o‘ylab topgan ijtimoiy qonunlarning qulidir!” [9]

Yozuvchining estetik ideali asarning turli o‘rinlarida kelgan bosh qahramon nutqi orqali yuzaga chiqadi. Masalan, roviy bilan suhbat chog‘idagi qo‘noq tilidan aytilgan quyidagi jumlada qahramonning oqlik va ezgulikka to‘la qalb kechinmalari o‘z ifodasini topgan:

“Kamera devorini ham shunday oqqa bo‘yardim-da, tong otguncha termulib o‘tirardim. Hech charchamasdim. Mumkin, sizga kulgilidir, mumkin, meni tentakka chiqararsiz, lekin baribir gapiraveraman” [2:101]. Yuqoridagi tasvirlarda muallif oq rang va tong so‘zlaridan ramziy ma’noda foydalanadi. Ya’ni turmaning to‘rt devori ichida jazo o‘tayotgan bir kimsaning oqlikka termulgancha tongni kutishi orqali ertangi kundan umidini uzmagan inson timsoli gavdalantirilgan. Boshqa bir o‘rinda esa qo‘noqning *“turmani odam bolasi ko‘rmasin”* deya qult etib yutinishida insonga faqat va faqat ozodlik “yarashishi” haqidagi azaliy iqrorning badiiy ifodasiga duch kelamiz.

Quyidagi qahramon nutqida ham ozodlik tuyg‘usining inson hayotidagi o‘rni va ahamiyatiga to‘xtalib o‘tilgan: *“Shu oqlikka termulsam, o‘zimni ko‘m-ko‘k osmonda, oppoq bulutlarning orasida ozod uchib yurganday his qilaman. Termulganim sayin shu oqlikka singib ketayotganday bo‘laveraman. Eh, nimasini aytay, o‘sha beton devorlarning oqqa bo‘yalgan bir quloachcha joyi meni uch yil omon saqladi, uch yil!..”* [2:105]

Adabiyotshunos Q.Yo‘ldoshev “Yoniq so‘z” asarida qayd etishicha, “Bugungi odam – murakkab. Bugungi o‘quvchi – o‘ychil. Bugungi yozuvchi – sinchkov” [8:23]dir. Hozirgi o‘qirman badiiy asar mutolaasiga shunchaki kirishmaydi, balki uni tahlil qilish orqali so‘zlar ortida berkingan hayotiy haqiqatlarni anglash va qahramonlar ruhiyatini tushunishga harakat qiladi.

Qamoqdan chiqqan yigitning ozodlikka faqatgina tashqarida, ya’ni erkin jamiyatda erishish mumkin degan qarashga ishonishi quyidagi jumlada o‘z ifodasini topgan: *“Eh! – dedi jabrdiyda, nihoyat, menga o‘grilib. – Bekorchi narsalarni gapirib o‘tirishimni qarang. Buning hammasi bema’nilik, o‘z-o‘zini aldash. Xudoga shukur,*

endi hammasi orqada, hammasi o‘tdi. Men endi ozodman! Men endi ozod! Menga endi hech bir oqlik – poklik kerak emas! Men endi odamlar orasidaman! Ha-ha-ha...” [2:105] Ushbu tasvirlardan shuni anglash mumkinki, yigit o‘zini ertangi kunning kelishiga ishonib yashashga “majbur qilgan” poklik va ozodlik tuyg‘ularining kamyob hodisa sanalishi hamda bularning faqatgina o‘zining toza tasavvurida mavjudligini hali bilmasdi.

Hikoya yakuni qushga qiyoslangan qahramonning ozodlikning osmondagina bo‘lishi mumkinligi haqidagi iqrori ifodalangan tasvir orqali beriladi: *“Unga yana beixtiyor ko‘zim tushdi. U hamon cho‘nqayib o‘tirar, o‘sha bo‘yalgan joyga toliqmay tikilar edi. Ajab nusxa xuddi shu o‘tirishida qushga o‘xshardi. Ha, bahaybat, mag‘rur qushga o‘xshar edi! U, nazarimda, o‘zining bepoyon oqlik o‘lkasi tomon mangu parvozga shaylanayotganday tuyuldi.*

Poyezd o‘kirib shiddat bilan yelib borar edi” [2:113].

“Qo‘noq” hikoyasi sarlavhasi ham ulkan ma‘no tashigan desak, adashmagan bo‘lamiz. Bilamizki, ushbu so‘z o‘zbek tilida *“vaqtinchalik yashovchi”*, *“muvaqqat mehmon”* kabi ma‘nolarni anglatadi. Shundan kelib chiqqan holda aytishimiz mumkinki, muallif qo‘noq, ya‘ni yo‘lovchi sifatida tasvirlangan bosh qahramon ruhiyati orqali inson hayotining o‘tkinchiligi va bu dunyoning bevafoqligini anglatishni maqsad qilgan. Shuningdek, yo‘l va safar motivlari vositasida asl hayotiy haqiqatni anglash uchun yo‘lga chiqqan yigit obrazi gavdalantiriladi.

Adabiyotda bitta muammo bor: odamning hayoti, odamning ko‘ngli va taqdiri. Boshqa muammo yo‘q. Boshqasi yordamchi gaplar [7:127]. Shunday ekan, bugungi yozuvchining vazifasi ham imkoniyatlarini ishga solib, o‘z asarida davr bilan hamnafas yangilanib borayotgan inson va uni qurshab turgan muammolarni yoritishdan iborat. Luqmon Bo‘rixonning “Qorxat” hikoyasida atrofdagilaridan farqli o‘laroq, qalbini soflicha saqlab qolgan qahramon fojiasi Zarif obrazi misolida tasvirlangan. Zarif Ro‘ziyev idoraning oddiy xodimi, hamkasbi Sayfullaning ta‘biricha, *“ishga qunishibgina kelib, qunishibgina ketadi”*. Hikoya birinchi qor tufayli qahramon ruhiyatida sodir bo‘lgan evrilishlar tasviri bilan boshlanadi: *“Ertalab uchqunlay boshlagan qor peshin payti gupillab, chinakamiga yog‘a ketdi. Uchib-o‘ynoqlab yerga, dov-daraxtlarga qo‘nayotgan pag‘a-pag‘a qor hash-pash deguncha chor-atrofni harir oqlikka burkab tashladi. Idora derazasidan bu ajib manzarani kuzatib o‘tirgan Zarif tobora zavq-shavqqa chulg‘anib borar, qiyqirgan ko‘yi tashqariga otilib chiqqisi, qor qalin to‘shalgan yerlarda umbaloq oshgisi kelardi. Birinchi qor!”* [2:14] Ushbu jumlada “oqlik” ramzi bo‘lgan qor chor-atrofdan

tashqari Zarifning botinini ham qaysidir ma'noda tozartirishga xizmat qiladi. Shu o'rinda muallif hamkasbining bolalarcha qiliqlaridan g'ashi kelgan Sayfulla portretini chizishda mahorat bilan yondashadi: *“Hali yosh bo'lishiga qaramay tepa sochi to'kila boshlagan, biqqa semiz hamxonasi tomon Zarif iljayganicha ko'z tashladi”* [2:14]. Bundan tashqari, “stoliga muk tushgan ko'yi shapaloqdek telefoni ekraniga tikilib o'tiradigan” Sayfulla obrazi telefon “qul”iga aylanib, atrofdagi voqealarga befarq bo'lib qolgan shaxslar siymosini gavdalandirgan.

“Zamonaviy adabiyotda portret bayonini qisqartirishga, qahramonlar tashqi ko'rinishining shtrixga xos detallarini tasvirlashga o'tish tendensiyasi ko'zga tashlanadi. Qahramon ichki kechinmalarining natijalarini aks ettirar ekan, ba'zan portret tavsifi yoki uning alohida detallari uning ruhiyatini sharhlashga xizmat qiladi. Personajni individuallashtirish, xarakterlashdan tashqari portret yana matn turli darajalarining aloqadorligini yuzaga chiqaradi, modallik va konseptuallik kategoriyalari ahamiyatini oshiradi” [1:184-185].

Ushbu hikoyada yozuvchi bilvosita psixologizmdan keng foydalanadi. Masalan, hamkasbining ilmoqli gaplariga qaramay, lazzatli tuyg'ulardan sarmast bo'lishda davom etgan Zarifning ruhiyatidagi izdihomlar muallif nutqi orqali beriladi: *“Ayni paytda uning yuragi sog'inchmi, qo'msashmi, shunga o'xshash totli hislarga to'lib-toshib borar, tinimsiz hazillashgisi, qah-qah otib kulgisi kelardi. Ko'z o'ngida xuddi qor uchqunlari kabi olis xotiralar charx urib yurar, beg'ubor bolalik qiy-chuvi quloqlari ostida jaranglar edi. Birinchi qor yoqqan kunlari qishloqda chinakam bayramona kayfiyat paydo bo'lardi. Katta-yu kichik bir-biriga qorxat yozishar, o'yin qoidasiga ko'ra bir-birini quvlab yurardi. Rosa qiziq bo'lardi-da o'ziam...”* [2:15] Sayfulla Zarifdagi bu o'zgarishlar unga “kimningdir lavozimini oshirishga va'da bergani” (keyinchalik bu taxmindan voz kechadi) yoki “shirakayf bo'lgani” uchun paydo bo'lgan deb o'ylaydi. Hatto u ham hamxonasi qalbidagi to'ntarishlar sababchisi birinchi qor ekaniga ishonish u yoqda tursin, taxmin qilishga ham o'jizlik qiladi. Muallif Zarif va Sayfulla personajlarini qarama-qarshi qo'yish orqali bir joyda ishlaydigan insonlarning qarashlari doimo bir xil bo'lmasligiga ishora qiladi.

Bolalik xotiralariga ko'milgan qahramon tag'in o'sha paytlardagiday qorxat yozishni istaydi: *“Esida, qishloqdoshlari bir-birlariga qorxat yo'llasharkan, ko'pincha bitta to'kin ziyofat qilib berish shartini qo'yishardi, ba'zilar hindcha kino tomoshasi ketayotgan kinoteatrqa olib tushishni talab etishardi. Yo'q, Zarif boshqacha yo'l tutadi. Uning “Qorxat”i sirli va jozibali bo'lishi kerak. Biror nozik xohishni bajarish shartini qo'yadi. Ana shunisi qiziq-da...”* [2:15] Lekin qorxatni

kinga yozish haqida obdon o‘ylagan Zarif oxir-oqibat hisob-kitob bo‘limidagi Zahroni tanlaydi. Muallif uni bu tanlovni qilishga undagan ikkita sababni keltiradi. Birinchisi Zahroning ikki yilcha oldin eri bilan ajrashib, bolasi bilan ota uyiga qaytib borganidan buyon xomush qiyofada yurishi bo‘lsa, ikkinchisi ayolning g‘oyat chiroyli va kelishgan xilqat ekanligidir. Yana shuni ta’kidlash kerakki, Zarif yozadigan sirli qorxatni idora xodimlaridan faqat Zahrogina tushunishi mumkinligiga ishonadi (ta’kid bizga tegishli).

Yozuvchi qahramonning psixik holatini tabiat tasviri bilan uyg‘un holda chizadi: *“Tashqarida qor tobora tezlashib, quyuqlashib yog‘ardi. O‘ynoqlab-uchib kelib urilayotgan oppoq uchqunlardan deraza allanechuk chisirlaydi, go‘yoki sirli shivirlaydi, butun borliqni qoplab olayotgan oqlik, tiniqlik qo‘yniga chorlayotganday tuyuladi”* [2:16]. Ya’ni baxtiyor inson butun olamdan go‘zallik qidiradi, kimlargadir yaxshilik qilgisi keladi. Shoir Sadriddin Salim Buxoriy bir she’rida bu haqda shunday degan edi:

Illat izlaganga – illatdir dunyo,

G‘urbat izlaganga – g‘urbatdir dunyo.

Kim neni izlasa, topgay begumon,

Hikmat izlaganga – hikmatdir dunyo.

Ushbu misralar qatiga yashiringan azaliy haqiqatni qorxatdagi “nozik” ishni o‘zicha tushungan Zahro, qorxatni “karxat”, “ko‘rxat”, “qoraxat” kabi talaffuz qilgan Alfera Tagirovna, birgina “gunoh”i tufayli Zarifni ishdan bo‘shatib yubormoqchi bo‘lgan direktorlarning psixologik tasvirlaridan yaqqol sezish mumkin. Muallif qorxat va qoraxat so‘zlarini qarama-qarshi qo‘yish orqali nafsoniy istaklarini qondirish (pul topish, kayf-safo qilish)dan bo‘shamaydigan tuban shaxslar obrazini yaratadi.

Boshiga musibat tushgan insonning ko‘ziga butun olam qorong‘i bo‘ladi: *“Qor hanuz gupillab yog‘ardi. Chor-atrof oppoq tusga kirdi. Boshliqning talabini bajarib o‘tirgan Zarifga chor-atrof oppoq kafanga o‘ralgandek tuyuldi”*. Ushbu tasvirlardan ko‘rinib turibdiki, muallif qayg‘u girdobida qolgan odamning ruhiy kayfiyatini ifodalashda boshqa yozuvchilardan farqli ravishda qora rangdan emas, oq rangdan foydalanadi. Bu esa nosirning so‘z qo‘llash mahorati yuksak ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Shuningdek, “nozik” sifatining ikki xil o‘rinda ishlatilishi hikoya qahramonlarining psixologik dunyosini ko‘rsatish uchun ko‘zgu bo‘lgan desak, adashmagan bo‘lamiz. Masalan, Zarifning qorxatda yozgan “nozik” istagi bilan boshliqning Zahroga aytgan “nozik” iltimosi orasida yer bilan osmoncha farq bor.

Birinchisida nazarda tutilgan “nozik” ish qalbi ezgulik va yaxshilikka limmo-lim yigitning g‘oyatda yuksak, ikkinchisidagi “nozik” iltimos esa o‘z maqsadlari yo‘lida boshqalarni qurbon qilishdan tap tortmaydigan kimsalarning naqadar tuban ekanini ko‘rsatgan:

“– Mana, jonginam, nozik iltimosingiz bajariladigan bo‘lib turibdi, – derdi boshliq kimnidir erkalagan ohangda. – Ro‘ziyevni axloqsiz qilmishi uchun haydaymiz-u, o‘rniga ukangizni olamiz...”

Zarif ko‘r-u kar bo‘lib, qora terga botib qabulxonadan chiqdi.

Tashqarida charx urib birinchi qor yog‘ardi...” [2:20]

Qabulxonadagi gaplardan ko‘zi ko‘r, qulog‘i kar bo‘lgan bosh qahramonning ahvoliga hamkasblarining achinmasligi hikoya yakunida tasvirlangan qorning gupullab yog‘ishi holati orqali ifodalangan. Umuman olganda, Luqmon Bo‘rixonning “Qorxat” hikoyasida shaxs psixologik dunyosining nechog‘lik murakkabligi, qo‘rquv va hayrat kabi tuyg‘ularning shaxs ruhiyatiga ta‘siri yuksak mahorat bilan tasvirlangan. Bu asar o‘quvchini qahramonlarning ichki olamini anglash hamda kechinmalarini tushunishga undaydi.

Adabiyotshunos Bahodir Karim ta‘kidlaganidek, so‘z san‘ati inson ruhiyati bilan ish ko‘rar ekan, ruhiyatni ampermetr, barometr, atsellograf, kardiograf, analizator, aeromagnitometr kabi fizik asbob-uskuna bilan o‘lchab ham, har lahzada ming tovlanadigan inson ruhiyatini aniq bir matematik formulalarga solib ham bo‘lmaydi [3:5]. Umuman olganda, Luqmon Bo‘rixon hikoyalarida qahramonlar ichki olami tasviri psixologizmning turli vositalari orqali ochib beriladi. Ushbu holat ijodkorning o‘z uslubiga ega yozuvchi ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобохонов М. (2022). *Ҳозирги ўзбек романларида психологизм муаммоси: Фил. фан. док. (DsC) ... дисс.* Самарқанд.
2. Bo‘rixon L. (2023). *Ovchi qismati*. Turon zamin.
3. Каримов Б. (2018). *Руҳият алифбоси*. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
4. Quronov D. (2020). *Adabiyot nazariyasi asoslari*. Innovatsiya-Ziyo.
5. Sadullayeva M. (2023). *Luqmon Bo‘rixonning qissa va hikoyalarida badiiy mahorat masalasi: Fil. fan. fals. dok. (PhD) ... diss.* Urganch.
6. Sarimsoqov B. (2004). *Badiylik asoslari va mezonlari*. Fan.
7. Йўлдош, Қ. (2019). *Очқич сўз*. Тафаккур.
8. Йўлдош, Қ. (2006). *Ёниқ сўз*. Янги аср авлоди.
9. <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/luqmon-borixon-qonoq-luqmon-borixon-ijodiy-uchrashuv>.

XORAZM JADID ADABIYOTIDA HURRIYAT MAVZUSI

Abdullayeva Guliston Sultanovna,
tadqiqotchi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207318>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm jadid adabiyoti vakillari Boboxxun Salimov, Inoyatullo oxund, Abdurazzoq Faqiriy, Muhammad Yusuf Chokar ijodidagi hurriyat mavzusi tarannum qilingan she'rlar tahlil etilgan. Boboxxun Salimov, Inoyatullo Oxundning she'rlari "Yug'urmiya" to'plamidan ilk marta tabdil qilinib, tadqiqot obyekti sifatida olingan.

Kalit so'zlar: Boboxxun Salimov, Inoyatullo oxund, Abdurazzoq Faqiriy, Muhammad Yusuf Chokar, jadid, hurriyat, mavzu.

Xorazm adabiy muhitida ham hurriyat mavzusida qator she'rlar yozildi. Jumladan, Boboxxun Salimov (1877-1929) ham hurriyatni madh etdi. Ma'lumki, Boboxxun Salimov madrasada mudarris, qozikalon, Xorazmda tashkil etilgan "Idorayi marshrutiya" raisi vazifalarida ishlagan. "Ojiz", "Bobo" taxalluslari bilan she'rlar yozgan. Boboxxun Salimovning hurriyat ulug'langan she'ri shunday boshlanadi:

Bihamdillik ochildi Xivada gulzor hurriyat,
Jahong'a nur baxsh o'ldi, guli bexor hurriyat.
Necha yil, ey ko'ngul, qon yig'lab ul gulrux firoqida
Butun haq nuri etmish domin dildor hurriyat.

Shoir ushbu she'rida hurriyatning kelishini Xivada gulzor ochilishiga, jahonga nur baxsh bo'lganiga qiyos etadi. Ojiz keyingi baytlarda ham tasvirni quyuqlashtiradi. Hurriyat mazlumlarning ko'nglini shod qilishini qalamga oladi. Istibdod jabri jigarni qon etganligini, hurriyatgacha xalq bemor bo'lganligini tasvir etadi. Shoir hurriyatni shu darajada ulug'laydiki, uning vasfining mingdan birini yuz yilda ham ado etolmasligidan o'z-o'ziga murojaat qiladiki, bizdaylar buni hech fahm etolmaydi, deya afsuslanadi:

Jigarni xun etib bu zolim istibdod javridin,
Bu kunga tegru barcha xalq edi bemor hurriyat...
Deyolmas vasfining mingdin biri yuz yilda ham Ojiz,
Bizingdeklar qachon fahm etguvsi miqdor hurriyat.

Hurriyat mavzusida Boboxxun Salimovning inisi Mulla Inoyatullo qozi Muhammad Salim o'g'li ham she'rlar yozdi. Uning "Hurriyat" radifli she'ri ham "Yug'urmiya" to'plamidan olingan.

Shoir yozadi:

Bu Xorazm o‘lkasin o‘ziga maydon etti hurriyat,
Haloyiqlarg‘a to‘g‘ri yo‘l namoyon etti hurriyat.
G‘arib-u bevalarni qutqarib zulm-u sitamlardan,
Hama mahbusni ozod zindon etti hurriyat.

Inoyatulla oxund hurriyat Xorazm o‘lkasini o‘ziga maydon etganidan, haloyiqqa to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatganidan shodlanadi. G‘oyoki u hamma mahbuslarni ozod etganday, deya ta‘riflaydi. Hurriyat g‘arib-u bevalarni zulm-sitamlardan qutqatganidan xursand bo‘ladi. Shoir hurriyatni shu darajada madh etadiki, muallif tasviricha, u musulmonlarga zulm etgan zolimlarni yer bilan yakson etgan, xayolda yosh, fikrda jo‘shqin o‘g‘lonlarni u izzatini joyiga qo‘ygan, johillarni esa zor-u giryon etgan:

Musulmonlarga zulm etgan hama zolim kishilarni
Yo‘qotib majmuyin yer birla yakson etti hurriyat.
Xayolda yosh, fikrda jo‘shqin o‘g‘lonlar topib izzat,
Vale johil kishini zor-u giryon etti hurriyat.

Bobooxun Salimov – Ojiz, Inoyatulla oxund tarannum etgan hurriyat bu 1920-yilda Xorazm Xalq Respublikasining tashkil topishidir. Shuningdek, xalq orzu qilgan ozodlikdir. Zero xalq xonlikning jabr-zulmini ko‘rdi. Qanchadan qancha aziyat chekdi. Shuningdek, Chor Rossiyasining ham mustamlakachilik siyosati jabridan ozorlandi. Shu bois ham Bobooxun, Inoyatulla oxund kabi ziyolilar, shoirlar erkni, ozodlikni, hurriyatni orzu qildilar. Uni naqadar ulug‘ ne‘mat ekanligini madh etdilar.

Toshkent adabiy muhitining yetuk vakillaridan biri, mashhur jadid To‘lagan Xo‘jamyorov – Tavallo ham hurriyat mavzusiga to‘xtalgan edi. Uning “Hurriyat haqqinda tabriknoma” nomli she‘ri bor. She‘r shunday boshlanadi:

Islom eli, muborak ehsoni begarona,
Yog‘di hirriyat ila nuri Xudo jahona.
Har kim musharraf o‘ldi, shod ila bayram etti,
Bir necha “alvido”lab ketti bo‘lub, xazona.

Darhaqiqat, Tavallo hurriyatni Allohning cheksiz, chegarasiz ehsoni deb ataydi. Hurriyat bilan jahonga Xudoning nuri yog‘di, deya sharaflaydi. Ko‘rinadiki, ko‘pchilik jadidlar qatori Tavallo ham hurriyatni shod-xurramlik bilan kutib olgan. She‘rning keyingi misralarida ham hurriyatni olqishlaydi. Uning yurtdoshlariga xursandchiliklar, yangilanishlar olib kelishiga ishonadi. Hatto she‘r yakunida o‘z-o‘ziga murojaat qilar ekan, “Yoz milliy tinmay aslo, qo‘y, tashla oshiqona” deya

faqat milliy she'rlar yozishga ahd qiladi. Tavalloning ijodini kuzatib, shoir yozganiga amal qilgani oydinlashadi. Uning she'riyatida milliy ruh, milliy o'zlik, istiqloq, vatanparvarlik mavzusi birinchi o'rinda turishi ko'zga tashlanadi.

Xorazmlik jadidlar ham hurriyat mavzusiga asosiy mavzu sifatida qarashgan. Ular ham yurt istiqboli va taraqqiyotini har nedan ustun qo'yishga intilganlar. Jumladan Abdurazzoq Faqiriy ham hurriyatni olqishlagan. Shoir shunday yozadi:

Xaloyiq boshidin daf' ayladi shundoq musibatni,
Adolat nuri baxsh etdi hazin dillarga hurriyat.
Berandi hurriyatni mustabid Asfandiyar ham,
Qachon bo'lg'ay anga tengdosh bizim bu asl hurriyat.
Faqiriy, emdi yig' sen ham bu mahzun nag'ma-sozingni,
Yangidan soz etib she'ring, degil madhini hurriyat.

Faqiriy tasviricha, hurriyat musibatni daf' etuvchi, mahzun yuraklarga adolat nurini baxsh quluvchidir. Yuqorida ham ta'kidlaganimizday, xorazmlik jadidlar madh etgan hurriyat bu – 1920-yilda xonlikning tugatilib, Xorazm Xalq Respublikasining tashkil topishi bilan bog'liq, shoirning mustabid Asfandiyor ham bergandi hurriyat, deyishi xonning 1917-yilda “Yosh xivaliklar”ning harakatlaridan qo'rqib, “Idorayi marshrutiya” tuzilishiga rozi bo'lganiga ishoradir. 1920-yildagi davlat to'ntarishini xorazmlik jadidlar hurriyat deb atadilar. Respublika tuzilishida tashabbuskor bo'lgan, uning boshqaruvida ishtirok etgan ko'plab jadidlar yangi tuzilgan davlatning iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishini istadilar. Jahonning ilg'or mamlakatlari qatorida bo'lishini niyat qildilar. Badiiy ijod bilan shug'ullangan jadidlar o'z she'rlari bilan bu yangiliklarni olqishladilar. Yangi-yangi o'zgarishlarga ilhom baxsh etuvchi bo'ldilar. Biroq sovet hukumati bunga imkon bermadi.

Muhammad Yusuf Chokar ham hurriyatni ko'klarga ko'tardi. Hurriyatni jonning rohati deb atadi. Uning qadrini bilishga, tashakkurlar aytishga chorladi. Zolim mustabidlar zulmidan xalos qilganligini, mahbusxonadan bog'-u bo'stonga olib chiqqanini xushnudlik bilan she'rga soldi:

Biling qadrin tashakkur birla rohat jona hurriyat,
Basharlikda munosib bo'lmoq har, insona hurriyat.
Xalos aylab bu zolim mustabidlar zulmi bandidin,
Bizni o'tkardi mahbusxonadin bo'stona hurriyat.
Qachonga tegri yurgung mustabidlardin bo'lub xavf,
Alardin qo'rqmayin ko'ngul mardona hurriyat.

Xorazmlik jadid shoirlar o‘z she’rlarida “mustabid” so‘zini juda ko‘p qo‘llaganlar. Ular bu so‘zni xon va beklar, amaldorlar, ba’zi mutaassib din vakillariga nisbatan ishlatganlar. Darhaqiqat, xalqni g‘aflat uyqusiga botishida, yurtni taraqqiyotdan uzilishida mustabidlarning o‘rni katta edi. Shu sabab ham shoirlar ularni tanqid tig‘i ostiga oldilar. O‘rni kelganda ularning asl basharalarini ochib tashladilar.

Chokar g‘azalni davom ettirar ekan, hurriyat uchun jon fido qilganlarni e’tirof etadi, ularning sa’y-harakatlari evaziga hurriyat maydonga kelganligini qalamga oladi:

Bu hurriyatg‘a barcha qahramonlar jon fido qildi,
Alardin keldi biz zulm ostida qolg‘ona hurriyat.
Yo‘q emdi bir-birovg‘a zo‘rliq avvalgidek hargiz,
Keturdi mustabidlar xaylini afg‘ona hurriyat.

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, shoir Muhammad Yusuf Chokar hurriyat mavzusida mahorat bilan ijod etgan. Mavzu ifodasida boshqa shoirlar qalamga olmagan jihatlarni ham ko‘rsatishga harakat qilgan. Xullas, XX asr boshlari Xorazm adabiy muhitida ham hurriyat, erk, ozodlik asosiy mavzulardan bo‘ldi. Vohalik jadidlar hurriyatni chin dildan madh qildilar. Yurt ozod bo‘lishini istadilar. Ular iqtisodiy taraqqiyotni ham orzuladilar. Bu mavzuda badiiy teran she’rlar yozdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yug‘urmiya. To‘plam. Toshbosma. O‘zFASHI, 18057-tartib raqami. -B.14.
2. Tavallo. Millat sadosi. -Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015.
3. O‘zbek adabiyoti. To‘rt tomlikka ilova. Beshinchi tom. Ikkinchi kitob. -Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. -266 b.

CHO‘LPONNING “ZAMONA XOTINI” ASARIDAGI AYRIM MULOHAZALAR

Norqobilova Oydin,

Toshkent davlat o‘zbek tili adabiyoti universiteti 1-kurs magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207322>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning “Zamona xotini” pyesasi o‘tgan asr boshlaridagi o‘zbek jamiyatidagi ayollarning ahvoli, ular duch kelgan ijtimoiy va ma‘naviy muammolarni yoritishga bag‘ishlangan. Asar o‘z davri uchun dolzarb bo‘lgan ayollar erkinligi, oilaviy hayot, an‘analar va zamonaviylik o‘rtasidagi ziddiyatlar va ruhiy kechinmalarni aks ettiradi.

Kalit so‘zlar: “Zamona xotini”, ijtimoiy va ma‘naviy muammolar, ayollar erkinligi, ziddiyatlar, ruhiy kechinma.

Kirish. Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon XX asr o‘zbek adabiyotining eng mashhur namoyandalaridan biri hisoblanadi. Uning hayoti va ijodiy faoliyati adabiyotimizning eng yorqin sahifalaridan birini tashkil qiladi. U badiiy ijodning deyarli hamma turi bilan faol shug‘ullandi. Jumladan, she‘r, hikoya, roman, drama, tanqid, tarjima – hammasida ijod etdi. Lekin, birinchi navbatda, yangi o‘zbek she‘riyatining asoschisi bo‘lib tarixga kirdi. Abdulhamid Cho‘lpon o‘zbek realistik prozasining shakllanish davrida samarali ijod qilib, uning taraqqiyotiga sezilarli ulush qo‘shgan san‘atkordir. Shu bois Cho‘lpon asarlarining badiiy qiymatini, adibning milliy badiiy tafakkurimiz tadrijida tutgan o‘rnini belgilash uchun ularning poetikasini tadqiq etish muhimdir. Cho‘lpon pyesasi badiiy yuksaklik, uning zamoni ijtimoiy-siyosiy, madaniy muammolarini chuqur anglashida, shuningdek, psixologik tasvirlashdagi mahoratida namoyon bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Istiqlol yillarida Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon asarlarining nashr etilishi yangi tadqiqotlar uchun yo‘l ochib berdi.

O.Sharafiddinov, N.Karimov, S.Mamajonov, N.Vladimirova, H.Boltaboyev, B.Do‘stqoraev, D.Quronov, Z.Eshonova, N.Yo‘ldoshev, U.Sultonov, M.Yo‘ldoshevlar Cho‘lpon ijodiy merosining ayrim qirralarini ilmiy tadqiqotlariga obyekt qilib oldilar. Cho‘lpon shaxsiyati, badiiy merosi, xususan, nasrining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini o‘rgangan M.Qo‘shjonov, S.Mamajonov, O.Sharafiddinov, N.Karimov, N.Vladimirova, B.Do‘stqorayev, A.Rahimov, R.Otayev, B.Karimov, X.Lutfiddinova va boshqa turli avlodga mansub adabiyotshunoslarimiz adib ijodiga ilmiy baho berishgan. 20-yillar matbuoti Cho‘lpon o‘nga yaqin pyesa yozganidan

xabar beradi. Bularning talayginasi sahnalashtirilgan bo‘lsa-da, negadir bir nechtasigina saqlanib qolgan. To‘g‘ri, “Yorqinoy”, nashr etilganligi uchun saqlanib qolgan. Yan tomonidan yozilgan va Cho‘lpon o‘zbekchalashtirgan, qayta ishlagan “Hujum” pyesasi ham saqlanib qolgan. “O‘rtoq Qarshiboyev” komediyasi sahnalashtirilganda matbuotda qizg‘in munozaralarga sabab bo‘lgan, afsuski, u ham haligacha topilgani yo‘q. Deyarli hech kimga ma‘lum bo‘lmagan “Zamona xotini” fojeasining topilishi kutilmagan voqea bo‘ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada Cho‘lpon o‘zining badiiy asarlarida ijtimoiy va ruhiy masalalarni yoritib, o‘z zamonining o‘zgaruvchan voqealariga munosabat bildirgan. Uning pyesasi, asosan, zamonaviylikni, ichki dunyoqarashlarni va insonning hayotdagi o‘rnini chuqur tahlil qiladi. Pyesadagi o‘ziga xos qarashlar ijtimoiy-siyosiy hamda ruhiy kechinmalar tahlili orqali ochiqqlangan.

Tahlil va natijalar. Cho‘lpon ko‘plab pyesalar yozishi tabiiy edi. Chunki u jahon dramaturgiyasining o‘nlab shoh asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan va umuman, sahna san‘atini teran tushungan edi. So‘ngra, dramaturgiya zamon holatini tahlil etishda eng qulay hisoblanardi. Bugunga qadar qo‘limizdagi yagona manba pyesaning ilk bor “Sharq yulduzi” jurnalining 1992-yil 10-sonida bosilgan nashr varianti edi. Ikkinchi nashr varianti Cho‘lpon asarlari 4 jildligidan joy olgan bo‘lib “Akademnashr”, 2016), jurnal variantining ayni o‘zi (olimlarning og‘ir mehnatini qadrlagan holda aytish mumkinki, jurnal variantida yo‘l qo‘yilgan xatolar kitobda ham takrorlangan). Pyesa jurnalning “Meros” ruknida joriy yozuvda muallifning “Shunigina deyman...” sarlavhali so‘zboshisi bilan e‘lon qilingan. Pyesa Mumtoz Muhamedov, Komil Yashin, Salohiddin Mamajonov tomonidan nashrga tayyorlangan. Salohiddin Mamajonov asar tarixi, topilishi va nashrga tayyorlanish jarayoni haqida tadqiqiy maqola ham havola qilgan. Unda olim asar Mumtoz Muhamedovning qo‘lida pyesa yozilgan 1928-yildan beri yashirinchsa saqlangani, bundan faqat Komil Yashin xabardor bo‘lgani, 1992-yilga kelib, mustaqillik sharofati bilan ommaga oshkor etilgani haqida yozadi. Mumtoz Muhamedovning Salohiddin Mamajonovga bayon qilib berishicha, 1928-yilda Leningradda dramaturgiya masalalariga bag‘ishlangan yig‘in bo‘lib o‘tadi va unda o‘zbek ziyolilaridan Cho‘lpon, Yashin, Ziyoy Said va Mumtoz Muhamedovning o‘zi ham ishtirok etadi. Shu orada Toshkentdan Cho‘lponga qo‘ng‘iroq qilishadi, uni NKVD so‘rab-surishtirayotgan edi. Mumtoz Muhamedov bilan birgalikda asarni majlislar zalidan topadi va shu bilan pyesa Mumtoz Muhamedovning qo‘lida qolib ketadi. Olimlar

Sotti Husayn, Salohiddin Mamajonov, Sirojiddin Ahmedov umumiy syujet chizig‘i, ishtirokchilar va ularning nomlaridagi bir xillikka tayangan holda asarning sahna varianti ham mavjudligi, u “Mushtumzor deya atalishi, buni Mannon Uyg‘urning o‘zi sahnabop qilib tayyorlagan bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi. Biz Sirojiddin Ahmedov bilan shaxsan so‘zlashganimizda ham olim bu fikrni tasdiqladi. Olim fikricha, san’atshunoslik institutida saqlanayotgan Cho‘lponning “Mushtumzo‘r” nomli pyesasi bir betlik bayoni “Zamona xotini”ga to‘la mos keladi. Shuning-dek, “O‘zbek milliy akademik drama teatri tarixi” kitobi (Toshkent, 2003) mualliflari keltirgan mazkur teatr repertuarida 1928-yilning 20-oktyabrida Cho‘lponning “Mushtumzor” pyesasi sahnalashtirilgani, unga M. Uyg‘ur va M. Muhamedov rejissyorlik qilgani haqida ma’lumot berilgan. Teatr repertuariga e’tibor bilan qaralsa, keyin ham Cho‘lpon tarjimasida ko‘plab asarlar sahnalashtirilgan, ammo Cho‘lponning biror mualliflik asari sahnaga olib chiqilmagan. Olim Sirojiddin Ahmedov fikricha, pyesa nomining “Mushtumzo‘r” deya o‘zgartirilishi ham Cho‘lponga bo‘lgan noxolis munosabat ifodasi edi. Cho‘lpon o‘zbek ayolining ham haqdor ekanligi, uning ham jamiyatning umum ishiga daxldor ekanligini ko‘rsatib berishni istagan, zotan asarning asosida mana shu fikr yotadi. Asar nomini “Mushtumzo‘r” deya o‘zgartirish orqali esa asosiy fikrdan chalg‘itishga urinish seziladi. Avvalo, Cho‘lpon tomonidan yozilgan so‘zboshi xususida. So‘zboshi Cho‘lponning o‘z qo‘li bilan yozilgan bo‘lib, dastxat buni tasdiqlaydi. So‘z so‘ngida Cho‘lpon o‘z imzosini qo‘ygan, so‘ng “1928-yil 14-may, Samarqand” deya vaqt va manzilni ko‘rsatgan. Jurnalda bosilgan so‘zboshi fotonusxasi va bizning qo‘limizdagi so‘zboshi ayni bir nusxa, matn va matn hoshiyasidagi belgilar ham bir xil. Cho‘lpon asarni 1928-yil 13-iyunda Samarqaddaligida yozib tamomlagan. So‘zboshini bo‘lsa bir oy avval, 14-may sana-ida qog‘ozga tushirgan. Cho‘lponning o‘zi asarni uch qayta ishlaganini ma’lum qiladi: birinchi varianti Maskovda vaqti ikki pardali qilib. “Zamona xotini” nomi bilan yozilgan; ikkinchi varianti biroz kengaytirilgan va zamona, mavjud turmush tarziga moslangan; unda na kulgi va na fojia elementlari bo‘rtib ko‘rinmaganligi uchun muallif asarni “pyesa” deb atagan; uchinchi varianti. Markaziy davlat turuppasi asarni sahnalashtirish vazifasini Mannon Uyg‘urga yuklar ekan, Cho‘lpon Uyg‘urning talabi bilan “ko‘prak kulgidan iborat bo‘lg‘on burungi holidan chiqarib, fojiaga aylantir”gan. Cho‘lpon o‘zi ishlab chiqqan uchinchi variantni mukammal nusxa sifatida ko‘rsatadi va shu bilan “bas qildiq” deydi. Ehtimol, Mannon Uyg‘ur shu uchinchi variant asosida asarning sahnaviy talqinini

yaratgan va “Mushtumzor” nomi bilan 1928-yil 20-oktyabrda tomoshabinlarga taqdim etgandir.

Asar halollik, mehnat, inson sha’nini avaylash kabi azaliy qadriyatlar ustiga qurilgan. Shuningdek, bolasini bag‘riga bosgancha, yangi ijtimoiy munosabatlar ichiga qisinib-qimtinib kirib borayotgan o‘zbek ayoli haqida so‘zlab, to‘g‘rirog‘i, ko‘rsatib beradi. Asarda zamona xotin qanday bo‘lish, ularga erkaklar tomonidan berilgan tazyiqlar yoki erksizlik masalalari haqida yoritib o‘tiladi. Masalan, asar qahramonlari Sharofat, Rahima opa, Rustam, Paranjili xotun, Muallim Abdilahadjon, Qumri va boshqalar. Asardagi qahramonlar bir-biridan o‘z-fikr dunyoqarashi va ma’rifatidan farq qiladi. Sharofat yosh, chiroyli va sevgini qadrlaydigan sodda qiz. Faqat erki o‘z qo‘lida emas, chunki otasi Rustam uni zo‘rlab uzatmoqchi bir qimorbozning o‘g‘liga, lekin bu niyatini amalga oshira olmaydi. Rahima opa asarni gultoji. Go‘yoki asardagi barcha voqealar shu qahramon bilan bog‘liq. Bu ayolda ishiga sodiq, mehribon ona, sabr-bardoshli, o‘z navbatida, zamonaning o‘qimishli va mafkuraga xizmat qiladigan ayol obrazi deb hisoblayman. Nega deganda, asar oxirida eri Rustam ijroqum raisi, Rahima opa erining qilgan barcha fitna-fasodlari, qotilligi uchun militsiya xodimi chaqirib, uni qo‘llarini bog‘lab topshiradi. Ayni shu o‘rinda, *Rahima: bog‘la muning qo‘llarini! (Rustam indamay yerga qarab turib beradi, militsiya bog‘laydi.) Sening qo‘ling, nomard! Shu bilan uch marta menga intilding, eplay olmading! Mast, o‘zini bilmagan Zokirjonni bo‘lsa bo‘gozlashqa yarading! Jo‘nataman! Qancha qiynalsam ham jo‘nataman! Ko‘rinib turibdiki, ayolning naqadar ichki iztiroblari dardlarga to‘la, uning ruhiyatida qo‘rquvlik, yana boshqa tomondan dovyuraklik va o‘z mafkurasiga sodiqlik bor. Rustam obrazi yolg‘onchi, farzandini kelajagini o‘ylamaydigan qallob ota! Bo‘lmasa o‘z qizini qimorbozning o‘g‘liga beradimi, yoki unga agar sen unga tegmasang, “ko‘zingni oldida onangni so‘yib tashlayman! Undan keyin o‘zingni Jo‘ra bangiga beraman. Allaqanday muallimlar bilan duvol oshib gaplashaturg‘on qiz bangilarga yarashadi, bangilarga!.. Bidingmi!.. Ha!..” deb unga do‘q-po‘pisa qilib gapiradi. Mana otani ruhiyatida oz bo‘lsa-da, mehr-muhabbatni yo‘qliga, faqat uning qalbida qahr-g‘azab ufurib turgandek tuyuladi. Paranjili xotun (Jahonbu) o‘ta makkor va hiylakor, irim-sirimlarga mukkasidan ketgan, hasadgo‘y va kundoshini oilasini tinch qo‘ymaydigan ayol. Kundoshini uyiga kelib, hoy kim bor, “Xudoyo oshqa un tilab keldik! Hech kim bormi!” Deydi va hech kim chiqmagandan so‘ng “Yo bismillo! (Yonidan pichoq olib yerni kavlay boshlaydi. Bir qo‘lida bir tumorcha.) ilohim, yostug‘i qurib ketsin bu kofirning!..” deb shunaqa qilgan joyidan uni poylashib turgan Sharofat va Jo‘ra*

ushlab oladi, xotinlarga voqeani aytib beradi. Kundoshlar bir-birini ko‘rganda Rahima opa hushidan ketadi, Jahonbu esa sekin ketadi, hech kim unga e‘tibor bermaydi. Muallim Abdilahad yosh, fikrlari baquvvat, muammolar bo‘lganda oddiy odamlar bilan kelisha oladigan obraz. *“Shunday, o‘rtoqlar! Bizda ijroqum degan, hukumat degan narsa yo‘q, edi. Bizda faqat qimorbozlar, boshkesarlar, yeri ko‘p boylar, bo‘rdoq boybachachalar, xotin-qiz dushmanlari, ozodliq yovlari bor edilar... ular bir to‘da bo‘lib uyushib...”* muallimni haqiqatan ko‘nglidagi gaplarini gapira oladigan qo‘rqmas-shijoatli o‘z davrining o‘qimishli qahramonlaridan biridir. Qumri soda, mehribon, o‘z taqdiriga rozi, o‘gay ona qo‘lida tarbiya topgan qiz. O‘gay onasi qarindoshi yoshi ko‘p joylarga borib qolgan odamga bermoqchi, lekin u cholning xotini hayot ya‘ni, kasal o‘lgandan so‘ng bermoqchi, ularning farzandlari yo‘q, bu holatda Qumri taqdiriga rozi. Ya‘ni erki o‘zining qo‘lida emas, uning ham qalbi sevgiga oshno, yaxshi ko‘rgani bor, faqat qo‘rqoqlikdan bu vaziyatdan chiqib keta olmaydi. Shuning uchun taqdirga rozi. Meni bir narsa e‘tiborimni tortdi bu asardan, bu ham bo‘lsa yetilgan qizlar majlisi, bunda turfa qizlarning taqdiri va ularning ko‘nglidagi dardlarga to‘lib ketgan gapxonalari, o‘sha qalbidagi gaplari uchun o‘zlarining suhbatlarini bermalol sirlasha olib, qo‘shiqlar aytib, o‘z dardlarini shu kuy va qo‘shiqlar orqali orom oldirib, ruhiyatini yengillashtiradi, bu naqadar tinch joy, qalbni ruhlantirishga, asosan, bulardagi ayni dard sevgi.

Xulosa qilganda, “Zamona xotini” asari xotin-qizlarning muammosi, erk masalasi, ayol erkinligi, inson huquqlari va jamiyatdagi adolatsizlik mavzusini yorituvchi va o‘tgan asr boshlaridagi o‘zbek jamiyatidagi ayollarning ahvoli, ular duch kelgan ijtimoiy va ma‘naviy muammolarni yoritishga bag‘ishlangan. Unda hayot-mamot kurashi ham, shirin sevgi onlari ham ig‘vo-fitna ham, kundoshlik azob va nayranglari ham, iflos-ishrat manzaralari ham, qo‘shiq-xushchaqchqlik paytlari ham, hazil-mazax sahnalari ham, iztirobli yoki keskin munozarali fasllar ham bor, yana qancha-qancha qiziqarli sahnalar, yo‘llar, usullar bor. Bularning hammasi “ezilgan yurti, sho‘rlik dehqonni”, “ozodlik yovlarini”, “xotinlar ham odam ekanlar” degan haqiqatni ko‘rsatishga xizmat etadi. Cho‘lpon o‘z davrida bu masalalarni ko‘tarib chiqqan. Asar hozirgi kunda ham dolzarb bo‘lib, ayollarning huquqlari va jamiyatdagi o‘rni haqida o‘ylashga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Куронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Т.: Шарк, 2004. Б.359.
2. Cho‘lpon. Zamona xotini. -Toshkent: 2024. B.142.
3. “Sharq yulduzi” jurnalining 1992-yil 10-sonidan olindi.

O‘TKIR HOSHIMOVNING “IKKI KARRA IKKI BESH” QISSASIDA BOLA RUHIYATI TASVIRI

Shodiya Hamdamova,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti 2-kurs magistranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207328>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada yozuvchi O‘tkir Hoshimovning “Ikki karra ikki besh” qissasida bola ruhiyati tasviri, ichki olami, xarakteri tahlili, badiiy psixologizmi tahlil etilgan. Tahlilda bolalar ruhiyatiga xos jihatlari, bolalar psixologiyasi, uning badiiy talqini haqida hamda ijtimoiy muhitning bola ruhiyatiga ta’siri haqida to‘xtalib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *Kulgi, bola psixologiyasi, yumor, chechanlik, himoya instinkti, ijodkor ruhiyati va bola ruhiyati mushtarakligi, ijtimoiy muhit va bola ruhiyati.*

Psixologlar ta’kidlashicha, har bir bola o‘ziga xos xislatlarga va bir-biridan farqli qarashlarga ega, lekin ulardagi mushtarak xislat o‘yinqarolik va beg‘uborlikdir. Shuning uchun bolalar psixologiyasida va adabiyotida yumor yetakchi vosita vazifasini o‘taydi.

Umuman olganda, o‘zbek adabiyotida hajviyot, yumor muayyan ahamiyat kasb etgan. Chunki adabiyot inson hayotining in’ikosi sifatida odamzod turmushining kulgili jihatlari aks ettirmasligi, insondagi illatlarni tanqidiy yo‘sinda tasvirlamasligi mumkin emas.

XX asr boshlarida kulgining mohiyati haqida fikr yuritgan yozuvchilardan Qodiriy kulgi tarixiga nazar tashlar ekan quyidagilarni yozadi: *“Kulgilikning boshlanish tarixi juda eskidir. Kulgilik insonlar bilan birga tug‘ilgan, uning boshqa xususiyatlari, ya’ni kamolot va ruhiy holatlari ila yondoshdir. Shuningdek, biz o‘zbeklarning kulgiligimiz ham o‘z tarixini eskidan boshlaydi. Har bir narsaning tug‘ilish tarixiga nazar tashlab ko‘riladirkim, ul ibtidoiy davrda, albatta, bir ehtiyoj orqalik dunyoga keladi”*. [8, 184-bet]

Qodiriy ta’kidlashicha, ayni shu ehtiyojning kelib chiqish sabablari bor edi. Kulgi Yaratganning odamlarga ato etgan ulug‘ inoyatlaridan biridir, u insondagi aql va ruh bilan chambarchas bog‘liqdir va ayni shu jihatlari bilan inson boshqa mavjudotlardan farqlanib turadi. Aristotelning fikricha, chaqaloq faqat tug‘ilganining qirqinchi kunidan kula boshlar va shu daqiqalardan boshlab, u shaxsga aylanish davriga qadam tashlar ekan. Demak, kulgi nafaqat bizni o‘rab turgan borliq va jamiyatni anglashning o‘ziga xos usuli, balki o‘zlikni anglashning ham bir yo‘lidir.

Insoniyat yaralibdiki, kulgi insonga doimo hamroh bo‘lgan desak, yanglishmaymiz. Rivoyat qilishlaricha, Odam Ato Momo Havoga muhabbat izhor qilganlarida Momo havoning qalbi sevinchga to‘lib, chehrasida tabassum barq uradi. Bu insonning ilk kulgisi ekan. Shundan beri kulgi mehr va sevinch in’ikosi bo‘lib, umumbashariyatga xizmat qilmoqda.

Mutaxassislar badiiy asardagi kulgini ikki yo‘nalishga ajratadilar: satira va yumorga. Satira so‘zi yunoncha turli, aralash degan ma’nolarni ifodalab, badiiy asarda keng ma’noda kishilardagi yoki ma’lum bir jamiyatdagi nuqson va kamchiliklarni keskin tanqid qilish, masxaralab bartaraf etish maqsadida qo‘llaniladi.

Yumor so‘zi ingliz tilidagi namlik, suyuqlik so‘zidan olingan bo‘lib, u keng ma’noda badiiy adabiyotda yengil kulgi qo‘zg‘ash, hazil-mutoyiba sifatida qo‘llaniladi. Bunda ijodkor ayrim kamchiliklar ustidan kinoya-kesatqsiz do‘stona, xayrixohlik bilan kuladi. Voqea-hodisalarning, insonlarning hech bir nuqsonsiz bo‘lishini istab, ularni inkor etmagan holda zukkolik, topqirlik, hozirjavoblik, hazil-askiya bilan munosabat bildiriladi.

XX asr o‘zbek adabiyotida A.Qodiriy, Fitrat, Ayniy, Hamza boshlab bergan mavzularni G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhor, Said Ahmad kabi ijodkorlar davom ettirdilar. Bu ijodkorlarning safiga biz O‘tkir Hoshimovni ham kiritishimiz mumkin. Adibning “Ikki karra ikki besh” qissasi ham yumorga asoslangan qissalardan biridir. Asardagi bola qahramon tilidan hikoya qilingan kulgili voqealar hech bir o‘qirmanni bolalarcha sof kulgi va quvnoqlikdan bebahra qoldirmaydi:

“O‘qituvchi opa yana yig‘lamoqdan beri bo‘lib kuldi.

-Shunaqa deng... Mayli. Mavjuda qizimiz pishiq, - dedi onamga. – A‘lo o‘qiyapti. – Keyin mendan so‘radi. – Boshqa singillaring ham bormi?

-Bor. O‘nta!

O‘qituvchi opamning pastki labi osilib ketdi. Og‘ir-og‘ir kiprik qoqib, onamga uzoq tikilib qoldi. Chamasi, to‘qqiz yilda o‘n ikkita bola tug‘gan xotinni birinchi marta ko‘rib turgan bo‘lsa kerak.

Onam dumbamni chimchilashdan ish chiqmasligini payqadi, shekilli, biqinimni o‘ymalab oldi. Qitig‘im kelganida hiringlab kulib yubordim. O‘qituvchi opa goh onamga, goh menga qarab, qisqa-qisqa nafas ola boshladi”.[2,13-14-bet]

Bolalar ruhiyatida yumorning o‘ziga xos sabablarini shunday izohlash mumkin: bola o‘zi tushib qolgan vaziyatdan qutulish, o‘z aybini yopish, o‘zgalar va o‘zi oldida o‘zini oqlash, og‘ir ahvolda o‘ziga taskin berish uchun yumor ishlatadi. “Ikki karra

ikki besh” qahramoni Qo‘shoqvoyda ham yumordan ko‘p hollarda o‘ziga taskin berish maqsadida foydalanilgan:

“...Televizorda ko‘rsatadigan suvga sho‘ng‘uvchilar bor-ku, o‘shanga o‘xshab loyxandaqqa kalla tashlab tushyapman. Oyoq-qo‘llarimni juftlab olganman, deng. Hali tushyapman, hali tushyapman, qani loyxandaqqa yetsam! Bir mahal “sho‘lq” etgan ovozni o‘zim ham eshitgandek bo‘ldim. U yog‘i esimda yo‘q. Keyin aytib berishdi. Loyxandaqning qoq o‘rtasiga boshim bilan sanchilib qolibman. Dadam ishga qiziqib ketib sezmadim. Hatto bir-ikki marta ketmonning orqasini juftlashib turgan oyog‘imga qoqib, loyini tozalabdi. Qoziq deb o‘ylagan-da! Anchadan keyin charchab “perekur” qibti. Nosqovog‘ini tovonimga urib-urib, tagidagi yopishib qolgan nosini ko‘chirmoqchi bo‘lgan ekan, qitig‘im kelib, oyog‘imni tipirlatib qolibman. Qitig‘im yomon-da! Otam turgan joyida taxta bo‘pqopti. Hamma yoq qiy-chuv bo‘lib ketibdi. Ko‘plashib loyxandaqdan sug‘urib olishibdi. Yuvib-tarab, munday qarashsa, boshim tars yorilib ketganmish. Men bo‘lsam yig‘lash o‘rniga kularmishman. To‘g‘risini aytaymi? O‘shandan beri hech yig‘lamaganman. Nuqul kulaman. O‘shandayam onam “Voy, bolajonim, senga nima bo‘ldi”, deb yig‘laganida kulib turaveribman. Sal-pal esimda bor, negadir o‘shanda onam ko‘zimga ikkita bo‘lib ko‘rindi. Ovozi bitta-yu, o‘zi ikkita”. [2,9-bet]

Yiqilib tushish jarayonini suvga sho‘ng‘uvchilarga o‘xshatgan Qo‘shoqvoy uni qo‘rqinchli, og‘ir holat deb hisoblamay, xuddi bir mashg‘ulot kabi ko‘radi. Yana bu jarayonni yumor sifatida tasvirlab, yiqilib tushish joyiga hech yeta olmayotganini, yetganda yiqilib tushishini ham yengilgina ifodalashi o‘ziga berilgan dalda, taskinning o‘ziga xos ko‘rinishidir. Aslida biz uchun qo‘rqinchli yoki og‘ir bo‘lgan jarayonlar bolalar nigohida oddiy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki ularda hali qo‘rquv hissi to‘la shakllanmagan bo‘ladi. Ular sodir bo‘layotgan yomon yoki og‘ir hodisalarga shunday bo‘lishi kerak va bu oddiy hodisadek anglashadi.

Bolalar adabiyotida ham yumorning ijtimoiy tabiati mavjuddir. “Ikki karra ikki besh” qissasi qahramoni Qo‘shoqvoy ham jamiyat va odamlar orasida tasvirlanadi. Bu esa qahramon ruhiyatini ochib berishda xizmat qilgan yumorning ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lishini ifodalaydi. Yozuvchi Qo‘shoqvoydagi qo‘shish va ko‘paytirishni yoqtirishidan asarni boshlagani bejiz emas. Bu aslida o‘sha davr jamiyatida qo‘shib yozish kabi jirkanchli ishning urchib ketganligiga ishora qiluvchi vosita vazifasini o‘tagan. Rais, Raykom, Obkom kabi yuqori lavozimda ishlovchi insonlarga aynan “ikki karra ikki to‘rt” degan emas, “ikki karra ikki besh” degan insonlar ma‘qul kelar, xalqni aldovchi, ko‘zbo‘yamachilikka usta odamlar bilan

ishlash ayni muddao edi. Hisobni to‘g‘ri hisoblovchi, halol, to‘g‘riso‘z insonlar esa Rais kabi insonlar tarafidan siqib kelingan, novijdonan ishlashga majburlangan.

Shuningdek, bolalarda chechanlik va u orqali qiyin vaziyatlardan chiqib keta olish xususiyati ham ko‘zga tashlanadi. Bu xususiyat haqida U.Jo‘raqulov Freyd nazariyasi asosida yumorning bolaga xos xususiyatini shunday tahlil qiladi: *“Chechanlik va uning ongsizlikka munosabati” Freydning bavoita adabiy manbalar, ijodiy jarayonlar jarayonlar tahlili orqali yozilgan muhim tadqiqoti hisoblanadi*”. [6,59-bet] U.Jo‘raqulov fikricha, Freyd chechanlikning mohiyatini kulgidan olinadigan qoniqish hissida emas, balki kulgi orqali yuzaga chiqadigan ong osti istaklarining g‘alaba qilishida, deb tushuntiradi. U.Jo‘raqulov ushbu fikrlar tahlili sifatida qiziq misollar keltiradi; *“Shuningdek, chechanlikda ham tushdagi kabi ma’nisizlik va ziddiyatlilik hukm suradi. Buni tushunish uchun uzum o‘g‘irlashga kirgan afandining uzumzor egasiga nisbatan chechanligini eslash kifoya. Bu mashhur latifaga ko‘ra, birovning bog‘iga uzum o‘g‘rilashga tushgan afandini bog‘ egasi tutib oladi va unga “Nega birovning uzumini o‘g‘irayapsan?” deya o‘shqiradi. Shunda afandi bog‘ egasiga: “Nega xotiningga kalish olib bermading?” deb javob bergan ekan. Bu o‘rinda afandining javobida ma’no yo‘q. Ammo, ayni bema’ni javob orqali u o‘zini himoya qila oladi. Favqulodda kontrast, garchi haq bo‘lsa ham, bog‘ egasini bir lahza dovdiratib qo‘yadi*”. [6,60-bet]

Asar qahramoni Qo‘shoqvoyda ham biz chechanlikni ko‘rishimiz mumkin. Bu xususiyatdan u ko‘pincha vaziyatdan chiqib ketish holatlarida foydalanadi. Oysara yangasinikiga pat-pat minishni rejalashtirib kirib borgan Qo‘shoqvoy Rais buvaga yo‘liqadi. Rais buvaning vajohatidan shoshib qolgan Qo‘shoqvoy vaziyatdan chiqib ketish uchun chechanlik bilan savollarga javob qaytaradi. Va bu vaziyatda rost bo‘lmasa ham Tursunboy akasi bilan kelganini qo‘shib tushib qolgan holatini yumshatadi. Umuman olganda, bu vaziyatda unga faqatgina tezkorlik bilan qilingan javobgina qo‘l kelardi. Bu usul unga yordam berganini anglagan Qo‘shoqvoy Rais buva tomonidan berilgan atlasni Oysara yangasiga olib kelib bergan holatida ham qo‘llaydi. Vaziyatning ustiga kelib qolgan Tursunboy akasi uning qo‘lidagi nima ekanligini so‘raganida atlas deb javob beradi. Shu jarayonda noto‘g‘ri javob berganini anglagan Qo‘shoqvoy yana gapga chechanlik bilan uning geografiya atlasini ekanligini va imtihonga kerak ekanligini aytib vaziyatdan chiqib ketadi.

“Ikki karra ikki besh” qissasi qahramoni Qo‘shoqvoy ham uning yaratuvchisi, ijodkori singari samimiy, beg‘ubor, rostgo‘y bola. U har qanday narsaga ishonadi, unga nisbatan aytilgan har qanday gapni to‘g‘ri ma’noda tushunadi va qabul qiladi.

Uning dunyosida yolg‘on va yashirin sirlarga, nosamimiy munosabatlarga, kinoyali gaplarga o‘rin yo‘q. Umuman olganda, poklik, beg‘uborlik va samimiyatni butun hayoti davomida saqlab qolgan bola va bola qalb obraz Qo‘shoqvoydir. Zero, bolaga xos bo‘lgan eng muhim xislat ham aynan shulardir.

Bir so‘z bilan aytganda, “Ikki karra ikki besh” qissasida yozuvchi hajviy usulda dramatism va insonlar o‘rtasidagi turli munosabatlarni tasvirlaydi. Bunda adib personajlar ichki dunyosida kechayotgan nozik psixologik jarayonlarni mahorat bilan real chizgilar orqali qalamga oladi. Adabiyotshunos olim Abdug‘afur Rasulov yozuvchi ijodining muhim xususiyatlari sifatida ikki jihatni keltiradi: *“Birinchidan, O‘tkir Hoshimov o‘z asarlarida shunchaki targ‘ibot qilish yoki shoirlar keltirish yo‘lidan bormaydi. Balki davrning eng dolzarb muammolarini o‘rtaga tashlaydi va bu muammolarga qahramonlarning harakatlari, o‘y-kechinmalari vositasida javob izlaydi. Ikkinchidan, adib bu jarayonlarni ajoyib badiiy shakllarda aks ettiradi”*. [1,225-bet]

Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, O‘tkir Hoshimov uslubidagi o‘ziga xoslik asarda didaktizm asosidagi rivoyatni keltirish an‘anasidir. Asardagi didaktik maqsadlarni amalga oshirishdagi eng maqbul obraz bola fenomenidir. Yuqorida tahlil qilgan asarimiz ham aynan shu uslubdagi asarlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sodiq S. Yangi o‘zbek adabiyoti. Toshkent: O‘zMU. 2018
2. Hoshimov O‘. Ikki karra ikki besh. Nurli dunyo nashriyot uyi. 2023.
3. Mallayev N. Navoiy va xalq ijodiyoti. Toshkent. 1974.
4. Muhammediyev R. Askiya. Toshkent, 1970.
5. Nazarov M. Yumor nima? O‘zbekiston adabiyoti va sa‘nati. 1086-yil, 8-son.
6. Jo‘raqulov U. Hududsiz jilva. – T., “Yangi asr avlodi”, 2006
7. To‘laboyeva R. Xudoyberdi To‘xtaboyev romanlarida badiiy psixologizm. Filol. fan. nomz... diss. – T., 2020

“QAYG‘UDAN KEYINGI KUN” DAN “YOMG‘IR MAVSUMI” TOMON

Normanova Iroda,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207334>

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyoti she‘riyatining boyishiga samarali hissa qo‘shgan qadim buxorolik adabiy sulolaning kichik vakili adabiyotshunos olim Shavkat Hasanning “Qayg‘udan keyingi kun” va “Yomg‘ir mavsumi” nomli she‘riy to‘plamidan o‘rin olgan she‘rlari badiiyati haqida so‘z boradi. Ijodkor she‘rlari mavzu, g‘oya va shakl jihatdan, unda qo‘llanilgan badiiy san‘atlar o‘rganilib tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Adabiy sulola, she‘riyat, uslub, mavzu, g‘oya, shakl, badiiy san‘at.

O‘zbek adabiyoti uzoq tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, u turli davrlarda rivojlanib, shakllangan. Ayniqsa, zamonaviy o‘zbek adabiyotida sulolalar (ya‘ni, ma‘lum bir oilaviy nasl, avlod-ajdod yoki sulola) mavzusi alohida e‘tiborga loyiqdir. Zamonaviy o‘zbek adabiyotida sulolalar mavzusi ikki asosiy yo‘nalishda ko‘rinadi: biri – yozuvchilar sulolalarining ijodiy merosi va ularning adabiyotga ta‘siri bo‘lsa, ikkinchisi – adabiy asarlarda sulolalarning tasviri va ularning jamiyatdagi o‘rnidir. Ushbu maqola orqali biz zamonaviy o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shgan buxorolik Hasanovlar adabiy sulolasining kenja vakili adabiyotshunos olim, Samarqand Davlat universitetining Istiqlol davri o‘zbek adabiyoti va adabiyot nazariyasi kafedrası mudiri Shavkat Hasan she‘rlari badiiyati haqida gaplashamiz.

Shoirning bugunga qadar “Yomg‘ir mavsumi” va “Qayg‘udan keyingi kun” nomli ikkita she‘riy to‘plami chop etilgan. Bu to‘plamlar 1992 -yilda nashr qilingan bo‘lib, aynan mana shu davrda o‘zbek she‘riyati o‘ziga xos rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tgan, adabiyotda milliy uyg‘onish, mustaqillik g‘oyalari va insoniy qadriyatlar yetakchi mavzularga aylana boshlagan payt edi. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin adabiyot erkinlikka intilib, mafkuraviy cheklovlardan xalos bo‘la boshladi. Endilikda shoirlar o‘z she‘rlarida milliy qadriyatlar, tarixiy adolat va mustaqillikni ulug‘lashga katta e‘tibor bera boshladilar. Erkin ifoda usuli kengaydi. Sovet davriga xos bo‘lgan mafkuraviy chegaralar buzilib, shoirlar jamiyat va inson ruhiyati haqida erkin fikr yuritish imkoniga ega bo‘ldilar. An‘anaviy uslubga zamonaviy obrazlar, falsafiy mushohadalar singdirildi.

Shavkat Hasan ham mana shu shoirlar qatorida qalam tebratgan, ammo o‘z ta‘biri bilan aytganda”... bilamanki, shoirona lutf, Bo‘lmas mening aytar so‘zimda...” deya kamtarlikni “kasb qilgan” samimiy shoirlardan.

Shavkat Hasan she'rlarini mutola qilar ekanman rang-barang kayfiyat paydo qiladigan, xayol kengliklariga yetaklaydigan, insonni o'zligi haqidagi teran mushohadaga undaydigan she'rlar yozganligiga yana bir bor amin bo'ldim. She'riy to'plamlari qo'lga olingandayoq, ularning nomlanishiga e'tibor qaratilgandayoq bu kitoblar muallifini shunchaki yengil-yelpi havaslar qalam olishga undamaganligi ravshanlashadi. Shoirning "Qayg'udan keyingi kun" kitobini adabiyotshunos Shodmon Sulaymon shunday ta'riflagan edi: "...o'zligini izlayotgan navrasta qalamkashning o'z qalbi kabi beqaror hissiyotlari to'kilgan yoshlik daftari deyish mumkin. Illo, insoniy muhabbat tarannumi, uning dardi va shavqi izhori shoirning "eng gullagan yoshlik chog'ida" (Hamid Olimjon misrasi) nashr qilingan bu she'riy majmuani kitobxon qalbiga yaqinlashtiradigan muhim fazilatdir".

Shoir she'rlarini o'qib tahlil qilar ekanman, beixtiyor she'riy to'plamlarning nomi e'tiborimni tortdi. Go'yoki bu nomlar mustaqilligimiz va undan oldingi mustabit tuzumga qaram davrimizni bir -biri bilan taqqoslash orqali ozodlik degan buyuk bir ne'matni qo'lga kiritganimizni "ko'z-ko'z" qilmoqchidek tuyuladi. "Qayg'undan keyingi kun "dan o'rin olgan "Begona o't" va "Labihovizdagi o'ylar" she'rlarida shoir sho'ro davri va uning ta'siri hali hanuzgacha davom etib kelayotganini alam bilan tasvirlaydi. "Labihovuzdagi o'ylar" she'rida Shavkat Hasan Afandi obrazidan foydalanib, o'tmish mafkurasini, ayniqsa, Sovet davri ta'sirini hajv qilayotgan bo'lishi ehtimol.

Sho'ro davri mafkurasida uzoq yillar davomida hayotimizning har bir jabhasiga singdirilgan edi. She'rda "Siz endi joni yo'q, oddiy bir haykal" degan misra bu mafkuraning rasmiy darajada tugaganini, ammo izlari hanuz qolayotganini anglatadi. Garchi Sho'ro tuzumi tugagan bo'lsa-da, u ta'sir qilgan avlodlar, uning qadriyatlari jamiyat ongida saqlanib qolayotgani shoir tomonidan kinoyaviy ifoda etilgan. She'rning oxirida Afandining eshakda gap sotayotganini tasvirlash ham muhim detal. Bu, balki, Sho'ro davrining ayrim vakillari yoki ularning mafkurasini hanuz targ'ib qilayotgan kishilar haqida. Ya'ni, o'tmishdagi g'oyalarning bugungi kunda ham ayrim joylarda o'z ta'sirini yo'qotmaganiga ishora bor.

Umuman olganda, she'r hajviy uslubda yozilgan bo'lsa-da, unda o'tmish va bugunning keskin tahlili turibdi. Sho'ro davri tugagan, lekin uning soyasi hali ham jamiyatda aks-sado berayotgani shoirning satirik nigohi ostida qilingan nozik ishora bo'lishi tabiiy. "Begona o't" she'ri ham teran ijtimoiy va siyosiy ma'noga ega. Asarda O'zbekiston qishloq xo'jaligi, ayniqsa, dehqonchilikning og'ir ahvoli,

rahbarlarning beparvoligi hamda jamiyatdagi muammolar ramziy obrazlar orqali yoritilgan.

She’rda asosiy g’oya – dehqon mehnatining qadrsizligi, rahbarlarning adolatsizligi va xalq hayotidagi nohaqliklarga ishora qilishdir. Asarda “begona o‘t” obraziga alohida e’tibor qaratilgan. U yer yuzasida o’suvchi begona o‘tlarni emas, balki xalq orasiga singib ketgan “begona unsurlarni” – ya’ni adolatsiz rahbarlarni, korrupsiya va manfaatparastlarni nazarda tutadi.

She’rdagi ramziy obrazlar Dehqon – halol mehnat kishisi, xalq timsoli. Yer – ona Vatan, O‘zbekiston ramzi. Begona o‘tlar – jamiyatga zarar keltiruvchi odamlar, korrupsionerlar va manfaatparast rahbarlar. Paxta – xalqning asosiy daromad manbai, lekin uni rahbarlar o‘z manfaatlari yo‘lida ekspluatatsiya qilishganligi achchiq haqiqat. Rais va vakillar – amalda hech qanday foydali ish qilmaydigan, faqat manfaatini o‘ylaydigan rahbarlardir.

She’riy san’atlarning o‘z o‘rnida ajoyib tarzda qo‘llanishi she’rning badiiy qiymatini yanada oshirgan. “Begona o‘t” real begona o‘tlargina emas, balki jamiyatga zarar yetkazayotgan kimsalarga nisbatan metafora shaklida ishlatilgan.

Parallelizm: “Qahraton, saraton, xoh kunduz, xoh tun Ishladi dehqonning qurib darmoni”. Bu misralar dehqonning har qanday sharoitda mehnat qilishini aks ettiradi. Tazod (antiteza): “Ko‘m-ko‘k nihollarga, yerga, dehqonga Ma’ruza qilishdi bir oy muttasil”. Nihollar o‘stirish kerak bo‘lsa-da, mutasaddilar faqat gapirish bilan ovora.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Shavkat Hasan bu she’r orqali xalqning haqiqatini yoritib, ijtimoiy adolatsizlikni fosh qilgan. Dehqon halol mehnat qilsa ham, “begona o‘tlar” unga halaqit beradi. Bu begona o‘tlar jamiyatni bosib olgani uchun dehqonning mehnati samarasiz bo‘lib qoladi. Asar bizga faqat mehnatkash xalqni emas, balki uning ustidan hukmronlik qilayotgan manfaatparastlarni ham ko‘rsatadi. Boshqa bir she’rida shoir oldinda yorug‘ kunlar borligiga umid bog‘lab lirik qahramonga quyidagicha murojaat qiladi.

Bir ajoyib, go‘zal kun
Meni chiqsang axtarib,
Ro‘molingni qo‘lingda
Bayroq kabi ko‘tarib.

Ushbu misralari chuqur ramziy ma’noga ega bo‘lib, mustaqillikka erishish ostonasida turgan paytlarimizni ifoda etgan. “Bir ajoyib, go‘zal kun” mustaqillik kuni yoki erkinlikka erishilgan yorug‘ kun. Mustaqillik millat hayotida eng muhim va

quvonchli voqealardan biri bo‘lib, “ajoyib va go‘zal kun” sifatida tarannum etilishi, “men” so‘zi shoirning o‘zi yoki ramziy ma’noda vatan, mustaqillik, erk kabi tushunchalarni anglatishi tabiiy. Ro‘mol ko‘pincha sharaf, hurmat va ramziy belgi sifatida qabul qilinadi. Ro‘molning “Bayroq kabi ko‘tarilishi”da ham mustaqillik timsoli sifatida davlat bayrog‘ini baland ko‘tarish, milliy g‘ururni namoyon etish g‘oyasi yashiringan.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Shavkat Hasan ijodi tor mavzu doirasida emas, turli g‘oyalar singdirilgan keng mavzuga ega. Uning lirik qahramoni oddiy xalq, qishloqning tupori mehnatkash odami va shu bilan birga o‘zining ichki kechinmalariga, his-tuyg‘ulariga, qadr-qimmatiga befarq bo‘lmagan mustaqillik farzandi. Shuni ham aytib o‘tish kerakki, shakl va mazmun uyg‘unligi asosida har bandi ikki, uch, to‘rt, besh misralar iborat she‘rlar yozdi. Tilining soddaligi, ravon va ixchamligi bilan alohida ajralib turadigan mansura shaklida yozilgan she‘rlari shoirning yana bir o‘z ta‘biri bilan aytganda imkonida hali otilishi kerak bo‘lgan so‘zlar va “o‘qlar” ko‘pligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahad Hasan. (2012). Ochiq darvoza. G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
2. Ahad Hasan. (2001). Dunyoni bolalarga beraylik. "Buxoro" nashriyoti
3. Rajabov, D. Sulaymonov, Sh. (2006). Qaynoq qum kengliklarida. "Buxoro" nashriyoti
4. Ilhom Hasan. (2022). Tun tongga tutash. "Adabiyot" nashriyoti
5. Safarov, O. (2013). Adabiy sulola sardori. 1999.
6. Shavkat Hasan. (1992). Yomg‘ir mavsumi. Samarqand.

SAKKOKIY IJODIDA MIRZO ULUG‘BEK MADHI

Malikova Zulayxo Baxromjon qizi,
ToshDO‘TAU magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207369>

Annotatsiya: Maqolada Sakkokiyning Mirzo Ulug‘bekni taxtga chiqishi munosabati bilan yozilgan qasidasi tahlil qilingan. Qasidada Mirzo Ulug‘bekning adolatli va himmatli shoh ekanligi, yetuk mutafakkir, astronomik olim ekanligi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Sakkokiy, Mirzo Ulug‘bek, rasadxona, astronomiya, qasida, No‘shiravoni odil, Qorun, Sulaymon va Muso payg‘ambar.

Mirzo Ulug‘bek- Temuriylar sulolasining mashhur vakillaridan biri bo‘lib, uning ota-bobolari o‘z zamonlarida buyuk hukmdorlar bo‘lishgan. Mirzo Ulug‘bek o‘z davrining odil podshohi bo‘libgina qolmay, zehni o‘tkir olim, zamonasi uchun ilm-fan yo‘lboshchisi, yorqin mayog‘i edi. Unda “ilm va podshohlikni barobar yuritgan hukmdor” timsolini ko‘rish mumkin. Chunki Mirzo Ulug‘bek hukmdorlik faoliyatini olib borish bilan birga, ilmiy faoliyatida ham ko‘plab yutuqlarga erishgan. Uning eng mashhur ishlari esa astronomiya sohasida bo‘lib, buning yorqin namunasi Ulug‘bek rasadxonasi hisoblanadi. Ushbu rasadxonada ko‘plab olimlar minglab yulduzlarning joylashuvini o‘rganganlar va turli astronomik jadvallar yaratganlar. U tarix, astronomiya, musiqa, she‘riyat, matematika bo‘yicha yetuk olim edi. O‘zi qurdirgan madrasalarda shaxsan o‘zi talabalar uchun ma‘ruzalar o‘qigan, ilm ulashgan.

Mirzo Ulug‘bek faqat dunyoviy ilmlarnigina emas, balki diniy ilmlarni ham puxta egallagan podshoh edi. U yetti qiroat bilan Qur‘oni karimni o‘qiy oladigan inson edi. Bunday ilmni egallashida albatta ustozlarining o‘rni alohida ahamiyat kasb etgan. Jumladan, Qozizoda Rumiy, Jamshid al-Koshi, Ali Qushchi kabi ilmli va sadoqatli insonlarning saboqlari va yordamlarini ta’kidlab o‘tish joiz.

Bugungi kungacha Mirzo Ulug‘bek haqida ko‘plab tadqiqotlar olib borildi. Mirzo Ulug‘bekning ilmiy merosini o‘rganish XVII asrdan boshlangan. Bu borada Jon Grivs, Tomos Xayd, Frensis Beyli, L.Sediyo, V.Bartold, V.Vyatkin, E.Knobl, T.N.Qoriniyoziy, G‘.Jalolov va boshqa olimlarning tadqiqotlarini ko‘rsatish mumkin. Mazkur tadqiqotlarda Mirzo Ulug‘bek ijodi, faoliyati turli nuqtayi nazardan o‘rganildi [1:274]. Xususan, O‘zbekistonda ham Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlangan asarlar yaratildi. Masalan, M.Shayxzoda “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi, X.Davron

“Padarkush” she’ri, O.Yoqubovning “Ulug‘bek xazinası” kabi asarlar Mirzo Ulug‘bekning shaxsiyatini ochib berish uchun muhim o‘rin egalladi.

Mirzo Ulug‘bek uchun o‘z davrining ma‘lum va mashhur shoirlari ham qasidalar bitgan. Uning shoh va insoniylik xislatlarini tarannum etganlar. Ushbu o‘rinda o‘qirmanda qasida qanday janrligi haqida savol tug‘ilishi tabiiy.

Qasida - 15-20 baytdan kam bo‘lmagan madh, marsiya yoki didaktik mazmunli she‘r janri [2:732]. Tarixdan ma‘lumki, qasida Sharq va arab she‘riyatining o‘ziga xos, katta adabiy janri hisoblanadi. Jahon adabiyotida esa dastavval Yunonistonda paydo bo‘lib, Sharq adabiyotidagi madhiyaga o‘xshab maqtovlarga to‘la, tantanavor xor qo‘shig‘iga nisbatan aytilgan. Dastavval ushbu janrdan saroy shoirlari shohlarni ulug‘lash, madh etish uchun foydalangan. Shuningdek, qasidada muhim tarixiy shaxslar yoki tarixiy voqealar ham ifoda etilgan. Shu bilan birga, klassik adabiyotda tabiat lavhasi, cholg‘u asboblari va boshqalarga bag‘ishlab ham qasidalar yozilgan. Chunonchi, Rudakiy (X asr) qasidaları shunday qasidalar sirasiga kiradi. Qasidaning baytlari miqdori cheklanmaydi. Qasidaning umumiy hajmi 15-20 baytdan kam bo‘lmaydi. Mumtoz adabiyotimizdagi qasidalarning asosiy qismi aruz vaznida bitilgan.

Qofiyalanishi: a-a, b-a d-a yoki a-a, b-b d-d e-e. [5:34].

Kompozitsiyasi g‘azalga nisbatan murakkab bo‘lib, nasib (yoki tashbib) deb ataluvchi lirik muqaddima, gurezgoh (qochish joyi; nasibdan asosiy qism — madhga o‘tish vazifasini bajaruvchi bayt yoki baytlar), madh (maqto) va mamduh (maqtalayotgan shaxs haqqiga duo) va matlabni o‘z ichiga oluvchi xulosa qismlardan iborat.

Qasida mavzusiga ko‘ra ham turlicha bo‘ladi, ya‘ni madh, hajv, falsafiy, marsiya, munojot kabi. Turkiy adabiyotdagi ilk qasida “Devonu lug‘otit-turk” da “qo‘nug‘” ko‘rinishida uchrasa, o‘zbek tilining rivoji uchun hissa qo‘shgan Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarida ham muhim ma‘lumotlar berilgan: “Qasidaning aqalli yigirma yetti bo‘lur yo andin o‘ksukrak va aksari muayyan ermas. Har necha qofiya dast bersa ayturlar. Va har ne maqsud bo‘lsa, bayonga keltururlar.” [6:12]. Va Amir Muizziy, Rashididdin Vatvot, Xoqoniy kabi shoirlar ijodidan namunalar keltirgan.

Jumladan, Alisher Navoiy e‘tirofiga sazovor bo‘lgan Sakkokiy ham hukmdorlardan Xalil Sulton nomiga bitta qasida, Mirzo Ulug‘bek nomiga to‘rtta qasida, amaldorlardan Xoja Muhammad Porsoga bir qasida, Arslon Xoja Tarxonga to‘rt qasida bag‘ishlagan.

O‘ziga xos badiiy mahoratga ega qasidago‘y shoir Sakkokiy Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlangan qasidalarida Mirzo Ulug‘bekni ulug‘lagan, ilmi bo‘lish bilan birga yaxshi fazilatlarga egaligini ta’kidlab o‘tgan. Jumladan, “Ulug‘bek madhi” deb nomlanuvchi qasidasi Mirzo Ulug‘bekning taxtga chiqishi sharafiga yozilgan.

Sakkokiy ushbu qasidasida Mirzo Ulug‘bekni Sulaymon va Muso payg‘ambar, shoh No‘shiravon va Shohrux Mirzoga o‘xshashi haqida fikrlar keltirgan:

Jahondin ahraman ketib musaxxar bo‘lg‘oy insu jon,

Kim O‘sh taxtini yel ko‘tarub Sulaymoni zamon keldi. [3:65].

Ya‘ni olamdan yovuz dev ketib, barcha jonlar- odamlar va jinlar ozod bo‘ladi. Chunki shamol taxtda Sulaymonni keltirdi. Bizga ma‘lumki, Sulaymon payg‘ambarga barcha jonzotlar- insonlar, hayvonlar, qushlar, jinlar hattoki shamol ham bo‘ysundirilgan. Sulaymon alayhissalom ham payg‘ambar, ham podshoh bo‘lganlar. Hattoki, uning zamonida barcha yomon devlar ham kishanlanib, yomon ishlar qilishdan tiyilganlar.

Boyindi taxtining qadri, o‘zung toj ko‘kka toshlodi,

Adolat bog‘i sabz o‘ldi, chu No‘shiniravon keldi.

Tarixdan ma‘lumki, No‘shiravon adolatli shoh ekanligi bilan nom chiqargan podshohlardan biri bo‘lgan. Xalq No‘shiravoni odil deya ulug‘lagan. Taxtning qadri ko‘tarildi, ya‘ni taxt o‘z egasini topdi. Adolat bog‘i gullab-yashnadi, chunki No‘shiravon keldi, yoki Nekim No‘shiniravon adl ishi ichra qildi taqsirin,

Qamug‘ing‘a aning bir-bir sharif zoti zamon keldi.

Ya‘ni No‘shiravon kabi adolatli Mirzo Ulug‘bek barcha-barcha ishini adolat bilan yuritadi, endi barchaga uning kafili – xalqning javobgarligini o‘z bo‘yniga olgan shaxs keldi.

Raiyat qo‘y erur, sulton anga cho‘ponu yo bo‘ri,

Bo‘ri o‘lgoyu qo‘y ting‘oy, chu Musotek shubon keldi.

Xalqni qo‘y, podshoh esa xalqqa cho‘pon yoki bo‘ri sifatida tasvirlanishidan anglashiladiki, podshoh odil bo‘lsa xalqni cho‘pon misoli himoya qiladi va qo‘riqlaydi. Aksincha, o‘z nafsini o‘ylovchi zolim bo‘ri bo‘lsa, xalq qon qaqshaydi, bor-budidan ayriladi. Bo‘ri o‘ldi, endi qo‘ylar ozod bo‘ldi. Chunki Muso alayhissalomdek shubon-cho‘pon [2:702] keldi. Bizga ma‘lumki, barcha payg‘ambarlar ma‘lum bir kasb-hunarga ega bo‘lganlar. Masalan, Odam alayhissalom dehqon bo‘lgan. Nuh alayhissalom kema yasashni o‘rgangan bo‘lsa, Dovud alayhissalom mohir temirchi bo‘lib, mustahkam sovutlar yasagan. Muso alayhissalom sakson yil qo‘y boqqanlar, payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu

alayhi vasallam ham payg‘ambar bo‘lmasliklaridan avval qo‘y boqqan va tijorat bilan shug‘ullangan.

Bu yerda Muso payg‘ambarning qo‘y boqqanligi misolida saltanatga uningdek odil inson kelganligiga ishora qilinmoqda.

Sevunsun xisravi oliy guhar sulton Ulug‘bekkim,

Shahanshoh Shohruhbektek shahi xisrav nishon keldi.

Podshohlikdagilar, barcha xalq xursand bo‘lsin, qimmatbaho toshdek beqiyos podshoh- Ulug‘bek taxtga keldi. Chunki taxtga shohlarning shohi - Shohruh Mirzodek shohga o‘xshagan shoh keldi.

Qachon kayvon bikin onlar saroyu toqi oliyg‘a,

Tilosa posbonliqni shahi Hinduston keldi.

Osmonning soqchiligini Zuhal yulduzi istasa ham bo‘ladi, chunki dunyoga Hindiston shohi keldi.

Gadolar royigon topg‘oy zaruriy moli Qorunni,

Yadi bayzo bikin ilging jahong‘a zarfishon keldi.

Musulmonlarning muqaddas kitobi bo‘lgan Qur‘oni karimda Qorun qissasi zikr qilingan bo‘lib, undan kelgusi avlodlarning ibrat olishlari buyurilgan. Qorun Muso alayhissalom qavmidan bo‘lgan nihoyatda boy-badavlat, cheksiz mol-mulkka ega bo‘lgan bir kimsa edi. Alloh taolo unga iymonini imtihon qilish uchun juda katta boylik va mol-mulk ato etgan edi. Uning mol-mulki shu darajada ko‘p ediki, xazinalarining kalitlarini ko‘tarib yurish bir guruh kuchli, baquvvat odamlarga ham og‘irlik qilar edi. Davlatini hammaga ko‘z-ko‘z qilib, qimmatbaho kiyimlar kiyar, boshqalarning hasadi va adovatini qo‘zg‘ashga intilar, ochko‘z va hasis inson ekanligini namoyish qilar edi.

Inson zoti o‘z-o‘zidan bu boyliklarga ega bo‘lib qolmaydi, albatta. Bergan boyligi, kuch-quvvati va farovonligi uchun yaratgan Parvardigoriga shukr qilishi kerak. Ammo Qorun bunga noshukrlik qildi va bu boyliklarni bergan Allohga isyon qildi. “Bularni o‘z mehnatim va iqtidorim orqali qo‘lga kiritganman” degan da’voda kibr va tug‘yonga ketadi. O‘sha vaqtda shunchalik molga egalik uni hovliqtirib yuboradi, boylik ko‘zlarini ko‘r qiladi. Shu sababli o‘z qavmiga bepisandlik va zolimlik qiladi, o‘zligini unutib takabburlik qiladi, ularga zo‘ravonlik bilan munosabatda bo‘ladi. Natijada bu isyonkorligi uchun Allohning qahriga uchraydi, uning o‘zini va to‘plagan barcha boyliklarini yer yutadi. Bu qissa ham odamlarga ibrat bo‘lishi kerak. Barcha insonlar Qorun kabi boylikka ega bo‘lishi mumkin, lekin boyliklariga g‘ururlanib bir yaratq ekanligini unutib qo‘ymasligi kerak.

Qasidada hatto gadolar, tilanchilar tekinga Qorun kabi mol-dunyoga ega bo‘lishligi, sababi esa taxtga qo‘li ochiq, saxiy podshoh- Mirzo Ulug‘bek kelganligiga ishora qilinyapti.

Sakkokiy ushbu qasidasida turli badiiy san’atlardan – talmeh, tashbeh, mubolag‘adan unumli foydalangan, bu esa qasidaning qiymatini oshirishga xizmat qilgan. Barcha qasidalarga xos bo‘lgan xususiyat- madh etish va ta’rif-tavsif berish ushbu qasidada ham kuzatiladi. Sakkokiy qasidaning muqaddimasini taxtga kelgan shaxsni ya’ni Mirzo Ulug‘bekni xaloyiqqa tanishtirish, uning sifatlarini ochiqlash bilan boshlagan. Shuningdek, payg‘ambarlarga, tarixiy shaxslarga murojaat orqali go‘zal badiiy tasvir vositalaridan foydalangan. Ular misolida qorong‘u kunlar ortda qolib, yorug‘, baxtli kunlar boshlanganini ta’kidlagan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Sakkokiyning ushbu qasidasi ba’zi saroy shoirlari kabi maddohlik uchun emas, aksincha Mirzo Ulug‘bekning o‘ziga xos shaxsiy fazilatlarini, ilmiy yetuk va dono shoh ekanligini ko‘rsatib berish uchun yozilgan. Uning taxtga o‘tirishi xalq uchun farovonlik, erkinlik, to‘qchilikka sabab bo‘lgani, nechog‘li muhim hodisaligi qasidada keng yoritib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva M. Adabiy-tarixiy asarlarda kichik janrlar poetikasi. Doktorlik dissertatsiyasi. – Samarqand: 2021. – 274 b.
2. Navoiy asarlari lug‘ati. G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. – T.: - 1972.
3. Sakkokiy. Tanlangan asarlar. O‘z SSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti. – T.: 1958.
4. Poyon Ravshanov. Temuriylar silsilasi. Yangi asr avlodi. 2017.
5. O.Karimov. Mumtoz she’riyat janrlari. -T.: Namangan nashriyoti. 2015.
6. Shayx Ahmad Taroziy. Funun ul-balog‘a. – T.: Xazina. 1996.

BERUNIYNING ADABIY QARASHLARI

Xayrullayeva Gulasal Anvar qizi,
ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207379>

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning adabiy asarlari, uning adabiyotshunoslikka qo‘shgan hissasi va o‘zi yozgan she‘rlari haqida so‘z yuritiladi. Boshqa fan sohasiga oid “Mineralogiya” asari adabiy nuqtayi nazardan tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: Abu Rayhon Beruniy, “Mineralogiya” asari, adabiyot, she‘r, adabiy janrlar, rivoyat, hikoyat, tahlil.

Abu Rayhon Beruniy aniq fanlar bo‘yicha buyuk olim bo‘lishi bilan bir qatorda adabiyotni chuqur mushohada etgan, she‘r nazariyasini mukammal o‘rgangan, badiiy ijod bilan shug‘ullangan o‘tkir adib ham bo‘lgan. U fanning qaysi bir sohasida asar yozmasin, albatta, she‘rlar, go‘zal o‘xshatishlar, maqol-u ibratli hikoyatlardan unumli foydalangan. Uning “Kitob ut-ta‘allul bi-holati-l-vahmi fi ma‘oni nazmi uli-l-fazl” (“Fazl ahlining she‘rlarda aytilgan fikrlarini bayon qilish kitobi”) hamda “Kitobu muxtori ash‘or va-l-osor” (“Tanlangan she‘rlar va asarlar kitobi”) kitoblari ham aynan adabiyotga oiddir. Bu haqda A.Irisov shunday yozadi: “Olim adabiyotni chuqur o‘rgandi. O‘zi o‘tkir satirik shoir ham edi. Shu bilan birga lingvist, grammatik ham edi. U arab, fors tillaridan tashqari hindlarning ham grammatika va she‘rlari ustida, ularni arab grammatikasi va aruz qoidalari bilan bog‘lab ko‘p tekshirishlar olib bordi va bu haqda o‘z mulohazalarini qoldirdi”[3:55]. Darhaqiqat, adib “Hindiston” asarida hind she‘r tizimlari, vaznlari haqida to‘laqonli fikr yuritgan. “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” va “Geodeziya” asarlarida turli xalqlarga oid afsona va miflar uchraydi. “Mineralogiya” va “Saydana” asarlarida esa arab she‘riyatidan namunalar keltirilgan.

Abdulfattoh Rasulov o‘zining maqolasida Beruniy qalamiga mansub she‘rlarni tahlilga tortadi[5:2]. Bu maqolada Beruniyning arab tilida bitilgan o‘ttiz besh bayt – jami 70 misra she‘ri asliyatdagi shakli bilan birga keltirilib izohlangan. Beruniy Abul Fath Bustiyni madh etib 17 baytli she‘r yozgani haqida ham ma‘lumotlar uchraydi. Yoqut Hamaviy uning she‘rlari to‘g‘risida shunday deydi: “Bu she‘rlar yuksak darajada bo‘lmasa ham, Beruniy kabilardan sodir bo‘lishi tahsin etarlidir”[10:312]. Beruniyning quyidagi she‘rida shon-shuhratga berilgan ayrim insonlarning qiyofasi ochib berilgan:

Kim uchsa sa'y-jahd qilmay shuhratga,
Karam libosiga bo'lsa qancha och.
G'aflat soyasida shod yotar, ammo
Sharaf kiyimisiz qolar yalang'och.

Ushbu she'rda ko'tarilgan mavzu bugungi kun uchun ham o'zining dolzarbligini yo'qotmay kelmoqda.

Beruniy umrining oxirgi yillarida o'zi yozgan asarlarini jamlab bir ro'yxat tuzadi va uni "Fihrist" deb nomlaydi. Bunda olimning 113 asari va ularning qisqacha bayoni berilgan. Ushbu ro'yxatda Beruniy adabiyotga oid 18ga yaqin asar yozgani aytib o'tilgan[7:76].

Beruniy "Fihrist"ning bir bobida "Vomiq va Uzro" qissasini, "Qasim us-surur va ayn ul-hayot", "Urmuzdyor va Mehriyor", "Bomiyonning ikki sanami", "Dodmah va Kiromiduxt", "Nilufar" dostonlarini tarjima qilganini aytib o'tadi. Bundan tashqari mashhur arab shoiri Abu Tammom Habib ibn Avs she'rlariga sharh bitgan bo'lib, u "Abu Tammomning alif qofiyali she'rlariga sharh" deb nomlanadi. Bularning barchasi Beruniyning aql-zakovati adabiyot sohasini ham chetlab o'tmaganini ko'rsatadi.

Adibning "Mineralogiya" asari turli metall va minerallarga bag'ishlangan bo'lsa-da, adabiyotga oid bir necha xil janrlar, xususan, she'r, hikoyat va rivoyatlarga nihoyatda boyligi bilan alohida ajralib turadi. Akademik I.Y.Krachkovskiy: "Beruniy ko'p yillik maxsus izlanishlarini faqat ilmiygina emas, balki badiiy adabiyot, faqat original arab adabiyotigina emas, boshqa tillardan o'tgan adabiyot namunalari bilan boyitdi"[9:248], – deb ta'kidlaydi. Shuningdek, adib asar bag'riga Qur'oni Karim oyatlarini ham mohirlik bilan singdirib yuborgan. Bu esa olimning islom dinini hamda ushbu muqaddas kitobni chuqur bilishidan darak beradi.

"Mineralogiya"ning birinchi qismida berilgan yoqut to'g'risidagi bobda 26 she'riy parcha, 30 hikoya va hodisalar ta'rifi berilgan. Rivoyatlarning ko'pchiligi hayotda bo'lib o'tgan voqealar bo'lib, Beruniy ularni turli kitoblarda o'qigan yoki ayrim kishilardan eshitgan. Beruniy asarda ko'plab voqealarni hikoya tarzida keltiradi, ulardan ibratomuz xulosalar chiqaradi. U keltirgan hikoyatlarga asos bo'lgan hodisalarning ko'pi tarixiy shaxslar bilan bog'liq. Quyidagi rivoyatda ham Beruniy o'sha davrdagi xalifa Xorun ar-Rashid haqida so'z yuritadi:

Xorun ar-Rashidning kanizaklaridan birining husn-u latofatda tengi yo'q ekan. Xalifa cho'rilarga sovg'a-salom ulashgan paytlarda boshqalar zo'r minnatdorchilik bilan qabul qilar, u esa mutlaqo olmas ekan. Bundan xalifa qattiq g'azabga kelardi.

Bir kuni u qimmatbaho toshlarni cho‘rilarning oldiga to‘kdi. Kanizaklar ularni tera boshladilar. Bu go‘zal esa toshlarga hatto qo‘l ham uzatmadi. So‘ng xalifa boshqa toshlarni keltirmoqqa buyurdi va ulardan tanlab-tanlab oldilar. Hamma o‘z ulushini oldi, cho‘ri qiz tag‘in beparvoligicha turaverdi.

– Nega boshqalar qatori o‘z ulushingni olmading? – deb so‘radi, undan xalifa.

– Bordi-yu, shu yerdan o‘zimga yoqqan narsani tanlasam meniki bo‘ladimi? – deb so‘radi go‘zal cho‘ri qiz.

– Mayli, sening aytganingcha bo‘lsin.

– Unda, – dedi qiz Xorun ar-Rashidning qo‘lidan tutib, – mana mening barcha qimmatbaho toshlar ichida tanlaganim.

Xorun ar-Rashid g‘oyat quvondi va uni “Xolisa” deb atadi. Bu kanizak boshqalardan ko‘proq uning mukofot va sovg‘alar jihatidan diqqat-e’tiboriga sazovor bo‘ldi[1:53].

Aynan mana shu ibratomuz rivoyatning o‘zi ham asarning qimmatini yanada oshirgan. Asarda shunga o‘xshash ko‘plab tarixiy rivoyatlar o‘rin olgan bo‘lib, “Mineralogiya” asari faqatgina mineral toshlar haqida ma’lumot beruvchi kitob emas, balki adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ham tadqiq etilishi lozim bo‘lgan muhim adabiy manba ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Beruniy asarda nafaqat o‘z fikrlarini asoslash uchun, balki kitobxonni o‘sha davrdagi arab she’riyatidan bahramand etish maqsadida 259 o‘rinda she’riy parchalar keltiradi. Ular bejiz berilmagan, har birining o‘ziga xos o‘rni va vazifasi mavjud. Beruniy ilmiy merosi tarkibida adabiy-nazariy qarashlar bilan birga o‘ziga zamondosh bo‘lgan shoirlar ijodiga munosabat yetakchilik qiladi. “Mineralogiya” asarida 84 ta shoir ijodidan namunalar keltirilgan. Ar-Roiy, Abu Toyyib al-Mutanabbi, Ibn ar-Rumiy, Al-Buhturiy, An-Nabig‘a, Al-Muhabbala as-Sa’diy, Al-Ajjoj, Abu Bakr al-Forisiy, Ibn al-Mu’taz shular jumlasidandir. Bundan tashqari muallif ushbu asarida arab va fors tillarida baravar ijod qilgan Hamza Isfahoniy, Abu Bakr ibn Husayn Ko‘histoniy, Abul Qosim ibn Bobak Jurjoniy, Mansur Muvarrid Forsiy, Gadoiriy, Darshor ibn Burd, Abu Mansur Saolibiy, Abubakr Xorazmiy, Xotibiy ibn Nasrovayh Samarqandiy va boshqalar ijodiga ham murojaat qiladi.

Beruniy bu asarda saxiylik va muruvvat haqida fikr yuritar ekan, o‘z fikrlarini she’riy parchalar orqali asoslab beradi:

Ali ibn-Johim degan:

Saxiy gar bemol-u mulk, uyatmas, bu bandalikdir.

Yo‘qsa ezgulikka rag‘bat – baayni sharmandalikdir.

Yana boshqa bir shoirning she’rini ham keltiradi:

Shavkatlilar ichida eng shavkatlisi

Tonggi, kechki ichimligin vaqtida ichgan emas,

Tun ham, tong ham dushmanga zarba berib,

Do’s’tga naf keltirgan kas.

“Mineralogiya” kitobida she’riy parchalarning keltirilish sababini Beruniy shunday izohlaydi: “Bizning maqsadimiz arablarda bor narsalar va arablarning she’riyatini ko’rsatishdir”. Demak, Beruniy bu kitobda she’riy parchalar keltirar ekan, ulardan faqat ma’lum hollarni izohlash maqsadinigina emas, balki, umuman, o’sha davrdagi yoki undan oldinroq arab tilida mavjud bo’lgan she’riyat to’g’risida o’quvchida tasavvur uyg’otish vazifasini ham o’z oldiga qo’ygan[6:97]. Atoqli olim Aziz Qayumov ham Beruniyning bu usulini shunday ifodalaydi: “Bu asarlarda Beruniyning adabiyotga, adabiy ijodga aloqasi ma’lum darajada izhor etilgan. U adabiy ijodga oid muhim ma’lumotlarni xabar qiladi, she’riy parchalardan keltirilgan misollar orqali o’z fikrlarini isbotlaydi, xalq og’zidagi turli-tuman afsonalardan ustalik bilan ilmiy asarlarida istifoda etadi. Beruniy o’zining asarlarini badiiy parchalar bilan bezab, ularning jonli va qiziqarli bo’lishiga katta ahamiyat bergan. U har doim o’quvchining diqqatini jalb qilishi, uning zerikib qolmasligiga e’tibor etishi shart ekanini uqtiradi”[6:6]. Beruniy biror voqea-hodisa she’r orqali ifodalanganda kishilarning xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi, degan fikrda bo’lgan. Bu fikr juda to’g’ri, negaki she’r inson ongiga tez ta’sir qiladi, inson qalbini junbushga keltiradi. Nasrdan ko’ra nazmning ta’sir kuchi kengroqdir. Shu sababli oddiy hikoya tarzida aytilgan gapdan ko’ra she’riy tarzda ifodalangan voqea inson xotirasida abadiy muhrlanib qoladi.

Asarda Abu Mansur as-Saolibiyning ham bir she’ri keltirilgan bo’lib, unda o’sha davrdagi xattotlardan biri Ali ibn Muqlaning yozuvi haqida gap ketadi: Ibn Muqlaning yozuvi shundayki, unga ko’z solgan kishining barcha organlari ko’zga aylanib ketishini istaydi.

Dur hasaddan sarg’ayadi, u yozuvni maqtaganlarida

Gul esa uning guldorligi qarshisida xijolatdan qizaradi. [1:101]

Qimmatbaho toshlar va ma’danlar tasnifiga bag’ishlangan bu asarda ayrim la’l va ma’danlar haqida ma’lumot berarkan, u haqda adiblarning fikrlarini ham keltiradi. Masalan, adib asarning “Lu’lu” bobida adabiyot masalalariga to’xtaladi. Shoir qo’llagan badiiy san’atlarning o’sha tasvirdagi narsa yoki hodisaga mos kelish-kelmasligini sharhlarkan, bir shoirning arab tilidagi she’rning mazmuni

Mening qalbim nozik qomatli, beli niholday harakatlanuvchi jononga qaratilgan, U qiz husn-u jamolda dengiz qirg‘oqqa uloqtirgan gavhardek baytidagi tashbeh qo‘llanilishi haqida “Lekin bu o‘xshatish ma’no jihatidan to‘g‘ri emas, chunki gavhar qirg‘oqqa uning chig‘anog‘i o‘lgandan keyingina uloqtiriladi. Bunday holda esa gavhar yemirilish va o‘zgarishlardan buzilgan bo‘ladi” – deb yozadi. Shoirning tashbehi haqida ma’dansunos allomagina bunday nozik kuzatish qilishi mumkin[8:93]. Bu hol Beruniy ilmiy uslubining o‘ziga xos tomoni bo‘lib, ayni holatni chuqur ilg‘agan akademik Aziz Qayumov “Beruniy va adabiyot” asarida ulug‘ alloma tilidan hikoya qiladi: “Biz she’riy parchalarni ko‘p-ko‘p keltiramiz, ular orqali fikrlarimizni isbot qiluvchi dalillar va ma’lumotlarni bayon qilamiz, izohlaymiz... she’r o‘quvchiga huzur va rohat bag‘ishlaydi, uzoq yo‘l bo‘yidagi buloqlar singari dam olish va hordiq chiqarishga xizmat qiladi”[6:154].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Beruniy fanning boshqa sohalari bilan bir qatorda adabiyotni ham chuqur tushunadigan, tahlil qila oladigan mohir adabiyotshunos bo‘lgan. Uning adabiyot faniga qo‘shgan hissasi beqiyosdir. Shoirning o‘zi yozgan she’rlari hamda adabiyotga oid asarlari fikrimizning yaqqol dalilidir. Adibning “Mineralogiya” asari adabiyotimiz uchun ham buyuk adabiy manba vazifasini o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абу Райхон Беруний. Минералогия. Қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017
2. Abu Rayhon Beruniy. Hindlarning grammatika va she’r haqidagi kitoblari bayonidan. – Sharq mumtoz poetikasi H. Boltaboyev talqinida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008
3. А.Ирисов, А.Носиров, И.Низомиддинов. Ўрта Осиёлик қирқ олим. – Тошкент, 1961
4. А.Расулев. Абу Райхон Беруний. – Тошкент: Фан, 1968
5. А.Расулев. Беруний ва унинг шеърлари ҳақида баъзи мулоҳазалар. – Тошкент: Фан, 1978
6. А. Қайумов. Беруний ва адабиёт. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 1974
7. Булгаков. П. Г. Жизнь и труды Беруни. – Тошкент: Фан, 1972
8. Болтабоев Ҳ. Жаҳон адабиётшунослиги тарихи. Дарслик. 1-китоб – Тошкент, 2019
9. И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. т. IV – Москва-Ленинград: изд-во Акад. наук СССР, 1956
10. Якут ал-Ҳамави. Муъжам ул-удаба. т. 6 – Миср, 1970.

“SAB’AI SAYYOR” DOSTONINING XORIJDA O‘RGANILISHIGA DOIR

Yoqubova Muhayyo Nasibjon qizi,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207385>

Annotatsiya: ushbu maqolada hazrat Alisher Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostonining xorij olimlari tomonidan o‘rganilishi darajasi, ularning mazkur dostonga nisbatan munosabatlari haqida so‘z yuritiladi. Xorij tadqiqotchilari asarning qaysi jihatlariga e’tibor qaratgani haqida ma’lumotlar beriladi.

Kalit so‘zlar: Navoiy ijodi, “Xamsa” dostonlari, navoiyshunoslik, “Sab’ai sayyor”, Bahrom Go‘r, mumtoz adabiyot, ilmiy asarlar, maqola.

Ulug‘ zotlar yaratgan asarlar hamisha inson hayotida katta ahamiyat kasb etadi. Buyuk bobokalonimiz hazrat Alisher Navoiy ham ana shunday buyuk asarlari bilan har doim ilm ahlining qalbidan o‘rin egallab kelmoqda. Asarlari tarbiyaviy ahamiyatga boyligi, kundalik hayotimizda foydasi tegadigan pand-nasihatlar bilan ajralib turadi. Shu bilan birga do‘stlik, adolat, rostgo‘ylik, insonparvarlik hamda chin sevgi kabi insoniy xislatlar Navoiy asarlarida mukammal va hayotiy dalillar bilan o‘quvchilar ongiga singadi.

Alisher Navoiy “Xamsa”sining to‘rtinchi dostoni — “Sab’ai sayyor” bo‘lib, mavzu yo‘nalishiga ko‘ra ishqiy-sarguzasht asar hisoblanadi. Shoir “Sab’ai sayyor” uchun Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan —Bahrom Go‘r hikoyasini asos qilib olgan. Bu afsona sosoniylar sulolasidan bo‘lgan podshoh Varaxran V (420–438) nomi bilan bog‘liq. U go‘r – qulon oviga o‘ch bo‘lgani uchun Bahrom Go‘r nomi bilan mashhur bo‘lgan. Bu haqida Alisher Navoiy “Tarixi mulki ajam” asarida: —Va ani Bahrom Go‘r dedilar. Muning jihatini ba’zi dedilarkim, to‘rni sher sayd qilg‘anda, aning o‘qi ikisidin o‘tub, yerga tegdi. Ba’zi debdurlarkim, go‘r ovig‘a ko‘p moyil erdi, – deb ta’riflaydi.

Alisher Navoiyning hayoti va ijodiga qiziqish uning tiriklik paytidanoq boshlangan edi. U yaratgan asarlar ilgaridan qardosh tillarga tarjima qilinib kelingan.

Keyinchalik, Navoiy ijodini o‘rganish XX asrlarda keng rivojlanib, navoiyshunoslik fani yuzaga keldi. Uning yaratgan asarlari yuzasidan tadqiqot ishlari olib borish rivojlanib, ko‘plab asarlar, monografiyalar yaratildi. Shu jumladan, Yevropada ham bunday ishlar samarali tashkil etildi. Xususan, mashhur sharqshunos olim Y. Bertels, M.Sale, A.Deych, rus olimi va tarjimoni S.Lipkin, kavkazshunos

olim B.T. Rudenko, gruzin adabiyotshunosi K.S.Kekelize, ozarbayjonlik olimi J. Nagiyeva va ko‘plab tadqiqotchilar tomonida o‘rganilgan.

Sharqshunos olim Yevgeniy Bertels (1890–1957) turkiy va fors adabiyotining mashhur asarlarini o‘rgangan va ularga ilmiy baho bergan olimlardan biridir. U, ayniqsa, Alisher Navoiy, Firdavsiy, Nizomiy, Jomiy, Ahmad Yassaviy kabi mashhur adabiyot namoyandalari ijodini chuqur tahlil qilgan.

Shuningdek, Y. Bertels “Xamsa” dostonlaridagi “Sab’ai sayyor” dostonlarini o‘rganib chiqib ular orasida o‘xshash va farqli jihatlariga alohida diqqatini qaratadi. Ayniqsa, dostonlarning nomi astronomik tushunchalarga asoslangan bo‘lib, u yettita sayyora va ularning ta’siri haqidagi falsafiy qarashlarni ham o‘z ichiga olganligi haqida ta’kidlaydi. “Sab’ai sayyor” dostonlaridagi astronomik bilimlarga alohida to‘xtalib, ularning ma’no va mazmuni haqida fikr yuritadi.

E. Bertels Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostonini sharq mumtoz adabiyoti mazmun jihatdan o‘rganib, undagi tasavvufiy, tarixiy va falsafiy ma’nolarni tahlil qilgan. U Navoiyning badiiy uslubi, ramzlari va obrazlari haqida chuqur tadqiqot olib borgan. Masalan, u asosiy ixtisosligi bo‘yicha fors adabiyoti mutaxassisi bo‘lishiga qaramay bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini zarracha bo‘lsa-da yo‘qotmagan “Navoiy va Attor” maqolasida (1928) ikki tilda yozilgan asarni chog‘ishtirib Alisher Navoiyning jahon adabiyoti tarixida kam uchraydigan original shoir ekanligini rad etib bo‘lmas dalillar bilan isbotlab ko‘rsatdi. Bundan tashqari, maqolada buyuk shoirning adabiy an’anaga hamda tasavvufga munosabati aniq belgilangan.

E.Bertels sobiq ittifoq davrida Sharq adabiyotining yirik vakillari Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy tavallud sanalarini keng ko‘lamda nishonlash ishlarida faol ishtirok etdi, ko‘plab maqolalari bilan matbuotda muntazam qatnashdi, monografiyalar chop ettirdi. Uning rahbarligi ostida “Shohnoma”, Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”sining ilmiy-tanqidiy matnini tuzishga kirishildi hamda ayrim dostonlarning tanqidiy matni nashr ham etildi. U Sharq matnshunoslik ilmining yangi davrdagi ilmiy nazariyasiga asos soldi va uni amaliyotda qo‘lladi ham. Ayni ishlar uchun olim o‘z davrida davlat mukofotiga sazovor bo‘ldi.

M. Sale “Xamsa” tarkibiga kirgan dostonlar haqida ilmiy ish yozgan. U o‘z tadqiqotining boshlanish qismida dostonlarning mazmuni haqida yozadi, keyin Nizomiy va Alisher Navoiy asarlarini qiyoslab, ulardagi muhim farqli jihatlarni ko‘rsatib o‘tadi. “Sabbayi sayyor”ga o‘ziga xos yo‘nalishga ega bo‘lgan adabiy obida deb qaraydi. M. Sale “O‘zbek adabiyoti tarixidan ocherklar” nomli maqolasida ushbu mavzuning kam o‘rganilganligi va “Sab’ai sayyor” dostonini hozirgi

adabiyotshunoslik fanining eng oxirgi yutuqlari asosida chuqur ilmiy ravishda o‘rganish, uning adabiyot tarixida tutgan o‘rnini aniqlash lozimligiga e‘tiborini qaratdi. Bu masalani diqqat bilan o‘rganish deb ta’kidlaydi, Sale Alisher Navoiyning estetik qarashlaridagi muhim va hali bizga noma’lum bo‘lib kelgan tomonlarini ham yuzaga chiqarish imkoniyatini beradi.

Ushbu doston tarjimasini bilan shug‘ullangan yana bir rus tarjimoni S. Lipkin asar so‘zboshisida ushbu dostonning kelib chiqishi, dostonning mulohazalarga boyligi haqida, uning qadimiy afsonalarga ham aloqador ekanligi haqida yozib o‘tadi.

Y.E.Braginskiy esa, Nizomiy Ganjaviyning “Xusrav va Shirin” va Alisher Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostonini Faxriddin Gurgoniyning “Vis va Romin” asari an’alarining davomiga yaqin degan xulosaga keladi.

L.Klimovich “Alisher Navoiy va uning “Sabbayi sayyor” dostoni” maqolasida poemaning qisqacha mazmuni, o‘zidan avval yaratilgan “Xamsa”lardan farqi va g‘arb adabiyotida ushbu asar asosida yaratilgan asarlar xususida fikr yuritadi.

Mashhur kazkazshunos olim B.T.Rudenko “Sab’ai sayyor” dostonining syujeti va kompozitsion tuzilishida Nizomiyning “Haft paykar”, Xusrav Dehlaviyning “Hasht behisht” dostonlaridagi o‘xshash jihatlar borligini aniqlaydi.

Xususan, Alisher Navoiy ijodini turkiyalik olimlar N.S.Banarli, F.Ko‘prulu, Kamol Eraslan, qo‘lyozmalarini To‘pqopi Revan, Ogoh Sirri Levend kabi mashhur olimlar va qator tadqiqotchilar tomonidan o‘rganildi.

Xususan, Alisher Navoiy tavvalludining 525 yilligi munosabati bilan Istanbulda Navoiyning bir qator asarlari nashr etildi. Shu jumladan, navoiyshunos olim, Ogoh Sirri Levend 4 tomlik asarini nashrdan chiqardi. Keyingi yillarda “Alisher Navoiy” nomli risolasi ham chop etilib, kitobxonlarga taqdim etildi. Bu risolada Navoiyning hayoti va ijodi va bir qator bo‘limlar o‘rin olgan. Jumladan, ““Xamsa” tarkibiga kiruvchi dostonlarning o‘zidan oldin yozilgan beshlik dostonlari bilan qiyosiy tahlili” va “Navoiy devonlari va “Xamsa” asaridan boshqa yozgan asarlari” bo‘limlarida “Sab’ai sayyor” dostoniga ham alohida to‘xtalib o‘tadi.

Kekelidze “Alisher Navoiy gruzin adabiyotida” maqolasi 1930-yilda nashr etildi va unda gruzin shoiri Nodar Sisishvilining “Bahram Guriani” asarini tahlil qilinadi. Va Kekelidzening fikricha, shoirni Nizomiy, Dehlaviy, Navoiy va Xotifiylarning asarlari asosida yaratilgan deb aytadi. Lekin bular asosida eng ko‘p Alisher Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostoni muhim ahamiyat aks etishini alohida ta’kidlaydi. Va ushbu maqolasida Nodar Sisishvili “Navoiydek yana bir ulug‘ ijodkorni tasavvur qilish qiyin, deb yuksak baho bergan edi”, – deydi.

Navoiyning “Sab’ai sayyor” asari asosida italiyalik Maykl Tramezzino tomonidan 1557-yilda yaratilgan va dunyoning bir necha tillariga qayta-qayta tarjima qilingan “Sarandipning uch shahzodasi” asarini tadqiq qilgan amerikalik sharqshunos Richard Boyl bu asarni Yevropa Uyg‘onish davrining shoh asari deb ataydi.

Alisher Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostoni Ozarbayjon adabiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu asar Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy kabi shoirlarning “Haft paykar” (“Yetti go‘zal”) va “Hasht bihisht” (“Sakkiz Jannat”) dostonlari an‘anasini davom ettiradi. Navoiy ushbu mavzuni o‘ziga xos tarzda talqin qilib, asarga yangi mazmun va shakl bergan. Bu esa Ozarbayjon adabiyotida “Sab’ai sayyor” syujeti asosida yaratilgan asarlarning paydo bo‘lishiga turtki bo‘lgan. Masalan, “Bahrom va Gulandom” kabi asarlar Navoiy dostonining ta’siri ostida yozilgan. Shuningdek, “Sab’ai sayyor” syujeti Ozarbayjon xalq og‘zaki ijodida ham o‘z aksini topgan. Bu asarlarning barchasi Navoiy ijodining Ozarbayjon adabiyotiga chuqur ta’sirini ko‘rsatadi. Shu kabi adabiyotshunosligimiz uchun muhim ma’lumotlar ozarbayjonlik olimi J.Nagiyeva “Adabiy meros” to‘plamidan o‘rin olgan “Alisher Navoiy va XXI asr adabiyoti” maqolasida Alisher Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostonining ozarbayjon adiblari ijodiga ta’siri masalalarini yoritib bergan.

Afg‘onistonda Navoiy haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lgan shaxslar barmoq bilan sanarli desak, mubolag‘a emas. Chunki afg‘on maktablarida o‘zbek tili hozirgacha o‘tilmaydi. Bu tilga qiziqqanlar uni mustaqil o‘rganishga harakat qiladilar. Bizda keyingi 20 yil jarayonida bir qator davlat bilim yurtlarida o‘zbek tili bo‘limlari ta’sis etilib, bu tilni qiziqib o‘rganadiganlar soni oshib bormoqda. Ana shu uchun bo‘lsa kerak Navoiy asarlarini nashrga berib, bosib chiqarish keyingi yillarda sezilarli darajada yaxshilanganligiga shohid bo‘lib turibmiz. Navoiy asarlarini xalqqa yetkazish uchun bundan chamasi 40 yil oldin (1981 – 1991-yillar orasi) “Dahayi tahqiqi Navoiy” (Navoiyni o‘rganishga o‘n yil) deb Afg‘oniston hukumati tomonidan targ‘ib qilingan edi. Bu yillarda Afg‘oniston bilimlar akademiyasi tomonidan “Xamsa” (Toshkent toshbosmasi asosida G‘affor Bayoniy tomonidan), “Mahbub ul-qulub”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, va Barto‘ldning “Zindagoni siyosi Navoiy” nomli asarlariforschaga tarjima qilinib, xalqqa yetkazish uchun chop qilingan edi. Aynan shu yilda “Makorim ul-axloq” G‘affor Bayoniy tomonidan nashrga berilgan edi. Tojik adabiyotshunoslari A. Afsahzod, U. Karimov, V. Samad, Xudoydodovlar o‘zbek-tojik adabiy aloqalari tarixini chuqur o‘rgandi. Ayniqsa, Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiyning asarlarini batafsil o‘rganishdi.

Navoiy asarlarini o‘rganish chuqur bilim, yuksak tafakkur va metindek ilmiy salohiyat talab etadi. Yuqorida nomlari sanab o‘tilgan olimlarning ilmiy tadqiqotlarida ham botiniy bilim, haqiqiy ishdan xabardor ekanligi, mumtoz adabiyotni anglash va unga nisbatan hurmat, Navoiy asarlariga alohida e‘tiborni ko‘rish mumkin. Xorijiy ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, nafaqat Sharq adabiyotida, balki, G‘arb adabiyotida ham Navoiyga chuqur hurmat, asarlarini sevib o‘qish va tahlil qilish, muayyan millat vakillari uchun tushunarli holga keltirish avvaldan mavjud bo‘lgan va bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmay tobora rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, “Sab’ai sayyor” dostonida ko‘plab mushohada qilishga undaydigan qirralarning nafaqat, turkey xalqlar, balki, yevropaliklar tomonidan ham aniqlanayotgani, bugungi kunda ham o‘rganilish darajasi yana-da takomillashib borayotgani, asarning tub mohiyatidagi biilimlarni aniqlashga harakat tobora rivojlanib bormoqda. Dostondagi hikoyatlar orqali Navoiy nima demoqchi ekanligi, har bir rangning anglatgan ramziy ma’nolari, qolaversa, undagi astronomik bilimlarni aniqlashga, tushunishga bo‘lgan xohish bot-bot asarni tahlil qilishga chorlaydi. Aytib o‘tish joizki, ushbu buyuk siymoning asarlari inson tafakkurini biroz junbushga keltirish bilan birga, odamizod ong-u shuurini mushohada qilishga undaydi. Ma’naviyat va ma’rifat xazinasini boyitish uchun muhim manba hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Sab’ai sayyor. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. –B. 55.
2. Abdulaziz Muhammadkarimov. Toshkentnoma. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. –B. 184.
3. Алишер Навоий. Тарихи мулуки аҷам. МАТ. 20 томлик. 16 том. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 232.
4. Nuriy Y. Navoiyning Afg‘onistonda o‘rganilishi va asarlarining nashr etilishi. Alisher Navoiy va XXI asr. Ilmiy ishlar to‘p. Toshkent. 2002.-B. 101.
5. Xasanov S. Navoiyning yetti tuhfası. Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. B. 190.

ALISHER NAVOIYNING “NASOYIM UL-MUHABBAT” ASARIDA ORIFA AYOLLAR TALQINI

Ergasheva Mashhura Sa’dulla qizi,
Sharof Rashidov nomidagi SamDU
1-kurs magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207391>

Annotatsiya. Tasavvuf ta’limotida orif maqomiga erishgan piri murshidlar haqida ko’pgina ilmiy, badiiy manbalar bilan tanishmiz. Ushbu maqolada esa “Nasoyim ul-muhabbat” asaridagi 35 orifa ayollar talqini keltirildi.

Kalit so‘zlar: Oriflik, zohidlik tushunchalari, so‘fiy ayol, “Nasoyim ul-muhabbat” asari, orifa ayollar bilan bog‘liq hikoyatlar.

Sharq mumtoz adabiyotini tasavvuf ta’limotidan ayro tasavvur etish mushkul.

Masalan, tadqiq etilayotgan pir, murid, so‘fiy, orif, zohid, Jomi jam, may, darvesh va boshqa timsollar tahlil etilganda, ular haqida tushuncha va fikrlarga ega bo‘lmalik mumtoz adabiyotimiz badiiyatini faqat zohiran anglab, cheklanib qolish demakdir. Oriflik, so‘fiylik, zohidlik haqida tushunchaga ega bo‘lgan holda, so‘ng orifa ayollar haqida talqinimizni bayon etsak. “Olimlar tasavvuf tarixini dastlab ikki davrga ajratadilar: birinchi – zohidlik davri, ikkinchisi - oriflik va oshiqlik davri” deb Najmiddin Komilov ajratib ko‘rsatgan edi. Unga ko‘ra zohidlik davri so‘fiylari qatoriga Ibrohim Adham, Hasan Basriy, Abduhoshim Kufiy va boshqalar. Oriflik davri ham o‘z ichida bir qancha davrlarga ajralib, tarmoqlanib ketadi. Xo‘sh, yuqorida ta’kidlab aytganimiz “so‘fiy” kim? So‘fiy Iloh yo‘liga kirganlarning birinchi safida turuvchilardir, yokim “suf” so‘zining lug‘aviy ma’nosi jun va jundan to‘qilgan matodir. So‘fiylar ko‘p hollarda jun chakmon yoki qo‘y terisidan tikilgan po‘stin kiyishga odatlanganlarni so‘fiylar deyishganlar. So‘fiy uchun na dunyodan, na oxiratdan tama bo‘lmisligi kerak. Orif esa ilohiy ma’rifatni egallagan odam. Ishq odamning odamgagina bo‘lgan muhabbatidan iborat emas. Bu ishq insonning Haqqa, haqiqatga muhabbati hamdir. Zohid – tarki dunyochilik, saqlanish demakdir. Xudoning marhamatiga musharraf bo‘lish uchun tarki dunyo qilish zarurligi, Allohning zikriga halal beruvchi barcha narsalarni tark etish bilan izohlanadi. Bunday kamolga yetgan avliyolar to‘g‘risidagi keng qamrovli asarlar sirasidan biri Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asaridir.

“Nasoyim ul-muhabbat” asari muqaddima, 770 ta shayx (35 tasi avliyo ayollar)ning hayoti va ijodiga bag‘ishlangan. “Nasoyim ul-muhabbat” asari

Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” tazkirasining tarjimasini, lekin Navoiy bu asariga erkin munosabatda bo‘lib, ba’zi o‘rinlarini qisqartiradi, ba’zilariga esa qo‘shadi, 618 ta shayxlar sonini 770 taga yetkazadi.

Asarda 35 ta orifa ayollar haqida ma’lumotlarni olishimiz mumkin. Bular Robia Adaviya, Lubbobat ul-muta’abbida, Maryam Basriya, Rayhonai Voliha, Mu’ozai Adaviya, Ufayrai Obida, Sha’vona, Kurdiya, Hafsa binti Shirin, Robiai Shomiya, Hakimai Dimishqiya, Ummi Hasson, Fotima Nishopuriya, Zaytuna, Fotimai Barda’iya, Ummi Ali zavjan Ahmad Xizravayx, Ummi Muhammad volidai Shayx Abu Abdulloh Xafif, Fotima binti Abobakr Kattoniy, Fizza, Tilmizai Sariy Saqatiy, Tuhfa, Ummi Muhammad, Bibiyaki Marviya, Ka’b qizi, Fotima binti Musanno, Joriyai Savdo, Imra’atun Misriya, Imra’atun Misriyai Uxro, Imra’atun Xorazmiya, Joriyai Habashiya, Imra’atun Isfahoniya, Imra’atun Fosriya, Bibichai Munajjimlardir. Asarda 735 shayxdan so‘ng orifalarga o‘rin ajratiladi.

Birinchi keltirilgan avliyo ayol Robia Adaviya r. t. “Basra ahlidin erdi. Sufyon Savriy r. a. andin so‘rar erdi va aning mav’izotu duosig‘a rag‘bat ko‘rguzur erdi. n masoil so‘rar erdi va aning mav’izotu duosig‘a rag‘bat ko‘rguzur erdi. Bir kun Sufyon Robia q. s. qoshig‘a kirdi va ilig ko‘tarib dediki, [Allohim, sendan salomatlik so‘rayman]. Robia yig‘ladi. Sufyon so‘rdiki, ne uchun yig‘lading? Robia dediki, sen meni yig‘latding! Sufyon dedi: Nechuk? Robia dediki, salomat dunyoda aning tarkidadur va sen dunyoga oludasen. Robia so‘zidurki, har nimaga samaraedur va ma’rifat samarasi yuz Tengriga kelturmakdur. Va ham ul debdurki, [oz sidq ila astag‘firulloh demoqlikdan astag‘firulloh deyman]. Sufyon andin so‘rdiki, banda Tengri taolog‘a taqarrub tilar nimalardin yaxshirog‘i qaysidur? Ul dedi, uldurki, bilgayki, dunyo va oxiratda andin o‘zgani sevmas. Bir kun Sufyon aning qoshida dediki, [vo alamo!].

Ul dedi: yolg‘on aytma, agar sen mahzun bo‘lsang erdi, tiriklik senga xushguvor bo‘lmag‘ay erdi. Va ham ul debdurki, anduhum andin emaski, anduhingdurmen. Anduhum andindurki, anduhgin emasmen!” Robia Adaviya Basra tug‘ilganligi, ilk zohidlik vakilasi ekanligini bilamiz. U Allohni sevishdan boshqa jamiki narsalarni rad etish tarafdori bo‘lgan. Allohni hech bir tama, manfaatsiz, mutlaq sevish inson ma’naviy hayotining mohiyati ekanligini birinchilardan bo‘lib ta’kidlagan. U haqida “Nasoyim ul-muhabbat”da biroz qisqa ma’lumotga uchragan bo‘lsak, ya’ni Sufyon Savriy r. a. ila bahsi keltirilgan bo‘lsa, Fariddun Attorning “Mantiq ut-tayr” asarida esa “Robiya Adaviya va uning haji” haqidagi hikoyat keltiriladi: “Robiyakim, uni «tojul rijol» - erkaklar toji der edilar, Ka’ba yo‘lida yetti yil yonboshi bilan (sudralib)

yurdi. Ka’baga yaqinlashganda, to’liq hajni topdim, deb ichida gumon qildi. Haj kuni Ka’ba tavofiga niyat qilganda, xotinlarga xos uzri voqe’ bo’ldi (hayz ko’rdi). Shu bois yo’ldan qaytdi va Allohga nola qilib dedi:

- Ey Zuljalol, Ka’ba tavofi umidida yetti yil yonboshlab yo’l bosdim. Endi yettim deganda, yo’limga bunday tikan paydo qilding. Yo menga O’z uyingdan joy ber yoki o’z uyimga qaytishga yo’l qo’yma — men Ka’bani tavof qilmay ketmayman.

Robiya kabi oshiq bo’lmasang, bu voqeaning sirrini ham, qadrini ham bilmaysan. Toki sen bu fasllar — suratlar dunyosida ekansan, rad va qabullar to’lqini bo’lib turadi. Gohida Ka’ba oldida yukingni beradi, gohida dayr ichida ishingni o’nglatadi. Agar bu girdobdan boshingni tashqari chiqara olsang, har nafasda haqiqiy jam’iyat, osoyishtaliklarni ko’rasan. Bo’lmasa shu girdobda giriftor bo’lib qolasan. Charxi falak bilan birga tegirmon toshiday aylanaverasan. Bunday holatda bir nafas bo’lsa-da, xotirjamlikdan umid yo’q, sening vaqting bir pashshaning umrichalik qimmatga ega emas”.

Mayram Basriya r. t. Basralik orifa ayollardan bo’lib, Robia Adaviya bilan suhbatda bo’lgan, uning xizmatida bo’lgan, ishq ilohiy haqida so’z borgan bir majlisda yuragi yorilib vafot etgan:

Nogahon ilohiy ishqni u anglab,

Hushdin ketdi, “Alloh”deya shivirlab.

Asarda “...Va muhabbatda so’z aytur ermish. Va muhabbatimiz so’z eshitsa ermish, behol bo’lub, yiqilur ermish. Va olamdin o’tmakni mundoq debdurlarki, bir majlisda muhabbat so’zi o’tar ermish. Chun so’z muassirroq tushubdur, yuragi yorilib, jon beribdur. Ul debdurki, hargiz ro’ze g’ami yemadim va aning talabig’a ranj tortmadim, to bu oyatni eshittimki, [Va sizning rizqingiz osmonda va sizga va’da qilingan narsa bordir]. Mayram Basriya so’zining isboti o’laroq Qur’oni karimning Zariyot surasining 22-oyatidan keltiradi.

Zaytuna r. t. – uning ismi Fotima ekanligi, Abu Hamza, Junayd va Nuriy q. a.larga xizmat qilganligi va uning Nuriy xizmatidadagi bir kuni bayon etiladi: “...Nuriy xizmatig’a bordim va dedim: hech nima ermusen? Dedi: hov! Dedim: ne? Dedi: non bila sut! Deganini kelturdum. Ollida o’t yonadur erdi va iligi qora bo’lub erdi. Iligining har yerigaki, sut tegar erdi, qorasi uyulurur erdi. Chun ani ko’rdum, aytimki, [Ey rabbim, sening do’stlaring qanday iflosdurlar, ularning ichida biror pokizasi yo’kdir]. Va aning qoshidin chiqdim, bir yerga yettim, bir xotun kishi manga yopushtiki, munda bir terma to’n erdi, sen eltibsen! Va meni hokim qoshig’a eltti.

Nuriy ani eshitti va mening so‘ngumcha hokim qoshig‘a keldi va dediki, ani og‘ritmaki, avliyoullohdindur. Hokim dediki, ne chora qilayki, xasm ul to‘nni andin tilaydur? Nogoh bir qora kanizak paydo bo‘ldi va ul g‘oyib bo‘lgan nima anda. Xasm dediki, ani qo‘yungki, men iturganni toptim. Pas, Nuriy mening ilgimni tutub, ul yerdin chiqdi va dedi: nechun dedingki, [Sening do‘stlaring qanday vahshiydirlar va iflosdirlar]. Dedim: tavba qildim andinki, deb erdim.

Imra‘atun Misriya r.t. haqlarda esa Imom Yofi‘iy tarixidan bayon qiladilar, unga ko‘ra, u Misr navohiysida bir zaifa o‘ttiz yil bir yerda yashagani issiqda ham, sovuqda ham, o‘ttiz yil na suv ichgani, na ovqat yeganini aytadi, ya‘ni ro‘zador bo‘lganligi keltiriladi.

Robia Adaviya bilan boshlangan orifalar Bibichai Munajjima bilan yakunlanadi. Bibichai Munajjima r. t. – Kirmondan ekanligi, tasavvuf ilmida o‘sha davrda eng ilg‘or bo‘lganligi, ammo uning mayli darveshlik rutbasi ekanligini bayon etadilar. Podshoh haramidagilarning barchasi uni hurmatda tutganligi, o‘z manzilida masjid barpo etganligi, o‘ziga go‘rxona yasatganligi va u yerda maqbarasi joylashganligi aytiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, tasavvuf ta’limotida orifa ayollar haqida bevosita Abdurahmon Jomiy, Faririddun Attor, Alisher Navoiy va boshqalar asaridan o‘rganib, Sharq mumtoz adabiyotida orifa ayollarning o‘rni, ularning ibratli hayot yo‘lini tadbiq etishimiz mumkin. Jumladan, “Nasoyim ul-muhabbat” asarida 35 orifa ayollar orqali Sharq ayoli tafakkur teranligidan bahramand bo‘lamiz. Dunyoga hirs qo‘yish va o‘zlikni unutib, nafsga qul bo‘lish kabi illatlardan forig‘ bo‘lish, ayollarning jahon ma’naviy, ijtimoiy hayotidagi o‘rnini belgilashdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami 20 tomlik. 17-tom. Nasoyim ul-muhabbat. -Toshkent: Fan, 2001.
2. Komilov N. Tasavvuf. -Toshkent: O‘zbekiston, 2009.
3. Hamidjon Homidiy. Tasavvuf allomalari. T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2004.

IBN SINONING LIRIK MEROSI

Mansurova Shahnoza,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207395>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ibn Sinoning turli asarlari tarkibida saqlanib qolgan she‘riy asarlari xususida so‘z yuritiladi. Kichik janrdagi she‘riylaridan tahlil qilinadi. Mavzusi va g‘iyasiga ko‘ra tasniflanadi.

Kalit so‘zlar: qomusiy olim, nazm, nasr, may, “Hayy ibn Yaqzan”, do‘st.

Husayn o‘g‘li Abdulloh - ko‘pchilik nazdida tibbiyot sohasining buyuk olimi. Turli kasalliklarni davolash yoki oldini olish uchun bergan maslahatlari, choralari hali-hanuz xalq orasida mashhur. Ibn Sino bilan bog‘liq rivoyatlarning kattagina qismida alloma tabib sifatida tasvirlanadi. Bugun u yoki bu odamdan bu siymoga tavsif berish so‘ralsa, albatta, “tabib”, “qomusiy olim” sifatlaridan ortig‘ini berishga qiynaladilar. Biroq Ibn Sino faqatgina tabib, qomusiy olimgina bo‘lib qolmay, yaxshigina adabiyotshunos, yaxshigina ijodkor hamdir. Uning asarlarining har bir misrasida olam-olam ma‘no bor. Turli falsafiy qarashlar allegoriya orqali o‘quvchi ongiga singdiriladi. Ibn Sinoning nasriy asarlarini mutolaa qilgan kitobxon olam va odam o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilishni, atrofiga sinchkov nazar bilan qarashni boshlaydi. To‘rt nasriy qissasi – “Hay ibn Yaqzon”, “Tayr qissasi”, “Salomon va Absol” va “Yusuf qissasi” asarlarida esa komillika, ilmiy, ruhiy yetuklikka yetishish shartlarini tushuntirish maqsad qilinadi. Nazmiy asarlari esa hayotiy saboqlar berish, o‘qirmanga nasihat qilish, sog‘ tan va sog‘lom vujudga ega bo‘lishda nimalarga amal qilish borasidagi maslahatlarni o‘zida jamlagan.

Uni adabiyot olamiga tanitgan ilk asarlari nazmiy shaklda yaratilgan. Bu janrdagi asarlarning katta qismini g‘azal, ruboiy, qit‘a hamda hikmatli so‘zlar va baytlar tashkil etadi. Bu lirik janrlar Ibn Sinoning turli asarlari tarkibida saqlanib qolgan. Bu asarlarning ko‘pi tibbiyotga oid asarlardir. She‘rlar va ularning mazmuni bilan tanishish orqali bunga guvoh bo‘lishimiz mumkin. 1980-yilga kelib, O‘zbekistonning zabardast olim va tarjimonlari – Jamol Kamol, Abdusodiq Irisov, Shoislom Shomammedovlar Ibn Sinoning saqlanib qolgan she‘rlarini jamlab to‘plam holida nashr ettirdilar [Abu Ali Ibn Sino, 1980:132]. Mazkur asarda Ibn Sinoning “Urjuza” asari, 9 nasihati, Al-Alaviyga javob tariqasida yozilgan bir g‘azali (A. Irisov tarjimasida) va 25 ta ruboiy (Jamol Kamol tarjimasida), 2ta g‘azal, 13ta

bayt, ikki, to‘rt, olti baytdan iborat qit‘alari (Sh. Shomammedov tarjimasida) o‘rin olgan. Qolaversa, A. Irisovning o‘z tadqiqot ishida yuqorida ta’kidlangan to‘plamdan o‘rin olmagan 11 she‘r va 2 bayt haqida ma’lumot beradi. Olimning ilmiy tadqiqoti orqali Ibn Sino she‘rlarining forsiy tildagi varianti hamda tahlili bilan tanishishimiz mumkin [A.Irisov, 1962:39].

Shoir lirik merosidagi mavzularning xilma-xilligi o‘quvchini o‘ziga jalb etadi. Lirik merosdagi 25 ruboiy ijtimoiy masalalarga, may va u haqidagi nasihatlar, nafs, dunyo va oxirat, do‘st tanlash, haqqa yetishish, o‘zining aql-zakosi, erishganlari-yu erisholmaganlari, ishq va oshiqlik mavzulariga bag‘ishlangan. Bir o‘qiganda ruboiylarning asl ma’nosini anglash mushkulroq. Ayniqsa, may va ishq nomi tilga olingan ruboiylari qayta-qayta o‘qishni va mazmuni borasida chuqur mulohaza yuritishni talab etadi.

Ibn Sinoning uch g‘azalidan biri - Al-Alaviyga bag‘ishlab yozilgan. Yetti baytni tashkil etadi. G‘azalni o‘qish davomida lirik qahramon tabib sifatida bemoriga nasihat qiladi. Tangr shifo bersin deb tilak bildirish bilan boshlanib, so‘ngra barcha dardlarning davosi sifatida ishol qilish maslahat beriladi. Keyingi to‘rt baytda esa Ibn Sino tabib sifatida bemor Al-Alaviyga u amal qilishi kerak bo‘lgan ko‘rsatmalarni beradi. Ensasiga zulk qo‘yishi; sharobga qo‘l uzatmasligi; et yeyishni tark aylab, yengil taomlarni yeyishi; majnuntol novdasini ezib, gulobga qo‘shib, yuziga surtishi; kiyim kiyganda tugmalarini qattiq qadamasligi; har narsani bahona qilib baqirmasligini uqtiriladi. G‘azal maqtasi esa barcha shifokorlar beruvchi nasihatga o‘xshaydi.

Iloj shudir, har kishi ki aytganimg‘a qilgay amal,

Topgay shifo, ohista dard ariydi ul oshyonadin.

[Abu Ali ibn Sino, 1980:35]

Keyingi “Haqiqat tip-tiniq boda erur ruhning g‘izosi” deb boshlanuvchi g‘azali 10 baytni tashkil etadi. G‘azalda haqiqat tiniq mayga o‘xshatiladi. Tip-tiniq bodada inson o‘z aksini ko‘rganidek, asl haqiqat orqali inson o‘zligini topadi. Unda haqiqat ruhni poklovchi, inson ma’naviyatini yuksaltiruvchi vosita sifatida ko‘riladi. Qolaversa, Ibn Sino mazkur g‘azalida taxallus qo‘llaydi. Arab tili va aruz vazni endi keng tarqala boshlagan bir davrda 10 baytdan iborat g‘azal yozish, maqta’sida taxallus qo‘llash o‘sha davr adabiyotida katta hodisa edi.

“Mard kishiga o‘n xil ish doim harom, Oltisidan mard kishi xolis mudom”, matlasi bilan boshlanuvchi g‘azali Ibn Sinoning eng kichik hajmli g‘azalidir.

6 baytdan iborat. G‘azalda mard kishiga xos bo‘lgan xususiyatlar sanab o‘tiladi. G‘azal didaktik ahamiyatga egaligi tasvirlarning o‘ziga xosligi bilan boshqa g‘azallaridan ajralib turadi. Misol uchun ushbu g‘azalning oxirgi baytida falak – soqqaga o‘xshatiladi.

Falak – juft soqqqa, olam taxtasidir,

Ajal o‘ynaydi, bizlar — donai xom. [Abu Ali ibn Sino, 1980:29]

G‘azalga ko‘ra, bu olam narda o‘yini o‘ynaladigan taxtadir. Qiziqarlisi, falakning nega aynan juft soqqaga o‘xshatilayotganidir. Falak bitta, narda o‘yinida esa ikki ishtirokchi uchun ikki soqqqa bo‘ladi. Ikkinchi misrada o‘yinni ajal o‘ynashi, insonlar esa dona ekanligini hisobga olsak, juft soqqqa jannat va do‘zax tasvirlarini berish uchun qo‘llangan bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ko‘p hollarda narda o‘yinidagi soqqalar oq va qora rangda bo‘ladi. Bu esa adabiyotlarda jannatning oq rang, do‘zaxning qora rang tasvirida berilishiga o‘xshab ketadi. Ya‘ni bizlar shunchaki kelib-ketuvchilar, bizning boshimizdan kechiradiganlar ko‘pincha falakning ishlariga bog‘liq. Falak bizning qaysi o‘rinda turishimizni istasa, biz shu yerda turamiz. Yuqordi aytib o‘tilgan nashrda Ibn Sinoning uch qit‘asi keltirilgan bo‘lib, ularda ikkitasi hasbi hol xususiyatga ega. Bittasi ijtimoiy xarakterda bo‘lib, ilm va inson o‘rtasidagi bog‘liqlik tasviriga bag‘ishlanadi.

O‘n besh baytning uchtasi muhabbat mavzusida va yana uchtasi tibbiy nasihat berishga qaratilgan. Qolgan to‘qqiz bayt ijtimoiy masalalarga bag‘ishlangan bo‘lib, o‘zini qanday tutish kerakligi va bu dunyoning o‘tkinchi ekanligi haqida.

To‘qqiz nasihatning sakkiztasida kasal bo‘lganda nimalarga e‘tibor berish kerakligi, qanday qilib sog‘lom vujudga ega bo‘lish mumkinligi hamda dori-darmondan tiyilish kerakligi borasida nasihatlar beriladi. So‘nggi nasihatda esa No‘shirovon shohning yonidagi tabib Tayozuq shohiga shunday nahisatlarni qilgani haqida ma‘lumot beriladi. Ta‘kidlanganidek, Abu Alining may va mayparastlik tushunchasi bilan aloqador she‘rlari alohida tahlil talab mavzulardandir. Ba‘zi asarlarida may ichish va uning oqibatlarini tasvirlansa, boshqalarida may majoziy xarakterda tasvirlanadi.

Gar bodani goh-goh icharmen — xomlig‘,

Ammoki mudom ichar esam — badnomlig‘.

May shohu hakim rind ichar ersa, na xush,

Gar boshqasi no‘sh aylasa — dushmankomlig‘.

[Abu Ali ibn Sino, 1980:24]

Ushbu ruboiyda may ichuvchilarga nisbatan jamiyatda mavjud bo‘lgan munosabat tasvirlanadi. Unga ko‘ra, may ichishning ayb yoki ayb bo‘lmasligi insonlarning qatlamiga bog‘liq. Ya‘ni may ichgan kishi jamiyatning quyi qatlamiga mansub bo‘lsa, u mayni kam ichsa ham, ko‘p ichsa ham ayb. Kam (goh-goh) ichsa, uni tajribasiz deb ayblashadi. Ko‘p (mudom) ichsa, nopok inson deb biladilar. Unga lug‘atlarida ichkilikbozlarga munosib qanday so‘z bo‘lsa, barisi bilan uning nomini badnomga chiqarishadi, yomonotliq qilishadi. Agar mayni avomdan boshqasi ichgudek bo‘lsa, ayb sanalmaydi. Odatiy hol sifatida qabul qilinadi. Ushbu tabaqaga mansub bo‘lmagan biri ichib ko‘rsin-chi, unga ham yomon nazar bilan qarashadi. Bizningcha, Ibn Sino bu yerda birgina may ichishga bo‘lgan munosabat orqali jamiyatda mavjud sinfiy adolatsizlik, ikkiyuzlamachilik, axloqiy me‘yorlar kishilarning toifasiga ko‘ra ishlashini tasvirlagan.

“Haqiqat tip-tiniq boda erur ruhning g‘izosi” deb boshlanuvchi g‘azalini har kim turlicha sharhlab kelmoqda. Ba‘zilar Ibn Sino bu g‘azalida haqiqiy mayni tasvirlagan, odilona me‘yor bilan ichilgan mayning zarari yo‘q, degan xulosa chiqaradilar [T.Mallikov, 2022:13]. G‘azalda sharob (may), paymona (qadah), va mahbub kabi so‘zlar razmiy ma’noda qo‘llangan. She’rning matla’ va maqtasidan tashqari barcha qisimlarida may ichkilik ma’nosida tasvirlanganga o‘xshaydi. Maqta’dan oldingi ikki bayt begona bayt. G‘azalni o‘qish jarayonida ushbu misralar asl mayning tasviriga bag‘ishlangandek tuyiladi. Chuqurroq tahlil qilinsa hamda ma’nosi oldingi va keyingi baytlar bilan bog‘lansa, baytning asl ichki ma’nosi yuzaga chiqadi.

Sharobni ablah ichsa, chun gunohi haddidan oshgay,

Tilidin lof yog‘ilg‘ay, o‘zgarib fikri havosi.

[Abu Ali ibn Sino, 1980:16]

Sharob – haqiqat tasvirni ifodalayotgan ekan, nega ablah uni ichganda gunohi oshadi. Tilidan yolg‘on so‘zlar sochiladi? Ibn Sino fikriga ko‘ra, nodon bir kimsaga sharob (ma’rifat) berilsa-yu, u uni to‘g‘ri “ichishni bilmasa”, sharobning salbiy ta’siri yanada zo‘rayadi. Tafakkuri o‘zgarib, nafs va havoyi istaklarga ergashib ketadi. Fikri beqaror, nafsining istaklari o‘zgaradi. Johil johillik ko‘zi bilan haqiqatni ko‘rishga intilsa, haqiqat uni qo‘lida xarob bo‘ladi. Boshqalarga ham o‘z yanglishlarini, yolg‘onlarini tarqatadi.

Mazkur g‘azalning 5-6-baytlarida haqiqatdan tug‘iluvchi fazilatlar mayning ziyosiga qiyoslanadi. Mayning ziyosi dononi nodondan, rostni yolg‘ondan ajratishga yordam beradi. “Aql fatvosi”ga ko‘ra, haqiqat donolar uchun – halol, ahmoqlar uchun

– makruh, bilimdonga – halol, johilga – haromdir. Dono odam ma’rifat, haqiqat sharobidan ichsa, u haqiqatni, uning shartlarini tushuna oladi. Ruhiy poklanishi, yuksalishiga xizmat qiladi. Agar nodonlar undan tots, haqiqatning qattiq shartlari ularning tamoyillarini buzadi. Haqiqatning asl ma’nosini anglamaydi. Uni o‘z nafs uchun qo‘llashga harakat qilaveradi.

G‘azal kuchli ramziy ma’no tashiydi. Turli o‘xshatish va qiyoslarga boy. Har bir misrada haqiqat turli narslarga qiyoslandi. 1-misrada tip-tiniq bodaga, 2-misrada lalisifat rangi aqiq toshiga, 3-misrada tong payti xummorlarning jomlariga quyilish jarayonida chiquvchi sadosi barbot sadosiga, 4-misrada u “padar pandi”ga o‘xshatiladi. Dastlabki uch misradagi o‘xshatishlarda haqiqatning “tashqi” xususiyatlarini tavsiflansa, to‘rtinchi misrada “ichki” xususiyatiga o‘tiladi. Ya’ni haqiqat - “Padar pandi kabi achchiq, ammo foydasi behad.” Maqta’da Ibn Sino o‘zining tanlagan yo‘li Haqning yo‘li ekanligini, bu yo‘lga ma’rifat ilmi bilan yetisha olishi mumkinligini ma’lum qiladi.

Abu Ali, tiniq mayni hakimona ichaver,

Xudo haqqi, shudir haqning yo‘lin topmoq davosi.

[Abu Ali ibn Sino, 1980:28]

Shuningdek, “Soqiy qadahi jur’ati joning qayda?”, “Soqiy jannati sof zuloling qani?” deb boshlanuvchi ruboiylarida ham may va soqiy, ular bilan bog‘liq detal, obrazlardan keng foydalanilgan. Ayniqsa, unda tiniq oyna, qiyshiq qumg‘on, singan safol, zilol suv kabi ramzlar Haq ishqiga talabgor kishilarning holatini ko‘rsatadi. Bu detallar esa oshiqqa “Taqvo qilmoq”, “Ichini yuvmoqlik...” kabi niyatlarini amalga oshirishda zarur bo‘lishini ta’kidlaydi.

Vaqlar o‘tib zamonaviylashuvga o‘tilsa-da, jamiyatdagi tengsizliklar, adolatsizliklar o‘zgarmaydi. Tabiiyki, bundan qalbi pok, xalqni o‘ylovchi insonlar aziyat chekadi. Ma’lumki, Ibn Sino ham hukmdorlardan, ko‘plab do‘st-dushmanlaridan aziyat chekadi. Nuh ibn Mansur adolatsizligidan, zulumkorligidan norozi bo‘lib qochib ketadi. Quyidagi ruboiyda ham ularga nisbatan “isyoni” tasvirlangandek ko‘rinadi.

Har yerda jaholat haddan oshgan on,

Zamona jigaring qilur qaro qon,

Marvarid, gavharga to‘lurmi qo‘ling,

Ostonang ul yo‘g‘i gar bo‘lsa ummon.

[Abu Ali ibn Sino, 1980:26]

Ruboiyning dastlabki ikki misrasidagi tasvirlarga ko‘ra, jamiyatlardagi yuritilayotgan adolatsiz tuzum, jaholat shu darajaga yetganki, kishi yuragi undan qon bo‘lmasligi imkonsiz. Keyingi ikki misrada muallif tanqidni yanada kuchaytiradi. Jamiyatda adolatsizliklar bir yon-u, endi hukumron tabaqa oddiy kishining moliga ko‘z tikib uni boshqa yondan yeyishga harakat qilayotgani Ibn Sinoning nafratini qo‘zg‘aydi. Birgina “ummon” so‘zi orqali bundaylar qanchalik ko‘p ekanligi, xalqning jonini so‘rishga tayyor ekanligini ko‘rsatadi.

Nima kelsa o‘z atrofingdagilardan ko‘rasan, deb bezijsa aytilmagan. Ibn Sinoni ham ko‘rolmaydigan, yomonotliq qiluvchilar anchagina edi.

Do‘stim dushman bilan o‘tirmish bisyor,
Endi o‘tirmayman u bilan zinhor.
Parhez qil shakardan zahari bo‘lsa,
Pashshadan qoch, qo‘nish joyi bo‘lsa mor.
[Abu Ali ibn Sino, 1980:27]

Ibn Sino do‘st tanlashda ehtiyot bo‘lish haqida nasihat qiladi. Har qanday yaxshi narsa ortida ham yomonlik bo‘lishi mumkin. “Shakar”, “pashsha” tasvirlari bilan do‘stning ahvolotini ko‘rsatib, agar shakarda zahar bo‘lsa yoki pashshaning qo‘nish joyida ilon bo‘lsa, bu ikkisidan qochmoq kerakligi uqtiriladi. Qaysidir ma’noda mazkur she’rda ham Ibn Sinoning hasbi holi tasvirlanganga o‘xshaydi. 1021-yilda Sham-ul Davla vafotidan keyin Ibn Sinoni mamlakatga sig‘dirishmaydi. Abu-G‘olibning uyida yashirinishga majbur bo‘ladi. Keyinchalik, Isfahon hokimi bilan yozishmalariga ko‘ra, Fahrijon qal’asida hibsda saqlanadi [T.Malikov, 2023:34]. Hibsdan chiqib Hamadonga va unda Isfahonga Alovuddavlaning huzuriga qochadi. Uning yuqoridagi ruboiysi ham shu yillarda – Ibn Sinoning qamoqdalik davrida yoki yurtma-yurt kezib yurgan paytlarida yozilgan bo‘lishi mumkin. Ma’lumotlarga qaraganda, muallifning “Hayy ibn Yaqzon” qissasi ham u Fahrijon qal’asida qamoqda bo‘lganda yozilgan [A.Irisov, 1962:56]. E’tiborga molik jihati, ushbu asarning kirish qismida ham do‘st tanlash, do‘st tanlashda nimlarga e’tibor berish kerakligi haqida yo‘lovchiga nasihat qilinadi. Yo‘lovchi keksa allomaning fikrlari bilan atrofidagi do‘stlarining asl muddaosini tushinib yetadi. Xullas, “Do‘stim dushman bilan o‘tirmish bisyor” misrasi bilan boshlanuvchi ruboiysi “Hayy ibn Yaqzan” mazmuniy jihatdan bir-biriga juda yaqin. Ikki asarda ham insonlarga do‘st tanlash borasida ko‘rsatmalar beriladi. Ibn Sino boshqa bir ruboiysida esa nodonlar orasida so‘zlanadigan aqilli so‘zlar faqat kishining yuzini qora bo‘lishiga sabab bo‘ladi, degan fikrga keladi.

O‘zin dono deb bilgan uch-to‘rt nodon,
Eshak tabiatini qilur namoyon.
Bular suhbatida sen ham eshak bo‘l,
Bo‘lmasa “kofir” deb qilishar e‘lon.
[Abu Ali ibn Sino, 1980:26]

Ibn Sino uchun dilidagi barcha o‘ylarni aytishda nazm eng yaxshi vosita edi. U tanqidni ham, qalbidagi isyonni ham she‘r orqali yuzaga chiqargan. Shoir jamiyatdagi unga bo‘lgan munosabatning noto‘g‘riligini, uning ilm yo‘lida qilgan ishlarini ko‘ra oladigan “odil ko‘z” bo‘lmaganligi uchun doim ayb izlashganidan norozi bo‘ladi [Abu Ali ibn Sino, 1980:30]. Biroq Ibn Sino o‘z ilmini qadrlagan, uni to‘g‘ri baholay olganlardan edi. Qit’alaridan birida atrofida qilarni “kuchuk”ka va ularning tinimsiz qilgan g‘iybatlarini kuchukning akkilashiga o‘xshatadi. Buning zidi o‘laroq o‘zini sherga qiyoslaydi.

Ulug‘ligim tufayli dillarida vahmalar zohir,
Yo‘q ersa, shafqat etmay, aylashardi betinim tahqir.
Meni tutmoqchi bo‘lganlar qazib choh, aylashar “av-av”,
Kuchuk ovozi haryoqda, faqat men bunda sherman, sher.
[Abu Ali ibn Sino, 1980:30]

Qit’aning to‘rtinchi misrasidagi “sher” so‘zining ikki marotaba takrorlanishi allomaning unga choh qazib, chohning atrofida “av-av”lagan holda turgan dushmanlariga nisbatan nafratini aks ettirishga xizmat qilgan. Ajab emaski, muallifning ushbu she‘ri ham u qamoqdaligi paytida yozilgan bo‘lsa. Chunki o‘sha paytlarda Ibn Sinoning dushmanlari ko‘payib, ilmiga hasad qilgan borki, uni obro‘sizlantirishga harakat qilardi.

Ibn Sino shoir sifatida turli adabiy mavzularda ijod qildi. Ammo uning ishqiy mavzudagi ijodiy merosi barcha uchun birdek qiziq. Turli masalarda insonlarga yo‘l ko‘rsatgan olim ishq va oshiqlik, muhabbatga qanday munosabat bildirgan ekan?

So‘rdimki:—Nechun shikasta, nolondirman?
Aydi:— Sababni men, guli xandondirman.
So‘rdimki:—Nechun ko‘yingda giryondirman?
Aydiki sanam:—Sen tanu, men jondirman...
[Abu Ali ibn Sino, 1980:25]

Ha, Ibn Sino ham barcha oshiqlardek yorining – guli xandonining ishqida shikasta bo‘lgan ekan, ko‘z yoshlar to‘kkan ekan. Uning oshiqona ruhda yozilgan

asarlarida yor tasviri juda go‘zal chiziladi. Ibn Sinoning oshiqona she‘rlarining soni u qadar ham ko‘p emas. Biroq shoirlarning lug‘atida yor tavsifi uchun qanday go‘zal so‘zlar bo‘lsa, barchasini Ibn Sinoning shu oz sonli she‘rlarida ko‘rishimiz mumkin. Quyidagu she‘rda ham, oshiq yorining yuzini oftobga, yuzini to‘sis turuvchi zulflarini quyoshning soyasiga mengzaydi.

Yuzing kabi oftobi purmoya qani?

Zulfing kabi har shomu sahar soya qani?

Ruboiyning keyingi ikki misrasida oshiqona ruhdan falsafiylikka o‘tiladi. Tanosub san‘ati orqali tavba va gunohni bir-biriga yaqin qo‘yadi. O‘zini tavba qilgan inson sanab, yorning yuziga boqmoqni gunoh hisoblaydi.

Bu tavgaga ul gunoh nechuk ziynat emish?

Bu ikkasidek hamdamu hamsoya qani?

Buyuk ma‘rifatparvar adib – Abu Ali Ibn Sino nafaqat ilmiy bilimlar, balki o‘lmas adabiy yodgorliklari bilan avlodlarga buyuk meros qoldirdi [A.Irisov, 1962:39]. Turli g‘oyalarni o‘z adabiy asarlari bilan targ‘ib qilishga hissa qo‘shdi. Adabiyot olamida ham katta yangilik qildi. Adabiyotga tibbiy tushunchalarni va tibbiy uslubni olib kirdi. Hali tabiblik shuhratiga erishmagan chog‘larida to‘qqiz doston yaratdi. A.Irisov ma‘lumotlariga ko‘ra, bu to‘qqiz dostonning sakkiztasi tibbiyotga bag‘ishlangan. Ko‘plab manbalarda bu dostonlar umumiy nom “Urjuza” nomi bilan qayd etiladi. Hajmi 1326 baytni tashkil qiladi [T.Malikov, 2023:26]. Mazkur asarda tabait – inson – tibbiyot o‘rtasidagi munosabat badiiy uslubda tushuntirib beriladi. Bu asarda Ibn Sino tibbiy bilimlarini shoirlik san‘ati bilan uyg‘unlashtirib go‘zal adabiyot namunasi yaratadi.

Ibn Sino ham adabiyotning kuchiga katta baho bergan. Uni kishilarning ongiga tez ta‘sir qiluvchi vosita deb hisoblagan. Shu bilan birgalikda, ma‘lum bir tibbiy bilimni yoki faktni ikki xil uslubda berish orqali ko‘proq kishiga yetkazish ham maqsad qilingan bo‘lishi mumkin. “Tib qonunlari” va “Urjuza” asarlaridagi informatsiyalarni bir biriga taqqoslasash orqali bunga aniqlik kiritish mumkin. Misol uchun “Tib qonunlari”ning 1-kitobidagi 1- “Birinchi ta‘lim. Birinchi ta‘limning avvalgi fasli. Tib ta‘rifida” bobidan olingan quyidagi parcha nasriy bayon uslubida yozilgan: “Tib nazariy va amaliy bo‘ladi, deyilganda bundan maqsad, shu mavzuda bahs qiluvchilarning ko‘plari o‘ylagani singari, tibning bir qismi - ilmni o‘rganishdan, ikkinchi qismi - amaliy ish bilan shug‘ullanishdan iborat, deb tushunmaslik kerak, balki sen bundan boshqa bir narsani tushunishing lozim. U narsa shuki, tibning ikkala qismidan hech biri ilmdan boshqa narsa emas. Lekin ulardan biri

tib qoidalarining ilmi bo‘lib, ikkinchi ilm esa amaliy ishlarning qanday bo‘lishidir. Bularning birinchisi ilm yoki nazariya atalib, ikkinchisi amaliyot deb aytiladi” [Abu Ali ibnSino, 1954:350]. Uning bu fikrlari “Urjuza”da qisqa va sodda, izohlarsiz bayon etiladi.

Ilmiy, amaliyga bo‘lindi tib avval,
Bo‘ldi uch narsadan ilmiysi mukammal.

[Abu Ali ibn Sino, 1980:38]

“Tib qonunlari”dagi ilmiy nazariya Urjuza deb nomlanuvchi adabiy shaklga solinadi. Bu ilmiy uslubdagi matnni o‘zlashtirishni osonlashtiradi. Birinchidan, she‘riy uslubdagi berilgan matnni nasriy uslubdagi matnga qaraganda yod olish samaraliroq. Ikkinchidan, ushbu shakl qofiya va vaznga asoslangani uchun uni qayta xotirlash oson.

“Urjuza”da mijozlar haqida, a‘zolar haqida, nafsoniy quvvatlar, makon va ob-havo haqida, yeyish va ichish, uyqu va uyg‘oqlik, kasallik sabablari, yurak ishlari haqida va yana shu kabi bir qancha tibbiy bilimlar haqida so‘z yuritiladi. Ibn Sino fikricha, inson mijozi ularning tabiatiga qarab unsurlarga taqsimlanadi. Bu davolash jarayonida e‘tibor qaratilishi kerak bo‘lgan jihatlardandir. Bu to‘rt unsur to‘rt rukn bo‘lib, o‘ziga xos, bir-biriga o‘xshamagan xarakter-xususiyatlarga ega. Xuddi insonlar kabi. Eng qizig‘i, Ibn Sino agar tuproq, olov, havo, suv bir ruknlarda bo‘lganida, bu olamda hech bir inson xasta bo‘lmas edi, deydi. Bu to‘rt unsurga ko‘ra inson organizmlari va ularning xastalikka moyilliklari, kasallikni qanchalik tez yenga olishlari ham shu unsurlarga, mijozlari qaysi bir unsurga mansubligiga bog‘liq.

Badan bu unsurlarning qorishig‘idan paydo bo‘ladi, odamzodning ta’ni vafotidan so‘ng ham bu to‘rt unsurga qorishadi. Demak, inson to‘rt unurning hosilasi.

Bilsang, tabiiy narsalar – ruknlarda,
Ular qorishishidan paydo bo‘lur badan.
Bu xususda Buqrot qavli sahih o‘lur,
Tuproq, olov, suv ham havo manba bo‘lur.
Unga dalil: jism halok bo‘lsa magar,
Muqarrarki, to‘rt unsurga yana qaytar.
Ruknlar bo‘lsa bir xil tabiatli,
Ko‘rolmasding kasal bo‘lgan tirik zotni.
[Abu Ali ibn Sino, 1980:]

Misralardan chiqadigan xulosalar faqatgina, inson dardiga darmon topishda diqqat qilishi kerak bo‘lgan jarayonlarni o‘rgatmaydi. Olamning yaratilishi, uni bor qilib turgan unsurlar haqida bilim beradi.

Abu Alining lirik va nasriy asarlari kishini falsafiy mushohada qilishga undaydi. Ularda barkamollikka yetish uchun nimalar qilish kerakligi, qanday illatlardan uzoq turish haqida maslahatlar beriladi. Tibbiy bilimlarini adabiyot bilan bog‘laydi. Ularda salomatlikni saqlash, sog‘ tanga ega bo‘lish uchun nimalarga e‘tibor berish, kishi o‘zini qanday tutishi kerakligi haqida nasihatlar qiladi.

Foydanilgan adabiyotlar:

1. Abu Ali ibn Sino. Salomon va Ibsol: She‘rlar, qissalar. Tarjimonlar: Sh. Shomuhamsdov va boshqalar. - T: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1980. — 132 b.
2. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. I kitob. – Toshkent: O‘zbekiston SSR fanlar akademiyasi nashriyoti. 1954. - 530 b.
3. Irisov A. Ibn Sino – ma‘rifatparvar adib. – Toshkent: 1962. – 39 b.
4. Malikov T. IBN SINA. Həyy ibn Yəqzan, Quş Risaləsi. – Boku: BaşlaKitab, 2023 – 166 b.

URFON OTAJON IJODIDA TEMURIYLAR DAVRI MADANIYATI TASVIRI

Mansurova Yulduz Faxriddinovna,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TUAU magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207401>

Annotatsiya: Maqolada asli kasbi injener-muhandis bo‘lgan Urfon Otajon ijodi xususida so‘z yuritilgan. Uning “Dilkusho bog‘lar” kitobidan o‘rin olgan hikoyalar tahlilga tortilgan. Hikoya qahramonlari ruhiyatini ochishda adibning badiiy mahorati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Xuroson, Hirot, qo‘lyozma, kotib, tarixiy haqiqat, badiiy talqin.

O‘zbek adabiyoti tarixida munosib iz qoldirgan Urfon Otajon 1939-yil tug‘ilgan. Badiiy adabiyot va mumtoz namunalarga muhabbat Urfon Otajonga otasi Sayfiy shoirdan meros bo‘lib qolgan. O‘zbek adabiyotida Sayfiy taxallusi bilan ijod qilgan Abduvahhob domla o‘z davrining yetuk shoiri sanalgan. Sayfiy xonadonidagi adabiy yig‘inlar, mushoira va mubohasalar yosh Urfon qalbida chuqur iz qoldirgan. Asli kasbi injener-muhandis bo‘lgan Urfon Otajon butun umrini badiiy adabiyotga bag‘ishladi. Qadimiy manbalarni o‘qib o‘rganishga chog‘ladi. Urfon Otajon 2007-yil “Dilkusho bog‘lar” kitobini nashr ettirgan. Kitobga so‘z boshi yozgan Aziz Qayumov: “Bog‘larda daraxtlar ko‘p bo‘ladi. Ushbu to‘plamda ham lirik va daramatik lavhalar ancha. Ularning har biri yetuk, mevaga kirgan daraxtlarga o‘xshab ketadi. Yozuvchi Urfon Otajon mohir bog‘bon singari bog‘idagi har bir daraxtni ustalik bilan parvarish qilib o‘stirgani sezilib turibdi.

Ushbu kitob xalqimiz o‘tmishining ayrim lavhalaridan tashkil topgan. Bu lavhalar ulug‘ ustoz Alisher Navoiy, uning shogirdi Kamoliddin Behzod, saltanat egasi sulton Husayn Boyqaro, uning doirasiga mansub zotlarga oid. Hikoyalar g‘oyat qiziqarli, badiiy jihatdan puxta ishlangan. Ularning adabiy matosi hikoyalarda mayin eshitilayotgan nay, g‘ijjak, tanbur sadolaridek yoqimli; suvratlar tasviri kabi ravshan va jozibal; she‘riy parchalar kabi sehrli va maftunkor.

Agar ushbu hikoyalar to‘plam tarzida nashr etilsa, keng o‘quvchilar o‘rtasida XV asr ikkinchi yarmidagi Hirot madaniy va adabiy muhitining qanchalar yuksak darajada ekani, unga mansub ijodkorlarning ijodi qanchalar mazmundor va serqirra bo‘lgani to‘g‘risidagi tushunchalarni kengaytirish va boyitishga xizmat qilajagiga shak-shubha yo‘q. Shuning uchun men ushbu kitobni tezroq o‘quvchilar ommasiga yetkazilmog‘ini istar edim.” [2:3] deb bejizga ta’kidlamagan.

“Dilkusho bog‘lar” kitobida quyidagi hikoyalar o‘rin olgan: “Bog‘i Dilkusho ohusi”, “Avliyo”, “Humoyun qabul”, “Ishq bog‘i holati”, “Rustami doston surati”, “Uchinchi bahor”, “Tafarruj”, “Noyob sovg‘a”, “Amirzodalar bahsi”, “Fitna”, “Bobur va Behzod”, “Nodiri asr”, “Darvesh”, “Shoh Muzaffar”, “Shogird-shahzoda”, “Nay navosi”, “Visol”, “Xadichabegim”, “Musavvirlar”, “Gulrux”, “Sulton Husayn Bayqaro majlisi”, “Shoh G‘arib Mirzo va Xadichabegim”, “Sultonali Mashhadiy”, “Darvesh Irqband”, “Ustod va shogird”, “Sulton Husayn Mirzo”, “Hazrat Abdurahmon Jomiy suhbat”, “Gulruh”, “Mavlono Behzod va shogird yigit”, “Nizomiddin Mir Alisher Navoiy majlisi”, “Sulton Husayn mirzo”, “Qabih reja”, “Shoh Muzaffar”, “Aldanish”, “Xadichabegim va kanizak Mushtariy”, “Kuzatuv”, “Sulton Husayn Mirzo va malika Xadichabegim”, “Sulton Husayn mirzo majlisi”.

Bu hikoyalardan “Bog‘i Dilkusho ohusi”, “Avliyo”, “Humoyun qabul” hikoyalari Amir Temurga bag‘ishlangan bo‘lib, hikoyalarda Temur bobomizning insoniy xislatlari, adolatlilik, tabiatga muhabbat kabi tuyg‘ulari aks ettirilgan. Ayniqsa, “Humoyun qabul” hikoyasini o‘qir ekanmiz, Amir Temurni adabiyot ixlosmandi ekanligiga amin bo‘lamiz. Sheroziy bilan suhbat jaroyonida Amir Temurning kuchli tafakkur sohibi ekanligiga, she‘riyatning nozik nuqtalarini yaxshi tushunishiga iqror bo‘lamiz.

Amir Temurga Hofiz Sheroziyning yangi g‘azalidagi quyidagi bayt manzur bo‘ladi:

Bog‘i bihisht-u soyai tubiv-u kasri hur,

Ba hoki ko‘yi do‘st barobar namekunam.

“Ishq bog‘i holati”, “Tafarruj” hikoyalarida Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro do‘stligi, bir-biriga muhabbati aks etgan, bir-biridan uzoqda do‘stlar sog‘inchi, ularning go‘zal g‘azallaridan ham bahramand bo‘ladi kishi.

“Noyob sovg‘a” hikoyasida Sulton Husayn mirzoning Bog‘i Jahonorodagi saroyidagi nafis bir oliy majlis tasvir etilgan. Oliy majlisda xamsaxonlik bo‘lar edi. Bu majlisda Amir Temur oliy hazratlari bilan bog‘liq hikoyat o‘qilmoqda edi va bundan Alisher Navoiydan minnatdor bo‘ladi. Kamoliddin Behzod sohibqiron siymolari naqsh etilmish bir suratni Sulton Husayniyga va majlis ahliga taqdim etadi. Hikoya juda mahorat bilan yoritilganki, nogahon ul majlisda o‘zingiz qatnashganday his qilasiz. “Sulton Husayn Bayqaro majlisi” hamda “Nizomiddin mir Alisher Navoiy majlisi” hikoyalarida judayam rohatbaxsh muhit buyuk zotlarning g‘azallaridan bahramand bo‘lib, hikoya ichiga singib ketganimizni bilmay qolamiz.

Navoiydan:

Emdi kim devona-yu rasvoyi olam bo‘lmisham,
Vasl chun mumkin yo‘q o‘lturgay bu savdo koshki.

Ey Navoiy, bevafor yor, bas, ne foyda,
Necha kim desang agar, yoxud, magar, yo koshki.
Husayniydan:
Istabon kelsa yana ko‘ksun shikofin topmagay,
Vahki, bir marham qo‘yub ul chok ko‘ksun butkar-u.

Aylasang miskin Husayniy jonini andin xalos,
Virdi bu bo‘lg‘ay duoda sen daqq‘I doim yor-u!

“Urfon Otajon-adabiyotshunos” kitobiga yozgan so‘z boshida Omonulla Madayev: ”Urfon Otajonning “Bog‘i Dilkusho ohusi”, “Humoyun Qabul”, “Fitna” kabi bir qator hikoyalarini o‘qigan kitobxon dastlabki sahifadanoq, “Nahot...nahot...nahot...” deya hikoyani tugatganini bilmay qoladi. Amir Temurni, Alisher Navoiyni, Zahiriddin Boburni shundoq hayotda ko‘radi, ularning ma’naviy go‘zal inson bo‘lganliklaridan hayratga tushadi” [1;5]- degan fikrlarini bildirgan.

Muhammadjon Imomnazarov “Fidoyi inson yoxud Urfon Otajonning kashfiyoti” maqolasida quyidagi fikrlarni keltiradi: “Amir Temur va Navoiy davrlariga oid kichik-kichik ehtirosli lavhalarini nazardan o‘tkazar ekansiz, bu odam vaqt mashinasiga tushib o‘sha davrga borib kelganmi, deb o‘ylaysiz. ”Bog‘i Dilkusho ohusi”, “Avliyo”, “Humoyun qabul”, “Ishq bog‘i holati”, “Uchinchi bahor”, “Tafarruj” kabi sururli hikoyalarni o‘qigan kitobxon yana shunday badiiy lavhalarni qidirish orzudan ajrala olmaydi. Ammo topa olarmikan? Ayniqsa, ”Tafarruj”dagi do‘stini sog‘ingan hukmdor - “darvish-shoh” shoir tabiat toj egasining botiniy kechinmalari tasviri nazarimda besh asr ilgari yashagan inson ruhiyatidagi bunday alvonrang evrilishlarni bu darajada ishonarli tiklay olish uchun vaqt mashinasi ham mutlaqo asqotishi qiyin, buning uchun faqat Sulton Husaynning o‘ziga aylanib olish qudratiga ega bo‘lish kerak.”[1:52]

“Dilkusho bog‘lar” kitobiga so‘ngso‘z yozgan Abduqodir Hayitmetov: “Yozuvchining ishi – o‘z iqtidoridan kelib chiqib, bilganini yozish. Unga bahoni esa kitobxon beradi. Urfon Otajon hikoyalarini men uzoq izlab topilgan sirli va sehrli voqealar bayoni, noyob badiiy ixtirolar deb atagan bo‘lur edim. O‘z kasbiga ko‘ra muhandis, dil amriga ko‘ra esa adabiyotchi, xususan, o‘tmish adabiyot muxlisi bo‘lgan Urfon Otajon ayniqsa, Alisher Navoiy ijodiyoti, uning davrida yuzaga kelgan

fan, madaniyatning ishqibozidir. Bu ishqibozlik uni ijod sohasida temuriylar zamoniga, adabiyot, san'at gullagan, siyosiy kurashlar ham avjiga chiqqan XV asrga yetaklagan. U shu davr hayotining boshqalar ko'zi ilg'amagan voqea va hodisalarni qalamga olishni niyat qilgan. Buning uchun u bor ijodiy xayolotini ishga solgan. Ajabki, uning bu sa'y-harakati bekor ketmabdi. Urfon Otajon "Amirzodalar bahsi" hikoyasida Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida hayot har tomonlama jonlangani, kishilar nimagadir qiziqqani, uyda o'tirgan ayollar ham siyosatdan va madaniy turmushdan chetda turmagani, ma'naviyaning ya'ni ilm-fanning, adabiyot va san'atning martabasi yuksak bo'lgani haqida so'z ochgan. Chindan ham Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma"da yozganidek: "Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, axli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxsis Hiri shahri mamnun edi. Har kishiningkim bir ishga mashg'ullig'i bor edi, himmati va g'arazi ul edikim, ul ishni kamolg'a yetkurg'ay". Masalan, bu davrda Pahlavon Muhammad degan bir ulug' zot yashagan bo'lib, u podshoh saroyidagi pahlavonlarning boshlig'i, yelkasi hech yerga tegmagan kurashchi, ayni vaqtda shoir va musiqachi, qo'shiqchi va raqqos, shoir va olim, tabib va oshpaz ham edi. U Alisher Navoiy bilan yaxshi do'st bo'lib, ulug' shoir uni sevar, u bilan faxrlanar edi.

Muallif hikoya qilishicha, Hirot aslzoda boylaridan Sadriddinning Ziynatniso ismli go'zal va zukko bir qizi bo'ladi. Unga bir vaqtning o'zida temuriylarda xizmatda bo'lgan amir Shahobiddin va Munir Barlosning Arslonbek va Munavvarbek ismli o'g'illaridan sovcilar keladi. Ularning gapini qaytarish, javob qilish ham qiyin muammo edi. Shunda Ziynatnisoning onasi Gulrux oyim o'ylab-o'ylab eri Sadriddinga turkiy xalqlar an'anasi bo'yicha, katta bir jo'mardlik bahsi uyushtirilishi haqida mulohaza bildiradi. Shunday g'oya malika Xadichabegimda ham paydo bo'ladi. Sulton Husayn Boyqaro ijozati bilan bahs uyushtiriladi ham. Unda ikki oshiq yigit avval oltin va kumushdan yasalgan va ziynatlangan to'ti qushlar shaklida qancha oltin ishlatilgani masalasini hamda bir necha she'riy muammolarni mahorat bilan yechadilar. So'ng ular daraxtga osib qo'yilgan olmani yoy o'qi bilan urib tushirish, ta'sirli qilib she'r o'qish bo'yicha teppa-teng mahorat ko'rsatadilar. Bunda yig'ilganlar kuchli hayajonga keladi. Qizning ikki yigitdan birini tanlab olishi esa oxirida qura tashlash yo'li bilan hal etiladi. Bu anvoi musobaqani o'sha buyuk zot - Pahlavon Muhammad boshqaradi. Yigitlarning musobaqa shartlarini bajarish jarayoni adib tomonidan g'oyat jonli va hayajonli qilib, katta zavq bilan tasvirlab berilgan. Arslonbek shahzodalardan Muzaffar Mirzoga yaqin bo'lib, Xadichabegim bahs davomida unga qayishadi. Chunki Muzaffar Mirzo uning o'g'li-ku! Ziynatnisoning

Munavvarbekka nasib etganligi Xadichabegimga ancha-muncha yoqmaganiga qaramay, u bunday yakun bilan kelishishga majbur bo‘ladi.

Bu hikoyani men boy o‘tmishimizdan go‘zal bir badiiy lavha deb hisoblayman. Unda Navoiy kabi ulug‘lar nomining tilga olinishi, she‘rlaridan o‘qilishi, Husayn Boyqaroning yig‘inda faol qatnashib, sovrinlar berishi – bular hammasi xayoliydek tuyulsa ham, haqiqatga yaqin gaplardir. Masalan, Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”da Husayn Boyqaroning qo‘chqor saklash, xo‘roz urishtirish, kaptarbozlik tomoshalaridan hech qolmaganini bizga xabar qilishi bejiz emas.

Urfon Otajon o‘zining “Fitna” nomli hikoyasida o‘sha davrdagi siyosiy kurashlarda ayollar ham qatnashgani, tomonlar o‘z foydasi yo‘lida qabih ishlarni qilishdan ham tortinmagani, hatto xufyalarni ishga solgani to‘g‘risida so‘zlaydi. Bizga Zayniddin Vosifiyning “Badoe ul-vaqoe” asaridan ma‘lumki, Husayn Boyqaroga raqiblari hammomda suiqasd qilganlar. Astrobodda esa Navoiyga zahar berishga urinishlar bo‘lgan. Bular hammasi hayotda bo‘lgan hodisalardir.

Temuriylardan Bobur Mirzoning raqibi Muhammad Shayboniyxon o‘z siyosiy mavqeini mustahkamlash, dushmaniga Xuroson tarafdin madad kelib qolmasligini ta‘minlash uchun uzoq Andalusiyada tug‘ilib, taqdir taqozosi bilan Movarounnahrda kelib qolgan, eri jangda Bobur askarlari tomonidan o‘ldirilgan, alamzada Fitna ismli ayoldan foydalanadi. Fitna go‘zal, ishbilarmon, oqila, jasur juvon bo‘lib, Shayboniy topshirig‘i bo‘yicha Hirotida Husayn Boyqaroning xaramiga kirib boradi. Ma‘lum darajada Husayn Boyqaroning suyuklisi - Xadichabegimning ishonchini qozonishga ham erishadi. Uning Xadichabegimga bergan maslahatlari ta‘sirida Husayn Boyqaro Bobur Mirzoga xayrixohlik bilan jo‘nayotgan elchilar karvonini Shayboniyxon tomonga yo‘llaydi. Muallif bu voqeani badiiy jihatdan g‘oyat ishonchli qilib tasvirlab bera olgan. Urfon Otajon oldingi hikoyasida Ziynatniso, Munavvarbek, Arslonbek, Husayn Boyqaro obrazlarini qanday yorqin va jonli tasvirlab bergan bo‘lsa, bu hikoyasida “Fitna” laqabli Nozik oyim ham mukammal ochib berilgan.

Yozuvchi uning barcha qobiliyatlari qatorida o‘zining o‘ylagan niyatiga yetish yo‘lida har qanday dahshatli azob-uqubatlarga chidashi, andak bo‘lsa ham o‘z maqsadidan chekinmaslik xususiyatlarini hayotiy lavhalar orqali gavdalandira olgan.

Hikoyaning bosh g‘oyasi – temuriylar xonadonidagi ichki ziddiyatlarni ochish, temuriylarning Alisher Navoiydek donishmand shoir va davlat arbobining siyosat osmonida Yorug‘ yulduzdek porlab ko‘tarilayotgan Zahiriddin Muhammad Bobur haqidagi fikrini vaqtida qo‘llab-quvvatlamaganlarini, oqibatda o‘zlari ham tarixning beayov hukmiga mustahiq bo‘lganlarini dard-alam bilan ko‘rsatishdir. Urfon Otajon

hikoyalarining tili boy, ko‘rkam. U voqea va narsalarni, tarixiy kishilarning obrazlarini aniq tasavvur etishga intiladi. Hikoyada Shayboniyxonning siyosat sohasida mug‘ombirligi, Boburning ishchanligi, tinib-tinchimasligi, hayotning barcha sohalari bilan faol qiziqishi to‘g‘ri ko‘rsatilgan. Muallif Temuriy xonimlarning pardoz-andozlarini tasvirlar ekan, buni ham umumiy gaplar bilan emas, balki ularning bo‘yi barobar ko‘zgulari, atir-upa, husndon, gulob, fil suyagidan ishlangan taroq va boshqa buyumlar orqali ifodalaydiki, bu hikoyani yanada o‘qishli qiladi, kitobxonning uzoq tarix haqidagi bilimlariga bilim qo‘shadi.

Xullas, Urfon Otajon, mening nazarimda, o‘zining bu tarixiy mavzudagi hikoyalari bilan o‘tmish hayotimizning yangi sahifalarni ochganday” [1: 11-14] deya xulosalagan.

Darhaqiqat, bu asarlar har biri ajoyib iqtidorning turli qirralarini ochib beruvchi beqiyos boylik bo‘lib, xalqimizga, o‘sib kelayotgan yosh avlodga salmoqli ma’naviy meros bo‘lib qoladi. Yaxshidan bog‘qoladi deganlariday Urfon Otajondan ham xazon bo‘lmas bog‘ - “Dilkusho bog‘lar” qoldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adabiyotshunos-Urfon Otajon. 2018. Talqin, taqriz va xotiralar. -Toshkent: Adabiyot uchqunlari.
2. Urfon Otajon. 2007. Dilkusho bog‘lar. -Toshkent: Yangi asr avlodi.

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING IJTIMOIIY-SIYOSIIY QARASHLARIGA DOIR

Inobat Bazarbayeva,
Qoraqalpoq davlat universiteti magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207403>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Turkiston jadidchilik harakati namoyondasi, o‘lkada jadidchilik rahnamosi, serqirra ijodkor, publitsist, pedagog, siyosatshunos, tilshunos, dramaturg Mahmudxo‘ja Behbudiyning ijtimoiy-siyosiy faoliyati, jadidchilikdagi o‘rni kabi masalalar u yaratgan publitsistik asarlari misolida tahlil qilingan. Jumladan, “Ikki emas, to‘rt til lozim”, “Tanqid saralamoqdur”, “Teatr nadur”, “Ehtiyoji millat” kabi qator maqolalarida o‘z davrining dolzarb muammolari, millat taqdiriga daxldor bo‘lgan, ayniqsa, yoshlar ma’naviyati, ma’rifatini yuksaltirishdagi qarashlari kabi masalalarni qamrab olinganligi ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: jadid, jadidchilik, adabiyot, ocherk, publitsistik, ilmiy asar, badiiy asar, ijtimoiylik, drama, sart, majhullik, tanqid, teatr, ma’rifat.

Mahmudxo‘ja Behbudiyni Turkiston o‘lkasida tom ma’noda jadidchilik rahnamosi sifatida o‘chmas iz qoldirgan ulug‘ ajdodlarimizdan biridir. Uning butun faoliyati, yaratgan ilmiy va badiiy asarlari, publitsistikasi, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy qarashlari, Turkiston jadidchilik harakati borasidagi tashabbuslari milliy ta’lim sohasidagi beqiyos xizmatlari diqqatga sazovor. O‘zbek ilm-fani va madaniyati taraqqiyotiga qo‘shgan hissalarini o‘rganish va targ‘ib-tashviq etish o‘ziga xos dolzarb va asosiy masalalardan biridir. Zero, Turkiston o‘lkasida qiyin va tahlikali bo‘lgan bu davrda yashagan va haqiqat va adolat uchun o‘limga ham tik qaragan Behbudiyni ajdodlarimiz anchagina edi. Shu bois, bunday ibratli va fidoiy ajdodlarimizning faoliyatini keng ommaga yoyish, jadidchilik g‘oyalarining asl mohiyatini yoshlar ongiga singdirish bu yo‘lda faoliyat olib borayotgan har bir insonning, har bir mutaxassisning vazifasi ham burchidir.

Mazkur maqolada, biz Mahmudxo‘ja Behbudiyning publitsistik faoliyatiga qisqacha to‘xtalib o‘tmoqchimiz. Mahmudxo‘ja Behbudiyni XX asrning 1-choragidagi Turkistonning eng mashhur kishilaridan biri edi. Uning dunyoqarashining shakllanishida Rusiya jadidchilik harakatining asoschilaridan biri Ismoilbek Gaspirinskiyning ta’siri ancha katta bo‘lgan. Behbudiyni o‘zbek va tojik tillarida chiqargan juda ko‘p darslik va qo‘llanmalarda uning qarashlariga tayanib ish ko‘radi. Xususan, Gaspirinskiyning 1998-yilda bosilib chiqqan “Rahbari muallimlik yoki muallimlarga yo‘ldosh” kitobiga ergashadi. “Usuli savtiya” maktablarining

Rusiyadagi bosh muassisi Ismoilbek hazratlaridir. Birinchi yangi usul alifboning murattib va noshiri yana Ismoilbek hazratlaridir - deb yozgan edi Behbudiy 1914-yilda. Behbudiy Gaspirinskiyning har tomonlama o‘ziga xos ustoz deb bildi va uning izidan boradi. Uning shijoati, kuch-g‘ayratini, millat uchun jonini fido qilishga tayyorligini ko‘rgan Behbudiy, Gasprinskiy vafoti munosabati bilan yozgan maqolasida “Rusiya musulmonlari ichida bunday bir zot kelgan yo‘qdur”, - deb alohida ta’kidlagan.

Ma’lumki, Behbudiy matbuot ishlari bilan faol shug‘ullandi. Buni “Samarqand” gazetasi, “Oyna” jurnalini chiqarganligi ham tasdiqlaydi. U mazkur nashrlar orqali o‘z ijtimoiy-siyosiy qarashlarni ommaga yoya boshlaydi. Uning bir qator maqolalari, jumladan, “Ikki emas, to‘rt til lozim”, “Tanqid saralamoqdur”, “Teatr nadur”, “Ehtiyoji millat”, “Jaholat dardlaridan”, “Yoshlarga murojaat”, “Libos qiyofat”, “Haq olinur, berilmas”, “Til masalasi”, “Bizga isloh kerak”, “Turkiston muxtoriyati”, “Bizni kemirguvchi illatlar”, “Sart so‘zi majhullikdir”da o‘z davrining asosiy muammolariga, millat taqdiriga daxldor masalalar xususida tanqidiy munosabat bildiradi.

Masalan, o‘zining “Oyna” jurnalining 1913-yil 30-avgustdagi 1-sonidayoq: “Ikki emas, to‘rt til lozim” maqolasi yoziladi. Unda: “Biz turkistonliklarga turkiy, forsiy, arabiy va rusiy tillarni bilmoq lozimdur. Arabiy bilmasang din, ruscha bilmasang dunyo qo‘ldan ketar, turkiy va forsiyni keraklig‘iga so‘z yo‘qtur. Yana bir til va xat borki, butun olam bir-birila anim ila so‘ylaydur. Ul fransa tili va xatidur”[1;1] degan jummalarni ko‘rish mumkin. Manbalardan ma’lumki, Behbudiy ko‘plab davlatlarga sayohat qiladi, to‘g‘rirog‘i, xizmat safarlarida bo‘ladi. Jumladan, haj safarini ado etadi, Moskva, Peterburg shaharlariga, 1907- yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorod shaharlarida bo‘ladi va u yerlarning taraqqiyotini, urf-odatlarini-yu, an‘analari, qadriyatlarini bilan, yoshlarning dunyoqarashi bilan yaqindan tanishar ekan, alamli savol qiynagan. Nega biz Turkiston yoshlari ular kabi bo‘lolmaydi qabilidagi fikrlar unga tinchlik bermaydi va buning yo‘li faqat til o‘rganishda ekanligini anglab yetadi. Shu boisdan ham, mazkur maqolada yoshlarni til o‘rganishga undagan.

“Tanqid saralamoqdur” [1] maqolasida adabiy tanqidga alohida e’tibor berdi. Navoiydan keyin necha asrlik sukunatdan so‘ng bu sohaning xos xususiyatlarining tayin etib, adabiyotda teng huquqlik masalasini o‘rtaga tashladi. Shuningdek, tanqidning birovga qasddan qilinadigan dushmanlik emasligini, balki tanqid – “saralash”ma’nosini anglatuvchi, xuddiki, sarroflar aqchani, tujjorlar matoni saralaganidek, muharrirlar ham umumiy hol va maishatga taalluq nimadirlani

saralaydiki, bu boshqacha aytganda, “tanqid” deyilishini ta’kidlaydi. Masalan, o‘z davrida yangi maktab va muallimlari va unda o‘qiladigan kitoblarni ma’nan taftish etib, undagi nuqsonlarni, kamchiliklarni bayon etish tanqid ekanligini tushuntiradi va aslo hujum yoki yomonlik emasligini izohlab ham o‘tadi.

“Ehtiyoji millat” maqolasida esa boshqa millatlarda bo‘lgani kabi turkiy xalqlarning ham diniy va dunyoviy ilmlar o‘rganishga da’vat etadi. Chunki dunyoda turmuk uchun dunyoviy fan va ilm lozimdir. Zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqa millatlarga poymol bo‘ladi. Masalan, o‘sha davrda turli kasb egalari ruslar bo‘lganligi va oddiy xalq ular bilan muloqot qilishga qiynalganligi, xalq ko‘p aziyat chekkanligi alohida ta’kidlangan. Yozuvchining aytishicha, agar o‘sha kablarni turkistonliklar egallaganda xalq hozirgiday azob-uqubatda qolmasligiga diqqat qaratadi: “Turkiston musulmonlaridan shunday huquqshunos vakil bo‘lsa, bizni din va millatimiz naf’iga harakat qilur. Ammo shunday odam bizda yo‘q. Boshimiz og‘risa duxturga boramiz, ammo dardimizni aytmoqqa til yo‘q. O‘zimizdan duxtur yo‘q. Ikkimiz bir-birimiz ila nizo qilamiz. Ketamiz zakunchiga, so‘ylamoqqa til yo‘q. Oradagi odamlar yana bizga firib berar, pul berarmiz, yugurarmiz, yana ishlar barbod, oxiri yo‘q. Imorat qilmoqchi bo‘lsak, plon-loyihasi lozimki, injinerga muhtoj bo‘larmiz. Ammo biz hanuz “muhandis” ismini bilmaymiz”. Shuningdek, Behbudiyning to‘y va ta’ziyaga sarf qilinadigan mablag‘larni turkistonliklar, ilm va din yo‘liga sarf etganida, maktablar qurishga homiylik qilganda edi, xalq hattoki, Yevropani ortda qoldirib ketishi mumkinligini, agar shu holda ketadigan bo‘lsa, faqat qashshoqlashib qolishi hech gap emasligini ich-ichidan ming dard ila kuyib aytgan haqiqatlari edi. Bu fikrlari, holbuki, bugungi davr uchun ham g‘oyatda muhim va zarurdir. Zero, bugungi kunda ham sarf-xarajatni haddan ziyod bekorga sarflayotganlar, faqat quruq obro‘, son-shuhrat yo‘lida qurbon qilayotganlar ham yetarli darajada.

“Sart so‘zi majhuldir”[1:1] maqolasida, sart so‘zining hali-hanuz noaniqligicha qolganligini isbotlab bergan. Tarixdan ma’lumki, Turkiston zabt etilgach, ruslar mahalliy xalqqa “sartlar” deb nom berdilar. N.Ostroumovning bir kitobi ham shunday nomlangan. Bu so‘z aslida - qatlam, goho sotsial qatlamga nisbatan aytilgan. Bu borada bir qancha munozarali maqolalar e’lon qilindi. Masalan, Mulla Abdullabek degan maqola yozib “Sadoyi Farg‘ona”ga yuboradi, ammo maqola bosib chiqarilmaydi. Shundan so‘ng, o‘z jurnalidan maqolani qayta bosib chiqarishga majbur bo‘ldi. Maqola hajman salmoqli, jurnalning bir necha sonida davom etgan. Adib “Sart so‘zini qadimiy etimologiyasidan tortib, A.Navoiy, Z.M.Bobur, M.Solih,

Abdulg‘ozi Bahodirxonning asarlarigacha N.Ostroumovning kitobidan tortib, A.Vamberi “Kundaliklar”igacha, jadidchilik hayotining namoyondasi Ahmad Zakiy Validiydan Ismoilbek Gaspirinskiygacha bo‘lgan namoyondalarning bu sohadagi kuzatishlarini o‘rganib, shunday xulosalaydi: “Shayboniynoma”, “Boburnoma” va “Abdulg‘ozixon” kitoblarida ba’zi bir turkistoniylar sart deb atalibdur. Ovro‘poning ayrim sayyohlari yozubdurlarki, Turkistonda shahar xalqining yoki forsiy xalqini, yo tojikni noma’lum zamonda sart atardilar. Nomuayyan bir zamonda Dashti Qipchoq yoinki Xitoy hududidagi sart nominda bir toifa kelib, Turkistonga yerlashib, so’ngra boshqalar tarafidan yutulib va boshqa uruqlar ila atalub ketgandurlar. Ana, Turkiston Rusiy va Buxoro xalqiga sartlik ismini tarqaturg‘a dalili shundan iboratdur”. Biz takror aytamizki, mazkur ehtimolni qaysi biri chin bo‘lgan suratda ham nafsul-amrda, bukun Turonda sart yo‘qdur” qabilidagi fikrlarni ilgari suradi. Behbudiy “Sadoyi Farg‘ona” muallifi Mulla Abdullabekning “Har kim bizni sart desa, shunga xursand bo‘lib, faxr qilmog‘imiz darkordur, zero ki, sart degani masjidlik, madrasalik, bozorlik, ozoda va ulamoni ma’dani degani bo‘lur” fikrini rad etadi. Lotinning “sart” – “sari it”dan degan fikrni qanchalar haqoratli bo‘lsa, “ozodavosh” deyish ham shunchalik asossizligini ta’kidlaydi va tarixiy manbalarga suyanib, “Sart na ma’noda bo‘lsa bo‘lsun, arbobi tarafidan hal qilinmaguncha oni qabul etmaslikka haqqi bor”, - deb hisobladi.

Muxtasar qilib aytganda, Behbudiy faoliyatini, u yaratgan asarlari, ijtimoiy-siyosiy qarashlari aks etgan publitsistik maqolalarini tahlil qilar ekanmiz, uning ning butun ilmiy-ijodiy faoliyatining asosiy maqsadi yoshlarni ilm-ma’rifatli qilish, xalqni ma’naviyatli, madaniyatli mustaqil fikrli qilib taraqqiy toptirishdan iborat ekanligi ayon bo‘ladi. Uning har bir so‘zi, har bir jumlası, yosh avlod tarbiyasida, ularni komil inson qilib ulg‘ayishida bir ma’naviy ozuqa bo‘lishi ayni haqiqatdir. Behbudiy haqidagi so‘zlarimizning xulosasi sifatida F.Xo‘jayevning quyidagi fikrlarini keltiramiz: “Siyosiy, ijtimoiy faoliyati va bilimining kengligi jihatidan Turkistonning o‘sha vaqtdagi jadidlaridan unga teng kela oladigan kishi bo‘lmasa kerak”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oyna jurnali. 1913-yil 30-avgustdagi 1-son.
2. Бехбудий «Баёни ҳақиқат». «Фан ва турмуш», Т, 1982 йил, 5-сон.
3. Бехбудий «Ёшларга мурожаат», «Икки эмас, тўрт тил лозим». «Тафаккур» журналі. 1994 йил, 1-сон.
4. Б.Қосимов «Бехбудий ва жади́дчи́лик». «Ўзбек адабиёти ва санъати». 1990 йил, 19, 26 январ.
5. Б.Қосимов «Карвон боши». «Ёшлик» журналі. 1990 йил, 1-сон.

XIX-XX ASR ADABIY MUHITIDAGI SHE’RIY MAKTUBLAR TASNIFI

Qarshiboyeva Gulira’no Boxodir qizi,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU 2-bosqich magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207416>

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiyotida maktub janrining o‘rni va xususiyatlari yoritilgan. Ayniqsa, she’riy maktublarning mazmuni, shakli hamda badiiy ifoda vositalari haqida so‘z yuritilib, Furqat va Muqimiy kabi ijodkorlarning ushbu janrdagi ijodi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: demokratik shoirlar, poetika, lirik ohang, badiiy vositalar, radif.

Kirish. O‘zbek adabiyoti tarixining diqqatga sazovor davrlaridan biri XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlaridagi adabiyot hisoblanadi. Bu davr adabiyoti bilan bog‘liq masalalar adabiyotshunoslikda juda chuqur o‘rganilmagan. Biroq davrning nazariy va amaliy ahamiyati katta bo‘lib, shuningdek, rus va o‘zbek madaniy- adabiy aloqalari ham muhim masala sifatida ko‘tariladi. Garchi rus va o‘zbek madaniy hamda adabiy munosabatlari juda qadimiy bo‘lsa-da, keng miqyosdagi madaniy- adabiy aloqalar XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rivoj topdi. Bu ikki xalqning to‘gridan- to‘g‘ri aloqa o‘rnatishi natijasida, ularning o‘zaro madaniy hamkorligi mustahkamlandi. Shoir va yozuvchilarning haqiqiy turmush sharoitini ochib beruvchi asarlarining kirib kelishi natijasida demokratik adabiyot paydo bo‘la boshladi. Bunday adabiyot xalqning turmush sharoitlari bilan bevosita bog‘liq. Uning asosiy mohiyati, ijodiy va estetik tamoyillari xalqchillik, vatanparvarlik va insonparvarlik g‘oyalari bilan chambarchas bogliqdir. Mazkur adabiyotning yirik vakillari Furqat, Muqimiy, Zavqiy, Avaz O‘tar kabi ijodkorlar o‘z asarlarida xalq hayotining realistic tasvirini berishga intilganlar. Shuningdek, demokratik adabiyot vakillari ko‘proq poeziya sohasida ijod qildilar. Adabiyot tarixining keyingi bosqichlarida paydo bo‘lgan badiiy proza, dramaturgiya janrlari bunday adabiy jarayonda mavjud bo‘lmagan. Furqat, Muqimiy, Zavqiy va boshqa shunga o‘xshash demokratik shoirlar asosan, poeziyaning kichik turlarida ijod qilganlar. Buning tarixiy- ilmiy sababiga keladigan bo‘lsak, klassik adabiyotimizda poeziya juda keng taraqqiy etgani bilan belgilanadi. Va demokratik shoirlarga bunday uslubda yozish hamda an’anani davom ettirish qulay bo‘lgan. Binobarin, poetik asarlar, masalan, uning g‘azal shakli odamlar orasiga tez yoyilib ketuvchi, xalqning

badiiy estetik didiga yaxshi javob qaytaruvchi adabiy shakl bo‘lgani uchun shoirlar g‘azal shakliga murojaat qilganlar.

Demokratik adabiyotdagi yana bir muhim va yangi janr maktub janri hisoblanadi.

Asosiy qism. Aynan maktublarni she‘riy shaklda yozish adabiyotimiz tarixida ham uchragan. Biz yuqoridagi boblarimizda maktub, noma janrlariga alohida to‘xtalganmiz. Bil‘aks, ushbu janrning she‘riy shakli hamda tasnifini shu boblarda tadqiq qilamiz. Tarixiy she‘riy maktubga Alisher Navoiyning Hirotdan do‘sti Said Hasan Ardasheriga yuborgan “Hasbi hol” nomli maktubini misol qilishimiz mumkin. Shuni aytish kerak-ki, o‘tmish davrlardagi maktublar hajmi XIX – XX asr oralig‘idagi maktublardan ancha kam va salmoqli. Shunday qilib nasriy xat yozish bilan she‘riy tarzda xat yozish ushbu asr shoirlari uchun an‘anaga aylanib borgan. Hisoblarga ko‘ra, Muqimiyning “Assalom”, “Minnatdorman”, “Javobi Ruq‘ayi Nodim Namongoniy” , “Nuqtadonlar, assalom”, “Salom, ey mehribonlar”, “Salom, ey yoru oshnolar”, “Bor erdi”, “Payg‘omi manzuma”, “Ul husn sultoniga salom” kabi she‘riy maktublari, Furqatning Farg‘ona va Toshkentda hayot kechirgan vaqtlarida va chet el sayohatlarida (Turkiya, Hindiston, Xitoy) yozgan “Muqimiyya xat”, “Furqatning Muqimiyya maktubi”, “Sabog‘a xitob”, “Bo‘mbaydan xat”, “Yorkand shahridan Toshboltuga xat” kabi besh dona maktublari bizgacha yetib kelgan.

Aytish joizki, she‘riy maktublar oddiy xabar almashinish vositasi emas, balki shoirning ruhiy holati, ichki kechinmalariva his-tuyg‘ularini aks ettiruvchi qimmatli badiiy asar hamdir. Shu sababli, demokrat shoirlar, orasida shakllangan bu yozishmalar epistolyar adabiyotning yorqin namunasi bo‘lib, maktub janrining rivojlanishiga turtki bo‘lgan.

She‘riy maktublar adabiyotning o‘ziga xos janrlaridan biri bo‘lib, badiiy ifoda vositalarining boyligi va murojaat shaklining mavjudligi bilan ajralib turadi. Ular lirik ifoda vositalari bilan boyitilib, poetik (poetika yunoncha so‘z bo‘lib, “ijod qilish san’ati” ma’nosini anglatadi. U ijodning qanday qilib san’atga aylanishini ko‘rsatadigan fan) tarzda yoziladi. Bunday maktublar ichki kechinma, shaxsiy fikr, ijtimoiy- falsafiy mulohaza, muhabbat, do‘stlik, minnatdorlik yoki holatidan noliish kabi mavzularda yozilishi mumkin. She‘riy maktublarni mazmunan bir necha guruhlariga ajratishimiz mumkin. Ularning barchasi shoirning ichki dunyosi, hayotiy tajribalari va murojaat qilinayotgan shaxsga bog‘liq bo‘ladi:

1. Ishqiy she‘riy maktublar. Bu turdagi maktublar asosan yorga yoki yaqin kishiga yo‘llanadi. Ularda shoirning ishqiy kechinmalari, hijron va visol iztiroblari,

sadoqat va umid aks etadi. Bunday maktublarda tashbeh, istiora va mubolag‘a kabi san’atlar keng qo‘llanadi.

2. Hajviy va tanqidiy maktublar. Ba‘zan shoirlar o‘z davridagi siyosiy-ijtimoiy muammolar yoki ayrim shaxslarning fe‘l-atvori ustidan kulish yoki tanqid qilish maqsadida maktub shaklida shunday she‘r bitiladi. Bunday maktublarda kinoya, tazod va mubolag‘a san’atlari ko‘p uchraydi.

3. Do‘stona ruhdagi she‘riy maktublar. Shoirning o‘z yaqin do‘stlari yoki adabiy hamkasblari, zamondoshlariga yozilgan samimiy she‘riy maktublari kiradi. Bunday turdagi maktublar iliq tuyg‘ular, samimiyat va insoniy munosabatlarga asoslanadi.

4. Falsafiy va didaktik ruhdagi she‘riy maktublar. Ayrim she‘riy maktublarda shoirlar dunyoqarashi, ichki va tashqi ruh go‘zalligi, adolat istagi kabi masalalarda so‘z yuritadilar.

She‘riy maktublar nasriy maktublarga qaraganda badiiy-estetik jihatdan mukammalroq bo‘ladi. She‘riy maktublarning asosiy xususiyatlaridan biri unda lirik ohang mavjud. Lirik ohang shaxsiy tuyg‘ularni, hissiyotlarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Maktublarning bu turi nafaqat muloqot vositasi, balki o‘sha davrning in‘ikosi hamdir. Ular mantiqan izchil bo‘lib, bir tizimda fikr ifodalanadi. Maktubda shoir yozish maqsadini ritmik ifodalaydi. Asosan, aruz, barmoq va erkin she‘r tizimlarida bo‘lib, qurilishi mazmun va uslubdan kelib chiqadi. Shunga ko‘ra ularni quyidagi guruhlarga ajratishimiz mumkin:

a) qofiyalangan she‘riy maktublar, odatda, bayt yoki misralar tizimiga asoslanadi;

b) erkin she‘r shakldagi maktublar, ular asosan, zamonaviy adabiyotda uchraydi;

Qofiyalangan she‘riy maktubga Furqatning “Bo‘mbaydan xat” nomli maktubidan quyidagi misrani keltirib o‘tamiz:

Assalom, ey ahli xush: ahbobu do‘stu yorlar,

Hamnafas, sodiq birodorlar, neku atvorlar... [2:283]

Ushbu misrada yorlar, atvorlar so‘zlari to‘liq qofiyani shakllantirgan.

Assalom, ey oshnoyi qadrdonlar, assalom,

Qadrdonlar ya‘ni oqil nuqtadonlar, assalom.

Har qayu mulkega yetsa maqdamingiz yumnidin,

Yo rab yetsun tarh bog‘u bo‘stonlar, assalom. [1:446]

Quyidagi maktub misralari Muqimiyga tegishli bo‘lib, “Nuqtadonlar, assalom” sarlavhasi ostida yozilgan. Shoir qofiyani shakllantiruvchi har bitta harf va ohangdorlikka e’tibor bergan. Qadrdonlar, nuqtadonlar, bo‘stonlar so‘zlari qofiya bo‘lib kelgan. Bundan tashqari misralardagi assalom so‘zining radif bo‘lib kelganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Shoirning Furqatga javob xatlaridan birida jonajonlar, mehribonlar so‘zlari vositasida sevimli yor birodarlarini tilga olib salom yo‘llaydi. Va ushbu ikki so‘z she’riy maktubda qofiyani shakllantiradi:

Salom, ey oshnoyi jonajonlar,

Aqidat pesha, mushfiq mehribonlar. [1:448]

Yuqoridagi tahlillarimiz natijasida aytish mumkinki, shoirlar she’riy maktublarni yozishda nafaqat mazmun xamohangligiga, balki qofiya radiflarning shakllanishiga ham alohida e’tibor berganlar.

Xulosa. She’riy maktublarda badiiy san’atlarning qo‘llanilishi ularning estetik ta’sirini kuchaytiradi va adabiy qiymatini oshiradi. Bunday maktublar nafaqat axborot uzatish vositasi, balki san’at asari sifatida ham e’tirof etiladi. Ular orqali muallifning ichki kechinmalari, tuyg‘ulari va fikrlari yanada obrazli va ta’sirchan ifodalanadi.

Badiiy san’atlar, xususan, tashbeh, istiora, tajnis, talmeh va boshqa usullar she’riy maktublarga o‘ziga xos joziba bag‘ishlaydi. Tashbeh va istiora vositasida fikrlar yanada aniq, yorqin va esda qolarli bo‘ladi. Tajnis esa so‘z o‘yinlari orqali matnga musiqiy ohang va estetik zavq baxsh etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Муқимий. Асарлар. Ғ.Ғулом. – Тошкент: 1974.
2. Фуркат. Танланган асарлар. Ғ.Ғулом. – Тошкент: 1975.
3. Nurboy Jabborov. Furqatning xorijdagi hayoti va ilmiy merosi:manbalari, matniy tadqiqi, poetikasi. Toshkent: 2004.
4. O‘zbek adabiyoti tarixi uchinchi kitob. T.:1975.

“SURAT” DOSTONI VA MUALLIF HAQIQATI

Mirkomilova Ruxsora,

O‘zbekiston Milliy universiteti 2-bosqich magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207421>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mirtemirning mashhur asarlaridan biri “Surat” dostonining yaratilishi va u haqida keng adabiyot ommasining iliq fikrlari ifodalangan. Poemaning prototiplari va hayotiy haqiqatlariga urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: poema, lirik qissa, prototip, poetic kashfiyot, yaratilish tarixi va boshqalar.

Mirtemirning “Qoraqalpoq daftari” she’rlar turkumiga “Surat” poemasi kiritilgan bo‘lib u shoir ijodidagi eng mashhur asarlardan biri hisoblanadi. U shoir ijodininggina emas balki, o‘zbek adabiyotining 50-yillaridagi poemachiligidagi yuksak cho‘qqilardan biri deb baholanadi. “Surat” poemasi bir qator tadqiqot va maqolalarda shoir ijodining poetik kashfiyoti darajasidagi asar sifatida ta’kidlanadi. Mashhur munaqqid Ozod Sharafiddinov o‘zbek adabiyotshunosligida birinchilardan bo‘lib, markaziy matbuotda maqolalar bilan chiqib, shunday deb yozgan edi: [“Surat” og‘ir hayot yo‘lini kechirgan, “o‘limlardan hatlab kelgan”, urush olovlarida chiniqqan, bu og‘ir sinovlarning hammasidan ulg‘ayib, ma’naviy dunyosi boyib chiqqan odamning nidosiday tuyuladi. “Surat” dostoni insonning qalbi, ruhiy dunyosi haqidagi tasavvurlarimizni boyitadi].

Mirtemir ijodining fidoyi tadqiqotchilaridan biri, mashhur adabiyotshunos Naim Karimov esa shoir adabiy merosiga bag‘ishlangan izlanishlaridan birida “Surat” dostoni haqida yuqoridagi fikrlar bilan o‘xshash bo‘lgan mulohazani o‘rtaga tashlaydi; “Surat” – so‘nmas muhabbat haqidagi, muhabbatga, insoniy qadryatlarga sadoqat haqidagi asar. Lirik qissa beqiyos tarovati va latofati, inson ruhiy fojeasi g‘oyat nozik va nafis talqin etilgani bilan ajralib turadi”. Shuningdek adabiyotshunoslarning kattagina qismi bu poemani quyidagicha baholashadi: “O‘zbek she’riyatining nodir bir namunasi bo‘lib qolgan bu asardagi milliy vatanparvarlik ruhi tuyg‘ularining xalqona tabiatida, badiiy tafakkurning sharqona ruhida zuhr topadi”. Ushbu fikrlar orqali anglashiladiki, “Surat” dostoni bu oddiy asar emas, u muallifning shoh asarlaridan biri hisoblanibgina qolmay, u bir vaqtning o‘zida o‘zbek poemachiligining ham durdonasidir.

“Surat” dostonining badiiy poeziyasi bir taraf-u, uning yaratilish tarixi bir tomon. Shuning uchun ham keng ijod ommasi balki oddiy kitobxonlar ham asrning

yaratilish tarixi haqida ko‘plab qiziqishlar bildirishgan. Asosan, lirik qahramonning prototiplari masalasi ko‘pchilikda qiziqish uyg‘otgan. Adabiyotshunoslikda bu masalani talqin qilishda turli qarashlar, har xil yondashuvlar bor. Poema haqida qiziqish bildirgan har bir adabiyotshunos asar tarixi haqida atroflicha mulohazalar qilishgan. Biz ham ushbu ilmiy ishimizda doston tarixiga nazar tashlashni zarurat deb hisobladik va asarning yaratilishiga “turtki” bo‘lgan hayotiy fakt va badiiy to‘qimaning me‘yorini aniqlashga urinib ko‘ramiz. Poemada tasvirlangan voqealarning Qoraqalpoq zamini bilan bog‘liq emasligini ma‘lum darajada oydinlashtirishga harakat qilamiz..

Yuksak mahorat bilan bitilgan muayyan asrning ijodiy tarixini o‘rganishni bitta yoki ikkita maqola yoki tadqiqot bilan chegaralab qo‘yish mumkin emas. Bu shunday murakkab, ko‘p qirrali jarayonki, uni qanchalik o‘rganib, ichiga kirib borganingiz sari yangidan yangi hayotiy faktlarga, asarga asos bo‘lgan turmush voqealariga duch kelaverasiz. Asarga asos bo‘lgan hayotiy lavhalarni topaverasiz. Bu jahon adabiyoti tarixidan sinalgan tajriba hisoblanadi. Masalan, I. Andronikov Lermontovning ba‘zi she‘rlarining yaratilish tarixi uchun hayotining bir qancha yillarini sarf qilgan bo‘lsa, Pushkinning birgina “Haykal” she‘riga maxsus monografiya bag‘ishlangan. Bunday misollar o‘zbek adabiyotida ham bisyor. Mashhur adabiyot namunasining yaratilish tarixiga bag‘ishlangan o‘nlarcha ko‘lamdor ilmiy tadqiqotlarni misol qilib keltirish mumkin. “Surat” lirik qissasi ham shunday asarlar sirasiga kiritilgan. Uning ijodiy tarixi qanchalik ko‘p o‘rganilsa, hayotga yaqinligi, haqqoniylik sirlari ochilib kelaveradi. Shularni hisobga olgan holda biz “Surat” lirik qissasining ijodiy tarixiga murojaat qiishni, hali uni aniqlanmagan, o‘rganilishi zarur bo‘lgan ba‘zi bir qirralarini yangi ilmiy va adabiy faktlar asosida tahlil qilishni zarurat deb hisobladik. O‘ylaymizki, bizning bu sa‘y-harakatlarimiz asarning ijodiy tarixi haqidagi ma‘lumotlarning ustini to‘ldiradi, asrning hayotiy asoslari to‘g‘risidagi o‘quvchining tasavvurini kengaytiradi.

Adabiyotshunos T. Xalilov “Mirtemir mahorati” risolasida, shuningdek, bir maqolasida bu masalaga maxsus to‘xtalib, “Surat” ning yaratilishiga “turtki” bo‘lgan hayotiy voqea yuzasidan shoirga savol bilan murojlat qiladi. Ijodkor bu savolga bir muncha kengroq va aniqroq javob beradi. [*“Surat” ga timsol bo‘lgan voqea o‘ttizinchi yillarning menga “sirdosh” odamning taqdirida bo‘lib o‘tgandi. O‘sha odamning mashuqasi atiga ikki yillik ayriliqqa, sinovga bardosh berolmay, ahdini buzadi. Bu o‘ngilsiz fakt qalbimni larzaga soldi. Ana shu larzaning sachratqisi sifatida “Sen u yonga ketding, men bu yonga” misrasi bilan boshlanadigan she‘r*

maydonga keldi. Bu bilan qanoatlanmadim. U haqda yirikroq asar yozishni ko‘nglimga uzoq vaqt tugib yurdim. Kutilmaganda beburd go‘zal bilan tushgan surat chiqib qoldi. Bu tirnoqday surat qalbidagi eski yarani yangilab yubordi, yozmasam bo‘lmaydigan holatga soldi]. Shoirning javobidan oydinlashadiki, “Surat” dagi voqeaning negizi, uning ildizlari shoirga bevosita aloqador ya’ni “sirdosh”, qalbiga yaqin bir odamning taqdiriga borib taqaladi. Ayniqsa kitob orasidan “beburd go‘zal bilan birga tushgan suratning chiqib qolishi va bu holatning shoir “dard” ini hurujga keltirib, qo‘liga qalam tutqazishi va ichidagi bor gaplarni qog‘ozga to‘kishga “majbur” bo‘lishi ham bejiz emasdek tuyuladi. “Surat” dagi hayot haqiqatlari shoirning shaxsiy hayot lavhalariga ham tegishli degan mantiqiy xulosani keltirib chiqaradi o‘quvchida. Ahdida turolmagan va uni buzgan bevafo mashuqa shoir xayolini bezovta qilib, qalbiga “tinchlik” bermaydi. Sevgisiga sodiq yigitni ulug‘lab, “beburd go‘zal” dan noroziligini she’rga solib, ko‘nglini bo‘shatgisi, qalbida jo‘sh urib turgan ziddiyatli hissiyotlaridan tamomila qutilgisi keladi. Bu she’r keyinchalik yozilajak “Surat” dostoni uchun “xamrturush” vazifasini o‘tagan bo‘lsa ajab emas. Chunki she’rning mazmunida ham shaklida ham poemaga asos bo‘lishi mumkin bo‘lgan hayotiy materiallar, aniq poetik obrazlar-u, ularning iroda yo‘nalishlari, ma’lum darajada buning aksini topgan. Aytishimiz mumkinki, ushbu she’r poemaning ilk “qoralama” si, shoirning birinchi ijodiy tajribasidir.

*Sen u yonga ketding, men bu yonga,
Men oldinroq, sen bir oz keyin.
Ikkimiz ham keldik gulistonga,
Yuz ko‘rishdik endi ne deyin?*

Bizga ma’lumki Mirtemir 1932-yildan to 1935-yilga qadar mamlakatda yuritilgan notog‘ri siyosiy vaziyat qurboni sifatida hibs va surgunda bo‘lgan. Surgundagi hayotini tugatib oilasi bag‘riga qaytgan Mirtemir Tursunovning shaxsiy hayoti endi avvalgiday bo‘lmaydi, uni sevimli rafiqasi unga bevafoqlik qilgan ya’ni boshqa turmush qurib bo‘lgan edi. Bu haqida Naim Karimovning “Mirtemir” ma’rifiy-biografik romanida atroflicha ma’lumotlar keltirilgan:

[1935-yil yanvarida azob uqubatlardan qutulib, mehrga zor bo‘lib qaytganida, uning boshqa bir kishiga turmushga chiqib ketganini ko‘radi. U xotinidan bunday xiyonatni kutmagan edi. U Xalimani eridan chiqishga, u bilan uzilgan turmush rishtalarini qayta, ipakdan yasab, yangi muhabbat chamanzorini bunyod etishga chorlaydi. Ammo Xalima bunday jasoratga qodir emas edi].

Yuqoridagi satrlar shoirning achchiq nidosi bo‘lib ommaga taqdim etildi. She‘r davomida shunday satrlar keltiriladi:

Nechun yuzlaringda hijolat bor,
Nega hayron shahlo ko‘zlaring?
Nechun lolsan, nahotki bu iqror?
Lablaringda qoldi so‘zlaring?

Shoir bu xiyonatni umrining oxiriga qadar unita olmadi, Xalimaga qayta imkon bersa ham u rad javobini berdi, taqdirga tan berib boshqa ayol bilan hayot yo‘llarini bog‘ladi. Xiyonatga javobi shu otashin she‘r bilan cheklanardi agarda oradan qancha yillar o‘tib “dafatan sarg‘aygan qog‘ozlar, titilib ketgan kitoblarorasidan yosh Xalimaning surati “paq” etib chiqib qolmaganda”.

Qaydan chiqib qoldi bu balo surat...

Lekin aynan “shu balo surat” ning chiqib qolishi shoirning qarib yigirma yil avvalgi otashin muhabbati va bu muhabbatning shoir hayotida qoldirgan o‘chmas olovli og‘ir izi bugungi kunda o‘zbek adabiyoti xazinalaridan biri bo‘lgan lirik qissaning yaratilishi uchun turtki bo‘ldi.

Na oltin na javohir edim...
Armonli bir yosh shoir edim.
Zuhro bo‘lmasang ham chiroyda,
Men ishqingda naq Tohir edi.

Toshlon o‘ldi, degan kim axir?
Gulday so‘ldi, degan kim axir?
Nahot poymol qutlug‘ ishq ahdi,
Bol bo‘lurmi shunchalar taxir?...

[Eski yaralar ochilib, ulardan sachragan qon bugun Mirtemirning “Surat” nomli go‘zal lirik qissasining har hujayrasida yashamoqda. Bu qon tomchisida mash‘um davrlar, sinovlik yillar, xuddi shabnamdagi quyoshdek tovlanib turbidi] - deya asarga ta‘rif beradi professor Naim Karimov.

“Surat” voqealarining ikkinchi jahon urushi yillariga ko‘chirilgani, asar bosh qahramoni Toshlonning urushga ketib, frontda to‘rt yil qon kechib, yorug‘ yuz bilan yurtiga qaytgani, ammo sevimli rafiqasi, suyukli yorining bevafoqlik qilib boshqa kishiga turmushga chiqib ketishi kabi voqealar tizmasi kegalilik sobiq jangchining achchiq qismatiga juda o‘xshaydi. Shoir dostonning “Haftada, oyda...” bo‘limida:

Haftada kel, mayli, oyda kel,

Amaki de, aka de, mayli...
Ammo qolmay albat mayda kel,
Uzoqmas-ku, hozir Kegayli!

Deya yozadiki, o‘quvchi ushbu poema o‘sha kegaylilik jangchi haqida ekan degan xayolga boradi.

Garchi shoir bu voqealar (asar muallifi va sobiq jangchining shaxsiy hayotida turli davrda sodir bo‘lgan ko‘ngilsiz voqealar nazarda tutilmoqda) dan poema syujetini shakllantirishda unumli foydalangan bo‘lsada, zamon ruhini, davr qahramonini to‘laroq va yorqinroq gavdalantirish, hayot haqiqatini kengroq doirada ko‘rsatish maqsadida, shunga o‘xshash yana o‘nlab insonlar taqdirini o‘rgangan ya‘ni o‘ziga qismatdoshlarni qidirgan. Turmush faktlarini to‘plagan va muayyan g‘oyaga moslashtirib “Qayta bichib, qayta tikkan”, badiiy tahlil qilgan. Chinakkam badiiy asar va uning badiiy to‘qimasi aynan shunday usulda, ko‘p izlanish, ko‘p taqdirlarni o‘rganish asosida yaratiladi, bir yoki ikki hayotiy voqeaga emas, o‘nlab, balki yuzlab faktlarga tayangan holda yoziladi. Shunday ijodiy mehnat qilingandagina o‘sha asarning ishontirish kuchi baquvvat bo‘ladi va asl san‘at ishi sifatida ardoqlanadi. Shun ma’noda “Surat” Mirtemirning, qolaversa butun o‘zbek adabiyotining katta yutug‘i bo‘la oldi. Barchaga birdek suyukli asar bo‘lishining sabablaridan biri ham mana shundadir.

Mirtemir poemasidagi surat – bu shoirning kitoblari orasidan chiqib qolgan “beburd go‘zal surati”. “Surat” ning muqaddima qismida shunday satrlar bor:

Och nazarim tushar suratga...

Surat, surat! Nega sen tilsiz?

Termulaman suratga, xatga...

Janglarda yor eding-ku, o, qiz!

Surat, surat! Nega sen tilsiz?

Mirtemir talqinidagi surat - lirik qahramonning muhabbatiga sadoqatini, insonning ruhiy kechinmalarini, ichki tug‘yonini ifoda etuvchi lirik obraz.

“Surat” ga asos bo‘lgan hayotiy voqeaning zamiri juda mustahkam. Asar ruhiga hamohang. Mavzuni yoritish uchun qulay va tipik voqealardir. Muallifning asar voqealarini 30-yillardan urush yillariga ko‘chirishi muayyan maqsad bilan qilingan, chunki shaxsga sig‘inish davrining qurboni bo‘lgan shaxs taqdiri va urush yillaridagi jangchining qismati bilan almashtirilishi o‘zini to‘la oqlagan va poemaning hayotiyligi, ishonarli chiqishini ta‘minlagan. Bosh qahramon qismatida ro‘y bergan voqealarni shoirning o‘ziga yoki o‘sha kegaylilik sobiq jangchi hayotiga nisbat

berishni o‘quvchi xayoliga ham keltirmaydi. Bu o‘sha davr uchun tipik bo‘lgan bir hayotiy manzara deb qaraydi va shunday qabul qiladi. Aslida, haqiqatdan ham shunday. “Surat” dagi voqealar II jahon urushi yillarida hayotda ancha muncha uchrab turgani barchaga birdek ma’lum. Urush tufayli paydo bo‘lgan qiyinchiliklarga, ayriliqlarga chiday olmay, irodasizlik qilib yo‘ldan adashgan ayollar, hatto xiyonat ko‘chasiga kirib ketganlar ham ko‘p topilgan. Bunday ayollarning bir emas ikki emas yuzlab topilgani afsuski achchiq haqiqat. Bu real voqelik ko‘pgina badiiy adabiyotlarda o‘zining tasdig‘ini topgan. Bunday holatga zamonni ayblash o‘rinli bo‘lar, lekin chin e’tiqod egasi bo‘lgan ayollar bunday ishni o‘z ayollik sha’niga isnod, qolaversa qon kechib yurgan umr yo‘ldoshiga mislsiz xiyonat ekanligini bilgan ayollar ham bisyor ekanligini shoir o‘zining “Toshbu” she’rida ko‘rsatib bergan. Nafaqat ko‘rsatdi balki, xiyonatkor ayollarga nisbatan asl ayol mana bunday bo‘ladi deya ko‘zgu ham tuta oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov Naim. Mirtemir. -Toshkent: Meriyus, 2012. -281 b.
2. Mirtemir. “Asarlar” 1-tom. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashtiyoti. -Toshkent: 1970. -302 b.
3. Mirtemir. Asarlar 3-jild. she’riy turkumlar, dostonlar, Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1982, 338 bet.
4. Mirtemir. Asarlar 1-jild. She’rlar, Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1980, 382 bet.
5. Xalilov. T. Mirtemir mahorati. G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, Toshkent, 1980, 126 bet.
6. Sharafiddinov O. Birinchi mo’jiza. Adabiy-tanqidiy maqolalar. G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. Toshkent, 1970, 461 bet.

CHO‘LPONNING “QOR QO‘YNIDA LOLA” HIKOYASI TAHLILI

Yusupova Xumora,
ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207431>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulhamid Cho‘lponning qarashlari, unga bildirilgan fikrlar hamda “Qor qo‘ynida lola” hikoyasi tahlili haqida so‘z borgan. Qahramonlar xarakteri va asarda ko‘tarilgan masalalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, ayollar tasviri, Cho‘lpon, qahramon, xarakter, jaholat.

Barchamizga ma‘lumki jadidchilik XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston, Turkiston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma‘rifiy harakat. Jadidchilik dastlab, XIX asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. Ismoil Gaspirali mazkur harakatning rahbari hisoblanadi. Keyingi yillarda Turkistonda ham o‘zlarini jadid deb atovchi yangi avlod ma‘rifatparvarlari shakllandi. Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Adurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Munavvarqori Abdurashidxonov shular jumlasidandir. Jadidchilik harakati namoyandalari ko‘pincha o‘zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O‘sha davrning ilg‘or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar, mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilar o‘z asarlari orqali g‘aflatda qolgan xalqni uyg‘otishga, mustaqil bo‘lishga chorlaganlar.

Buyuk shoir, yozuvchi, dramaturg, tarjimon, tanqidchi va jamoat arbobi Abdulhamid Cho‘lpon ham bu istilohning ishtirochisi edi. Uning siyosiy qarashlari, xalqni ma‘rifatli qilish yo‘lidagi faoliyati, jadidchilik oqimiga qo‘shgan hissasini ham yaxshi bilamiz. Bu harakatning Mahmudxo‘ja Behbudiy, Adurauf Fitrat, Munavvarqori kabi faollarining da‘vatlari hayotni yangicha qiyofalarda ko‘rishga ishtiyoqmand yoshlarni o‘ziga tortgan.

Cho‘lpon bu haqda shunday deydi: “O‘shanda biz, yosh o‘zbek yozuvchilarining hammasi Fitrat ta‘sirida edik, u o‘zbek she‘r tuzilishining islohotchisi sifatida eski arabiy-forsiy shakllar va shablonlardan xoli bo‘lib, jonli, real xalq tilida yoza boshlagan edi”[6]

Cho‘lpon haqida matbuotda birinchi bo‘lib iliq fikr bildirgan olim Zarif Bashariy bo‘lgan edi. Bu odam asli Tataristondan bo‘lib, 20-yillarda O‘zbekistonda

yashagan, o‘zbek tilida ko‘plab maqolalar yozgan, hikoyalar e‘lon qilgan, tabdillar qilgan, o‘sha davr munozaralarida faol qatnashgan. U 1923-yilning 4-may kuni “Turkiston” gazetasida Cho‘lponning birinchi to‘plami “Uyg‘onish” ga taqriz e‘lon qiladi. U taqrizning boshidayoq “Cho‘lpon o‘rtoq keyingi davrdagi o‘zbek shoirlaridan eng oldingisi va chin ma‘nosi bilan shoir deb atalishga loyiq bo‘lganidan uning she‘rlarini chin adabiyot va she‘r ko‘zi bilan ko‘rib, tekshirish va tanqid qilishga yaraydir” [4] deydi va shundan so‘ng “Cho‘lpon o‘rtoqning chin yurak va his shoiri” [4], ya‘ni hassos lirikligini aytib, bu fikrni tasdiqlovchi misollar keltiradi. Munaqqid tahlil yordamida Cho‘lpon she‘rlaridagi tasviriylilikni, tuyg‘ular teranligini, so‘z qo‘llash mahoratining yuksakligini ko‘rsatadi.

Ma‘lumki “o‘zini xalqdan ayri holda, zamondoshlarining hayoti, ma‘naviy dunyosidan tashqarida deb tasavvur ham qilolmaydigan” bu shoir deyarli yetmish yil davomida qoralanib kelindi. Bu davr mobaynida shoir sha‘niga aytilmagan bo‘hton qolmadi; uni qoralash, tahqirlash bobida kim o‘zar musobaqalar avj oldi. Yuzlab maqolalarda, kitoblarda, ma‘ruzalarda unga “burjua shoiri”, “jadid”, “mafkurasi buzuq”, “bosmachilar kuychisi”, “millatchi”, “aksilinqilobchi”, “Oktyabr inqilobini tushunmagan ovsar”, “yoshlar ongini zaharlovchi yot unsur”, “xalq dushmani” va yana allanima balolar degan tavqi la‘nat yopishtirildi [3].

Abdulhamid Cho‘lpon ijodida ayollar tasviri o‘ziga xos va murakkab bir mavzu hisoblanadi. U ijtimoiy hayotni aks ettirishga intiladi, shu jumladan ayollarning jamiyatdagi o‘rni, huquqlari va imkoniyatlarini ham keng muhokama qiladi. Ularning achchiq qismati, hayot tarzini asarlari vositasida ochib beradi.

Cho‘lponning “Qor qo‘ynida lola” hikoyasi hajmi kichik bo‘lsada o‘sha davr ayol qizlarining taqdirini yaqqol ochib bergan asarlardan hisoblanadi. Hikoya baxtsizlik bilan boshlanadi. Sababi koptokning suvga tushib shalabbo bo‘lishi, uni maroq bilan o‘ynayotgan sho‘x qizlar uchun haqiqatdan baxtsiz hodisa edi. Qolaversa, bolalikning so‘nggi kunini yashayotgan Sharofat uchun “...to‘p o‘yinidan ham yaxshisi bormi?”. Afsuski, undan “yaxshisi” bor edi...

Qahramonimiz Sharofat oydek husnli, intiluvchan, zeharli, chaqqon, sho‘x, endigina 17 ga qadam bosgan yoshgina qiz. Qishloqdagi manaman degan azamatlarning unga ishq tushgan bir vaqtda, Samandar aka keksa eshonni qoyil qoldirish uchun o‘z qizini bir buyumdek sotib yuboradi:

qilmadilar ekan?

“— To‘g‘rimi, eshonnikidanmi, to‘g‘rimi? Eshon nega o‘zimga mazmun Endi katta odam, men sovchilarga hali qizim yosh, endi 17 ga chiqdi, dedim. Shunday deb javob bera qolaymi?

Bu vaqt kimdir, tashqaridan bir xotin tovushi eshitildi: “Qumribush, qo‘noqlar turishdilar!” Qumribush o‘rnidan turdi, eriga bir nima degandek qaradi.

Samandarboy bir yosh qizini, bir eshonni, boyagi nazr-niyoz masalasini, eng so‘ng kimsan hazrat eshonning kuyovliklarini o‘ylab turdi-da:

— «Bitta qizimiz bo‘lsa, hazrat eshonimizg‘a tutdik, sadag‘alari ketsun!» degil!— dedi.

Qumribush kutilmagan bu gapdan oqardi, ko‘kardi, suvratdek qotib devorga suyalib qoldi...”

Hikoya kulminatsiyasi aynan shu dialogdan boshlanadi. Qolaversa, mazkur parcha orqali Samandar, Qumribush va eshon tabiatiga xos bo‘lgan harakter xususiyatlarni ham tahlil qilsak bo‘ladi. Masalan, Samandar o‘sha davrdagi ko‘plab otalar singari obro‘-e‘tiborni, shuhrat-u boylikni farzandi kelajagidan ustun ko‘ruvchu laganbardor va kaltafahm kishi. Eshon esa nafs buzuvchi, takabbur, chirkin ishlarini dinning ortiga yashirgan qabih kimsa. Ahamiyat bersak, shu davrdagi bir qancha asarlarda go‘yoki dinga itoat etuvchi “din peshvolari” aslida islom mafkurasiga teskari bo‘lgan amallarni bajarishadi. Bu ham asli ilmsizlikdan. Ya‘ni, qalbni qabohatdan, jaholatdan uyg‘otmay turib, unga islomdek go‘zal e‘tiqodni yuqtirib bo‘lmaydi.

Yana bir personaj bu- Sharofatning onasi Qumribush. U deyarli hikoyada ishtirok etmaydi. Ya‘ni u bor bo‘lsa ham, yo‘q bo‘lsa ham illo Sharofat eshonga turmushga chiqadi. Itoatkor, tortinchoq, xatto ta‘bir joiz bo‘lsa, qo‘rqoq ayol. Sababi, o‘n gulidan bir guli ochilmagan yakkayu yagona qizining taqdiri hal qilinayotgan bir vaqtda “suvratdek qotib devorga suyalib qolish” chora emasligini Qumribush ham yaxshi bilar edi. Ammo boshqa hech narsa qilmadi, negaki, u ham tug‘ilganidan turmushga berish uchun tarbiyalangan, savodsiz, hayotda o‘z o‘rnini topmagan ojizalardan edi. Cho‘lpon ham aynan shu nuqtai nazardan chorasizlik chora emasligini ko‘rsatmoqchi bo‘lgan.

“— To‘g‘ri-ya, men qizg‘a achinaman, boyaqish kelib-kelib kimniki bo‘ldi-ya!..

— Nimasini aytasan, otasining uyi kuysun, odam emas ekan!

— Soqolini oppoq tutadek hilib, nevarasidek bir qizni aravadan olishini qara, kishi chidamas ekan. Shuni bir narsaga o‘xshatg‘um keldi-yu, o‘xshata olmadim-da!

Shu choq bir burchakda ko‘cha poylab yotg‘on Mamat qorovul yig‘lag‘onday qilib hushtagini chalib oldi-da:

— Nimasini aytasiz, yigitlar, dunyo o‘zi shunday teskari dunyo ekan... Lolaning ustiga qor yog‘di!..— dedi.

Yigitlar javob bermadilar va qorong‘iliq quchog‘ig‘a kirib yo‘q bo‘ldilar...

Seni ko‘p ko‘rmasun”

“Eng katta xavf loqaydlik va beparvolik kuchayib borayotganida “[1]-degan edilar prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev. Hikoyada ushbu mavzuga ham to‘xtab o‘tilgan. Haqiqatdan ham, bo‘layotgan voqea hodisalarga chetdan qarab turish, “och qornim tinch qulog‘im” qabilida ish tutish, juda achinarli holat. To‘g‘ri, keltirilgan parchada balki odamlar hech bo‘lmaganda o‘zaro muhokama qilishmoqda, lekin, bir pichoqqa sop bo‘la olmaydigann gap, so‘zlardan kimga nima naf? Ko‘rinib turganidek bu muammo bundan yuz yil avval ham bo‘lgan, hozir ham mavjud, ertaga ham hal bo‘lishi amrimahol...

Xulosa shuki, hikoya so‘nggida Sharofatning taqdiri qanday yakun topgani keltirilmagan bo‘lsa-da, loladek nozik, jozibali gulning qordek sovuq jismning qo‘ynida nobud bo‘lishi hech kimga sir emas. Yana shuni ham aytishimiz mumkinki, ota-onaning qiz farzandiga qiladigan eng katta yaxshiligi bu-uni o‘qitib, savodli qilish bo‘lsa, qiz bolaning o‘ziga qiladigan eng yaxshi ishi ham bilim olib, ilmi bo‘lib, hayotda o‘z o‘rniga ega bo‘lishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh. Mirziyoyev. Ma’naviyatni yuksaltirish bo‘yicha o‘tkazilgan yig‘ilishi ma’ruzasidan 2021-yil 19-yanvar.
2. Abdurahmon Sa’diy. “Cho‘lpon” maqolasi. “Zarafshon” gazetasi 1924.
3. Ozod Sharafiddinov. “Cho‘lponni anglash”. Toshkent. “Yozuvchi” 1994.
4. Zarif Bashariy. “Turkiston” gazetasi “Uyg‘onish” ga taqriz 1923-yil 4- may.

ABDURAUF FITRATNING “CHIN SEVISH” DRAMASI HAQIDA MULOHAZALAR

Abduxakimova Dildora,
ToshDO‘TAU 1-kurs talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207438>

Annotatsiya: Abdurauf Fitratning “Chin sevish” dramasi millatparvarlik, o‘z yurtini sevish g‘oyalari targ‘ib qilingan. Mustamlakachilik zulmi, vatanparvarlik kabi mavzular ham ilgari surilgan.

Kalit so‘z: Jadidchilik, drama, vatanparvarlik, mustamlakachilik, obraz, sujet.

Jadidchilik oqim emas harakat. Ijtimoiy-siyosiy harakat. Yaqingacha ham u faqat ma’rifatchilik harakati deb kelindi. Bu ataylab qilingan edi. Maqsad jadidchilikning doirasini toraytirish, sotsialistik-kommunistik mafkuradan boshqasi keng xalq ongini qamrab olishi, egallashi mumkin emas, degan soxta tushunchaning asorati edi, deydi professor Begali Qosimov o‘zining “Milliy uyg‘onish” kitobida.

Xalqini ma’rifatli bo‘lishini orzu qilgan, ularni jaholat uyqusidan uyg‘otishga harakat qilgan, millatparvar bo‘lishga undagan chinakam jonkuyar jadidlardan biri Abdurauf Fitrat edi. Fitrat o‘zining bir qator millatparvarlik ruhida yozilgan dramalari, publisistik maqolalari, ilmiy risolalari bilan el-yurt ravnaqiga o‘zining beminnat hissasini qo‘shdi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu asarlarni yozishdan maqsad xalq, omma, bu millatparvarlik ruhida yozilgan asarlarni o‘qisin va jaholat uyqusidan uyg‘onsin. Biz Fitratni chinakam jadidchilik harakatining namoyondalaridan deya olamiz.

Fitratning barcha dramalarida millatparvarlik, yurtparvarlik tamoyillari yetakchilik qiladi. Shulardan biri “Chin sevish” dramasi. Bu dramani to‘liq o‘qib chiqmagan kitobxon sarlavhaga bir qarashda ishq-muhabbat, oshiq-mashuqlik masalalari targ‘ib qilingan deb o‘ylaydi. Aslini olganda, bu asar tarixning qora kunlari, mustamlakachilik zulmiga nisbatan ochiq nafrat, chirkinlik kabi illatlarni ochib beradi. Dramadagi Karimbaxshxon timsolida yozuvchi o‘zining millatparvarlik g‘oyalarini ilgari surgan. Uning tilidan “Ovrupaliklarda insof, adolat degan tushuncha yo‘q. Adolat tushunchasi degan narsa Ovrupa yuragiga kirmas, bu o‘g‘urli qush u qorong‘u yerlarda yanglishib kirsa ham bo‘g‘ulib qola, yashay olmas. Va yana “Ovrupa bilimlarini o‘rganmak, albatta, kerakdir. Ovrupada o‘qimoq, ovrupalilarni insofli, adolatli deb maqtamoq uchun emas, unlardan

o‘zimizni saqlag‘ani, tishli, tirnoqli bo‘lmoq uchun kerakdir”, degan so‘zlari orqali muallif o‘zining shaxsiyatini ochib bermoqda. Asardagi voqealar Hindistonning ustidan hukmronlik qilmoqchi bo‘lgan Angliya haqida gap ketmoqda. Fitrat bu bilan nima demoqchi? Bu voqealar nafaqat Hindistonda, balki bizning o‘lkamizda ham sodir bo‘layotgan edi. Fitrat yashagan davr ya‘ni XX asrlarlarda o‘zbeklarning ustidan chor Rossiyasi hukmronlik qilardi. Tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak, uning qora tomonlari juda ham ko‘p.

Fitrat tariximizning qora sahifalarini qog‘ozga o‘rab ovrupaliklar misolida ochiq-oydin ko‘rsatib beradi. Mana, Fitratning millatparvar, yurtparvar ekanligining isboti. Guruch kurmaksiz bo‘lmaydi deganlaridek, xalqning boshiga og‘ir musibat tushganda o‘z xalqiga xiyonatkor, sotqin kimsalar ham topiladi. Ular millatning mehrobidan chiqqan chayonlardir. Turkiy millatning mehrobidagi chayonni Fitrat Rahmatullohxon obrazi timsolida ochib beradi. Xususan, uning Karimbaxshxonga qarata: “Xon sohib, ovrupalilarda adolat tushunchasi kuchlidir. Xususan, angliz millati ko‘p erkchidir. Hindiston erkina qarshi turmaslar, deb o‘ylaymiz, deya aytgan so‘zlari uning shaxsiyati xiyonatkor ekanligini ko‘rsatib turibdi. Fitratning ijodiga qoyil qolmaslikning iloji yo‘q. “Chin sevish” dramasida faqat millatparvarlik g‘oyasi emas, balki xronotop haqida ham ma‘lumot berilgan. Gulshanoy Yo‘ldoshaliyeva: “Fitratning “Chin sevish” dramasidagi makon va zamonning boshqa mamlakatga ko‘chishining sabablari va xronotopining o‘ziga xos jihatlari ochib berilgan. Fitratning dramasini tahlil qilish jarayonidagi o‘ziga xoslik shundan iboratki, drama har ikki davlatning siyosiy, ijtimoiy, muhabbat mavzulariga birdek tushadi”, deb fikr bildiradi.

Dramada Zulayho - ayol obrazi ham bor. Uni ramziy obraz sifatida Vatan deb, go‘zalligini yurtdagi boyliklar sifatida tahlil qilsa bo‘ladi. Asardagi Nuriddin millatparvar shaxs bo‘lganligi uchun Vataniga shikast yetishini xohlamaydi, o‘z nafsiga qarshi bora oladigan sobit kimsa. Rahmatullohning “haqiqiy vatanparvar” ekanligiga yana bir isbot, u mana shu Vataniga ozor bermaslikni o‘ylamagani, nafsiga qarshi kurasha olmagani.

Xulosa shuki, har bir millatning mustaqilligi, ota-bobolarining turmush tarzi haqida so‘zlovchi, uni asrlardan asrlarga opichlab, sog‘-omon yetkazishda adabiyotning, xususan, badiiy adabiyotning o‘rni beqiyos. Mustaqillikni qo‘lga kiritish va uni saqlab qolishda xalqning birligini, g‘urur va orini to‘lqinlantiruvchi beqiyos kuch ham adabiyotda mujassamdir. Shunday ekan, har bir xalq o‘z

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

adabiyotini asrab avaylashi, uni yanada rivojlantirishi, avlodlarga yetkazishda kamarbasta bo‘lishi ham farz, ham qarz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B.Qosimov. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. -T.: Ma’naviyat, 2004.
2. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar.1 jild. -T: Ma’naviyat, 1999.
3. Gulshanoy Yo‘ldoshaliyeva. “Filologiya masalalari-yosh tadqiqotchilar nigohida“ maqolasi.

BIR MAQOLOL IBRATI

Erkinova Madinaxon Umid qizi,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU 2-bosqich talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207442>

Annotatsiya: Maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning axloqiy-ta’limiy qarashlari xususida mulohazalar bildirilgan. Xamsaning birinchi dostoni “Hayrat ul-abror”dagi o‘n yettinchi maqolat tahlilga tortilgan. Maqolatdagi Navoiyning ta’lim-tarbiya, yoshlar tarbiyasiga oid nazariy qarashlari tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Xuroson, Hirot, “Xamsa”, “Hayrat ul-abror”, ta’lim, tarbiya, yoshlar.

Xamsaning birinchi dostoni “Hayrat ul-abror”dagi o‘n yettinchi maqolat “Bahor yigitligi nazohatidakim, rayhoni noz parvardlarin mulavvan xullalar bila orosta qilur. Va yigitlik bahori latofatidakim, rayhoni xat bila oraz gulin gul-u rayhong‘a o‘t solg‘udek perosta etar. Va xazon qarilig‘i burumatidakim, guliston ashjori bila qushlari ondin bebag-u navo durur. Va qariliq xazoni shiddatidakim, badan gulistonining toza gullari andin barbod-u havo” deb nomlanadi. Navoiy har bir faslning o‘ziga xos go‘zalligini ta’riflashdan oldin quyosh hamal burjiga kirgach, falak olamga o‘z mehribonligini zohir aylashiga ishora qiladi:

Chun hamal ayvonini yorutti mehr,

Dahrg‘a mehr ayladi zohir sipehr [1:299].

Navoiyning mazkur ta’riflari XIII asr oxirida yashab ijod etgan Nosiriddin Rabg‘uziyning quyidagi misralariga hamohang.

Kun hamalga kirdi ersa, keldi olam Navro‘zi

Kechti Baxman zamharir qish, qolmadi, qori buzi [3:171].

Dostondagi har bir maqolot mavzu va mazmun jihatidan bir biriga bog‘langan bo‘lib, Alisher Navoiyning ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-ta’limiy qarashlarini o‘zida aks ettiradi. “O‘n yettinchi maqolat umrning ikki asosiy bosqichi hisoblanmish yoshlik va qarilik haqida. Bu maqolatda ham Navoiy falsafiy mushohadakorlik bilan so‘zni bog‘ tasviridan boshlab, ko‘klam, yoz, xazon va qish fasllaridagi peyzajni katta mahorat bilan chizadi. Keyingi baytlarda esa, inson umrini xuddi shu holatga qiyoslab, olamdagi barcha narsa kabi inson umri ham zavol topishi muqarrarligini shoirona tilda ifodalaydi. Shu sababli, deyarli har bir maqolatda qayta-qayta ta’kidlangan – umrni g‘animat deb bilish hamda uni bekorga o‘tkazmaslik g‘oyasi bu maqolatda yanada o‘tkirroq mohiyat kasb etgan” [4:94].

Hazrat Alisher Navoiyning ta’lim-tarbiya ruhidagi insonparvarlik qarashlari oradan necha asrlar o’tganiga qaramasdan o’z qimmatini va ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Aksincha, Navoiyning ta’lim-tarbiyaga oid fikrlari bugungi kunga kelib, har qachongidan ham ravshanlashib, tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu ma’noda Alisher Navoiyning ta’limiy qarashlarini bugungi kunning barcha fan sohalariga asos bo‘lganini ko‘rish mumkin. Xususan, badiiy adabiyot, tilshunoslik, matnshunoslik va adabiy manbashunoslik, tarix, umumiy pedagogika, falsafa, didaktika kabilar.

Aytish mumkinki, ulug‘ shoirning barcha asarlarida ta’lim va tarbiyaga oid qarashlar ilgari surilgan. Shu ma’noda buyuk beshlik “Xamsa” asari axloqiy-ta’limiy, irfoniy, falsafiy mushohadalarni o‘zida jamlagan adabiy manba hisoblanadi. “Hayrat ul-abror”ning o‘n yettinchi maqolatida inson umri to‘rt faslga qiyoslangan. Ya’ni Alisher Navoiy yoshlikni bahorga, yigitlik davrini yozga, o‘rta yosh davrini kuzga hamda qarilikni qishga o‘xshatadi.

Mag‘zig‘a solg‘uncha xirad sha‘mi nur,
Ko‘ngliga tushguncha xiraddin shuur
Toza niholi bo‘lubon sarbaland,
Soda dimog‘i bo‘lubon xushmand,
Anglab anikim, yuzi gulrang erur,
G‘amzasi xunrez-u ko‘zi shang erur [1:305].
Bog‘ shugufa bila gul tark etib,
Barg bila mevag‘a navbat yetib.
Hiffatidin ta‘b nufur aylabon,
Hilm ila idrok zuhur aylabon.
Yuz ming esa jahl-u xato xirmani,
Mash‘alai ilm kul aylab bani.
Gulshani hil‘atda bo‘lub har shajar,
Ilm-u adab mevasidan borvar [1:306].
Ikki bukulgan qaddu maddi aso,
Charxi nigun birla xati istivo.
Qolmay og‘iz durjida durri,
Tishlari “sin”, lek kashish birla.
Og‘iz o‘lub durj, vale donasiz,
Tishlar o‘lub “sin”, vale donasiz [1:307].
Bir necha kun ham bu sifat jon chekib,

Qon yutub-u nolai xirmon chekib.

Toki ajal qosidi farmon chog‘i,

Tindurubon ko‘nglini andin dog‘i [1:308].

Navoiy ta’kidlaganidek, inson umrining har oni bo‘laklarga bo‘lib qo‘yilgan. Zero, har biri bir narsaga mo‘ljallangan: o‘n yoshgacha- erkin hayot kechirishga, yigirmagacha- bilimsizlig-u mastlik bilan band bo‘lish mumkin. O‘ttiz bilan qirq ichida aysh qilish. Inson ellik yoshga borganida taraqqiy qilishi mumkin emas.

Umr kuning qismat etibtur qazo,

Har chog‘i bir ishga qilur iqtizo.

O‘ng‘acha g‘aflat bila pobastliq.

Jahl yigirmigacha mastliq

O‘ttuzu qirq ichra erur aysh-u kom,

Vahki manga ul dog‘i erdi harom [1:309].

Alisher Navoiyning o‘z davridagi bunday falsafiy qarashlari bugungi zamon bilan hamnafas. Alisher Navoiy ta’kidlaganidek, har bir insonning yoshligida ilm olishi afzal sanaladi. Agar inson o‘z vaqtida ilmni egallamasa, yoshi o‘tgan sari ilm olishga bo‘lgan ehtiyoji kamayib boradi. Xalqimiz orasida keng tarqalgan “Yoshlikda olingan bilim – toshga o‘yilgan naqsh kabidir” maqoliga shu o‘rinda tayanish mumkin. Fan va texnika shiddat bilan rivojlanayotgan bir paytda yoshlar qalbida ilm olishga muhabbatni shakllantirish muhim masala hisoblanadi. Zero, komil shaxsni voyaga yetkazishda ajdodlarimizdan qolgan boy ma’naviy merosning o‘rni va ahamiyati katta. Alisher Navoiyning maqolot davomida bayon etilgan falsafiy mushohadalarini amaliyotga qo‘llash bugungi avlodning dasturul amali, bosh mayog‘i bo‘lishi darkor, deb o‘ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. 7 tom. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 422.
2. Hojiahmetov A. Xamsa. Hayrat ul-abror. –Toshkent: Sharq, 2016. –B. 336.
3. Nosiruddin Rabg‘uziy. Qissasi Rabg‘uziy. 1-kitob. -Toshkent: Yulduzcha, 1993.
4. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018. –B. 520.

AN’ANA VA ERKINLIK TO‘QNASHUVI

Urolova Marjona Xasan qizi,
ToshDO‘TAU 1-kurs talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207452>

Annotasiya: *Ushbu maqolada hozirgi kunda va uzoq o‘tmishdan buyon asosiy mavzu bo‘lib kelayotgan qaynona-kelin kelishmovchiligi, ko‘p kelinlar o‘rtasida nizolar va kulgu ortidagi achchiq haqiqatlar ifodalangan. Shuningdek, maqolada mazkur masala yuzasidan muallif tomonidan shakllantirilgan taklif va tavsiyalar o‘z ifodasini topgan.*

Kalit so‘zlar: *Qaynona, kelinlar, nabiralar, teatr, siyosat, erkinlik.*

Nazariy ma’lumotlarga ko‘ra, komediya bu hodisa, voqea va xususiyatlar kulgili ko‘rsatilgan drama turi hisoblanadi. Komediya ijtimoiy hayotdagi nuqsonlar, kishilarning ongi va xarakteridagi yaramas xususiyatlar kulgi vositasi bilan tanqid etiladi, jamiyat hayotidagi eskirib qolgan hodisalarga zarba beriladi. Hayotning rivojlanish qonuni oldida umri tugagan narsalar, sarqitlar kulgili ahvolga tushib qoladi. Bularni qalamga olish orqali komediya yaratiladi.

Komediya Yunonistonda xudo Dionis sharafiga o‘tkazilgan xalq bayramlarida paydo bo‘lgan. Yorqin siyosiy komediyalar yaratgan Aristofan (miloddan avvalgi 5 – 4-asrlar) komediyaning “otasi” hisoblanadi. Rimda (miloddan avvalgi 3 – 2-asrlar) Plavt va Terensiy atoqli komediyachilar bo‘lishgan.

O‘zbek adabiyotida Yevropa adabiyoti andozasidagi komediyalar 20-asrda paydo bo‘ldi. Bu janr taraqqiyotiga Hamza (“Maysaraning ishi”), Abdulla Qahhor (“Tobutdan tovush”), Sayd Ahmad (“Kelinlar qo‘zg‘oloni”), Erkin Vohidov (“Oltin devor”), Hamid G‘ulom (“Toshbolta oshiq”), Bahrom Rahmonov (“Surmaxon”), Sharof Boshbekov (“Temir xotin”) va boshqalar munosib hissa qo‘shdilar. Komediyaning har xil turlari bor. Voqealar chalkashligi tufayli tomoshabinda kulgi tug‘diradigan (V. Shekspirning “Xatolar komediyasi”), qahramonlar kulgili holatlarga tushgan (Hamza, “Maysaraning ishi”), kishilar xarakteridagi bema’ni xususiyatlar kulgili qilib ko‘rsatilgan (Molyer, “Tartyuf”; Abdulla Qahhor, “Ayajonlarim”; E.Vohidov, “Oltin devor”) komediyalar mavjud. Shuningdek, komediyalar kulgining tavsifiga ko‘ra, satirik (voqelik, shaxslar satira qamchisi ostida g‘azab-nafrat uyg‘otadigan, zaharxandali qilib ifodalangan – N.Gogol, “Revizor”, Abdulla Qahhor, “Tobutdan tovush”), yumoristik komediya (voqelik, shaxslarning ayrim jihatlari beozor kulgi tug‘diradigan komediya – Gotssi, “Malikai Turandot”,

Said Ahmad, “Kelinlar qo‘zg‘oloni”, Hamid G‘ulom, “Toshbolta oshiq”) va tragikomediya (tragik va komik holatlar mujassamlashgan – R.Muhammadjonov “Suyunchi” filmi) turlariga bo‘linadi. 20-asrda komediyaning tragikomediya (L.Pirandello, J.Anuy), tragifars (E.Ionesko) janr shakllari maydonga keldi.

Bugungi kundagi o‘zbek kino olamida, nafaqat o‘zbek balki barcha kinolarning asosiy mavzusi qaynona-kelin mojarolari, ro‘zg‘ordagi kamchiliklar, ovsinlar kelishmovchiligi-yu, oilaviy muhit manzarlari aks etadigan bo‘lib qolgan. Ko‘pchilik aholi bunday mavzulardan bezib qolgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Ammo bunday mavzudagi kino va kitoblar avval ham bo‘lganidek, bundan keyin ham bo‘ladi. Asosiysi, mavzuning eski-yangiligi emas, yozuvchining xalqqa qanday yetkazib berishida. Mavzu qanchalik eski yoki siyqasi chiqqan bo‘lmasin, boshqalar fikridan yangi fikr ayta olish, hech kim yoritib bera olmagan tomonini ko‘rsata bilishdadir.

Tahlilga tortganimiz Said Ahmadning 1976-yilda yozilgan “Kelinlar qo‘zg‘oloni” hajviy sahna asari va u asosida 1984-yil suratga olingan kino komediya yoki spektaklini esga olsak har bir insonning yuda tabbasum paydo bo‘ladi. Bularning yaratilganiga ancha yillar bo‘lgan bo‘lsa-da, hozirgacha televizor va teatr sahnalarida namoyish qilinadi. Ushbu kinoni qancha ko‘p ko‘rsak ham toymaymiz. Chunki bu asarni yozuvchi o‘lmas qilib yozgan. Bundan tashqari asar bilan kino va spektakldagi ba’zi qahramonlar to‘g‘ri kelmaydi ya’ni kinodagi suyuqli nabira Abbos asarda ham, spektaklda ham uchramaydi. Yoki asardagi Usta Boqi va Farmonbibining Azim Sherni tushida ko‘rgani haqidagi suhbat hech qanday sahna yo‘q. Bu yerda endi rejissyor va senaristlarning mahoratiga ham bog‘liq hisoblan tanganining ikki tomoni bo‘lganidek, bu asarni ham ikki xil ma’noda tushunish mumkin.

Birinchidan, bu asarda yoki spektaklda bir qaynonaning ellik olti kishini bir uyda olib o‘tirish mahorati. Qaynona-kelin muammosi, oilaviy kelishmovchiliklar, balki o‘g‘illarning onasiga bo‘lgan hurmati, mehri onaning qattiqqo‘llik ortidagi otashin muhabbati aks etgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Farmonbibining qanchalik nabiralariga mehribon ekanini ushbu gaplari orqali tushunib olsak ham bo‘ladi: “Mana bu 20 so‘mni qizingga jo‘nat. Moskvadek joylarda pulga zor bo‘lmasin. Hozir imtihonlar avj olgan vaqt bolam bechora boshqalarning qo‘liga qarab qolmasin. Bilib qo‘y, qiz bolaning pulga zor bolishi yomon yo‘lga olib keladi. Shoshma. Mana bu 10 tiyinni ham qo‘shib jo‘nat” Qaynona-kelin yoki oilaviy maommolarning shunchaki kulgu ostidagi yechimi mahorat bilan yoritib berilgan. Har bir qiz bolaning o‘zi ota uyidan boshqa bir oilaga kelin bolib ketishi, ikki oila o‘rtasidagi quda-andachilik

qarindoshlik munosabatlarining o‘rnatilishi haqida fikrlar yuritilgan desak yolg‘on bo‘lmaydi.

Kelinlar qo‘zg‘olonidagi voqealar ayni hozirgi hayotimizda ham yuz berayotgan hodisalar desak yolg‘on bo‘lmaydi. Chunki hozirgi kunda ham makkora kelinlar, bemehr qaynonalar yo‘q deya olmaymiz. Asar voqelari juda qiziqarli tasvirlanadi, Farmonbibi shu yoshgacha hech kimga bosh egamagan ayol hisoblangan, ammo endi kelganiga o‘n kun bo‘lgan Nigora pensiyasini yo‘q qilishi bilan qo‘rqitishi yoki “bitta yomon buzoq, butun podani bulg‘aydi” deganlaridek endigina kelgan kelin qolgan oltita kelinning ko‘zini ochishi, ya’ni qaynonasiga qarshi kurashi kulgu ostida mahorat bilan yoritib berilgan.

Asarda oilaviy tinchlik, erkinlik, mehr-muhabbat kabilar naqadar aziz va bebaho tuyg‘u ekanligi juda mahorat bilan tasvirlangan.

Ikkinchi muhim jihat shundaki, bu asar ortida o‘sha davr holatini, jamiyatdagi insonlarning qalbidagi hislarini uyg‘otish uchun yozilgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Tarixdan bizga ma’lumki, o‘sha vaqtlar o‘zini daho deb o‘ylagan SSSR hukumati o‘ziga qaram qilib olgan o‘n beshta respublikadan har yil oxirida plan topshirish kerakligi va shu bilan birga ularning tayyor mahsulotlarini, yer osti qazilma boyliklarini o‘zlashtirib olgan. Dehqonlar kecha-yu kunduz tinmay ekkan paxta va bug‘doylarini bir chanog‘ini ham o‘zi uchun ololmagani aks etgan. Xo‘sh, sizda savol paydo bo‘lishi mumkin qanday qilib qaynona kelin mojarolari haqidagi asarda SSSR holati aks etgan deb? Farmonbinining har oy oxirida bir so‘m ham qoldirmay kelin va o‘g‘illaridan oyliklarini yig‘ib olishi, o‘qimishli insonlarning erkin fikrlay olmasligi yuqoridagi fikrlarga yaqqol misol bo‘la oladi.

Faqat jon saqlash uchun mustamlaka mamlakatlarga pul ajratilgan, xuddi Farmonbibi ishga borib-kelishlari uchun ma’lum miqdorda pul ajratib bergani kabi. Yoki o‘sha vaqtda har bir joyda Sottiga o‘xshagan, boshqalarning yurgan qadami-yu nafas olganini poylab yuruvchi, tashkilotdagi ishchilar ustidan har xil bo‘hton, tuhmatlarni SSSR ga yetkazib turuvchi “quloq”lar bo‘lmagan deb o‘ylaysizmi? Qanchadan qancha halol, yurtparvar ota-bobolarimiz shu shipyonlar sabab vafot etgan bo‘lsa ajab emas. “Kelinlar qo‘zg‘oloni” asarida ham Nigoraning biz qaysi “xonlik davrida yashayapmiz”, “XVI asrda yashayapmizmi”, “biz qul emasmiz”, “feodallik davri tugatilishi kerak” kabi gaplari bekorga aytilmagan, yozuvchi kichik kelin tasviri bilan jamiyatdagi insonlarning ongini uyg‘otmoqchi bo‘lgan.

O‘g‘illaridan Mahkamning aka-ukalari va kelinlarga qarata: “Kenja kelinning ta’nalari to‘g‘ri, bu bir, yangi kelgan odam ahvolimizni darrov biladi, bu ikki.

O‘zimiz sezmaymiz, o‘rganib ketganmiz, bu uch. Uyat, uyat, uyat, bu to‘rt”, degan gaplari orqali xalqqa sening SSSRdan ajralib chiqish vaqting keldi, qara, seni qo‘g‘irchoq qilib qo‘lida o‘ynatayapti degan fikrlarni anglash mumkin. Yozuvchi bu asar orqali erk uchun kurash, qaramlik, tobelik iskanjasidagi xalqni ozodlik uchun kurashga undaydi.

Doimo kulgu ortida juda katta ma‘no bo‘ladi. Kulib turgan insoning ko‘zlariga yaxshilab qaralsa, qalb og‘riqlari xabardor bo‘lasiz. Satirik ruhdagi asarlarda ham xuddi shunday kulguli misralar ortida kuchli o‘y-fikrlarga chorlovchi qalb yashiringan bo‘ladi. “Kelinlar qo‘zg‘oloni”da ham bir oila misolida jamiyat hayoti ko‘rsatib berilgan. Tinchlikka, erkinlik va ozodlikka faqatgina ahillik bilan erishib bo‘lishi mumkin ekanligi yoritib berilgan. Bir so‘z bilan aytganda, yozuvchi faqatgina asari orqali xalqni ozodlikka, erkinlik va mustaqillikka chorlagan.

Hozirgi kundagi kino va asarlarimizda ham haqiqiy yozuvchilik mahorati va iste‘dod bilan hayotimizdagi global muammolar aks ettirilsa, qo‘ldan qo‘lga o‘tib o‘qiladi, o‘yinayi jahon ekranlaridan bir daqiqa ham tushmay tomosha qilinadi. “Kelinlar qo‘zg‘oloni” ana shunday o‘lmas asarlar sirasiga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Said Ahmad. Kelinlar qo‘zg‘oloni. -T: Sharq nashriyoti, 2000.
2. Do‘stmatov Hikmatillo. Askiya va so‘z o‘yinlari. -T: Sharq nashriyoti, 2022.
3. To‘rayeva B.Ko‘chimov. Adabiyotshunoslik. -T-: Malik print nashriyoti, 2022.
4. Dilmurod Quronov “Adabiyot nazariyasi asoslari” T-: Noshir nashriyoti, 2019.

“BOBURNOMA”DA TASVIRIY SAN’AT JANRLARI

Xusainova Marg‘uba Tuxliyevna,
Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy
rassomchilik va dizayn instituti San’atshunoslik
(tasviriy va amaliy) ta’lim yo’nalishi 2-bosqich talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207458>

Annotatsiya: Bobur – shahanshoh, shoir, adabiyotshunos, tilshunos, etnograf, san’atshunos, hayvonot va tabobot olamining bilimdoni edi. “Boburnoma” asari bunga yaqqol misol bo’ladi. “Boburnoma” ilm-fanning ko’plab sohalari haqida ma’lumot beruvchi qomusiy asar hisoblanadi. Ushbu maqolada asardagi tasviriy san’at janrlarining ko’rinishi to’g’risida so’z boradi. Jumladan, portret, peyzaj, animalizm, batal – jang janrlari tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: tasviriy san’at, portret, peyzaj, animalistik, batal-jang, janr.

Kirish. “Boburnoma” Temuriylar tarixi haqidagi yirik manba bo’lib, asar voqealari 12 yoshlik kichkina Boburning hukmdor bo’lganidan boshlanadi. Unda Bobur o’z hayotidagi ko’rgan-kechirganlari, janglari, yurishlari, qadami yetgan shahar va maskanlari haqida qiziqarli ma’lumotlarni qoldiradi. Asardagi bosh qahramon – Boburning o’zi bo’lib, “Boburnoma”da uning shaxs sifatidagi hayoti qisqa, sodda ko’rinishda tasvirlangan.

Bobur shoir, hattot, olim bo’lishi bilan bir qatorda rassomlikka juda qiziqqan. “Boburnoma”dan ma’lumki, u tabiat manzaralarini, odamlar qiyofasini usta rassomlardek tasvirlagan. Bundan tashqari “Boburnoma”da to’rtta hirotlik va samarqandlik rassomlar – mashhur ustod Kamoliddin Behzod, Shohmuzaffar, Boysunqur (Sulton Mahmud mirzo o’g’li), Haydar mirzolarining nomlari tilga olingan. Masalan, “Musavvirlardan Behzod edi. Musavvirlik ishini o’ta nozik qiladi. Lekin soqolsiz kishi chehrasini yomon chizadi. Baqbaqasini ko’p uzun tortadi. Soqollik kishini xushchehra qilib yuboradi.” Shohmuzaffar haqida shunday bayon etadi: “Yana, Shohmuzaffar edi. Rangtasvirni ko’p nozik qilar edi. Soqolni ham o’ta nozik chizardi. Ko’p umr ko’rmadi. Uning tasavvufga oid bir asarlari bor, yomon emas. Aftidan, ayrim fikrlar uning o’ziniki emas. Ayni o’sayotgan davrda olamdan o’tdi” [196 b].

Asarda bir necha yuz tarixiy shaxslar, adabiyot va san’at ahllari, din peshvolari, shox va shaxzodalar, beklar, amiru umarolar haqida ma’lumotlar uchraydi. Muallif ularning shakl-shamoyili (ko’rinishi), nasl-nasabi, ma’naviy qiyofasi, g’oliblik va mag’lublik ruhiy holatini aniq, chiroyli tarzda tasvirlab bergan. Hatti-harakat va

faoliyatlarini badiiy tasvirlash orqali esa xulq-atvorlari ochib berilgan. Bobur ularning yashash tarzi, fe'l-atvorlarining eng muhim jihatlarini aniq va lo'nda ifodalashga harakat qilgan.

“Boburnoma”da muallif tomonidan eng ko‘p tilga olingan hukmdorlardan biri bu Shayboniyxondir. Muallif Shayboniyxon shaxsiyatiga baho berarkan, uning siyosiy hayotida tutgan o‘rni, xarakteri, makkor lashkarboshi, atrofida qilarni qo‘rquvga soladigan shaxs sifatida qiyofasini yaratadi. “Boburnoma”da bayon qilinishicha: “...Shayboqxondan xunuk hatti-harakat va yaramas qiliqlar Hirotda sodir bo‘ldi... Yana Mullo Sultonali Mashhadiy bilan Behzod musavvirning tasviri va xatiga qalam tegizib, isloh qildi...” [222 b]. Tarixdan bizga ma’lumki, Behzod musavvir sifatida, Sulton Husayn saroyida xizmat qilgan. 1487-yil Sulton Husayn farmoni bilan Behzod saltanat kutubxonasiga rahbar etib tayinlangan. Kutubxonadagi muzahhib, xalkor, zarko‘b, lavvoh, sahhof, jadvalkash, naqqosh va qog‘ozrezu davotchilar bevosita Behzod rahbarligida ishlaganlar. Keyinchalik bu joy o‘z davrining badiiy akademiyasiga aylanadi. 1507 – 1510 yillarda Behzod Hirotni egallagan Muhammad Shayboniyxon xizmatida bo‘lgan [2]. (*Izoh uchun*) Bu tasviriy san’atning portret janri bo‘lib, tasviriy san’at darslarida qullanilsa maqsadga muvofiq bo‘lardi.

Asarda nafaqat hukmdor va harbiy amaldorlarni, balki ayollar badiiy tasvirini ham ko‘ramiz. Jumladan, muallif ulug‘ onasi Eson Davletbegim, Shohbegim, Xadichabegim, Zuhrabegim og‘a, Malika Bu’a obrazlari misolida saroy, davlat, ra’iyat ishlarida yuqori mavqega ega ayollarni ko‘rsatadi. Bobur bergan ma’lumotlarda bu ayollarning mulk, millat ishlariga, podshoh va shahzodalar hayotiga bo‘lgan ta’sir kuchlarini ham ta’kidlab o‘tadi... Bobur onasi Qutlug‘ Nigorxonimni “Boburnoma”da o‘ndan ortiq ma’lumotlarda tilga oladi. Asarda “mening volidam”, “mening onam”, “volidam”, “validaxonim”, “onam”, “onam xonim” kabi jumla va birikmalari bilan eng ko‘p tasvirga olgan ayol obrazi ham aslida onasidir. Asarda “ulug‘ onam” deb atagan Esondavlatbegim haqida ham ajoyib ma’lumotlar bor. Bobur ulug‘ onasiga bo‘lgan muhabbati va hurmatini izhor etib: “Xotunlar orasida fikrlash va tadbirda ulug‘onam Eson davlatbegimga yetadigani kam edi. Bisyor oqila va mudabbira edi. Muhim ishlar ko‘proq ularning kengashi bilan bo‘lardi.”-deb yozadi[36 b]. Biz bilamizki, tasviriy san’atda ayol-ona obrazi eskirmas mavzulardan biri.

Asarda biror tarixiy voqea bayonidan oldin yoki bayon jarayonida chekinilib shu voqea yuz berayotgan joy tasvirlanadi. O‘quvchining ko‘z oldida Bobur zamonidagi

Movarounnahr, Xuroson, Afg‘oniston, Hindiston o‘lkalari ulardagi ko‘plab viloyatlar, shahar va qishloqlarning manzarasi, yer, suv va tog‘u cho‘llari, dala dashtlari, bog‘u rog‘lari, ekinzorlar, ob-havosi, odamlari, qabila va xalqlarning urf odatlari, turmush tarzi, kiyinishi, tiligacha namoyon bo‘ladi. Asarda qo‘yidagi tasvirni ko‘rishimiz mumkin, “ U Bog‘i Vafo deb nomlangan, soyga tutash; soy qurg‘on bilan bog‘ orasidadir... Bog‘ning o‘rtasida bir kichikroq tepalik yastangan; bir tegirmon suvi bu bog‘ning o‘rtasidan va bog‘ning ichidagi tepalikning ustidan hamisha oqib turadi. Bog‘ o‘rtasidagi chorchaman (to‘rtburchak gulzor) shu tepalik ustida barpo etilgan”. [144-bet]. Muallif asarda Afg‘oniston tog‘larini chiroyli tasvirlagan: “Bu kentlardan quyiroq – dashtdan bir-bir yarim kuro‘h yuqoriroqda, tog‘ tubida chashma oqib yotadi... Bu chashmada va uning atrofida uch nav daraxt o‘sgan. Chashmaning o‘rtasida qalin chinor daraxtlari bor. Latif soya tashlab turadi. Chashmaning ikki tarafida – tog‘ tubidagi qirlarda qalin boshqa balut daraxtlari o‘sadi. Qobulning g‘arbiy tog‘ida bu ikki bo‘lak balutzordan boshqa joyda balut daraxti also uchramaydi. Chashmaning oldida, dasht tarafida, qalin arg‘uvonzor yastangan...” [148 b]. Bu tasvir hozirgi Afg‘oniston mamlakatiga taalluqli. 149-betda ulug‘ shoir hayratlanib gullarga, gulzorga ta‘rif beradi: “ Sariq arg‘uvon bilan qizil arg‘uvon tog‘ etaklarida chaman bo‘lib ochiladi... G‘aroyib gulzorlar ma‘juniylikda tabarruj qildik. Tarrohlik qilg‘andek bu tepaning olti tarafida bir daf‘a sariq va bir daf‘a arg‘uvoniy gul hat-hash musaddas (*arabcha: oltilik*) shaklda ochilibtur.” Bu tasviriy san‘atning peyzaj janriga to‘g‘ri keladi.

“Boburnoma”da tasviriy san‘atning animalistizm ((*lat. hayvon*) - *tasviriy san‘at janri, uning asosiy motivi va ob‘ekti hayvonlardir.vik.*) janrini ham ko‘ramiz. Masalan: “Payshanba kuni, oyning o‘n sakkizinchisida Bajavr bilan Gandoval orasidagi tog‘da ov qildik. Bu tog‘ning bug‘u, marali qop-qora bo‘ladi. Quyrug‘i yana o‘zgacha ranglik. Aftidan bundan quyiroqdagi Hindiston bug‘u marallarining hammasi qop-qora bo‘ladi. Ushbu kuni yana bir sariq qush tutildi, u ham qora edi. Ko‘zlari ham qora edi. O‘sha kun burgut bir kiyikni oldi”[237 b].

Tarixdan bizga ma‘lumki, Bobur Hindiston va Afg‘onistonni zabt etgan buyuk sarkarda va davlat arbobi hamdir. U harbiy sarkarda sifatida umrining oxirigacha bir qancha janglarda bo‘lgan. Shu sababdan, asarda jang sahnalariga keng o‘rin berilgan. Tasviriy san‘atning batal-jang janri bo‘lib, urush, jangu-jadallar mavzusiga bag‘ishlangan asarlar yaratishni nazarda tutadi. Batal janrda asosiy o‘rinni quruqlikda va dengizda bo‘lib o‘tadigan urushlar hamda sarkardalarning yurushlari egallaydi. Rassom jangning alohida muhim yoki xarakterli lahzasini tasvirga olishga, urush

qahramonlarini ko‘rsatishga, ko‘pincha harbiy voqealarning tarixiy mazmunini ochib berishga intiladi, bu esa jang janrini tarixiy janrga yaqinlashtiradi [3]. (*Izoh uchun*)

12 yoshida Bobur otasining o‘rniga taxtga o‘tirishga majbur bo‘ldi. U hukmdor bo‘lgan dastlabki yillarda Temuriy shahzodalar o‘rtasida toju taxt uchun ayovsiz kurash avj oladi. Bobur ham Andijon taxti uchun ukasi Jahongir Mirzo, amakisi Sulton Ahmad Mirzo, tog‘asi Sulton Mahmudxon va boshqa raqiblarga qarshi kurashishga majbur bo‘ldi... Uning bolaligi, o‘smirlik va yigitlik, undan keyingi davri ham xavf-xatarda kechdi. “Boburnoma”ni o‘qir ekanmiz, uning qanchalik harbiy san’atga qiziqqaniga guvoh bo‘lamiz. Asarda sulola va saltanatlarning tanazzuliga sabab bo‘lgan urushlar, jang qurol-yarog‘lari, jangga saf tortish va jang usullari haqida bayon etilgan.

Bobur Samarqandni Shayboniyxondan olish uchun ikki marta (1498, 1500 – 1501) yurish qiladi. Lekin bu yurishlar mag‘lubiyat bilan tugaydi. Shundan so‘ng, Bobur o‘ziga sodiq bo‘lgan bir guruh qo‘shini va qarindoshlari bilan Qobul tomonga yo‘l oladi. Asarda quyidagicha keltiriladi: “...Andijonni deb Samarqandni qo‘ldan berdik. Andijon ham qo‘ldan chiqqan edi. “G‘ofil u yerdan quvilgan va bu yerdan ayrilgan”, deganlaridek bo‘ldik. Ko‘p mushkul va mashaqqatda qoldik...” [65 b]. Bu voqeani Boburning qizi Gulbadanbegim o‘zinnig mashhur “Xumoyunnoma” asarida quyidagicha keltirgan: “To‘liq o‘n bir yil davomida, Movarounnahr o‘lkasida chig‘atoy sultonlari bilan shunday janglar va mudofaalar qildilarki, ularning sonini to‘la bayon qilishga qalam tili ojiz va nuqsonlidir... Ikki yuz kishi piyoda, yelkalarida chopon, oyoqlarida choriq, qo‘llarida tayoq bo‘lgani holda, beyaroq, Hudoga tavakkal qilib, Badaxshon va Qobulga qarab yo‘l oldilar”[4].

Bobur Afg‘oniston hududida olib borilgan kurashlar va janglarning tasvirini mohirona to‘liq tasvirleydi. Kuchlarni to‘plab olishda Bobur Mirzoga katta imkoniyat yaratib berishi mumkin bo‘lgan imkoniyat bu Kandahor viloyati edi. U tarafga yurishni tezlashtirgan sabablaridan biri o‘z elchisining Kandahor hokimi aka-uka Muqim va Shohbeklar tomonidan haqoratomuz kutib olinib, ularning qo‘liga Bobur Mirzo nomiga bepisandlarcha xat tutqazilishi bo‘ldi. “Qishloqiligining biri shu ediki, Shohbekning menga bitilgan xati orqasida beklar beklarga, aniqrog‘i ulug‘roq martabalik beklar kichiqroq mansablik beklarga muhr bosadigan joyda – qog‘oz o‘rtasiga muhr bosib yuboripti...” [224 b]. Bu maktub Bobur shaxsiyatiga tegadigan havolanish, haqoratlar mazmunini o‘zida jam qilishi uni bu g‘anim aka-ukalar bilan tezroq hisob-kitob qilishga undadi. Shuningdek, Bobur Mirzo ilk bor qo‘shinini harbiy isloh qilishni Kandahor yurishi oldidan amalga oshirganligini “Boburnoma”da

qayd etgan: “Hech vaqt buncha tartib va intizom bilan saf tuzmasdim. Hossa tobinga (*bu shohning maxsus bahodirlardan iborat harbiy qismi*) qo‘lidan ish keladigan yigitlarni ajratib olgan edim: o‘n-o‘n, ellik-ellik qilinib, o‘n boshi va ellik boshini tayin qildim. Har o‘n va ellik va so‘l qo‘llarda turar yerlarni bilib, urush paytida qiladigan ishlarini aniqlab, hozir va nozir edilar. O‘ng qanot, so‘l qanot va o‘ng qo‘l va so‘l qo‘l, o‘ng yon va so‘l yon jadal otlangach, xabarchi lashkar qism ham qiynalmay tayinlangan yerga tomon yura berdilar.” [225 b]

Xulosa. “Boburnoma”da o‘sha davr artilleriyasi – to‘plar, o‘qotar qurollar bo‘yicha mutaxassis bo‘lgan ikki shaxs nomi tilga olinadi. Ulardan biri – Ustod Aliquli, ma’dandan qazon, ya’ni to‘p (*zambarak*) quyuvchi usta, ikkinchisi – Mustafo Rumi, u “Rum dasturi bila aroba”, ya’ni Ovro‘pocha usulda to‘p tagiga o‘rnatiladigan g‘ildirakli arava va farangiy – Ovro‘po rusumidagi to‘plarni yasash bo‘yicha mutaxassis. Ana shu ikki mutaxassis boshchiligida Bobur o‘rdusida (lashkar) to‘pchi va miltiqchilardan iborat maxsus guruh bor edi.

“Boburnoma” qo‘lyozmalarining chiroyli rasmlar bilan bezatilishi ham tarjimaning shuhrat qozonishiga sabab bo‘lgan. Akbarshoh saroyida 104 nafar rassom doimiy ish olib borgan. Tarjimon Abdurahimxonning o‘zi ham rasm chizish bilan shug‘ullangan. Akbar saroyida o‘nlab kitoblarga rasmlar chizilgan. “Boburnoma”ning forsiy nusxalariga ishlangan miniatyuralar Sharq rassomlik san’atining ajoyib namunalari hisoblanadi. Miniaturalarda ko‘plab jang-batal janrida ishlangan Boburiylar sulolasining yurishlari va jang sahnalari tasviri mavjud. “Boburnoma” miniatyuralarini mavzuiga ko‘ra quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin: tarixiy epizodlar – 15 miniatyura (4, 7, 11, 12, 16, 17, 21, 23, 28, 29, 47, 87, 88). , 95, 96); kundalik sahnalar — 13 ta miniatyura (5, 6, 24, 25, 26, 27, 48, 49, 54, 90, 92, 93, 94); harbiy epizodlar - 20 miniatyura (8, 9, 10, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 22, 30, 31, 38, 39, 40, 41, 44, 53, 89, 91); ov sahnalari - 6 ta miniatyura (42, 43, 46, 50, 51, 52); bayramlar - 7 ta miniatyura (32, 33, 34, 35, 36, 37, 45); sushi hayvonlari - 5 ta miniatyura (55, 56, 57, 58, 59); qushlar — 12 ta miniatyura (60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71); dengiz hayvonlari - 4 ta miniatyura (72, 73, 74, 75); flora — 11 ta miniatyura (76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86). Barcha miniatyuralardan bor-yo‘gi 20 tasi harbiy epizod va janglarga bag‘ishlangan bo‘lsa, qolgan 73 tasi Hindistonning tarixiy epizodlari, hayoti, ov manzaralari, bayramlari, hayvonot va o‘simlik dunyosini yorqin va ishonchli tarzda aks ettiradi.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Boburnoma” (196-222 -36-14- 237-196-65-148-224-225-379-betlar) Vahob Rahmonov va Karomat Mullaxo‘jayeva tabdili. Toshkent “O‘zbekiston” 2019
2. <https://e-tarix.uz/shaxslar/642-maqola.html>.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. Gulbadanbegim, Humoyunnoma, Toshkent, O‘zFA nashriyoti, 1959. 24-25 b.

SHAVKAT RAHMON SHE'RIYATIDA VAQT VA KO'NGIL IZTIROBLARI TASVIRI

Saparova Maxliyo,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207461>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotining atoqli vakili Shavkat Rahmon she‘riyatida vaqt va ko‘ngil iztiroblarining aks etishi tahlil etiladi. Shoir jamiyatning sezgir kuzatuvchisi sifatida inson ruhiyatining murakkab tomonlarini yoritib, xalqning dardu iztiroblarini o‘z ijodida aks ettiradi. Ayniqsa, “Baxt so‘zi” she‘rida baxtning shaxsiy emas, balki jamiyat bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlanadi. Maqolada shoirning o‘lim mavzusiga yondashuvi ham tahlil qilinib, uning “O‘lim birlashtirar begonalarni” she‘rida insonlar o‘lim oldida birlashishi, hamjihatlik va o‘zaro mehr-oqibat hissi ustuvor ekani ochib beriladi. Shavkat Rahmon she‘riyatidagi falsafiy mushohadalar, umr va o‘tkinchilik mavzusi ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: obraz, she‘r, janr, peyzaj, adabiyot, ruhiyat, lirik men.

Adabiyot inson qalbining eng nozik qirralarini ochib beruvchi sehrli kuchdir. Shoir esa jamiyatning eng sezgir va og‘ir yuk ko‘taruvchisi sifatida nafaqat o‘z his-tuyg‘ularini ifoda etadi, balki xalqning ruhiy holatini, dard-u quvonchini, ichki kechinmalarini ham qog‘ozga ko‘chiradi. Shavkat Rahmonning “Baxt so‘zi” she‘ri aynan shunday mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olgan ijodkor ruhiyatini aks ettiradi. She‘rda oddiy ko‘ringan “baxtiyorman” degan so‘zni aytish uchun inson kata ichki kurashni bosib o‘tishi kerak. Shoirning aytishiga ko‘ra, bu so‘z tilning uchida tursa ham, uni aytish har doim ham oson emas. Chunki inson o‘z baxtini aytishda boshqalarning iztirobini unutish mumkin, ularning dard-u hasratiga beparvolik qilishi mumkin. Shavkat Rahmon bu yerda shoirning jamiyat oldidagi vazifasini ham alohida ta’kidlaydi. Shoir o‘z baxtini hammadan oldin e’lon qilishga haqli emas, u avval xalqning baxti uchun kuyib-yonishi, ularning iztirobini o‘z yuragidan o‘tkazishi lozim. Shoirilar faqat go‘zal so‘zlarni emas, balki xalq dardini his qiluvchi, uning og‘riqlarini o‘z yuragidan o‘tkazuvchi shazs sifatida tasvirlanadi. She‘r teran falsafiy mushohadalar bilan boyitilgan. Shoir o‘z baxti haqida gapirishdan oldin uning boshqa odamlarga qanday ta’sir qilishini o‘ylaydi. Chunki baxt shaxsiy holat emas, chambarchas bog‘liq. Insonlar orasida baxtsizlar bor ekan, baxt haqida bemalol so‘zlash hamisha ham oson emas. Haqiqiy ijodkor o‘z xalqining baxti uchun yashaydi. Shoir xalq bilan nafaqat quvonchda, balki iztiroblarda ham birga bo‘lishi kerak.

O‘zbek she’riyatida o‘lim mavzusi turlicha talqin etilgan. Ba’zi shoirlar uni qo‘rquv manbai sifatida ko‘rsatsa, ba’zilar uni fojia, ayriliq yoki umrbod g‘am bilan bog‘laydi. Ammo Shavkat Rahmonning “O‘lim birlashtirar begonalarni” she’ri o‘limning boshqa bir jihatini – uning insonlarni birlashtirish xususiyatini o‘rtaga chiqaradi. Shoir o‘limni yo‘qotish sifatida emas, balki insonlarni o‘ziga qaytaradigan, ularni bir-biriga yaqinlashtiradigan kuch sifatida tasvirlaydi. She’ning ilk misralaridayoq shoir o‘limning insonlar orasidagi munosabatlarni o‘zgartirishini ta’kidlaydi:

O‘lim birlashtirar begonalarni,
Odamlar bir yoqdan yig‘ila kelar,
Bir ko‘zdan tikilar “jabrlangan”ga ,
Faqat bir yurakdan yigilar kelar.

Bu misralar insonlarning munosabatlarining real qiyofasini ochib beradi. Hayotda beparvo bo‘lgan odamlar har o‘lim oldida birlashadilar. Odatda har kim o‘z g‘ami bilan band bo‘lsa ham, kimdir vafot etganida hamma bir joyga toplanadi, ularning nigohlari bir nuqtaga qaratiladi, ammo yuraklar birdaniga og‘riydi. She’rda shoirning “yirtqichmas, dushmanmas odamga odam” misrasi inson hayotda yovuzlikka moyil bo‘lishi mumkin, ammo o‘lim oldida u hamisha oddiy odam bo‘lib qoladi degan fikrni ilgari suradi. She’ning yakuniy qismida shoir:

Mana, begonalar, beparvolar yo‘q,
Nihoyat odamlar birodar – tengdir,
O‘limga bosh egdim, qo‘rqqanimdanmas,
Hurmat qilganimdan boshimni egdim

deya, shoir o‘limga bish egadi, lekin bu qo‘rquvdan emas, hurmatdan kelib chiqadi. Shoirning fikricha, o‘limni yengish uchun undan qo‘rqish emas, balki uni anglash va hurmat qilish kerak.

O‘zbek adabiyotida o‘ziga xos o‘rin qoldirgan ijodkor – Shavkat Rahmonning “Umr – qumsoat” she’ri inson hayotining o‘tkinchiligi va inson qalbining to‘lib-to‘lmasligini tasvirlab, o‘quvchini chuqur tafakkurga chorlaydi. She’ning boshidan oxirigacha davom etadigan asosiy g‘oya – umr oqimi va insonning ko‘ngli. Shoir umrni qumsoatga qiyoslab, uning bir tomonlama oqib ketishini va ortga qaytarib bo‘lmasligini tasvirlaydi. Qumsoatning har bir donachasi hayotimizdagi lahzalar timsoli. Kim uchundir tez oqadi, kim uchundir sekin. Faqatgina oldimizdagi har bir lahzaning qadriga yetishimiz kerak. Inson hayoti davomida qilgan va qilmagan ishlarini sarhisob qilar ekan, unga eng og‘ir haqiqat ayon bo‘ladi: “Umrni qumsoat

singari to‘nkarib bo‘lmas". Bu bilan shoir bizga faqat umrning o‘tkinchiligini aytmaydi, balki insonning har bir daqiqasini qanday o‘tkazishi kerakligi borasida ogohlantiradi va "Ko‘nglim to‘lgani yo‘q bilganlarimdan" deya afsus qiladi. Chunki ba’zida yangi bilimlar insonda yana-da ko‘proq bilish istagini uyg‘otadi. Shoir ham bilganlari orqali chin ma’noda qanoatlana olmayotganligini sezish mumkin.

Go‘zallar yodimdan o‘chdilar bir-bir

Do‘stlarim bag‘rimdan ko‘chdilar bir-bir

Yillarim uzilib tushdilar bir-bir

Faqat bu ko‘ngilni to‘ldirib bo‘lmas

misralari orqali shoir hayotida ayriliq, yo‘qotishlar sodir bo‘lganini va shoirning ichki olami bo‘shab borayotgani faqat bu bo‘shliqni hech narsa bilan to‘ldirib bo‘lmasligini aytib o‘tadi. Shoir she’rni

Mendan nima qolur, abadiy nurlar

Barq urib yashnagan dunyo tomonda?

Urinib-surinib, sira to‘lmagan

Bir ko‘ngil qoladi qolsa ham mendan

deya yakunlar ekan, hayotning o‘tkinchiligi bilan abadiy hayot o‘rtasidagi ziddiyatni ifodalaydi va shoir hayotdan ketganidan keyin moddiy jihatdan emas balki manaviy jihatdan qoladigan narsa haqida gapiradi. Bunda shoir umri davomida shunchalik ilm izlasanishiga qaramay, “mendan nima qoladi?” – deya o‘ziga savol beradi va abadiy borliqdan o‘zining izsiz yo‘qolib ketishidan xavotir oladi. “Sira to‘lmagan ko‘ngil” esa qoniqmagan, hali ham nimadir izlayotgan yuakni tasvirlaydi. Yani inson hayoti davomida qanchalik izlanmasin, uning qalbi to‘liq mukammallika yetib bormaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Раҳмон Ш. Рангин лаҳзалар. –Тошкент: Шарқ, 1978. – 92 б.
2. Раҳмон Ш. Гуллаётган тош. –Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – 85 б.
3. Раҳмон Ш. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 215 б.
4. Раҳмон Ш. Абadiят оралаб. –Тошкент: Моварауннахр, 2012. – 314 б.
5. Q.Mamiraliyev. Istiqlol davri o‘zbek she’riyatida janrlar modifikatsiyasi. Filol. fan. bo‘y. fals. dok. (PhD) ...diss. –Toshkent: 2024. – 160 b.
6. Q.Mamiraliyev. Shavkat Rahmon ijodining shakliy-g‘oyaviy xususiyatlari // Guliston davlat universiteti axborotnomasi, 2024. № 3. -B. 182-186.

LUQMON BO‘RIXON ASARLARIDA AN‘ANAVIYLIK VA NOVATORLIK

Mahmatqulova Shukrona,
ToshDO‘TAU talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207463>

Anotatsiya: Mazkur maqolada el ardoqlagan adib Luqmon Bo‘rixon asarlari asosida obrazlarining pafosi va o‘ziga xos xususiyatlari va davr tamoyillari asosida shakllangan jamiyatning ko‘rinishlari ochib beriladi. Qahramonlar tasviri va taqdiri va qiyinchiliklari va qahramonlarning tuyg‘u kechinmalari va farzand va ota munosabatining muhurligi va qadr qimmatining tasvirlariga e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: polvonlik, meros, yosh avlod, Davron, milliy, madaniy.

Kirish. Luqmon Bo‘rixon o‘zbek adabiyotida nasr yo‘nalishida ijod qilgan o‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat hodimi. Daslabki hikoyasi 1987-yil “Begimqul katta” nomli hikoya chop ettirgan. Ushbu maqolada biz adibning “Quyosh hali botmagan” qissasi qahramonlar tasviri va ularning o‘ziga xos xususiyatlari asardagi tabiat peyzajlari haqida so‘z yurutamiz. Asar saksoninchi to‘qsoninchi yillar voqealari tasvirlanadi Bu voqealar uzoq Kengansoy qishlog‘ida bo‘lib o‘tadi. Asar qahramonlari Norsoat va uning oilasi, Usta Abil va Uldon chechaning asrandi farzandi Tanzila hamda Quvundiq kolxoz raisining og‘li Davronlarning oilasi qalamga olinadi. Ularning taqdirlari zanjir misoli bir biriga bog‘lanib tasvirlanadi. Adib mohir qalam tebratib shu zanjirni uch qahramonning taqdiriga ulaydi va shu bilan bir qatorda insoniylik, do‘stlik, muhabbat, jasorat, qahr, va bahodirlik salobati milliylikning yana bir ko‘rinishi bo‘lgan- kurash orqali asar qahramonlarining xarakterini ochib beradi.

Zamonaviy o‘zbek adabiyoti qolaversa, azal azaldan asarlarda yetakchi mavzu muhabbat mavzusi bo‘lib kelgan va bugungi kunga qadar bu mavzu hamon asarlarimizda yashab kelmoqda. Ushbu obrazlar orqali bizga qadimdan ma‘lum bo‘lgan inson yaratilishidan Odam ato va Momo Havoning farzandlari Qobil va Hobil aka- ukalar mana shunday sabab tufayli bir birini qurbon qilishidan boshlangan nuqta deb belgilasak maqsadga muvofiq bo‘ladi. Chunki bu motivlar orqali insonlarda rashk, alam, sevgi sog‘inch, iztirob, yaxshilik, mehr oqibat kabi tuyg‘ular hamon mavjud va inson ular bilan tirikdir. Asarda yana bir jihati - kurash polvonlik kurashi bu esa xalqning udumlari, ananalari va qadimdan o‘ziga xos xususiyatlari va belgisidan dalolatdir. Yosh avlodni shunday ruhda tarbiyalashga va ularda jasorat

adolat urug‘larini sepib yangi nihollar parvarishlab yosh avlodni komillik, insoniylik ruhida tarbiyalashga qaratilgan asar desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu mavzular xalq og‘zaki ijodi namunalarida ham o‘z aksini topgan.

Qolaversa, biz ota va og‘il munosabatini ham alohida ta’kidlab o‘tishimiz zarur. Asarda Quvundiq raisning tasviri va Davroning salobati, tashqi ko‘rinishi, xatti harakatlari ota va og‘il qahramonlarning ko‘rinishi bir birini to‘ldirib turadi. “O‘zida qandaydir ko‘rinmas salobatni ko‘tarib yurar, yurganda doim boshi tik , xushsurat gavdalari va yelkalari keng u qandaydir o‘zida kuchni va jasoratni olib yuradi. Biz kengansoy burgutlarini Davroning salobatiyu shashti barchamizni bosardi”, -deya ta’riflangan. Bundan ko‘rinib turubtiki, rais va uning obro‘ e’tibori yuksak ekanligini va jamiyatning unga bo‘lgan munosabatini va o‘rnini ko‘rsatadi. Qolaversa, Quvundiq rais asarning boshqa qahramonlarni ham o‘z tevarak atrofdagi insonlarni ham qo‘llab quvvatlagan insoniylik tuyg‘usini yuqotmagan deb tasvirlanadi. Ammo og‘li Davronda biroz bo‘lsada manmanlik ko‘rinar edi. Chunki asarning boshdan to oxirigacha faqat, bir muhabbat mavzusidan tashqari tole faqatgina Davronga kuldi. So‘nggi daqiqalarda uning do‘stini kechirishi va bor chekkan dard iztirobi shu bir onda baham topadi. Psixologik jihatdan olib qaraganda unda o‘z salbiy hislariga nisabatan qarshilik ya’ni jasorat aks etganini ko‘rishimiz mumkin. Bu bilan inson hamisha kechirimli bo‘lishi va nasib qilingan narsa albatta unga kelishini anglaymiz. Yana bir narsaning ifodasi - Kurash, boks umuman olganda jamiyatda ular hali hamon o‘z o‘rnini yuqotmagan va biz hozirgi zamonda shular orqali ma’lum bir muvaffaqiyatlarga erishib kelmoqdamiz. Demak, bu bizda avvaldanoq ma’lum bo‘lgan ya’ni ota bobolarimiz orqali qon qonimizga singib kelgan bu esa yoshlarga bir xazina sifatida bir mustahkam muvozanatni saqlab kelmoqda. Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak avlodlar o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini otab kelmoqda. Chunki tarixiy genzalarimizga qaraganda bizning madaniyatlarimiz, tariximiz va urf odatlarimiz aynan shu ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Ushbu yorqin namunalarni biz adabiyotimizda ko‘rishimiz mumkin. O‘zbek adabiyotida shunday asarlar talaygina. Tog‘ay Murodning “Yulduzlar mangu yonadi” asari bunga yaqqol misol qilib olishimiz mumkin. Davrondagi ba’zi bir xislatlarni Bo‘ripolvonda ham uchratishimiz mumkin. Qolaversa, asarda Davron juda ko‘p yutuqlarga erishgan do‘stlar orasida obro‘ e’tibori baland, har bir gapida turfa xil ma’nolar bor, unda ko‘rinmas g‘ayrioddiy kuch mavjud bo‘lsa Bo‘ripolvonda or - nomus yigitlik g‘ayrati ham jo‘shib turadi. Bo‘ri qiziqqon va tez jahli chiqib jig‘ibiyron bo‘ladigan bo‘lsa, Davronda ham tez arazlaydigan, jahli tez inson sifatida gavdalanadi. Ikkovi

ham kurashda tengi yo‘q qahramonlar sifatida asarda gavdalanadi. Ammo shunday bo‘lishiga qaramay, Davron ham aqlan ham jismonan yetuk qahramondir. Davron asar davomida Tanzilaga bir yutuq sifatida qarab kelgan desak ham bo‘ladi. Chunki u har doim istagan narsasiga o‘z kuchi va g‘ayrati irodasi bilan erishgan. Buni Norsoatning o‘zi ham ta’kidlaydi. Asar davomida Norsoatning bir so‘zli, odil, vijdonli odam sifatida tanib olamiz. U do‘stiga doimo sadoqatini saqlashga urunadi garchi, Davron undan ranjigan bo‘lsada u hayotida to‘g‘ri yo‘l tutganiga guvoh bo‘ladi. Norsoatdagi bu harakatlar yoshlarni shunday shunday odil, jasoratli mard insoniylik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Sevgisiga sadoqat esa uning uchun kurashishi va jo‘mardligi jamiyatimizda shunday insonlarning bor bo‘lishi va ularning siymolari Norsoat orqali amalga oshirilgan desak ham bo‘ladi. Adib ayollar obraziga ham alohida e’tibor berib ularni jozibali va asl sifatlar bilan boyitgan. Asosiy asar qahramonlaridan biri Tanzila ham mavjud. U ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Qizlardagi nafosat, g‘urur tuyg‘ularining hammasi Tanzilada mujassam edi. Yana shuni ta’kidlab o‘tish kerakki, u aqliga emas, balki qalbiga quloq tutib ish qiladi. Xo‘sh unda qay biri tog‘ri? Tanzila husniga malohatiga ishondi desak mutloqo to‘g‘ri emas!!! Chunki u eng boshdayoq o‘zi uchun to‘g‘ri qarorni qabul qildi. Asosiy personajlarning bunday gavdalanishi insonlarda mustaqil fikrlarning shakllanishi ichki holati va o‘z “men”iga quloq solishi deb belgilaymiz. Tanzilada aks etgan tuyg‘ular esa qizlardagi jasorat, muhabbat hislarining aksidir. Garchi hayoti bir tekis ketmagan bo‘lsada undagi sabr, bardosh matonat va iroda insonlarni mana shunday bo‘lishga da’vat etadi.

Xulosa. Xalqimizning milliy, ma’daniy, qolaversa, ruhiy salohiyatini biz ular orqali ya’ni ularning siymosida ko‘rishimiz mumkin. Sovet davri va hozirgi zamonaviy adabiyotimizning ayana shu mavzudagi asarlarini solishtirsak ularning orasidagi anchagina ko‘p tavofutlarni ko‘rishimiz mumkin. Sovet davridagi yaratilgan asarlarda o‘sha davr muhiti va muamolar sujetlar orqali tasvirlanadi. Masalan, Tog‘ay Murod ning “Yulduzlar mangu yonadi” asarida Bo‘ri polvon kubikni “samovar” deb atashi bunga yaqqol misol bo‘loladi. Bu asarda esa Davron jahon va Osiyo chempioni bo‘lib bir necha sovrindorlar egasi bo‘lib qaytadi. Zamon rivojlangan sayin asarlar ham turli xil bo‘yoqlar bilan bo‘yaladi. Bu esa yangi g‘oyalar va ikki davrdagi tavofutlarni solishtirishga imkon yaratadi. Yangi g‘oyalar va kontekslar asosida ularda ham zamonaviy ham milliy uyg‘unligimiz aks etishini ko‘rishimiz mumkin.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Luqmon Bo‘rixon. Quyosh hali botmagan. – yoshlar nashriyot uyi Toshkent 2018.
2. Ziyo izlagan qalblar uchun [uz. n.ziyouz.com](http://uz.n.ziyouz.com).
3. Tog‘ay Murod. Yulduzlar mangu yonadi G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot uyi 1980.

“RUSTAMXON” DOSTONIDAGI MAQOLLAR TAHLILI

To‘ychiyeva Mumtoza Jamshid qizi,

Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali 2-bosqich talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207477>

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy jihatdan yuksak saviyada yaratilgan xalq maqollarining milliy-mental xususiyatlari, turli estetik, pragmatik vazifalari “Rustamxon” dostonidagi maqollar misolida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: maqol, milliy xususiyat, paremiologik birliklar, xalq og‘zaki ijodi.

Xalqimizning o‘tmishidan hikoya qiluvchi dostonlarning jamiyat va millat tarixidagi o‘rnini belgilashga, ko‘p jildlik namunalarini tayyorlash va nashr etishga, ularning ilmiy va badiiy-estetik qimmatini yoritishga muhim masalalardan biri sifatida qaralmoqda. Natijada, dostonlar tilidagi lingvomadaniy birliklarning badiiy-estetik tabiati va lingvopoetik xususiyatlarini aniqlashga oid tadqiqotlar olib borilmoqda. Shuningdek, xalqlarning yashash hududi va sharoiti, turmush tarzi, mental xususiyatlari, milliy xarakter kabi tushunchalarni tahlil qilish, og‘zaki manbalardagi madaniyat ifodalovchi belgilarni ajratish, ijtimoiy munosabatlar, xalqlar orasidagi muloqot ko‘rinishlari hamda muamola axloqiy-madaniy me‘yorlarini atroflicha tahlil qilish hozirgi tilshunosligimizning asosiy vazifalaridan sanaladi. [5: 3]

Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og‘zaki badiiy ijodining keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona axloq-odob qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-madaniy, axloqiy-falsafiy qarashlarining g‘oyat ixcham, lo‘nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug‘ilgan hodisadir. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma‘lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug‘iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo‘lib yuzaga keladi. Aytaylik, jahondagi barcha xalqlarda ham yashamoqning asosiy sharti-yemoq va kiymoq bo‘lib, buning moddiy negizi ekin ekish va undan mo‘l-ko‘l hosil olgan holda ham moddiy, ham ma‘naviy imkoniyatlarini ta‘minlashdir. Ekin ekish uchun yerni qay vaqtda shudgor qilish uning unumdorligini oshiradi? Bu savol javobi necha asrlik dehqonchilik tajribasining axloqiy xulosasi sifatida “Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda” [3: 153] maqolining yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. Qolaversa, xalq turmushidagi tajriba bir xil xulosalarni

keltirib chiqargan. Natijada mohiyatan bir mazmundagi maqollar yuzaga kelgan. Chunonchi, o‘zbeklardagi “Bug‘doydan-bug‘doy, arpadan-arpa” va “Nima eksang - shuni o‘rasan” [3:142] maqollari tojiklarda “Gandum az gandum biro‘yad, jav zi jav” va ruslarda “Chto poseyesh, togo i pojnesh” shakllarida qo‘llaniladi.

Jahon madaniyati xazinasiga ulkan hissa bo‘lib qo‘shilgan o‘zbek xalq eposi tarkibidagi “Rustam” turkumidagi dostonlar katta ahamiyatga egadir. Ular o‘zbek xalqining an‘anaviy epik fondidan munosib o‘rin egallagan, mehnatkash xalqning orzu-umidlarini ifodalagan va shuning uchun ham ko‘p asrlar xalq shoirlari tomonidan kuylanib, ijodiy boyitilib, og‘izdan-og‘izga o‘tib bizgacha yetib kelgan asarlardir. “Rustamxon” dostoni bugungi kungacha eng kop nashr etilgan, biroq yetarli darajada tadqiq etilmagan dostonlar sirasiga kiradi. Ushbu doston va uning ijrochilari haqida dastlab V.M.Jirmunskiy va X.Zarifovlar o‘zlarining “O‘zbek xalq qahramonlik eposi” nomli kitobida batafsil ma‘lumot beradilar. Bu olimlar “Rustamxon” dostoniga qahramonlik-romantik eposi namunasi sifatida qaraydilar. “Rustamxon” dostonida ham romantik dostonlarda bo‘lgani kabi qahramonning ishqiy sarguzashtlari joy olgan.

Doston tarkibidagi paremiologik birliklar tarkibiga kiruvchi maqollarni tahlil qiladigan bo‘lsak, ularning xalq orasida keng qamrovda tarqalishiga, o‘z navbatida juz‘iy o‘zgarishlarga uchragan holda ishtirok etganligiga guvoh bo‘lamiz. Xalq orasida “Mard so‘zidan, yo‘lbars izidan qaytmaydi” degan maqol bor birgina shu maqol doston tarkibida ikki o‘rinda ikki epik qahramon tilidan turli vaziyatlarga nisbatan qo‘llanilgan, birinchi bo‘lib bu paremiologik birlik epik qahramon Rustamning Oftoboyga ”Shunda ham Rustam: "Mard so‘zidan, yo‘lbars izidan burilmas” [2: 123] degan gap bor. Ajdarhar damiga tortadi, meni yutadi, deb vahm qilmayman. Qayishmay ajdarhaning yo‘lini aytgin-dedi, jumalari orqali doston tarkibidagi maqol xalq orasida ma'lum juz'iy o‘zgarishlarga uchraganini ko‘rishimiz mumkin. Bu yerda epik qahramon hisoblanmish Rustam o‘zining botir, jasur va mardligini shu maqol bilan ifodalaganligiga guvoh bo‘lamiz. Ikkinchi epik qahramon bu Tog‘ay obrazi hisoblanadi. Tog‘ay dostonida o‘sha zamonning udumiga muvofiq kabag‘allarning boshi edi. U vaqtda shunday rasm bor edi: kambag‘alning otasi deb, bir odamni kambag‘allarga boshchi qilib qo‘yar edi. Qanday kambag‘al gunohkor bo‘lsa ham, javobini shundan so‘rar edi. Xisravshohning askarlari kambag‘allar orasidagi suhbatni eshitib ularning orasidagi Tog‘ayning ajdarhoning o‘ldirishni aytganini eshitib uni shoh huzuriga olib ketishmoqchi bo‘lishadi. “Biz ot ustida aytsak qochadi, so‘ngra tonib bo‘yniga olmay yurarmi deb kelib bilagingdan

ushladik. Sen qo‘rqma, boyagi gaplaringni poshshoga aytmaymiz. Tog‘ay aytdi Mard so‘zidan, yo‘lbars izidan burilmaydi” degan gap bor. O‘zim talab qildim, degan jumalari orqali ikkinchi epik qahramon ham o‘zining jasurligini isbotlamoqchi bo‘ladi. Bu maqol xalq orasida yigitlarning nutqida uchrashiga guvoh bo‘lamiz, xususan, dostonda ham shuni ko‘ramiz.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, xalq maqollari og‘zaki ijodimizning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, unda xalqning dunyoqarashi, ijtimoiy hayot tarzi, milliy-mental xususiyatlari namoyon bo‘ladi. Xalq dostonlari tarkibida kelganda esa ma’lum estetik, pragmatik vazifa bajaradi. Doston badiiyatini boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. International Conference on Advance Research in Humanities, Applied Sciences and Education Hosted from New York, USA. <https://conferencea.org> Sep. 28th 2022
2. Rustamxon. Nashrga tayyorlovchi H. Zaripov. Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent–2007. B. 215.
3. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. -T.:”Musiqqa”, 2010. 290-291 b.
4. Международный научный журнал “Научный импульс” № 9 (100), часть 1 апреля -387 ст. 2023
5. Abdumannatova, N. (2022). LINGUISTIC ANALYSIS OF THE WORK “HOTAMNOMA”. Prospects of Uzbek Applied Philology, 1(1). Retrieved from <http://compling.navoiy-uni.uz/index.php/conferences3/article/view/207>

TOPISHMOQLARNING O‘RGANILISHI

Jalolidinova Maftuna Jamoldin qizi,
ToshDO‘TAU tayanch doktranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207485>

Annotatsiya: Mazkur ishda topishmoqlarni folklor va tilshunoslikda yevropaliklar, ruslar, o‘zbeklar qay darajada o‘rganganligi va qaysi jihatlariga e’tibor berganligi haqida atroflicha fikrlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Semantika, topishmoq, metafora, enigmatik, semiotik mexanizm, deyktiklik.

Topishmoqlar xalq og‘zaki ijodi janrlarining eng kichik janri bo‘lib, unda sirlik bor. Hozirgacha avloddan avlodga o‘tib kelayotgan bu jumboq yashiringan matnlar nafaqat bolalarni, balki kattalarni ham topqirlikka chorlaydi, fikrlash doirasini kengaytiradi. Katta-yu kichikni birday qiziqtirgan topishmoqlarni jahon va o‘zbek olimlarining bir qanchasi o‘rganib, tahlil qilgan.

Tarkibida jumboq yashiringan matnlarning ilk bor o‘rganilishi eramizdan bir necha asrlar oldingi davrlarga borib taqaladi. Topishmoqlarning lingvistik xususiyatlarini o‘rganish IV asrdanoq boshlangan bo‘lib, Aristotelning metafora nazariyasi asnosida topishmoqshunoslik ilmi rivojlandi. [3:57]

Qadimgi yunon olimi Arastuning “Poetika” asarida falsafiy qarashlar keltirilgan bo‘lib, unda olim barcha nafis san’atlar ostida o‘xshatish(mimesis) yotishini ta’kidlaydi. U nafis san’atlar deganda badiiy va amaliy san’atlarni tushunadi. San’atlar uch jihatdan farqlanishini aytadi:

1. Tasvirlashning turli vositalari bilan
2. Nima tasvirlanayotgani bilan
3. Rang-barang o‘xshatish usullari bilan

Hayotimiz davomidagi barcha san’atlar tasvirleydilar – o‘xshatadilar, deydi olim. Ya’ni raqqoslar tana harakatlari bilan, musiqachilar kuy bilan, shoirlar esa vazn bilan o‘xshatadilar. Arastu vaznsiz ya’ni yalang‘och o‘xshatishni nomi yo‘q deb aytadi, lekin uni biz hozir metafora deb nomlaymiz. Topishmoqlarda kognitiv metafora ustuvor bo‘lib, bu ko‘p jahon va o‘zbek tilshunoslari tomonidan tan olingan nazariyadir.

Tragediya va komediyalarda ham qo‘l harakati, ham ritm, ohang, vaznlardan foydalaniladi, deydi u. Bu hayotda yaxshi va yomon insonlar mavjud bo‘lganidek, predmetlar ham xilma-xildir. Ularning tasviri ham turlichadir.

Aristotel poeziyaning paydo bo‘lishi uchun ikki xil sababni ko‘rsatadi. Birinchisi: o‘xshatish insonlar uchun bolalikdan beri xos bo‘lgan xususiyat. Inson jonli mavjudotlardan o‘xshatish xususiyati bilan farqlanadi. Bir hatto jirkanch hayvonlarga ham zavqlanib boqamiz, chunki ulardan ham nimanidir o‘rganamiz. Oddiy odam bilan olimlarning o‘xshatishida farq bor. Oddiy odamlar narsaga faqat tasvir uchun, to‘g‘rirog‘i tomosha uchun qarasalar, faylasuflar bilim olish uchun qaraydilar deydi olim. Oddiy odamlar manavi narsa bunday ekan deyish uchun ham har bir narsaga tikilib qaraydilar. Bu inson uchun xos xususiyat deydi faylasuf. Shu o‘rinda, bir narsani ta’kidlab o‘tmoqchiman. 5-sinf adabiyot darsligida yosh bolalar qurti poyezdga, bulutning xilma-xil shaklda paydo bo‘lishini turli xil jismlarga, jonivorlarga o‘xshatishi yozilgan. Shu fikrlardan kelib chiqib, topishmoqlar yaratilishida metafora ustuvor ekanligini insonning bir narsaning ikkinchi bir narsaga qiyoslashi asosida vujudga kelganligini bemalol ayta olamiz.

Dunyo tilshunosligida topishmoqlarni o‘rgangan olim sifatida A.Taylor va Kyonges-Maranda alohida qayd etiladi. Bundan tashqari, Yevropa folklorida A.Dandes va R.D.Abrahamslar topishmoqlarni o‘rgangan. Keyingi ishlarda ularning nazariyalari haqida ham ma’lumot berib o‘tamiz. Yevropa tilshunosligida R. Petsh, R.George, I.Hemnett, Ch.Skott va boshqa tilshunoslarning topishmoqlar bo‘yicha ish olib borganlar.

Ko‘pgina asarlar topishmoqlarning pragmatik xususiyatlari, strukturaviy-semantik masalalarga bag‘ishlangan. Strukturaviy-semantik fanlarni va ushbu matnlarning kommunikativ xususiyatlarini o‘rgangan olimlar: Selivanova, A.Movsivenko, Yu.Levin, E. Kongas-Maranda va V. Mazuriklar o‘z tadqiqotlarini shakl va ma’noning ko‘tarilishi va topishmoq yasashdagi ahamiyati va yechimni tahlil qilgan [14]. Topishmoqlarda antrposentrilik borligi O.Timchenko tomonidan tekshirilgan. Semiotik mexanizmlar orqali obrazli topishmoqlardagi obrazlar tahlil qilindi. A.Jurinskiy, Tomas, professor V.J.Pepikello va A.Greenlar ushbu masala bo‘yicha izlanish olib bordilar [5]. Tegishli e’tibor tilshunoslarning tarkibiy va semantik jihatini hisobga oldi. Bu paremiologik birliklarning fragmentlar sifatida o‘ziga xosligidir.

Ingliz tilshunosligida Kodrasheva va boshqa olimlar ish olib borgan bo‘lsa, rus tilshunosligida esa Vasilyev A, S.Ya.Senderovich, V.G.Sibirsevalar; rus adabiyotida Kolesniskaya I.M, Ribnikova M.Alar xalq og‘zaki ijodi janrlarining biri hisoblanmish topishmoqlarni tadqiq qilishgan.

Qozoqlarning milliy ensiklopediyasida ham atroflicha topishmoqlar berilgan bo‘lib, ular o‘zbek topishmoqlariga o‘xshash [11].

B. Karimov, M.Afzalov, Z.Husainova, M.Abdurahimov kabi olimlar o‘zbek topishmoqlarini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shdilar [20]. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Adabiyot instituti arxivi fondida o‘zbek topishmoqlari bo‘yicha ulkan material to‘plandi [21]. Topishmoqlarni mifologik jihatdan M.Jo‘rayeva tadqiq qilgan [6:68].

O‘zbek tilshunosligida N.Yakubova Jumboqli matnlarning semantik va pragmatik xususiyatlari nomli PhD dissertatsiyasida topishmoqlarni enigmatik jihatdan o‘rgangan va u ishda topishmoqlardagi shaxs, makon, zamon deytigini ajratgan, topishmoqlarni deytik belgilariga ko‘ra turlarga bo‘lgan. “Enigmatik matnla, xususan, topishmoqlar tarkibida deyksisning shaxs, zamon va makon kabi turlari uchraydi. Ularda, odatda, deytik birliklar muayyan predmetlar va joylarga ihora qilsa, ayrimlari temporal mazmunni ifodalaydi”, - deydi u. N.Yakubova topishmoqlarni enigmatik, ya‘ni tarkibida jumboq yashiringan matn deb aytadi va bunday matn ichiga krossvordlarni ham kiritadi. “Tarkibida enigma, ya‘ni jumboq yashiringani uchun topishmoq va krossvordlar matnning maxsus tipi yoki enigmatik matn deb qaraladi.”[22]

D.Erkinova esa Topishmoqlarning til xususiyatlari hamda uslubiy tahlili maqolasida xalq og‘zaki janrlaridan biri bo‘lmish topishmoqlardagi metaforalar haqida so‘z ochgan. Topishmoqlarning shu xususiyati haqida qadimgi yunon filosofi Aristotelning: “Juda yaxshi metafora tuzish yo‘li”, deyishi bejiz emas, - deydi u o‘z maqolasida. Topishmoqlarning gap bo‘laklari tahlili bo‘yicha M.Saitboyeva ish qilgan[4].

Topishmoqlarning semantik xususiyatlarini Abdullayev J, M.Saparniyozova [17], N.Usmonova o‘rgangan va u o‘zbek topishmoqlarini fransuz topishmoqlariga qiyosiy ravishda ham tahlil qilgan [9].

Xulosa qilib aytganda, topishmoqlar jahon, rus va o‘zbek folklorshunoslari, adabiyotshunos va tilshunoslari tomonidan o‘rganilgan va aytish mumkinki, har bir o‘rgangan olim topishmoqlarni turli tomondan tadqiq qilganlar va har biri ularning ma‘lum bir qirrasini ochib bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev J. O‘zbek xalq topishmoqlarining leksik-semantik xususiyatlari: Fil. Fanl.nom.diss.Toshkent, 1993.
2. Abrahams R.D., Dandes A. Riddles // Folklore and folklife: The Introduction. University of Chicago Press, 1972.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

3. Arastu.Poetika. (Ahloqi Kabir. Ritorika). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – B. 57
4. Erkinova D. Topishmoqlarning til xususiyatlari hamda uslubiy tahlili. Solution of social problems in management and economy. International scientific-online conference.
5. Green T.A, Pepicello W.J. The Folk Riddle: A Redefinition of Terms // Western folklore/ 1979.Vol. 38, № 300.P..111
6. Juraeva Munis Yunusovna. Traces of mythological imagery in riddles. Current research journal of philological sciences, 2002. 3(06), 67–71. <https://doi.org/10.37547/philological-crijps-03-06-12> More Citation Formats
7. Taylor A. English Riddles from Oral Tradition. Berkley; Los Angeles, 1951.
8. Usmonova N. Topishmoqlarning leksik-semantik xususiyatlari, mavzuviy guruhlash, tipologik tahlil, tez aytishlarning xususiyatlari. Journal of integrated education and research. December, 2022.

5-SINFDA ABDUSAID KO‘CHIMOV HIKOYALARINI O‘RGANISH METODIKASI

Qunduzxon Husanboyeva,
pedagogika fanlari doktori, professor,
“Metodist” jurnali bosh muharriri

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207493>

Annotatsiya. Maqolada yozuvchi A. Ko‘chimovning amaldagi beshinchi sinf “Adabiyot” darsligida taqdim etilgan hikoyalarini o‘rganish metodikasi taqdim etilgan. Darslikda muallifning “Boychechak” va “Hovlidagi maydoncha” hikoyalarini o‘rganishda asos bo‘ladigan talqin va o‘quvchilarda shakllantirilishi lozim bo‘lgan ko‘nikmalar ham qamrab olingan.

Kalit so‘zlar: hamkorlik pedagogikasi, o‘quv-didaktik tahlil, asarga yondashuv talqini, badiiy haqiqat, ahloqiy mezonlar, ma’naviy kamolot, ijodiy imkoniyat.

Ta’lim amaliyotiga yangi kirib kelgan 5-sinf “Adabiyot” darsligida Abdusaid Ko‘chimovning “Boychechak” va “Hovlidagi maydoncha” hikoyalari o‘rganish uchun taqdim etilgan. Muallif qalamiga mansub har ikkala hikoya qahramonlari taxminan beshinchi sinf o‘quvchisi yoshidagi bolalar. Hikoyalardagi qahramonlarning har biri o‘ziga xos xarakterga ega tarzda shakllantirilgan. Bu asarlarni o‘rganish o‘quvchilarni o‘zlariga tashqaridan qarashga, qahramonlar qilmishlari tahlili jarayonida o‘z tutumlarini taftish qilishga yo‘naltirishi bilan diqqatga sazovor.

Tabiiyki, ideal darajada yaxshi odam bo‘lmagani singari, tom ma’noda yomon odamning o‘zi yo‘q. Har bir inson o‘ziga xos fazilatlar va illatlar sohibi. Har kimda o‘zi bilan birga tug‘ilgan xarakter – fe’l-atvor mavjud. Odamzodga Alloh tomonidan berilgan fe’l hamisha ham tarbiyaga bo‘y beravermaydi. Odamning fe’liga yarasha taqdir, taqdiriga yarasha fe’l berib qo‘yilgankim, bandasi o‘z o‘y-fikrlari, tutumlari bilan tabiati yetovida taqdiri sari boradi.

A. Ko‘chimov har ikkala asarida bolalar hayotini tasvirlarkan, odamzodga xos bo‘lgan mana shu haqiqatlarni ilgari surgan. Adabiyot darslarida, o‘qituvchi-o‘quvchilar hamkorligida bu asarlar o‘quv-didaktik tahlilga tortilarkan, tarbiyalanuvchilar qahramonlar obrazi va ularning tutumlari asnosida yaxshi-yomonni, to‘g‘riyu noto‘g‘rini farqlab boradilar. Ayni zamonda, milliy qadriyatlar va ularning odamzod hayotidagi o‘rni hamda rolini ham anglaydilar. Buning uchun o‘qituvchi o‘quvchilarni shunga to‘g‘ri yo‘naltira bilishi taqozo etiladi.

Dasturda mazkur asarlarni o‘rganish uchun belgilangan uch soatning birinchisini o‘qituvchi “Boychechak” hikoyasini o‘qib berish bilan boshlaydi. Asar tahlili jarayonini tashkil etish uchun qanday texnologiya, metod va usullardan, darsning qay shaklidan foydalanish ixtiyori o‘qituvchining o‘zida qoladi, albatta. Lekin qanday yo‘l tanlanishidan qat’i nazar asarga adabiy ta’lim maqsadidan kelib chiqib belgilangan yondashuv talqini va unda ilgari surilgan haqiqatlar o‘quvchilar bajarishlari lozim bo‘lgan vazifalar sirasiga singdirilishi kerak bo‘ladi.

Darslikdagi “Hikoyani o‘qishdan oldin” nomli bo‘limda adibning shaxsiy xotiralari bilan bog‘liq quyidagi savol va topshiriqlar taqdim etilgan: *“Tengdoshingiz Abdusaidning turmush qiyinchiliklarini kechirganiga e’tibor qiling. Bo‘lajak yozuvchidagi qaysi sifatlarni o‘zingizda bor deb o‘ylaysiz? Boychechak to‘g‘risida eshitgansiz, albatta. Uning xususiyatlarini esga tushiring. “Boychechak” hikoyasida nima tasvirlangan, deb o‘ylaysiz? Yozuvchining esdaliklari bu hikoyani yaxshiroq tushunishingizga yordam berarmikin?”*

Hali hikoya mazmuni bilan tanishmagan o‘quvchilar bu savollarga qanday javob berishadi, buni o‘qituvchiga vaziyat ko‘rsatadi, albatta. Mazkur darslikni yaratishda dunyo mezonlariga amal qilinib o‘quvchilar oldiga ular matn bilan tanishishlaridan oldin shunday vazifalar qo‘yilgan ekan, o‘qituvchi ularni o‘rtaga tashlashi kerak. Olingan javoblar qanchalik mantiqli bo‘ladi, bundan qat’i nazar ularni baholashda o‘qituvchidan ziyraklik talab qilinadi. Agar o‘quvchilardan istalgan javob chiqmagan taqdirda ham bundan fojia yasamaslik kerak. Gap shundaki, bu banddagi o‘quv topshiriq (mashq, savol yoki topshiriq)lari o‘quvchilar fantaziyasi – xayolparastligi takomiliga, farazlari (gipotezasi) darajasiga asoslangan. Ya’ni o‘quvchilarda oldindan nimalarnidir tasavvur qilish, ko‘ra bilish, taxminiy qarorlar qabul qilish ko‘nikmasining shakllanishi va rivojlanishi nazarda tutilgan.

O‘quvchilarni hikoya mazmuni bilan tanishtirishga birinchi darsning 23–24 daqiqasi sarflanadi va asarni, albatta, o‘qituvchining o‘zi ifodali qilib o‘qib beradi. Mutolaadan oldin o‘qituvchi o‘quvchilariga ular ham asarni darsliklaridan o‘zi bilan birga ichda o‘qib borishlarini, ustoz ta’kidlagan o‘rinlarga qalam bilan belgi qo‘yib ketishlari kerakligini eslatib qo‘yishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. O‘qituvchisi yetovida hikoyani o‘qiyotgan o‘quvchilarning quloqlari matnni ifodali o‘qishga moslashib borsa, ko‘zlari so‘z va jummalarni tez o‘qishga o‘rganib boradi. Darslikda matn hoshiyasiga qalamda qo‘yib ketilgan belgilar esa undagi tahlil jarayonida e’tibor qaratishlari kerak bo‘lgan muhimlarni aks ettiradi.

Darslikdagi asar matni yuzasidan taqdim etilgan didaktik vositalar (savol va

topshiriqlar) ko‘magida hikoyaning tahliliga o‘tishdan avval o‘qituvchi unga yondashuv talqinini aniqlab olishi kerak bo‘ladi: *“Boychechak” hikoyasida jisman ojiz, lekin ko‘ngli toza, og‘ir hayot sabab xunukliklar orasida katta bo‘layotganiga qaramay go‘zallikka tashna va, ayni zamonda, olijanoblik tuyg‘usi o‘tkir Qo‘ziboyning shum, o‘yinbuzuqi, foydaxo‘r Murodga qarshi qo‘yib tasvirlanishi. Ko‘nglida o‘zgaga mehr ko‘rsatish hissi hukmron bo‘lgan Qo‘ziboyning ezgu niyati ko‘pchilikka ma‘qul kelishi va hammasi birgalashib onasi kasal bo‘lgan Usmonga yordam berishga intilishlari tasviri zamirida bolalarga xos bo‘lgan mehr-oqibat va samimiyatning ifodalanishi*”. Ya‘ni o‘qituvchi tahlil jarayonida o‘quvchilarning aqliy faoliyatini mana shu haqiqatlarni anglashga, shu tuyg‘ularni farqlashga yo‘naltirishi kerak bo‘ladi.

Adabiyot muallimi darslikda taqdim etilgan *“Keling suhbatlashamiz”* bo‘limidagi savol va topshiriqlar ustida ishlashda imkon qadar matndan uzoqlashmaslikka harakat qishi, ya‘ni o‘quvchilar diqqatini muntazam ravishda matnga qaratib turishi kerak bo‘ladi.

Bundan tashqari, ustoz o‘quvchilarini matn mazmunini qaytarib aytishdan qo‘rg‘ashi, ularni o‘z mustaqil fikrini aytishga yo‘naltirishi, javob bergan o‘quvchilardan fikrini asoslashni talab qilishi adabiy ta‘limning maqsadiga muvofiq keladi. Masalan, savol va topshiriqlarning ikkinchisi: *“Bolaning Tosh tog‘asini yaxshi ko‘rishi sababini tushuntiring”* – o‘quvchini hozir matnda o‘qilgan ma‘lumotni takrorlashga yo‘naltiradi: *“Bolakay tog‘lar orasida yashovchi cho‘pon tog‘asini juda yaxshi ko‘rardi. Tog‘asi har gal unga g‘aroyib sovg‘alar olib kelardi. Chiroyli tosh granata, yog‘och avtomat ham shu kishining sovg‘asi edi”*. Yuqoridagi savolga javob berish uchun o‘quvchi istasasa ham, istamasa ham shu satrlarni eslaydi hamda xotirasi hisobidan javob beradi: matn mazmunini takrorlab aytadi. Bu o‘quvchining ma‘naviy taraqqiyotiga hech qanday ijobiy ta‘sir ko‘rsatmaydi.

Savolning ikkinchi qismi: *“Siz ham tog‘angizni yaxshi ko‘rasizmi? Nima uchun?”* esa o‘quvchilarni matndan ayro tushishga, hozirgina tinglaganlari asosida ko‘ngillarida paydo bo‘lgan hislardan uzoqlashishga, o‘z shaxsiy hayotiga o‘tishga majbur qiladi. O‘y-fikri matndan uzoqlashgan o‘quvchi tahlil jarayoniga qaytganda tuyg‘ularining bir qismi sovigan, o‘zi aqlan chalg‘igan bo‘ladi va fikrlarini qayta to‘plab asarga bog‘lanish unga oson kechmaydi.

Aytish joizki, adabiyot o‘qituvchisi darslikka *“yopishib olishi”*, darslikdagi hamma talab-topshiriqlarga ko‘r-ko‘rona ergashaverishi shart emas. Gap shundaki, darslik o‘rtacha o‘quvchiga mo‘ljallangan didaktik ashyo hisoblanadi. O‘qituvchi o‘z

o‘quvchilarini imkon qadar o‘rtadan yuqoriga ko‘tarishga harakat qilishi, ya’ni ularni adabiy ta’lim standarti talabidan yuqorilatib borishi va dasturiy talablar sari olib chiqishi maqsadga muvofiqdir. Chunki standart davlat talabi hisoblanadi va u o‘rtacha o‘quvchini shakllantirishga mo‘ljallangan. Shu ma’noda, o‘qituvchi darslikdagi savol va topshiriqlarni ma’lum darajada saralashi va sinfdagi o‘quvchilarning intellektual (aqliy) imkoniyatlariga qarab ma’lum darajada murakkablashtirib borishi ham adabiyot o‘qitish kechimining maqsadiga muvofiq bo‘ladi:

1. Qo‘zivoyning *“...birovga zarda qilgandek pachiq chelakni dam-badam dast ko‘tarib yerga to‘nkarar, botinkasining bir yoni yeyilgan poshnasi bilan chelakni ustma-ust tepki”*lashiga (o‘qituvchi o‘quvchilar diqqatini hoshiyaga qo‘yilgan birinchi belgiga qaratadi) nima sabab deb o‘ylaysiz?

2. Qo‘zivoy tog‘asini ko‘rganidan nima uchun xursand bo‘lib ketdi deb o‘ylaysiz: ishdan qochish uchunmi yoki yaxshi ko‘rgan tog‘asi kelgani uchunmi?

3. Qo‘zivoyning boychechakni ko‘rgandagi holati tasvirlangan o‘rinlarni qayta o‘qing (o‘quvchilar diqqati hoshiyaga qo‘yilgan ikkinchi belgiga qaratiladi): *“Tog‘asi hovliga kirganda ham Qo‘zivoyning ko‘zi telpakda bo‘ldi... Har qancha iymansa ham, baribir o‘zini tutib turolmadi... – Rostdan ham mengami? - deb bolakay terisiga sig‘may irg‘ishlay boshladi. Qo‘zivoyning qo‘liga boychechak tegishi bilan u tevarakka loy sachratib, Ilontepa tomon shataloq otdi. - Ur-re-e-e! - u boychechakni qo‘lida hilpiratib, toychoqdek shataloq otib chopar edi”*. Qo‘zivoyning bu xatti-harakati tabiatidagi qanday sifatlardan dalolat beradi?

4. Qo‘zivoyning boychechak uchun bunchalar quvongani sabablari haqida o‘ylab ko‘ring. Nega shunday deb o‘ylaysiz, fikringizni dalillang.

5. Bolalar nega aynan qari, yolg‘iz yoki farzand ko‘rmagan insonlar yashaydigan xonadonlarga borishni reja qilishdi deb o‘ylaysiz? Bu qiliqlari ular tabiatidagi qanday sifatdan dalolat beradi, Sizningcha?

6. *“Shafqatsizligi bilan dong taratgan Murod chilimning turqidan qo‘rqqulik edi”* (o‘quvchilar diqqati hoshiyaga qo‘yilgan uchinchi belgiga qaratiladi) tasviriga tayanib, tepaguzarlik bolalarning ahvoliga, turmush tarziga, Murodning tabiatiga baho bering.

7. Fotima folbinning qo‘rqinchli ko‘rinishi va muloyim fe’li o‘rtasidagi ayirma tasviriga to‘xtaling. Sizningcha, bu holatning sabablari nimada bo‘lishi mumkin?

8. Fotima folbinning quyidagi gapiga diqqat qiling: *“Aylanib ketay bahor elchisidan. Bel og‘rig‘idan qutuladigan bo‘libmanda...”* (o‘quvchilar diqqati

hoshiyaga qo'yilgan to'rtinchi belgiga qaratiladi). Bahor kelishi bilan folbinning bel og'rig'idan qutulishi o'rtasida qanday aloqa bor deb o'ylaysiz?

9. Shodmon akaning yig'lagani va bolalarga ko'p pul bergani sabablarini izohlay olasizmi? Fikringizni dalillashga urining.

10. Murod chilimning shumligi, o'zidan kuchsiz Qo'zivoyni har jihatdan xo'rlashga, kamsitishga urinishining sabablari haqida o'ylab ko'ring. Bu tutumi uning tabiatidagi qanday sifatdan dalolat beradi?

11. Murodning: *“Ishonish kerakda, odamga. Menga ko'pchilikning haqi kerakmas!”* (o'quvchilar diqqati hoshiyaga qo'yilgan navbatdagi belgiga qaratiladi) degan gapi bilan tutumlari – pullarni paytavasi orasiga tiqib qo'ygani holatini taqqoslang. Odamning tili boshqayu dili va tutumlari boshqa bo'lishiga nima deysiz? Hayotda aldanib qolmaslik uchun buni qanday farqlash mumkin, nima deysiz?

12. *“Cho'kayotgan boychechagiga tikilgancha suratga tushayotgandek qotib qolgan Qo'zivoyning ho'nragisi, dod solib depsingisi kelar, lekin tushunib bo'lmaydigan allaqanday tuyg'u uni gung qilib qo'ygan, azbaroyi xo'rliki kelganidan miq etolmas edi”* tasviriga (o'quvchilar diqqati hoshiyaga qo'yilgan navbatdagi belgiga qaratiladi) diqqat qiling. Qo'zivoyni boychechakni shunchalar yaxshi ko'rishiga qaramay soqov qilib qo'ygan *“allaqanday tuyg'u”* nima bo'lishi mumkin? Taxminlaringizni asoslashga harakat qiling.

13. O'ylab ko'ringchi, Usmon haqida gapirganda (o'quvchilar diqqati hoshiyaga qo'yilgan navbatdagi belgiga qaratiladi) Qo'zivoyni nega yig'lab yubordi? Bu uning tabiatidagi qanday sifatdan dalolat beradi?

14. *“Bu gapdan Bahrilla ham, boshqalar ham titrab ketishdi. Hatto hozirgina urushqoq xo'rozdek hurpayib turgan Murodning vujudi ham tok urgandek zirqirardi”* (o'quvchilar diqqati hoshiyaga qo'yilgan navbatdagi belgiga qaratiladi). Qo'zivoyni hammani bu darajada titratib, xayratga solgan gapini matndan qayta o'qing. Bolalarning nima uchun shunday vaziyatga tushganini aniqlashga urinib ko'ring. Bu holat sizga qanday ta'sir qildi?

15. Murodning *“...shartta o'tirib etigini yechdi, paytavasi orasidan g'ijimlangan qog'oz pullarni olib, gazetaga tashladi”* (o'quvchilar diqqati hoshiyaga qo'yilgan navbatdagi belgiga qaratiladi) tarzidagi harakatiga nima sabab bo'ldi deb o'ylaysiz? Bu xatti-harakatlar Murodga xos bo'lgan qanday yashirin fazilat (yaxshilik)dan dalolat beradi?

Keyingi o'quv topshiriqlari o'quvchilar diqqatini matndan tortadi. Chunki asarning o'quv-didaktik tahlili nihoyasiga yetdi. Endi ular bevosita o'z shaxsi va

hayoti bilan bog‘liq jarayonga, xatti-harakati, fe‘l-atvori va tutumlariga tashqaridan nazar tashlashga yo‘naltiriladi:

16. Eslab ko‘ringchi, sizlar tarafda hikoya qahramonlarining tutumlariga o‘xshagan qanday udum bor? U qay paytda amalga oshiriladi? Har ikkala udumning xususiyatlarini taqqoslang.

17. Bolalar aytgan qo‘shiqning so‘zlariga diqqat qarating. Ularga odamlarning munosabatini ham aniqlang va qiyoslang. Buning sabablari haqida ham fikr aytishga urinib ko‘ring.

18. Odamzodning fe‘li-xarakteri uning taqdiriga qanchalik bog‘liqligi haqida o‘ylab ko‘ring. Bu bolalarning tutumlari misolida ertaga ulardan qanday Odam shakllanishi mumkinligi haqida mulohaza yuriting. Fikringizni asoslang.

Bir soat (45 daqiqa)lik dars jarayonida hikoyaning o‘quv tahlilini amalga oshirishga qanchalik darajada erishiladi, buni sinfdagi vaziyat va o‘quvchilarning qanchalik tez fikrlashi bilan bog‘liq tabiati hal qiladi, albatta. O‘qituvchi imkon qadan tez va samarali ishlashga intilishi o‘quvchilarning ma‘naviy kamolotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchilar javob berolmay qolgan o‘rinlarda ham o‘qituvchi o‘z savoliga o‘zi javob bermasligi, javoblarni ochiq qoldirgani tuzuk. Bu bilan o‘qituvchi, avvalo, o‘quvchilarini o‘z qolipiga solib qo‘yishdan asraydi. Qolaversa, tarbiyalanuvchilar bu savollar haqida o‘ylashni davom ettirishlari mumkin. Adabiy ta’limning maqsadi ham shuni nazarda tutishini unutmasligi kerak muallim.

Mening nazarimda, darslikdagi uy vazifasi ham mantiqan bir oz sayozroq. Ya’ni, o‘rtacha o‘quvchi darajasida tuzilgan. Hikoya matnida o‘yinining nomi ham, turi ham aks etmagan. Qolaversa, bu ish turi o‘quvchi ma‘naviy kamolotiga katta hissa qo‘sholmaydi. O‘quvchi xotirasini ishga solib bolalikdagi o‘yinlarning birortasini eslaydi, albatta. Uning xususiyatlarini sanab beradi. Lekin o‘qituvchi uy vazifasini bolalarga yanada qiziqarliroq bo‘lgan, ularning ijodiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga sharoit yaratadigan mazmunda, tanlash imkoniyati bilan berishi adabiy ta’limning maqsadga muvofiqroq bo‘ladi.

Ya’ni istagan o‘quvchilar darslikdagi uy vazifasini bajarishsin. Boshqalariga: “Tabiatigizdan kelib chiqqan holda O‘zingizni bolalar bilan taqqoslang. Sizning xarakteringizda xikoya qahramonlarining qaysi biriga xos bo‘lgan sifatlar yashiringan? Shundan kelib chiqqan holda ‘Men va (Qo‘zivoy, Bahrullo, Murod) ...’ mavzusida yashirin ijodiy ish yozing” yoki “Kundalik yuriting. Unda hayotingizda ro‘y berayotgan shu kabi hodisalarni badiiy asar shaklida bayon etishga urinib ko‘ring” tarzidagi vazifalarni tanlash imkoniyati bilan taqdim etish mumkin va hk.

Vaziyatdan kelib chiqib o‘qituvchi Abdusaid Ko‘chimov asarlarini o‘rganishga rejalashtirilgan ikkinchi soatning yarmini mazkur tahlilni davom ettirishga ajratishi ham mumkin. Buni vaziyatga qarab o‘qituvchining o‘zi belgilaydi.

Ikkinchi soatdan qolgan vaqt darslikda guruhlarda ishlash yuzasidan berilgan topshiriq ustida faoliyat olib borishga sarflanadi. O‘quvchilarning guruhlariga bo‘linib ishlashi ularning tabiatida qanday sifatlarning shakllanishiga xizmat qilishi mumkinligini hamma o‘qituvchi juda yaxshi biladi, albatta. Buning uchun ish rejasida maxsus bir soat ajratilgani ham bejiz emas. Bu o‘rinda asosiy muhim masala o‘quvchilarning qanday guruhlanishida. O‘qituvchi guruhlariga bo‘linishni o‘quvchilarning ixtiyoriga havola qilgani durustmi yoki bu ishni o‘zi topshiriq shaklida aralash holda amalga oshirgani to‘g‘rimi? Buni sinfdagi o‘quvchilarning o‘zaro munosabatlaridan kelib chiqqan holda o‘qituvchining o‘zi aniqlagani ma’qul. Bir sinfda o‘quvchilarga guruhlarda (ixtiyoriy ravishda) birlashish imkoniyatini berish bilan ko‘proq amaliy natijaga erishish mumkin bo‘lsa, ba’zi sinflarda, ya’ni o‘quvchilar o‘zaro inoq bo‘lmagan vaziyatlarda o‘qituvchining bosh bo‘lishi to‘g‘riroq bo‘ladi. Buni o‘qituvchining pedagogik mahorati hal qiladi.

O‘quvchilarning guruhlardagi faoliyati, har bir guruh a’zolarining o‘z oldilariga qo‘yilgan vazifa (1. Murodning tabiatiga baho berish; 2. Hikoyadagi sheva xos bo‘lgan so‘zlar, ibora va maqollarni aniqlash; 3. Shevaga xos so‘zlarning adabiy tildagi muqobilini aniqlash va 4. Hikoya matnida berilgan “Boychechak” qo‘shig‘ini bir butun holga keltirish, uni ijodiy davom ettirish va qo‘shiq matni bilan bog‘liq so‘zlardan lug‘at tuzish)ni bajarish bilan bog‘liq faoliyati, ishning bajarilganlik darajasi o‘quvchilarning o‘zaro va o‘qituvchining bahosi bilan uyg‘unlashtiriladi.

Ikkinchi dars oxirida uyga vazifa sifatida berilgan topshiriq: “*Abdusaid Ko‘chimovning quyida berilgan “Hovlidagi maydoncha” hikoyasini o‘qing. Sizni o‘ylantirgan o‘rinlarni ustozingiz bilan muhokama qilish uchun belgilab qo‘ying. Navbatdagi darsda ustozingiz bilan savol-topshiriqlar ustida ishlang*” o‘quvchilarni uyda o‘qishga yo‘naltirilganligi bilan diqqatga sazovor. O‘qituvchi bu uy vazifasi keyingi darsda hikoyaning o‘quv tahlili shaklida tekshirilishini alohida ta’kidlagan holda berishi kerak bo‘ladi. Iloji bo‘lsa, hikoya mutolaasidan keyin darslikdagi savol va topshiriqlarga bir ko‘z yugurtirib qo‘yishni tayinlash ham foydadan holi bo‘lmaydi. O‘quvchilar ertaga shu savol va topshiriqlar ustida ishlashini yaxshi tushunishadi hamda ayrimlari yaxshi baho olish maqsadida ularga javob berishga tayyorlanib kelishlari ham mumkin.

Uchinchi darsda “Hovlidagi maydoncha” hikoyasi tahliliga kirishishdan oldin

o‘qituvchi asarga yondashuv talqinidan xabardor bo‘lishi shart. Bu xabardorlik o‘qituvchi-o‘quvchilarning hamkorlikdagi faoliyati mazmunini belgilab beradi: *“Hovlidagi maydoncha” hikoyasida tabiatida birovga yaxshilik qilish, adolat uchun kurashish tuyg‘usi kuchli bo‘lgan Oybek hamda unga birovlarining ishiga aralashmaslikni o‘rgatuvchi ona bilan tengdoshi Salimning ko‘rsatgan ta’siri tasviri. Bolalar shaxsi shakllanishida tashqi ta’sirlarning ahamiyati ifodasi. Bu ikki hikoyada o‘smirlarda adolat va ezgulik tuyg‘ularini shakllantirishga xizmat ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan sifatlar tasvirining ifodalanganligi*”. O‘qituvchi darsdagi butun faoliyatini to‘laligicha mana shu talqin va maqsadga xizmat qildirishi taqozo etiladi.

Darslikning “Keling, suhbatlashamiz” bo‘limida hikoyaning o‘quv tahlilini amalga oshirish uchun to‘rt bosqichdan iborat vazifa taqdim etilgan. O‘quvchilar izchillik bilan bu vazifalarni bajarishga yo‘naltiriladi. Bu yerda amalga oshirilishi muhim ahamiyatga molik bo‘lgan asosiy ish turi ikkinchi qadam bo‘lib, bunda o‘qituvchining faoliyati o‘quvchilarni hikoya qahramonlari (bolalar obrazi)ga xos bo‘lgan xarakter-xususiyatlarni aniqlash, ularning xatti-harakatlarini muhokama qilish, munosabat bildirish va baholashga qaratiladi.

Darslikda bu yo‘nalishda to‘rtta o‘quv topshirig‘i taqdim etilgan bo‘lib (bundan ortig‘ini darslikning hajm imkoniyati ham ko‘tarmaydi) bu bilan timsollarning xarakter-xususiyatlari to‘liq ochilmay qolishi mumkin. O‘qituvchi sinfdagi o‘quvchilar matn mazmunini takrorlashlariga yo‘l qo‘ymay ularning intellektual imkoniyatlariga qarab kengaytirilgan quyidagi savol va topshiriqlar bilan murojaat qilgani maqsadga muvofiq bo‘ladi:

1. Hikoyaning birinchi qismidagi Salim, Oybek va Kamol orasidagi o‘zaro munosabatga baho bering. Kattalarning kichkina Kamolga munosabatini qiyoslang.

Birinchi topshiriq yuzasidan o‘quvchilar bilganlaricha fikr aytishadi, albatta. Ma’lumki, odamzodning tabiatida undan nima so‘ralsa, ya’ni unga qandaydir savol yoki iltimos bilan murojaat qilinsa, javob berishi kerak degan bir haqiqat o‘rnashgan bo‘ladi. Shu bois dars jarayonida o‘quvchilar oldilariga qo‘yilgan savolga javob berishga yoki topshiriqni bajarishga tirishadilar. Mabodo, javob bermagan taqdirda ham ichida savol haqida o‘ylaydi, ba’zan, indamay o‘tirsam ham xayolida tayyor javoblari bo‘ladi. Darslikdagi ikkinchi savol (o‘zini qanday tutdi?) o‘quvchilarni matn mazmunini qaytarib aytib berishga yo‘naltiradi. Shu bois o‘qituvchi uning mazmuniga bir oz o‘zgartirish kiritishi o‘rinli bo‘ladi:

2. Yiqilib tushgan bolakayga nisbatan Oybek bilan Salimning xatti-harakatlarini qanday baholaysiz? Sizningcha, kim to‘g‘ri ish qildi: tarsaki yegan Oybekmi yoki qochib qolgan Salimmi? Javobingizni asoslang.

3. Oybekka qarata aytilgan: *“O‘zingdan ko‘r, qochib ketganingdaku... Bunaqa paytda kallani ishlatish kerakda, kallani!”* tarzidagi “dono” fikrga Siz ham qo‘shilasizmi? Salim *“kallasini ishlatib”* to‘g‘ri ish qildimi, nima deb o‘ylaysiz?

4. Salimning: *“Vaqtida qochganidaku... Mayli, bundan keyin pishiq bo‘ladi”* degan iqroriga munosabat bildiring. Uning bu gapiga siz ham qo‘shilasizmi: Oybek ham qochib qolganda tarsaki yemasdi. Shu to‘g‘ri bo‘larmidi? Fikringizni asoslang.

5. Asarning ikkinchi qismida Turdining qilmishi sizda qanday taassurot qoldirdi? Xatti-harakatlaridan kelib chiqib unga xos sifatni aniqlang.

6. Omonning holatini tasavvur qiling. Ko‘nglingizda unga nisbatan qanday hislar kechdi? Turdiga nisbatanchi? Tuyg‘ularingizni so‘z bilan ifodalashga urinib ko‘ring.

7. Oybekka bergan maslahati: *“Ahmoqmisan? Aralashib nima qilasan? Akasi “nastoyashiy xuligan”ku! Aytsa, bir urib, majaqlab tashlaydi”*ga asoslanib Salimni, qilmishiga qarab Turdini Ahmad bilan taqqoslang. Ko‘nglingizda ularning qaysi biriga moyillik bor? Uchallasidan qaysi birini haq deb hisoblaysiz? O‘ylab ko‘rib javob bering.

8. Nima deb o‘ylaysiz, Oybek nega Ahmadga yordam bermadi? Uni qo‘rqoq deb atash mumkinmi? Yoki Salimning maslahatlari bilan u ham “pishiq” bola bo‘lib qoldimi?

9. Hikoyada: *“Yuragi har qancha achisa ham, Oybek kaltak o‘ziga tegmaganidan ichida quvonadi. Salimning hushyorligiga tan beradi”*, tarzidagi fikr bor. Siz nima deb o‘ylaysiz, Siz ham Oybekka o‘xshab Salimning hushyorligiga tan berdingizmi? Yoki siz boshqacha fikrdamisiz? Fikringizni asoslang.

10. Hikoyadagi Omoncha va Ahmadning xatti-harakatlari tasvirlangan o‘rinlarni qayta o‘qing (buni o‘qituvchi ko‘rsatib beradi yoki o‘zi o‘qib beradi). Ulardan qay biri tabiati bilan sizga ma’qul keldi? Uni o‘zingiz bilan taqqoslang. Nima uchun o‘sha bolaning tutumlari sizga ma’qul kelganini asoslashga urinib ko‘ring.

11. Hikoya matnida alohida ajratib yozilgan shunday suhbat bor: *“– Oyi-chi, bugun zo‘r urish bo‘ldi! “Nastoyashiy xuligan” Ahmadni rosa do‘pposladi.*

– Yana oraga tushdingmi?!

– E-e, jinnimanmi! Tekin tomosha ko‘rdim mazza qilib.

– Barakalla, ana endi esing kiribdi. Aralashma unaqa janjal-to‘polonlarga. O‘zingdan boshqa bilan ishing bo‘lmasin. Ona o‘g‘lidan mamnun bo‘ldi”. Bu suhbat kimlarga tegishli deb o‘ylaysiz?

12. Ko‘chadagi “tekin tomosha”dan “mazza qilgan” bolaning onasi bilan suhbatini ko‘nglingizda qanday hislarni qo‘zg‘adi? Bu bola, sizningcha kim? Salimmi yoki uning maslahatlaridan keyin “pishiq” bo‘lib qolgan Oybekmi? Nimaga asoslanib shunday deb o‘ylayapsiz?

13. Turdining zo‘ravonligi sabablari nimada, Sizningcha? Akasining “nastoyashiy xuligan”ligimi yoki uning o‘zi tabiatan shundaymi? Buni qanday aniqladingiz?

14. Oybekning xayolidan kechgan “*Bittasiyam ajrataylik demaydiya*”, degan fikrga asoslanib uning shaxsiga baho bering. U o‘rtoqlaridan xafa bo‘lishga qanchalar haqli deb o‘ylaysiz? Mazkur vaziyatda atrofdagi bolalarning bu tutumiga ham munosabat bildiring: ular nega bolalarni ajratishmadi, Sizningcha?

15. O‘ylab ko‘ringchi, Oybek, Salim, Omoncha, Ahmad, Turdilar ulg‘ayib, qanday odamlar bo‘lisharkin? Javobingizni izohlang.

16. Uchinchi qismda Oybek va Turdi munosabatlari tasviriga diqqat qiling. O‘zingizni kuzatingchi, ichingizda ularning qaysi biriga moyillik bor? Bu moyillikning sabablari haqida suhbatlashing.

“3-qadam”da hikoyaning “*umumiy mazmuni*” bo‘yicha o‘quvchilar oldiga ikkita vazif qo‘yilgan bo‘lib, ular bilan ishlash tarbiyalanuvchini asar matnidan uzoqlashtiradi. Qolaversa, hikoyada odamga xos bo‘lgan “qitmirlik” sifati haqida hech narsa deyilmagan. O‘qituvchi istasa, shu savollar bilan cheklanishi mumkin, albatta. Lekin, o‘quvchilari shaxsida fikr kishisini shakllantirishni istagan o‘qituvchilar ularni mustaqil, mantiqli va tanqidiy fikrlashga yo‘naltiruvchi quyidagi o‘quv topshiriqlaridan foydalanishi mumkin:

1. Hikoya so‘ngida Oybekning onasi tomonidan aytilgan: “*Ko‘rib turuvdi?! Ko‘rib turib indamay tomosha qip o‘tirdimi? Ajratib qo‘yaylik degan gap chiqmadimi birontasidan?.. Chiqmaydi, Chiqmaydiyam!*” gaplariga munosabat bildiring. Sizningcha, ona haqmi yoki nohaqmi? Uning haqligi nimada? Nohaqligichi?

2. Oybekning yaxshi odam bo‘lishida onasining o‘rni qanday? Oybekning oilada topgan tarbiyasi uning kelajagi uchun qanchalik foydali? Odamligi uchunchi?

3. Hikoyadagi oxirgi jumla: “*G‘azabi qo‘zigan ona hayrat va alam bilan yoqasini ushladi...*”ga diqqat qiling. Siz ham xayratdamisiz mazkur vaziyatdan yoki

unga aql bilan yondashib ko‘rasizmi? Kattalarning qachon va qanchalik haq bo‘lishlari, bu haqlik yoki nohaklikning asoslari haqida o‘ylab ko‘ring.

4. Hikoyaning bayon uslubiga diqqat qiling. Uning tili boshqa hikoyalarning matnidan nimasi bilan farq qilyapti?

“4-qadam”da hikoyadagi “onalar obrazi”ni taqqoslash borasida uy vazifasi taqdim etilgan. O‘rni kelganda shuni ham aytish joizki, birinchi topshiriq matnidagi: “Uni o‘z onangiz bilan taqqoslang” vazifasi unchalik ham o‘rinli emas, nazarimda. Gap shundaki, bizning o‘zbekda “kattalar, ayniqsa, onalar hamisha haq” degan bir haqiqat bolalarning ongiga ham, ruhiyatiga ham juda chuqur o‘rnashib qolgan va bu ular o‘zlari ota-ona bo‘lganlaridagina ularning o‘zlari tomonidan bir oz muhokama qilinishi mumkin. Bu ham kamdan-kam hollarda sodir bo‘ladi: chunki hech kim onasini yomon demaydi. Shu bois kichik o‘smirni onasining tutumlari, xatti-harakatlari va tarbiya borasidagi qarashlarini muhokama qilishga undash, uni o‘zga onalar bilan qiyoslashga yo‘naltirish pedagogik tuqtai nazardan noto‘g‘ri. Qolaversa, onalar ham har xil. Ularning orasida Komilnikiga o‘xshagan yoki Oybekning onasiga o‘xshab fikrlaydiganlari bo‘lishi mumkin va bu tabiiy ham. Ko‘pning ichida har xil odam bo‘ladi. Shu ma’noda, bunday nozik masalaga daxl qilmagan ma’qul va bu baddagi didaktik ish turini quyidagi savol-topshiriqlar ko‘magida amalga oshirish o‘rinli bo‘ladi:

1. Kamolning onasi tilidan aytilgan: “Chigitday go‘dakni qoniga bo‘yagan qo‘llaring sinsin, iloyim! O‘ldirib qo‘yay debsanku, bolam bechorani! – shang‘illaydi u. – He, ko‘zing hakkaning ko‘ziga o‘xshamay o‘l! – battar tutaqadi ayol. – Odam gapiryaptimi, it huryaptimi demaydiya!” tarzidagi gaplarga tayanib onaning shaxsini baholang. Qilgan ishiga munosabat bildiring. Sizningcha, u bolasiga mehribon ayolmi? U Oybekka tarsaki tushirib to‘g‘ri ish qildimi? Fikringizni asoslang.

2. U qanday ish qilsa to‘g‘ri bo‘lardi, sizningcha? Nima deb o‘ylaysiz? Xulosalaringizni asoslang.

3. Hikoyaning birinchi qismida Oybekning onasi o‘g‘liga bergan tanbeh va nasihatga diqqat qiling: “Shoshmay tursin hali, ertaga bir ko‘ray uni. O‘zi hamma ayb senginada. Yiqilsa, yiqilib yotavermaydimi? Turg‘izib nima qilasan?

– Yomon yiqiluvdida, burniyam qonab ketdi. Salim ham bor edi. U qochib qoldi.

– Qonasa, senga nima! Qochib qoptiku Saliming! Ikkinchi birovning tarafini olma. Agar yana shunaqa qilganingni ko‘rsam...” Nima deb o‘ylaysiz, Oybekning onasi unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatyaptimi? Nega shunday deb o‘ylaysiz?

4. Oybek ko‘chadan “tekin tomosha” ko‘rib “maza qilib” kelganda onasining: *“Barakalla, ana endi esing kiribdi. Aralashma unaqa janjal-to‘polonlarga. O‘zingdan boshqa bilan ishing bo‘lmasin”*, deya o‘g‘lidan mamnun bo‘lgan onaning fikriga qo‘shilasizmi? Nima deb o‘ylaysiz, ona o‘g‘liga to‘g‘ri tarbiya beryaptimi? Fikringizni asoslang.

5. Oybek kaltak yeb kelganda onasining: *“Ko‘rib turib, indamay tomosha qip o‘tirdimi? Ajratib qo‘yaylik degan gap chiqmadimi birontasidan?.. Chiqmaydi, chiqmaydियam! Bola emas bular. Ikkitasini mushtlashtirib qo‘yib, tomosha qilish bo‘lsa ularga. Yo tavba! Yo tavbangdan! Nega buncha beoqibat bo‘lib o‘syaptiya bu bolalar!”* g‘azab, hayrat va alam bilan aytilgan ushbu fikrlarini sharhlashga harakat qiling. Onaning xavotiri sabablarini tushuntirib bering.

6. Kechagina o‘z o‘g‘lini hech narsaga aralashmaslikka o‘rgatgan onaning bugun o‘g‘li kaltak yeb kelgandagi holatda bolalarning beoqibatligidan nolishi va hayratlanishi nimadan dalolat beradi? Onaning ikki xil vaziyatdagi holatiga munosabat bildiring. Buning sabablari haqida o‘ylab ko‘ring.

7. Bolalar tarbiyasi va ularning yaxshi inson bo‘lishida onalarning o‘rnini qanday baholaysiz? Fikringizni dalillang.

Darslikdagi uy vazifasi bilan bog‘liq so‘nggi topshiriqqa binoan ikki onaning qilmishlarini taqqoslash bilan birga ularning qayerda haq va qay holatda nohaq ekanligini bayon etish, ularning tutumlariga munosabat bildirishni talab etish o‘rinli bo‘ladi. Buning uchun jadvalga yana bir ustun qo‘shish taqozo etiladi.

O‘quvchilar munosabat bildirish uchun mustaqil fikrlashlari kerak bo‘ladi. Mustaqil fikrlash esa, o‘z-o‘zidan mantiqni, fikriga, munosabatiga mantiqiy asosni talab qiladi. Shu tariqa o‘quvchilar o‘zlari anglab-anglamay, farqlab-farqlamay fikr kishisiga aylanib boradilar. Kashfiyotlar qiladilar. Haqiqatlarni anglaydilar. Buning uchun o‘qituvchi ziyrak, ayni zamonda o‘zi fikr kishisi bo‘lishi shart. Har bir o‘qituvchi o‘quvchilarini o‘zining darajasida tarbiyalaydi. O‘qituvchining bilimliligi va ma’naviy sog‘lomligi darajasini o‘quvchilari namoyish etadi. O‘qituvchining saviyasi u tarbiyalagan o‘quvchilarda bo‘y ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Adabiyot”.5-sinf (1-qism): darslik / Q. B. Yo‘ldoshev, O. O. Olimjonov, N. N. Ysufjonova, S. I. Qambarova, D. B. To‘xliyeva. – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 100 b.
2. Umumiy o‘rta ta’limning adabiyot fani o‘quv dasturi. – Тошкент, 2024.

ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH TAJRIBASI

To'ychiyeva Mahfuza,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

O'zbek adabiyoti ta'limi kafedrasi dotsent, ped. fan. fals. dok. (PhD)

mahfuza.t.u.@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207517>

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalardan bo'lgan Blum taksonomiyasining yaratilish tarixi, modernizatsiya qilinganligi, uni ta'lim jarayonida qo'llash mexanizmi haqida so'z yuritiladi. Bir asarni o'rganish misolida qo'llash ko'rsatilib, o'quvchilarda kreativ, ijodiy, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish uchun tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: dars, tahlil, yaratish, izohlash, adabiyot darsi, Blum taksonomiyasi.

Rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribalarini, sinovdan o'tgan yondashuvlarini milliy ta'limga olib kirish o'qitish va o'rganish sifatini o'sishida, adabiyot darslarining samaradorligini oshirishda va sohani jahon standartlariga mos rivojlanishida, fanni o'qitishda maqsadlarni soddadan murakkabga va aniqdan mavhumga qarab rejalashtirish uchun xizmat qiladigan Blum taksonomiyasi haqida so'z ketganda, unda kognitiv ko'nikmalar (bilish, tushunish, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish bilan bog'liq ko'nikmalar) quyi darajadagi ko'nikmalar va yuqori darajadagi ko'nikmalarga bo'linishi aytiladi [1; 85] Yuqori darajadagi ko'nikmalar quyi darajadagi ko'nikmalarga qaraganda murakkabroq jarayonlarni o'z ichiga oladi va o'quvchilarda ularni shakllantirish uchun o'qituvchidan kreativ yondashuvlarni talab qiladi. Shu bilan birga, quyi darajadagi ko'nikmalarni shakllantirmasdan turib yuqori darajaga o'tish mumkin emas.

Blum taksonomiyasi o'tgan asrning 50-yillari o'rtalarida AQSHlik Benjamin Blum tomonidan o'rtaga tashlangan o'zlashtirish ko'rsatkichi mezonlaridir. Blum taksonomiyasining mohiyati o'qitish va o'rganish maqsadi o'rtasidagi mushtaraklikni qaror toptirishdan iborat bo'lgan. XXI asr boshida AQSH ta'lim jamoatchiligi va faollari Blum taksonomiyasi mohiyatining o'tgan asr o'rtalarida anglashilgan qadriyatlar bilan o'lchanmasligi kerak degan qarorga kelishadi va 2001- yilda taksonomiya bir guruh olimlar tomonidan qayta ko'rib chiqiladi. Ularga Blumning hamkasbi Devid Krathvol (birinchi tizimni yaratgan guruhning yetakchi olimi edi) va Blumning shogirdi Lorin Anderson rahbarlik qildi. Birinchidan, ular taksonomiyani modernizatsiya qilishdi, ikkinchidan, uni o'qituvchi va metodistlar uchun qulayroq

qilishdi. Dastlabki piramidada quyidan yuqoriga shakllanuvchi ko‘nikmalar: bilim, tushuncha, qo‘llash, analiz, sintez, baholash bo‘lsa, yangilangan taksonomiyada quyidan yuqoriga: yod olish (eslab qolish), tushunish, qo‘llash, tahlil qilish (analiz), baholash, ijod qilish (yaratish) bo‘ladi.

Quyi darajadagi ko‘nikmalar quyidagicha izohlanadi:

1. Yod olish (eslab qolish) - Mazkur ko‘nikma taksonomiyaning eng quyi

pog‘onasiga mansub bo‘lib, u ta‘limning komponenti sifatida o‘ziga xos o‘ringa ega, biroq ta‘lim mazmunini to‘liq qamrab olmasligi kerak. O‘quvchi ma‘lumotni eslab qoladi va uni qaytara oladi. Bu bosqichning asosiy xususiyatlari: - kim, nima, qachon, qayerda, qaysi, nega singari savollarga javob bera olish; - nomini aytish, ajratib olish, topish, moslashtirish, ro‘yxatini tuzish, qayta so‘zlab berish, tasvirlash singari amallari bajara olish.

2. Tushunish - o‘quvchi ma‘lumotni tushuntira oladi, boshqa shaklga sola oladi, talqin qila oladi va tasniflay oladi. Bu bosqichning asosiy xususiyatlari:

- o‘rganilayotgan hodisalarni solishtirib, o‘xshash va farqli tomonlarini ko‘rsata olish;

- o‘z talqinini bera olish;

- fikrni isbotlash uchun matndan misollar keltira olish;

- keyin nima bo‘lishi mumkinligini bashorat qila olish;

Tushunish ko‘nikmasi – o‘zi uchun tushunarli bo‘lgan axborotni boshqalarga tushuntirib bera olishdir deb izohlagan [3] Tushunishning olti qirrasini farqlab ko‘rsatadi

1. Tushuntirish- o‘quvchi javob yoki yondashuv nima uchun to‘g‘ri ekanini tushunishiga ishonch hosil qilish. O‘quvchi o‘z javobini tushuntiradi yoki asoslaydi, yoki o‘z harakat rejasini asoslaydi.

2. Talqin - o‘quvchi “to‘g‘ri javob”ni qidirish degan tuzoqdan va prinsipial javoblarni talab qilishdan saqlanishiga; o‘quvchi imkon qadar ko‘proq muhim faktlar va nuqtai nazarlarni qamrab ola bilishiga ishonch hosil qilish.

3. Maqsadli foydalanish- o‘quvchining asosiy ko‘rsatkichlari – bu aniq asosga tayanib ongli va nostandart fikrlash, o‘zini baholash va tartibga solish ekaniga ishonch hosil qilish; Haqqoniy baholash haqiqiy yoki modellashtirilgan auditoriyani, maqsadni, ijodiy ishni moslashtirish sharoitlari va variantlarini, realistik cheklovlarni va orqa fondagi shovqinni talab qiladi.

4. Tasavvur qamrovi - o‘quvchi g‘oyaning ahamiyati yoki mohiyatini bilishi, uning muhim va nomuhim jihatlarini farqlay olishga ishonch hosil qilish; O‘quvchilarni biroz orqaga chekinib, “Bu qanday ahamiyatga ega?”, “Bu bilimning qiymati nimadan iborat?”, “Bu g‘oya qanchalik muhim?”, “Bu g‘oya bizga nimadir bera oladi?” kabi savollarni berishga ruhlantirish.

5. Hamdardlik hissi- o‘quvchi olamda fikrlar va tuyg‘ular xilma-xilligini tushunishi uchun unda dunyoni turli rakurslardan turib ko‘ra olish qobiliyati rivojlanishini ta‘minlash;

6. O‘zlikni anglash - o‘quvchi o‘zining va boshqalarning tushunish chegarasini chuqur anglab yetishi; avvaldan shakllangan fikr va taxminlarini tan olishi; vijdonli bo‘lishi – o‘zi tushungan narsani bajara olishi va bajarishni xohlashiga ishonch hosil qilish.

3. Qo‘llash - o‘quvchi ma‘lumotni yangi hayotiy vaziyatlarda qo‘llay oladi. Bu bosqichning asosiy xususiyatlari:

- muammoli vaziyatlarni yecha olish;
- asar qahramonlarini boshqa vaziyatlarga solib ko‘ra olish;
- asarga o‘zgacha (alternativ) yakun bera olish.

Yuqori darajadagi ko‘nikmalarga quyidagilar kiradi:

4. Tahlil - Blum taksonomiyasining yuqori pog‘onalari orasida eng dastlabkisi axborotni tahlil qilish kompetensiyasini o‘z ichiga oladi. Tahlil qilish axborotni qismlarga ajratish demakdir. O‘quvchi murakkab tushunchani kichikroq qismlarga ajrata oladi va qismlar orasidagi bog‘liqliklarni izohlab bera oladi.

5. Baho berish - o‘quvchi mezonlar asosida biron-bir voqea-hodisaga o‘z munosabatini bildiradi. Axborotni baholash – bu bir axborotni boshqalaridan farqlay olish, tegishli farqni tasdiqlash haqida qaror qabul qila olish kompetensiyasidir. Asar qahramonlari xatti-harakatlarini oqlash (qoralash), asarga baho berish, taqriz yozish, asarni birovga tavsiya qilish uchun fikrlar bildirish bu bosqichga misol bo‘la oladi.

7. Yaratish - o‘quvchi o‘rgangan narsalari asosida yangi narsa yarata oladi. Asarga yangi obraz qo‘shish, yangi sarlavha qo‘yish, asar asosida ssenariy (hikoya, she‘r va hokazo) yozish, musiqa bastalash, asarga plakat yaratish, asar asosida savollar (testlar) tuzish, sahna asari qo‘yish, video suratga olish singari topshiriqlar bu bosqichga misol bo‘la oladi.

Amaldagi 6- sinf “Adabiyot” darsligida berilgan Alisher Navoiyning bir ruboiyisi [2; 68] misolida Blum texnologiyasini quyidagicha qo‘llash mumkin.

Har kimki suchuk so‘z elga izhor aylar,
Har nechaki ag‘yor durur yor aylar.
So‘z qattig‘i el ko‘nglini ozor aylar,
Yumshog‘i ko‘ngillarni giriftor aylar.

I. Bilish bosqichi

1. Ruboiyni ifodali o‘qish:

2. Lug‘at bilan ishlash

suchuk – shirin, ag‘yor – dushman, yor – do‘st, giriftor – band, asir

II. Tushunish bosqichi:

1. Matn mazmunini aytib berish. O‘quvchi o‘z so‘zlari bilan ruboiy matnini aytib berishi kerak bo‘ladi.

2. Ruboiyni sharhlash. Bu o‘rinda sharhlash II.1dagi jarayon bilan birga kichadi. Masalan: “So‘zlovchi agar yaxshi so‘zlar bilan gapirsa, o‘ziga nisbatan yomon munosabatda bo‘lgan inson munosabatini yaxshi tomonga o‘zgartirishi mumkin. Agar so‘zlovchi qo‘pol bo‘lsa, suhbatdoshini o‘zidan sovitishi mumkin. Bu munosabatning yomon bo‘lishiga olib keladi” kabi.

III. Qo‘llash bosqichi

1. Matndagi so‘zlarni ma‘nodoshlari bilan solishtirish

Qattig‘i- qo‘poli, yomoni; yumshog‘i- yaxshisi, shirini; el- xalq, inson, do‘st

Masalan: So‘z qattig‘i el ko‘nglini ozor aylar misrasida “qattig‘i” so‘zi o‘rnida “yomoni” qo‘llansa, ma‘noda qanday o‘zgarish bo‘ladi? Yomon so‘z tufayli ko‘ngil “ozor aylar” bo‘lishi tabiiy. Bu o‘rinda shoir qo‘pol so‘zlash haqida yozgan ekan so‘zning “qattig‘i” qo‘llangan.

IV. Tahlil bosqichi

1. Bu bosqichda o‘qituvchi podshoh, vazir, qariya Ali Safiy afsonani keltirishi mumkin: “Bir kuni shoh o‘ng qo‘l vaziri bilan shikordan qaytib kelayotganida, pastqam bir uyning oldida beli bukchaygan, hassaga tayangan kezi bir qo‘li oldinda tilanchilik qilib turgan qariyaga ko‘zi tushadi. Shoh vazirga ishora qilib deydi: – Hu anovi mo‘ysafidni ko‘rayapsanmi? Bizlarga yoshligimizda saboq bergan Ali Safiy degan ustozga juda o‘xsharkan-a?

Vazir: – Ma‘zur tuting, o‘sha qariya Ali Safiyning xuddi o‘zidur, dedi.

Shoh darg‘azab bo‘ldi: – Men yurt hukmdori, sen vazir bo‘la turib, bizga alifbodan saboq bergan ustozimizning shunday ko‘yga tushishiga sabab ne?!

— Men ustozga ko‘p bor maslahat soldim, unamadi. Yaxshisi, o‘zingiz bir so‘rab ko‘rmaysizmi? —dedi vazir.

Shoh otdan sakrab tushib, Ali Safiy hazratlarining oldiga borib, ko‘rishdi.

— Ustoz, bu ahvolotingizning boisi nedur? – deb so‘radi.

— To‘g‘ri, – o‘smoqchilab so‘z boshladi ustoz, – men sizlarga chin dildan, chin so‘zdan saboq berdim. Menga ham saboq bergan ustozlar ko‘p bo‘lgan. Ular ichida ikkitasi meni xush ko‘rib, doim ardoqlab yurardi. Biri nima deyishni o‘rgatardi, ikkinchisi esa nima demaslikni. Nima demaslikni bilaman-u, nima deyishni o‘rganishim kerak, – deb, birinchi ustozga qo‘l berdim, oqibatda shunday ko‘yga tushdim. Keyin anglab yetdim: nima deyishdan ko‘ra, nima demaslikni bilish donolik ekan. Navoiy o‘gitlaridan biri shunday: “So‘zni ko‘ngulda pishqormaguncha tilga kelturma, har nekim ko‘ngulda bor, tilga surma”. O‘quvchilarga qo‘pol so‘zlashi orqali pand yeganlar haqida qanday hikoyatlar, ertaklar borligi haqida so‘ralib, bir tush ta‘birni ikki xil aytib, biri qatl qilingan, biri mukofotlangan munajjimlar hikoyati ham eslatiladi. Ulug‘ mutafakkir so‘zning uning qanday aytilishi, ifodalanishiga ham diqqat qiladi. Halim tabiatli kishi yumshoq, kishi diliga ozor yetkazmaydigan so‘zni topib aytadi. Shuning uchun ham kimdir topib so‘zlaydi, kimdir qopib deyishadi. Bu, albatta, insonning fe‘l-atvori, saviyasi bilan bog‘liq. Kaykovus “sovuq so‘z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo‘lur” deyishi bilan haqli. Navoiy xuddi shu fikrlarni to‘rtlik shakliga keltirilgani aytiladi.

5. Baholash. Darslikda keltirilgan yana qaysi ruboiy mazmuni shu ruboiy bilan hamohang ekanligini topish va izohlash talab etiladi.

Ko‘nglungni orit barcha yomon xislatdin

Kim, yaxshi qiliq dalil erur rahmatdin.

Badxo‘ylik ul vahshat erur shiddatdin

Kim, elga xaloslik yo‘q vahshatdin.

Yoki

Xub el bila suhbat tutubon xub o‘lg‘il,

Yaxshini talab qilg‘il-u matlub o‘lg‘il.

Shirin so‘z ila xalqqa marg‘ub o‘lg‘il,

Yumshoq de hadisingni-yu, mahbub o‘lg‘il.

Ruboiylarda keltirilgan, ifodalangan g‘oyalarning nozik farqlarini izohlash lozim bo‘ladi.

V. Yaratish:

1. Bu bosqichda o‘quvchilarga, ruboiy mazmunini beruvchi hikmatlar, xalq maqollaridan topish topshirig‘i beriladi.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

2. O‘quvchilar o‘zlari guvoh bo‘lgan hayotiy voqea, o‘qigan badiiy asar, ko‘rgan kino, multfilmlaridagi “so‘z qattig‘i” tufayli ozor chekkan qahramonlar haqida matn yozishadi va unda xalq maqolaridan foydalanishadi.

Shu tariqa Blum taksonomiyasini qo‘llash orqali o‘quvchini kreativ, mantiqiy fikrlash va samarali muloqot qilish, real hayotiy muammolarga yechim topa olishiga yo‘naltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayeva Zulxumor; Jalilov Komil. 2020. Adabiyot o‘qitish metodikasi. An‘anaviylikdan zamonaviylikka. – T.: Adabiyot. – B. 161.
2. Mirzayeva Z. I., Djalilov K. Q. 2022. Adabiyot [Matn]: 6-sinf uchun darslik. – T.: Respublika ta’lim markazi. – B. 224.
3. https://t.me/ikbol_ilxomovic_channel
4. <https://skillbox.ru/media/education/taksonomiya-bluma-chto-eto-takoe-i-zachem-ona-pedagogam-i-metodistam/>
5. <https://www.edweek.org/teaching-learning/opinion-heres-whats-wrong-with-blooms-taxonomy-a-deeper-learning-perspective/2018/03>
6. <https://tips.uark.edu/using-blooms-taxonomy/#gsc.tab=0>

SUN'IIY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI TA'LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYA QILISHNING AFZALLIKLARI

Nazokat Yusufjonova,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek
tili va adabiyoti universiteti doktoranti (DSc)*

senator_advokat@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207520>

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi, uning afzalliklari va ta'lim samaradorligini oshirishga qo'shayotgan hisssasi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt asosida ishlovchi o'quv tizimlari individual yondashuvni ta'minlash, avtomatlashtirilgan baholashni joriy etish, o'qituvchilarning ish yukini kamaytirish va ta'lim sifatini yaxshilashda muhim vosita hisoblanadi. Dunyo tajribasiga asoslanib sun'iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy ta'lim tizimida qanday o'rin tutishi va kelajak istiqbollari ilmiy manbalar bilan asoslangan holda yoritiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim texnologiyalari, avtomatlashtirilgan baholash, virtual reallik, neyron tarmoqlar, moslashtirilgan ta'lim.

Sun'iy intellektning ta'lim tizimiga joriy etilishi global pedagogik yondashuvlarni tubdan o'zgartirib, o'qitish metodlari, baholash tizimlarini yangi darajaga olib chiqdi. Ma'lumki, bugun sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Scopus va Web of Science bazalarida sun'iy intellektning ta'limga ta'siri bo'yicha ilmiy maqolalar soni oxirgi besh yil ichida 200%ga oshgan. Sababi sun'iy intellekt ta'lim metodologiyasi va pedagogika fanlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shmoqda. Ammo bu texnologiyalarning ta'siri ko'p jihatdan o'quvchilarning bilim olish, o'rganishga bo'lgan ishtiyoqi, diqqatni jamlash qobiliyati va o'qituvchilar bilan muloqoti kabi omillarga ham bog'liq.

Ta'lim sohasida innovatsion o'qitish vositalaridan foydalanish, raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etish ta'lim sifatining oshishi va o'quv jarayonini qiziqarli tashkil etishga olib keladi. Dunyoning rivojlangan davlatlari allaqachon sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'limning turli yo'nalishlariga integratsiya qilib ham ulgurdi. Buni quyidagi yo'nalishlarda ko'rishimiz mumkin:

1. O'quv jarayonini boshqarish: sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan platformalar o'qishga qabul qilish, dars jadvalini optimallashtirish, davomatni nazorat qilish, mustaqil ta'lim monitoringi va ta'lim sifatini baholash kabi vazifalarni

avtomatlashtirish imkonini bermoqda. Sun'iy intellektning o'qishga qabul qilish jarayonidagi ahamiyatini ayniqsa yirik oliy ta'lim muassasalarida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Ilgari universitetlar talabalarni saralashda an'anaviy test sinovlari va intervyularga tayanar edi. Hozirda esa AQSh, Xitoy va Yevropa universitetlari Adaptive admission AI (Moslashuvchan qabul) tizimidan foydalanmoqda. Masalan, MIT va Stanford universitetlari qabul jarayonida abituriyentlarning shaxsiy malakalari, akademik yutuqlari, muloqot qilish, jamoada ishlay olish, stressga chidamlilik, moslashuvchanlik, hissiyotlarini nazorat qilish kabi ko'nikmalarini baholash uchun sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanadi [6, 78]. Ushbu tizimlar nafaqat akademik natijalarni, balki talabaning innovatsion fikrlash qobiliyatini ham tahlil qila oladi. Xitoyda esa millionlab talabalar hujjatlarini qayta ishlash va ularga shaxsiy ta'lim yo'nalishlarini tavsiya etish uchun Alibaba Cloud AI Admission platformasidan foydalanilmoqda [1, 62].

Dars jadvalini optimallashtirish ham ta'lim boshqaruvida muhim o'rin tutadi. Ilgari universitet va maktablarda dars jadvali tuzishda an'anaviy yondashuvlar qo'llanilgan va bu juda ko'p vaqt talab qilgan bo'lsa, hozirda sun'iy intellekt ushbu jarayonni soniyalarda amalga oshira oladi. Masalan, EdTech AI Scheduling System o'quvchilar, o'qituvchilar va auditoriya resurslarini hisobga olgan holda eng samarali jadvalni yaratish uchun Big Data, Machine Learning algoritmlaridan foydalanadi [5, 14]. Singapurda yaratilgan Nanyang Technological University AI Planner tizimi talabalarning individual ehtiyojlariga mos ravishda maxsus moslashtirilgan dars jadvallarini ham ishlab chiqadi, bu esa ta'lim sifati va o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga xizmat qilmoqda.

Ko'rinadiki, sun'iy intellekt tizimlari o'quvchilarning savollariga javoblar berishi, ularga maslahatlar taqdim etishi va o'zlashtirish darajasini baholab borishi mumkin. Masalan, Carnegie Learning's AI Tutor tizimi matematika bo'yicha real vaqt rejimida o'quvchilar xatolarini tahlil qilib, ularga to'g'ri javob topish uchun yo'nalish bera oladi [3, 7]. Xitoyning ko'pgina hududlarida o'quvchilar aynan sun'iy intellekt yordamida matematikani 40% tezroq o'rganayotgani kuzatilgan [4, 263].

Ta'lim sifatini baholash jarayonida sun'iy intellektning roli tobora oshib bormoqda. Hozirda raqamli texnologiyalar o'quv dasturlarining samaradorligini tahlil qilish, o'qituvchilarni baholash va o'quvchilar natijalarini prognoz qilishda keng qo'llanilmoqda. Xususan, IBM Watson AI in Education platformasi maktab o'quvchilarning baholarini tahlil qiladi, qaysi fanlar va mavzularni o'zlashtirishda

ortda qolayotganliklarini aniqlaydi hamda shu asosida o‘qituvchilarga individual yondashuv strategiyalarini tavsiya qiladi.

Bugungi kunda Janubiy Koreyada Sejong AI School Management System asosida ta’lim jarayonining barcha bosqichlari to‘liq avtomatlashtirilgan. Ya’ni maktabga o‘quvchilarni qabul qilishdan tortib, ularning akademik faoliyatini baholashgacha bo‘lgan jarayonlarni boshqarishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalaniladi. Yaponiyada esa SoftBank AI Schooling System tizimi orqali har bir o‘quvchiga shaxsiy murabbiy (mentor) biriktirilgan bo‘lib, sun’iy idrok o‘quvchining maktabdagi faoliyatini nazorat qiladi [2, 65].

2. O‘quv faoliyatini baholash. O‘zlashtirish darajasi va o‘quv jarayonini baholash murakkab pedagogik jarayon bo‘lib, zamonaviy metodik platformalar yordamida ko‘plab yechimlarga kelish mumkin. Xususan, “Moodle” va “OpenedX”, “KhanAcademy” kabi platformalar hammani bir xil baholash tizimi o‘rniga har bir o‘quvchiga mos darajadagi savollar beradi, natijalarini tezkor tahlil qilib, o‘rganuvchilarning kuchli yoki zaif tomonlarini aniqlab, tavsiyalar ishlab chiqadi. Shu kungacha o‘tkazilgan yuzga yaqin tadqiqotlarda o‘qituvchilarning 88% qismi ta’lim jarayonida shaxsiy yondashuvning samarali ekanini tasdiqlagan. Watson Tutor” IBM va Pearson Education kompaniyalari tomonidan ishlab chiqilgan “AutoTutor” talabalarga mustaqil o‘rganish va ta’lim olish uchun yordam beradigan kompyuter o‘qituvchisi hisoblanadi.

Shuningdek, sun’iy intellekt yordamida o‘quvchilarning hissiy holatini tahlil qilish va o‘zlashtirish jarayonini kuzatish imkoniyati ham paydo bo‘lmoqda. Ilmiy izlanishlar natijalariga ko‘ra, sun’iy intellekt yordamida o‘quvchilarning dars paytidagi hissiy holatini (qiziqish, zerikish, tushkunlik va h.k) aniqlovchi turli usullar ishlab chiqilgan. Bunda dasturlar video kamera orqali yuz ifodalarini taniy oladi, matndagi yoki ovozda ohangdan kayfiyatni aniqlaydi. Natijada o‘qituvchi yoki tizimning o‘zi o‘quvchining ruhiy holatiga mos tarzda ta’lim strategiyasini o‘zgartirishi mumkin – masalan, mavzuni yaxshi tushunmayotgan o‘quvchiga oson usulda qo‘shimcha tushuntirish berish yoki zerikkan o‘quvchiga qiziqarliroq topshiriq taklif qilishi mumkin.

3. O‘qituvchilarning imkoniyatlarini kengaytirish. Zamonaviy texnologiyalar o‘qituvchilarga o‘z pedagogik faoliyatini samaraliroq tashkil etish imkoniyatini bermoqda. Bugungi kungacha interaktiv topshiriqlar yaratish, qiziqarli uy vazifalarini ishlab chiqish, loyiha ishlarini tashkil etish, shuningdek, o‘quvchilarning o‘zlashtirish

darajasini aniq baholash uchun yuzlab zamonaviy texnologiyalar va metodik platformalar ishlab chiqilgan.

Zamonaviy ta'lim tizimida geymifikatsiya (gamification – ta'limda o'yin elementlaridan foydalanish) o'quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi hamda zamonaviy dunyoda muhim bo'lgan “moslashuvchan ko'nikmalar” (soft skills) – jamoada ishlash, muloqot qilish, muammolarni hal qilish va moslashuvchanlik kabi kompetensiyalarni shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va immersiv texnologiyalar yordamida o'quv jarayoni yanada samarali va tushunarli bo'lishiga erishiladi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar va innovatsion metodlarning ta'limga integratsiyalashuvi o'qituvchilarning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirib, o'quvchilarga yuqori sifatli ta'lim olish imkoniyatini taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. China AI in Higher Education Report. AI-Assisted Student Admission in Chinese Universities. – Beijing: Tsinghua University Press, 2022. – P. 98.
2. Japan Smart Education AI Report. AI in Personalized Learning Strategies. – Tokyo: University of Tokyo Press, 2023. – P. 79.
3. Koedinger K.R., et al. Intelligent Tutoring Goes to School in the Big City. – International Journal of Artificial Intelligence in Education, 2013. – P. 14.
4. Luckin R., et al. Artificial Intelligence and Big Data in Education. – Springer, 2018. – P. 365.
5. MIT EdTech AI. Intelligent Scheduling Systems for Personalized Learning. – Cambridge: MIT Press, 2023. – P. 76.
6. Oxford AI & Education Report. AI-Based Admission Systems in Higher Education. – Oxford: Oxford University Press, 2023. – P. 112.

TASVIRIY SAN’ATNING ADABIYOT BILAN INTEGRATSIYASI. RAMZIYLIK

Norchayev Ravshan Toshtemirovich,
*Kamoliddin Behzod nomidagi milliy
rassomlik va dizayn instituti dotsenti*

Bobomurodova Maftuna Ravshan qizi,
*Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy
rassomchilik va dizayn instituti magistranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207524>

“So‘zlar va qonunlar emas, balki belgilar va ramzlar dunyoni boshqaradi.”
Konfutsiy

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyot va tasviriy san’atdagi ramzlar O‘. Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanidagi obrazlar talqinida ko‘rib chiqilgan. Romanda an’anaviy Ramzlar bilan bir qatorda tabiatdagi har bir [hodisa](#) va detal (bulut, buloq, [chaqmoq](#) va b) dan ramziy tasvir uchun foydalanilgani tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tasviriy san’at, adabiyot, rang, olma guli, gul ramzi, ruhiyat, na’matak guli, archa, abadiylik ramzi, daraxt ramzi.

Tasviriy san’at asar yaratishda adabiyotning o‘rni beqiyos. O‘sha davr kishilarining hayotiga oid voqelikni ochib bera olish mahorati ijodkordan asar bilan bog‘liq barcha materiallarni o‘rganish va chuqur his etishni talab etadi. Ijodkorni (rassom) ijodiy bilimini tanlangan ranglari orqali ham bilish mumkin. Rang hissiyot uyg‘otishidan tashqari, rassomlar o‘z rasmlarida kayfiyat va atmosferani yaratish uchun ham foydalanadilar. Rasmning asosiy ekspressiv vositasi rang bo‘lib, tomoshabinning rasmni umumiy idrok etishiga ta’sir qiladi. Uning muhim tafsilotlarga e’tibor berishga imkon beradi. Rasmlarda asosiy va ikkinchi darajali ranglar mavjud. Uchta asosiy rangga (*sariq, qizil, ko‘k*) ega bo‘lgan rassom boshqa har qanday rangni topishi mumkin.

Simvolizm - adabiyot, rasm va san’atning boshqa turlaridagi badiiy harakat. Simvolik asarlar tanish so‘z va narsalarga chuqurroq qarashni shakllantirish, shuningdek, kamaytiruvchi va sirli uslublar bilan tavsiflanadi. Simvolist rassomlar o‘z rasmlarida ob’ektiv dunyo orqasida tush va vahiylardan to‘qilgan boshqa, ifodalab bo‘lmaydigan haqiqat yashiringan degan g‘oyani e’lon qildilar. Simvolizm san’ati ikki: narsa va g‘oyalar dunyosiga ajraladi. Shuning uchun tasviriy san’atda [ramz](#) bu olamlarni bog‘laydigan shartli belgiga aylanadi. [1]

Simvolistik dunyoqarashning xususiyatlari 18-19-asrlar oxirida romantizm deb nomlangan badiiy oqimga mos ravishda rivojlandi. “Ramz - bu tasvir, - deb yozgan [Andrey Bely](#), - rassomning tajribalari va tabiatdan olingan xususiyatlarini birlashtirgan. Shu ma’noda har bir san’at asari mohiyatan ramziydir... Ramz tushunchasi ramziy bilishning bog‘lovchi ma’nosini bildiradi... San’atda tasvirni timsolga ko‘tarish orqali g‘oyalarni idrok qilamiz. Simvolizm - g‘oyalarni tasvirlarda tasvirlash usuli. San’at niqoblangan (*klassik san’at*) yoki ochiq (*romantizm, neoromantizm*) bo‘lishi mumkin bo‘lgan simvolizmdan voz kecha olmaydi” [2].

Adabiyotda ham asrlar davomida ishlatilib kelinayotgan ramziy obrazlar tizimi mavjuddir. Ramz – voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli bo‘lib, ko‘p ma’noliligi bilan ajralib turadi. Rassomlar ham asar ustida ishlayotganda ramzlardan foydalanadi. Masalan, gul – go‘zallik, ma’shuqa; bulbul – oshiq; oq-yorug‘lik, kumush; qora – zulmat, motam; sariq – quyosh, oltin; ko‘k – osmon, havo; qizil – olov, qon; yashil – tabiat, o‘simlik va hokazo. Ushbu ramziy belgilar barcha millat madaniyatlarida birlamchi hisoblanadi. Ijodkorlar an’anaviy ramzlar bilan bir qatorda tabiatdagi har bir hodisa va detal (*masalan, bulut, buloq, chaqmoq va boshqalar*)dan ramziy tasvir uchun foydalanadilar. Bunda u yoki bu narsa tasvir jarayonida ijodkor maqsadiga xizmat qiluvchi muayyan ramziy ma’noga ega bo‘ladi.

Turli xalqlarga oid san’at namunalarida daraxt tasviri mavjud. Ramz sifatida daraxt hayot, o‘sinh, yangilanish va qayta tug‘ilishni anglatadi. An’anaviy san’atdagi daraxt, birinchi navbatda, kelajakka umid qilish, turmush tarzining asosiga aylangan madaniy qadriyatlarni saqlash bilan bog‘liq. Qadim zamonlardan beri terak har doim uyg‘unlik va yoshlik, kuch va go‘zallik timsoli, ayollar taqdiri ramzi bo‘lib kelgan. Adib romanda “mahalla boshidagi baqaterak”ka ko‘proq urg‘u beradi. “... Bir kuni (birinchi kursda o‘qir edik) Muzaffar odatdagidek baqaterak tagida xayrlashib ketdi.” Ko‘pincha daraxt inson uchun cheksiz aziz bo‘lgan ma’lum bir joyning tasvirini anglatadi. Masalan, Muzaffar hikoyasidagi ushbu parcha bunga misol bo‘ladi. “... Axir bu ... o‘sha baqaterak-ku! Har safar Munavvarni kuzatib kelganimda panasiga o‘tib, xayrlashadigan “o‘zimiz”ning terak! Kecha Munavvarga Ergash bilan kelib arralab tashlaymiz degan daraxtim.”[3.551-b.]

San’atning shakli, mavzusi va mazmuni din bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, cherkovning qat’iy nazorati ostida edi. Shuning uchun rassomchilikda har bir rassom amal qilishi kerak bo‘lgan qoidalar va texnikalar - qonunlar mavjud bo‘lgan. Tasvirlarning turlari, kompozitsion sxemalar, simvolizm cherkov tomonidan tasdiqlanib, ommaga ko‘rsatilgan. Ammo kanon o‘rta asr rassomining fikrlariga

umuman to‘sqinlik qilmadi, balki uni tafsilotlarga ko‘proq e‘tibor berishga majbur qildi. 16-asrning eng oxirida tasviriy san’atda o‘ziga xos janr paydo bo‘ldi, unda rassomlar musiqiy kompozitsiyalar, cholg‘u asboblari rasm va gravyurlarda aniq takrorlashga g‘ayrioddiy qiziqish ko‘rsatdilar. Ushbu janr tomoshabinni qadimgi yevropalik rassomlar musiqa asboblari bergan ramziy ma’nosi haqida o‘ylashga undadi.

Vigee - Lebrun Mari - Luiza – Elizabet (1755-1842)

Madam de Stael portreti Korin.

Xolst. Moybo ‘yoq. 140x118 sm. San’at tarixi muzeyi, Jeneva

17-asrda Vanitas haqidagi falsafiy g‘oya mashhur bo‘ldi. (**Vanitas** (lotincha *vanitas* -bema’nilik, zaiflik)- barokko rasmining janri, allegorik natyur mort yoki boshqa kompozitsiya bo‘lib, uning markazida an’anaviy ravishda odamning bosh suyagi, qum soati, globus, yonayotgan sham, qadimgi tome yoki o‘limning boshqa atributlari va inson hayotining zaifligi. Shunga o‘xshash rasmlar G‘arbiy Yevropa san’atida 16-17-asrlarda paydo bo‘la boshladi.) Bu yerda musiqiy ramzning o‘rnini bosh suyagi, o‘chirilgan sham (yoki hali ham yonayotgan sham) va gullar (*barglari to‘kilgan*) egalladi. Ushbu oxirgi belgi ko‘pincha 17-asrning klavesin (Klavsens (fransuzcha *clavecin*; italyancha *cembalo*, *clavicembalo*) — qirqimli klaviaturali torli cholg‘u asbobi) ustalari tomonidan o‘z asboblari bezak sifatida tanlangan. Ba’zi rasmlar – “O‘lim allegoriyasi” (yoki *Vanitas*) deb nomlanadi. [6]

Romanda adib olma guliga ham ko‘p bora murojaat qilganiga guvoh bo‘lamiz. Masalan: “... Gagarin kosmosga uchganidan keyin bir haftalar o‘tganida Minavar sochiga olma gulining shoxchasini qistirib keldi...”[3.421-b.] “...Beixtiyor papkamni parta ustiga qo‘yib, yoniga o‘tirdim. Dimog‘imga olma gulining hidi urildi...” [3.422-b.] “Gullagan olma tagidagi temir karavotda ... yotibman. Ohista shamol esadi. Nafarmon gullar shivirlab ustimga yog‘iladi...”[3.506-b.]

Villij Piter.
O‘lim va shon-shuhrat allegoriyasi (parcha)
1660-yil

Olma guli romanning ko‘p joyida takrorlansada, faqatgina Muzaffar hikoyasida keltiriladi. Ko‘pgina xalqlar san‘atida **Olma guli** dekorativ motif sifatida topilgan. U ayol go‘zalligini anglatadi. Olma guli yumshoq pushti rangi tufayli ko‘pincha “sevgi guli” deb ham ataladi. Muzaffarning tushi orqali ham buni ko‘rishimiz mumkin. “... Umrin bino bo‘lib birinchi marta rangli tush ko‘rdim! Kattakon shaftolizormish. **Shaftolilar pushtirang gullab** yotganmish... Bir mahal shaftolizor orasidan Munavvar chiqib kepti. Sochiga **olma guli** taqib olibdi. Egnida shaftoli guliga o‘xshash pushtirang ko‘ylak...” [3.424-b.] Shaftoli - yoshlik ramzi. Shaftoli guli esa bahor, ayollik jozibasi, muloyimlik, osoyishtalik, to‘y, shuningdek, bokiralik va poklik ramzidir.[4]

17-asr davomida nashr etilgan emblematik to‘plamlar rasmlarni o‘qishda yaxshi yordam berdi. Masalan, qimmatbaho kumush idishlar boylikni ifodalagan. Oq nilufar

poklik, oq va qizil atirgul esa sevgi, lolalar o‘tkinchi go‘zallikni, qurigan gul tuyg‘ularning yo‘qolishiga ishora qildi. O‘rta asrlar madaniyatidan meros sifatida 17-asr natyurmorti ramziy narsalarni tasvirlash an‘anasini meros qilib oldi. XVII asr golland rassomi Yan de Ximning (1606-1683/1984) “Memento mori” natyurmorti bunga misol bo‘ladi. Ushbu rasmga birinchi qarashda go‘zal guldastasiga ko‘zingiz tushadi. U rasmning deyarli butun maydonini egallaydi. Ammo rassom guldastaning yoniga bosh suyagi, qobiq, g‘ijimlangan va yirtilgan qog‘ozni aniq “Memento mori” (“O‘limni esla”) yozuvi bilan qo‘yganligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu to‘g‘ridan-to‘g‘ri chaqiruvdan tashqari, bosh suyagi ham bizga o‘limni eslatadi. Ushbu rasmning barcha tafsilotlari o‘lim va uning muqarrarligi haqida gapiradi. E’tibor bersak, Jan de Xem so‘lib borayotgan guldastani tasvirlagan. So‘layotgan guldasta o‘z-o‘zidan hayotimizning mo‘rtligini anglatadi. Bundan tashqari, rassom ko‘plab qurt va hasharotlarning gulbarglar, poya va barglarini yeyayotganini diqqat bilan tasvirlagan. Qurtlar parchalanish va halokatning, chivinlar zararni, kapalaklar - o‘tkinchilik, umrning qisqaligini bildiradi. Ushbu natyurmort kompozitsiyasining deyarli barcha elementlari, undagi turli xil ranglar to‘plami dunyoviy intilishlar va tashvishlar vaqtinchalik ekanligini anglatadi. [6]

*Ян Давидс де Хем
“Мemento мори”
Холст. Мойбўёқ.*

Дрезден галереяси.

Rassomlar o‘simliklar yordamida inson va tabiat o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadilar. Asarlarida ekologik va ijtimoiy muammolarni ko‘taradilar... Masalan, ba’zi kartinalarda gullar tasvirini ko‘ramiz. Gul ramzi har doim turli mamlakatlar san’atida mavjud bo‘lgan. Rassom gullarni tasvirlash orqali tomoshabinlarga o‘zining xarakteri, hayotga, odamlarga, tabiatga bo‘lgan munosabati haqida gapirib beradi... Rassom Jon Everett Millais gullarning ramziy tilidan foydalanib, Shekspirning “Gamlet” pesasi syujeti asosida “Ofeliya” kartinasi yaratgan. Kartina daryo va daryo qirg‘oqlaridagi o‘simliklarning batafsil tasviri bilan mashhur. Rassom Ofeliyani xolstda gullar bilan o‘ralgan holda joylashtirgan. Bu gullarning barchasi ramziy ma’noga ega. **Sohildagi qichitqi o‘tlar** – dard; **ayva gullari** – soddalik; **romashka** – aybsizlik; **fialka** – poklik va erta o‘lim; **pansies** – behuda sevgi haqidagi fikrlar; **binafsha** – sadoqat; **oq va pushti atirgullar** – Ofeliyaning go‘zalligi. Haqiqiy hayotda bu gullarni birgalikda ko‘rish mumkin emas, chunki ular yilning turli vaqtlarida gullaydi. (*Кренива на берегу – бол; Лютики – наивност и простота; Ромашки – невинност; Ожереле из фиалок – чистота и ранняя смерть; Анютины глазки – думы о напрасной любви; Незабудки – преданност; Розы, белые и розовые – красота Офелии. В реальной жизни встретит вместе эти цветы невозможно, так как они цветут в разное время года.*) [5]

*Jon Everett Millais.
Xolst. Moybo‘yoq.*

Ammo san'at muhitida guldan ramz sifatida foydalanish bundan ancha oldin boshlangan. Hatto Qadimgi Misrda ustunlar, ibodatxona va piramidalar devorlari yangi hayotda tirilish ramzi bo'lgan muqaddas lotus tasvirlari bilan bezatilgan. Qadimgi Yunonistonda do'lana guli sevgi ramzi bo'lgan. Xristian san'atida qizil chinnigullar Iso Masih tomonidan to'kilgan azob va qonning ramzi hisoblangan. Misrda nilufar guli xushxabar (*boshqa manbaga ko'ra, u jannatdan haydalgan Momo Havoning ko'z yoshlaridan paydo bo'lgan*) va oq atirgul ilohiy sevgi ramzi bo'lib tasvirlangan. Shuningdek, Qadimgi Misrda nilufar guli lotus bilan birga unumdorlik ramzi sifatida ham qo'llanilgan. Ushbu gulning quyidagi tavsifi mavjud: uning to'g'ri poyasi aql-zakovatni, nozik hidi ilohiylikni, osilgan barglari hayoni va oq rangi iffatni ifodalaydi. [7]

Adib romanda qahramonlar ruhiyatini ochishda na'matak gulidan alohida foydalanadi. Masalan, Robiya hikoyasida Ra'noning xiyonati to'g'risidagi o'y-xayollari orasida na'matak gulini ko'rib qoladi. “Ana, na'matak gullabdi. ...suvga mo'ralab turgan och pushti gullar orasida bulturidan qolgan yirik-yirik na'matak donlari ko'zga chalinadi. ... Lekin bulturgi mevasidan ko'ra bu yilgi guli ko'proq.” [3.257-bet] O'zbek tilining izohli lug'atida na'matakka “yovvoyi atirgul bo'lib, uning o'tmishdoshi hisoblanadi” deb ta'rif beriladi. Ramziy ma'noda u bog' atirgulgiga o'xshab, sevgini anglatadi. Lekin romantik emas, balki azob-uqubat, javobsiz tuyg'u yoki qandaydir baxtsizlik, yengib bo'lmaydigan to'siq bilan bog'liq sevgi. Bu narsani Muzaffar hikoyasida ham ko'rishimiz mumkin: “Na'matak guli- ku! Loyqa suvda qalqib kelayapti. Na'matak gullabdi-da! ...” [3.526-b.] Bu yerda hamma Muzaffar bilan Munavvarning sevgisiga qarshi chiqqandagi vaziyat na'matak guli orqali ko'rsatib berilgan.

Romanda Robiya o'zining “tug'ma porok” ekanligi hamda musichadek beozor dadasining to'shakka mixlanib qolganligini hikoya qiladi. “... Oradan ko'p o'tmay dadam uzildi...” Shundan keyin ular yangi uyga ko'chganini va yangi hovlisini tasvirlaydi. “... Bu hovli ham avvalgisidan katta emas. Faqat deraza oldida bir to'p **archa** bor...” [1.498-b.] Archa yilning to'rt faslida ham yashil bo'lib turadi. Shuning uchun manbalarda abadiylik ramzi bo'lib keladi. Archa daraxti abadiy yoshlik, jasorat, sadoqat, uzoq umr va qadr-qimmatni ifodalaydi. “... Shamol bo'ldimi-yey, deraza tagidagi **archa** tun bo'yi tebranib, ingrab chiqdimi-yey.” [3.500-b.] Bu yerda esa Robiyaning homilador bo'lib qolganiga ishora qilinadi. Romanni o'qir ekanmiz archa daraxti tasvirini faqat Robiya hikoyasida uchratishimiz mumkin.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Bu roman katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Romanda tasvirlangan voqea-hodisalarni o‘zlaringiz yashab turgan davr bilan xayolan qiyoslab ko‘rishingiz foydadan holi emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. Белй А. Арабески. - М., 1911. - Б. 8
3. О‘. Нoshimov. “Ikki eshik orasi” romani.
4. Большая российская энциклопедия.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA HIKOYALARNI O'QITISHDAGI MUAMMOLAR

Botirova Nigora Nurulla qizi,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207529>

Annotatsiya. Ushbu maqola o'rta ta'limda hikoya qilishni o'rgatishda duch keladigan asosiy muammolarni ko'rib chiqadi. o'quvchilarning matnlarni tushunishdagi qiyinchiliklari, ularning adabiy tahlil ko'nikmalari, pedagogik yondashuvlarning samarasizligi tekshiriladi. masalalarni hal etish bo'yicha tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: hikoya, o'rta ta'lim, pedagogik muammolar, adabiy tanqid, texnika.

Kirish. Hikoyalar badiiy adabiyotning muhim turi bo'lib, o'quvchilar nutqini, idrokini, ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shunga qaramay, o'rta ta'limda rivoyatlarni o'qitishda muayyan muammolar mavjud. Bu masalalarning birlamchi sabablari o'quvchilarda badiiy matnni tushunishning yetarli darajada rivojlanmaganligi, adabiy tahlil ko'nikmalarining kamligi, pedagoglar oldida turgan uslubiy muammolardir. Ushbu maqola ushbu muammolarni har tomonlama ko'rib chiqadi va ularni hal qilish uchun echimlarni taklif qiladi.

Hikoya - bu shaxs hayotidagi muayyan voqeani qamrab oluvchi, borliqning muhim tomonlarini yoritib beruvchi ixcham badiiy hikoya. Odatda u jonli va haqiqatga yaqinligi bilan ertakdan farq qiladi. Hikoya 5-6-sinf o'quvchilari uchun mos janr bo'lib, ertakga o'xshaydi. Bu yosh toifasidagi o'quvchilar turli shaxslar, ularning xulq-atvori, tashqi ko'rinishi va turli hodisalar haqidagi rivoyatlar bilan qiziqishadi. Binobarin, hikoyani o'quvchilarga taqdim etishda uning syujetini yoritib berish zarur. Adabiyotlar tahlili. Pedagogik usullar bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borildi.

Adabiyotlar sharhi. Hikoya pedagogikasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borildi. Vygotskiyning madaniy-tarixiy tarbiyaviy yondashuvi, Brunerning kognitiv rivojlanish nazariyasi va Dyuining faol ta'lim metodologiyasi ta'limda hikoya qilishning muhim nazariy asoslarini tashkil etadi. Zamonaviy tadqiqotlar interfaol pedagogik usullarni, metakognitiv asosni va talabalarning faolligini oshirishga qaratilgan yangi strategiyalarni qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, o'rta ta'limda hikoyalarni o'qitishda an'anaviy usullar keng tarqalgan bo'lib, o'quvchilarning matnni har tomonlama tushunishlariga to'sqinlik qilmoqda.

Metodlar. Hikoya odatda so‘rovlar ob‘ektivi orqali tekshiriladi. Savollar ikkita asosiy vazifani bajaradi: hikoyaning mohiyatini tekshirish va dalillar va xulosalarni yonma-yon joylashtirish, shuningdek, voqea va harakatlar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash va umumlashtirish. Hikoya mazmunini tahlil qilish va bu tahlil asosida o‘quvchilarning og‘zaki ifodasini tarbiyalash pedagogikaning asosiy yo‘nalishini tashkil etadi. Hikoyani tugatgandan so‘ng, talabaga o‘z fikrini ifodalash, mulohaza yuritish, tahlil qilish va o‘z fikrlarini etkazish uchun vaqt ajratilishi kerak. O‘quvchilarning hikoya haqidagi tasavvurlarini tushunish hikoyaning ularga ta‘sirini, ularning kognitiv dunyoqarashi qay darajada kengayganligini, qahramonlarning xatti-harakatlari o‘quvchiga qanchalik ta‘sir qilganini baholash imkonini beradi. Ushbu xulosalardan so‘ng, o‘qituvchi hikoya yoyini aniqlaydigan, hikoyaning traektoriyasini aniqlaydigan, xarakter xususiyatlarini tahlil qiladigan va asarning asosiy mavzusini aniqlaydigan savollardan foydalanadi.

Natija va muhokama. Rivoyatlar ma‘lum bir davr bilan bog‘liq. Talabalar borliqning qarama-qarshi tomonlari haqida o‘ziga xos tushunchalarga ega bo‘lib, ular qahramonlarning ma‘naviyatiga bo‘lgan qiziqishlari ta‘sirida. Ular ezgulikka mehr-muhabbatni va yomonlikni mensimaslikni rivojlantiradilar. Hikoya tahlili uning o‘ziga xos xususiyatlari va adabiy shakl sifatidagi funktsiyalarini tekshirishni talab qiladi. Hikoya nafaqat uning mazmuni yoki badiiy fazilatlarini tekshirish, balki ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy tahliliy o‘qish, shuningdek, muammoni hal qilish usullarini qo‘llash uchun asos bo‘lishi kerak. O‘tkir Hoshimovning “Urushning so‘nggi qurboni” qissasidagi personajlarni o‘rganish va tahlil qilish keyingi matnga asoslangan sxema bo‘yicha olib borilishi mumkin: Kitobdagi Shoikromning melanxolik va loqaydligini aniqlash. Uning o‘quvchilarga ta‘sirini baholash. Urush tufayli odamlarning dunyoqarashi o‘zgarishini aks ettiruvchi fotosuratlarini toping va ko‘rib chiqing. Rivoyatda Omri xolaning tasvirlarini toping va u o‘g‘liga xabar bermasdan qulfdagi o‘zini himoya qilishi mumkinligi sababini aniqlang. Shoikromni qotillikka undagan tasvirlarni aniqlang va buning sababini aniqlang. Hikoyaning sarlavhasi ortidagi mantiqiy fikrni ko‘rib chiqing va o‘z fikringizni ifodalang. Keyinchalik, talabalar ataylab bu hikoya va uning qahramonlarining taqdiri haqida o‘ylashadi. Ular Shoikrom va Omri xolaning urush va tinchlik davridagi harakatlarini tahlil qilib, yonma-yon qo‘yadi. Hikoyani o‘rgatish jarayonida o‘qituvchi asosan savollar beradi; Shunday bo‘lsa-da, o‘quvchilarni asar mazmuni va qahramonlarning harakatlarini ochib beruvchi so‘rovlarni shakllantirishga undash

juda foydali. Bu o‘quvchilarga materialni eslab qolishlariga yordam beradi va ularning tushunishini oshiradi.

Xulosa. Hikoyani o‘rgatish jarayonida duch keladigan asosiy qiyinchiliklarni quyidagicha qisqacha ta’riflash mumkin: O‘quvchilarning matnni to‘liq tushunish qobiliyatining etarli emasligi. Adabiy tahliliy qobiliyatning kamligi. Pedagoglar tomonidan eskirgan yondashuvlardan foydalanish. O‘quv jarayoniga interfaol va innovatsion metodikalarning yetarli darajada joriy etilmagani. Ushbu muammolarni hal qilish uchun zamonaviy o‘qitish texnologiyasini joriy etish, interfaol metodologiyalarni qo‘llash va o‘quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish zarur. Bunday yondashuv o‘quvchilarga nafaqat hikoyalarni o‘qish, balki ularning mazmunini to‘g‘ri tahlil qilish va tushunish qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi. Xulosa qilib aytganda, hikoyaning mazmunini tushunish uchun matndan olingan keyingi vazifalarni har tomonlama sanab o‘tishimiz mumkin: O‘qituvchining matnning mazmuni bo‘yicha so‘rovlariga javob berish. Hikoya matnidan olingan vazifalarni bajarish. Talabalarning hikoya mazmuni bo‘yicha so‘rovlarini shakllantirish. Hikoya mavzusiga mos keladigan rasmlarni tasvirlash. Hikoyani alohida bo‘limlarga bo‘lish. Har bir bo‘lim uchun sarlavhani aniqlash. Hikoya rejasini tuzish Rejaga muvofiq takrorlash Rejaga muvofiq bayon tuzish. Yuqorida aytib o‘tilgan g‘oyalar va tartiblarga rioya qilish dars sifatini oshiradi va o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini oshiradi. O‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyati kuchayadi, o‘zini ifoda etish qobiliyati yaxshilanadi va ko‘zlangan maqsadga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik. / S. Ahmedov, R. Qo‘chqorov, Sh. Rizayev. – Toshkent: Ma’naviyat, 2020
2. Ona tili o‘qitish metodikasi. K. Qosimov, S. Matchonov, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva, Sh. Sariyev. – T.: “NOSHIR”, – 2009
3. Ozoda Odiljon qizi Abdullayeva. (2021) O‘lmas Umarbekov hayoti va ijodini o‘rganishda interfaol metodlar bilan ishlash. Science and education,2(5)
4. Ozoda Odiljon qizi Abdullayeva. (2021) Saida Zunnunova hayoti va ijodini o‘rgatishning samarali usullari. Science and education, 2(5)
5. Ozoda Odiljon qizi Abdullayeva. (2021) Said Ahmad hikoyalarini o‘rganishda interaktiv metodlar. Science and education, 2(6)
6. Ozoda Odiljon qizi Abdullayeva. (2021) Umumiy o‘rta ta’limda ertak o‘qitish metodikasi. Scientific progress, 2(2)
7. Ozoda Odiljon qizi Abdullayeva. (2021) Chingiz Aytmatovning “Oq kema” asarini o‘qitishda interaktiv usullar. Scientific progress, 2(2)

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

8. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
9. Bruner, J. (1986). *Actual Minds, Possible Worlds*. Harvard University Press.
10. Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. Macmillan.
11. Tomashevsky, B. (1925). *Thematics. Russian Formalist Criticism*.
12. Hasanboyeva, M. (2019). “O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi.” *Ta’lim va innovatsiya jurnali*, 2(1), 45-59.

O‘QUVCHILARNI DRAMA JANRIDAGI ASARLARNI TUSHUNISHGA TAYYORLASH STRATEGIYALARI

Abduqodirova Madina Rustamxo‘ja qizi,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU tayanch doktoranti
madina_abdukodirova@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207531>

Annotatsiya. Maqolada dramatik asarlarni o‘qitishga yordam beradigan strategiyalar, texnikalar haqida ma’lumot beriladi. Bunda jahon metodistlaridan biri Devid Fermer usullaridan foydalaniladi. Dramatik asarlarni o‘qitishda berilgan “Rasmlar bilan ishlash”, “Tez harakat”, “Forum teatr” kabi yangi strategiyalarni dars jarayonlarida qanday tashkil qilish, foydalanish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: dramatik asarlar, strategiyalar, texnikalar, guruh bilan ishlash, sahna asarlari, “Forum teatr”.

Drama strategiyalari, boshqacha qilib aytganda drama janrini o‘qitish texnikalari maktab o‘qituvchilarining dramalarni o‘qitish jarayonidagi asosiy qurollari hisoblanadi. Shuningdek, ular o‘quvchilarning o‘quv qobiliyatlarini shakllantirishlariga, asarni tushunib o‘ziga xos xulosa chiqarishlariga, ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirishlariga ham yordam beradi. Bundan tashqari, o‘quvchilarni o‘quv jarayoniga faol jalb qilish uchun ham drama janrining o‘rni beqiyosdir. Faqat bunda an’anaviy sodda usullardan emas, balki, yangi zamonaviy texnologiyalaridan foydalanish yanada samarali yutuqlarga erishishga yordam beradi. Drama strategiyalarining yangi turlari “O‘qituvchilar uchun eng yaxshi resurslar” mukofoti sovrindori Devid Fermer tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ular “101 drama o‘yinlari va mashg‘ulotlar” va “Ilk o‘quv yillarida drama orqali o‘rganish” kitoblarida keltirilgan.

Devid tomonidan kiritilgan metodlardan biri **“Rasmlar bilan ishlash”** strategiyasi bo‘lib, unda berilgan dramatik asarga oid san’at na’munalari, sur’atlar va fotosuratlardan o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil qilishda foydalaniladi. Ushbu jonsiz kadrlar o‘quvchilarning hayollarida 3D jonli rasmlarni yaratishlarida va fikrlab tushunishlarida katta yordam beradi. Sur’atlar bilan o‘quvchilar ma’lum mavzuni muhokama qilishlari va ularning bosh g‘oyasi haqida munoza yuritishlari mumkin. O‘qituvchi tomonidan rasmlar va fotosur’atlar o‘quvchilarga ko‘rsatilganda:

- Rasmdagi qahramon va asar qahramonlarni o‘rtasidagi bog‘liklarini yoki farqli jihatlarini aniqlash;

- Rasmdagi qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil etish;
- Dramaning rasmda tasvirlangan qismini asar bilan solishtirish va uni qay darajada o‘xshaganligiga diqqat qaratish;
- Rasm orqali asarning mazmunini yoki voqealar rivojini tahlil qilish;
- Rasmda tasvirlangan muhitni tahlil qilish kabi tomonlariga e‘tibor bergan holda mashg‘ulotlar tashkil qilinadi.

Shuningdek, drama janridagi mavzularni o‘qitishda rasmlardan quyidagicha foydalanish mumkin. Dastlab, o‘quvchilar bilan baxs mavzusi (masalan, xarakterlar va rasm o‘rtasida munosabat) va mavzuga oid rasmlar tanlanadi. O‘quvchilardan shartni bajarishlari uchun uch tomonlama turishlari, rasmdagi qahramonlarni yaxshilab kuzatib chiqishlari, o‘zlarini ulardan birining o‘rniga qo‘yishlari so‘raladi. So‘ngra ulardan, kim ekanliklari va tanlagan xarakterlarini jonlantirishlari so‘raladi. Bunda ketma-ket turgan qahramonlarning yonlariga borib yelkalariga sekin turtuladi va ulardan qahramon haqidagi taassurotlari haqida so‘raladi. Shu tarzda rasmdagi quruq kadrlar ya‘ni qahramonlar jonlanadi va bu esa qisqa muddatda rasmdagi jarayonlarni tilga kirishiga yordam beradi. Agar rasmda turli xil jarayonlar tasvirlangan bo‘lsa, unda o‘qituvchi har bir voqeani belgilab olgan holda o‘quvchilarga bo‘lib berishlari lozim. Ushbu jarayon amalga oshirilayotganda o‘qituvchi o‘quvchilarni oldiga keladi va ular ro‘lga kirib, o‘zlarining muhitdagi his tuyg‘u va fikrlarini bildiradilar va o‘qituvchi ketgandan keyin yana muzlaydilar (rasm ichidagi xarakterdek qotadilar). Bunday mashg‘ulotlar o‘quvchilarda drama janridagi asarlarni qiziqib o‘qishlariga va ularda asar haqidagi fikrlarini ro‘llarga kirib, ya‘ni asar qahramoni bo‘lib his qilishlariga yordam beradi. Yana ham, darslarni mazmunli tashkil etishda, o‘quvchilarni iqtidorini shakllantirishga o‘ziga xos maydon vazifasini bajaradi.

Navbatdagi strategiyalardan biri **“Tez harakat”** deb nomlangan bo‘lib, yangi sinflarda drama janrining namunalarini o‘qishni boshlaganlar uchun ham, katta sinflarda qo‘llash uchun ham eng qulay bo‘lgan usullardan biri hisoblandi. Ushbu metod yordamida oddiy jarayonlarni yanada qiziqarli qilishda quyidagi amallarni bajarish kifoya qiladi:

Guruh bilan kelishgan holda “muz xoshiya” ya‘ni hamma qotgan holda joylashadigan joy aniqlanadi (aylana misolida) va asarning qaysidir qismi tanlab olinadi yoki drama uchun berilgan rasmlardan foydalaniladi.

Guruh bilan yaxshilab kelishib, qaysi qahramon qanday xarakterda ekanligi, uning nima haqida o‘ylayotgani va his qilayotgani aniqlab olinadi. Guruh kelishib

olgan qahramonlarning harakatlarini jonlantiradi ya'ni ijro etadi. Bunda ular “ro‘llarini” bir necha daqiqada, “harkatlan” buyrug‘idan so‘ng amalga oshiradilar. Sahna ko‘rinishini boshlash uchun bitta qarsak chalinadi. Qisqa muddat davomida improvizatsiya davom etadi, ya'ni ishtirokchilar “harakatlan” signalidan keyin harakatlanishga tushishadi va yana bir shunga o‘xshash “KES” va “Muzla” kabi signallardan so‘ng to‘xtatishadi. Improvizatsiya jarayoni bir necha sekndlarni, ko‘pi bilan bir minutni tashkil qiladi.

“Tez harakat” deb nomlangan strategiyada esa o‘quvchilar asarda berilgan voqealarni qisqa muddatda bajarishlari lozim bo‘ladi. Bundan tashqari qisqa ko‘rinishning ijro etilishi ularda asarning boshini qanday boshlab, oxirini qanday tugatish kerakligi haqida o‘ylantirmaydi. O‘qituvchilar uchun esa ushbu strategiya guruhni boshqarishda katta yordam beradi. O‘qituvchilar qisqa muddatli sahna ko‘rinishini bimalol nazorat qila oladilar va xato kamchiliklari haqida, yaxshi tomonlari haqida tezda xulosa bera oladilar.

Darslarda “Kesish” deb nomlangan strategiyani amalga oshirish uchun bir drama asari asosidagi turi xil sahna asari yoki kinofilmlar kerak bo‘ladi. Dars mavzusiga ko‘ra tanlangan ikki xil video namoyish qilinadi va birinchisi qo‘yilganda ikkinchisi o‘chiriladi ya'ni “kesiladi”. Bir vaqt mobaynida ikki lavha ketma-ket qo‘yib ko‘rsatib boriladi. Bu jarayon orqali bitta drama asarining ikki videoda qay darajada tasvirlanganligi, voqelarning qanday berilganligi, asar va videoning o‘xshash va farqli jihatlarini, ma’lum bir davrning muhim jihatlari qay darajada yoritilganligi haqida munozara qilish mumkin. Ushbu strategiya o‘quvchilarda mavzu bo‘yicha to‘g‘ri xulosa chiqarishlariga, asar elementlarini va qahramonlarini solishtirishlariga va tahliliy fikrlar bildirishlariga katta yordam beradi.

“To‘xta! Dramani hikoya orqali jonlantir” strategiyasi ham qiziqarli va interaktiv hikoya qilish texnikasi hisoblanib, oddiy va har qanday murakkab asarlarni, ular haqida to‘liq ma’lumotlarga ega bo‘lmashliklaridanoq bajara oladigan strategiya hisoblanadi [9]. O‘qituvchi ushbu mashg‘ulot davomida hikoya qiluvchi sifatida ishtirok etibgina qolmay, ijro rahbari sifatida ham faoliyat yurita oladi. Qatnashuvchilar esa asardagi qahramonlar, buyumlar, joylar, kema, saroy, quyosh kabilarni ijro etadilar. Mashg‘ulot o‘tkazilishi rejalashtirilayotganda o‘quvchilar aylana bo‘lib joylashishadi va ularga asardagi har qanday ishtirokchi, narsa-buyum, holat kabi xohlagan narsalarini tanlashlari mumkinligi aytiladi. O‘qituvchi hikoyani o‘qishni boshlayotganda, u aylana bo‘ylab harakatlanadi va doiraga ijrochi o‘quvchilarni chaqirib, o‘qilayotgan asar bo‘yicha harakatlarni bajarishlari so‘raladi.

Ular uyni, odamlarni, turli xil narsalarni ijro etayotganlarida, o‘qituvchi “To‘xta” deyishi bilanoq joylariga qaytishlari buyuriladi. Aylanadagi har bir o‘quvchi hikoyani ijro etishga jalb qilinadi.

Darsda o‘quvchilarga bir xil vaqt davomida bir xil ro‘llarni ijro etishlari yoki boshqa ro‘llarda ham o‘zlarini sinab ko‘rish imkoniyati beriladi. Agar lozim bo‘lsa, butun guruh bir vaqtning o‘zida, masalan, o‘rmon yoki saroy kabi asardagi elementlarni bir butun bo‘lib ham, alohida ham ijro qilishlari mumkin. Faqat ulardan “To‘xta” so‘zi eshitilganda darrov joylariga qaytishlari so‘raladi. Jarayonda o‘quvchilar oddiygina harakatsiz tasvirni yaratishdan boshlaydilar, keyin esa asar davomida keltirilgan voqeani ijro eta boshlaydilar. O‘quvchilar bir-birlari bilan muloqatda bo‘lishlari, dialoglarni aytishlari va xattoki, ustoz aytgan gaplarni, xususan personaj nutqlarini takrorlashlari mumkin. Agar ijro jarayonida yangi fikrlar kelib qolsa, ularni qo‘shib o‘zgartirish kiritish ham mumkin. Chunki, asarni ijro etish jarayonida ishtirokchilarda mavjud qobiliyatlar yaxshi shakllanib, yangi g‘oyalar o‘ylab topishlari mumkin. Agar doira ichida faollik o‘ta chuqurlashganligini yoki vaziyatlar chalkashib ketganligini sezishi bilan o‘qituvchi “To‘xta” deydi va shu orqali yana hammasi o‘z holiga qayta boshlaydi. “To‘xta” so‘zi maxfiy qurol bo‘lib, undan keragicha foydalaniladi.

Ushbu o‘yin strategiyasi har qanday yoshdagi o‘quvchilarga mo‘ljallangan bo‘lib, faqatgina talab qilinadigan narsa mos hikoyani ya’ni dramalardan birini tanlay olish hisoblanadi. Bu texnika Varvik universiteti professori Dr Joe Winston tomonidan o‘ylab topilgan bo‘lib, Royal Shekspir kompaniyasi tomonidan doimiy ravishda foydalanib kelinadi. “To‘xta” strategiyasi nafaqat bolalarni asar bilan tanishishlariga imkon beradi balki, asarni tushunib ijro etishlariga, bu asar boshqalarda qay darajada fikr uyg‘otganligi bilan ham tanishishlariga imkon beradi. Ijro tugaganda esa asar haqidagi taassurotlarini ham bemalol bildiradilar.

Yana bir strategiyalardan “Forum teatr” deb nomlanib, ushbu strategiya mashhur braziliyalik radikal Avgusto Boal tomonidan kashf etilgan uslub hisoblanadi. 1973-yili Peruda o‘tkazilgan tadqiqot Boalni yangi jarayonga olib kirdi. “Forum teatr” bir sahna asarida oshiq ayol va erkakning o‘zaro mehr-muhabbatini ijro etilayotgan payti sodir bo‘ladi. Sahna ko‘rinishi bir necha bor turli aktor va aktrisalar tomonidan ijro etiladi va yosh ayol ro‘li hayotiy qilib o‘ynashlari talab qilinadi. Bir qancha urinishlardan keyin, yana boshqa bir ayol chaqiriladi ushbu ro‘lni o‘ynab ko‘rishi aytiladi. Unga o‘zining xarakteri, fikr va mulohazalarini gapirishdan ko‘ra, ko‘rsatib berishi aytiladi. U sahnaga o‘zi va qahramon bo‘lib kirib keladi[10:65]. Forum

teatrda ham ijrochilar tomonidan asarni turli xil ijro qilib ko‘rishlari taklif qilinadi. 1970-yillardan buyon Boal yaratgan “Forum teatr” texnologiyasi darslarda keng qo‘llanib kelinadi[10:62].

Forum teatr metodini boshlashdan oldin, darslikda berilgan dramaga mos sahna ko‘rinishi yaratiladi. U ketma-ket qayta ijro etiladi va bir tomoshabin “To‘xta” deb aytadi va sahnaga qadam qo‘yib, personajlardan birining o‘rnini egallaydi va qayta ijro qiladi. Ushbu jarayonda ishtirokchilar o‘zlarining xarakterlarini va kundalik hayotda qo‘llaydigan harakatlarini ham qo‘shishlari mumkin. Sahnada Joker ya’ni yordamchi ham kerak bo‘lib, u aktorlar va tomoshabinlar orasida muloqatni amalga oshirishda yordam beradi.

Ushbu strategiya o‘quvchilarni sahna asarlaridagi har bir element va qahramonlarni tahlil qilishlariga imkon beradi. Improvizatsiya malakasini oshirish bilan birgalikda o‘quvchilarda jamoa bo‘lib ishlash ma’suliyatiga ham o‘rgatadi. Shuningdek, ishtirokchilar asar haqidagi, sahna qo‘yilayotgan parcha haqida ham o‘z fikrini aytishlari mumkin.

Maktabda berilgan adabiyot darsliklariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi, “Sohibqiron” dramatik dostoni, Shekspirning “Otello” tragediyasi, Behbudiyning “Padarkush”dramasi kabi asarlar keltirilgan bo‘lib, an’anaviy darslarda, asosan, ro‘llarga bo‘lib o‘qitish, yoki o‘qiganlarini qayta gapirib berish yoki savol javoblardan foydalaniladi. Agar darslarda yuqorida keltirilgan strategiyalardan foydalanib o‘qitish yo‘lga qo‘yilsa, o‘qish samaradorligini, o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishlarini va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham yanada oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qozoqboy Y., Yo‘ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. – T.: Kamalak, 2016.
2. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o‘qitish metodikasi. An’anaviylikdan zamonaviylikka – T.: 2020.
3. Niyozmetova R. Uzluksiz ta’lim tizimida o‘zbek adabiyotini o‘rganish metodikasi. Monografiya. – T.: Fan, 2007.
4. To‘xliiev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – T.: Yangi asr avlodi, 2006.
5. Alisher Navoiy va XXI asr. Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani. – T.: Turon-Iqbol, 2018.
6. Types of English literature teaching approaches preferred by teacher in Secondary school in Miri, Sarawak. International Journal of Language Education and Applied Linguistics, 2016, Vol. 4, 1-14.
7. An investigation of literature teaching methodologies at a higher educational institution in Oman. TESOL journal, Vol 6(1), June 2012

ADABIYOT TA'LIMIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR: SAMARALI METODLAR VA ULARNING NATIJALARI

Meyliyeva Nasiba Tolmas qizi,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207542>

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyot darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati, samarali metodlar va ularning o'quvchilarga ta'siri haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Innovatsion, adabiyot, she'r, o'quvchi, samarali, sariyog' va non, fikr, badiiy uslub

Zamonaviy ta'lim tizimi tez sur'atlar bilan rivojlanib, an'anaviy dars uslublaridan innovatsion texnologiyalarga o'tish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, adabiyot ta'limida o'quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va badiiy asarlarni chuqur anglashlariga yordam berish uchun yangi metodlarga ehtiyoj seziladi. An'anaviy yondashuvlar ko'pincha ma'lumotni bir tomonlama yetkazish bilan cheklanib, o'quvchilarning dars jarayonida faol ishtirok etishiga yetarlicha imkoniyat yaratmaydi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida interfaol usullar, texnologik vositalar va ijodiy yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Xususan, "Sariyog' va Non" (Tereyağı Ekmek) kabi metodlar o'quvchilarning avval mustaqil fikrlashiga, so'ngra esa guruh muhokamasi orqali o'z bilimlarini kengaytirishiga yordam beradi. Maqolada adabiyot ta'limida innovatsion texnologiyalar va metodlardan foydalanishning ahamiyati, samaradorligi hamda ularning o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu yondashuvlarning amaliyotga joriy etilishi va natijalari bo'yicha tavsiyalar beriladi.

An'anaviy ta'lim jarayonida o'qituvchi markaziy rol o'ynagan bo'lsa, innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etilgan darslar o'quvchini faol ishtirokchi sifatida jarayonga jalb etadi. Bunday yondashuvning asosiy ustunliklari quyidagilardan iborat:

- O'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish
- Badiiy matnlarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish
- Ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish
- O'quvchilarni ijodiy izlanishga undash

Adabiyot fanida qo‘llaniladigan innovatsion metodlar orasida klaster usuli, interfaol metodlar, rolli o‘yinlar, “Sariyog‘ va non” (Tereyağı ekmek) metodidan foydalanish o‘quvchilarning bilim olish jarayonini sezilarli darajada yaxshilaydi.

“Sariyog‘ va non” metodi o‘quvchilarning avval mustaqil ravishda fikrlashlariga, so‘ngra guruh muhokamasi orqali fikrlarini boyitishlariga imkon beradigan ta’lim uslubidir. Bu nomning kelib chiqishi shundaki, birinchi bosqichda individual fikrlash “non” kabi asosiy poydevor bo‘lib xizmat qiladi, ikkinchi bosqichda esa guruh muhokamasi orqali fikrlarni rivojlantirish “sariyog‘ surtish” kabi qo‘shimcha qiymat yaratadi.

2. Qo‘llash Bosqichlari:

1. Mustaqil Fikrlash:

O‘qituvchi o‘quvchilarga bir muammo, savol yoki mavzuni taqdim etadi. O‘quvchilar avval o‘zlari mustaqil ravishda o‘ylab, shaxsiy fikrlarini shakllantiradilar. (Bu bosqich “non” deb ataladi.)

2. Guruh Muhokamasi:

Keyin o‘quvchilar juftlik yoki kichik guruhlariga bo‘linib, o‘z fikrlarini bir-biri bilan baham ko‘radilar, muhokama qiladilar va fikrlarini kengaytiradilar. (Bu bosqich “sariyog‘” deb ataladi.)

3. O‘quvchilarga Foydalari:

- Tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.
- O‘z fikrlarini shakllantirish imkoniyatini yaratadi.
- Jamoaviy muhokama qilish va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi.
- O‘rganilayotgan mavzuni chuqurroq tushunishga yordam beradi.
- Fikrlarini asoslash va dalillash qobiliyatini kuchaytiradi.

4. Qaysi Fanlarda Ishlatish Mumkin?

Bu metod asosan falsafiy bahslar, ijodiy yozuv mashg‘ulotlari, muammo yechishga asoslangan darslar (matematika, tabiiy fanlar) va tarix kabi tahlil qilishni talab qiladigan fanlar uchun juda mos keladi.

5. Xulosa:

“Sariyog‘ va non” metodi o‘quvchilarga mustaqil va jamoaviy o‘rganish imkoniyatini beradi. Bu usul o‘quvchilarning avval shaxsiy fikrlarini shakllantirib, keyin esa jamoaviy muhokama orqali ularni rivojlantirishlariga yordam beradi. Ushbu jarayon bilimlarni yanada chuqurroq va barqaror o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

“Tereyaği Ekmek” metodida Asosida she’rga beriladigan topshiriqlar

Quyida Abayning **“Yoshlikdan bilim izlab”** she’rini o‘quvchilarga beriladigan topshiriqlarning namunalari keltirilgan.

Yoshlikdan bilim izlab yugurmadim,
Xayrin bildim, biroq yuz o‘rgulmadim.
Ulg‘ayganda qarasam, qo‘lim quruq,
Kechikib qo‘l cho‘zdim-u, ulgurmadim.

Bilimsiz qolganimga kim gunohkor?
Izlasam, bo‘larmidim munchalik xor?
Odamzod tasallisi farzand ekan,
Farzandimni bilimga qo‘ymadim zor...

Madrasaga berdim men adab uchun.
Bilim uchun, nainki, mansab uchun!
O‘zim ham yuksaklarga qanot qoqdim,
Ayb bo‘lmas orzu uchun - talab uchun...

Kim aytar: yomon bo‘ldim, yoldan qaytdim,
Qozoqga shirin-shirin o‘lan aytdim.
O‘landa hech kim menga teng kelmadi,

Lekin qadrim topolmay, o‘ksiyman jim...

1. Mustaqil fikrlash (Ekmek Bosqichi) - o‘quvchilar uchun topshiriqlar

Topshiriq 1: She’rning mavzusi va asosiy g‘oyasi

Savollar:

- She’rning asosiy mavzusi nima?
- Shoir bu she’r orqali qanday xulosaga kelgan?
- She’rdagi asosiy muammo va muhokama qilingan g‘oya nima?

Namuna javob:

Bu she’r insonning bilimga bo‘lgan munosabati va pushaymonlik hissi haqida. Shoir o‘zining yoshligida bilim izlamaganidan afsusda. U kelajak avlodga bilimning muhimligini anglatishga harakat qiladi.

Topshiriq 2: badiiy san’atlarni aniqlash

Savollar:

- She’rda qanday badiiy san’atlar ishlatilgan? (tashbih, istiora, metafora, tazod va h.k.)
- Qaysi misralarda bu san’atlar uchraydi?
- Ushbu san’atlar she’rga qanday ta’sir qiladi?

Namuna javob:

- “Yoshligimda bilim izlab yugurmadim” – bu erda istiora bor, chunki bilimni izlash harakat sifatida tasvirlangan.
- “Ulg‘ayganda qarasam, qo‘lim quruq” – bu metafora, ya’ni bilim ololmagani, natijasiz qolganini bildiradi.
- “Kim aytar: yomon bo‘ldim, yo‘ldan qaytdim” – bu erda tazod bor, chunki yaxshi va yomon tushunchalari qarama-qarshi qo‘yilgan.

Topshiriq 3: she’rning bugungi hayotimiz bilan bog‘lanishi

Savollar:

- She’rda ko‘tarilgan muammo bugungi jamiyatda ham uchraydimi?
- Shoirning aytgan afsuslari hozirgi yoshlarga qanday saboq bo‘lishi mumkin?
- Hozirgi kunda odamlar bilimga qanday qarashadi?

Namuna javob:

Hozir ham ko‘p yoshlar yoshligida vaqtini bekorga o‘tkazadi va keyinchalik afsuslanadi. Bu she’r bizga bilimga yoshligimizdan intilish kerakligini o‘rgatadi. Hozirgi kunda ham ko‘plab insonlar shaxsiy rivojlanishga yetarlicha e’tibor bermay, keyinchalik imkoniyatlarini boy berganidan afsuslanishadi.

2. Guruh muhokamasi (Tereyaği Bosqichi) - o‘quvchilar uchun munozara savollari

Topshiriq 4: She’r qahramonining ichki kechinmalari

Guruh muhokamasi uchun savollar:

- Shoir o‘z hayoti haqida qanday hissiyotlarni bildirgan?
- Uning ichki iztiroblari va afsuslari nimalardan iborat?
- She’rni o‘qiganda siz qanday his-tuyg‘ularni boshdan kechirdingiz?

Kutilayotgan javoblar:

Shoir yoshligida bilimsiz bo‘lgani uchun o‘zini aybdor his qilmoqda. “Bilimsiz qolganimga kim gunohkor?” deb o‘ziga savol beradi, bu esa uning ichki kechinmalari qanchalik og‘ir ekanini ko‘rsatadi.

Topshiriq 5: She’rni sahnalashtirish

Vazifa:

- Guruhlar she’r mazmuniga mos kichik sahna tayyorlaydi.
- Kimdir yoshligida beparvo bo‘lgan odam rolini o‘ynaydi, boshqasi esa bilim olgan odam rolini bajaradi.
- Sahna orqali bilimning qanchalik muhim ekanligini ifodalash kerak.

Natija:

Bu usul orqali o‘quvchilar she’rni chuqurroq anglab yetishadi va badiiy ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Zamonaviy ta’lim jarayonida innovatsion metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, adabiyot fanida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, badiiy matnlarni chuqur anglashini ta’minlash va tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish uchun interfaol yondashuvlar samarali natija beradi. “Sariyog‘ va Non” (Tereyaği Ekmek) metodi ana shunday innovatsion usullardan biri bo‘lib, u o‘quvchilarning avval shaxsiy fikrlarini shakllantirishiga, so‘ngra esa guruh muhokamasi orqali ularni boyitishiga imkon yaratadi.

Mazkur metodni adabiyot darslarida qo‘llash o‘quvchilarga nafaqat badiiy asarlarning mazmunini anglash, balki ularni bugungi hayot bilan bog‘lash, individual tahlil qilish va ijodiy yondashish imkoniyatini ham beradi. Bundan tashqari, ushbu uslub o‘quvchilarning muloqot qilish, o‘z fikrini asoslab berish va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion texnologiyalar va interfaol metodlarni o‘quv jarayoniga tatbiq etish ta’lim samaradorligini oshiradi, o‘quvchilarni faol o‘rganish jarayoniga jalb etadi va ularning ijodiy tafakkurini

kengaytiradi. Shunday ekan, adabiyot o‘qitish jarayonida an’anaviy va innovatsion yondashuvlarni uyg‘unlashtirish, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali o‘quvchilarning bilimi va qobiliyatini yanada rivojlantirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобоев Т. Олий ўқув юртларида ўзбек шеърлари поэтикаси асосларини ўрганиш. – Т.: ДДҚ, 1997. – Б. 32–268.
2. То‘хлиев В. Badiiy asarlarni sharhlab o‘rganish (Mumtoz adabiyot misolida) monografiya. – Т.: Fan, 2013. – В. 142.
3. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т.: “Sharq”, 2020. – Б. 240.
4. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014.
5. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
6. Niyozmetova R. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi fanidan mustaqil ta’lim mavzulari bo‘yicha metodik ko‘rsatmalar. Metodik ko‘rsatma. – Toshkent, 2021.
7. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Barkamol fayz mediya” nashriyoti, 2018.
8. Yo‘ldoshev Q. va boshq. Badiiy tahlil asoslari. – Т.: Kamalak, 2016. – Б. 119.
9. Mirzayeva Z, Jalilov K. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi. – Т.: Academ Space, 2024. – Б. 130.
10. Mirzayeva Z. XX asr o‘zbek adabiyotining amerikada o‘rganilishi. – Т.: Akademnashr, 2017. – Б. 190.
11. <https://images.app.goo.gl/RZxtfeJjYQy8i3A37>
12. <https://images.app.goo.gl/jz89VnXAmSjZKqoaA>

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA ROMANLARNI O'QITISHDAGI MUAMMOLAR

Sobitova Mahmudaxon Shuhratbek qizi,

*Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti*

sobitovamahmuda@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207546>

Annotatsiya. *Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida romanlarni o'qitish jarayonidagi muammolar tadqiq etiladi. Adabiyotlar tahlili asosida romanlarni o'qitishdagi metodologik kamchiliklar, o'quvchilar motivatsiyasi, zamonaviy axborot texnologiyalari sharoitida kitobxonlik, o'qituvchilar tayyorgarligi kabi masalalar muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, romanlarni o'qitishda innovatsion pedagogik yondashuvlar, interfaol metodlar va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bo'yicha tavsiyalar beriladi.*

Kalit so'zlar: *roman o'qitish, adabiy ta'lim, kitobxonlik madaniyati, pedagogik texnologiyalar, o'quvchi motivatsiyasi, adabiy tahlil*

KIRISH

Badiiy adabiyot, xususan, romanlar o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirishda, ularning intellektual va ma'naviy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Roman janri o'zining keng qamrovli xususiyati bilan o'quvchilarga turli hayotiy vaziyatlarni, insoniy munosabatlarni va qadriyatlarni taqdim etadi [1]. Biroq, zamonaviy ta'lim tizimida romanlarni o'qitish jarayonida bir qator muammolar mavjud bo'lib, bu o'quvchilarning adabiy asarlarni to'liq o'zlashtirish imkoniyatlarini cheklamoqda.

So'nggi yillarda O'zbekistonda adabiy ta'lim sohasidagi islohotlar davom etayotgan bo'lsa-da, umumta'lim maktablarida romanlarni o'qitishdagi muammolar hamon dolzarbligicha qolmoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlar davrida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish, o'quvchilarni romanlar o'qishga jalb qilish pedagoglarga yangi vazifalarni yuklaydi [2].

Ushbu tadqiqotning maqsadi umumta'lim maktablarida romanlarni o'qitishdagi asosiy muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Maqolada O'zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlar olimlarining ilmiy-tadqiqot ishlari va nazariy qarashlari tahlil qilinadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu tadqiqot metodologiyasi adabiyotlar tahlili va mavjud ma'lumotlar asosida sifat tadqiqoti tamoyillariga asoslangan. Tadqiqot doirasida o'zbek, rus va

xorijiy manbalar o‘rganildi. Adabiyotlar tahlilida romanlarni o‘qitishdagi pedagogik yondashuvlar, o‘quvchilar motivatsiyasi, zamonaviy ta’lim metodlari, adabiy kompetensiyani rivojlantirish kabi masalalar ko‘rib chiqildi.

Ergasheva [3] o‘z tadqiqotlarida umumta’lim maktablarida adabiyot o‘qitish metodikasini takomillashtirish masalalarini o‘rganib, an’anaviy metodlarning zamonaviy o‘quvchilar ehtiyojlariga to‘liq javob bermasligini ta’kidlaydi. Romanov [4] esa rus maktablarida adabiyot o‘qitishdagi muammolarni tahlil qilar ekan, o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi va innovatsion metodlarni qo‘llash ko‘nikmalarining yetarli emasligi muammosini ko‘taradi.

Johnson va Smith [5] Buyuk Britaniya maktablarida romanlar o‘qitish tajribasini o‘rganib, o‘quvchilarning adabiy tanqidiy fikrlashini rivojlantirishdagi zamonaviy yondashuvlar samaradorligini asoslab beradi. Ularning ta’kidlashicha, romanlarni o‘qitishda interaktiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarning matnni chuqurroq anglashiga va tahlil qilishiga yordam beradi.

Aliyeva [6] o‘zbek adabiyoti darslarida milliy romanlarni o‘qitishdagi metodologik muammolarni ko‘rib chiqib, o‘quvchilarning milliy adabiy merosni anglashdagi qiyinchiliklarni va ularni bartaraf etish yo‘llarini taklif etadi. Uning fikricha, milliy romanlarni zamonaviy kontekstda talqin qilish va ulardagi qadriyatlarni bugungi kun bilan bog‘lash muhimdir.

Brown [7] zamonaviy raqamli texnologiyalar davrida romanlarni o‘qitishdagi innovatsion usullarni tadqiq etar ekan, elektron resurslar va multimedia vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini ko‘rsatib beradi. Uning tadqiqotlari ko‘rsatishicha, audio kitoblar, interaktiv materiallar va raqamli platformalar o‘quvchilarning romanlarga bo‘lgan qiziqishini oshirishi mumkin.

Mirzayev [8] adabiy ta’limda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish bo‘yicha tadqiqotlar olib borib, romanlarni o‘qitishda o‘quvchilarning adabiy tahlil ko‘nikmalarini rivojlantirishga e’tibor qaratish zarurligini ta’kidlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlilidan kelib chiqib, umumta’lim maktablarida romanlarni o‘qitishdagi metodologik muammolarni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. **An’anaviy o‘qitish metodlarining ustunligi.** Hozirgi kunda ko‘plab maktablarda romanlarni o‘qitish jarayoni asosan an’anaviy metodlarga asoslangan bo‘lib, o‘qituvchi ma’ruza qiladi, o‘quvchilar esa passiv tinglovchi rolida qoladi [3]. Bu o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash va mustaqil tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi.

2. **O‘quv dasturlarining ortiqcha yuklanganligi.** Adabiyot o‘quv dasturlarida romanlarni o‘rganish uchun ajratilgan vaqt cheklanganligi tufayli o‘qituvchilar asarlarni chuqur tahlil qilishdan ko‘ra, mazmunini qisqa vaqtda yetkaza olishga harakat qilishadi [4]. Bu holat o‘quvchilarning asarni to‘liq o‘qimasdan, qisqacha mazmuni bilan tanishish tendensiyasini kuchaytiradi.

3. **Zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishdagi kamchiliklar.** Romanlarni o‘qitishda innovatsion metodlar, interfaol texnologiyalar va raqamli resurslardan foydalanish darajasi hamon past [7]. Bu o‘quvchilarning qiziqishini pasaytiradi va o‘qitish samaradorligini kamaytiradi.

1. **Kitobxonlik madaniyatining pasayishi.** Zamonaviy axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlar davrida o‘quvchilarning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishi pasaymoqda [2]. O‘quvchilar uzun romanlarni o‘qishdan ko‘ra, qisqa matnli ma'lumotlar va video kontentni afzal ko‘rishadi.

2. **Romanlarning zamonaviy o‘quvchilar hayoti bilan bog‘lanmasligi.** Ko‘pgina klassik romanlar zamonaviy o‘quvchilar hayotidan uzoq bo‘lgan davrlar, qadriyatlar va munosabatlarni aks ettiradi [6]. O‘qituvchilar bu asarlarni zamonaviy kontekstda talqin qilishda qiyinchiliklarga duch kelishadi.

3. **Adabiy tilni tushunishdagi qiyinchiliklar.** Klassik romanlar ko‘pincha murakkab adabiy til bilan yozilgan bo‘lib, zamonaviy o‘quvchilar uchun tushunish qiyin bo‘lishi mumkin [8]. Bu o‘quvchilarning asarni o‘qishdan bosh tortishiga olib keladi.

1. **Innovatsion metodikalarni qo‘llashdagi kasbiy tayyorgarlik yetishmasligi.** Ko‘plab adabiyot o‘qituvchilari zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlarni qo‘llashga yetarlicha tayyorgarlikka ega emas [4]. Bu holat romanlarni o‘qitish jarayonini yangilash va takomillashtirishga to‘sqinlik qiladi.

2. **Adabiy tahlil metodologiyasidagi kamchiliklar.** Romanlarni tahlil qilishda o‘qituvchilar ko‘pincha formalistik yondashuvni qo‘llaydilar, bu esa o‘quvchilarning asarni chuqurroq tushunishiga va mustaqil fikrlashiga to‘sqinlik qiladi [5].

Adabiyotlar tahlili natijasida romanlarni o‘qitishdagi samarali yondashuvlar ham aniqlandi:

1. **Interfaol o‘qitish metodlaridan foydalanish.** Johnson va Smith [5] tadqiqotlari ko‘rsatishicha, muammoli o‘qitish, loyiha metodlari, kichik guruhlarda ishlash kabi interfaol metodlar o‘quvchilarning romanlarga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ularning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

2. **Raqamli texnologiyalardan foydalanish.** Brown [7] ta'kidlashicha, elektron kitoblar, audio kitoblar, interaktiv platformalar va multimedia resurslaridan foydalanish romanlarni o'qitish jarayonini boyitadi va o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi.

3. **Kontekstual yondashuv.** Aliyeva [6] ko'rsatib berganidek, romanlarni o'qitishda asarning tarixiy, ijtimoiy va madaniy kontekstini tushuntirish, shuningdek, zamonaviy hayot bilan bog'liqliklarini ko'rsatish muhimdir.

4. **Kompetensiyaviy yondashuv.** Mirzayev [8] ta'kidlaganidek, romanlarni o'qitishda o'quvchilarning adabiy kompetensiyasini rivojlantirishga e'tibor qaratish, ularni mustaqil tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini shakllantirish kerak.

XULOSA

Umumta'lim maktablarida romanlarni o'qitishdagi muammolar kompleks xarakterga ega bo'lib, ularni hal qilish uchun tizimli yondashuv zarur. Tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

1. Adabiyot o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish, romanlarni o'rganish uchun yetarli vaqt ajratish va dasturlarni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirish.

2. O'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish, ularga innovatsion pedagogik texnologiyalar va metodlarni o'rgatish, romanlarni o'qitishdagi zamonaviy yondashuvlar bilan tanishtirish.

3. Romanlarni o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalari va multimedia resurslaridan foydalanishni kengaytirish, o'quvchilar uchun interaktiv materiallar yaratish.

4. O'quvchilarning kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish uchun maxsus dasturlar va tadbirlar ishlab chiqish, ularni romanlar o'qishga rag'batlantirish.

5. Romanlarni o'qitishda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish, o'quvchilarning adabiy tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish.

Ushbu tadqiqot natijalaridan adabiyot o'qituvchilari, metodistlar va ta'lim sohasidagi mutaxassislar foydalanishlari mumkin. Kelajakda umumta'lim maktablarida romanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha amaliy tajribalar va eksperimental tadqiqotlar o'tkazish maqsadga muvofiq.

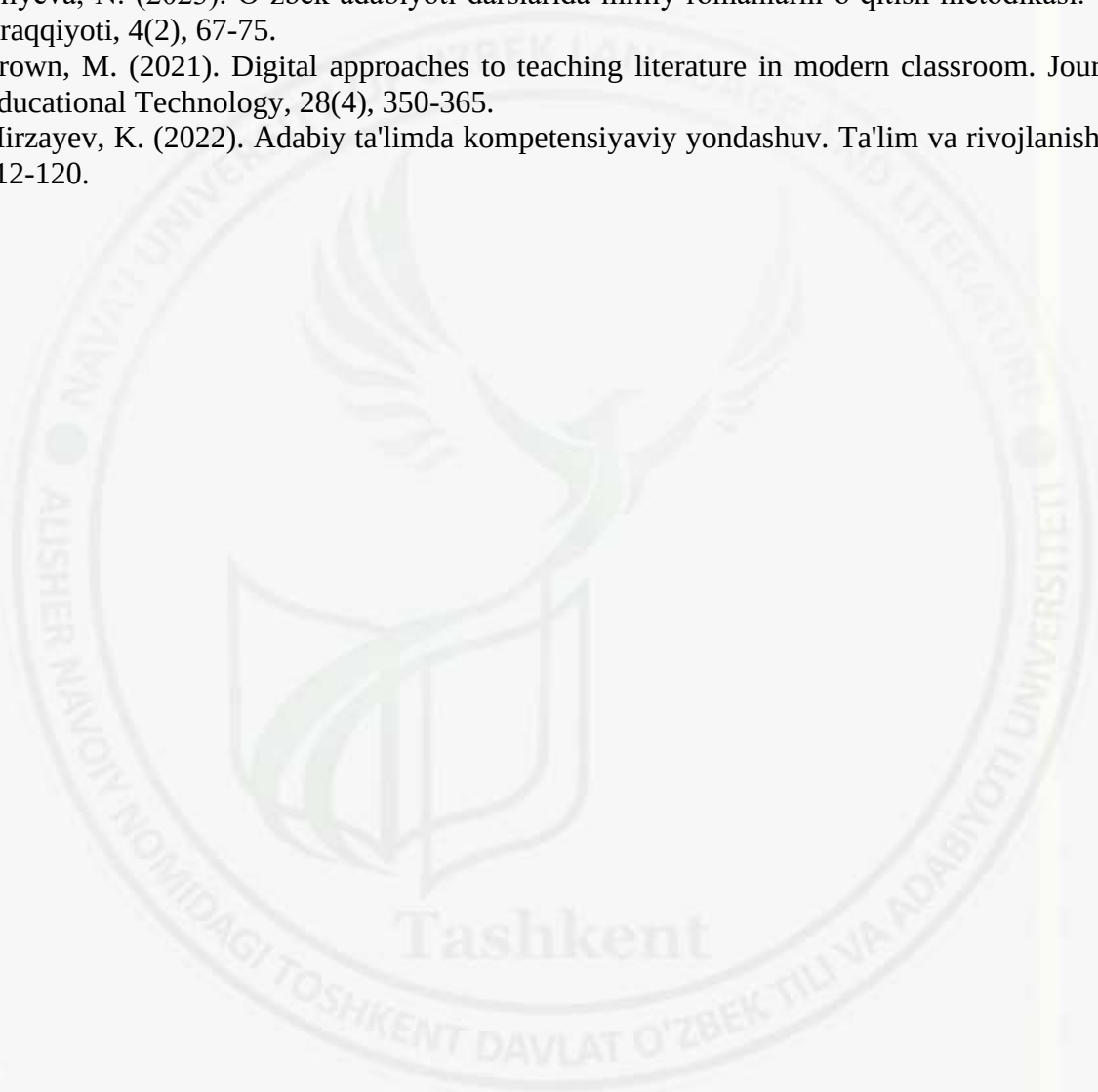
Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Matjanov, B. (2021). Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi.
2. Qodirov, M. (2022). Zamonaviy axborot texnologiyalari sharoitida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish. Ta'lim va innovatsiya, 3(1), 45-52.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

3. Ergasheva, S. (2020). Umumta'lim maktablarida adabiyot o'qitish metodikasini takomillashtirish. *Pedagogik mahorat*, 2(4), 78-85.
4. Romanov, A. A. (2021). Современные проблемы преподавания литературы в школе. *Педагогический журнал*, 5(2), 115-123.
5. Johnson, L., & Smith, R. (2022). Teaching novels in secondary schools: Critical thinking approach. *Educational Research Review*, 15(3), 240-255.
6. Aliyeva, N. (2023). O'zbek adabiyoti darslarida milliy romanlarni o'qitish metodikasi. *Ta'lim taraqqiyoti*, 4(2), 67-75.
7. Brown, M. (2021). Digital approaches to teaching literature in modern classroom. *Journal of Educational Technology*, 28(4), 350-365.
8. Mirzayev, K. (2022). Adabiy ta'limda kompetensiyaviy yondashuv. *Ta'lim va rivojlanish*, 5(3), 112-120.

**CHO‘LPONNING “KECHA VA KUNDUZ” ASARINI TASVIRIY SAN‘AT
BILAN BOG‘LAGAN HOLDA O‘QITISHDA SAVOL VA
TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH**

Avezbayeva Jamila Muxtarbayevna,
Berdaq nomidagi QQDU assistent-o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207549>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asarini fanlararo integratsiyadan foydalangan holda o‘rganilganda darsning yanada qiziqarliroq o‘tishi haqida fikr va mulohazalar bildirib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: Milliy ma’naviyatimiz, ma’rifatparvarlik adabiyoti, obrazlar, ijobiy qahramonlar, munozara usuli, klaster, go‘zallik timsoli.

Badiiy adabiyot – cheksiz olam. Ijod ahli har doim o‘z kechinmalarini badiiy aks ettirishga harakat qilib kelgan. Jamiyat rivoji uning adabiyoti takomiliga qarab belgilanadi.

Ertanggi kelajagimiz bo‘lgan, o‘sib kelayotgan yosh avlodni milliy ma’naviyatimizni anglash ruhida tadbijalashda esa adabiyot asosiy qurol vazifasini o‘taydi. U millat taqdirini har jihatdan tasvirlab bera oladi. Ma’rifatparvarlik adabiyotida ayollar timsoli o‘ziga xos real tasvirlangan. Bunda o‘sha davr tuzumi qattiq qoralanib, ayollarni ilm-ma’rifatga, jaholat botqog‘idan chiqarishga da’vat etiladi. Xususan “Kecha va kunduz asarida Zebi timsoli hamda “Dahshat” asarida Unsin obrazlarida o‘sha davr ayollari erksizligi ochib beriladi. “Kecha va Kunduz” romanida xalq va jamiyat hayotida muhim ahamiyatga molik bo‘lgan barcha ziddiyatlar, adibning bor orzulari ifodalangan. Unda mehnatkash xalq, xususan, xotin-qizlarning og‘ir, kulfat-u mashaqqatlarga to‘la hayoti jonli voqealar, yorqin obrazlar vositasida ta’sirli va ishonarli tasvirlangan. Asardagi asosiy ijobiy qahramonlardan biri go‘zal va xushovoz, sodda va huquqsiz Zebi timsoli fikrimizni dalillaydi.(7,170)

Savol qo‘yiladi: Yana siz bilgan qaysi asarlarda ayollarning, yoshgina qizlarning ayanchli taqdirlari tasvirlangan?

O‘quvchilarning fikrlari tinglanadi. Munozara usulida o‘quvchilar bir birining fikrlariga munosabat bildiriladi. Bu tarzda o‘quvchilarning qanchalik ko‘p asar o‘qiganligi va qanchalik tushunganligi tinglab boriladi. Dars oxirida esa o‘qituvchi umumiy qilib o‘z fikrini bildiradi.

Zebining sud jarayonidagi muloqotida uning xarakteri va ruhiyati nihoyatda tabiiy va jonli ochib berilgan. U shu qadar sodda va beg‘uborki, hattoki sud qamoq degan tushunchalar haqida tasavvurga ham ega emas. Bu sodda musulmon ayol sudda, qora kursida o‘tirganda ham hukm, jazo qanday bo‘lishini emas, balki butunlay boshqa narsani – musulmonlik, shariat qoidalariga shak keltirmaslikni o‘ylaydi. Parchada qo‘llangan “nomahram” so‘zi diniy ma’noni ifodalovchi so‘z bo‘lib, yaqin qarindoshlik aloqasi bo‘lmaganligi sababli bir-birini ko‘rish yoki bir-biriga ko‘rinish man etilgan, lekin nikohlanishi mumkin bo‘lgan erkak va ayol (bir biriga nisbatan) zid mahram ma’nosini anglatadi. [1, 26 b]

Topshiriq: Sodda va beg‘ubor, asarda tasvirlanganday qishloq o‘zbek qizining rasmini chizishga harakat qiling.

Rasmni chizishda asosan nimalarga e’tibor bergan bo‘lardingiz?(tayanch so‘zlar: paranji, do‘ppi, 16-17 yoshlardagi qiz, qora qosh, qora ko‘z, sochlar uzun, mayda o‘rilgan, mahsi-kavush, atlas ko‘ylak yoki chopon) Bu tarzda tasviriy san’at va milliy liboslar bilan bog‘laymiz)

Asarda keltirilgan dialoglarda o‘zbek ayollariga xos bir qancha fazilatlar aks etgan. Keltirilgan jumalarda muallif Zebi timsolida o‘zbek ayollariga xos er-xotin munosabatlarida turmush o‘rtog‘iga itoatkorlikni, uning barcha gaplarini so‘zsiz bajarishi ko‘rsatiladi.

- Tur, hay! – dedi Zebiga
- Zebi yotgan joyidan turib fonarni balandlatdi.
- Dasturxonni yoz! Yegulik narsang bormi?
- Ha, kosada osh bor.
- Ber, buyoqqa.

Zebi erining mast ekanligini bilsada, uning ovoqidagi bu g‘ayritabiiy qo‘rslik va qattiqqo‘llikka hayron bo‘ldi, boshini ko‘tarib, unga tikildi, “o‘zimi, boshqami?” degandek.....

- Nimaga menga qaraysan? Yo, mastmisan, sintaloq? – dedi mingboshi.
- Zebi indamasdan dasturxonni yoyib, oshni qo‘ydi”. [2, 294-295 bb]

Akbaralining bu nigohdan jahli chiqdi, chunki mavjud madaniy makonda erkakning ko‘ziga tik qarash, tik boqish unga nisbatan hurmatsizlik, betgachoparlikni bildiradi. Biroq Zebi hurmatsizlik yuzasidan emas, balki hayratdan unga tikilib qolgandi.

Topshiriq. Mingboshi obraziga ta’rif bering klaster asosida (ona tili fani bilan bog‘laymiz)

O‘quvchilar: qo‘pol, gavgdali, qovog‘i osilgan, mast, manman, 60 yoshlarga borib qolgan, sersoqol, qo‘rs tarzida davom etishadi.

Hech bir millatda uchramaydigan, faqatgina o‘zbek ayollariga xos bo‘lgan xususiyatlaridan yana biri bu ularning kundoshlari bilan bir uyda ahil va bir-biriga xushmuomala bo‘lib yashashidir. Bu maqomdagi personajlar munosabati nasrimizda ilk marta A.Cho‘lpon tomonidan tasvirlanadi. Buni biz Hadichaxon va Poshshaxon o‘rtasidagi suhbatda kuzatishimiz mumkin. (“Dahshat” hikoyasida esa Nodirmohbegimning Unsinga jonkuyarligida ko‘rishimiz mumkin).

-Ha, eringiz shaharda qolib ketdi. Bilmadim, yana bitta-yarimtaga ko‘ngli tushdimikin?

- Nazarlari qursin, u kishining! Hadeb tusha berar ekan-da.

- Siz-biz “tushmasin” deganimiz bilan tushmay qolarmidi? Xudo o‘zi tushadigan qilib yaratgan ekan-da.

- Xudovandi Karim bu erkaklarni muncha yaxshi ko‘rar ekan, a....

- O‘zimizdan qiyos-da... Oramizda erkakni yaxshi ko‘rmaydigan kim bor?... Nondan oling! Qiyomga qarab o‘tirsangiz-chi...” [2, 50b]

Kundosh so‘zi eskirgan so‘zlardan biri bo‘lib, bir er nikohidagi bir necha xotinga nisbatan qo‘llaniladi [3, 43 b]

Kundoshlik munosabati islom diniga mansub davlatlar uchun, jumladan XX asr boshlarida O‘zbekistonda ham tabiiy hol hisonlangan. Suhbatdan anglashiladiki, kundoshlar bir-birlarini juda yaxshi tushunadilar. Garchi bir-birlarini yoqtirmasada, ko‘nglidan o‘tayotgan kechinmalarini sir saqlab, bir-birlariga iliq munosabatda bo‘ladilar. Bir dasturxon atrofida o‘tirib, bir-biriga mehmondo‘stlik ko‘rsatadilar.

Muallif Zebi taqdirida, Razzoq so‘fi va Qurvonbibi taqdirida butun bir xalqning davrga xos fojiali hayotini yaqqol ko‘rsatib beradi [4, 411b]

Cho‘lpon asarning boshidan oxirigacha Zebi xarakteridagi samimiyatni, ochiqlikni eng muhim belgi sifatida ko‘rsatadi. Zebida o‘zbek ayollariga xos bo‘lgan jihatlar jamlangan bo‘lib, u poklik, tozalik, go‘zallik va navqironlik timsoli hisoblanadi. Uning ko‘nglida atrofdagilarga, dugonalariga, bahorga barcha insonlarga va barcha narsalarga muhabbat bor. U hali hayotning achchiq-chuchugini ko‘rmagan. Uning beg‘ubor qalbi dunyoda razolat va qabihlik, yomonlik va yovuzlik borligini sig‘dira olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qo‘shjonov.M. Abdulla Qahhor mahorati. -Toshkent,1984 26-bet.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

2. Абдулхамид Чўлпон Кеча ва кундуз роман Тошкент «Янги аср авлоди» 2013.
3. Каримов Наим. Чўлпон. Маърифий роман Тошкент «Шарқ» 2003.
4. Saydulla Mirzayev XX asr o‘zbek adabiyoti Toshkent “Yangi asr avlodi” 2005.

O‘QUVCHILARNING BADIY-ESTETIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Adashaliyeva Nigora Shuhratjonovna,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
magistranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207553>

Annotatsiya. Ushbu maqola adabiy ta‘lim tizimida innovatsion texnologiyalar vositasida o‘quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini rivojlantirish hamda o‘qitishga kompetensiyaviy yondashuv masalasiga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar: adabiy ta‘lim, innovatsion texnologiya, kompetensiyaviy yondashuv, badiiy-estetik tafakkur, tahlil usullari, ijtimoiy g‘oya.

Zamonaviy ilm-fan va texnika yuksak rivojlangan globallashuv davrida so‘z san‘atining asl mohiyatini anglash, inson tafakkuri va tasavvurini ma‘naviy-ruhiy boyituvchi adabiy ta‘limning ahamiyatini chuqur idrok etish muhim masalalardan biridir. Bu jarayon nafaqat soha mutaxassislari, balki til va adabiyot o‘qituvchilari uchun ham dolzarb bo‘lib, yosh avlodning badiiy-estetik didini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyotining 2017–2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida “jismonan sog‘lom, ruhan va aqlan rivojlangan, Vatanga sodiq, qat‘iy hayotiy nuqtayi nazarga ega yoshlarni tarbiyalash... yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlash” vazifasining qo‘yilishi, Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning ijodkor ziyolilar vakillari bilan uchrashuvda “madaniyat sohasida jaholatga qarshi ma‘rifat bilan kurashish, yoshlarimizni haqiqiy san‘atni anglashga o‘rgatish, ularning estetik olamini sog‘lom asosda shakllantirish bo‘yicha oldimizda muhim vazifalar” turganligiga e‘tibor qaratish yoshlarimizda badiiy-estetik tafakkurni rivojlantirish bilan bog‘liq muammoning dolzarbligi va uni davlat siyosati darajasida hal etish zarurligini ko‘rsatadi.

So‘z san‘atining tub mohiyatini anglash, uni yosh avlodga to‘g‘ri yetkazish va tafakkurini ma‘naviy-ruhiy oziqlantirishga xizmat qilish – bu adabiy ta‘lim oldidagi asosiy vazifalardandir. Texnologiyalar rivojlanib, sun‘iy intellekt va raqamli axborot oqimi hayotimizga chuqur singib borayotgan hozirgi zamonda kitob o‘qishga bo‘lgan munosabat ham o‘zgarib bormoqda. Shu sababli, adabiy ta‘lim faqatgina an‘anaviy

usullarga emas, balki zamonaviy pedagogik va texnologik yondashuvlarga ham tayanishi kerak. Masalan, interaktiv darslar, audiokitoblar, badiiy asarlar asosida muhokamalar tashkil etish, virtual borliq va hatto sun‘iy intellekt yordamida adabiy jarayonlarni chuqurroq tahlil qilish kabilar bu jarayonda muhim o‘rin tutishi mumkin.

Metodist S.Qambarovanning fikricha, “adabiy ta’limda virtual texnologiyalardan foydalanish qahramonlar qismatidagi ayanchli kunlar, fojialar, ular yo‘l qo‘ygan xatolar sabablarini aniqlab, tahlil qilib, xayolan “ortga qaytish” yo‘li yoki kelgusida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan voqealarni faraz qilish orqali sujet chizig‘ida harakatlanish, o‘sha lavhalarni turli rakurslarda ko‘rish imkoniyatini yaratishi yoxud asardagi hayotni virtual gavdalandirishi bilan xarakterlanadi. O‘quvchi “Agar qahramon o‘sha holatda boshqacha yo‘l tutganida voqea qanday bo‘lishi mumkin edi?” degan faraz bilan voqealar rivojiga ta’sir ko‘rsatsa, ma’lum ma’noda sujetga zid holat kuzatilishi mumkin. Bu jihatni, albatta, dasturchi va g‘oya muallifi avvaldan ko‘zda tutgan va rejalashtirgan bo‘lishi zarur”.

Ilm-fan va jamiyat taraqqiyotining bugungi bosqichida ta’lim tizimining eskirgan an‘anaviy usullari zamonaviy talablarni to‘liq qondira olmasligini hisobga olsak, uzluksiz ta’limning barcha yo‘nalishlarida, jumladan, adabiy ta’lim jarayonida ham texnologiyalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki pedagogik jarayonni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirmasdan turib yuqori natijalarga erishish qiyin.

Ilmiy-adabiy manbalarda “texnologiya” tushunchasi turlicha izohlanadi. Unga faoliyatni tashkil etish usullari, aniq maqsadlarga erishish yo‘llari hamda pedagogik jarayonda qo‘llanadigan metodlarning majmuyi sifatida qaraladi. Masalan, “Ensiklopedik lug‘at”da texnologiya “xalq xo‘jaligining turli sohalarida xomashyo va materiallarni qayta ishlash hamda mahsulot tayyorlash usullarini takomillashtirishga yo‘naltirilgan fan” sifatida ta’riflanadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, innovatsion texnologiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish o‘qitish sifatini oshirishda muhim omillardan biri bo‘libgina qolmay, o‘qitish samaradorligini oshirishga, balki pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

“O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da ko‘rsatilishicha, innovatsiya quyidagicha mazmun va tushunchalarga ega: “Innovatsiya (ingl. “innovationas” – kiritilgan yangilik, ixtiro) – 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta’minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag‘lar; 2) ilmiy-texnika yutuqlari va ilg‘or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil

etish kabi sohalaridagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralari qo‘llanishi”.

Ta‘lim texnologiyasi esa – ing. ta‘lim jarayonini san‘at darajasida yuksak mahorat bilan tashkil etishga doir ma‘lumotlarga oid ta‘limot ma‘nosini anglatadi. U amaliyotga tatbiq qilinadigan pedagogik tizim loyihasi sifatida ilmiylik, amaliylik, tavsifiylik va tizimlilik xususiyatiga ega. Pedagogik texnologiya ma‘lum vaqtga mo‘ljallangan dastur bo‘yicha tuzilgan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo‘naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalanishi kafolatlangan, ilmiy jihatdan asoslangan tizimdir. Ta‘lim tizimidagi har qanday o‘quv fanida bo‘lgani singari adabiyot o‘qitish metodikasi rivojida ham jamiyat taraqqiyoti muhim o‘rin tutadi. Asosiy e‘tibor qaratadigan jihat – bu badiiy-estetik tafakkur masalasi va uni rivojlantirishdir.

Tadqiqotlardan ma‘lumki, badiiy-estetik tafakkur taraqqiyoti eng qadimgi davrlardan tortib o‘rta asrlargacha kechgan yaxlit bir ilmiy-ijodiy jarayon sifatida baholanadi. Shu o‘rinda adabiy ta‘lim jarayonini texnologik asosda tashkil etishning nazariy jihatlari nimalardan iborat va u o‘quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini rivojlantirishga qanday ta‘sir ko‘rsatadi degan savol tug‘iladi.

Adabiy ta‘lim jarayonini texnologiyalar vositasida tashkil etish zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida o‘quv jarayonini samarali olib borish, ta‘limning sifatini oshirish va o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayon quyidagi nazariy asoslarga tayangan holda amalga oshiriladi:

Ta‘lim jarayonini ilmiy asoslangan metodikalar yordamida tashkil etish. Bu usul ta‘lim mazmunini o‘quvchilarga tushunarli va samarali yetkazishga xizmat qiladi. Adabiy ta‘limni texnologiyalashtirishda tushunarlilik, izchillik, mantiqiylik, bosqichma-bosqich rivojlantirish kabi tamoyillar asosida o‘quv jarayoni quriladi.

O‘quvchilarning adabiy asarlarni chuqur tahlil qilish, estetik zavq olish va badiiy idrokini rivojlantirishga qaratilgan ta‘lim metodlari qo‘llaniladi.

Interaktiv ta‘lim usullari, raqamli resurslar va multimediya vositalarining qo‘llanilishi o‘quvchilarning qiziqishini oshirib, ularning badiiy-estetik tafakkurini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Bunda o‘quvchilarning adabiy asarlarni tahlil qilish ko‘nikmasi ortadi; san‘at va badiiy ijodga nisbatan estetik didi shakllanadi; tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi; adabiy jarayon va badiiy hodisalarni anglaydigan avlod shakllanadi. Bu borada atoqli yozuvchi Ulug‘bek Hamdam shunday deydi: “Yangi yuz yillikka va shu bilan birga, yangi ijtimoiy-siyosiy hayotga

kirib borayotgan kunimizda XX asr kishisini, avvalo, tafakkur tadriji va uning ijtimoiy-psixologik asoslari nuqtayi nazaridan tadqiq qilish bugunning ehtiyojidir”.

O‘quvchida barkamollikni ta’minlashning asosi bo‘lgan badiiy-estetik tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishda ijodiy va mantiqiy metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi. 7-sinf adabiyot darsligida Ernest Hemingueyning “Chol va dengiz” qissasini o‘rganish ko‘zda tutilgan. Matn o‘qib bo‘lingach, ushbu asarni o‘rganishni **imo-ishoralar tili metodi** asosida tashkil etish mumkin. Bu metod noan’anaviy o‘qitishda o‘ziga xos yondashuv bo‘lib, o‘quvchilarning tasavvuri va badiiy idrok qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. O‘qituvchi asardagi asosiy tushunchalarni belgilaydi: hayot uchun kurash, inson irodasi, tabiat va odam o‘rtasidagi munosabat, umid. O‘quvchilarga asardagi muhim syujetlar haqida qisqacha ma’lumot beriladi. Dars vizual va jismoniy harakatlarga asoslangan bo‘lishi tushuntiriladi. Shundan so‘ng o‘quvchilar guruhlariga bo‘linadi. Har bir guruhga asardan bir syujet taqsimlanadi. Ular ushbu sahnani imo-ishoralar, harakatlar yoki pantomima orqali ifodalashlari kerak. Boshqa guruhlar esa harakatlar orqali asarning qaysi qismi ifodalanayotganini tushunishga va izohlashga harakat qilishadi. O‘quvchilar harakat va imo-ishoralar orqali tasvirlangan sahnalardan kelib chiqib, asarning estetik mazmunini tushunishga intiladi. Har bir guruh o‘z ijrosini namoyish qilgandan so‘ng, umumiy tahlil qiladi. Ushbu metodning samaradorligi quyidagilardan iborat:

- Badiiy tafakkurni rivojlantiradi – o‘quvchilar asarni so‘zlar orqali emas, balki his-tuyg‘ular bilan anglash imkoniyatiga ega bo‘ladilar;
- Tasavvur va ijodiy fikrlashni oshiradi – harakat orqali tasvirlash o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantiradi;
- Jamoaviy ish va tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantiradi – guruh bo‘lib ishlash muloqot va fikr almashish jarayonini mustahkamlaydi;
- Asarning estetik va ma’naviy jihatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi – o‘quvchilar majoziy va badiiy tasvirlarni o‘z tajribalariga asoslanib idrok qiladilar.

Bu metod darsni jonlantiradi va o‘quvchilarga “Chol va dengiz” asarini nafaqat o‘qish, balki his qilish imkonini ham beradi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. An’anaviy pedagogik yondashuvlarni zamonaviy texnologiyalar

bilan uyg‘unlashtirish nafaqat ta’lim sifatini oshiradi, balki o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi. Raqamli resurslar, interaktiv metodlar va kompetensiyaviy yondashuv adabiy ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Shu boisdan, adabiy ta’limni texnologiyalashtirish nafaqat hozirgi kun talablariga mos, balki yosh avlodni ijodiy va estetik jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllantirishda ham asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yukshaltirishning mustahkam poydevoridir. O‘z AS, 2017-yil 4-avgust.
2. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. – 199 b.
3. Matchonov S. Adabiy ta’lim tizimini texnologiyalashtirish va badiiy-estetik tafakkur muammolari / “Yangi O‘zbekistonda o‘zbek adabiy tilining rivojlanish tendensiyalari: muammolar, yechimlar, tavsiyalar” mavzusida respublika ilmiy-amaliy anjumani. – Toshkent, 2024. 21-oktabr. – 171 b.
4. Mirzayeva Z. Jalilov K. Adabiyot. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – Toshkent, 2022. – 224 b
5. Qambarova S. Adabiyotni o‘quv fani va san’at turi sifatida o‘qitish metodologiyasi. Ped. fan. dok. (DSc) diss. avtoref. – Toshkent, 2024. – 71 b.
6. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. – 569 b.

MIRTEMIRNING “SURAT” DOSTONINI BIOGRAFIK O‘RGANISH MUAMMOSI

Ibodullayeva Muharram Oybek qizi,
ToshDO‘TAU I- bosqich magistiranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207559>

Annotatsiya: Biografik metod badiiy ijodni uning muallifi bilan bog‘lab o‘rganishda samarali natija berishi bilan ahamiyatlidir. Biografik metod badiiy asarni real hayotiy jarayonlar bilan birga tekshiradi, ijodkorning tafakkur olamiga olib kiradi. Badiiy asarning yaratilishiga turtki bergan omillarni bilishga yordam beradi.

Mazkur maqolada atoqli shoir Mirtemir she‘riyati biografik metod asosida o‘rganilgan. Badiiy tahlil uchun shoirning “Surat” dostoni tanlab olingan.

Kalit so‘zlar: biografik metod, badiiy ijod, shaxs, badiiy tafakkur, doston, badiiy tahlil.

Badiiy adabiyot so‘z san‘atidir, u so‘zning sehri, kuchidir. Bunda har bir harf jonli, har bir tovush sehlidir. Har bir so‘zda olam-olam ma‘no, har bir so‘zda turfa taqdirilar yashirindir. Sevimli shoirimiz Mirtemir she‘rlarida ham o‘zgacha ohang, va alamli muhabbat qoldirgan achchiq iztiroblar bor. Uning asarlarida xalq hayotining nafasi ufurib turadi, inson qalbi eng teran puchmoqlarigacha aniq ko‘rinadi, ona yurtning turfa xil ranglari jilolanadi. Shoir muhabbat mavzusiga murojaat qiladimi, ona yoki xalq mavzusini qalamga oladimi har birida alohida ma‘no, o‘zgacha qarashlar va teran fikrlar o‘z aksini topadi. Ijodkor she‘rining har bir misrasida o‘zining dardlari, olovli xislari va alamli muhabbatning og‘riqli nuqtalari ifodalanadi.

Uning “Betobligimda” she‘rida Majnuntoldan qaysidir ma‘noda panoh istagan dardli shoirning iztirobli nolalarini uchratishimiz mumkin.

Majnuntol tagiga o‘tqazing meni,
Qovrilmay g‘ashlik alangasida,
Majnuntol tagiga o‘tqazing meni,
Nafasimni rostlay ko‘lankasida.

Odatda majnuntol suv bo‘yida o‘sadi va uning atrofi hamisha salqin va sokin bo‘ladi. Shuning uchun shoirimiz darddan yonayotgan qalbini majnuntolning sovuq haroratida tinchlantirishni xohlayotgandek, uning salqin nafasidan umidvordek. G‘ashlikdan alanga bo‘layotgan qalbining o‘tli haroratini, uning ko‘lankasida rostlashni xohlaydi. Qahramonimizning tilagi shu, uning oddiygina istagi shu. Mirtemir og‘ir va uzoq xastalikdan vafot etadi. Uning ushbu vasiyat she‘ri bemorlikning jiddiy xuruji ta‘sirida yozilgan.

Mirtemirning otashin xislari faqatgina bevafo yor uchun emas edi. Uning go‘zal tuyg‘ulari aks etgan, onaning oldida farzandlik mas‘uliyatini ado etolmagan yigitning nadomatlari gavdalangan “Onaginam” she’ri ham betakror tarzda qalamga olingan. Onasi olamdan o‘tganida shoirimiz nohaq ayblovlar bilan qamoqda bo‘ladi va onasining olamdan o‘tganini kech eshitadi. Uning onasi yuqumli kasallik sababli vafot etadi va shuning uchun onaning sovuq tanasi oila a‘zolariga berilmaydi. Marhumning qay tarzda dafn etilganligi ham noma’lumligicha qoladi.

Tovonimga chaqir tikanakday botguvchi-g‘ashlik,

Bedavo sizloviqday sizlatguvchi-g‘ashlik.

Jigarimni qiymalab ahyon-ahyon,

Chuchvaraga chekkuvchi- g‘ashlik.

O‘tgan hafta onam oldiga bordim. U qattiq kasal. Onam oldida, uning qarshisida juda uyatliman. Men ona xizmatini qilolmadim! deya eslaydi Mirtemir “Estaliklarida”

Dunyoga qayta kelishimga ko‘zim yetsaydi,

Yigit yoshim to‘lmay turib,

Ayriliq zaylida qoq yog‘ochday qurib,

Jon bergan onamni ko‘rishimga ko‘zim yetsaydi,

Tizzasiga bir nafas bosh qo‘yishimga ko‘zim yetsaydi,

Menda g‘ashlik netardi?

Yantoq o‘tinidek,

Tamaki tutunidek,

Tong paytida taralgan badbaxtlik tunidek

Cheksiz fazolarga tarqab ketardi!

Onaginam!.

Ozodlikdan mahrum etilgan shoir onaning holidan xabar olib turish, uning dardiga malham bo‘lish, uning so‘nggi kunlarida to‘shagi qoshida turib og‘ziga suv tomizib turish baxtiga ham muyassar bo‘lmadi. U ana shu farzandlik burchini bajara olmagan uchun bir umr o‘zini kechira olmay, ichini kemirib yashadi.

Onaginam. Har bir insonning hayotida eng qimmatli va qadrlı insondir. Ammo uning mehri bitmasdek, hech qachon tugamasdek, umri esa go‘yo abadiydek. Vaqtida qadrini bilmaymiz, mehrimizga muhtoj ekanligini payqamaymiz, undan uzoqlashganimizda yo‘limizga ko‘z tikkanini sezmaymiz. Yo‘qotganimizda esa qalbimizdagi g‘ashlik alangasini tarqatolmaymiz. Afsuslarimiz, nadomatlarimiz yuki bizni charchatadi. Uning xizmatlarini qilolmaganimiz, vaqtida qadrlamaganimiz,

holidan bir xabar olmagan kunlarimizning so‘rovlari vijdonimizni qiynaydi. Uning issiq mehrini, qaynoq quchog‘ining taftini qidirib topolmaganimizda ana o‘sha alamli g‘ashlik bizni chulg‘ab olishni boshlaydi. Dunyoga qayta kelolmasligimiz, uning xizmatlarini qayta qilolmasligimiz, tizzasiga yana bir bor bosh qo‘yolmasligimizni bilganimiz zahoti bu g‘ashlik bizni tark etmasligini anglaymiz. Mirtemirning yuqoridagi she‘rida ana shunday tuyg‘ular iskanjasidagi farzandning dardlari ifodalangan. Mirtemir ijodining fazilatlari ko‘p. Ana shuning uchun ham G‘afur G‘ulom “Mirtemirning she‘rlarini o‘qisam yayrab ketaman. U shoshilmay, erkalanib yozadi”, degan edi.

Mirtemir ijodida “Surat” dostoni alohida yuksak ahamiyatga ega asardir. Ushbu dostonni bemalol ijodkorning biografik asari deb atashimiz ham mumkin. Barcha kitobxonlarga ma‘lumki Mirtemir 30-yillarning boshida tuhmatlar bilan Moskvadagi Dmitrov lageriga surgun qilingan. Shoirimizning sevikli yori, vafodiri deya o‘ylagan ayoli esa ayriliqqa ko‘nmay tezda ikki yashar qizalog‘ini tashlab Moskvaga ketib qoladi. Qizalog‘i esa tez fursatlarda vafot etadi. Bu voqea nozik his-tuyg‘ular sohibi bo‘lgan shoirimizni esa g‘am-g‘ussaga ko‘madi, nozik qalbini qattiq jarohatlaydi. Quyidagi misralar esa ana xasratli kunlardan so‘zlaydi.

Na oltin, na javohir edim...
Armonli bir yosh shoir edim.
Zuhro bo‘lmasang ham chiroyda,
Men ishqingda naq Tohir edim.
Toshlon o‘ldi degan kim axir?
Gulday so‘ldi degan kim axir?
Nahot poymol qutlug‘ ishq ahdi,
Bol bo‘lurmi shunchalar taxir?

Ushbu misralarda ijodkor oddiygina bir shoir ekanligini ta‘kidlab o‘tmoqda. Yorning ishqida bo‘lgan oddiy yoshgina shoir yigit. Garchi yori husnda Zuhro yanglig‘ bo‘lmasa ham uni Tohirdek sevgani va o‘sha bevafo yorning ishqida yonganini so‘zlaydi. Vafo, sadoqat tushunchalari naqadar qudratli kuchga ega. Ammo uning kuchini, zalvorli yukini har kim yelkasiga ola oladimi? Olgan taqdirdachi? Uni ko‘tara oladimi yoki zalvoriga chidamasdan uni tark etadimi? Nafaqat o‘sha zamon, balki bugungi kunimizda ham bu tuyg‘ularning qiymati naqadar yuqori. Yuqoridagi misralarda shunday kuchli va qudratli tuyg‘u bo‘lgan ishqning poymol bo‘lgani, agar ishq bol bo‘lsa nega bunchalar taxir ekanligi savollari javobsiz qoladi. Aslida ishq bolday shirin bo‘lmaydimi?, u sadoqat, vafo liboslari

bilan bezanmaydimi? Shundagina u husn ochib go‘zallashmaydimi?. Ishqning azoblari, ayriliqlari ham totli va yoqimli bo‘lmaydimi? U ana shu shirin hijronlar bilan mustahkamlanmaydimi? Ushbu savollarning barchasining javobi ha. Demak dostonidagi Toshlonning sevgilisining ishq soxta, sinovlarga bardoshsiz darajada oqiz. Ushbu dostonni yuqorida ta’kidlaganimizdek Mirtemirning biografiyasi deya ayta olishimiz mumkin bo‘lgan asarlar sirasiga kiradi. Dostonda ikki yillik xijronga chidamagan xiyonatni ustun bilgan bevafo yor va uning hajrida Tohirdek yongan oshiq yigitning timsoli gavdalanadi. Ayriliqning og‘riqlari, uning alamli va istirobli kechinmalari ushbu dostonda juda chiroyli va tushunarli tarzda ifoda etilgan. Asarda ruhiyat tasviri, tabiiylik va samiylik bo‘rtib turadi.

Mirtemir ana shunday yuksak iste’dod egasi, betakror ijodkor edi. Uning she’rlari sodda va tushunilishi judayam oson, ammo olam-olam ma’noga, mazmunga to‘la edi. Hayotning ajoyib bir qonuniyati bor. Ulug‘ kashfiyotlar oddiy bir mantiqqa asoslanadi. Eng lazzatli mevalar siz yashayotgan tuproqda unadi. Umrboqiy she’rlar olis yurtlardagi uchrashuvlar emas, balki qadrdon zamin, qadrdon kishilar bergan ilhom kurtagidan unadi. Ijodkorning ilhom olgan insonlari, uni ilhomlantirgan tuyg‘ulari uning qarshisida bo‘lgan. Shuning uchun gohida muhabbatdan jo‘shib so‘zlagan bo‘lsa, gohida xiyonatdan kuyib so‘zladi, ba’zi vaqtlarda esa armonlarini qog‘ozga to‘kdi. Uning muhabbati, uning armonlari achchig‘-u shirin hasratlari soddagina xalqning ko‘nglidan joy oldi. Aslida Mirtemirning ijodi sodda edi, tushunilishi oson va maroqli edi. U xalq tushunishi uchun yozgandi va xalq uni tushungandi. Shuning uchun uning ijodi bugungi kunda ham sevimli va maroqli bo‘lib qolmoqda. Mirtemir ana shunday yuksak iste’dod va buyuk qalb sohibi edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Karimov, S. Mamajonov, B. Nazarov, U. Normatov, O.Sharafiddinov 20 –asr O‘zbek adabiyoti tarixi 321-bet.
2. Said Ahmad Nazm Chorahasida. __T.: “Yosh gvardiya”, 1982, 16- bet
3. Saydulla Mirzayev 20-asr O‘zbek adabiyoti, 2005, 281-bet
4. Saydulla Mirzayev 20-asr O‘zbek adabiyoti, 2005, 291-bet
5. Naim Karimov, Otayor Nahanov. “Mirtemir zamondoshlari xotirasida”. Tosh. G‘. G‘ ulom nashriyoti 1982 11- bet
6. Наим Каримов. МИРТЕМИР-Маърифий-биографик роман 98-bet. «MERIYUS» Тошкент — 2012

BADIIY SAN'ATLARNI O'QITISHDA BLUM TAKSONOMIYASIDAN FOYDALANISH

Farxodova Iroda Abdurazzoq qizi,
*Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti
universiteti 2-bosqich magistranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207561>

Annotatsiya. Ushbu maqolada, badiiy san'atlarni o'qitishda Blum taksonomiyasining ahamiyati va uning asosida topshiriqlarni qanday ishlab chiqish mumkinligi ko'rib chiqiladi. Maqolada, taksonomiyaning har bir darajasining badiiy san'atlarni o'qitishdagi roli va o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini oshirish uchun qanday topshiriqlarni tayyorlash mumkinligi haqida batafsil ma'lumot beriladi. Shuningdek, badiiy san'atlarni o'qitish jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llashga qaratilgan amaliy tavsiyalar taqdim atiladi.

Kalit so'zlar: badiiy san'at, blum taksonomiyasi, kognitiv, affektiv, psixomotor, iyhom, tashbeh, tazod, tajnis, istiora.

Kirish. Ta'lim jarayonida interfaol metodlarning joriy etilishi, o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Blum taksonomiyasi — bu ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim darajasini va tafakkur qobiliyatlarini tasniflash va sistemalashtirish uchun ishlab chiqilgan nazariy asos. 1956-yilda Benjamin Blum tomonidan ishlab chiqilgan bu taksonomiya, o'quvchilarning o'rganish jarayonida qanday rivojlanishini ko'rsatadi va ta'lim maqsadlarini belgilashda yordam beradi. San'at so'zi "sun" (yaratmoq) so'zidan kelib chiqadi va badiiylik yaratish jarayonini anglatadi. Badiiy san'atlar asarda ifodalangan g'oyalarning hayotiyroq va ta'sirchanroq ifodalanishini ta'minlaydi. Lirik va epik timsollarni yorqinroq gavdalantirish, misralar, bayt va bandlarning lafziy nazokati, musiqiyligi va jozibadorligini ta'minlovchi vositalar badiiy san'atlarning asosiy jihatlaridir. Badiiy san'atlar, o'z navbatida, insonning ijodiy faoliyatini va uning his-tuyg'ularini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Badiiy san'atlar o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va ularning badiiy ko'nikmalarini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Badiiy san'atlarni o'qitishda, o'qituvchilar samarali metodlarni qo'llashlari zarur, shunda o'quvchilar o'z bilimlarini kengaytirish va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Blum taksonomiyasi o'qituvchilarga tarbiyalanuvchilar oldiga qo'yiladigan topshiriqlarni ta'lim maqsadlariga muvofiq ravishda tasniflash imkonini beradi. Bu tasnif kognitiv, affektiv va psixomotor yo'nalishlarga asoslanadi. Ta'limning ushbu uch yo'nalishini

oddiy qilib “bilaman”, “his qilaman” va “yarataman” so‘zlari bilan ifodalash mumkin. Blum taksonomiyasining asosiy maqsadi pedagoglarda ta’lim maqsadlarining har uchala sohasi bo‘yicha motivatsiya uyg‘otish va shu orqali ta’lim samaradorligini oshirishdir. Kognitiv yo‘nalishdagi ko‘nikma va malakalar bilim, tushuncha va tanqidiy mulohaza yuritishga bog‘liq. Blum taksonomiyasida o‘quv maqsadlarining kognitiv yo‘nalishi oltita darajadan iborat.

Blum taksonomiyasi, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini tartibga solish uchun samarali vosita bo‘lib, ta’lim jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

Asosiy qism. Blum taksonomiyasini adabiy ta’lim jarayoniga joriy etish masalasi B.To‘xliyev, G.Xolboyeva, Z.Mirzayeva kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan bo‘lsa, matn ustida ishlash yo‘llarini ushbu taksonomiya me‘zonlariga muvofiq tashkil etish masalalari metodistlar Q.Husanboyeva, R.Niyozmetovalar tomonidan atroflicha tahlil qilingan.[4:6]. Badiiy san’atlarni o‘qitishda Blum taksonomiyasining oltita darajasi — bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, baholash va yaratish — o‘quvchilarning o‘rganish jarayonida qanday rivojlanishini ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra, Blum taksonomiyasining darajalari va har bir me‘zonini qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar keltirib o‘tamiz.

Bilish. O‘qituvchilar, o‘quvchilarga badiiy san’atlarni va ularning asosiy xususiyatlarini tushuntirish orqali, ularning bilim darajasini oshiradilar. Bu bosqichda o‘quvchilar atamalarni tushunish va ularga asoslangan aniq qoidalar, tushunchalar va faktlarni bilish qobiliyatiga ega bo‘lishadi. Ushbu daraja o‘quvchilarga asosiy bilimlarni egallashda yordam beradi va kelajakdagi o‘qish jarayonlari uchun mustahkam poydevor yaratadi. O‘quvchilarga har bir badiiy san’atning ta’rifini va

uning xususiyatlarini tushuntirish. Masalan, tazod san’atining ma’nosi va misollarini keltirish. O‘quvchilardan san’at turlari haqida savollar berish va ularni javob berishga undash. Quyidagi savollarni misol tariqasida keltirish mumkin:

- 1) arabchada nomi “shaxslantirish” ma’nosini beruvchi san’at qaysi?
- 2) nasrda ham, nazmda ham uchraydigan, o‘zaro zid tushunchalarni ifodalovchi so‘z yoki iboralarni ishlatishda ko‘zga tashlanadigan badiiy san’at turi qaysi?
- 3) ma’nosi “bir nazar tashlash” bo‘lib, tarixiy va afsonaviy voqea, shaxs, mashhur asar va qahramonlar nomiga ishora qiladi. Bu yerda qaysi badiiy san’at haqida gap ketmoqda?

Tushunish. O‘quvchilar matn (she’r, g‘azal, qit’a, ruboiy) mazmunini, g‘oyasini, muallif ko‘zlagan maqsadini tushunishga harakat qiladilar. O‘qituvchilar,

o‘quvchilarga badiiy san’atlarni tahlil qilish va ularning mazmunini muhokama qilishga yo‘naltirish orqali ularning tushunish darajasini oshirishlari mumkin. Bunda quyidagi topshiriqni misol tariqasida keltirish mumkin:

She’rda qanday g‘oya ilgari surilgan? She’riy san’at tur(lar)ini yuzaga keltirgan kalit so‘zlarni toping va yozing.

Qarasam, beshikdan tobutga qadar,

Birov umr so‘rar, yana birov – zar.

Berganga bittasi ko‘pdir, birodar,

Olganga mingtasi kam ko‘rinadi. [1:14-15]

Qo‘llash. O‘quvchilar o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llashga harakat qiladilar. Qo‘llashda o‘quvchilarning o‘rgangan qonuniyat va nazariyalarni aniq amaliy vaziyatlarga tatbiq eta olishi, tushuncha va tamoyillarni har xil vaziyatlarga tatbiq etishga qodirligi ahamiyat kasb etadi [3:213]. Masalan,

a) baytda qanday she’riy san’at mavjudligini aniqlang, mazmuniga e’tibor bering, uni hozirgi kundagi qaysi maqol bilan qiyoslasa bo‘ladi?

Chun masal bo‘ldi soching zulm ichra, yoshurmoq ne sud

Mushk isin yashursa bo‘lmas, bu masal mashhur erur. (Navoiy)

b) ishora qilingan harflar orqali yashiringan so‘zni toping va baytning ma’nosini izohlang. Muallif nima uchun arab harflaridan foydalanganini aniqlashga harakat qiling.

“Ayn” u “shin” u “qof” inga to bo‘ldi ko‘nglum mubtalo,

“Dol” u “ro” u “dol” u hajringdin dame ermon judo (Komil Xorazmiy)

Tahlil qilish. O‘quvchilarning butunni ma’lum bo‘laklarga ajrata olishi, ular orasidagi aloqadorlikni ko‘rsatib bera bilishi, dalillar va tekshiruvlar orasidagi farqni ko‘rsatib bera bilishi nazarda tutiladi. O‘quvchilar badiiy san’atlarni tahlil qilish va ularning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashga harakat qiladilar. Badiiy san’atlar xilma-xil va rang-barang bo‘lish bilan birga o‘zaro o‘xshash hamda farqli jihatlarini ham mavjud. O‘qituvchilar, o‘quvchilarga badiiy san’at turlarini tahlil qilish vazifalarini berish orqali, ularning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishlari mumkin. Tafovut va bir xillikni aniqlash uchun topshiriq beriladi. Masalan, namuna sifatida tajnis - iyhom, tashbeh – istiora san’atlarini keltiriladi. O‘quvchi jadvalni to‘ldirganda badiiy san’atlardan olgan bilimlarini eslaydi va ularni taqqoslashni ham o‘rganadi. O‘quvchilar badiiy san’atlarni o‘zaro taqqoslab, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashlari kerak.

Baholash. O‘quvchi yozma matnning tuzilishi mantig‘ini, mavjud ma’lumotlar bilan xulosalarning o‘zaro mutanosibligini, mavjud ma’lumotning ahamiyatliligi darajasini baholaydi [3:213]. O‘quvchilar badiiy san’atlarni baholash va ularning sifatini aniqlashga harakat qiladilar. O‘quvchilarga daftarga biror g‘azal yozib va o‘sha g‘azal muallifining badiiy san’atlarni qo‘llash mahoratiga doir tezis yozishlari aytiladi. So‘ngra o‘quvchilar o‘z ishlarini sinfdoshlariga taqdim etishlari va bir-birining ishlarini baholashlari uchun vaqt ajratiladi. Baholash mezonlari sifatida ijodkorlik, mavzuni ochish darajasi va uslubiy yondashuv ko‘rib chiqiladi. Bu orqali, ularning baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkin. O‘quvchilar baholashda o‘z fikrlarini asoslash va tanqidiy yondashuvni rivojlantirishlari kerak.

Yaratish. O‘quvchilar o‘z ijodiy ishlash, tajribalar o‘tkazish hamda yangi faoliyat mazmunini rejalashtirishni talab etadi [4:8]. O‘quvchilarga o‘z ijodiy loyihalarini amalga oshirish vazifalarini berish orqali, ularning yaratuvchanlik ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkin. Ulardan mustaqil ravishda g‘azal yoki she’r yozib ko‘rish va bunda tasviriy vosita va badiiy san’atlardan foydalanish so‘raladi. Bu jarayonda, o‘quvchilar o‘z ijodiy g‘oyalarini amalga oshirish uchun turli usullar va texnikalardan foydalanishlari kerak.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillarimiz natijasida aytish mumkinki, badiiy san’atlarni o‘qitishda “Blum taksonomiyasi” muhim ahamiyatga ega bo‘lgan texnologiyalardan biri deya olamiz. Ushbu taksonomiya, o‘quvchilarning bilim darajasini va tafakkur qobiliyatlarini sistemalashtirishga yordam beradi, bu esa o‘qituvchilarga ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil etishga imkon yaratadi. Masalan, “bilish” darajasida o‘quvchilar badiiy san’atlarning asosiy xususiyatlarini o‘rganish orqali, ularning nazariy asoslarini tushunadilar. “Tushunish” bosqichida esa, o‘quvchilar san’at asarlarini tahlil qilish va muallifning g‘oyasini tushunishga harakat qiladilar. “Qo‘llash” darajasida esa, o‘quvchilar o‘rgangan bilimlarini amaliyotda qo‘llashga intiladilar, bu esa ularning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini yanada oshiradi.

Bundan tashqari, "baholash" va "yaratish" darajalari orqali o‘quvchilar o‘z ijodiy ishlarini baholash va yangi asarlarni yaratish jarayonida mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

Umuman olganda, Blum taksonomiyasi badiiy san’atlarni o‘qitishda innovatsion yondashuvlarni qo‘llash imkoniyatini taqdim etadi. O‘qituvchilar ushbu taksonomiyani o‘z darslarida faol ravishda qo‘llash orqali, o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish va badiiy san’atlarni o‘rganish jarayonini yanada samarali tashkil etishlari mumkin.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Iqbol Mirzo “Sizni kuylayman” (she’rlar to‘plami). Toshkent – 2007
2. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Tazod>
3. Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova. “Adabiyot o‘qitish metodikasi” o‘quv qo‘llanma- Toshkent: Shafoat Nur Fayz,2020.
4. Kambarova S.I.2022. “Blum taksonomiyasi — o‘quv materiallarini o‘zlashtirishning muhim vositasi sifatida”. O‘zbekiston til va madaniyat 2 (4):4-12.
5. Turkiy adabiyot namunalari. Alisher Navoiy [Matn]: nasr/to‘plovchi Mirzo Kenjabek. - Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2022.

MUHAMMAD YUSUF SHE‘RLARINING ADABIYOT DARSLARIDA O‘QITILISHI VA YOSHLAR ORASIDA MILLIY XARAKTERNI SHAKLLANTIRISHDAGI ROLI

Pazliddinov Sherzodbek Qurbonovich,

*Namangan viloyati Davlatobod tumani MMTBga qarashli 64-sonli umumiy o‘rta ta’lim maktabi
ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207565>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Muhammad Yusuf she‘rlarini umumta’lim maktablarining adabiyot darslarida o‘qitilishi hamda ularning yoshlar orasida milliy xarakterni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shoir she‘rlarida ifodalangan vatanparvarlik, insonparvarlik, mehr-oqibat va milliy qadriyatlar kabi g‘oyalar yosh avlodning ma’naviy-axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi yoritib beriladi. Tadqiqot davomida Muhammad Yusuf ijodining zamonaviy ta’lim jarayonidagi ahamiyati, o‘quvchilarda milliy g‘urur va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishdagi roli o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *Muhammad Yusuf, adabiyot ta’limi, vatanparvarlik, milliy xarakter, yoshlar tarbiyasi, milliy g‘urur, milliy qadriyatlar, ma’naviy tarbiya.*

Milliy xarakter biror millat yoki xalqning o‘ziga xos psixologik, axloqiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlaridan iborat bo‘lib, ularning tarixi, urf-odatlar, qadriyatlari, o‘zaro munosabatlari va atrof-muhitga bo‘lgan munosabati asosida shakllanadi. Milliy xarakter millatning umumiy xulq-atvorini, qarashlarini va turmush tarzini ifodalaydi. U ko‘pincha tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar ta’asirida rivojlanadi va har bir xalqning o‘ziga xosligini, o‘ziga xos xulq-atvorini va orzu-umidlarini aks ettiradi.

Muhammad Yusuf o‘zbek adabiyotining zamonaviy namoyandalaridan biri bo‘lib, uning she‘rlari nafaqat badiiy go‘zalligi, balki tarbiyaviy va ma’naviy ahamiyati bilan ham keng e’tirof etilgan. Shoirning she‘rlari milliy g‘urur, vatanparvarlik, xalq qadriyatlari va o‘zlikni anglash kabi muhim jihatlarni aks ettiradi. Shoir she‘rlari, ayniqsa, adabiyot darslarida o‘qitilish orqali yoshlar orasida milliy xarakterni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Milliy xarakterning shakllanishi yoshlarning milliy ongini rivojlantirish, o‘zlikni anglash va vataniga bo‘lgan muhabbatni oshirishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirishda adabiyot darslari, ayniqsa, Muhammad Yusufning she‘rlari kabi asarlar, muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shoirning she‘rlari yoshlarni o‘z millatining tarixi, madaniyati va qadriyatlarini anglashga

yordam berish bilan birga, ularni vatanparvarlik, insoniylik, adolat, samimiyat kabi fazilatlarni rivojlantirishga undaydi.

Muhammad Yusufning she'rlari, o'zbek xalqining madaniyatini, tarixini va milliy qadriyatlarini o'quvchilarga yetkazishda muhim vosita hisoblanadi. Shoirning asarlari o'zining badiiy ifodasi bilan birga, milliy xarakterning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan chuqur ma'naviy va tarbiyaviy mazmunga ega. Shoirning she'rlari orqali yoshlar xalqning tarixiy an'analari, til va madaniyatining ahamiyatini anglab yetadilar. Muhammad Yusufning 8-sinf adabiyot darsligida berilgan "Vatanim", "Mehr qolur" va "Yurtim ado bo'lmas armonlaring bor..." mavzularidagi she'rlari yoshlarni o'z millatiga bo'lgan hurmat, mehr-muhabbat va sadoqatga chaqiradi. Bu o'z navbatida, milliy g'urur, vatanparvarlik va xalq qadriyatlariga hurmatni shakllantirishga yordam beradi.

Adabiyot darslari yoshlarning dunyoqarashini, estetik didini va axloqiy qadriyatlarini shakllantiradigan eng muhim jihatlardan biri o'quv jarayonlaridir.

Muhammad Yusuf tomonidan yozilgan "Vatanim" she'ri o'quvchilarning milliy xarakter holatidan kelib chiqib vatanga bo'lgan muhabbatlarini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Men dunyoni nima qildim,
O'zing yorug' jahonim.
O'zim xoqon,
O'zim sulton,
Sen taxti Sulaymonim.
Yolg'izim,
Yagonam deymi,
Toppingan koshonam deymi,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan, Vatanim...[1:9]

Muhammad Yusufning she'rlari aynan shu jarayonda yoshlarning milliy xarakterni shakllantirishda, ularda o'zlikni anglash va milliy ongini yanada rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Shoirning ona yurtidan tuygan mehri xuddi singilning, onaning mehridek iliq. U bir aka bo'lib, bir o'g'il bo'lib bu mehrga javob bergisi, agar shu yurt "o'g'lim", deya unga mushtoq bo'lsa, har qanday mushkulot qarshisiga chiqqisi, kelgusida padarkushlardan kelajak ulug'beklarini pana qilib quchgisi keladi.[2:302]

Muhammad Yusuf she'rlari nafaqat badiiy tomondan, balki tarbiyaviy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. O'quvchilar shoir she'rlari orqali o'z millatining qadriyatlariga, ona tiliga bo'lgan hurmatni oshiradilar. O'zbek millati va uning madaniyati haqida o'quvchilarga ko'proq tushuncha beradi. Shoirning she'rlari nafaqat go'zal adabiy turlarni, balki milliy madaniyatni, tarixni, urf-odatlarni hurmat qilishni, o'zligini anglashni targ'ib qiladi. Adabiyot darslarda o'quvchilar shoirning she'rlari orqali milliy qadriyatlarni o'rganadilar va bu ularda milliy xarakterning asosiy fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Bu hayotda inson kabi yashar ekanmiz, albatta vatanga ota-onaga, yor-u do'stlarga mehr muhabbat bilan hayot kechirishimi lozim va bu borada yoshlarga ibrat bo'lishimiz kerak. Muhammad Yusuf tomonida yozilgan "Mehr qolur" she'ri esa bu borada bizlarga ona vatanga bo'lgan mehr va sadoqatning yanada oshishiga xizmat qiladi.

O'tar qancha yillar to'zoni,
Yulduzlar — ko'z yoshi samoni.
O'tar inson yaxshi-yomoni,
Mehr qolur, muhabbat qolur.
Qorachug'da porlagan o'sha,
Iqboliga chorlagan o'sha,
Dunyoni tor aylagan o'sha —

Mehr qolur, muhabbat qolur.[3:200]

Hayotning har qanday holatlarida insonning yaxshiligi va yomonligi o'tsada, lekin mehr va muhabbat doimo qoladi, degan ma'no mavjud. Mehr-muhabbat – bu insoniyatning eng muhim va abadiy tuyg'ulardan biridir, va bu tuyg'ular vaqt o'tishiga qaramasdan inson qalbida qoladi. Mehr-muhabbat ota-onalarning farzandlariga farzandlarning esa ota-onalariga bo'lgan chinakam muhabbatidadir. Yoshlarimiz har qanday holatlarda ham ona yurtini va ota-onalarini asrab-avaylashlari lozim.

Odamni odam qilib turgan, uning hayotiga insoniy mazmun baxsh etadigan inja tuyg'ular, avvalo, mehr va muhabbatdir. Shu tuyg'ular tufayli olamda hayot davom eta- di, tiriklik tantana qiladi. Zero, ota-onaning farzandga mehri, akaning singilga achinishi, do'stning do'stga madadi, yigitning qizga muhabbati dunyoni tutib turgan abadiy tuyg'ulardir.[4:304]

Shoirning she'rlarida o'z xalqiga, yurtiga, ona tiliga bo'lgan sevgisi, vatanparvarlik va samimiyat kabi insoniy fazilatlar asosiy o'rinda turadi. Shoirning

she'rlari yoshlarni birinchi navbatda o'z millatining tarixiga, madaniyatiga hurmat bilan qarashga, undan faxrlanishga undaydi. Ular she'rlarda ifodalangan g'oyalarga asoslanib, o'z xalqi va vataniga xizmat qilishni, uning qadriyatlarini saqlashni o'rganadilar. Shoirning vatan haqida yozgan she'rlari yoshlarni yurtni sevishga, uning go'zalligini va kuchini anglashga chaqiradi. Bu yoshlarning milliy xarakterning shakllanishiga, ular orasida vatanparvarlik va milliy g'ururni oshirishga katta yordam beradi.

Shoirning “Yurtim ado bo'lmas armonlaring bor...” she'rida yurtimiz ozodligi uchun qayg'urgan vatandoshlarimiz, bu yurt mustaqilligi uchun kerak bo'lsa jonini fido qilgan insonlar va ularning qilgan mehnatlarini bugungi yoshlar albbata qadrlashlari lozimligini anglab yetishlari kerak bo'ladi.

Yurtim, ado bo'lmas armonlaring bor,
Toshlarni yig'latgan dostonlaring bor,
O'tmishingni o'ylab og'riydi jonim,
Ko'ksing to'la shahid o'g'lonlaring bor.
Bag'rim o'rtar bir o'y bahor ayyomlar,
Oy botgan yoqlarga termulib shomlar.
Aybin bilmay ketgan Akmal Ikromlar,
Fayzullodek mardi maydonlaring bor...[5:10]

Tarixiy harakatda ma'lum bosqichga yetgan millat shoiri ortga o'girilib, o'tmishni yodga oladi, uni anglamoqchi, anglaganlariga ko'ra xulosalar chiqarmoqchi bo'ladi. Chunki bu millat yangi tarixiy burilish oldida turibdi, bu tarixni yaratish uchun esa kechagi kun sarhisob etilishi shart: “Alhazar, alhazar, ming bor alhazar, Ana, yurishibdi kiyganlari zar. Qodiriyini sotib shoir bo'lganlar Mehrobingdan chiqqan chayonlaring bor...” Bu bilan shoir kechagi davrning fojialariga e'tiborni qaratib, undan kerakli, bugungi va ertangi kun uchun zaruriy o'gitlar chiqarishga undayotgandek bo'ladi. [6:121]

Muhammad Yusufning biz yuqorida tahlil qilgan she'rlarining barchasi zamirida yoshlar orasida milliy xarakterning shakllantirish va shu bilan birga ular orasida ona vatanimizga bo'lgan cheksiz hurmat va sadoqatlarini yanada oshirishga qaratilganligi asosiy maqsadimiz ekanligi bilan ham ahamiyatlidir. Qanchadan qancha shoir va yozuvchilarimiz ona yurtimizning mustaqil davlat bo'lishini yoshlarimizni o'qimishli bo'lishlari uchun ham barcha kuchlarini sarflashdi va jonlarini shu yurt ozodligi yo'lida fido qilishdi. Bugungi yoshlar bulardan to'g'ri

xulosalar qilishlari va vatan oldidagi burchlarini yurakdan ado etishlari kerakligini his qilib yashashlari lozim.

Xalqimiz bamisli samandar (olovda tug‘ilib, olovdan omon chiqadigan afsonaviy qush)dek barcha sinovlardan omon chiqdi, sharaf bilan chiqdi. Biroq bu kurashlar, ozodlikka bo‘lgan intilishlar, albatta, qurbonsiz, yo‘qotishlarsiz kechmadi. Millatning ne-ne bahodirlari, yurt ozodligini har narsadan ustun bilgan xalqning asl farzandlari shu kurash maydonlarida jon berdilar[7:306].

Xulosa qilib aytganda, Muhammad Yusufning she‘rlarining adabiyot darslarida o‘qitilishi yoshlar orasida milliy xarakterni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shoirning she‘rlari nafaqat badiiy go‘zallik, balki ma‘naviy va tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. Shoirning she‘rlari yoshlarni milliy qadriyatlarni, tarixni, madaniyatni anglashga, o‘z millatiga bo‘lgan g‘urur va muhabbatni oshirishga chaqiradi. Adabiyot darslarida uning she‘rlari va asarlarini o‘qitish orqali yoshlar milliy xarakterning asosiy fazilatlarini o‘zlarida rivojlantiradilar. Ularning vatanparvarlik, sadoqat, o‘zlikni anglash kabi sifatleri mustahkamlanadi va ular o‘z xalqining boy madaniy merosini hurmat qilgan holda, kelajakda uni saqlab qolish uchun xizmat qilishga intilishadi. Muhammad Yusufning she‘rlari yoshlar tarbiyasida mustahkam poydevor bo‘lib, ularning ma‘naviy va axloqiy dunyoqarashlarini shakllantiradi. Shoir she‘rlari adabiyot darslarida o‘qitilishi orqali yoshlar orasida milliy xarakterni shakllantirishning ahamiyati yanada ortadi. Shoirning she‘rlari o‘quvchilarda milliy qadriyatlar, vatanparvarlik va g‘ururni rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek, ularning ma‘naviy va axloqiy tarbiyasini boyitadi. Ushbu jarayon, o‘z navbatida, yoshlarni o‘zligini anglashga va o‘z xalqining boy tarixiy va madaniy merosiga hurmat bilan qarashga undaydi. Muhammad Yusuf she‘riyati bugungi kunda ham yoshlar orasida unitilmasdan aksincha shoir she‘rlaridan yod olib ularning ma‘no mazmuniga e‘tibor qaratgan holda yurtga mehr va sadoqat bilan xizmat qilishda davom etib kelmoqdalar, bu esa yoshlarning ulkan marralarga erishishlariga shoir she‘rlari uzoq yillar davomida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muhammad Yusuf Alyorim qolur she‘riy to‘plam. Ziyo nashr nashriyoti Toshkent – 2019
2. Muhammad Yusuf. Saylanma. Toshkent: “PHAROS AMBITION” 2022
3. Мухаммад Юсуф. Сайланма. “ШАРК” НАШРИЁТ-МАТБАА АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ БОШ ТАХРИРИЯТИ ТОШКЕНТ 2007
4. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent – 2019
5. Ziyo. uz U. Hamdam. She‘riyatimizda Qodiriy an‘analari “Sharq yulduzi” jurnali, 2014-yil, 4-son

ADABIYOT DARSLARIDA TADQIQOT METODINI QO‘LLASH

Marjona Toshpulatova,

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO ‘TAU mustaqil izlanuvchisi
Alfraganus universiteti o‘qituvchisi*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207573>

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumta’lim bosqichlarida adabiyot fanini o‘qitishda tadqiqot metodidan foydalanish haqida fikr -mulohazalar keltirilgan. Metoddan foydalanish ko‘rsatmalari Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi hikmatlarni o‘rganish misolida namuna sifatida bayon etilgan. Bundan ko‘zlangan maqsad – o‘quvchilarda tadqiqotchilikni shakllantirish, tanqidiy hamda mustaqil fikrlash malakasini rivojlantirish, bilim va tasavvurlari doirasini kengaytirishdir.

Kalit so‘zlar: umumta’lim bosqichlarida, adabiyot, tadqiqot, tadqiqotchilik, tanqidiy fikrlash, o‘z-o‘zini rivojlantirish.

Adabiyot darslarida o‘quvchilarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatishda interfaol metodlarni qo‘llashdan maqsad ularda mantiqiy va tahliliy fikrlashni rivojlantirish, badiiy matnni chuqur tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘liqliklarini tushunish, muallifning niyatini anglashi uchun zamin hozirlashdir. Fikrlar xilma-xilligini qabul qilish fikrlarni eshitish, o‘z qarashlarini asoslash va boshqalarning nuqtayi nazariga hurmat bilan yondashishni o‘rgatadi. Tanqidiy fikrlash faqat adabiyot darslari uchun emas, balki hayotiy muammolarni hal qilish, axborotni tahlil qilish va asosli qarorlar qabul qilish uchun ham juda muhimdir.

Mustaqil faoliyat va ijodiy ishlar o‘z-o‘zidan erkin tafakkurni talab qiladi. Mustaqil fikri, o‘z nuqtayi nazari bo‘lmagan o‘quvchi ijod qilolmaydi, mustaqil faoliyat yurita olmaydi.[1:5] Bugungi umumta’lim maktablarining asosiy vazifasi o‘quvchilarda mustaqil fikr yuritish, bilim olish va ijodkorlik qobiliyatini tarbiyalashdir. Aslida umumta’lim bosqichlarida o‘quvchi tafakkurini o‘stirish muloqot, jamoada ishlash, vaqtni boshqarish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirish demakdir. Qiyinchiliklarni yengish, irodani mustahkamlash, muammolarni tahlil qilish, turli qarashlarga ochiq bo‘lishga o‘rgatish.

O‘qituvchi adabiyot darslarida ma’lum bir metodni qo‘llash orqali tahlil va talqinni o‘rgatishi, badiiy asardan estetik zavq tuyadigan faol adabiyot ixlosmandini kashf etishi mumkin. Maktabda adabiyot o‘qitishda tadqiqot metodidan asosan nazariy jihatdan qiyin bo‘lgan mavzularni o‘zlashtirish jarayonida va hajman yirik epik asarlarni o‘rganish foydalaniladi. O‘quvchilar tomonidan faktik materiallar

to‘plash tadqiqot metodining zaruriy qismidir. Mustaqil ravishda tajribalar o‘tkazish o‘quvchining bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. O‘qituvchi o‘quvchilar ixtiyoriga dalillarni topish, ularni taqqoslash, tizimga solish, umumlashtirishni topshirgani bilan uning muammolik darajasi kamaymaydi [2:100]. Bu metod asosan yuqori sinflarda tadqiqotchilik ko‘nikmasini shakllantirish uchun qo‘llaniladi. O‘qituvchi o‘quvchilarga mustaqil, ijodiy topshiriqlar berish orqali ularni tadqiqotchilikka yo‘naltiradi. O‘quvchi tadqiqotni amalga oshirish davomida adabiyot darslarida egallagan nazariy bilimlarini qo‘llaydi. Bilimida bo‘shliqlar bo‘lsa uni to‘ldiradi. Ya’ni nazariy ma’lumotlarni takror o‘rganadi va o‘rganish davomida yangi bilimlarni o‘zlashtiradi. O‘zi uchun yangiliklarni kashf qiladi. O‘quvchi uchun yangilik bo‘lgan jihatlarni kashf etish bu – ilgari bilmagan, tushunmagan yoki e’tibor bermagan tomonlarini anglab yetish. Bu jarayonda o‘quvchi yangi tushuncha, fakt yoki qonuniyat haqida eshitadi yoki o‘qiydi va yangi ma’lumotni o‘z bilimlari bilan solishtiradi, sabab va natijalarini o‘rganadi. Shuning bilan birga ma’lumotning chuqur mazmuni, ahamiyati va undan qanday foyda olish mumkinligini tushunadi. O‘rganilgan bilimlarni boshqa mavzular bilan bog‘lagan holda mustaqil ravishda hayotda qo‘llay boshlaydi.

O‘quvchilar tadqiqot olib borishni bosqichma-bosqich o‘rganadi. Bu jarayon ilmiy izlanish madaniyatini shakllantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ma’lumotlar bilan ishlash ko‘nikmalarini oshirishni talab qiladi. Buning uchun o‘qituvchining vazifasi quyidagilar:

1. Tadqiqotga qiziqish uyg‘otish
2. O‘quvchilarni qiziqtiradigan mavzularni tanlashga rag‘batlantirish.
3. Yangi ma’lumot topish jarayonining qanchalik foydali va qiziqarli ekanligini tushuntirish.
4. To‘g‘ri savollar qo‘yishni o‘rgatish
5. O‘quvchilarga kitoblar, maqolalar, ilmiy jurnal va ishonchli onlayn manbalardan foydalanishlari uchun metodik yordam ko‘rsatish.
6. Ma’lumotlarni tahlil qilish va sintez qilishni o‘quvchilar bilan birga bajarish.
7. Prezentatsiya yoki maqola shaklida natijalarni muhokama etishlariga ko‘maklashish.
8. O‘quvchilarning o‘z tadqiqot natijalari haqida fikr yuritishi, kamchiliklarini aniqlashi va ularni to‘g‘rilashi jarayonlarini kuzatib borish.
9. O‘z natijalarini boshqa tadqiqotlar bilan solishtirishda uslubiy yordam ko‘rsatish..

Tadqiqot metodi o‘quvchida quyidagilarni shakllantiradi:

1. Ijodkorlik.
2. Izlanuvchanlik.
3. Fanga qiziqish.
4. Mustaqillik
5. Boshqaruvchanlik.
6. O‘z-o‘zini rivojlantirish.
7. O‘zini nazorat qilish.
8. O‘z tajribasidan foydalana bilish.
9. Aniq maqsad sari harakatlanish
10. Ta’lim jarayonida amaliyot va nazariyadan foydalanish.

Yosh avlodni qadriyatlar asosida tarbiyalashda hikmatlarning ahamiyati katta. Alisher Navoiy ijodini hikmatlarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Uning hikmatlarida ilm komillik sari yo‘ldir. Buning uchun kishida hayo, vafo, sabrlilik, himmatlilik kabi yuksak fazilatlar mujassam bo‘lishi kerakligini bot-bot uqtirgan. Shoirning hikmatlari na zamon-u zamin, na mazhab-u din va na ijtimoiy tuzum siyosiy turkum jihatidan cheklangan [3:3]. Hazratning hikmatlarini o‘qib, uqigan har bir inson qalbida iliqlik yuguradi, dili yorishadi. Go‘yo, g‘ash, bezovta ko‘ngil taskin topadi. Shoir merosida ko‘p uchraydigan pand-u nasihatlar, inson, hayot, tiriklik, yashash mazmuni borasidagi o‘gitlar otaning farzandiga, ustozning shogirdiga, akaning ukasiga, ulug‘ donishmandning kelajak avlodiga yetkazayotgan hayot sabog‘i deyish mumkin [4:86]. Mufakkirning olamiga chuqurroq kirib borish uchun uning jamiyat, inson zoti xilqati haqidagi purma’no fikrlari, badiiy talqinlarini ko‘zdan kechirish muhim ahamiyatga ega. Uning “Farhod va Shirin” dostonida 110 dan ortiq hikmat darajasiga yetgan baytlar uchraydi. Maktabda dostonni o‘qitish uchun o‘quv rejada 10 soat ajratilgan. Demak, dostonni o‘qitishning dastlabki soatlarida dostonni o‘qish va undan hikmat darajasiga yetgan baytlarni aniqlash, ularni to‘plash topshirig‘ini bajarish vazifa qilib beriladi. Hikmatlarni to‘plash jarayonida o‘quvchilarda tadqiqotchilik amalga oshadi, shuning bilan birga, tashkilotchilik, axborot bilan ishlash, jarayonda faol ishtirok etish, axborotni izlab topish, uni qayta ishlash, solishtirish, umumiy va xususiy tomonlarini aniqlash, zarur ko‘rinishga keltirish, taqdim etish kabi ko‘nikmalar shakllanadi. Bunda tadqiqot guruhda yoki yakka tartibda olib borilishi mumkin. 9-sinfda adabiyot fani haftada ikki soat o‘qitiladi. O‘quvchi taxminan 45 kun davomida tadqiqot olib boradi. Asarni diqqat bilan o‘qiydi. Shu o‘rinda o‘quvchining hikmatlar haqidagi bilimini sinovdan o‘tkazish

maqsadga muvofiq. Chunki hikmatlar to‘g‘risidagi nazariy tushunchalar bilan 6-sinf adabiyot darsida tanishadi. O‘tgan biroz vaqt oralig‘ida o‘quvchining bilimida bo‘shliqlar kuzatilgan mumkin. Hikmatlardagi timsollar juda teran va murakkab. Ularni tahlil va talqin etish ham oson emas. Hikmatlarga erkin mushohada usuli bilan yondashish kerak. Ular odamni o‘z-o‘ziga tanqidiy nazar bilan qarashga undaydi. O‘zligini taftish qilishga yo‘naltiradi. [<http://ma'lumot.ru>.]

Tadqiqotni jadval asosida olib borish tavsiya etiladi. Quyida jadvalni keltiramiz. O‘quvchidan mukammallik talab etish to‘g‘ri emas. Dostondagi hikmatlarni aniqlashda o‘quvchilarning imkoniyati birdek bo‘lmasligi mumkin. Shuning uchun minimum talab qo‘yish o‘rinli deb hisoblaymiz. Chunki doston mumtoz adabiyot namunasi. Asar tilini tushunish ham biroz mushkul. Mustaqil izlanishlarni tashkil etishda vazifalar qanchalik aniq bo‘lsa, o‘quvchilar faoliyati shunchalik yengil kechadi. O‘qituvchi dastlab doston tarkibidagi hikmatlardan namuna keltirib sharhlaydi. O‘quvchilar bilan suhbat o‘tkazadi. Tadqiqotni olib borish yo‘l-yo‘riqlarini batafsil tushuntiradi. Tadqiqot taxminan quyidagicha olib boriladi. Dastlab hikmatlar to‘planadi. So‘g‘nra jadvalga ma‘lum qoidalar asosida joylashtiriladi. Tadqiqot metodini chuqur o‘rgangan holda “Farhod va Shirin” dostonidagi hikmatlarni o‘rganishda quyidagi “Hikmatlar tahlili” jadvalini tavsiya etamiz. Ushbu jadvaldan dars jarayonida va uyga vazifa sifatida foydalanilsa yaxshi samara beradi.

Ne qushkim, bo‘lsa himmatdin qanoti,

Emas past oshyong‘a iltifoti

Kim o‘lsa himmat ilgidin kushodi

Ne topsunkim, topilg‘ondur murodi. (“Farhod va Shirin” 9-bob 54-

bet)

Shahekim, ilm nurin topti zoti,

Aning to hashr qoldi yaxshi oti

Sikandar topti chu ilm-u hunarni,

Ne yanglig‘ oldi ko‘rgil bahr-u barni. (“Farhod va Shirin” 52-bob

513-bet)

Kishidan yaxshi ot qolg‘ay jahonda.

Qila olg‘oncha ul bo‘lsin shioring –

Ki yaxshi ot qolg‘ay yodgoring. (“Farhod va Shirin” 52-bob 516-bet)

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Hikmatlar	Izoh	mavzu	Hikmat mazmuniga ko‘ra maqol
Ne qushkim, bo‘lsa himmatdin qanoti, Emas past oshyong‘a iltifoti Kim o‘lsa himmat ilgidin kushodi Ne topsunkim, topilg‘ondur murodi	Qaysi qushning qanoti himmatdan bo‘lsa, u pastdagi uyalarga nazar solib o‘tirmaydi, yuqoridagi uyalarni mo‘ljallaydi. Kimning ishi himmat qo‘li bilan yurishgan bo‘lsa, unga yana nima kerak? U barcha murodiga yetgan hisoblanadi	Himmatlilik buyuk fazilat.	Har kim himmatiga yarasha topar. Himmatli ko‘kka ko‘tarilar, Himmatsiz yerga ko‘milar. Himmatli himmatidan topar
Shahekim, ilm nurin topti zoti, Aning to hashr qoldi yaxshi oti Sikandar topti chu ilm-u hunarni, Ne yanglig‘ oldi ko‘rgil bahr-u barni	Ilm nuri bilan vujudi porlagan shohning qiyomatgacha yaxshi nomi qoladi Ilm-u hunarlarni egallagan Iskandar yer va quruqlikni qanday egallaganini tomosha qil.	Ilm komillikka eltadi.	<u>Ilm-u hikmat suvni yondirar.</u> <u>Ilmsiz bir yashar.</u> <u>Ilmli ming yashar.</u> <u>Ilmsizga ishonch yo‘q.</u> <u>Hunarsizga quvonch yo‘q.</u>
Kishidan yaxshi ot qolg‘ay jahonda. Qila olg‘oncha ul bo‘lsin shioring – Ki yaxshi ot qolg‘ay yodgoring.	Jahonda yaxshi ot qoldirishga erish Qo‘lingdan kelgancha o‘sha ishni o‘zingga shior qil, toki yaxshi oting dunyoda yodgor bo‘lib qolsin.	Yaxshilarga hayrat	Yaxshidan ot qoladi yomondan dod Yaxshining yaxshiga ortar himmati, yomonning yaxshiga ortar illati.

Dostonni o‘qishning yakuniy soatlarida musobaqa darsi tashkil etiladi. Sinf o‘quvchilari guruhlariga bo‘linadi. Tadqiqot natijasida o‘rganganlari sinovdan o‘tkaziladi. Dars davomida guruhlariga quyidagi topshiriqlar beriladi.

1. Guruhlarga bo‘linib, “Farhod va Shirin” dostonidan hikmatli so‘zlarni yozing va ularni ma’lum bir mavzular ostida birlashtiring.

2.Hikmatni batafsil sharhlang va mazmuniga ko‘ra matn yarating. Yaratilgan matnni muhokamaga qo‘ying.

3.Hikmatlarga ko‘ra kashfiyotlarni aniqlash(qaysi kashfiyotga ishora)

4.Ushbu hikmat asardagi qaysi voqeaga ishora qilmoqda (izoh bermoqda)

5.Hikmatlarni hadislar bilan izohlang yoki qiyoslang (ushbu hikmat mazmuniga mos hadis yozing)

Adabiyot faqatgina o‘quv fani emas, balki hayotiy tajriba va inson ruhiyatini o‘rganish vositasi hisoblanadi. Maktabda adabiyot darslarida tadqiqot metodidan foydalanish nafaqat darslarni jonlantiradi, balki o‘quvchilarda bir qancha muhim qobiliyatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Muammolarni hal qilish yo‘lida har bir o‘quvchining kuch va imkoniyatlariga ko‘ra o‘sishi kuzatiladi. An’anaviy darslardan farqli ravishda, o‘quvchilar faol ishtirok etadigan tadqiqot usulidan foydalangan holda tashkillashtirilgan darslar zerikarli emas, balki interaktiv va qiziqarli kechadi. O‘quvchilar asarlar ustida mustaqil ishlash, muhokamalar olib borish, kichik loyihalar yaratish orqali darsga qiziqib qatnashadilar Bu metod o‘quvchilarni asarlarga yuzaki emas, balki chuqur va ongli yondashishlarini ta’minlab beradi. Bu ularga kelajakdagi bilim va malakalarini mustahkamlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Tamaddun. –T.:2021. - 540.
2. Матчанов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил қилиш. Педагогика фанлари докт. дисс. автореф. –Т., 1998
3. Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova. Adabiyot o‘qitish metodikasi.O‘quv qo‘llanma. - T.: Innovatsiya-ziyo, 2020. – 100. B
4. Рустамов А., Раҳматиллаева М. Сўз боши // Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар, - Тошкент, 1985. 3 – бет
5. Т.Хо‘jayев.Navoiy “Xamsa”si: obraz, badiiyat va mohiyat. T.2023:86-bet.

YOZUVCHI SHAXSIYATI VA ESTETIK IDEAL

Nilufar Dilmurodova,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU mustaqil tadqiqotchisi, TDIU dotsenti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15207582>

Annotatsiya: Maqolada taniqli o‘zbek adibi Asad Dilmurod shaxsiyati va estetik idealining uyg‘unligi yozuvchi ijod tutumi asosida tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: adabiy meros, ijod tutumi, hikoya, qissa, roman, adabiy qahramon, hayot haqiqati, syujet, kompozitsiya, xarakter, poetik mahorat.

Yozuvchi dunyoqarashi, imon-e’tiqodi, odam va olam haqidagi tafakkur hamda tasavvur kengliklari, taxayyul yuksakliklari, shuningdek o‘ziga xos insoniy fazilatlarini u yaratgan badiiy asarlar matnida namoyon bo‘ladi. Ular badiiy niyat va estetik ideal uchun asos vazifasini o‘tagani uchun adabiy qahramonlar fikr-o‘ylari, xatti-harakatlari yetakchi motivlarini belgilab beradi. Zotan, har bir badiiy obraz tabiati va insoniy xarakter ma’naviy-axloqiy dunyosini ijodkorining tiynati, badiiy-estetik olamidan xorijda tasavvur etish mumkin emas. Albatta, bu kabi muhokama-mulohazalar realistik va modernistik yo‘sinlarda barakali ijod qilib, salmoqli adabiy meros qoldirgan Asad Dilmurod axloqiy-ma’naviy olami bilan poetik ijodi o‘rtasida uyg‘unlik mavjudligi, adib qalamiga mansub hikoya, qissa va romanlardagi tarixiy va zamonaviy voqelik ruhan kechinilgan ekani, ijod tutumida sayqal topgani haqidagi tahlil va talqinlar uchun asos bo‘la oladi.

Shu ma’noda, Asad Dilmurod ardoqlagan: Mulla Abdujabbor, Mahammad Avaz, Nazokatbonu, Mohbonu (“Sherdor”); Shamsiddin Mahbubiy, Mahmud Torobiy, Subuha, Muhiddin Kamol, Suyguna Zebo (“Mahmud Torobiy”); Yodgor valiy, Saidbek Umar, Mohina, Hazora momo, Ena Ko‘kbo‘ri, Chaqaloq (“Fano dashtidagi qush”); Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Sayid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad, Darvesh Muhammad (“Pahlavon Muhammad”) singari xarakterlar tabiatiga xos fazilatlar, ular ruhiyatida kechgan po‘rtanavor his-tuyg‘ular, hayotiy ziddiyatlar qarshisidagi kayfiyat-hollar Asad Dilmurod qalbidagi tebranishlardan oziqlanadi. Zotan, ijodkorning hayot haqidagi qarashlari unga munosabati bilan uyg‘unlashib, badiiy-estetik mohiyat kasb etadi. “Yozuvchi o‘zi tasvirlayotgan olamda yashaydi va uni ijodiy imkoniyatidan kelib chiqqan holda talqin qiladi” [1: 2].

Shu bois, Asad Dilmurod uchun ideal vazifasini o‘tagan tarixiy va to‘qima qahramonlar tarixning muayyan kesimidagi ijtimoiy-madaniy voqelikda o‘zining fazilat va nuqsonlari, imkon va imkonsizlik aro to‘g‘ri yo‘l topish maqsadidagi intilishlari, fidokorliklari, o‘z-o‘zini taftish etishlari bilan kitobxon e‘tiborini tortadi, jonli odam sifatida qabul qilinadi. Chunki, Asad Dilmurod ularni kitobxonga aytar so‘zini yetkazishning namunasi, komil insonlar sifatida qabul qilgan. O‘zining qalb titrog‘i, ko‘ngil armonlari, orzu-istaklarini ishonib topshirgan. Ularning fikr-o‘ylari, xatti-harakatlari orqali olisu yaqin tarix va zamonasini badiiy taftish etishga, aniqroq aytganda tarixdan ibratli saboqlar chiqarishga muvaffaq bo‘lgandi. Yozuvchi o‘z ideallarini hissiy-intellektual qadriyat sifatida idrok etgani, ajdodlar tafakkur yuksakligi bilan zamonasiga poetik nigoh tashlagani, hayotdan go‘zallik, ulug‘vorlik, mo‘jizaviylik qidirgani, ayni paytda, fojiaaviylik yuzaga kelishi sababini izlagani, kulguli vaziyat-holatlarni ko‘ngil prizmasidan o‘tkazib ko‘rsata bilgani bois, ularning barchasi zamondosh kitobxon qalbiga ham yaqin. Bu hol yozuvchi subyektidan ibtidolangan estetik ideallar badiiy asar vositasida nainki zamin va zamonga, balki zamondosh fikri va ruhiyatiga ham ko‘chishini ko‘rsatadi.

Ma‘lumki, o‘zi aqliy va hissiy idrok etgan borliq haqidagi nuqtai nazarini ifodalovchi g‘oyaviy mazmun tashuvchi obrazlar va ishonarli hayotiy vaziyatlarni mutanosib shakllarda yetkazib bera olish – hayot haqiqatiga “libosi mavzun” kiydirishda yozuvchi tasavvur olami muhim o‘rin tutadi. Zotan real va badiiy haqiqatlar bir-biridan farqlanadi. “Badiiy haqiqat ijodiy xayol, fantaziya, xotira, orzu-umid, obrazlilik uyg‘unligida namoyon bo‘ladi hamda estetik idealni yanada ravshanroq yuzaga chiqaradi” [2: 27].

Kundalik hayotda jo‘n odamlar har kuni ko‘radigan, ammo payqamaydigan voqea-hodisalar ijodkor tasavvur dunyosi tufayli yangicha shakl va mazmun kasb etadi. Ijodiy tasavvur iste‘dodning darajasi, o‘tmish tajribalarini qayta idrok etib, voqea-hodisa yangi qirralarini nafosatli ko‘ra olish salohiyatini namoyon etadi.

Badiiy ijodkorlik o‘zining odam va olam haqidagi poetik tasavvurini optimal va intensiv kamol toptirgan, ularni milliy qadriyatlar, ma‘naviy-axloqiy me‘yorlar negizida tarixan to‘g‘ri tushunib, samimiy va xolis estetik baholay oladigan alohida shaxsning insoniy xarakteri, qiziqish-qobiliyati, badiiy mahorati bilan chambarchas bog‘liq murakkab aqliy-hissiy jarayondir. Ijodkor zohiran odamlar orasida, botinan esa o‘zigagina xos to‘liq, quvnoq va qiziqarli olamda yashaydi. Optimistik tasavvurlar olami, ruhiyatiga yaqin xayoliy timsollar va qahramonlar dunyosida umrguzaronlik qilgani bois, ular zohiran birqadar g‘ayrioddiy ko‘rinishadi. Muhimi,

ular o‘z olami bilan real hayotni yanada ko‘rkamroq ko‘rish, fikr-tuyg‘ularini o‘ziga yaqin orbitada yashovchi odamlar bilan bo‘lishish niyatida qalam va qog‘oz bilan sirlashadi.

Professor Sh.Hasanov bizni qurshab turgan olamni obyektiv yoki subyektiv talqin etishda ijodkorni voyaga yetkazgan ijtimoiy, ruhiy-psixologik jarayonlar ta’siri o‘z izini qoldirishi haqida to‘xtalib: “Xolislik – ijodkor uchun yaxshi fazilat. Har qancha xolislik bo‘lsa-da, tarixiy voqelik baribir ijodkor xarakteri, tafakkuri va qalbi “tahriri”dan o‘tib muayyan bir asar shakliga kiradi. Ijodkorning xarakteri, tafakkuri, qalbi esa uni qurshab kelgan muhit va sharoitning “havosidan nafas oladi”, - деб ёзади [3: 7].

Darhaqiqat, har bir adib, xususan, Asad Dilmurod ham, ijod jarayonida badiiy asarlari uchun taassurotlarni, avvalo, o‘zini qurshagan muhitdan olgan. Ularni o‘z shaxsiyatiga xos fazilatlar bilan boyitgan. Shuning uchun, bemalol aytish mumkinki, rahmatlik dadamiz yaratgan obrazlarida muayyan ma’noda ularning o‘zlari ham “yashaydi”lar. Jumladan, men yuqorida sanalgan qahramonlar siyratida dadamiz uchun g‘oyat ardoqli bo‘lgan his-tuyg‘ular, fikr qarashlar, xotira-xayollar bo‘y ko‘rsatishini yaxshi anglayman. Chunki, har bir ijobiy qahramonlari ortidan jilmayib turganlarini har lahza his qilaman.

Bu bejiz bo‘lmay, O‘zbekiston xalq yozuvchisi Pirimqul Qodirov ta’kidlaganidek: “Yozuvchining hayotga munosabati, uning e’tiqodi, imoni, kimlarni yoqlashi, nimalarga qarshi kurashishi, talantining xarakteri, hayotiy tajribasi, uslubi – hammasi ijodiy mehnat jarayonida yaratilgan obrazlarga, xarakter va tiplarga o‘tadi” [4:109]. Chunki Asad Dilmurod yaratgan obrazlariga o‘z tiyatiga xos jihatlarni yuklagan, ularni o‘z ma’naviy-ruhiy dunyosi bilan to’yintirgan. Dadamiz ijodiy izlanishlari o‘zak mag‘zini yaxshi anglagan professor N.Rahimjonov shunday deb yozadi: *“Ijodiy konsepsiyasiga ko‘ra, har bir asarida butun e’tiborini izchil ravishda, avvalo, badiiy so‘z san’atining asosiy obyekti sanalgan inson mohiyatini tadqiq etishga qaratadi, binobarin, insonni bashariy qadriyat – tiriklik jozibasi timsoli deb biladi. Hayot nashidasini odamzodga berilgan oliy ne‘mat, tirikchilik mashaqqatlarini sinov tariqasida tushunadi. Natijada, ma’naviy-intellektual, axloqiy kamolot bilan bog‘liq badiiy-estetik misollar ijodiy izlanishlari o‘zak mag‘zini tashkil qiladi”* [5: 6]. Darhaqiqat, adib barcha asarlarida inson va uning tuyg‘ularini birinchi o‘ringa ko‘targan edi.

A.Dilmurod estetik ideallari shakllanishida go‘zallik, ulug‘vorlik, xayoliylik, mo‘jizaviylik, uyg‘unlik singari kategorial tushunchalar muhim rol o‘ynagan. Adib

xunuklik va tubanlik kabi hodisalarni estetik baholash jarayonida fojiaaviylik va kulgulilik kategoriyalariga murojaat etgan. O‘z tafakkur va taxayyuli, bilim va hayotiy, ijodiy tajribasiga tayanib, fikr-xayolini band etgan tabiat va jamiyat, odam va olam munosabatlari bilan bog‘liq muayyan hodisa yoxud shaxs ustidan poetik hukm chiqargan. Albatta, ijodiy tasavvurning paydo bo‘lishi ilohiy mohiyatga ega. Biroq Asad Dilmurod o‘z hayoti va faoliyati davomida ularni yanada kamol toptirish uchun ozmuncha mehnat qilmagan.

Kezi kelganda, aytish kerakki, badiiy asarni mutolaa qilish asnosida biz yozuvchi estetik ideallarini tashuvchi qahramonlar siyrati orqali muayyan asar yozilgan ijod onlaridagi Asad Dilmurod fikr-o‘ylari, xotira-xayollari, azaliy qadriyatlarimizga nafosatli munosabati, orzu-armonlari, ya’ni o‘z tasavvurimizdagi ijodkor tomon boramiz. Chunki badiiy asarlar kommunikativ dialog orqali o‘z chiroyini yanada ko‘rkamroq ochishini yaxshi bilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adabiyot nazariyasi. II jildlik. II jild. Adabiy-tarixiy jarayon. – T.: Fan, 1979. – B. 109 .
2. Основы общей психологии. – Издательство «Питер». – Москва-Харьков-Минск, 1999.
3. Rasulov A. Ilmi g‘aribani qo‘msab. – T.: Ma’naviyat, 2008. – B. 64.
4. Rahimjonov N. Yorug‘ so‘z yog‘dulari (asarga so‘zboshi) /Dilmurod A. Mezon burji. Toshkent: O‘zbekiston, 2009. – B. 448.
5. Hasanov Sh. Ijodkor shaxsiyati va voqelik. // Adabiyot gazetasi. 2018-yil 29-mart. 5(09) – B. 7.

XOJA HIKOYATLARINING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Nazarova Dilafruz Ixtiyorovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasida katta o‘qituvchi
ndilafruz476@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15226125>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘z davrining yetuk ijodkori Ibodulla Sayyid Podshohxoja ibn Abdulvahhobxoja (Xoja)ning “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” asarlaridagi hikoyatlari tahlil etiladi. Mazkur asarlarning mohiyati, ilmiy, adabiy va badiiy qiymatini to‘la yoritish uchun asl manba (qo‘lyozma)lar bilan ishlash muhim ahamiyatga ega. Xoja asarlarining qo‘lyozma nusxalari Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” nomlari bilan saqlanadi. Sharq mumtoz adabiyotida o‘ziga xos o‘rin tutadigan hikoyat janrining XVI asrdagi taraqqiyotini belgilashda bu ikki asar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada Xoja hikoyatlarining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari masalalariga e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Xoja, hikoyat, “Miftoh ul-adl”, “Gulzor”, mumtoz adabiyot, oyat, hadis, an‘ana, tahlil.

XV asrning oxiri XVI asrda yashab ijod etgan Ibodulla Sayyid Podshohxoja ibn Abdulvahhobxoja – Xoja adabiyot tarixida hikoyatlar ustasi sifatida e‘tirof etilgan. Adib hikoyatlari mavzu mundariyasi, obrazlar tizimi, g‘oyaviy-badiiy jihatdan puxta, pishiq yozilgan, axloqiy-ta’limiy, ma’rifiy ahamiyatga ega kichik asarlardir.

Mumtoz adabiyotda hikoyatlar ko‘pincha asar ichidagi kichik asar sifatida keladi. Masalan, “Xamsa” dostonlarida keltirilgan hikoyatlar asarlardagi asosiy syujet voqealarga ta’sir qilmagan holda biror fikr-g‘oyaning targ‘ibi, hayotiy isboti uchun keltiriladi. Xojaning “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” asarlaridagi hikoyatlar esa asar ichidagi kichik asar emas, balki ijodkorning Qur’on oyatlari va hadislarini keltirishi va sharhlashi natijasida kelib chiqadigan fikr-mulohazalarini, ya’ni oyat va hadislarining mazmun-mohiyatiga monand hikoyatlar keltiradi. Masalan, ilm o‘rganish, adolatli bo‘lish, podshoh va xalq boshliqlarining qanday bo‘lishi kerakligi, zulmkor bo‘lmalik, mute‘lik, maslahatlashib ish ko‘rish, adolatli hukm qilish va boshqa bir qator mavzudagi hikoyatlari ma’lum hayotiy voqelikka asoslangan kichik nasriy asarlardir. E‘tibor qaratilsa, Xoja ijodiy merosining asosi – o‘zagini ijtimoiy, siyosiy, diniy, ma’naviy-axloqiy ruhdagi, didaktik mazmundagi hikoyatlar tashkil etadi. Bunday hikoyatlarda diniy-tasavvufiy, tarixiy, badiiy obrazlar bilan bir qatorda oddiy xalqning dono, topqir, iymon-e’tiqodli, adolatparvar, hurlikka intilgan, irodali, vijdonli kishilari obrazi tasvirlanadi.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Mumtoz badiiy adabiyot har doim ham dindand oziqlangan. Asosiy g‘oyalarni Qur’oni Karim va Hadislardan oladi. Komil insonni tarbiyalashni o‘z oldiga maqsad qilgan didaktik adabiyot axloqiy mezonlarni shu ikki manbaga tayanib belgilaydi. Bizgacha yetib kelgan didaktik asarlarda buni yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Shu an’anani davom ettirgan Xoja ijodida ham Qur’oni Karim oyatlari va Hadislar sharhini uchratamiz. Jumladan, “Miftoh ul-adl” asari Qur’oni Karim oyati bilan boshlanadi, keyin asar yozishdan maqsadi, asarni kimga bag‘ishlagani, yozayotgan asarining g‘oyasi, asarda yoritmoqchi bo‘lgan mavzulari bayon etiladi. Har bir mavzu – g‘oya haqida fikr-mulohaza yuritgach, Qur’on oyati keltiriladi. Keltirilgan oyat sharhlanganidan so‘ng, shu oyat mazmuniga yaqin hadis keltiriladi va ma’nosi izohlanadi. Hamda oyat va hadislarida ifodalangan g‘oyaga monand hikoyatlar keltiradi. Asar syujeti shu tarzda davom etadi.

Masalan, “Miftoh ul-adl” asarining 4656-D qo‘lyozma nusxasi fors-tojik tilidagi she’riy parcha bilan boshlangan:

دل بدست اور که حجی اکبر است

[1: 87a.] از هزاران کعبه یکدل بهتر است

O‘qilishi:

Dil ba dast ovar, ki hajji akbar ast,

Az hazoron Ka’ba yak dil behtar ast.

Mazmuni:

Ko‘ngilni qo‘lga kirit(ovla)gilkim, buyuk Haj shudir,

Minglab Ka’badan bir dil yaxshiroq.

“Miftoh ul-adl” ning 4656-D inv. raqamli qo‘lyozmasi yuqoridagi she’riy parchadan so‘ng, “Bismillahir rahmonir rohiym” bilan boshlanib, Allohga hamd keltiriladi. So‘ngra “Jam qildim bu kitobni turkiy tilina...”[1: 87a] qilganligini, kimga bag‘ishlagani va sultonlarga, beklarga, ulug‘larga xizmat qilmoq uch turli bo‘lib, ular: a) tan xizmati; b) til xizmati; d) ko‘ngil xizmatidir. Bu uch xizmatni sharhlab, keyin “Miftoh ul-adl” asari boblari xususida to‘xtaladi. Boblar quyidagicha nomlangan:

Avvalg‘i bob: Olimlarni bayon qilur;

Ikkinchi bob: Adl sultonlarni bayon qilur;

Uchinchi bob: Zolimlarni bayon qilur;

To‘rtinchi bob: Sultonlarga‘a mute’ bo‘lmoqni bayon qilur;

Beshinchi bob: Sultonlarga‘a, vazirlarga‘a mashvaratning bayoni;

Oltinchi bob: Hukm qilmoqning bayoni;

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Yettinchi bob: Da'voning bayoni;
Sakkizinchi bob: Ont ichmakning bayoni;
To'qqizinchi bob: o'g'riliqning bayoni;
O'ninchi bob: Zino haddining bayoni;
O'n birinchi bob: (قرف) quzf haddining bayoni;
O'n ikkinchi bob: shurb haddining bayoni;
O'n uchinchi bob: ta'zir qilmoqning bayoni;
O'n to'rtinchi bob: g'azot qilmoq bayoni;
O'n beshinchi bob: sayd qilmoqning bayoni[1:87b].

Asar boblaridan ko'rinib turibdiki, u o'zida ijtimoiy-siyosiy, ahloqiy-ta'limiy masalalarni mujassamlashtirgan. Har bir bobda Qur'on oyatlari, suralar, hadislar arab tilida berilgan, so'ngra ma'nosi izohlanib, ularni tasdiqlaydigan biror voqeani hikoya qilib, nazir hikoyatlar keltiradi va muallifning xulosasi bilan yakunlanadi.

Imomi A'zam, Ali (r.a), Umar (r.a), Dovud alayhissalom, Iso alayhissalom, Muso alayhissalom, Luqmoni hakim, Sulton Mahmud G'aznaviy, Iskandar Zulqarnayn, No'shiravoni odil, Bahromgo'r, Shayton va boshqalar; "Gulzor" asarida esa yuqoridagi asarda tilga olingan an'anaviy obrazlardan tashqari Sultoni Sanjari Moziy, Sulaymon alayhissalom, Shayx Bahlul, Xorun ar-Rashid va hakozi obrazlarning hayoti va faoliyati bilan bog'liq bir necha hikoyatlar berilgan. Har ikkala asarda ham xalq orzusidagi odil, insofli, diyonatli, xalqni o'ylaydigan, ular dardi bilan yashaydigan SHOH obrazi yaratilgan hikoyatlar uchraydi. Bunga misol sifatida "Iskandar Zulqarnayn va Chin hoqoni" hikoyatini keltirishimiz mumkin. Mumtoz adabiyotda yaratilgan asarlarda Iskandar Zulqarnayn adolatli shoh sifatida e'tirof etiladi. Xoja hikoyatida Iskandar Zulqarnayndan ham odilroq Chin hoqoni obrazi tilga olinadi. Iskandar Zulqarnayndan qilich zarbi bilan qo'lga kiritmoqchi bo'lgan Chin davlatini Chin hoqoni qon to'kmaslik uchun qilichni, tig'ni emas, balki sulh tuzishni afzal biladi. Chin hoqoni har jihatdan Iskandar Zulqarnayn qo'shinidan ustun bo'lsa ham murosasiz yo'lini tutib, xalqi va askarlarini ziyon-zahmatdan qutqargan odil shoh sifatida ulug'lanadi.

Xoja Luqmoni hakim haqidagi hikoyatini "Miftoh ul-adl" asarining uchinchi "Zolimlarning bayonin qilur" bobida bayon etadi. Hikoyatda keltirilishicha, Luqmoni hakim bir qul edi. Xojasi bir kuni Luqmonga falon joyga bug'doy ekkil, yana falon joyga arpa ekkil deydi. Luqmoni hakim borib arpa ek degan joyga bug'doy, bug'doy ek degan joyga arpa ekadi. Ekin yetilgach, xojasi kelib qarasa, aytganidek ekilmagan edi. Xojasi Luqmoni hakimdan nega bunday qilganligini so'raydi. Luqmoni hakim

esa shunday javob beradi: “Ey xoja, nechukkim yozuq o‘rninda savob bitar, savob o‘rninda yozuq bitar. Tunu kun zulm qilursan, taqi qiyomatda savob umid etarsan”[1:147b-148a]. Xojasi bu so‘zlarni eshitib bir oh urdi va jami qilgan gunohlari uchun tavba qilib, istig‘for qildi hamda Luqmoni hakimni ozod qildi. Hukoyat “Nima eksang, shuni o‘rasan” bilan yakunlanadi.

Xoja Bahrom Go‘r haqidagi hikoyatini “Miftoh ul-adl” asarining oltinchi “Hukm qilmoqning bayonin qilur” bobida bayon etadi. Unda “Bahrom Go‘r otlig‘ bir podshoh bor edi. Doim ichgu bila mashg‘ul bo‘lib, ishrat qilur erdi. Uning bir vaziri bor erdi. Oti Rostravshan erdi. Harnakim qilsa, ul qilur erdi” bilan boshlanadi va xalqqa zulm qilgani, xazinaga mol kirmay qo‘ygani, shaharlar xarob bo‘lib, xalq ko‘chhib ketayotgani batafsil bayon etiladi. Hikoyat yakunida shunday xulosa beriladi: “ Emdi sulton yo bek bo‘lg‘on kishi vazirig‘a ishonib g‘ofil bo‘lmoq kerakmas. Va yana podshoh yo bek bo‘lg‘on kishi bir navkarin bir shaharga beklikka yuborsa, yashirin yana bir g‘arazsiz kishini ortindan yubormak kerak. Adl qilurmu yo zulm qilurmu...”[1: 188a-189b], – degan xulosa bilan yakunlaydi.

Adibning “Miftoh ul-adl” hamda “Gulzor” asarlarida g‘oyaviy-badiiy jihatdan pishiq ko‘plab hikoyatlari mavjud. Ular orasida Ollohning yerdagi elchilari – payg‘ambarlar obrazi orqali insonlarni iymonga, hidoyatga chorlagan bo‘lsa, tolibi ilmlar timsolida ilm olish har bir mo‘min-musulmon uchun farz ekanligini uqtirsa, adolatli sulton, bek, vazir obrazlari ishtirokidagi hikoyatlarida yurt boshqaruvchilarining odillik, to‘g‘rilik bilan ish ko‘rishi oddiy xalq osoyishtaligi, farovon yashashining garovi ekanligini ko‘rsatib, hokimiyat tepasida turganlar adolat bilan ish tutishi lozimligini uqtiradi. Adib hikoyatlarida adolat masalasi birinchi o‘rinda turadi. Muallif adolat tushunchasini turli jihatlardan yoritishga harakat qiladi. “Podshoh va zohid”, “Mahmud G‘aznaviy va boyqush”, “Sulton Mahmud G‘aznaviy, vazir va Ayozi”, “Shayx Bahlul va Xorun ar-Rashid”, “Sulaymon, pashsha va yel” kabi hikoyatlarida bosh g‘oya sifatida adolat masalasi qo‘yilgan. “Podshoh va zohid” hikoyatida Zohid bir soatlik adolatga 20 martalik haj savobini almashtirishga tayyorligini aytadi. Podshohxoja hikoyatlari katta ijtimoiy, umumbashariy ahamiyatga molik asarlardir. Ularning zamiriga chuqur insonparvarlik, bag‘rikenglik, adolatparvarlik g‘oyalari singdirilganligi bilan hozirgi kunda eskirgan, podshohlar, vazirlar, darveshlar, tarixiy shaxslar bilan bog‘liq syujetlar asosida yaratilganiga qaramay, o‘zining axloqiy-didaktik, ijtimoiy-zamonaviy qimmatini yo‘qotmagan. Ular bugun va kelajak uchun birday xizmat qiladi.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Xulosa qilib aytganda, Xoja hikoyatlari turli mavzularda bayon etilgan. Payg‘ambarlar, podshohlar, vazirlar, beklar, amaldorlar, tarixiy shaxslar, shayxlar, oddiy insonlar haqidagi voqealar bayonida bir sulton, dono kishi, vazir yo bekning ibratli so‘zlari, amallari, bajargan ishlari oyat va hadislar asosida kitobxonga tushuntirilgan. Shu bois, adib asarlaridagi hikoyatlar mazmun jihatidan, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan bir-birini takrorlamaydi. Hikoyatlarida ilm targ‘ibi, bilim olish, adolatli bo‘lish, insoniylik, halollik, saxovatli bo‘lish, ogoh bo‘lish, pok bo‘lish kabi go‘zal insoniy fazilatlar madh etiladi. Ont ichmoq, o‘g‘irlik, zino qilmoq, shurb – ichmoq, ta‘zir – koyish, jazolash haqida ham oyat va hadislar asosida fikr-mulohazalarini bildirgan. Xoja asarlaridagi hikoyatlarning syujeti, kompozitsion qurilishi ixcham va sodda. Hikoyatlar adib g‘oyalarini, fikr-mulohazalarini isboti sifatida biror shaxs (podshoh, vazir, bek, amaldor, shayx, oddiy inson)ning ibratli ishlarini ko‘rsatish, farzandlarga o‘git va nasihat qilish, iymon-e‘tiqodni mustahkamlash maqsadida keltirilgan. Bu hikoyatlar har jihatdan kitobxonni ezgulikka, adolatparvar bo‘lishga, ilm olishga chorlaydi. Kitob ixlosmandlariga ma‘naviy ozuqa berish bilan bir qatorda har ikki asarning adabiy-estetik va tarbiyaviy ahamiyatini oshirishga xizmat qilgan. Xoja asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar bugungi kun uchun ham ibratli, inson ma‘naviy kamoloti uchun dolzarbdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Podshohxoja. “Miftohi ul-adl” ning qo‘lyozma nusxasi. Inv № 4656-D. 210 varaq.
2. Mirzaahmedova M. Xoja. – T.: Fan, 1975. – B.130.
3. Poshshoxo‘ja. “Miftohi ul-adl” va “Gulzor”dan. – T.: O‘zdavnashr, 1962. – B. 56.
4. Nazarova D. Mumtoz adabiyotda hikoyat janri xususiyatlari. O‘zMU xabarleri, 2023. 1/11/1. – B. 392-394.

HARPER LEENING “MAZAG‘CHI QUSHNING O‘LDIRILISHI” ROMANIDA SUD JARAYONLARINING ADABIY TASVIRI

Davlatova Shahnoza Muhammadiyevna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243896>

Annotatsiya: Ushbu maqolada, Harper Leening “Mazag‘chi qushning o‘ldirilishi” asari misolida sud jarayonlarining jamiyatdagi ijtimoiy adolatni ta‘minlashdagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada, sud jarayonlari orqali adolat, irqiy tengsizlik va inson huquqlarining himoya qilinishi masalalari o‘rganiladi. Sud jarayonlari orqali adolatni himoya qilish, ijtimoiy tenglikni ta‘minlash va inson huquqlarini himoya qilishda jahon adabiyotidagi adabiy tasvirlanishi misollar orqali yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar : Harper Lee, o‘zbek adabiyoti, sud jarayonlari, inson huquqlari, adolat, irqchilik, ijtimoiy tenglik, jamiyat, adolatsizlik.

Jahon adabiyotida sud jarayonlari jamiyatda adolat va inson huquqlarini himoya qilishning markaziy vositasi sifatida tasvirlangan. Odil sudlov va ijtimoiy tenglikni ta‘minlashda sud jarayonlari ayniqsa muhim rol o‘ynaydi. Harper Leening asarlari, ayniqsa, uning eng mashhur “Mazag‘chi qushning o‘ldirilishi” asari irqiy kamsitish va ijtimoiy adolatni amalga oshirish masalalariga qaratilgan. Jahon adabiyotida sud jarayoni ham jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni yoritishda, inson huquqlarini himoya qilishda muhim vosita sifatida ko‘plab asarlarda qo‘llaniladi.

Ijodkorning asarlaridagi sud jarayonlari jamiyatdagi irqiy tengsizlik, adolatsizlik va inson huquqlari buzilishini mohirona tasvirlab bergan”. Mazag‘chi qushning o‘ldirilishi” asar qaromoni Afro-amerikalik Tom Robinsonning sud jarayonida irqiy kamsitish va ijtimoiy adolat yo‘qligini badiiy uslubda yoritib bergan. Tom Robinson, aqlli va samimiy inson bo‘lishiga qaramay, Mayellani zo‘rlashda ayblanadi. Ewell faqat o‘z irqidan bo‘lgan va oq tanli bo‘lgani uchun sud jarayonida u adolatsiz hukm qilinadi, bu esa butun ish davomida katta ijtimoiy tanqidga sabab bo‘ladi[1].

Ushu asarda sud jarayoni nafaqat huquqiy nuqtai nazardan, balki axloqiy nuqtai nazardan ham o‘rganiladi. Sudda nafaqat jinoyatni ochish uchun kurashish, balki axloqiy nuqtai nazardan adolatni ta‘minlash ham muhimdir. Attikus Finchning xatti-harakatlari nafaqat huquqshunos, balki adolatni himoya qiluvchi, ma‘naviy jihatdan to‘g‘ri yo‘lni tanlashga intiladigan shaxs sifatida ham ko‘rsatiladi. Asarda sud adolat yo‘li haqidagi axloqiy savollarga javob beradi, ammo uning muvaffaqiyatsizligi jamiyatning o‘zgarishlarga qarshiligini ochib beradi.

Adabiyotda sud protsessiga taalluqli atamalar ko‘pincha asarlarning chuqur ma’nosini yoritish, adolat, tengsizlik, huquqiy muammolar va jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni tasvirlash uchun ishlatiladi. Sud protsessi nafaqat huquqiy yoki jinoiy ishlarni hal qilish vositasi sifatida, balki o‘zaro nizolar, axloqiy tanlovlar va jamiyatdagi o‘zgarishlar haqida chuqur savollarni ko‘rsatish uchun ham qo‘llaniladi.

Jahon adabiyotida adiblar adolat izlash, inson huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy adolatsizliklarni fosh etish maqsadida sud jarayoniga oid turli atamalardan foydalanadilar. Yozuvchi ijodida sud ijtimoiy adolatni tiklash, irqiy tengsizlikni ko‘rsatish va inson huquqlarini himoya qilish istagi ramziga aylandi.

Tom Robinsonning sud jarayoni jamiyatda mavjud bo‘lgan irqiy ajratish va kamsitish tizimining to‘liq namoyon bo‘lishini ta’minlaydi. Unga nisbatan chiqarilgan hukm aslida faqat irqiy farqlarga asoslanib, jamiyatda adolat yo‘qligini isbotlaydi. Qahramonlar va ularning sud jarayonidagi roli: “Mazag‘chi qushning o‘ldirilishi” asarida Harper Lee sud jarayonlarini nafaqat jinoyatlarni aniqlash vositasi, balki ijtimoiy va ma’naviy adolat uchun kurash, irqiy tengsizlikni tanqid qilish va inson huquqlarini himoya qilishning markaziy bosqichi sifatida ham taqdim etadi. Asardagi sinovlar sodir bo‘layotgan voqealar, qahramonlarning xatti-harakati, qarorlari orqali jamiyatdagi muhim ijtimoiy muammolarni ochib beradi. Har bir qahramonning roli asardagi sud jarayonining dinamikasini shakllantiradi va ular orqali adolat, huquq va axloqiy tanlovlar qanday amalga oshirilishini yoritadi.

Attikus Finch nafaqat Tom Robinsonning advokati, balki jamiyatdagi axloqiy va huquqiy adolat himoyachisi ham asarning markaziy qahramonlaridan biridir. Attikus Finch Tom Robinsonning aybsizligini isbotlashga harakat qiladi va bu jarayonda jamiyatdagi adolatsizlikni fosh qiladi. Attikusning harakatlari jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni aniqlash va adolatli tizimlarni yaratishga qaratilgan.

“Yaxshi qonunlar hamisha insoniyat axloqi bilan hamohang bo‘lishi kerak” degan jumlasini bu jarayoni yanada mukammal qilib tasvirlashga yordam bergan[1]. Bu g‘oya asarda sud ishlarini yuritishning ijtimoiy-axloqiy jihatlarini yoritib bergan. Tom Robinsonning hayotini sudda himoya qilish orqali Attikus Finch nafaqat o‘z huquqlarini, balki butun jamiyat uchun adolatni ta’minlashga intilgan inson obrazi sifatida tasvirlangan.

Tom Robinson o‘zining aybsizligini isbotlay olishiga qaramay, irqiy kamsitish tufayli sudda nohaq hukm qilingan qahramon sifatida tasvirlangan. Tom afro-amerikalik bo‘lgani uchun sudda ayblovdan qochib qutula olmaydi. U Mayella tomonidan soxta ayblovlarga uchragach, jamiyatdagi irqiy stereotiplarga qarshi

kurasha boshlaydi, lekin uning holati ijtimoiy tizim tomonidan inkor etiladi. Tom Robinsonning sud jarayonidagi roli irqiy adolatsizlik va kamsitish qurboni sifatida ko‘rsatilgan va u o‘zi uchun kurashish imkoniyatiga ega emas edi.[2]

Tom Robinsonning suddagi hayoti inson huquqlari va ijtimoiy tengsizlikka qarshi qiyin kurashni ochib beradi. Asarda uning himoyachisi, Attikusning xatti-harakatlari, bir tomondan, huquqshunoslik idealini aks ettirsa, ikkinchi tomondan, ijtimoiy tuzumdagi bo‘shliq va kamchiliklarni ko‘rsatadi.

Yana bir bosh qahramon Mayella Evell Tom Robinsonning sudda ayblovlari bo‘lib, uning roli asarda ikki ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Mayella o‘zining ijtimoiy mavqeyi va ekzistensial holatidan foydalanib, Tom Robinsonni zo‘rlashda ayblaydi. Asar davomida uning xarakteri ijtimoiy tabaqalar o‘rtasidagi tafovutlarni, ayniqsa, oq tanlilarning afro-amerikaliklarga nisbatan adolatsizligini aks ettiradi.

Mayella Evellning Tomni ayblash sabablari uning ongsiz irqiy stereotiplari va jamiyatdagi begunohlik hissiga asoslangan. Tom Robinsonni ayblab, u ijtimoiy normalar va jamiyatning doimiy bosimiga qarshi chiqishga harakat qiladi. Biroq, u sudda aybni o‘z zimmasiga olishga o‘zida kuch topa olmaydi va haqiqatni fosh eta olmaydi.

Mayellaning hayoti va qarorlari ijtimoiy adolatsizliklarni va shaxsiy nizolarni yengish uchun kurashni ochib beradi. Shu bilan birga, uning ahvoli jamiyatdagi bo‘linish va tengsizlikning aksidir.

Asarda Attikusning o‘g‘li Jem Finch haqiqiy adolat izlayotgan yosh va tipik bola sifatida namoyon bo‘ladi. Sud jarayonini tomosha qilish va Tom Robinsonning aybsizligini ko‘rish Jem uchun ijtimoiy tenglik va haqiqiy adolatga ishonch hosil qiladi. Biroq, u Tom Robinsonning adolatsiz hukmini qabul qila olmaydi. Bujarayon uning axloqiy va ijtimoiy qarashlarining shakllanishiga katta ta'sir ko‘rsatadi[2]. Jemning sud jarayonini kuzatishdagi roli yosh avlodning jamiyatdagi adolatni izlash va o‘rganish jarayonini ifodalaydi. U asarda ijtimoiy adolatga oid ko‘plab savollarni ko‘taradi va o‘zining axloqiy qarorlarini ishlab chiqishga intiladi. Jemning Tom Robinson sudida ishtirok etishi ijtimoiy va axloqiy masalalar bo‘yicha juda muhim savollarni tug‘diradi.

Harper Leening “Mazag‘chi qushning o‘ldirilishi” asarida sud jarayonidagi qahramonlar jamiyatda irqiy tengsizlik, adolatsizlik va adolat izlashda turli rol o‘ynaydi. Attikus Finch jamiyatda haqiqiy adolat tarafdori, Tom Robinson irqiy adolat izlovchisi, Mayella Evell ijtimoiy bosimlarga qarshi kurashchi, Jem Finch esa yosh avlodni shakllantirishda muhim axloqiy masalalarni ko‘taruvchi shaxs. Har bir

personaj o‘z obrazi orqali sud jarayonida mavjud bo‘lgan ijtimoiy va axloqiy muammolarni aks ettiradi va bu jarayon orqali jamiyatda adolat va tenglikni izlashda qanday to‘siqlarga duch kelayotganimizni ko‘rsatadi.

Adibaning nasrida sud jarayonlari nafaqat jinoyatlarni ochish vositasi, balki ijtimoiy adolatni, irqiy tenglikni ta‘minlash, inson huquqlarini himoya qilishning muhim vositasi sifatida ham tasvirlangan. “Mazag‘chi qushning o‘ldirilishi” asaridagi sud jarayoni jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizliklarni ochib beradigan irqiy kamsitish va adolat yo‘qligini ko‘rsatadi. Ijtimoiy adolat va tenglik : Harper Leening ishidagi sinovlar nafaqat Tom Robinsonning shaxsiy aybsizligini isbotlaydi, balki jamiyatdagi irqiy tengsizlik va ijtimoiy adolatsizlikni ham ko‘rsatadi. Sud jarayonlari ijtimoiy adolat qay darajada ta‘minlanayotganini va inson huquqlari qay darajada amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi[4].

Inson huquqlari va sud jarayonlari: Harper Leening asarida Tom Robinson sudida buzilgan inson huquqlari nafaqat irqiy kamsitish, balki jamiyatning barcha ijtimoiy qatlamlarida tengsizlikni ham ochib beradi. Jahon adabiyotida sud jarayonlari ham inson huquqlari buzilishiga qarshi kurashning markaziy quroli sifatida tasvirlangan. Asarlarda sud adolatni nafaqat huquqiy, balki axloqiy va ma‘naviy jihatdan ham ta‘minlashga xizmat qiladi.

Harper Lee asarlariga o‘xshab, jahon adabiyoti ham ijtimoiy tenglik, adolat va inson huquqlari masalalarini tekshirish uchun sinovlardan foydalanadi. Huquqiy jarayonlar jahon hikoyachiligida sinfiy tafovut, korruptsiya kabi ijtimoiy muammolarni tanqid qilishda qo‘llaniladi. Jahon adabiyotida inson huquqlarini ta‘minlashda sud jarayonlarining ahamiyati alohida ta‘kidlangan. Sud zalidagi sahnalar mualliflar tomonidan adolatsiz va noxolis huquqiy va ijtimoiy tizimlarni kezishda odamlar duch keladigan axloqiy va axloqiy qiyinchiliklarni ta‘kidlash uchun ishlatiladi. Jahon adabiyotidagi Attikus Finch kabi kam ta‘minlanganlarni himoya qiladigan personajlar tuzilmaviy adolatsizlikka qarshi va ijtimoiy o‘zgarishlar uchun kurash ramzidir[5].

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlash joizki: Harper Lee va jahon nasrida sud jarayonlari jamiyatda ijtimoiy adolatni ta‘minlash, inson huquqlarini himoya qilishda muhim vosita sifatida ko‘rsatilgan. Harper Lee ijodidagi sud jarayonida irqiy kamsitish va adolat yo‘qligi tanqid qilinsa, jahon adabiyotidagi sud jarayonlari ijtimoiy tenglik va adolatni tiklashda katta ahamiyatga ega. Sud jarayonlari nafaqat jinoyatlarni ochish, balki jamiyatdagi o‘zgarishlarni amalga oshirish, ijtimoiy adolatni ta‘minlash uchun zarur vosita sifatida adabiyotlarda keng yoritilgan.

Adabiyotda advokatlik ko‘pincha adolatga intilish, o‘z huquqlarini himoya qilish uchun kurashni aks ettiradi.

Sud protsessida advokatning yoki o‘zini himoya qiladigan shaxsning pozitsiyasi sifatida qo‘llaniladi. Attikus Finchning advokatligi nafaqat Tom Robinsonning, balki butun jamiyatning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan. Asarda targ‘ibot ijtimoiy tenglikka intilish ramzi sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lee, Harper. Mazag‘chi qushning o‘ldirilishi. 1960.
2. Smith, John. Jahon Adabiyotida Sud Jarayonlari va Ijtimoiy O‘zgarishlar. Oxford University Press, 2015.
3. Brown, Sarah. Inson Huquqlari va Adolat: Adabiyotdagi Rol. Cambridge University Press, 2018.
4. Johnson, Emily. Irqiy Kamsitish va Adolatni Ta‘minlash. Routledge, 2017.
5. Davis, Michael. Jahon Adabiyotida Sud Jarayonlarining Axloqiy Va Huquqiy Tahlili. Palgrave Macmillan, 2016.
6. Davronovna, M. M., & Muhammadiyevna, D. S. (2024, April). Tilshunoslikda evfemizmlarni o‘rganishnining. In International Conference on Linguistics, Literature And Translation (London) (Vol. 2, pp. 22-25).
7. Sobirjonovna, S. M. (2025, February). The study of linguocultural units in world linguistics. In The Conference Hub (pp. 41-50)

USMON AZIM HIKOYALARIDA BADIYLIK VA OBRAZLILIK

Murataliyeva Dilrabo Abdusattor qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti

dilrabomurataliyeva@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243900>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotining yetuk vakillaridan biri bo‘lgan Usmon Azimning nasriy ijodi tahlil qilinadi. Asosan shoir sifatida tanilgan adibning hikoyalarida ham poetik ruh, badiiy teranlik va falsafiy mushohada ustuvor o‘rin tutgani ko‘rsatiladi. Maqolada Usmon Azim nasrining o‘ziga xos xususiyatlari, qahramonlarining ruhiy olami, milliylik va xalqona ruhning aks etishi, shuningdek, uning badiiy mahorati keng yoritiladi. Adibning nasriy asarlarida inson qalbi, hayot haqiqatlari va jamiyatning murakkab jarayonlari qanday talqin etilgani ochib beriladi. Maqola Usmon Azim hikoyachiligining o‘zbek nasridagi o‘rni va ahamiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Usmon Azim, o‘zbek nasri, hikoyachilik, poetik nasr, inson qalbi, falsafiy mushohada, badiiy mahorat, milliylik, ruhiy kechinmalar, hayot haqiqatlari, adabiy tahlil.

O‘zbek xalqining ma’naviy dunyosini shakllantirishda g‘oyat kuchli va samarali ta’sir ko‘rsatayotgan shaxs - Usmon Azimdir. U bugungi kunda o‘zbek adabiyotining zabardast, serqirra va qalami o‘tkir ijodkorlaridan bo‘lib, nafaqat shoir, mohir tarjimon, dramaturg, kinodramaturg va nosirdir. U yaratgan o‘nlab asarlarga kirgan she’rlar, dostonlar va hikoyalar yorqin tuyg‘ularga, ifodalarga boyligi, jo’shqin va jozibadorligi, shiddatkor va da’vatkorligi, goh g‘amgin, goh beg‘ubor erkalovchi ohanglari bilan kitobxon qalbidan chuqur joy oladi. Shu bilan birga hayotiyligi, haqqoniyligi, o‘tkir drammatizmi va falsafiyligi bilan o‘quvchini o‘yga toldiradi, uyqudagi tuyg‘ularini junbushga keltiradi. Usmon Azim, asosan, shoir sifatida tanilgan bo‘lsa-da, uning nasriy ijodi ham alohida e’tiborga loyiqdir. Shoirlik mahorati uning hikoya va qissalarida ham yaqqol sezilib, poetik ruh, falsafiy teranlik va badiiy mukammallik bilan sug‘orilgan. Usmon Azimning nasriy asarlari inson qalbining ichki kechinmalarini nozik tasvirlash, hayot haqiqatlarini badiiy tahlil qilish va milliy ruhni ifodalash bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada Usmon Azim nasrining o‘ziga xos xususiyatlari, qahramonlarining ruhiy olami va uning badiiy mahorati yoritiladi.

Usmon Azimning “Jodu”(2003-yil) nomli to‘plami nashrdan chiqqach, uning qanchalik serqirra ijodkor va mahoratli nosir ekanligi yana bir bor o‘z tasdig‘ini topdi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu haqida Shodmonqul Salom shunday degandi: ”shoir sifatida elga tanilib, sermashaqqat ijod yo‘lining ancha-munchasini bosib o‘tgan

qalamkashning nasrga qo‘l urishi xayrli bo‘lar ekan. “Hayajon-u zavqdan begona, Tinch daryoday jim oqdi umrim”, deya armon qilgan iste’dodli shoirning nasriy va dramatik asarlar jamlangan bu kitobi shoir qalamidan to‘kilgan nasr namunasining qudrati nechog‘lik ulkan bo‘lishini ko‘rsatdi go‘yo”. Darhaqiqat, Usmon Azim nasri boshqa nasr namunalaridan tubdan farq qiladi. Ijodkorning hikoyalari badiiylik, obrazlilik, tasvir va ifoda yo‘sinining go‘zalligi, takrorlanmas poetik uslubi, badiiy tili xalq tiliga juda yaqinligi bilan ham ajralib turadi.

So‘z san’atining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, badiiy asar asosida inson qalbi, uning ruhiy olami turadi. Ma’lumki, hayot hodisalarining moddiy ko‘rinishlarini, tashqi shakllarini fotosuratda aks ettirish mumkin. Badiiy adabiyotda tasvirlangan inson qalbi, ruhiyati manzaralarini esa hech qanday fan-texnika vositasida aks ettirish mumkin emas, buni faqat san’atkorlarga tasvirlay oladi. Shu o‘rinda, Usmon Azim hikoyalari bilan tanishar ekanmiz, uning ham chin ma’noda haqiqiy so‘z san’atkori ekanligiga amin bo‘lamiz. Uning hikoyalari turlicha mavzularni qamrab olgan bo‘lib, zamon va makon, uslub jihatidan ham turfa xildir. Jumladan, ijodkorning baxshiyona ruhida, “Alpomish” dostonidan ta’sirlanib yozilgan “G‘oz”, “Siz bilmaydigan zamonlarda” hikoyalarida xalq og‘zaki ijodiga yaqinlik, xalqona va milliy ruh aks etgan bo‘lsa, “Birovning umri”, ayniqsa, “Sevgi”ni o‘qib chiqqach, bundagi nozik ruhiy tahlillar, shoirona tasvirlar, o‘ta jonli jo‘n dialoglarni ko‘rib, bu zamonaviy nasr -XXasr prozasi ekanligini anglash mumkin. Ular o‘rtasida bir-biriga mutlaqo yaqinlik yo‘q va mutloq boshqa-boshqa odam yozgandek bu asarlarni. Ijodkorning “Jodu” hikoyasi esa qisqa ammo chuqur falsafiy ma’noga ega ekanligi bilan kitobxonni hayratga soladi. Endi Usmon Azim hikoyalarining o‘ziga xos jihatlarini tahlillar bilan birga ko‘rib chiqamiz.

Falsafiy teranlik - uning hikoyalarida inson hayoti, taqdir va qismat haqidagi mushohadalar muhim o‘rin tutadi. Bu o‘rinda “Jodu” hikoyasida voqealar erkakning gazga choy qo‘yishidan boshlanib choy qaynagach yakunlanadi. Shu qisqa vaqt ichida hikoyaning barcha voqelari bo‘lib o‘tadi, ya’ni erkakning o‘z oilasiga xiyonat qilishi, keyin vafot etishigacha bo‘lgan voqealar bir choy qaynaydigan fursat oralig‘da sodir bo‘ladi. Choy qaynashi bu yerda ramziy detal bo‘lib, aslida umrning qanchalik qisqaligi va ko‘z ochib yumguncha o‘tishini anglatadi. Shuningdek, asarga qo‘yilgan epigraf ham hikoyaning ochib berishga va mustahkamlashga xizmat qilgan: “Umrning o‘tishi- ko‘z yumib ochguncha. (bobomning gurgundan)”.

Poetik ruh va badiiy mahorat – shoir sifatida tanilgan ijodkorning nasriy asarlarida ham poetik ruh, she’riy obrazlilik, ohangdorlik va badiiy tildan mahorat bilan

foydalanish sezilib turadi. Uning nasrida tabiat tasvirlari va inson kechinmalari o‘zaro uyg‘unlashgan, ramziy obrazlar va poetik tahlil orqali voqealar chuqurroq yoritilgan. Til ravonligi va badiiy joziba hikoyalarning ta’sirchanligini oshirgan. U tabiat tasvirlari, his-tuyg‘ularni berishda o‘ziga xos obrazlilikka murojaat qiladi. Go‘zal o‘xshatish va qiyoslashlardan foydalanadi. Masalan : “Sevgi” hikoyasidagi quyidagi jumalarga e’tibor bering: "Abdurahmon birdan bu dunyoga osmondan tushmaganligini, uning ham ildizi borligini; keng jahondagi qaysidir bir chorbog‘ning taqdir uzoqlarga o‘tqazgan niholi ekanligini payqadi”. Yoki bo‘lmasa quyidagi tabiatning ajib tasviri ham fikrimizning isbotidir: “Mashina derazasidan qorong‘ulikka tikiladi. Yulduzlari yarqirayotgan osmon tagida qirlarning bosiq yelkalari elas-elas chizilib ko‘rinadi. Yo‘lni har muyulishda kesib chiqayotgan soyda osmon parchasi bir yarq etib o‘tadi. Olisdan bir to‘p yog‘du dastasi bo‘lib tuyulgan qishloqlarning chiroqlari mashina yaqinlashgani sari sochiladi –hovlilarga ko‘chadi”.

Hayotiylik va insoniylik – uning qahramonlari oddiy insonlar bo‘lib, ularning ichki kechinmalari chuqur ochib beriladi. Qahramonning ruhiy olami, hayotga qarashlari va his-tuyg‘ulari nozik badiiy detallar bilan orqali ifodalanadi.

Insonning jamiyatdagi o‘rni, taqdirning injiqlilari va ichki ziddiyatlari, muhabbat, yo‘qotish, umid va iztirob kabi mavzular teran tahlil qilinadi. Usmon Azimning nasriy asarlari shunchaki hikoya qilish emas, balki hayot haqiqatlarini anglash va inson ruhiyatining chuqur qatlamlariga kirib borish imkonini beradi. Uning hikoyalarida hayotning achchiq haqiqatlari, insoniy munosabatlarning murakkabligi, taqdirning kutilmagan burilishlari ustuvor o‘rin tutadi.

Milliylik va xalqona ruh- Usmon Azim o‘zbek xalqining qadriyatlarini chuqur anglagan ijodkor sifatida, nasrida milliy ruh va xalqona tafakkurni ustuvor qo‘ygan. Uning “G‘oz”, “Siz bilmaydigan zamonlarda” hikoyalarida o‘zbekona tafakkur va xalqona donishmandlik ifodalangan. Xalqimizga xos mardlik, bag‘rikenglik, ochiqko‘ngillik, soddalik fazilatlari o‘z ifodasini topgan. “Birovning umri” hikoyasida esa xalqimizning milliy qadriyatlar va urf-odatlar jonli tasvirlangan. Xalqimizning milliy o‘yini-kurash, polvonlik an‘analari, Panji polvon qiyofasida o‘zligini unutmagan, mard, saxiy inson obrazi jonlanadi. “Jodu” hikoyasidagi oxirida ayolning unga xiyonat qilib, tashlab ketgan bo‘lsa ham erining ta’ziasiga farzandlarini yuborishi - qahramonlar hayoti orqali o‘zbek xalqining hayot tarzi va mentaliteti aks ettirgan.

U xalqona ruhni shunchaki tasvirlab qolmay, balki uning mohiyatini chuqur ochib berishga intiladi. Shu bois, uning hikoyalari faqat san’at uchun emas, balki

o‘zbek xalqining ma’naviyati va hayot falsafasini aks ettirish uchun yozilgandek taassurot uyg‘otadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Usmon Azimning nasriy asarlari shunchaki voqea bayoni emas, balki o‘quvchini o‘ylashga, his qilishga va falsafiy mushohada yuritishga undovchi badiiy san’at namunasidir. Usmon Azim o‘zining hikoyachilik mahorati bilan o‘zbek adabiyotida alohida o‘rin egallaydi. Uning nasriy asarlari inson ruhiyatining nozik jihatlarini ochib berishi, hayot haqiqatlarini poetik tahlil qilishi va milliy qadriyatlarni yuksak badiiy darajada ifodalashi bilan ajralib turadi. Shoirlik mahorati uning nasrida ham yaqqol namoyon bo‘lib, o‘quvchini hayratga soladigan poetik nasr namunalarini yaratishga muvaffaq bo‘lgan.

Bugungi kunda ham Usmon Azimning hikoyalari o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan bo‘lib, ularning badiiy va falsafiy chuqurligi o‘quvchilarga katta estetik zavq bag‘ishlaydi. Uning nasriy ijodi o‘zbek adabiyotining yuksak namunalaridan biri sifatida qadrlanadi va yangi avlod yozuvchilariga ilhom manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.—Т.: Ўзбекистон, 2001.— Б.. 560
2. Азимов У. Жоду. — Т.: Шарқ, 2003. — Б. 336.
3. Азимов У. Коллаж. — Т.: Шарқ, 2018. — Б. 464.
4. Азимов У. Бир парча осмон: шеърлар, масаллар, дoston, хикоялар ва песa. — Т.: Фактор боокс, 2022. — Б. 384.

EPIK ASARLAR TAHLIL QILISH HAQIDA MULOHAZALAR

Muhayyo Rahimqulova

*Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent davlat
O‘zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi*
rahimkulovamuhhayo@mail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243904>

Annotatsiya: Ushbu maqolada epik asarlarni, hikoya va qissa misolida tahlil qilib yoritilgan. Tahlil jarayonida o‘quvchi o‘qigan asarini o‘rganadi, va kitobga bo‘lgan muhabbat hissi shakllanadi, haqiqiy kitobxonga aylanadi. Mazkur maqolada, epik asarlarni tahlil qilishning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud bo‘lib, o‘quvchining unga badiiy jihatdan yondashish, asar mohiyatining kitobxonga tushunarli bo‘lishiga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Epik asarlar, hikoya, qissa, badiiy asarlar, epos, epik tahlil.

Badiiy adabiyot insoniyat hayotini charog‘on etishi, inson umriga nurofshonlik baxsh etib, ma‘naviy olamini shakllantirishi va yuksaltirishi, porloq kelajak uchun munosib to‘g‘ri yo‘lni tanlashga yordam berishi, kitobning insoniyat tomonidan yoritilgan eng buyuk kashfiyotdir. Adabiyot oddiy so‘zga hayotbaxsh qudrat ato etib, insoniyatning eng nozik tuyg‘ularini harakatlantiradi, ko‘ngil atalmish sirli va mo‘jizakor dunyoni taftish qiladi, olam va odamning mohiyati, ular o‘zaro munosabatlarining sabab va oqibatlari, yashash mezonlari bilan tanishtiradi. Badiiy tahlil esa aynan muayyan adabiy asarning tabiatiga xos qirralarni tadqiq etish demakdir, adabiy tur va janr xususiyatlari badiiy asar tabiatiga xos asosiy jihatlarni belgilaydi. Badiiy asarni to‘g‘ri anglash ta’sirlanish fazilati adabiy asar o‘qish bilan o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmaydi, asar mohiyatini anglab yetishi uchun har bir kishida estetik tayyorgarlik va ko‘nikma yetarli darajada bo‘lishi kerak. Epik asarlarda qahramonlar kechinmasini tasvirlash, obrazlar yoki hikoyachi kayfiyati ifodasini berishdan ko‘ra, shu tuyg‘ularning paydo bo‘lish jarayoni, ularning hayotiy-ruhiy ildizlari qayerda ekanini ko‘rsatishga ko‘proq e’tibor qaratiladi. Epik asarlarni badiiy tahlil etish ham ko‘lamdor va ko‘p bosqichli kechimdir. Epik asarlarning eng asosiy belgisi: voqeabandlik, tasvirda tafsilotlar mavjudligi va obrazlar tizimiga egalikdir. Qaysi janrda bo‘lishiga qaramay, epik turga mansub asarlarda muayyan miqdorda qahramonlar bo‘ladi, ular ozdir-ko‘pdur voqealar qo‘ynida tasvirlanadi va ularning tabiatiga xos xususiyatlar hodisalar namoyon bo‘la boradi. Adabiy asarlarni tahlil qilishda ularning tur va janr xususiyatlari alohida ahamiyatga ega. Epik turdagi asarlarning tahlili xususida mulohaza yuritir ekanmiz. Shu o‘rinda Beliniskiyning adabiy tur va ularning o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlari haqida quyidagi fikrlarni

aytish joiz: Uchala tur ham bitta asos-hayotdan oziqlansalarda, uchulasi ham bo‘lishi mumkin bo‘lgan olamni kashf etsada, ularning har birining o‘ziga xosligini ta’minlovchi predmeti ham bor. Eposniki-voqea, lirikaniki-ruhiy kechinma, dramani-harakatdir. Eposdagi qahramon-voqea, dramaning qahramoni-inson shaxsi, lirikaning qahramoni insonning ichki tuyg‘ularidir. Prof Q.Yo‘ldoshevning yozishicha, “Turli adabiy asarlar bilan ish yuritilganda tahlil usullari mutlaqo o‘zgarib ketmaydi, lekin o‘quvchining asarga yondashishi, munosabat tarzi o‘zgaradi.” Buning juda katta nazariy va amaliy ahamiyati bor. Zero, “asarlarni tur va janr xususiyatlarga ko‘ra o‘rganish san’atdan lazzatlanish, asarni uning badiiy butunligi hamda takrorlanmas mohiyatini his etish qobiliyatni rivojlantirishni nazarda tutadi”. Epik asarlarni tahlil qilishda ham o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, ularning adabiy tayyorgarligi asosiy o‘rinda turadi. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-6-sinflarda asosan eposning kichik janrlari: ertak, hikoya, qissalar, ayrim dostonlar o‘rganiladi. Yirik epik asarlarni o‘rganish esa yuqori sinflarda, shuningdek, akademik litseylar va oliy ta’lim muassasalarida o‘rganiladi. Epik asarda ham dramadagi singari makon va zamonda sodir bo‘lgan voqealar aks ettiriladi. Epik bayon nafaqat estetik, balki tashkiliy funksiya ham bajarishi kerakligi epik asarning o‘ziga xosligini ta’minlaydigan muhim jihatlardan biridir. Nutq egasi, so‘zlovchi yoki bayonchi go‘yo oldin yuz bergan voqeani hikoya qilib berayotganday bo‘ladi va ayni vaqtda yo‘l- yo‘lakay turli holatlarni, qahramonlar qiyofasini tasvirlaydi, ba’zan izohlaydi. Biror asarni o‘qish, uni tahlil qilish jarayonida olingan bilim o‘quvchini boshqa asarlarni o‘qishga, ulardan zavqlanishga undaydi, o‘quvchining o‘qilayotgan asar yuzasidan mustaqil ishlash, ijodiy fikrlash salohiyati oshadi. O‘quv tahlili ikki bosqichda olib boriladi. Birinchi bosqichda o‘qituvchi o‘qilatiladigan asarni tahlil qiladi, savollar tuziladi. Ikkinchi bosqichda o‘qituvchi bilan o‘quvchilar hamkorligida darsda asar tahlil qilinadi. Epik asarning bir turi **hikoya-** bo‘lib bu badiiy adabiyotda kichik epik janr, hayot hodisalari ixcham ifoda etiladigan nasriy asar, 5-sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan hikoya janriga oid asarlarni tahlil qilishga o‘quvchining tasavvur doirasi, fikrlash ko‘lami, yoshi, psixologik holatiga mos bo‘lishi maqsadga muvofiq.

G.G‘ulomning “Menining o‘g‘rigina bolam” asari voqealari quyidagi jumlar bilan boshlanadi. “Otamizning o‘lganiga ancha yil o‘tib ketdi. Bu yil- o‘n yettinchi yilning ko‘klamida onamizdan ham ajralib, shum yetim bo‘lib qoldik “Asarda shuni anglashimiz mumkinki asar qahramonining hayoti qiyinchiliklardan iboratligidan dalolat beradi. Hikoyani yozuvchi bolaligida guvoh bo‘lgan hayotiy

hodisa asos qilib olingan, avtobiografik xarakterga ega asardir. Xalqimiz boshiga ulkan kulfat urush asar qahromonlarini ham chetlab o‘tmadi. To‘rt yetimni boqishga harakat qilayotgan keksa Roqiyabibining o‘g‘riga qozonni o‘g‘irlashni aytishi, ammo o‘g‘ri qiynalsa-da, uni rad etishi ular orasidagi samimiylik, mehr-oqibatdan dalolat beradi. Kishilik jamiyatida insoniylik sifatlarining saqlanib qolishi o‘quvchiga yanada katta ruh bag‘ishlaydi. Hikoyani o‘rganish davomida o‘quvchilar Iymon, insof, diyonat, andisha, hamdardlik, qo‘rquv, nafsga qullik, yaxshilik qilish, mehr-oqibat, mehmondo‘stlik bag‘rikenglik, kabi bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan turli-tuman kechinmalar hissiyotlar olamidan o‘zlarini izlab ko‘radilar. Ushbu hikoya tahlil qilish jarayonida o‘quvchilarga o‘sha davr muhiti haqida ya‘ni I-Jahon urushi davriga to‘g‘ri kelgani uchun ma‘lumotlar berilishi lozim. Urush minglab oilalarning yagona boquvchilari ishga yaroqli erkaklarning urush orti hududlariga mardikor sifatida majburlab olib ketilgani, ayollar va bolalar tirikchiligi nihoyatda og‘ir ahvolga kelgani haqida eslatib o‘tiladi. Epik turga oid yana bir turi- qissa **Chingiz aytmatovning “Oq kema” qissasini** o‘quvchilar bilan tahlil qilib ko‘ramiz. -Eh Ona bug‘u, sen odamlarni bilmaysan,-bosh tebratdi cho‘tir Baymoq kampir.-Ular hayvonlargagina emas, hatto o‘z-o‘zlariga ham rahm-shafqat qilishmaydi. Bu yetimchalarni senga berardim, shunda mening so‘zlarim qanchalik rostligiga o‘zing guvoh bo‘larding, lekin odamlar baribir qo‘lingdan tortib olib, bu bolalarni o‘ldirishdi. Buncha g‘amning senga nima keragi bor. Men bolalarni uzoq o‘lkalarga olib ketaman, u yerdan bolalarni hech kim qidirib topolmaydi. Bolalarga rahm qil, donolarning donosi, ozod qil ularni. Men ularga sadoqatli ona bo‘layin. Bu parchada yetim bolalarni o‘lim changalidan qutqarib qolgan afsonaviy Shoxdor ona buguning mehribonliklari haqida fikr yuritiladi. Insonlar o‘rtasida o‘z manfaatlari uchun jigarlarini ham ayamasliklari to‘g‘risida Cho‘tir Baymoq kampir tilidan aytib o‘tiladi. Insoniyatning tabiatga bo‘lgan munosabati nadomat bilan tilga olinadi. Shoxdor ona bug‘u ikki yetim bolani boqib, voyaga yetkazadi va Bug‘ular avlodining shajarasi paydo bo‘lishiga sababchi bo‘ladi. Epik asar qancha bo‘lsa, tahlil ham o‘shancha o‘ziga xos xosliklarga ega bo‘laveradi. Epik asarda dramadagi singari makon zamonda sodir bo‘lgan voqealar aks ettiriladi. Epik asarlarni tahlili uning zamiridagi hayotiy, badiiy mantiqni to‘laroq ochish va matnning estetik jozibasini tuyish imkonini beradi.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, epik asarlarni tahlil qilish ko‘nikmasini o‘quvchilarda shakillantirish orqali ularning asar mohiyatini yanada chuqurroq, yanada teranroq anglashlariga, shu bilan birgalikda, badiiy asar tahlilini amalga

oshirish orqali o‘quvchilar tafakkurida badiiy adabiyotga bo‘lgan qiziqishning yanada yuksalishiga yordam berish mumkin. o‘quvchilarning tafakkurini o‘stirish, so‘z boyligini oshirish, estetik didi, ma’naviyatini yuksaltirishda o‘rganilayotgan hikoyalarning badiiy tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Yana shuni aytish mumkinki o‘quvchida obrazlilik olamini o‘zgacha estetik nazar bilan ko‘rish mumkinligini, turli janrlardagi asarlarni ajrata olishga yordam beradi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Козокбой Юлдош, Мухайе Юлдош. Бадий тахлил асослари. Тошкент: 2016.
2. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Akademnashr, 2010.
3. Qozoqboy Yo‘ldoshev. Yoniq so‘z . -Toshkent: 2006.
4. Erkin Xudayberdiyev, Adabiyotshunoslikka kirish. -Toshkent: 2008.

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

№	Mundarija Sarlavha	Sahifasi
O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI MASALALARI		
1.	“HAYRAT UL ABROR”DA MUTLAQ ZOT – OLLOH ISMLARI VA ULARNING MA’NO XUSUSIYATLARI <i>Xusanov Nishonboy Abdusattorovich</i>	5-10
2.	EVFEMIZM VA DISFEMIZM MAVZUSIDAGI IZLANISHLAR BORASIDAGI AYRIM NUQTAI NAZARLAR <i>Kadirova Xurshida Batirovna</i>	11-15
3.	BADIIY MATNDA MORFOLOGIK VOSITALARNING ESTETIK MA’NO HOSIL QILISHDAGI AHAMIYATI <i>Musulmanova Nargiza Raxmatillayevna</i>	16-19
4.	KONSEPTUAL YONDASHUV ASOSIDA TERMIN TIZIMINI SHAKLLANTIRISH <i>Mirxanova Gulandom Rustamovna</i>	20-22
5.	O‘ZBEK TILIDAGI GAPLARDA KESIMNI ANIQLASH UCHUN LINGVISTIK MANBA ISHLAB CHIQISH <i>Sharipov Maqsud Siddiqovich, Ko‘palova Shahrizoda Otabek qizi</i>	23-26
6.	O‘ZBEK TILIDAGI OGOHLANTIRUVCHI YO‘L BELGILARGA OID TERMINLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATI <i>Xo‘shbaqova Nasiba Nurgobil qizi</i>	27-29
7.	LINGVOSTATISTIKA VA FANLAR INTEGRATSIYASI <i>Nasirdinova Oydinniso Dagarovna</i>	30-33
8.	NODIRA AFOQOVA SHE’RIYATIDA METAFORA VA ULARNING SEMANTIK TAHLILI <i>Usmonov Sherzod Panjiyevich</i>	34-38
9.	TERMINLAR LISONIY-BADIIY FENOMEN SIFATIDA <i>Ubaydullayeva Umida Abdushukur qizi</i>	39-43
10.	CHEGARALANGAN LEKSIKA VA UNING TARKIBI <i>Xolmatov Shaxriyor Zoxidjon o‘g‘li</i>	44-46
11.	BADIIY ASARLARDA ARGOLARNING QO‘LLANILISHI <i>Xolmatov Shaxriyor Zoxidjon o‘g‘li</i>	47-50
12.	O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI NOSTALGIK LEKSIKALARNING TARJIMA MUAMMOLARI <i>Xayitova Rushana Ximoyiddin qizi</i>	51-56
13.	MATN VA UNING TILSHUNOSLIKDA TUTGAN O‘RNI <i>Nasim Xo‘jayev Sadullayevich</i>	57-60
14.	SHONAZAR SHOABDURAHMONOV QARLUQ LAHJASI KELISHIKLARI HAQIDA <i>Qodirov Umarjon Akramjon o‘g‘li</i>	61-64
15.	O‘ZBEK TILIDA RASMIY USLUB BIRIKLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI <i>Xayrullayeva Yulduz Jo‘ra qizi</i>	65-68
16.	NUTQIY AKTLARNING PRAGMATIK IMKONIYATI: YASHIRIN VA OSHKORA MA’NO <i>Yodgorov Jaloliddin Jamolidinovich</i>	69-72

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

17.	MULOQOTDA SHAXS IJTIMOIIY MAQOMINI IFODALASH YO‘LLARI <i>Ro‘zimatova Dilnoza Murodovna</i>	73-77
18.	GRAFOLOGIYANING AMALIY AHAMIYATI <i>Yo‘ldosheva Yulduz Abdikarim qizi</i>	78-81
19.	ANTROPONIMLARDA MILLIY-MADANIY KODNING AKS ETISHI <i>Melibayeva Sohiba</i>	82-85
20.	O‘ZBEK TILIDA MA’NAVIYAT KATEGORIYASINING PARADIGMATIK XUSUSIYATLARI <i>Ibodova Malika Gulmurodovna</i>	86-89
21.	SIYOSIY MATN VA SIYOSIY TIL TUSHUNCHALARINING LINGVISTIK TAVSIFI <i>Ismatova Shaxnoza Axror qizi</i>	90-95
22.	DIALEKTAL USLUB VA DIALEKTIZM TUSHUNCHALARI <i>Aminova Feruza Anvar qizi</i>	96-99
23.	O‘ZBEK XOTIN-QIZLARI ISMLARIDA O‘ZLASHMA QATLAMNING O‘RNI <i>Djurayeva Yulduz G‘aybullayevna</i>	100-103
24.	TURK VA O‘ZBEK TILLARIDA QARINDOSHLIK NOMLARI: QIYOSIY TAHLIL VA LINGVISTIK XUSUSIYATLAR <i>Maxsudova Dilorom Idrisovna</i>	104-109
25.	“DEVONU LUG‘OTIT-TURK” LEKSIKASINING TURKOLOGIYADA XX ASRNING IKKINCHI YARMIDAN KEYIN O‘RGANILISHI <i>Ahmadjonova Maftuna Alijon qizi</i>	110-114
26.	MEHMONDO‘STLIK MAQOLLARNING LUG‘AVIY VA SEMANTIK TAHLILI <i>Eshankulova Shohista Xayitmuratovna</i>	115-117
27.	BUXORO SHEVALARIDA MORFONOLOGIK O‘ZGARISHLAR <i>Asatullayeva Dilnavoz Jondullayevna</i>	118-121
28.	NTERYER DIZAYN TERMINLARIDA DISKURSIV YONDASHUV <i>Xolmurotova Gulnora Sattorovna</i>	122-125
29.	O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI PAREMIYALARNING AYRIM MANBALARI XUSUSIDA <i>Aytniyazova Nargiza Farxatovna</i>	126-130
30.	DUO NUTQIY JANRINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI <i>Azimov A.N.</i>	131-133
31.	O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PARAFRAZALARNING O‘RGANILISHI <i>Utegenova O‘g‘iloy Pardavayevna</i>	134-136
32.	O‘ZBEK XALQ MAQOLLARINING TILSHUNOSLIKDA O‘RGANILISHI <i>Uralova Odina Orifjanovna</i>	137-142
33.	FRAZEO-SEMANTIK SOHA TUSHUNCHASI VA UNING TARKIBI <i>Omonova Malika Axad qizi</i>	143-146
34.	SHARQ VA G‘ARB MUTAFAKKIRLARINING “BOYLIK” KONSEPTI HAQIDAGI HIKMATLI SO‘ZLARI <i>Qulmamatova Muattar Otabek qizi</i>	147-149

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

35.	INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “SHUKRONALIK”NI IFODALAYDIGAN BIRLIK LARNING IJTIMOIIY-MADANIY O‘ZIGA XOSLIGI <i>Rahimova Shahnoza Jo‘raqulovna</i>	150-152
36.	OLAMNING LISONIIY MANZARASIDA RANG KONSEPTINING O‘RNI <i>Xoliqova Zahro Arol qizi</i>	153-155
37.	O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA “MUHABBAT” KONSEPTINI IFODALOVCHI RAMZIIY OBRAZLAR <i>Sa‘dullayeva Madina Qosimovna</i>	156-161
38.	KOMMUNIKATIV INTENSIYANING AYOLLAR NUTQIDA IFODALANISHI <i>Abdurasulova Dilnoza</i>	162-165
39.	ROMITAN TUMAN TOPONIMLARI TARIXIIY MANBALARDA <i>Ergashova Laziza Akmal qizi</i>	166-169
40.	O‘ZBEK TILIDAGI EVFEMIZMLARNING TARIXI VA RIVOJLANISHI: MADANIY KONTEKSTLAR <i>Mansurova Madina Abdikarim qizi</i>	170-173
41.	SOLIQ TERMINLARINING MORFOLOGIK AFFIKSLAR BILAN YASALISHI <i>Seitmatov Sarvar Ergash o‘g‘li</i>	174-176
42.	XORIJLIK LARGA O‘ZBEK TILINI O‘RGATISHNING NOAN‘ANAVIIY SHAKLLARI <i>Xodjayeva Mavluda Chori qizi</i>	177-182
43.	REALIYA HODISASINING TILSHUNOSLIKDA LINGVOKULTUROLOGIK ASPEKTDAGI O‘RGANILISHI <i>Soliyeva Gulxayyo Ibrohimjon qizi</i>	183-186
44.	NUTQIIY VAZIIYATDA MULOQOT ISHTIROKCHILARINING IJTIMOIIY XOSLANISHI <i>Qurbonova Shodiya Shixnazar qizi</i>	187-190
45.	LEKSIKOLOGIYA ASOSLARINI O‘RGANISHDA LUG‘ATLARNING O‘RNI <i>Elmurodova Aziza Yusuf qiz</i>	191-196
46.	QIPCHOQ SHEVASIGA OID ANTROPONIMLARNING SEMANTIK TAHLILI <i>Qobilov Mirziyo Eshnozar o‘g‘li</i>	197-202
TIL TA‘LIMI ISTIQBOLLARI VA ZAMONAVIIY YONDASHUVLAR		
47.	BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QUVCHILARIDA O‘QISH SAVODXONLIGINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI <i>Mavlonova Klaraxon Maxmudovna, Abdijamilova Mahfuza Mahmudovna</i>	203-208
48.	O‘ZBEK TILINI XORIJLIK TALABALARGA O‘QITISHDA LEKSIK-GRAMMATIK BILIMLARNI TAQDIM QILISHNING BA‘ZI XUSUSIYATLARI <i>Rasulov Namoz Murodulloyevich</i>	209-212
49.	O‘QISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRUVCHI MODELLAR <i>Abdiraimova Xusnobod Samat qizi</i>	213-216

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

50.	ONA TILI DARSLARIDA DISKURSIV YONDASHUV ORQALI NUTQIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH YUZASIDAN TAVSIYALAR <i>Boymaxmatova Dilnoza Do‘smat qizi</i>	217-219
51.	TASVIRIY MATN YARATISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA METODIK QO‘LLANMALAR TAHLILI <i>Zebiniso Davronova Bahtiyor qizi</i>	220-222
52.	FE‘L SO‘Z TURKUMINI O‘QITISHDA GRAFIK ORGANAYZERLARDAN FOYDALANISH (5-7 sinf ona tili darsliklar misolida) <i>Hamroyev Umid Mustafoyevich</i>	223-228
53.	NEOLOGIZMLARNI O‘QITISHDA “RAFT” TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH <i>Karamatdinova Gavhar Toyirovna</i>	229-232
54.	ONA TILI TA‘LIMIDA ADABIY TAHRIR: TAJRIBA, TAHLIL VA XULOSALAR <i>Madvaliyev Orifjon Tolibovich</i>	233-240
55.	KICHIK GURUHLARDA SO‘ZNING SEMANTIK TARKIBINI O‘QITISH USULLARI <i>Abduqaxxorova Durdona Farxod qizi</i>	241-244
56.	SENSOR AFAZIYADA FONOLOGIK FARQLASHGA OID TAJRIBA TAHLILI <i>Lobar Qambarova Athamboy qizi</i>	245-250
57.	ONA TILI DARSLARIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV TUSHUNCHASI VA UNING TA‘LIM JARAYONIDAGI AHAMIYATI <i>Nursulton Shayxislamov</i>	251-253
58.	5-SINF “ONA TILI” DARSLIGIDAGI O‘QUV LOYIHALARI TAHLILI <i>Turg‘unova Nilufar Muxiddin qizi</i>	254-259
59.	UMUMIY TA‘LIM TIZIMIDA MORFONOLOGIYANI O‘QITISH METODIKASI: NAZARIY VA AMALIY ASOSLAR <i>Asatullayeva Dilnavoz Jondullayevna</i>	260-263
O‘ZBEK ADABIYOTI: TADQIQ, TAHLIL VA TALQIN MUAMMOLARI		
60.	DAVR, ADABIYOT VA UNI DAVRLASHTIRISH MUAMMOLARI <i>Qozoqboy Yo‘ldoshev</i>	264-270
61.	“FUNUN UL-BALOG‘A”DA MIRZO ULUG‘BEK MADHI <i>Marg‘uba Abdullayeva</i>	271-275
62.	BOLALAR ADABIYOTINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI <i>Xurshida Hamroqulova</i>	276-283
63.	MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK ROMANLARIDAGI YANGILANISHLAR <i>Islomjon Yaqubov</i>	284-290
64.	HALIMA AHMAD MANSURALARI HAQIDA MULOHAZALAR <i>Hoshimjon Ahmedov</i>	291-295

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

65.	“KO‘HNA DUNYO” ROMANIDA TARIXIY VOQELIK VA RUHIYAT TASVIRI SINTEZI <i>Shoira Isayeva</i>	296-302
66.	G‘AFUR G‘ULOM SHE‘RIYATIDA SHOIR SHAXSIYATI TASVIRI <i>Matyoqubova Tozaqul Rajapovna</i>	303-308
67.	“DEVONI ASAD”NING MATNIY TADQIQI VA TAHLILI <i>Sohiba Umarova</i>	309-312
68.	ALISHER NAVOIY EPIK ASARLARINI O‘RTA MAKTABDA O‘RGANISHGA INNOVATSION YONDASHUV <i>Ishonxanova Iroda Abduvaxitovna</i>	313-317
69.	“HAYRAT UL-ABROR”DA AYOLLAR OBRAZI <i>Matluba Jabborova</i>	318-323
70.	O‘ZBEK ADABIYOTIDA BALLADA JANRINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI <i>Quvonch Mamiraliyev</i>	324-328
71.	OBRAZLAR TIZIMIDAGI YANGILANISHLAR <i>Sevinchoy Yoqubova</i>	329-334
72.	JAMOL KAMOL MUSADDASLARI BADIYYATI <i>Komil Qarshiyev</i>	335-340
73.	HOZIRGI O‘ZBEK HIKOYALARIDA OBRAZ YARATISH MAHORATI (Zulfiya Qurolboy qizi hikoyalari misolida) <i>Egamberdiyeva Kamola Ibrohimovna</i>	341-345
74.	“AVESTO”DAGI AYOL OBRAZLARGA DOIR BA‘ZI MULOHAZALAR <i>Shohinur Rahmataliyeva</i>	346-349
75.	METAFORIKLIK ULUG‘BEK HAMDAM HIKOYALARINING YETAKCHI XUSUSIYATI SIFATIDA <i>Sidiqova Shahnoza Kamoliddinovna</i>	350-356
76.	“SABOT UL - OJIZIN”ASARI MA‘NAVIY YUKSALISH VA AXLOQIY KAMOLOT DOSTONI <i>Doniyorova Mohinur Tolliboy qizi</i>	357-360
77.	IJODKOR INDIVIDUAL USLUBINING BADIY PSIXOLOGIZMNI QO‘LLASHDAGI O‘RNI <i>Moxira Sadullayeva</i>	361-364
78.	DINIY-MA‘RIFIY QISSACHILIKDA AN‘ANAVIYLIK <i>Aliyeva Sevinch Sayfiddin qizi</i>	365-368
79.	MILIY UYG‘ONISH DAVRI QO‘QON ADABIY MUHITIDA ANDIJON QO‘ZG‘OLONI (DUKCHI ESHON QO‘ZG‘OLONI)GA BAG‘ISHLAB YOZILGAN SHE‘RIY TURKUMLAR TAHLILI <i>Sayfiddinova Gulnoza Ulug‘bek qizi</i>	369-374
80.	“O‘TKAN KUNLAR” ROMANINING ILK NASHRLARI QIYOSI (“Inqilob” jurnali va 1925-yil nashrlari) <i>Polvonova Xurshida Abdusattarovna</i>	375-381
81.	REY BREDBURY: ILMIY FANTASTIKA VA ANTIUTOPIYA JANRLARIDAGI BUYUK IJODKOR <i>Xalilova Shohista Muhammadi qizi</i>	382-385
82.	SHUKRULLONING “O‘G‘RINI QAROQCHI URDI” KOMEDIYASIDA FIRIBGAR ODAM TIMSOLI	386-390

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

	<i>Saida Kurbonova Bekchanovna</i>	
83.	“DARYOSINI YO‘QOTGAN QIRG‘OQ” ROMANIDA INSON VA TABIAT KONSEPSIYASI <i>Xajiboyev Kishin Alisher o‘g‘li</i>	391-396
84.	TASAVVUF – MA‘NOLAR ILMI YOXUD ABDUVALI QUTBIDDINNING “DAM” SHE‘RI TAHLILIGA DOIR MULOHAZALAR <i>Shahodat Isakjanova</i>	397-402
85.	BADIIY ADABIYOTDA ABU RAYHON BERUNIY OBRAZINING QIYOSIY TALQINI <i>Shomurodov San‘at Dilmurod o‘g‘li</i>	403-408
86.	MATNAZAR ABDULHAKIM SHE‘RIYATIDA XALQ OG‘ZAKI IJODIGA XOS OBRAZ VA RAMZLAR TALQINI <i>Kumush Abdusalomova</i>	409-414
87.	NAZAR ESHONQUL QISSA VA HIKOYALARIDA AYOL RUHIYATI TASVIRI MUAMMOSI <i>Oripova Nurafshon Olimjon qizi</i>	415-418
88.	MAJMUAT UR-RASOIL TARKIBIDAGI “RISOLAI BOBURIYA” RISOLASI GENEZISI <i>Kattayev Po‘lat A‘zamovich</i>	419-421
89.	AZIM SUYUN SHE‘RIYATIDA FOLKLOR AN‘ANALARI <i>Shohruh Tursunmurodov Alisher o‘g‘li</i>	422-426
90.	O‘ZBEK VA INGLIZ LATIFALARIDA BOSH QAHRAMON OBRAZINING O‘ZIGA XOS TURLARI <i>Mardonov Maxmud Sobir o‘g‘li</i>	427-431
91.	VOQELIKNING EPIK BAYONI VA LIRIK IFODASI <i>Jo‘rayev Islomjon Mamasodikovich</i>	432-435
92.	QAHRAMON PORTRETIDA MILLIY RUHNING VOQELANISHI <i>Suyunova Zarina Muzaffar qizi</i>	436-439
93.	YOZUVCHI KONSEPSIYASI VA EVRILISH MOTIVI <i>Ramazonova Go‘zal Chorievna</i>	440-443
94.	EPITETLAR VA ULARNING MASNAVIY BADIYYATIDAGI O‘RNI <i>Sevara Baratova Musoxonovna</i>	444-448
95.	O‘ZBEK ARUZI GENEZESI VA TARAQQIYOT OMILLARI <i>O‘tkir Yo‘ldoshev</i>	449-454
96.	ZEBO MIRZO SHE‘RIYATIDA BADIY OBRAZ KO‘RINISHLARI <i>Usmonov Sherzod Panjiyevich</i>	455-458
97.	ASRIYNING BADIY TASVIR VOSITALARIDAN FOYDALANISH MAHORATI <i>Fayzullayev Zavqiyjon Qobiljon o‘g‘li</i>	459-463
98.	TIL VA MADANIYAT UYG‘UNLIGI: “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA TA‘LIM VA TARBIYA IFODASI <i>Soatov Ibrohimbek Alisherovich</i>	464-467
99.	TEODOR DRAYZERNING “SARMOYADOR VA SADRIDDIN” AYNIYNING “SUDXO‘RNING O‘LIMI” ASARLARIDAGI BOSH OBRAZLARINING PSIXOLOGIK TAHLILI <i>Mardanova Mohira Davron qizi</i>	468-471

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

100.	BADIIY ASARLARDA RAMZIY VA MAJOZIY OBRAZLARNING SHAKLLANISH TARIXI <i>Moxichehra Muxammadiyev</i>	472-476
101.	NAVOIY IJODIDA JAVOME' UL-KALIM USLUBI (“Nazm ul-javohir” asari misolida) <i>Jalilov Sharofiddin, Misirova Shohida</i>	477-480
102.	“KOINOT JAVOHIRI” ILMIY-FANTASTIK QISSASIDA IJODKOR MAHORATI <i>Mirsanova Moxira Xusniddin qizi</i>	481-484
103.	SO'FI OLLOYORNI O'GANISH XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR <i>Doniyorova Mohinur Tolliboy qizi</i>	485-489
104.	XURSHID DO'STMUHAMMAD HIKOYALARIDA BOSH QAHRAMON TALQINI <i>Sadoqat Odilova Abduqodir qizi</i>	490-493
105.	LUQMON BO'RIXON HIKOYALARIDA RUHIY KECHINMALAR TASVIRI <i>Ro'ziyeva Yulduz Qahramon qizi</i>	494-501
106.	XORAZM JADID ADABIYOTIDA HURRIYAT MAVZUSI <i>Abdullayeva Guliston Sultanovna</i>	502-505
107.	CHO'L PONNING “ZAMONA XOTINI” ASARIDAGI AYRIM MULOHAZALAR <i>Norqobilova Oydin</i>	506-510
108.	O'TKIR HOSHIMOVNING “IKKI KARRA IKKI BESH” QISSASIDA BOLA RUHIYATI TASVIRI <i>Shodiya Hamdamova</i>	511-515
109.	“QAYG'UDAN KEYINGI KUN” DAN “YOMG'IR MAVSUMI” TOMON <i>Normanova Iroda</i>	516-519
110.	SAKKOKIY IJODIDA MIRZO ULUG'BEK MADHI <i>Malikova Zulayxo Baxromjon qizi</i>	520-524
111.	BERUNIYNING ADABIY QARASHLARI <i>Xayrullayeva Gulasal Anvar qizi</i>	525-529
112.	“SAB'AI SAYYOR” DOSTONINING XORIJDA O'RGANILISHIGA DOIR <i>Yoqubova Muhayyo Nasibjon qizi</i>	530-534
113.	ALISHER NAVOIYNING “NASOYIM UL-MUHABBAT” ASARIDA ORIFA AYOLLAR TALQINI <i>Ergasheva Mashhura Sa'dulla qizi</i>	535-538
114.	IBN SINONING LIRIK MEROSI <i>Mansurova Shahnoza</i>	539-548
115.	URFON OTAJON IJODIDA TEMURIYLAR DAVRI MADANIYATI TASVIRI <i>Mansurova Yulduz Faxriddinovna</i>	549-554
116.	MAHMUD XO'JA BEHBUDIYNING IJTIMOIIY-SIYOSIIY QARASHLARIGA DOIR <i>Inobat Bazarbayeva</i>	555-558

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

117.	XIX-XX ASR ADABIY MUHITIDAGI SHE‘RIY MAKTUBLAR TASNIFI <i>Qarshiboyeva Gulira‘no Boxodir qizi</i>	559-562
118.	“SURAT” DOSTONI VA MUALLIF HAQIQATI <i>Mirkomilova Ruxsora</i>	563-568
119.	CHO‘LPONNING “QOR QO‘YNIDA LOLA” HIKOYASI TAHLILI <i>Yusupova Xumora</i>	569-572
120.	ABDURAUF FITRATNING “CHIN SEVISH” DRAMASI HAQIDA MULOHAZALAR <i>Abduxakimova Dildora</i>	573-575
121.	BIR MAQOLOL IBRATI <i>Erkinova Madinaxon Umid qizi</i>	576-578
122.	AN‘ANA VA ERKINLIK TO‘QNASHUVI <i>Urolova Marjona Xasan qizi</i>	579-582
123.	“BOBURNOMA”DA TASVIRIY SAN‘AT JANRLARI <i>Xusainova Marg‘uba Tuxliyevna</i>	583-588
124.	SHAVKAT RAHMON SHE‘RIYATIDA VAQT VA KO‘NGIL IZTIROBLARI TASVIRI <i>Saparova Maxliyo</i>	589-591
125.	LUQMON BO‘RIXON ASARLARIDA AN‘ANAVIYLIK VA NOVATORLIK <i>Mahmatqulova Shukrona</i>	592-595
126.	“RUSTAMXON” DOSTONIDAGI MAQOLLAR TAHLILI <i>To‘ychiyeva Mumtoza Jamshid qizi</i>	596-598
127.	TOPISHMOQLARNING O‘RGANILISHI <i>Jalolidinova Maftuna Jamoldin qizi</i>	599-602
ADABIYOT O‘QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR		
128.	5-SINFDA ABDUSOID KO‘CHIMOV HIKOYALARINI O‘RGANISH METODIKASI <i>Qunduzxon Husanboyeva</i>	603-614
129.	ZAMONAVIY TA‘LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH TAJIRIBASI <i>To‘ychiyeva Mahfuza</i>	615-620
130.	SUN‘IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI TA‘LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYA QILISHNING AFZALLIKLARI <i>Nazokat Yusufjonova</i>	621-624
131.	TASVIRIY SAN‘ATNING ADABIYOT BILAN INTEGRATSIYASI. RAMZIYLIK <i>Norchayev Ravshan Toshtemirovich, Bobomurodova Maftuna Ravshan qizi</i>	625-632
132.	UMUMTA‘LIM MAKTABLARIDA HIKOYALARNI O‘QITISHDAGI MUAMMOLAR <i>Botirova Nigora Nurulla qizi</i>	633-636
133.	O‘QUVCHILARNI DRAMA JANRIDAGI ASARLARNI TUSHUNISHGA TAYYORLASH STRATEGIYALARI <i>Abduqodirova Madina Rustamxo‘ja qizi</i>	637-641

**“O‘ZBEK FILOLOGIYASI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

134.	ADABIYOT TA'LIMIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR: SAMARALI METODLAR VA ULARNING NATIJALARI <i>Meyliyeva Nasiba Tolmas qizi</i>	642-647
135.	UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA ROMANLARNI O'QITISHDAGI MUAMMOLAR <i>Sobitova Mahmudaxon Shuhratbek qizi</i>	648-652
136.	CHO'LPONNING “KECHA VA KUNDUZ” ASARINI TASVIRIY SAN'AT BILAN BOG'LAGAN HOLDA O'QITISHDA SAVOL VA TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH <i>Avezbayeva Jamila Muxtarbayevna</i>	653-656
137.	O'QUVCHILARNING BADIY-ESTETIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH <i>Adashaliyeva Nigora Shuhratjonovna</i>	657-661
138.	MIRTEMIRNING “SURAT” DOSTONINI BIOGRAFIK O'RGANISH MUAMMOSI <i>Ibodullayeva Muharram Oybek qizi</i>	662-665
139.	BADIY SAN'ATLARNI O'QITISHDA BLUM TAKSONOMIYASIDAN FOYDALANISH <i>Farxodova Iroda Abdurazzoq qizi</i>	666-670
140.	MUHAMMAD YUSUF SHE'RLARINING ADABIYOT DARSLARIDA O'QITILISHI VA YOSHLAR ORASIDA MILLIY XARAKTERNI SHAKLLANTIRISHDAGI ROLI <i>Pazliddinov Sherzodbek Qurbonovich</i>	671-675
141.	ADABIYOT DARSLARIDA TADQIQOT METODINI QO'LLASH <i>Marjona Toshpulatova</i>	676-681
142.	YOZUVCHI SHAXSIYATI VA ESTETIK IDEAL <i>Nilufar Dilmurodova</i>	682-685
143.	XOJA HIKOYATLARINING G'OYAVIY-BADIY XUSUSIYATLARI <i>Nazarova Dilafruz Ixtiyorovna</i>	686-690
144.	HARPER LEENING “MAZAG'CHI QUSHNING O'LDIRILISHI”ROMANIDA SUD JARAYONLARINING ADABIY TASVIRI <i>Davlatova Shahnoza Muhammadiyevna</i>	691-695
145.	USMON AZIM HIKOYALARIDA BADIYLIK VA OBRAZLILIK <i>Murataliyeva Dilrabo Abdusattor qizi</i>	696-699
146.	EPIK ASARLAR TAHLIL QILISH HAQIDA MULOHAZALAR <i>Muhayyo Rahimqulova</i>	700-703